

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

**Ιστοριογραφία
της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας
1833-2002**

ΤΟΜΟΣ Α΄

ΑΘΗΝΑ 2004

Τα κοσμήματα του εξωφύλλου προέρχονται:

1. από το έργο του Νικολάου Γύζη «Ιστορία», που κυκλοφόρησε σε αφίσα, Μόναχο 1911,
2. από λιθογραφία του Museo Civico Correr, Βενετία.

Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας
1833-2002

Historiography of Modern and Contemporary Greece
1833-2002

INSTITUTE FOR NEOHELLENIC RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

IV INTERNATIONAL CONGRESS OF HISTORY

**Historiography
of Modern and Contemporary Greece
1833-2002**

PROCEEDINGS

VOLUME I

Edited by

PASCHALIS M. KITROMILIDES – TRIANTAPHYLLOS E. SKLAVENITIS

ATHENS 2004

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

Δ' ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ιστοριογραφία
της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας
1833-2002

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ Α΄

Επιμέλεια

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ – ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2004

ΧΟΡΗΓΟΣ

© Institute for Neohellenic
Research/National Hellenic
Research Foundation
Vas. Constantinou 48,
Athens 116 35
tel. (+30) 210-72.73.554
fax (+30) 210-72.46.212
e-mail: kne@eie.gr

Κέντρο Νεοελληνικών
Ερευνών/Εθνικού Ιδρύματος
Ερευνών
Βασ. Κωνσταντίνου 48,
116 35 Αθήνα
τηλ. (+30) 210-72.73.554
fax (+30) 210-72.73.554
e-mail: kne@eie.gr

ISBN set 960-7916-39-5

ISBN Α' τόμος 960-7916-37-9

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Α΄ ΤΟΜΟΥ

Περιεχόμενα	7-10
Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, <i>Πρόλογος</i>	11-15
Paschalis M. Kitromilides, <i>Foreword</i>	16-17
Γιάννης Στουρνάρας, <i>Προσφώνηση</i>	19-21
Θεματικές ενότητες	23-25
Συντομογραφίες	26
Σπύρος Ι. Ασδραχάς, <i>Η θεματική του Συνεδρίου. Τα κεκτημένα και οι προβολές τους.</i>	27-34

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Από την εθνική ιστορία στην ιστορία της κοινωνίας	
Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, <i>Η ιδέα του έθνους και της εθνικής κοινότητας στην ελληνική ιστοριογραφία.</i>	37-52
Αντώνης Λιάκος, <i>Το ζήτημα της «συνέχειας» στη νεοελληνική ιστοριογραφία.</i>	53-65
Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, <i>Αντιπαράθεσις των κυρίαρχων ρευμάτων κατά τον 20ό αιώνα. Η αποτύπωση του ελληνοχριστιανικού ιδεολογήματος.</i>	67-78
Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό	
Γιάννης Κουμπουρλής, <i>Όταν οι ιστορικοί μιλούν για τον εαυτό τους: ο ρόλος του εθνικού ιστορικού στους πρωτοπόρους της ελληνικής εθνικής σχολής.</i>	81-101
Νίκος Σιγάλας, <i>Ιστοριογραφία και ιστορία των πρακτικών της γραφής: ένα προοίμιο στην ιστορία του σχηματισμού της έννοιας ελληνισμός και στην παραγωγή της νεοελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας.</i>	103-148
Σπύρος Καράβας, <i>Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και οι εθνικές διεκδικήσεις (1877-1885).</i>	149-169

Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, <i>Το εθνικό πάθος των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876)</i> .	171-193
Έφη Γαζή, <i>Μία ρομαντική ιστορική επιστήμη: η περίπτωση του Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου (1851-1919)</i> .	195-213
Βαγγέλης Καραμανωλάκης, <i>Η ιστορία και το κοινό της στον 19ο αιώνα. Από τις πανεπιστημιακές αίθουσες στους συλλόγους</i> .	215-233
Η ελληνική ιστοριογραφία και τα Βαλκάνια	
Βασίλης Κ. Γούναρης, <i>Ελληνική βαλκανιογνωσία, 1833-1913</i> .	237-257
Ευαγγελία Μπαλτά, <i>Οι οθωμανικές σπουδές στη νεοελληνική ιστοριογραφία</i> .	259-272
Η ιστορία ανάμεσα στις κοινωνικές επιστήμες	
Γιώργος Β. Δερτιλής, <i>Σιωπές, μονομέρειες και μύθες στην ιστοριογραφία</i> .	275-282
Χρήστος Χατζηιωσήφ, <i>Η ιστορία και οι άλλες κοινωνικές επιστήμες</i> .	283-305
Peter Loizos, <i>Anthropologists and Historians, in Greece and the Christian Mediterranean, with particular reference to the influence of John Campbell</i> .	307-317

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ - ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Οι γραμματολογικές συνθέσεις	
Αλέξης Πολίτης, <i>Γραμματολογικές απογραφές και συνθετικές θεωρήσεις της λογοτεχνίας. Η σταδιακή πορεία. Α' 1821-1871</i> .	321-342
Βενετία Αποστολίδου, <i>Η μελέτη της ιστοριογραφίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα: προϋποθέσεις, όρια και χαρακτηριστικά</i> .	343-356
Ελληνικός Τύπος 1784-2002	
Αικατερίνη Κουμαριανού, <i>Ελληνικός Τύπος</i>	359-368
Διαδικασίες πολιτισμικών προσμειξιών	
Νίκος Χατζηνικολάου, <i>Διαμορφώνοντας την πολιτιστική παράδοση: ιστορικές τάσεις και ιδεολογίες</i> .	371-394

Ανανεώσεις στην πολιτισμική ιστορία	
<i>Ιστορία των ιδεών και των συλλογικών συνειδήσεων· ιστορία των συλλογικών συμπεριφορών και των νοοτροπιών</i>	
Φίλιππος Ηλιού, <i>Ιστοριογραφικές ανανεώσεις. Το βιβλίο, οι αναγνώστες, η ανάγνωση: το ποσοτικό στο τρίτο επίπεδο.</i>	397-404
Λουκία Δρούλια, <i>Συλλογικές συνειδήσεις και νοοτροπίες. Από την παρατήρηση στην ονοματοθεσία.</i>	405-418
Άννα Ταμπάκη, <i>Η ιστοριογραφική οπτική του μεταφραστικού εγχειρήματος: από τη «μετακένωση» στη διαπολιτισμικότητα.</i>	419-431
Αλεξάνδρα Σφοίνη, <i>Κοινωνική-πολιτική και πολιτισμική ιστορία της γλώσσας: ένα διεπιστημονικό εγχείρημα.</i>	433-440
Ειρήνη Τουντασάκη, <i>Ο «παραδοσιακός πολιτισμός» ως κατασκευή στην ελληνική λαογραφία. Μία απόπειρα ανθρωπολογικής ερμηνείας.</i>	441-459
Νέα ερμηνευτικά σχήματα στην ιστορία της εκπαίδευσης	
Κώστας Λάμπας, <i>Η ιστοριογραφία της εκπαίδευσης πριν από την Επανάσταση του 1821. Παράδοση και ανανεωτικές τάσεις.</i>	463-474
Αλέξης Δημαράς, <i>Η ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης: απαρχές και θεσμοθέτηση (1821-1967).</i>	475-494
Χριστίνα Κουλούρη, <i>Η ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης: συνέχειες και ρήξεις (1967-2002).</i>	495-511
Ιστορία των θετικών επιστημών	
Κώστας Β. Κριμπάς, <i>Η συνάντηση της ιστορίας με την βιολογία.</i>	515-526
Ευθύμιος Νικολαΐδης, <i>Ιστοριογραφία των επιστημών.</i>	527-538
Ιστορία της φιλοσοφίας	
Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, <i>Η ιστοριογραφία ως μέθοδος αυτοπροσδιορισμού της νεοελληνικής φιλοσοφίας.</i>	541-553
Παναγιώτης Νούτσος, <i>Η φιλοσοφική σκέψη κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα.</i>	555-564
ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ	
Η Ελληνική Επανάσταση του 1821	
Βασίλης Παναγιωτόπουλος, <i>Η αριστερή ιστοριογραφία για την Ελληνική Επανάσταση.</i>	567-577

Χρήστος Λούκος, <i>Η Επανάσταση του 1821. Από κυρίαρχο αντικείμενο έρευνας και διδασκαλίας, στην υποβάθμιση και σιωπή.</i>	579-594
Κατοχή – Αντίσταση – Εμφύλιος	
Στάθης Ν. Καλύβας, <i>Εμφύλιος Πόλεμος (1943-1949): το τέλος των μύθων και η στροφή προς το μαζικό επίπεδο.</i>	597-628
Οι συγγραφείς των ανακοινώσεων του Α' τόμου	629-630

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Με το αίσθημα της επιτέλεσης ενός χρέους του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών παραδίδουμε στην επιστημονική κοινότητα τους επιβλητικούς τόμους των Πρακτικών του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας, που διοργάνωσε το ίδρυμα στην Αθήνα από 29 Οκτωβρίου έως 3 Νοεμβρίου 2002.

Το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών συνεκάλεσε το Α' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας επί της διεύθυνσεως της κυρίας Λουκίας Δρούλια το 1981 με θέμα «Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες». Ακολούθησαν το Β' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας με θέμα «Μεσογειακές οικονομίες. Ισορροπίες και επικοινωνίες» το 1983 και το Γ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας «Η Γαλλική Επανάσταση και ο νέος ελληνοισμός» το 1987. Τα Πρακτικά των τριών συνεδρίων εκδόθηκαν σε επιβλητικούς τόμους και βρισκονται στη διάθεση της ερευνητικής κοινότητας. Έκτοτε πραγματοποιήθηκαν αρκετά άλλα συνέδρια και επιστημονικές συναντήσεις ως δραστηριότητες των επί μέρους προγραμμάτων του Κέντρου, ενώ το 1998 επί διεύθυνσεως του αμέσως προκατόχου μου Βασίλη Παναγιωτόπουλου συγκλήθηκε στο Βελεστίνο Συνέδριο για τον Ρήγα Βελεστινή, σε συνεργασία με τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Μαγνησίας. Η συνέχιση της παλαιότερης παράδοσης των συνολικών συνεδρίων του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών με τη σύγκληση του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας, με αντικείμενο την ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, υπήρξε ένας από τους πρωταρχικούς προγραμματικούς μου στόχους όταν ανέλαβα τη διεύθυνση του Ινστιτούτου το έτος 2000. Το φθινόπωρο του έτους 2000 ορίσαμε στο Επιστημονικό Γνωμοδοτικό Συμβούλιο του Ινστιτούτου την Οργανωτική Επιτροπή του Συνεδρίου και, δύο χρόνια αργότερα, πραγματοποιήσαμε το Συνέδριο. Η εμπέδεια της θεματολογίας και το εύρος της συμμετοχής νομίζω δικαιολογεί τα δύο χρόνια που αναλώθηκαν για την προπαρασκευή του Συνεδρίου και δικαιώνει τον μόχθο μας στην Οργανωτική Επιτροπή και στο Ινστιτούτο για τον καταρτισμό του προγράμματος και τη διεκπεραίωση των οργανωτικών προβλημάτων που ανέκυψαν από μια τόσο μεγάλη διοργάνωση. Στο Συνέδριο πήραν μέρος εβδομήντα τρεις σύνεδροι και οι εργασίες του εκτάθηκαν σε μια εβδομάδα.

Πρόθεση του Συνεδρίου δεν ήταν απλώς να συνεχίσει μια σημαντική επιστημονική παράδοση του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών που είχε εγκαταστήσει δύο δεκαετίες νωρίτερα. Ουσιαστική επιδίωξη μας υπήρξε να επιτελέσουμε ό,τι θεωρούμε ως τον ενδεδειγμένο προορισμό ενός εθνικού ερευνητικού ιδρύματος, που είναι να αποβαίνει χώρος συνάντησης και διαλόγου των επιστημονικών δυνάμεων της χώρας αλλά και των μελών της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας που συνδέονται με τη μελέτη του νέου ελληνισμού. Αυτή, πιστεύω, είναι η επιβεβλημένη στρατηγική ενός Ινστιτούτου του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, που καταστατικά καλείται να ασκήσει ρόλο επιτελικό στην ανάπτυξη των νεοελληνικών σπουδών.

Αντικείμενο του Συνεδρίου μας υπήρξε ο αναστοχασμός επί των διαδρομών της ιστοριογραφίας της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας. Η σπουδή της ιστορίας και η καλλιέργεια του ιστορικού λόγου υπήρξαν θεμελιώδη και προσδιοριστικά στοιχεία της πνευματικής ζωής που αναπτύχθηκε στο ελληνικό κράτος από τη χαρταίη της ανεξαρτησίας του. Οι πραγματικές ιδεολογικές και κοινωνικές ανάγκες στις οποίες ανταποκρίθηκε η ιστοριογραφία ως διανοητικός παράγοντας της συγκρότησης του ελληνικού εθνικού κράτους πρόσθεσαν στην ακαδημαϊκή της υπόσταση και σοβαρές κοινωνικές λειτουργίες οι οποίες βρίσκονται στις καταβολές της περίπλοκης σχέσης της ιστορίας με την ελληνική κοινωνία, σχέσης που αποδεικνύεται συχνά ακανθώδης. Οι παράμετροι αυτές προσέδωσαν στο αντικείμενο του Συνεδρίου μας ειδικό βάρος που αποπειραθήκαμε να σταθμίσουμε.

Ο κυριότερος λόγος της επιλογής της ιστοριογραφίας ως θέματος του Συνεδρίου μας, πάντως, υπήρξε κατ' εξοχήν επιστημονικός και προέκυψε από την ανάγκη να αξιολογηθεί κριτικά στην οπτική της μακράς ιστορικής διάρκειας τόσο η πορεία 170 ακριβώς χρόνων ιστορικών σπουδών στο ελληνικό κράτος (1833-2002) όσο και η αξιοσημείωτη άνθηση των ιστορικών σπουδών στην Ελλάδα κατά το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα. Τόσο λόγω της επιβλητικής παρουσίας του ιδρυτή του Κ. Θ. Δημαρά στον κριτικό αναπροσδιορισμό των ελληνικών ιστορικών σπουδών, όσο και λόγω του ρόλου του Ινστιτούτου μας στην υποδοχή ορισμένων από τους πρωταγωνιστές της διεύρυνσης και του εμπλουτισμού του ιστορικού προβληματισμού στη χώρα μας μετά το 1974, μεταξύ αυτών του προκατόχου μου στη διεύθυνση Βασίλη Παναγιωτόπουλου και του Σπύρου Ασδραχά, το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ήταν ο ενδεδειγμένος θεσμός να αναλάβει αυτή την πρωτοβουλία. Ελπίζω ότι τα αποτελέσματα του Συνεδρίου όπως παρουσιάζονται στους ανά χείρας τόμους θα δικαιώσουν την προσδοκία μας.

Ας διευκρινιστεί πάντως ότι πρόθεση επιστημονικών πρωτοβουλιών όπως το Συνέδριο και η ανά χείρας έκδοση δεν πρέπει να είναι ο πανηγυρισμός και η κολακεία της αυταρέσκειας, από την οποία τείνουν να πάσχουν σε

διογκωμένο βαθμό οι διανοούμενοι, αλλά η κριτική στάθμιση των πραγμάτων, η ανάδειξη των επιτευγμάτων αλλά και των ελλείψεων, των αδυναμιών, των ανισοτήτων που συχνά χαρακτηρίζουν τα προϊόντα της ιστορικής έρευνας και, ας το ληθίσουμε να το παραδεχθούμε, των αποτυχιών αυτού του πεδίου ελληνικών ανθρωπιστικών σπουδών ως προς δύο κυρίως ζητήματα, πρώτον ως προς την επιστημονική δεοντολογία και δεύτερον ως προς την ενσωμάτωση των προϊόντων της νεοελληνικής έρευνας στη διεθνή επιστημονική συζήτηση.

Μία από τις αδυναμίες, που δεν βαρύνει πάντως αποκλειστικά την επιστημονική κοινότητα, είναι και η προβληματική, συχνά ανταγωνιστική έως αρνητική σχέση μεταξύ ιστορίας και κοινωνίας, που εκδηλώνεται τόσο σε θεσμικό επίπεδο, με χαρακτηριστικότερη εκδήλωση την απροθυμία των αρμοδίων οργάνων της πολιτείας στα οποία υπάγονται ιδρύματα όπως το δικό μας να ενισχύσουν τους φορείς της ιστορικής έρευνας, εν ονόματι μιας κατά τη γνώμη μου μάλλον μονοσήμαντης και οπωσδήποτε συζητήσιμης και συχνά κοντόφθαλμης αντίληψης της έννοιας της ανάπτυξης, όσο και στο επίπεδο της κοινής γνώμης και των ηγητόρων της. Στο επίπεδο αυτό η ιστορία ως επάγγελμα που το προσδιορίζουν η κριτική έρευνα και ο κριτικός λόγος συναντά συχνά την εχθρότητα όλων όσων την αντιλαμβάνονται ως ρητορική και κολακεία της συλλογικής μας φιλοτιμίας. Τα συμπτώματα αυτά εκδηλώνουν ενδιάθετες τάσεις και προδιαθέσεις της κοινωνίας και της παιδείας μας που οφείλουν να προβληματίζουν κάθε σκεπτόμενο πολίτη. Ελπίδα μου, ως διευθυντή του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών, είναι ότι τα Πρακτικά του Συνεδρίου μας, με τον κριτικό αναστοχασμό, θα προσφέρουν δυνατότητες για τη στάθμιση αυτών των ευρύτερων παραγόντων που καθορίζουν τη θέση της ιστορίας στην ελληνική κοινωνία, αλλά κυρίως ότι η έκδοσή τους θ' αποτελέσει μια ουσιαστική ευκαιρία για ν' αποκτήσουμε μέσα από τον διάλογο των επιστημονικών γενεών επίγνωση των πραγματικών επιστημονικών ζητημάτων, μεθοδολογικών, θεωρητικών, θεματολογικών αλλά και δεοντολογικών που ανακύπτουν και προσδιορίζουν την ταυτότητα του κλάδου.

Ο διάλογος των επιστημονικών γενεών, όπως φαίνεται από τη σύνθεση των περιεχομένων των δύο τόμων, αποτέλεσε ένα από τα προφανή χαρακτηριστικά του Συνεδρίου και ως εκ τούτου και της έκδοσης. Καταξιωμένοι ιστορικοί και έμπειροι ερευνητές από τις παλαιότερες γενεές συναντώνται και συνομιλούν με τους εκπροσώπους της νεότερης γενιάς, τους οποίους προσπάθησε με ιδιαίτερη φροντίδα να εντοπίσει και να εντάξει στο πρόγραμμα η Οργανωτική Επιτροπή. Κριτήριο των επιλογών μας υπήρξε η θεματολογική συνάφεια με το αντικείμενο του Συνεδρίου, δηλαδή η θήτευση στην ιστορία των ιστορικών σπουδών. Ως προς τη θεματολογία του Συνεδρίου ας σημειωθεί ότι παρ' όλο που η πρόθεσή μας ήταν να είναι σφαιρική και καθολική στην

εμβέλειά της, αναπόφευκτα κατοπτρίζει και τις σιωπές της ελληνικής ιστοριογραφίας εκεί κυρίως όπου λείπει η κρίσιμη μάζα των σχετικών μελετών. Η τοπική ιστορία εντάχθηκε στο πρόγραμμα έμμεσα διά της ενσωμάτωσής της στις θεματικές ενότητες βάσει ουσιαστικών συναφειών.

Από τη συνάντηση των επιστημονικών γενεών που επιχειρήσαμε με το Συνέδριο ελπίζουμε ότι θα εμπλουτιστεί με ωριμότητα ο εγκοινωνισμός των νεότερων στο επαγγελματικό κλίμα των ιστορικών σπουδών, εκθέτοντάς τους στην πείρα των παλαιότερων και δοκιμάζοντας έτσι τη σεμνότητά τους. Πιστεύω όμως ειλικρινά ότι και για τους παλαιότερους η συνάντηση των επιστημονικών γενεών μπορεί να αποβεί πολλαπλά χρήσιμη, με τη μετάδοση προς αυτούς της ορμής και του ενθουσιασμού της νεότητας, των προβληματισμών που πάντα εμπεριέχει ο πειραματισμός με νέες προσεγγίσεις στην ανάγνωση του παρελθόντος, δοκιμάζοντας έτσι και αυτών, των παλαιότερων, τις αντοχές αλλά και τη σεμνότητά.

Αφού περί συνομιλίας των επιστημονικών γενεών ο λόγος, δεν μπορεί να μην αναφερθεί τη στιγμή αυτή και η οφειλή όλων μας, όσοι ασχολούμαστε με την ιστορία των ιστορικών σπουδών, στο πρωτοποριακό και προγραμματικό «ιστορικό και κριτικό σχέδιασμα» με το οποίο ο Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου το 1943 επισημαίνει την επιτακτική ανάγκη της ανασκόπησης και αποτίμησης των νεοελληνικών ιστορικών σπουδών ως στοιχείου αυτογνωσίας της ελληνικής επιστήμης και της ελληνικής κοινωνίας. Εξήντα χρόνια αργότερα, με το Συνέδριό μας, κατά κάποιον τρόπο δοκιμάσαμε να εκπληρώσουμε εκείνη την υποθήκη.

Από τη σύνθεση του σώματος των συνεδρων και ως εκ τούτου και συγγραφέων της έκδοσης προκύπτει και η μετατόπιση του κέντρου βάρους των ιστορικών σπουδών για τον νέο ελληνισμό από τα ιδρύματα του εξωτερικού προς εκείνα της Ελλάδας, μετατόπιση που έχει συντελεστεί σταδιακά αλλά σταθερά κατά την περίοδο μετά το 1974. Αυτό αυξάνει τις ευθύνες της εγχώριας επιστημονικής παραγωγής ν' απαλλαγεί από την εσωστρέφεια, συχνά και τον επαρχιωτισμό, και ν' αναδεχθεί την πρόκληση του διεθνούς επιστημονικού διαλόγου. Για τον λόγο αυτό και με ιδιαίτερη ικανοποίηση υποδεχθήκαμε μεταξύ μας και φιλοξενούμε στην έκδοση τις συμβολές των διακεκριμένων ξένων συναδέλφων που τίμησαν το Συνέδριό μας. Η παρουσία τους μεταξύ μας αντιπροσωπεύει ακριβώς την αναγνώριση από μας της επείγουσας ανάγκης αυτού του διαλόγου.

Από τους δύο τόμους απουσιάζουν τέσσερις εισηγήσεις και μία από τις παρεμβάσεις στην καταληκτήριο Στρογγυλή Τράπεζα, οι οποίες δεν κατατέθηκαν για να συμπεριληφθούν στην έκδοση, παρά τις προς τούτο υπομνήσεις και εκκλήσεις των δύο επιμελητών. Οι απουσίες αυτές μάς στενοχωρούν,

ιδίως διότι μειώνουν τον πλουραλισμό και την πολυφωνία που πιστεύουμε ότι αποτελούν αναγκαίες προϋποθέσεις επιτυχίας επιστημονικών εγχειρημάτων όπως αυτά που αναλάβαμε με τη σύγκληση του Συνεδρίου και τη διεκπεραίωση της έκδοσης.

Αναφερόμενος στον πλουραλισμό, αισθάνομαι την ανάγκη να καταθέσω εδώ τη ζωηρή επιθυμία και ανησυχία που με διακατείχει τόσο κατά την προετοιμασία του Συνεδρίου όσο και κατά τη συγκέντρωση των εργασιών για την έκδοση –έργο που αποδείχθηκε πιο επίπονο απ' ό,τι το αναμέναμε– για την εξασφάλιση της κατά το δυνατόν ευρύτερης και πλουραλιστικότερης συμμετοχής, ώστε να αντιπροσωπεύεται όλο το φάσμα των επιστημονικών απόψεων, μεθοδολογικών τάσεων αλλά και προσωπικών επιλογών στην ευρυχωρία των σύγχρονων ελληνικών ιστορικών σπουδών. Απουσίες αναπόφευκτα υπήρξαν, όχι διότι έγιναν εσκεμμένες ή ουσιώδεις παραλείψεις από πλευράς της Οργανωτικής Επιτροπής αλλά διότι συνάδελφοι που προσκλήθηκαν είτε δεν μπόρεσαν είτε δεν θέλησαν να ανταποκριθούν στην πρόσκλησή μας είτε τελικά δεν κατέθεσαν τα κείμενά τους προς δημοσίευση. Με λύπη διαπιστώνω τις απουσίες αυτές, που μειώνουν όντως τον επιθυμητό πλουραλισμό της παρούσας έκδοσης, αλλά, συγχρόνως, ως διευθυντής του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών αισθάνομαι ικανοποίηση για την απομνημείωση ενός μεγάλου κεφαλαίου του σύγχρονου πνευματικού ελληνισμού σ' αυτή την επιβλητική έκδοση του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.

Άφησα τελευταίο το πιο ευχάριστο έργο. Πρόκειται για το έργο των ευχαριστιών. Εκ μέρους του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών ευχαριστώ πρώτους τους χορηγούς μας, το Υπουργείο Πολιτισμού και την Εμπορική Τράπεζα, χωρίς τη γενναιοδωρία των οποίων ο οραματισμός μας για ένα μεγάλο Συνέδριο, αντάξιο της αποστολής του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, δεν θα μπορούσε να είχε πραγματοποιηθεί. Δεύτερον, ευχαριστώ από καρδιάς την Εμπορική Τράπεζα, χάρη στη γενναιόδωρη χορηγία της οποίας επί προεδρίας του συναδέλφου καθηγητή Γιάννη Στουρνάρα, κατέστη δυνατή η πραγματοποίηση της παρούσας έκδοσης. Τρίτον, ευχαριστώ τον συνάδελφο διευθυντή ερευνών στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη, με τον οποίο συνεπωμισθήκαμε το βάρος της επιστημονικής επιμέλειας της έκδοσης. Τέλος ευχαριστώ τη χειρίστρια Κέλλυ Αγγελή και την επιμελήτρια Γιούλη Ευαγγέλου για την ευσυνειδησία και δεξιοτεχνία με την οποία διεκπεραίωσαν το πράγματι επίμοχθο έργο της τυπογραφικής ετοιμασίας της έκδοσης.

FOREWORD

The twin imposing volumes of this book represent the final intellectual product of the Fourth International History Congress convoked by the Institute for Neohellenic Research in Athens from 29 October to 3 November 2002. The International History Congresses of the Centre, now Institute for Neohellenic Research, were initiated in 1981 during the directorship of Mrs. Loukia Droulia, with a meeting on the subject "The book in pre-industrial societies". Two more International History Congresses followed, the Second in 1983 on "Mediterranean Economies. Equilibria and communications" and the Third in 1987 on "The French Revolution and Modern Hellenism". The proceedings of all three congresses have been published in impressive volumes and have been extensively utilized by the international community of scholars specializing in their respective subject matter. The First International History Congress on book history has appeared in Greek with papers in English and French included in it as well, but the Second and Third congresses have appeared entirely in French.

The revival of this important scholarly tradition of the Institute has been one of my primary objectives upon assuming the directorship in the year 2000. Two years later this aspiration became an actual reality and its proceedings are now made available to the community of scholars. The convocation of the Congress was dictated by a conception of the appropriate mission of a national research institute, which, I believe, should function as a meeting ground of dialogue and intellectual exchange among all those professionally engaged in the study of modern Greek society and culture, both in Greece and abroad. To fulfill this mission ought to be the appropriate development strategy of an Institute of Greece's National Research Foundation.

Our Congress and the two-volume publication that sprang from it focused on the historiography of modern and contemporary Greece, that is work on the history of Greek society, politics, economy and culture since 1453, produced in the broad time span stretching from the foundation of the independent Greek state in 1833 to the end of the twentieth century. The cultivation of historical study has

been an important component of the cultural life of the new state and beyond its academic practice it fulfilled important ideological and social needs. The relation between history and Greek society has thus been complex, occasionally thorny, very often controversial. The Institute for Neohellenic Research under its founder C. Th. Dimaras and in its subsequent history has contributed in important ways both to the unravelling of these complex relations between history and society in Greece and to the renewal of the discipline after 1974 by providing repatriation mechanisms to leading practitioners of the "new history" in the Greek context like Spyros Asdrachas and my immediate predecessor in the directorship Vassilis Panayiotopoulos.

The broad panorama of historical studies in Greece in the pages of the present collection registers, through a fruitful dialogue of three scholarly generations, the strengths and weaknesses of Greek historiography, its achievements and failures. It thus provides both a rich collection of information on all aspects of Greek historiography and it also, I hope, is full of pointers to a critical self-assessment by professional practitioners in the field. The overall impression concerning the state of Greek historiography emerging from the two volumes points to a considerable renewal in the various branches of cultural and intellectual history, to the breaking of new ground in social history and to increasing professionalization in economic history. There are other aspects of the subject, however, which look less promising. One is a noticeable failure to integrate all this new research in international scholarship: a tendency of inwardness and in some instances even of provincialism has not been overcome. The other problem has to do with the extent of professionalization itself and the respect of the rules, methodological but also deontological, of sound scholarship it presupposes. In this area also considerable ground still remains to be covered by Greek historiography.

The two volumes in the reader's hands bring together the great majority of the papers presented at the Congress. Our original intention was to make the Congress and the publication that was going to emerge from it as pluralist as possible. Unfortunately some of those, whose presence would have contributed to the achievement of the desired pluralism, have either declined our invitation or failed to turn in their papers. This is regrettable of course but still I hope that the final product meets the standards we had set for it and will serve a useful purpose as a chronicle and as a self-appraisal of Greek historiography.

Paschalis M. Kitromilides

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΤΟΥΡΝΑΡΑΣ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ

Η συστηματική και πλήρης καταγραφή και μελέτη όλων των μαρτυριών και των ιστορικών πληροφοριών πάνω στις οποίες οικοδομεί ο ιστορικός το έργο του έχει αναμφίβολα πρωταρχική σημασία για την επιστημονική έρευνα. Γι' αυτό και παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας που οργάνωσε το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, με θέμα την ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας στην περίοδο από το 1833 έως τις μέρες μας.

Πρόκειται για μία μακρόχρονη περίοδο της ιστορίας μας που καλύπτει περισσότερα από 150 χρόνια. Η γενική της θεώρηση δίνει τη δυνατότητα να διερευνηθούν όλα τα δεδομένα που συνθέτουν την ιστορική γνώση αυτής της περιόδου. Η πολιτισμική ιστορία, η ιστορία της παιδείας, η κοινωνική ιστορία, οι θεσμοί, η Εκκλησία και πολλά άλλα είναι τα θέματα που βλέπω ότι θα απασχολήσουν τους συνέδρους. Ασφαλώς θα τεθούν ερωτήματα και θα δοθούν απαντήσεις και ερμηνείες που θα συμβάλουν στην πρόοδο της επιστημονικής έρευνας.

Ως μέλος και εγώ της ακαδημαϊκής κοινότητας του τόπου μας, και ιδιαίτερα ως οικονομολόγος, δεν μπορώ να μην τονίσω ότι στην υπό εξέταση περίοδο από το Συνέδριό σας, η χώρα μας έκανε πολύ σημαντικά βήματα οικονομικής και κοινωνικής πρόοδου. Αρκεί μόνο να αναλογιστούμε ότι το 1833, δηλαδή αμέσως μετά την απελευθέρωσή μας από τον οθωμανικό ζυγό, οι περισσότεροι σήμερα εταίροι μας στην Ευρωπαϊκή Ένωση ήταν τότε σφριγηλές αυτοκρατορίες με βιοτικό και κοινωνικό επίπεδο πολύ υψηλότερο από το δικό μας. Εμείς τότε δεν ήμασταν παρά μία σχετικά μικρή, φτωχή αγροτική περιοχή, που επί 400 χρόνια ανήκε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία δεν διακρινόταν για την έφεσή της στα γράμματα, στις τέχνες, τον πολιτισμό και την οικονομική πρόοδο. Σήμερα όμως συμμετέχουμε ισότιμα με τις χώρες αυτές στη ζώνη του Ευρώ και στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι, έχοντας κάνει, όπως είπα πριν, πολύ μεγάλα βήματα προς την οικονομική και κοινωνική σύγκλιση, παρά τα δεινά που μας επιφύλαξε ο 20ός αιώνας και

η γεωπολιτική θέση της χώρας μας. Θα ήταν λοιπόν πολύ ενδιαφέρον αν στα συμπεράσματα του Συνεδρίου σας παρείχατε μία εξήγηση των παραγόντων, οικονομικών, κοινωνικών, γεωπολιτικών που συνέβαλαν στην πρόοδο αυτή.

Η ανάλυση της οικονομικής και κοινωνικής εξέλιξης των εθνών χρειάζεται τη σύνθεση μιας πλειάδας κοινωνικών επιστημών, και φυσικά της ιστορίας. Είναι λάθος από την πλευρά ορισμένων –ευτυχώς– οικονομολόγων να θεωρούν ότι η οικονομική επιστήμη μπορεί από μόνη της να εξηγήσει εξελικτικά οικονομικά και κοινωνικά φαινόμενα. Όπως είπε και ο –δικαίως αποκληθείς– πατέρας της σύγχρονης μακροοικονομικής John Maynard Keynes, ο καλός οικονομολόγος πρέπει να είναι «μαθηματικός, ιστορικός, βουλευτής, φιλόσοφος αδιάφθορος όσο ένας καλλιτέχνης, και όμως κάποιες φορές τόσο πραγματιστής όσο ένας πολιτικός». Και πράγματι, ο Keynes, νεαρός οικονομολόγος τότε, υπάλληλος του βρετανικού Υπουργείου Οικονομικών, συμμετείχε στη διαπραγμάτευση της συνθήκης των Βερσαλιών, και συγκλονισμένος, όσο και ανήμπορος να επιβάλει τα επιχειρήματά του, δημοσίευσε το 1920 το προφητικό βιβλίο του: «Οι οικονομικές συνέπειες της ειρήνης». Ο ίδιος, διορατικός και πραγματιστής όπως πάντα, προσπάθησε τόσο στη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου όσο και κατόπιν, ως επικεφαλής της βρετανικής αντιπροσωπίας που διαπραγματεύθηκε τη συνθήκη του Bretton-Woods, να επιτύχει, μάταια, μία σχετική ισοκατανομή των οικονομικών βαρών του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου μεταξύ Ευρώπης και Αμερικής. Ίδου λοιπόν ένα θέμα που καθόρισε, είτε μας αρέσει είτε όχι, την κατανομή του πλούτου των εθνών και που σίγουρα δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο από την οικονομική επιστήμη: οι πόλεμοι, η χρηματοδότησή τους, οι συνέπειές τους. Και εσείς οι ιστορικοί γνωρίζετε τα θέματα αυτά καλύτερα από οποιονδήποτε άλλον.

Κάνοντας και εγώ την αυτοκριτική μου, οφείλω να σας πω ότι τα τελευταία χρόνια διαβάζω ιστορία, όχι μόνο οικονομική, και ομολογώ ότι βλέπω τα πράγματα πολύ διαφορετικά από τότε που πήρα το διδακτορικό μου στα μαθηματικά οικονομικά. Και συνηγορώ απόλυτα με την άποψη ότι ο καλός οικονομολόγος δεν μπορεί να αγνοεί τη συμβολή της ιστορίας ή της κοινωνιολογίας στην ανάλυση των οικονομικών φαινομένων. Προτρέπω λοιπόν τους ακαδημαϊκούς συναδέλφους μου να προσπαθήσουμε να προσφέρουμε στους φοιτητές μας των κοινωνικών και οικονομικών επιστημών περισσότερο συνθετικές σπουδές κατά το πρότυπο μεγάλων πανεπιστημίων του εξωτερικού (βλ. Οξφόρδη). Νομίζω ότι χρειαζόμαστε πολύ περισσότερο Keynes, Marshall, Marx, Schumpeter και πολύ περισσότερη ιστορία απ' ό,τι κάνουμε σήμερα. Είμαι σίγουρος ότι έτσι οι φοιτητές μας θα κατανοούν πολύ περισ-

σότερο τις δυνάμεις που καθορίζουν τις εξελίξεις της κοινωνίας και της οικονομίας, ότι θα μπορούν να αντιληφθούν καλύτερα τη χρησιμότητα αλλά και τους περιορισμούς της θεωρίας των παιγνίων, όπως και τη χρησιμότητα και τους περιορισμούς του νεοκλασικού οικονομικού υποδείγματος.

Κανείς σήμερα, για να αναφέρω μερικά σύγχρονα παραδείγματα, δεν μπορεί να ερμηνεύσει και να προβλέψει την πορεία της παραγωγικότητας μετά την ηλεκτρονική επανάσταση αν κοιτάξει τα ιστορικά στοιχεία του 19ου αιώνα, μετά τις μεγάλες ανακαλύψεις και τη χρονική υστέρηση με την οποία επέδρασαν στις οικονομίες. Το ίδιο μπορεί να λεχθεί και για την πορεία των διεθνών χρηματιστηρίων. Όσο καλή και αν είναι η σύγχρονη νεοκλασική, χρηματοοικονομική ανάλυση, οι έμπειροι αναλυτές κοιτάζουν και τα ιστορικά στοιχεία και ψάχνουν για ταυτόσημα σημεία αναστροφής της τάσης ορισμένων βασικών δεικτών.

Τα οικονομικά φαινόμενα είναι κοινωνικά φαινόμενα. Δεν καθορίζονται μέσα σε επιστημονικά εργαστήρια και συνεπώς η ιστορία διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο τόσο στην ερμηνεία όσο και στην πρόβλεψη.

Ως μέλος της ακαδημαϊκής κοινότητας εκτιμώ ιδιαίτερα τους επιστημονικούς στόχους του Συνεδρίου. Ως πρόεδρος της Εμπορικής Τράπεζας αισθάνομαι εξαιρετική ικανοποίηση που ένα μεγάλο πιστωτικό ίδρυμα, όπως είναι η Εμπορική Τράπεζα, συνέβαλε με τη χορηγία του στη διοργάνωση ενός τόσο σημαντικού Συνεδρίου. Με αυτές τις σκέψεις κατά νουν, χαιρετίζω με ιδιαίτερη χαρά την έναρξη των εργασιών του Συνεδρίου. Εύχομαι καλή επιτυχία στη συνέχεια των εργασιών και ελπίζω ότι οι ανακοινώσεις των αξιόλογων ιστορικών που συμμετέχουν σ' αυτό το Συνέδριο θα γίνουν ευρύτερα γνωστές.

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

Δ' ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

**Ιστοριογραφία
της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας
1833-2002**

Π Ρ Ο Γ Ρ Α Μ Μ Α

ΤΡΙΤΗ 29 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ – ΚΥΡΙΑΚΗ 3 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2002

ΑΜΦΙΘΕΑΤΡΟ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

Θεματικές ενότητες

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Από την εθνική ιστορία στην ιστορία της κοινωνίας
 Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό
 Η ελληνική ιστοριογραφία και τα Βαλκάνια
 Η ιστορία ανάμεσα στις κοινωνικές επιστήμες

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ – ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Οι γραμματολογικές συνθέσεις
 Ελληνικός Τύπος 1784-2002
 Διαδικασίες πολιτισμικών προσμείξεων
 Ανανεώσεις στην πολιτισμική ιστορία
     Ιστορία των ιδεών και των συλλογικών συνειδήσεων· ιστορία
     των συλλογικών συμπεριφορών και των νοοτροπιών
 Νέα ερμηνευτικά σχήματα στην ιστορία της εκπαίδευσης
 Ιστορία των θετικών επιστημών
 Ιστορία της φιλοσοφίας

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ιστορική δημογραφία και γεωγραφία
 Κοινωνικό φύλο και ιστορία
 Ηλικίες
 Αγροτικός κόσμος
 Μετανάστευση – Διασπορά
 Εθνοπολιτισμικές ομάδες

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Οικονομία και οικονομική ιστορία: μείζονες υποθέσεις και τεχνικές
 Αγροτική οικονομία
 Εμπόριο και διακίνηση
 Αγορές και στρατηγική κεφαλαίων
 Εκβιομηχάνιση

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Οι θεσμοί πριν από τη συγκρότηση του κράτους
 Η ιστορία των κοινοτήτων
 Υπό τις δυτικές κυριαρχίες
 Εκκλησιαστικοί θεσμοί
 Το ορθόδοξο μιλλέτ και τα ορθόδοξα κοινοτικά μορφώματα
 Θεσμική συγκρότηση του κράτους
 Πολιτειακή διαμόρφωση και εξέλιξη
 Κόμματα και παρατάξεις

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ

Η Ελληνική Επανάσταση του 1821
 Κατοχή – Αντίσταση – Εμφύλιος

Στρογγυλή Τράπεζα

ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
 ΣΤΗ ΔΙΕΘΝΗ ΘΕΑΣΗ

Συντομογραφίες

αναδ.	αναδημοσίευση
ανάτ.	ανάτυπο
ανατύπ. (αναστ.)	ανατύπωση (αναστατική)
εικ.	εικόνα
εισ.	εισαγωγή
εκδ. – έκδ.	εκδότης/ες, εκδόσεις – έκδοση
επιλ.	επιλεγόμενα
επιμ.	επιμέλεια
ευρ.	ευρετήριο
εφημ.	εφημερίδα
κ.ά.	και άλλοι, και άλλα
κ.ε.	και εξής
μεταγρ.	μεταγραφή
μτφρ.	μετάφραση
ν.	νόμος
ν.δ.	νομοθετικό διάταγμα
πβ.	παράβαλε
περ.	περιοδικό
πολλ.	πολλαχού
τ.	τόμος
τχ.	τεύχος
υποσ.	υποσημείωση
φάκ.	φάκελος
φωτ. ανατύπωση	φωτοανατύπωση
χ.τ.έ.	χωρίς τόπο έκδοσης
χ.τ.χ.	χωρίς τόπο και χρονολογία
χ.χ.	χωρίς χρονολογία

Η ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΤΑ ΚΕΚΤΗΜΕΝΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΒΟΛΕΣ ΤΟΥΣ

Από ένα Συνέδριο με αντικείμενο την ελληνική ιστοριογραφία, πεδίο παρατήρησης της οποίας είναι η νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία, είναι εύλογο να περιμένει κανείς πολλά πράγματα, όχι απαραίτητα συγκλίνοντα: η θεματική πολλαπλότητα συνηγορεί ως προς αυτό, συγχρόνως όμως δείχνει και τα όριά της. Αυτά τα τελευταία επισημαίνονται αρνητικά με τις απουσίες: υποδηλώνουν ακόμη την υιοθέτηση αξιολογικών κριτηρίων αλλά και την αποδοχή καταναγκασμών, οφειλόμενων στην οικονομία του Συνεδρίου. Ωστόσο, ανάγκη στήναι.

Ανάμεσα στους καταναγκασμούς προέχουσα θέση έχουν οι χρονολογικοί: χρειάζεται πάντα μια αφετηρία κι εδώ επιλέχθηκε η δεκαετία του 1830, μάλιστα το 1833. Πρόκειται δηλαδή για μια αφετηριακή χρονολογία που προσιδιάζει σε μια εθνική ιστοριογραφία εδρασμένη σε μια εθνική κρατική οντότητα. Αυτό το σύνδρομο, δηλαδή η εθνική κρατική οντότητα, αν έχει προφανή αναλυτική αξία, δεν είναι ταυτοχρόνως και μια απόλυτη αναλυτική αξία: η ιστοριογραφία που αφορά στους ελληνικούς τόπους είναι φυσικά παλαιότερη από τη συγκρότηση ελληνικού κράτους και ακόμη περισσότερο από την ιστοριογραφία η ίδια η ιστορική περιέργεια. Η αντίφαση που επισημάνεται υπερκεράζεται με δύο τρόπους:

α' άξονας του Συνεδρίου δεν είναι αποκλειστικά η ιστοριογραφική παραγωγή που αρχίζει να συγχροτείται τον αρχόμενο 19ο αιώνα και μάλιστα στο δεύτερο μισό του, αλλά και η στάση, ρητή ή άρρητη, της παραγωγής αυτής απέναντι στην παλαιότερη. Έτσι, αυτή η τελευταία δεν χάνεται από το πεδίο της παρατήρησης:

β' οι καταμερισμοί είναι θεματικοί και, σε αξιόλογο βαθμό σύμπτωσης, εννοιολογικοί. Ευκολύνουν, με τη σειρά τους, την υπέρβαση προς τα μπρος ή προς τα πίσω του αφετηριακού χρονολογικού σημείου. Συγχρόνως υποδεικνύουν άλλες χρονολογίες με διαφορετικό ποιοτικό περιεχόμενο που δηλώνουν ανακατατάξεις, εντάσεις, μάλιστα διαφοροποιήσεις των ιστοριογραφικών ενδιαφερόντων.

Είναι ακόμη εύλογο να περιμένει κανείς ότι το Συνέδριο θα έχει απολογιστικό και ισολογιστικό χαρακτήρα. Ως ένα βαθμό τούτο θα καταφανεί: ωστόσο, πρόθεσή του δεν είναι να καταγραφεί η ιστοριογραφική παραγωγή του 19ου και του 20ού αιώνα. Τούτο θα ήταν αδύνατο για την οικονομία ενός Συνεδρίου σαν αυτό εδώ και θα αποτελούσε μέρμινα ενός ιστορικού λεξικού με πολλαπλές εσωτερικές δικτυώσεις. Θα επρόκειτο για ένα βαρυσήμαντο εργαλείο, για το οποίο υπάρχει μάλιστα η πρώτη μαγιά, δηλαδή οι πολύμορφες βιβλιογραφίες: θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια μέτρηση των φαινομένων με ενδεχόμενες και ευκταίες ποιοτικές ανασηματοδοτήσεις των στατιστικών στοιχείων. Αλλά τώρα δεν πρόκειται για μία ακόμη «επαρίθμηση», πρόκειται περισσότερο για μια στάθμιση: ποια είναι η θεματική της ελληνικής ιστοριογραφίας που αναφέρεται στο νεότερο ή νέο ελληνισμό και ποια η διαδικασία της συντήρησης ή της μεταβολής της δομής της, με ό,τι τούτο συνεπάγεται στο πεδίο των μεθόδων, των τεχνικών και ακόμη περισσότερο στο πεδίο της θεωρίας για την ιστορία.

Λέγοντας «ιστορία», μεταφέρουμε μια σύγχρονη αντίληψη γι' αυτή σε χρόνους όπου η αντίληψη για την ιστορία δεν ήταν ταυτόσημη με τη δική μας ή με κάποιες από τις δικές μας. Θα ήταν, εξυπακούεται, αφελές και κυρίως εκτός ιστορικής λογικής να θεωρήσουμε κριτικά την παλαιότερη ιστοριογραφία μέσα από το πρίσμα των δικών μας αντιλήψεων, μεθόδων και τεχνικών. Θα ήταν αντιθέτως πράξη κατανόησης να ιδούμε τί προαναγγέλλει η ιστοριογραφία αυτή ως προς τα δικά μας ζητούμενα: να ιδούμε σε ποιο μέτρο η τελευταία «διέσωζε» καταστάσεις που έχουν εννοιοδοτήσει το δικό μας σκεπτικό, ότι λίγο-πολύ έκανε –σαν τον αρχοντοχωριάτη (το σωστότερο θα ήταν αρχοντοχωραίτης) του Μολιέρου– πρόζα χωρίς να το ξέρει. Ελπίζουμε ότι θα έχουμε την τύχη να ακουστούν ανακινώσεις που, επισυμψίνοντας το εύρος των ενδιαφερόντων ορισμένων από τους παλαιότερους ιστορικούς μας, θα αναχθούν στο ζήτημα της διάστασης που υπάρχει ανάμεσα στα ιστορούμενα και στην εννοιολόγησή τους, αλλά και στο αδιάσπαστο ή στο ασυνεχές που ενδέχεται να υπάρχει ανάμεσα στην ιστορική πραγματογνωμοσύνη και στον θεωρητικό λόγο για την ιστορία.

Όπως έχετε δει, οι θεματικές ενότητες είναι πολλές και κάποτε ετερογενείς. Περιττεύει η απαρίθμησή τους, αλλά δεν περιττεύει ίσως να υπενθυμισω ότι οι θεματικές ενότητες καθορίζονται από το ίδιο το περιεχόμενο της εξεταζόμενης ιστοριογραφικής παραγωγής: το ίδιο φυσικά ισχύει για τις εννοιολογικές αναγωγές. Είναι πάντως πιθανό ότι όσοι ενδιαφέρονται αποκλειστικά για το δικό τους πεδίο εξειδίκευσης θα μείνουν μάλλον με την πείνα τους, γιατί κατά κανόνα όσα πρόκειται ν' ακούσουν τα ξέρουν ήδη και ίσως και περισσότερα. Υπάρχει όμως πάντα η δυνατότητα και η ελπίδα ότι,

είτε με την αναδιάταξη των γνωστών είτε με την υπόδειξη ενός άλλου ερμηνευτικού σχήματος, τα γνωστά θα μεταλλαχούν σε ζητούμενα. Με δύο λόγια εναπόκειται στους καθέκαστα ομιλητές να δείξουν τα όρια της ανασηματοδότησης του γνωστού ανάγοντάς το σε πρόβλημα κι αντί για πείνα να προκαλέσουν όρεξη – ρίχνοντας κάτι από το αλάτι της ζωής στο συνταγολόγιο της ιστοριογραφίας.

Ένα Συνέδριο δεν είναι υποχρεωτικά συνάντηση των ειδικών του ειδικού. Υπάρχουν βέβαια αυτού του είδους τα Συνέδρια και είναι πολύ χρήσιμα, με την προϋπόθεση, για τις δικές μας τουλάχιστο επιστήμες, ότι το ειδικό αποτελεί το συνεκτικό επίκεντρο του Συνεδρίου και ότι το τελευταίο δεν συστεγάζει ειδικά θέματα χωρίς να τα διατρέχει ένα και το ίδιο νήμα. Θέλω να πω ότι ένα Συνέδριο είναι αυτονοήτως μια δοκιμή επικοινωνίας: όχι για να γνωριστούμε, εδώ είμαστε όλοι μας σχεδόν παλιοί άμεσοι ή έμμεσοι γνώριμοι, για να ανταλλάξουμε τηλέφωνα και ηλεκτρονικές διευθύνσεις, υπολογίζοντας περισσότερο σε μέλλουσες ατομοκεντρικού ενδιαφέροντος συναντήσεις, αλλά για να αισθανθούμε ως πρόσωπα θιάσων που ο καθένας τους θέλει να μπει στα δρώμενα των άλλων. Συζητώντας πριν από λίγες μέρες για το Συνέδριο αυτό ο Άγγελος Ελεφάντης, ο Φίλιππος Ηλιού και ο υποφαινόμενος κάτω από το άγρυπνο βλέμμα του Στρατή Μπουρνάζου και, κυρίως, κάτω από τη σιωπηλή κριτική του κατανόηση, ανέκλυψε το θέμα πόσοι από τους ομιλητές του Συνεδρίου θα μπορούσαν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο να μετέχουν σε περισσότερες από μια ενότητες. Δεν είναι ένα ασήμαντο θέμα, και είναι αυτονόητο ότι δεν θα αποπειραθώ να δώσω σε επίπεδο στατιστικών αναλογιών καμιά απάντηση: πρόκειται για το μεγάλο θέμα της συνολικότητας της οπτικής του ιστορικού.

Εδώ σταθμίζω το ζήτημα: πόσοι από μας αισθάνονται την ανάγκη ως οργανωτές του Συνεδρίου, ως ομιλητές, ως παριστάμενοι και στο τέλος και ουσιαστικότερα ως αναγνώστες των Πρακτικών, να συμμετάσχουν στον προβληματισμό που διέπει καθεμιά από τις θεματικές ενότητες και στην εμπειρική θεμελίωση του προβληματισμού αυτού. Δεν πρόκειται φυσικά να δοθεί από μένα καμιά απάντηση, πολύ περισσότερο η εύκολη «καθώς πρέπει» ρητορική. Θα αρκεστώ να επισημάνω ότι οι θεματικές μερικεύσεις που βλέπετε στο πρόγραμμα έχουν γίνει πάνω στο υφάδι της ιστορικής σύνθεσης και ότι μπορούν να οδηγήσουν σε ένα γενικό αναστοχασμό που ενδιαφέρει όλους μας: έναν αναστοχασμό ανταποκρινόμενο στις συνθετικές απαιτήσεις της ιστοριογραφίας, απείκασμα, έστω, της συνθετικότητας της ιστορίας ως πράξης. Γιατί η ιστορία είναι συνθετική, κυριολεκτικότερα ένα δίκτυο με σαφείς άμεσες συνοχές, με εμμεσότερες συνδέσεις, με μια λέξη η ιστορία είναι μια σύνθεση. Μόνο λόγοι μεθοδικοί ή «επιχειρησιακοί» οδηγούν στις

θematicές μερικεύσεις, ενώ η ίδια η ιστορία ως οντολογία ή ως διανοητική απαίτηση είναι αμερίκρευτη, συνολική.

Η ιστορία για την οποία γίνεται εδώ λόγος είναι ελληνοκεντρική, και μάλιστα εθνοκεντρική: οι ομιλητές που θα ακολουθήσουν θα εξηγήσουν γιατί η νεοελληνική ιστοριογραφία, είτε αφορά σε όλο το χρονικό ανάπτυγμα που συνεπάγεται ο μεταβλητός όρος ελληνισμός είτε αφορά στην ιστορία των σύγχρονων ή νεότερων Ελλήνων, δεν μπορούσε παρά να συνεπάγεται τους δυο «κεντρισμούς» στους οποίους αναφέρθηκα: θα υποδείξουν επίσης, έστω σιωπηρά, γιατί η παραγωγή ιστορικής γνώσης δεν ταυτίστηκε με μια γενικότερη ανάγκη για ιστορική κατανόηση που ξεπερνά τα όρια του εθνικού, για μια κατανόηση που ευοδώνεται μέσα από τους μεθοδικούς τρόπους της ιστοριογραφικής κατασκευής, γιατί σε τελευταία ανάλυση η ανάγκη για συνολική ιστορική κατανόηση, η ανάγκη για την ερμηνεία της ιστορίας αφέθηκε στη φιλοσοφία της ιστορίας ή στον εγκυκλοπαιδισμό που, ειρήσθω εν παρόδω, δεν έχει καμιά σχέση με τη «Μεθοδική Εγκυκλοπαίδεια» των διαφωτιστών.

Σε μια πρώτη ματιά, πρόκειται για αυτονόητα πράγματα που δεν χρειάζεται να ξαναγυρίζουμε σ' αυτά: ωστόσο, αυτά τα αυτονόητα πράγματα παραπέμπουν σε πραγματικές καταστάσεις, με μια λέξη στη συνολική εξάρτηση, εθνική, πολιτική, οικονομική, πολιτισμική, στο πλαίσιο της οποίας και βάσει της οποίας συγκροτήθηκε ένας διπλός ιστορικός λόγος: ο λόγος της εξ' αντικειμένου ενσωμάτωσης στις κυρίαρχες πνευματικές ηγεμονίες, αποκλειστικώς ευρωπαϊκές, και ένας λόγος που αγωνιά να γίνει εθνικός, χωρίς κατά κανόνα να διαφοροποιεί τη μήτρα από την οποία προέκυψε, την ιστοριογραφική μήτρα.

Καθώς λέγαμε, η ιστορία για την οποία γίνεται στη συνάντησή μας λόγος είναι ελληνοκεντρική, και μάλιστα εθνοκεντρική: η πρώτη της ιδιότητα είναι αυτονόητη, από τη στιγμή όπου αποφασίσαμε να μιλήσουμε για μιαν ελληνικής προέλευσης ιστοριογραφία που έχει ως πεδίο παρατήρησης ό,τι ονοματίστηκε νεότερος ελληνισμός. Αλλά και αν ακόμη επιλέγαμε ως πεδίο παρατήρησης τους νεότερους χρόνους χωρίς τοπικούς καθορισμούς, πάλι θα είχαμε να κάμουμε με μια ιστοριογραφική παραγωγή κατά κύριο λόγο ελληνοκεντρική, ιδίως στο μέτρο όπου σύνδρομο της παραγωγής αυτής θα ήταν η ευρετική, η παραγωγή δηλαδή γνώσεων μέσω των ιστορικών πηγών, της διεύρυνσης και της ανακάλυψής τους. Το ίδιο θα διαπιστώναμε κι αν αναπτύσσαμε τα χρονικά όρια συμπεριλαμβάροντας την αρχαιότητα και τους μέσους χρόνους: η ελληνική ιστοριογραφική παραγωγή θα βλέπαμε ότι ενσωματώνεται σε μιαν ευρύτερη, κατ' εξοχήν ευρωπαϊκή, ιστοριογραφία για το μοναδικό λόγο ότι τόσο η ελληνική αρχαιότητα όσο και το Βυζάντιο είχαν καταστεί κοινά πεδία αναφοράς αυτής της ευρύτερης ιστοριογραφικής

παραγωγής. Η ελληνική συμβολή δεν θα είχε να προσφέρει τίποτε το πρωτογενές ως προς την ιστορία άλλων αρχαίων λαών ή ως προς την ιστορία του δυτικού Μεσαίωνα: παραμένει πάντοτε ελληνοκεντρική, με μέτριες, αν όχι αμελητέες επιδόσεις ως προς ιστορικά πεδία που εγγράφονταν στη δική της οπτική, για παράδειγμα η ιστορία των ελληνοιστικών χρόνων ή η ρωμαϊκή ιστορία. Η ιστορία των «άλλων» κινητοποιούσε ερευνητικά ή ιστοριογραφικά ενδιαφέροντα στο μέτρο όπου αυτοί συναντιούνται σε όσα εδάφη θεωρήθηκαν ελληνικά. Πρόκειται συνεπώς για μια ιστορία στο σύνολό της ελληνοκεντρική ακόμη και εξελληνιστική, στο μέτρο ιδίως όπου οι οικουμενικότητες είχαν ως σύνδρομο τον εξελληνισμό ή η αναίρεσή τους έκανε να συνυπάρχουν οι ελληνικές εδαφικότητες με τις συρρικνώσεις των οικουμενικών σχηματισμών.

Η ελληνοκεντρικότητα κατέληξε να είναι ταυτόσημη με την εθνοκεντρικότητα, χωρίς τούτο να σημαίνει ότι η εθνοκεντρική ιστοριογραφία είναι υποχρεωτικά πάντα μια εθνικιστική ιστορία: δεν τίθεται αποκλειστικά στην υπηρεσία των λεγομένων υψηλών ή μεγίστων εθνικών συμφερόντων, αλλά υπηρετεί και άλλες ανάγκες, ανάγκες αυτογνωσίας, όπως τις έλεγε ο Κ. Θ. Δημαράς. Με τον όρο «αυτογνωσία» μπορούν να συνδηλωθούν πολλά και διαφορετικά αιτούμενα, μάλιστα ανθεκτικά, κοινός παρονομαστής των οποίων είναι το ιστοριογραφικό κατηγορήμα της αποκατάστασης των γεγονότων, κατηγορήμα που δεν αποτελεί αποκλειστικότητα του θετικισμού. Η αποκατάσταση των γεγονότων συνεπάγεται μια δεύτερη αποκατάσταση: πρόκειται για τους τρόπους με τους οποίους εκφέρεται μέσα στο χρόνο η συνείδηση που είχαν οι άνθρωποι για τα γεγονότα, ανιχνεύσιμη βέβαια μέσω της ερμηνευτικής κατανόησης των πηγών. Ενασχολήσεις τέτοιου είδους νοούνταν ως φιλολογικές, ενώ για μας είναι αναφανδόν ιστορικές: δεν είναι τυχαίο ότι στο ερευνητικό Κέντρο που μας οργανώνει αυτή τη συνάντηση χαρακτηριζόμαστε στη δεκαετία του 1960 ως φιλόλογοι-ιστορικοί. Ελπίζω ότι κατά τις εργασίες μας θα έχουμε την ευκαιρία να μιλήσουμε για όλα αυτά.

Λέγαμε ότι η ιστορία που μας αφορά είναι κατά βάση εθνοκεντρική, χωρίς να είναι ταυτοχρόνως εθνικιστική: είναι συνάμα μια ιστοριογραφία αντιθετική και αντιφατική, προσφερόμενη συνεπώς στην αυτοκατανόηση. Αυτοκατανόηση όχι αναγκαστικά ως εθνικού συνόλου, αλλ' ως πολλών συνόλων με διαφορετικό βαθμό σύγκλισης και συνοχής, ως συνόλων αντιθετικών, αλλά πάντα σε αναφορά σε μια γενική και ενοποιητική ιδιότητα, όχι τελικώς μόνο εθνική αλλά και ταξική. Θέλω να πω ότι μια εθνοκεντρική ιστορία είναι μεταλλάξιμη, στο ιστοριογραφικό επίπεδο, σε μιαν άλλη ιστορία, συνολική, και όχι σε μια ιστορία των πολιτισμικών ταυτοτήτων που παραγνωρίζει και την ιστορικότητά τους και, ακόμη περισσότερο, τη μετα-

βλητότητά τους. Είμαι σίγουρος ότι το Συνέδριό μας θα δείξει τί είναι και τί μπορεί να είναι μια εθνική ιστορία, όταν δεν νοείται αποκλειστικά από το πρίσμα μιας από τις εκφάνσεις του εθνικού κινήματος και όταν δεν επιστρατεύεται σήμερα για να υπερασπιστεί τις τρέχουσες α-εθνικές, δηλαδή εκτός ιστορίας, ετεροβαρείς οικονομικές και πολιτικές ηγεμονίες.

Το οντολογικό μέρος της ιστορίας που μας αφορά δεν μπορεί να εγκλειστεί, ούτε έχει εγκλειστεί, στα εθνικά σύνορα: κάποιοι από τους ιστοριογραφικούς κλάδους, από το ίδιο μάλιστα το περιεχόμενό τους, είναι περισσότερο από άλλους εξωστρεφείς και αποτυπώνουν αναργώς την ενσφηνώση της ελληνικής στην παγκόσμια ιστορία, κατά κύριο λόγο την ευρωπαϊκή: μνημονεύω ως τυπικό παράδειγμα ό,τι αποκαλούσαν διπλωματική ιστορία για να την αναγάγουν σε μια ιστορία των διεθνών σχέσεων. Αυτή η ενσφηνωμένη ιστορία είναι στην ουσία μια ιστορία της εθνικής εξάρτησης και της εσωτερικής διαχείρισης της εξάρτησης αυτής, διαχείριση η οποία παραπέμπει στην κοινωνική ιστορία που πλέον έχει κατακλύσει τη διπλωματική: αξίζει να περιμένουμε τις σαφείς αναφορές σε αυτού του τύπου την εθνική ιστορία και να ιδούμε τη συνέχεια των καλών παραδειγμάτων, όπως εκείνο του Μιχαήλ Λάσκαρι.

Αλλά δεν συντρέχει λόγος να αναλωθούμε επικαλούμενοι παραδείγματα: ως επιμένουμε λίγο στο είδος της ιστοριογραφικής συνέχειας. Είναι αυτονόητο ότι η ιστοριογραφική παραγωγή παρουσιάζει διακυμάνσεις, θεματικές διευρύνσεις, υιοθέτηση νέων αναλυτικών εργαλείων και ότι τέλος ο ιστορικός έχει δώσει πολυμορφία στο συλλογικό του πρόσωπο: ακόμη, ότι οι ορθώς νοούμενοι επαγγελματίες ιστορικοί είναι σήμερα αριθμητικά πολλαπλάσιοι των παλαιότερων, μολονότι στο παρελθόν η τοπική ιστορία επιστράτευε πολλές δυνάμεις, εντός και εκτός του επαγγέλματος, κυρίως στην αρχή εκτός. Η ιστοριογραφική ωστόσο συνέχεια άλλαζε κατά καιρούς περιεχόμενο, και τούτο όχι γιατί ακολουθούσε αποκλειστικώς τη μεταλλαγή της εσωτερικής της λογικής, αλλά γιατί, θετικά ή αρνητικά, μετείχε στα ενδιαφέροντα της εποχής της, γιατί εμπνεόταν από την πολιτική συγκυρία, από τα κοινωνικά κινήματα: πολιτική, για παράδειγμα, και κοινωνική συγκυρία καθυπαγορεύει το ενδιαφέρον για την αγροτική ιστορία: πολιτική και κοινωνική προβληματική υπαγορεύει την εφαρμογή των μαρξικών εργαλείων ανάλυσης στην ιστορία: πολιτικός και κοινωνικός προβληματισμός αλλά και δημιουργική εξοικείωση με τις κοινωνικές επιστήμες δίνουν τα εδράσματα της ιστοριογραφικής στροφής που μορφώνεται στη δεκαετία του 1980, ύστερα από μια πρώτη εκκίνηση κατά την προηγούμενη δεκαετία. Πρόκειται, λοιπόν, για μια συνέχεια που τη χαρακτηρίζουν τομές και ρήξεις, ιστοριογραφικές ασυνέχειες μέσα στη συνέχεια. Αναντιρρήτως κάθε νέο ξεκίνημα

είχε τις αφορμές του σε ένα παλαιότερο που ανασηματοδοτούνταν ή ανατροφοδοτούνταν, αν και κάποτε, αδικώς, περνούσε στα «αδιάφορα».

Θα μπορούσε, όσα ενδεικτικώς αναφέρω, και μαζί με αυτά και άλλα, να είχαν αποτελέσει θεματικές ενότητες του Συνεδρίου: προκρίναμε να αναδειχθούν μέσα από άλλες ακαδημαϊκότερες διακρίσεις. Απομένει να φανεί σε ποιο μέτρο οι ιστοριογραφικές ανανεώσεις ήταν επίσης ανανεώσεις μεθοδολογικές, σε ποιο βαθμό αξιοποιήθηκαν νέες πηγές ή ερμηνεύθηκαν διαφορετικά οι γνωστές· σε ποιο μέτρο υιοθετήθηκαν από τους νέους ιστορικούς μας ιστορικοί κλάδοι χωρίς εντόπια παράδοση, πώς δηλαδή, στο τέλος, η εθνική μας ιστοριογραφία ενσωματώθηκε κατά τη μέθοδο και τα πεδία παρατήρησης στη διεθνή και σε ποιες από τις εκφάνσεις της και με ποια χρήση του εθνικού ιστοριογραφικού κεκτημένου.

Λέγαμε ότι ο τύπος του Μολιέρου έκανε πρόζα χωρίς να το ξέρει. Μιλώντας για εθνική ιστοριογραφική συνέχεια και για ανανεώσεις, αξίζει να αναρωτηθούμε σε ποιο βαθμό η ιστοριογραφία μας είχε συνείδηση του γεγονότος ότι τα καινούρια της αιτήματα είχαν εν πολλοίς προαναγγελθεί και με ποιο τρόπο ενσωμάτωσε τα προαναγγελλόμενα. Η απάντηση δεν μπορεί παρά να είναι αμφίσημη: θα τελειώσω, κι εσείς θα συνεχίσετε, επικαλούμενος ένα μόνο παράδειγμα. Η λαογραφική έρευνα έχει δώσει ένα σταθερό υπόστρωμα για την κατανόηση, ανάμεσα στα άλλα, των συλλογικών συμπεριφορών και νοοτροπιών. Αν στη θέση αυτού του υπόβαθρου βάλουμε τις «συνειδητές μαρτυρίες», άριστο άλλωστε διανοητικό εργαλείο, νομίζω ότι είναι βέβαιο ότι παραμορφώνεται η κλίμακα των φαινομένων, η κλίμακα της μακράς διάρκειας, όπως εκδηλώνεται σε ό,τι, στην περίπτωση μας, έχει αποκληθεί λαϊκός πολιτισμός. Ήταν και είναι ώριμη η ιστοριογραφία μας να θεωρητικοποιήσει το εμπειρικό δεδομένο, να διακρίνει την ποιότητα του χρόνου του, να το ενσωματώσει στο περιγραφικό και ερμηνευτικό της σχήμα, σε τελευταία ανάλυση να χρησιμοποιεί αποδοτικά και τα εμπειρικά δεδομένα και τα διανοητικά εργαλεία που έχει αποδεχθεί; Από όλα όσα πρόκειται να εκθεθούν είναι βέβαιο ότι θα κερδίσουμε και τις απαντήσεις σε αυτό το στοιχειώδες αλλά επίκαιρο ερώτημα.

Γιατί δεν αρκεί να διακριβώσουμε μόνο πότε και για ποιες αιτίες αλλάζει η ιστοριογραφία μας περιεχόμενο, μεθόδους, ακόμη και λόγο· πότε, από ποιους και σε τί βαθμό συγχρονισμού ή ετεροχρονισμού με τις διεθνείς ιστορικές σπουδές διαφοροποιεί τα υποκείμενά της και μιλά για τάξεις, αγώνες των τάξεων, τρόπους παραγωγής, μιλά για εντατικά φαινόμενα σε αντιπαράθεση με τα εκτατικά, ενδιαφέρεται για τις συλλογικότητες που δεν είναι υποχρεωτικά ταυτίσιμες με τις ταξικές· δεν αρκεί μόνο να ιδούμε πώς, σε τί μέτρο, εφαρμόζοντας ποιες τεχνικές διεύρυνε, μαζί με τα πεδία παρατήρη-

σης και τις πηγές της. Όλα αυτά πρέπει να τα ξέρουμε και όλα αυτά μας βοηθούν να κατανοήσουμε τη μετάβαση από την ιστοριογραφία που εξαντλείται στην αφήγηση, στην ιστοριογραφία εκείνη που γίνεται πρόβλημα. Γιατί χρειάζεται ακόμη να ιδούμε σε ποιο μέτρο οι ιστορικοί μας ήταν και είναι φορείς της αντίληψης ότι η ιστορία είναι ένα όλο. Τούτο δεν σημαίνει ότι σε κάθε μερικευτική πρόβαση θα πρέπει να συνεξιστορείται αυτό το όλο· χωρίς ωστόσο τη συναντίληψή του οι μερικευτικές προβάσεις μεταπίπτουν σε μέσα, χρήσιμα και απαραίτητα, για μια περαιτέρω ιστορία: θα έπρεπε να προαναγγέλλεται από τις συστηματικές και μερικευμένες διερευνήσεις που, ως μην το ξεχνάμε, αυτές στερέωσαν και έδωσαν «επιστημονικό καθεστώς» στις σπουδές μας. Η συνείδηση του όλου αποκτάται με πολλές διαδρομές που, αν δεν είναι όλες τους ιστορικές, όλες τους είναι ιστορικότροπες. Μια από τις διαδρομές αυτές, πρώτιστη και αυτονόητη, είναι η κατανόηση των λογικών με τις οποίες έχει γίνει η «διάσωση» των πεπραγμένων που συνιστούν το σώμα της ιστορίας: πρόκειται για μια διαδρομή που περνά από πολλά πεδία, από πολλές αποτυπώσεις της μνήμης, από τα ίδια τα ορατά ή ανιχνεύσιμα λείψανα των πράξεων, πεδία που δεν ενσωματώνονται πάντα στην ύλη του ιστορικού. Ας είμαστε βέβαιοι ότι από όσα πρόκειται να ακούσουμε θα καταφανεί η αποτύπωση αυτών των «εσωτερικών επιταγών» του ιστορικού στα έργα του, στο έργο του συλλογικού ιστορικού, όπως κατά καιρούς αυτός είχε διαμορφωθεί, και όπως, πλουσιότερος θα λέγαμε, έχει διαμορφωθεί στις μέρες μας.

Η συγκρότηση της εθνικής ιστοριογραφίας
Από την εθνική ιστορία στην ιστορία της κοινωνίας

Η ΙΔΕΑ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Η ιδέα του έθνους, του ελληνικού έθνους, υπήρξε η θεμελιώδης λογική προκειμένη της ελληνικής ιστοριογραφίας, τουλάχιστον από τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα. Η σαφής επίγνωση της ιδέας του έθνους και η συναίσθηση της εναργούς ύπαρξης και διαχρονικής παρουσίας του ως υποκειμένου της ιστορίας υπήρξε η ίδια η θεμελιώδης προϋπόθεση της ιστοριογραφικής πράξης που καλλιεργήθηκε και αναπτύχθηκε στο ελληνικό κράτος. Η κεντρική θέση της ιδέας του έθνους στην πνευματική και καλλιτεχνική ζωή του ελληνικού κράτους και το καθοριστικό μέρος της ιδέας αυτής στην αυτοσυνείδηση και τον αυτοπροσδιορισμό της ελληνικής κοινωνίας υπήρξε ο αποφασιστικός παράγοντας διανοητικού και ιδεολογικού εναρμονισμού της ελληνικής κοινωνίας και παιδείας με την ευρωπαϊκή νεωτερικότητα, όπως αυτή εκφράστηκε κυρίως με την πολιτική φιλοσοφία και τη φιλοσοφία της ιστορίας του Εγγέλου. Τον φιλοσοφικό και ιστορικό εγγελευτισμό και γενικότερα τον ιδεαλισμό της γερμανικής φιλοσοφίας ενσωμάτωσε κατά πρώτο λόγο η ελληνική παιδεία στην ιδεολογική της υποδομή με την επεξεργασία και τον καθοριστικό ενστερνισμό της ιδέας του έθνους, ως πυξίδας του πνευματικού γίγνεσθαι του νεοπαγούς εθνικού κράτους που αναδύθηκε από τον ελληνικό απελευθερωτικό αγώνα.

Η αναζήτηση της ιδέας του έθνους υπήρξε βεβαίως παλαιότερη και εκφράστηκε κυρίως με τις ιστοριογραφικές αναζητήσεις του νεοελληνικού Διαφωτισμού και με πολιτικούς και πολιτισμικούς προβληματισμούς στοχαστών όπως ο Δημήτριος Καταρτζής, ο Ρήγας Βελεστινλής, ο Αδαμάντιος Κοραής, ο Γρηγόριος Παλιουρίτης και ο Νεόφυτος Δούκας. Οι ιστοριογραφικές αναζητήσεις και οι πολιτικοί προβληματισμοί του Διαφωτισμού εισήγαγαν στον ελληνικό στοχασμό την ιδέα της σχέσης με την ελληνική αρχαιότητα ως του προσδιοριστικού στοιχείου της συλλογικής ταυτότητας των νεότερων Ελλήνων και ανέδειξαν στοιχεία όπως η γλώσσα, ο πολιτισμός και οι κοινές ηθικές αξίες ως συντελεστές καθορισμού της εθνικής ταυτότητας. Εισήγαγαν δηλαδή τα κριτήρια της διάκρισης των γλωσσικών πληθυσμιακών συνόλων που απάρτιζαν την «κοινοπολιτεία» των ορθόδοξων λαών στη

Νοτιοανατολική Ευρώπη υπό οθωμανική κυριαρχία και της οριοθέτησης διακριτών εθνικών κοινοτήτων.

Εντός του ελεύθερου ελληνικού κράτους και της παιδείας που εξέφρασε το «πνεύμα» του, την «άμεση αλήθεια της ηθικής του ζωής»¹, για να μιλήσουμε με τη γλώσσα του Εγγέλου, η ιδέα του ελληνικού έθνους έλαβε την οριστική της υπόσταση χάρη στην επιβολή του ιστοριογραφικού εγχειρήματος του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Η φιλοσοφία της ιστορίας που κωδικοποίησε στην *Ιστορία του ελληνικού έθνους* (α' έκδοση: 1860-1874, β' έκδοση: 1885-1887) ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος προέκυψε ως αποτέλεσμα συνθετικών επεξεργασιών και συναρρέσεων που ενσωμάτωσαν προγενέστερες αναζητήσεις όπως εκείνες του Γ. Κοζάκη Τυπάλδου, του Μάρκου Ρενιέρη και ιδίως του Σπυρίδωνος Ζαμπελίου, αλλά και της «εθνικής φιλοσοφίας» που καλλιεργείται ως μέρος της διαμόρφωσης της πνευματικής φυσιογνωμίας της σύγχρονης Ελλάδας περί τα μέσα του δεκάτου ενάτου αιώνα². Το ουσιαστικό διανοητικό θεμέλιο της *Ιστορίας του ελληνικού έθνους*, πάντως, βρίσκεται κυρίως στο έργο των Ευρωπαίων ιστορικών του δεκάτου ενάτου αιώνα, μεταξύ άλλων του Droysen, του Macauley, του Carlyle, του Grote και του Guizot, διά του πρίσματος των οποίων κυρίως ο Παπαρρηγόπουλος κατανοεί την ιστορία και μάλιστα την ελληνική αρχαιότητα³. Η διά του δυτικού πρίσματος γνωριμία και κατανόηση της ελληνικής αρχαιότητας λειτουργεί δηλαδή και στον Παπαρρηγόπουλο τόσο καθοριστικά όσο είχε λειτουργήσει και κατά την πρώτη ανακάλυψη της αρχαιότητας από τον Διαφωτισμό⁴, και

1. G. W. F. Hegel, *The Phenomenology of Mind*, μτφρ. J. B. Baillie, Νέα Υόρκη 1967, σ. 460.

2. Βλ. Ρωζάνη Αργυροπούλου, *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα από το 1828 ως το 1922*, τ. Α', Αθήνα 1995. Βλ. επίσης Η ίδια, «Η φιλοσοφική θεμελίωση της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού στον 19ο αιώνα. Θ. Καρούσος – Π. Βράϊλας-Αρμένης», *ΚΑ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 217-222 και Γεωργία Αποστολοπούλου, «Ο Θεόδωρος Καρούσος ως ιστορικός της φιλοσοφίας», *Δωδώνη* 17 (1988), 129-140.

3. Τις σφειλές του Παπαρρηγόπουλου στη σύγχρονη του ευρωπαϊκή ιστοριογραφία, ιδίως ως προς το αρχαιογνωστικό μέρος του έργου του, διερευνά ο Demosthenes Kontos, *Konstantinos Paparrigopoulos and the Emergence of the Idea of the Greek Nation*, Ph. D. diss., University of Cincinnati 1986, σ. 63-98, 108-129. Πρόσφατες συμβολές στο θέμα οι εργασίες των Κ. Ν. Demetriou, «Historians on Macedonian Imperialism and Alexander the Great», *Journal of Modern Greek Studies* 19 (2001), 23-60 και Ν. Sigalas, «Hellénistes, hellénisme et idéologie nationale. De la formation du concept d'«hellénisme» en grec moderne», *L'antiquité grecque au XIXe siècle*, επιμ. Chrysanthi Avlami, Παρίσι 2000, σ. 269-273.

4. Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα 2000, σ. 95-104, 109-113.

εντάσσεται, θα τολμούσα να πω, σε μια σταθερή κανονικότητα του πνευματικού βίου της νεότερης Ελλάδας.

Με την *Ιστορία του ελληνικού έθνους* ο Παπαρρηγόπουλος συντέλεσε σε μια πραγματική διανοητική επανάσταση, που έκτοτε φάνηκε να σφραγίζει οριστικά το περιεχόμενο της εθνικής αυτοσυνειδησίας. Η διανοητική αυτή επανάσταση συνέκειτο στην καθιέρωση της μελέτης του μεσαιωνικού ελληνισμού ως του κατ' εξοχήν αντικειμένου ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος για την ελληνική παιδεία και την ανάδειξη της έννοιας της τρίσημης συνέχειας του ελληνικού έθνους ως του θεμελιώδους αξιώματος της ελληνικής ιστορίας. Η ιδέα του ελληνικού έθνους που πρυτανεύει στη σκέψη του Παπαρρηγόπουλου συντίθεται από αυτές ακριβώς τις διαπιστώσεις. Το ελληνικό έθνος ως ιστορικό υποκείμενο διακρίνεται από διαχρονική ενότητα και συνέχεια και προσδιορίζεται κατ' εξοχήν από τη γλώσσα του. Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι ο καθορισμός της γλώσσας ως του προσδιοριστικού παράγοντα της ταυτότητας του ελληνικού έθνους συνιστά ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο στην ιστορική σκέψη του Παπαρρηγόπουλου, διότι υποδεικνύει ότι η αντίληψή του για την ενότητα δεν εδράζεται σε φυλετικές θεωρίες και προϋποθέσεις αλλά διέπεται από την πολιτιστική αντίληψη των πραγμάτων που θεωρεί τις εθνικές κοινότητες ως προϊόντα «πολιτισμικών προσμειξέων» (acculturation). Του ιστορικού αυτού υποκειμένου την περιπετειώδη διαδρομή διά των αιώνων υπό ποικίλα πολιτειακά καθεστάτα αφηγείται στην *Ιστορία* του ο εθνικός ιστοριογράφος.

Η διήθηση των αξιωματικών του παραδοχών προς το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας διά του εκπαιδευτικού συστήματος και της επίσημης εθνικής ρητορικής ουσιαστικά έχει μεταβάλει τη ρομαντική θεωρία του Κ. Παπαρρηγόπουλου σε θεμέλιο της εθνικής αυτογνωσίας. Η καθοριστική αυτή εξέλιξη στην ιστορία του συλλογικού αυτοπροσδιορισμού της ελληνικής κοινωνίας δεν αποτελεί παρά απλή μαρτυρία του μεγέθους και της ποιότητας του διανοητικού επιτεύγματος του Κ. Παπαρρηγόπουλου: «δεν επεβλήθη απλώς διά τον νέον προσανατολισμόν, αλλά και διά την βαθυτάτην ιστορικήν κρίσιν, την άνεσιν και σαφήνειαν της διηγήσεως και την καλλιέπειαν» σημειώνει ο Ν. Β. Τωμαδάκης⁵. Εξαιτίας των αρετών αυτών και του «μνημείου της ενότητος» το οποίον «έπλασεν άνευ περιττού 'ιστοριονομικού' φόρτου διά της κρυσταλλίνης πρώτης ύλης της ιστορικής παραδόσεως», η φωνή του, «βαρεία και υπεύθυνη», «εκάλυψε πάσας τας άλλας φωνάς και ηκούσθη εις τα πέτρατα του κόσμου υπό παντός του Ελληνικού», συμπληρώνει ο Δ. Α. Ζακυθνήδης⁶.

5. «Δράσις και θεωρία εν τη ελληνική ιστοριογραφία», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 16 (1962), 16 ε'.

6. *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Αθήνα 1978, σ. 66.

Η ιδέα του ελληνικού έθνους στην περαιτέρω πνευματική διαδρομή της ελληνικής παιδείας ως το τέλος του εικοστού αιώνα έχει παραμείνει ουσιαστικά εκεί που την άφησε ο Κ. Παπαρρηγόπουλος. Ως συνθετικό επίτευγμα η *Ιστορία* του υπήρξε ο σημαντικότερος διανοητικός άθλος της ελληνικής παιδείας του δέκατου ένατου αιώνα. Η καθοριστική συμβολή του στη διαπαιδαγώγηση της ελληνικής κοινωνίας και στη διάπλαση της ελληνικής ιστορικής συνείδησης, επιτεύγματα που φώτισε τόσο αποτελεσματικά στη σχετική μελέτη του ο Κ. Θ. Δημαράς⁷, μετέβαλε το έργο του σε πρότυπο προς μίμηση από τους άλλους βαλκανικούς λαούς στο στάδιο της διαμόρφωσης της εθνικής τους φυσιογνωμίας. Ο Βασίλειος Zlatarski (1866-1935) ακολούθησε τα ίχνη του Παπαρρηγόπουλου με τη μνημειώδη του προσπάθεια ν' αποκαταστήσει το μεσαιωνικό παρελθόν των Βουλγάρων στο έργο του *Ιστορία του βουλγαρικού κράτους κατά τον Μεσαίωνα*⁸. Αντίστοιχα ο Νικόλαος Iorga, ο πολυγραφώτερος ιστορικός της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, μιμήθηκε τον Παπαρρηγόπουλο με τη σύνθεση της δεκάτομης *Ιστορίας των Ρουμάνων*, στις σελίδες της οποίας επεξεργάζεται την ιδέα της ενότητας του ρουμανικού έθνους στον χώρο και τον χρόνο⁹.

Δεν νομίζω ότι θα μπορούσε να υπάρξει καλύτερη ένδειξη της πραγματικά ολοκληρωτικής επιβολής του Παπαρρηγόπουλου στην ελληνική ιστοριογραφία, του τρόπου δηλαδή με τον οποίο η φωνή του «εκάλυψε πάσας τας άλλας φωνάς», από την πλήρη εκτόπιση μιας πολύ παλαιότερης παράδοσης καταγραφής του παρελθόντος στην ελληνική παιδεία, που θα μπορούσε να αποκληθεί «η ιστοριογραφία του γένους» σε αντιδιαστολή προς την εθνική ιστορία που αντιπροσωπεύει ο ίδιος ο Παπαρρηγόπουλος. Πρόκειται για την παράδοση των χρονικών της ζωής του γένους υπό οθωμανική κυριαρχία, φιλολογικό είδος που ανάγεται στη βυζαντινή χρονογραφία. Ορισμένα από τα σημαντικότερα κείμενα της ιστοριογραφίας του γένους, που συντήρησε η χειρόγραφη παράδοση, εκδόθηκαν για πρώτη φορά την εποχή που

7. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - η ζωή του - το έργο του*, Αθήνα 1986.

8. *Istoriya na bulgarskata dŭrzhava prez srednite vekove*, 4 τ., αρχική έκδοση: Σόφια 1918-1940, νέα έκδοση: 1970-1972. Βλ. και Robert Browning, *Byzantium and Bulgaria. A comparative study across the early medieval frontier*, Μπέκλεϋ 1975, σ. 210. Ο Zlatarski, όπως και ο Παπαρρηγόπουλος, εισήγαγε την περιοδολόγηση της μεσαιωνικής ιστορίας των Βουλγάρων, που παρέμεινε σταθερή ως σήμερα.

9. N. Iorga, *Histoire des Roumains*, 10 τ., Βουκουρέστι 1936-1939. Για συνολική αξιολόγηση βλ. William O. Oldson, *The Historical and Nationalistic Thought of Nicolae Iorga*, Boulder 1973 και Maurice Pearton, *Clio and the Nation*, Richmond, Surrey 1984, σ. 11-19.

μεσουρανούσε ο Παπαρρηγόπουλος, ενώ ο επιφανέστερος επίγονος του είδους, ο Μανουήλ Γεδεών, εμφανίσθηκε και παρήγαγε το πλείστον του έργου του μετά τον Παπαρρηγόπουλο, ο οποίος και δεν διέφυγε της κριτικής του¹⁰. Η ιστοριογραφική αυτή παράδοση όμως παρέμεινε μάλλον περιθωριακή και δεν επηρέασε ούτε καν τη συγγραφή της εκκλησιαστικής ιστορίας, η οποία ως ακαδημαϊκός κλάδος, με εκπροσώπους όπως τον Χρυσόστομο Παπαδόπουλο και τον Βασίλειο Στεφανίδη, βρίσκεται εγγύτερα στο πνεύμα του Παπαρρηγόπουλου παρά του Μανουήλ Γεδεών. Είναι δε τελείως χαρακτηριστικό του κανονιστικού κλίματος της ελληνικής ιστοριογραφίας ότι τον Γεδεών και τη σημασία του έργου του ανακάλυψαν και ανέδειξαν σχετικά πρόσφατα στην ελληνική επιστημονική ζωή όχι θιασώτες της παραδοσιακής παιδείας και των παραδοσιακών αξιών, όπως θα ήταν για παράδειγμα οι φορείς της εκκλησιαστικής λογιόσύνης, αλλά ιστορικοί που δοκίμασαν ενσυνείδητα να διαφοροποιηθούν από το παπαρρηγοπούλειο κλίμα, όπως ο Κ. Θ. Δημαράς και ο Φ. Ηλιού.

Η ελληνική ιστοριογραφία από την εποχή του Παπαρρηγόπουλου και εξής κινήθηκε αποκλειστικά εντός του θεωρητικού σχήματος των τριών

10. Σημειώνει ο Μανουήλ Γεδεών για τον Ε' τόμο της *Ιστορίας του ελληνικού έθνους*: «εν πολλοίς [...] σφαλλόμενος όσον αφορά την μετά την Άλωσιν ιστορίαν του γένους». Βλ. *Εκκλησιαστική Αλήθεια* έτος Β' (1882), 606. Την επίκριση μας υπενθυμίζει ο Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 319. Ο Γεδεών ελέγχει τον Παπαρρηγόπουλο και στη σειρά άρθρων «Η γυνή επί των οικονομικών ερίδων», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 3 (1882-1883), 122-126, 137-143, 263-267, 277-281, 561-564, 577-580. Ενδιαφέροντα και ενδεικτικά είναι και όσα σημειώνει και άλλος λόγιος που εντάσσεται στην παράδοση της «ιστοριογραφίας του γένους», ο Βασίλειος Μυστακίδης, *Οι εν Αθήναις και οι εν Κωνσταντινουπόλει λόγοι*, Κωνσταντινούπολη 1907 [ανάτυπο από την *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 26 (1906) και 27 (1907)]. Εδώ η αντιπαράθεση εστιάζεται στην επίκριση της (ιστοριογραφίας του γένους) που προήλθε από άλλον εκπρόσωπο της εθνικής ιστοριογραφίας, τον Σπυρίδωνα Λάμπρο. Επίγονος της «ιστοριογραφίας του γένους» θα μπορούσε να θεωρηθεί ο Χρ. Γ. Πατρινέλης, στον οποίο οφείλεται το εξάιρετο *instrumentum studiorum Δημοσιεύματα Μανουήλ Γεδεών. Αναλυτική αναγραφή*, Αθήνα 2^η 1997 [ανάτυπο από το περιοδικό *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 19/20 (1969-1970)]. Οι ποικίλες συμβολές του Χρ. Γ. Πατρινέλη στην ιστορία του υπόδουλου γένους και της Εκκλησίας εικονογραφούν χαρακτηριστικά την επιστημονική δυναμική της μετεξέλιξης της «ιστοριογραφίας του γένους» σε σύγχρονη κριτική ιστοριογραφική πράξη. Βλ. π.χ. William K. Medlin και Christos G. Patrinelis, *Renaissance Influences and Religious Reforms in Russia. Western and Post-Byzantine Impacts on Culture and Education (16th-17th centuries)*, Γενεύη 1971 και τις συμβολές του Χρ. Πατρινέλη στην *Ιστορία του ελληνικού έθνους* τ. Γ', Αθήνα 1974, σ. 94-98 και τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σ. 123-126.

αναβαθμών της ελληνικής συνέχειας που εκείνος διατύπωσε. Οι εκπρόσωποι της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας, ο Σπυρίδων Λάμπρος, ο Παύλος Καρολίδης, ο Κωνσταντίνος Άμαντος, ο Σωκράτης Κουγέας, ο Νίκος Βέης, ο Διονύσιος Ζακυθηνός, ο Απόστολος Βακαλόπουλος εμπλούτισαν την ελληνική ιστορική επιστήμη με σημαντικές εκδόσεις πηγών και συνθετικά έργα, με απώτερο στόχο να επιβεβαιώσουν και να εδραιώσουν το σχήμα του Παπαρρηγόπουλου και την ιδέα του έθνους που εκείνο προϋπέθετε. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συμβολή του Αποστόλου Βακαλοπούλου, ο οποίος με τη μνημειώδη *Ιστορία του νέου ελληνισμού* (1961-1988) επιδόθηκε σε μια ιδιαίτερα επιτυχή, κατά τη γνώμη μου, απόπειρα «εκδημοτικισμού» της ρομαντικής θεωρίας του Παπαρρηγόπουλου, χωρίς να αμφισβητεί τις θεμελιώδεις της παραδοχές και προϋποθέσεις. Ο «εκδημοτικισμός» φυσικά δεν περιορίζεται στο γλωσσικό όργανο του έργου του Βακαλόπουλου αλλά αναφέρεται και στη θεματολογία και τις εμφάσεις των αναζητήσεών του, που αποβλέπουν στην ανάδειξη του ρόλου των μαζών, του ανώνυμου πληθυσμού της ιστορίας –σε αντίθεση προς την έμφαση στους ηρωικούς πρωταγωνιστές στην αφήγηση του Παπαρρηγόπουλου– μεταξύ των παραγόντων που προσδιόρισαν τη φυσιογνωμία του νέου ελληνισμού, του οποίου την εμφάνιση ανιχνεύει σταδιακά μέσα στους κόλπους του μεσαιωνικού ελληνισμού πριν από την Άλωση¹¹.

Σοβαρή αμφισβήτηση της ιδέας του έθνους όπως την επεξεργάστηκε ο Παπαρρηγόπουλος δεν προήλθε ούτε από την ιστοριογραφία της αριστεράς. Η αριστερή διανόηση, με πρωτοπόρους τον Γεώργιο Σκληρό και τον Γιάννη Κορδάτο, εμπλούτισε την ιστοριογραφία με νέους προβληματισμούς κοινωνικού και οικονομικού χαρακτήρα, χωρίς να αμφισβητήσει το ερμηνευτικό πλαίσιο του Παπαρρηγόπουλου. Ο εθνικιστικός λαϊκισμός, από τον οποίο

11. Δύο σημαντικές αποτιμήσεις του έργου του Βακαλόπουλου, που σταθμίζουν τη συμβολή του στη διαμόρφωση της ελληνικής ιστοριογραφίας κατά τον εικοστό αιώνα οφείλονται αντίστοιχα στον Ζ. Ν. Τσιρπανλή, «Νεκρολογία Αποστόλου Ε. Βακαλοπούλου (1909-2000)», *ΚΒ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 2002*, σ. 15-18 και στην Ελένη Μπελιά, «Μνήμη Αποστόλου Βακαλοπούλου. Προσωπική μαρτυρία», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού Β'* (2000), 333-342. Τα δύο κείμενα αναδεικνύουν πολύ εύστοχα τα στοιχεία εκείνα που προσδιορίζουν την επιστημονική φυσιογνωμία του ιστορικού έργου του Βακαλόπουλου. Σημαντική είναι και η αποτίμηση του Βακαλόπουλου ως «μετριοπαθούς εκπροσώπου» της ιστοριογραφικής σχολής του Παπαρρηγόπουλου που επιχειρεί ο C. Hatzidimitriou, «From Paparrigopoulos to Vacalopoulos: Modern Greek Historiography on the Ottoman Period», *New Trends in Modern Greek Historiography*, επιμ. Α. Lily Macrakis – P. N. Diamandouros, Hanover, NH 1982, σ. 13-23.

δεν μπόρεσε να χειραφετηθεί η αριστερά, προσέδωσε στη ρομαντική θεωρία κανονιστικό χαρακτήρα με γενικότερη απήχηση στην κοινωνία και τη διανοητική ζωή. Από τη σκοπιά της χαρραυγής του εικοστού πρώτου αιώνα μπορεί να ακούγεται κάπως παράδοξο, ιδίως ίσως για τους νεότερους, αλλά το κανονιστικό πλαίσιο του εθνικού λόγου που καθιέρωσε το παπαρηγοπούλειο σχήμα ως μια από τις θεμελιώδεις του παραδοχές υπήρξε κοινό σε κορυφαίους συντηρητικούς στοχαστές που εξέφρασαν με απόλυτη σοβαρότητα και συνοχή τη συμβατική αντίληψη του έθνους, όπως ο Κ. Τσάτσος¹² ή ο Δ. Α. Ζακυνθός, σε φιλελεύθερους που αναζητούσαν εναλλακτικούς τρόπους πνευματικής έκφρασης του ελληνισμού, όπως ο Γ. Θεοτοκάς, ο Γ. Σεφέρης και ο Ι. Θ. Κακριδής και σε αριστερούς στοχαστές όπως ο Νίκος Βέης, ο Αλέξανδρος Σβώλος και ο Νίκος Σβορώνος¹³. Θα μπορούσε δηλαδή να

12. Βλ. «Το νόημα του έθνους», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 38 (1963), 459-478, ιδίως 472-473. Το κείμενο αυτό προσφέρει μια κλασική διατύπωση της ιδεαλιστικής θεωρίας του ελληνικού έθνους όπως αποκρυσταλλώθηκε στα μέσα του εικοστού αιώνα και αξίζει να τύχει της προσοχής των μελετητών της θεωρίας της ιστορίας στη χώρα μας.

13. Το έργο του Ν. Σβορώνου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς το ζήτημα της συγκρότησης της θεωρίας της ιστορίας του νέου ελληνισμού. Αν και κορμός του ιστορικού του έργου είναι οι μελέτες και κυρίως οι εκδόσεις πηγών στον χώρο της βυζαντινής ιστορίας, συνέδεσε το όνομά του με μια θεμελιώδους σημασίας μονογραφία που συνέβαλε στη δημιουργία του πεδίου της οικονομικής ιστορίας της νεοελληνικής κοινωνίας. Πρόκειται για το έργο *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1956 [= *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1996]. Στο έργο αυτό, ιδίως στο καταληκτήριο κεφάλαιο, ο Σβορώνος προβαίνει σε πρωτοποριακές παρατηρήσεις σε σχέση με τη δυναμική που εκλύουν οι εμπορικές δραστηριότητες και τις επιπτώσεις τους σε λειτουργίες που κατατείνουν στη δημιουργία ιδεολογικών μηχανισμών διά των οποίων παράχθηκε η νεοελληνική εθνική κοινότητα. Για την ιστοριογραφική σημασία του εγχειρήματος αυτού βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Πατριδογραφήματα*, Αθήνα 2003, σ. 277-297. Σε άλλα έργα του όμως ο ίδιος συγγραφέας εμφανίζεται πολύ πιο εναρμονισμένος με το παπαρηγοπούλειο σχήμα: π.χ. οι παρατηρήσεις για τις εκδηλώσεις νεοελληνικής εθνικής συνείδησης στα διάδοχα κράτη της βυζαντινής αυτοκρατορίας μετά το 1204 (βλ. *Histoire de la Grèce Moderne*, Παρίσι 1953, σ. 9-12 και ελληνική έκδοση: *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, μτφρ. Αικ. Ασδραχά, Αθήνα 1976, σ. 27-36 και «Η ελληνική ιδέα στη Βυζαντινή αυτοκρατορία», *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1982, σ. 145-161) τοποθετούν με πολύ χαρακτηριστικό τρόπο τον Ν. Σβορώνο πλάι στον Απ. Βακαλόπουλο και ακόμη πλάι στον διπλωματικό ιστορικό Στέφανο Ξύδη (Stephen Xydis), ο οποίος, εκτός από τα ογκώδη του έργα στον τομέα της ιστορίας των διεθνών σχέσεων της Ελλάδος και του Κυπριακού Ζητήματος κατά τον εικοστό αιώνα, αφιέρωσε και δύο σημαντικές μονογραφίες στην ιστορία του ελληνικού εθνικ-

παρατηρηθεί ότι λόγω της επιβολής του παπαρρηγοπούλειου σχήματος ως κανονιστικού πλαισίου του ιστορικού αυτοπροσδιορισμού της ελληνικής κοινωνίας συντελέστηκε στην ελληνική παιδεία και ιδεολογία μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα από συγκριτικής σκοπιάς αλληλοπεριχώρηση εθνικισμού και μαρξισμού ή ακριβέστερα εθνικισμού και αριστερής ιδεολογίας, που θα εξέπληττε ίσως αρκετούς ξένους μελετητές των αντίστοιχων ιδεολογικών ρευμάτων¹⁴.

Η πανηγυρική επιβεβαίωση της επιβολής του έργου και των ιδεών του Παπαρρηγόπουλου στην ελληνική ιστοριογραφία θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι παρέχεται από το σημαντικότερο ιστοριογραφικό εγχείρημα στην Ελλάδα κατά τον εικοστό αιώνα, που συντελέστηκε με την έκδοση της δεκαεξάτομης επισκόπησης των ιστορικών διαδρομών του ελληνικού κόσμου από την απώτατη προϊστορία ως το τέλος του εικοστού αιώνα υπό τον τίτλο *Ιστορία του ελληνικού έθνους* (1970-2000). Η οφειλή στον Παπαρρηγόπουλο δεν περιορίζεται στον δάνειο τίτλο του συλλογικού έργου. Η έκδοση κατόρθωσε να ενσωματώσει όλη την πρόοδο της έρευνας που συντελέστηκε στα εκατό χρόνια που μεσολάβησαν μεταξύ του έργου του Παπαρρηγόπουλου και της νέας ιστορίας και να επιστρατεύσει όλες τις σοβαρές δημιουργικές δυνάμεις της κοινότητας των ειδικών. Η επιβολή του Παπαρρηγόπουλου διαφάνεται στον τρόπο που η ανανέωση της έρευνας και του ανθρώπινου δυναμικού και των νέων προβληματισμών που αυτό συνεπάγεται μπόρεσε να ενσωματωθεί σε ένα κανονιστικό και ερμηνευτικό σχήμα που παρά τη χαλαρότητά του δεν αμφισβητεί πουθενά τη θεμελιώδη ιδέα του Παπαρρη-

---

σμού. Βλ. Stephen Xydis, "The Medieval Origins of Greek Nationalism", *Balkan Studies* 9 (1968), 1-20 και "Modern Greek Nationalism", *Nationalism in Eastern Europe*, επιμ. Peter F. Sugar – Ivo J. Lederer, Seattle και Λονδίνο 1969, σ. 207-258 [= Στέφανος Ξύδης, *Ψυχολογικοί παράγοντες εις την προπαρασκευήν του Εικοσιένα, νεοελληνικός πρωτοεθνικισμός και εθνικισμός*, Θεσσαλονίκη 1972]. Οι απόψεις που διατυπώνει ο Σβορώνος στο ωραίο κείμενο «Το νόημα και η τυπολογία των κρητικών επαναστάσεων του 13ου αιώνα», *Σύμμικτα* 8 (1989), 1-14 είναι ενδεικτικές του τρόπου που η αριστερή και μαρξιστική ιστοριογραφία ακόμη και στις πιο σύνθετες μορφές της ενσωμάτωσε το σχήμα της συνέχειας του ελληνισμού.

14. Το διανοητικό αυτό φαινόμενο πάντως είναι αρκετά σύνθετο στις χώρες της περιφέρειας, όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς από τα κείμενα που παραθέτει ο Elie Kedourie, *Nationalism in Asia and Africa*, Νέα Υόρκη 1970, σ. 488 κ.ε. Για το όλο ζήτημα βλ. επίσης Walker Connor, *Ethnonationalism. The Quest for Understanding*, Πρίνστον 1994, σ. 74-75, 156-158, ενώ για τα θεωρητικά ζητήματα που θέτει η ιδεολογική σύζευξη μαρξισμού και εθνικισμού βλ. Ephraim Nimni, *Marxism and Nationalism: Theoretical Origins of a Political Crisis*, Λονδίνο 1991, ιδίως σ. 26-37, 37-41, 194-195.

γόπουλου για την ενότητα και συνέχεια του ελληνικού έθνους ως ταυτόσημου ιστορικού υποκειμένου διά των χιλιετιών.

Για να προσπελαστεί το υποθετικό ερώτημα εν σχέσει με το πώς θα μπορούσε να συντελεστεί στην ελληνική ιστοριογραφία μια σοβαρή διαφοροποίηση από την κληρονομιά του Παπαρρηγόπουλου, πώς δηλαδή θα μπορούσε να βρεθεί μια νέα αφετηρία ιστορικού προβληματισμού που θα οδηγούσε πέρα από τη βαριά σκιά του έργου του, θα έπρεπε να τεθεί σε νέες βάσεις η θεώρηση της ιδέας του ελληνικού έθνους. Θα έπρεπε δηλαδή να μεταβληθούν τα δεδομένα σε ζητούμενα με αντικείμενο την ανάδειξη της ιστορικότητας της ελληνικής εθνικής κοινότητας. Οι σχετικές ερμηνευτικές υποθέσεις, για να επιβεβαιωθούν ως επιστημονικές και όχι ως αυθαίρετος υποκειμενικός λόγος, οφείλουν να υποβληθούν στον έλεγχο της διαψευσιμότητας¹⁵ ώστε να σταθμιστεί με συγκριτική μέθοδο, σε αντιβολή προς τις ομόλογες ευρωπαϊκές ιστοριογραφικές παραδόσεις, το ζήτημα της διαχρονικότητας του ιστορικού υποκειμένου που ανεβάζει στο προσκήνιο της ιστορίας ο Κ. Παπαρρηγόπουλος με την πρώτη φράση της αφήγησής του: *περί των αρχαιοτάτων χρόνων του ελληνικού έθνους υπάρχουν δύο ειδών ιστορήματα*¹⁶.

Είναι πρόδηλο ότι ο προβληματισμός εμπειριέχει μια ιδεολογική πρόκληση της οποίας το μέγεθος δεν επέτρεψε ποτέ στα ερωτήματα να κατατεθούν ρητά στην πορεία της ελληνικής ιστοριογραφίας. Τολμώ όμως να επιστημάνω ότι η ιστορία της ελληνικής ιστοριογραφίας μάς επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι ο προβληματισμός, έστω και έμμεσα διατυπωμένος, ενυπάρχει σε ερευνητικές προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν κατά την τελευταία ιδίως τριακονταετία του εικοστού αιώνα. Συνέπεια των προβληματισμών αυτών ήταν να μετατοπιστεί η οπτική από την ιδέα του έθνους, όπου άφησε τα πράγματα ο Παπαρρηγόπουλος, προς το ερώτημα της διαμόρφωσης της εθνικής κοινότητας. Νομίζω ότι το θέμα δεν είναι απλώς ζήτημα σημαντικής αλλά αντιπροσωπεύει μια ουσιώδη διαφοροποίηση, η οποία συνδέεται με τη σειρά της με μια πραγματική αλλαγή στο χώρο της ελληνικής ιστορικής έρευνας. Η αλλαγή και η διαφοροποίηση έχουν βεβαίως πολιτικές αφετηρίες, συνδέονται με

15. Πβ. Karl R. Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, Λονδίνο 1968, σ. 40-44, 78-92.

16. Στην αφήγηση της *Ιστορίας του ελληνικού έθνους* ο Παπαρρηγόπουλος φαίνεται να χειρίζεται το ζήτημα της έννοιας του ελληνικού έθνους κάπως αποφαστικά, επειδή πρόθεσή του είναι η έκθεση των πραγματικών περιστατικών μάλλον και όχι η αποσαφήνιση και ο ορισμός των εννοιών. Στην αποσαφήνιση των εννοιών που χρησιμοποιεί συμβάλλουν τα κείμενα που απαρτίζουν το έργο του *Ιστορικά πραγματεία*, Αθήνα 1889, σ. 125-139, 240-253.

την κρίση της ελληνικής συνείδησης που προκάλεσε η δικτατορία του 1967-1974 και η βιαιότητα της αναζήτησης των καταβολών και των συντελεστών του αυταρχισμού στην ελληνική κοινωνία¹⁷. Η αλλαγή στην ελληνική ιστοριογραφία όμως δεν υπαγορεύθηκε αποκλειστικά από παράγοντες που εντοπίζονται στην κοινωνιολογία της γνώσης. Η διαφοροποίηση οφείλεται και στη συνάντηση της ιστορίας με προσεγγίσεις από το ευρύτερο πεδίο των επιστημών του ανθρώπου, που της επέτρεψαν ακριβώς να επανεξετάσει τη θεμελιώδη προκειμένη του έργου της, την ιδέα του έθνους, με όρους που συνέτειναν σε μια ανάλυση της κοινωνικής και ιδεολογικής δυναμικής που παρήγαγε την ελληνική εθνική κοινότητα.

Από τις προσεγγίσεις που έθεσαν τα ερωτηματικά αυτά θα μπορούσαν να μνημονευθούν τρεις, όλες ψηφίδες του μωσαϊκού της ελληνικής ιστοριογραφίας της τελευταίας τριακονταετίας του εικοστού αιώνα. Πρώτη και πράγματι πρωτοποριακή σημασίας υπήρξε η συμβολή του Κ. Θ. Δημαρά, ιδίως με τις μελέτες του για την ιδεολογική υποδομή του ελληνικού κράτους. Τα κείμενα αυτά πραγματικά θέτουν, με έναν αριστοτεχνικά έμμεσο και υπαινικτικό τρόπο και με μέθοδο αποκλειστικά εμπειρική, δηλαδή σε συστηματικό διάλογο με τις πηγές και τα πρωτογενή τεκμήρια, ιδίως τα φιλολογικά, το ερώτημα της συγκρότησης της ελληνικής εθνικής κοινότητας με πυρήνα το νεοπαγές εθνικό κράτος του δέκατου ένατου αιώνα¹⁸. Στη λογική αυτού του ερωτήματος εγγράφεται και η βιογραφία που ο Κ. Θ. Δημαράς αφιέρωσε στον Παπαρρηγόπουλο, έργο στο οποίο ανιχνεύει τους μηχανισμούς της ιδεολογικής καθιέρωσης της *Ιστορίας του ελληνικού έθνους* ως πυξίδας εθνικού αυτοπροσδιορισμού¹⁹.

Πολλά θα μπορούσαν να προστεθούν για να παρουσιαστεί εκτενέστερα η συμβολή του Κ. Θ. Δημαρά στον αναπροσανατολισμό της σύγχρονης ελληνικής ιστοριογραφίας. Το έργο έχει επιχειρηθεί κατ' επανάληψιν από αρμόδιους μελετητές αν και πιστεύω ότι η συγκριτική εξέταση του θέματος θα αναδείκνυε ακόμη περισσότερο το ιστοριογραφικό επίτευγμα του Δημα-

17. Για μια δοκιμή ερμηνείας της ελληνικής ιστοριογραφίας προς αυτή την κατεύθυνση βλ. P. M. Kitromilides, "Historiographical Interpretations of Modern Greek Reality: An Exploratory Essay", *New Trends in Modern Greek Historiography*, ό.π., σ. 7-11.

18. Πρόκειται για τις μελέτες που απαρτίζουν τον τόμο *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα 1982, ιδίως σ. 323 κ.ε. Σημαντική συμβολή προς την ίδια κατεύθυνση είναι και η μονογραφία για την ιδεολογία που συνδέθηκε με την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Εν Αθήναις τη 3η Μαΐου 1837. Μελέτη ιστορική και φιλολογική*, Αθήνα 1987.

19. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 294-326, 359-377.

ρά²⁰. Θα μπορούσε πάντως χωρίς δόση σοβαρής υπερβολής να λεχθεί ότι η ιστορία της ιδέας του έθνους στην ελληνική ιστοριογραφία θα ήταν δυνατόν να γραφεί ως ουσιαστικά ένας διάλογος μεταξύ Κ. Παπαρρηγόπουλου και Κ. Θ. Δημαρά²¹. Ας προσθέσω, για να ολοκληρώσω αυτή την αναγκαστικά συνοπτική αναφορά στις ιστοριογραφικές απόπειρες που δοκίμασαν να εισαγάγουν εναλλακτικές θεωρήσεις της συγκρότησης της εθνικής κοινότητας, δύο ακόμη παραδείγματα, που αντιπροσωπεύουν προσεγγίσεις ριζικά διαφορετικές από εκείνην του Δημαρά και προέρχονται από τη συνάντηση της ελληνικής ιστοριογραφίας με την κοινωνική θεωρία και την κοινωνική ιστορία αντίστοιχα. Η συνάντηση με την κοινωνική θεωρία απέδωσε τις ερμηνείες της συγκρότησης της εθνικής κοινότητας διά του πρίσματος των θεωριών της εξάρτησης κατά τη δεκαετία του 1970. Οι θεωρίες της εξάρτησης και της κοινωνικής αναπαραγωγής επέτρεψαν τη συνεξέταση των μηχανισμών, κυρίως διά του εκπαιδευτικού συστήματος, της διαμόρφωσης σε ενιαία εθνική κοινότητα των αρχικά ετερόκλητων πληθυσμών του ανεξάρτητου βασιλείου, των αλύτρωτων εδαφών και της εκτενέστατης διασποράς²². Ο διάλογος με την κοινωνική ιστορία, ιδίως με το έργο του Eric Hobsbawm, απέδωσε, στη δεκαετία του 1980, τη διερεύνηση του ρόλου της ληστείας τόσο στη θεσμική συγκρότηση του εθνικού κράτους όσο και στη διαμόρφωση του ελληνικού αλυτρωτισμού και κατ' επέκταση στην οριοθέτηση της ελληνικής εθνικής κοινότητας²³. Οι οπτικές αυτές εισάγουν μια άλλη λογική στη θεώρηση της διαμόρφωσης της εθνικής κοινότητας

20. Βλ. κυρίως τη συλλογή *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1994. Για τις δυνατότητες που προσφέρει η συγκριτική προσέγγιση στο έργο του Κ. Θ. Δημαρά, βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Συγκριτικές προσεγγίσεις στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1995, σ. 567-577.

21. Βλ. αναλυτικότερα Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Το ιστοριογραφικό εκκρεμές και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος», *Νέα Εστία* τχ. 1546 (1 Δεκεμβρίου 1991), 1571-1578.

22. Αναφέρομαι κυρίως στο έργο του Κωνσταντίνου Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1977, για την ιστοριογραφική σημασία του οποίου βλ. αναλυτικότερα Ρ. Μ. Kitromilides, *Journal of the Hellenic Diaspora* IV, τχ. 4 (χειμώνας 1978), 93-97.

23. Βλ. John Koliopoulos, *Brigands with a Cause: Brigandage and Irredentism in Modern Greece (1821-1912)*, Οξφόρδη 1987. Αναλυτική αξιολόγηση της συμβολής του βιβλίου βλ. στη βιβλιοκρισία μου, *Ελληνικά* 38 (1987), 426-429. Το έργο επικαλύπτεται αλλά δεν ταυτίζεται με τη μονογραφία που εξέδωσε ο συγγραφέας στα ελληνικά με τον τίτλο *Ληστές*, Αθήνα 1979, που εστιάζεται στα χρόνια 1832-1881.

και των κανονιστικών της συμφραζομένων, ακριβώς επειδή εξετάζουν το ζήτημα ως αποτέλεσμα διαδικασιών και συγκυριών που συγκροτούν την κοινωνική δυναμική της συγχρονίας, της αντιφατικής κοινωνικής πραγματικότητας του νεότερου κόσμου. Με τον τρόπο αυτό εξάγεται το θέμα από την τελεολογική λογική που πρωτανεύει στη ρομαντική θεωρία. Κοντά στις προσεγγίσεις αυτές, που οριοθετούν πλέον τη μελέτη των φαινομένων του ελληνικού εθνικισμού ως ζητούμενο ιστορικής ανάλυσης και κρίσης παρά ως αποκάλυψη της τελεολογίας της ιστορίας, θα πρέπει να μνημονευθούν όσες μελέτες πραγματεύονται την ανάπτυξη και τις εκδηλώσεις του εθνικισμού ως φαινομένου που διαμορφώνει την ελληνική κοινωνία, κυρίως κατά τον δέκατο ένατο αιώνα. Μεταφέρονται έτσι οι υποθέσεις της διεθνούς επιστημονικής συζήτησης στη θεώρηση της ελληνικής εμπειρίας ως προς τη συγκρότηση της εθνικής κοινότητας, η οποία αποβαίνει αντικείμενο κριτικού επιστημονικού λόγου και πεδίο εξειδίκευσης των ιστορικών σπουδών²⁴.

Με την εξέλιξη αυτή συνδέεται και η μελέτη του μεγάλου και πολύπλοκου θέματος της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως φορέα της συλλογικής ταυτότητας και ως συνεκτικού ιστού της κοινωνίας των χριστιανικών λαών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Η ανάδειξη των αντινομιών στη σχέση μεταξύ Ορθοδοξίας και εθνικισμού αντιπροσωπεύει, πιστεύω, ένα από τα σημεία αιχμής επί των οποίων στηρίζεται η δυνατότητα κριτικών θεωρήσεων βάσει των οποίων μπορεί να ανακτηθεί η ιστορικότητα των φαινομένων, απαλλαγμένη τόσο από τον τελεολογικό ιδεαλισμό όσο και από τον κίνδυνο αναχρονιστικών αναγνώσεων, που ανάγονται μάλλον στην κοινωνιολογία της γνώσης παρά στην απροκατάληπτη άσκηση ιστορικής κρίσης. Σημειώνω δε ότι η στάθμιση της σχέσης ορθοδοξίας και εθνικισμού απαιτείται να επιχειρείται με την επίσημη εκείνη που επιβάλλει ο σεβασμός της ιστορικότητας των προβλημάτων, των όρων και των πηγών, διότι διαφορετικά κινδυνεύουμε να διολισθήσουμε προς μια οπισθοχώρηση προς τη λογική της βαλκανικής εθνικιστικής ιστο-

24. Μεταξύ αυτών θα μπορούσαν ν' αναφερθούν οι ακόλουθες συμβολές: Αντώνης Λιάκος, *Η Ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα 1985 και Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασιλείου και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα 1988, που διακρίνονται από την αξιοσημείωτη μεθοδολογική διάσταση της σύγκρισης των εκδηλώσεων του ελληνικού εθνικισμού με τις περιπτώσεις της Ιταλίας και της Σερβίας αντίστοιχα, καθώς και οι μελέτες που απαρτίζουν τον συλλογικό τόμο *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, επιμ. Θ. Βερέμη, μτφρ. Ι. Δ. Στεφανίδη, Αθήνα 1997. Η τελευταία συλλογή, με συμμετοχή των Θ. Βερέμη, Ι. Κολιόπουλου, Ε. Κωφού και Π. Μ. Κιτρομηλίδη, πλασιασμένη με βιβλιογραφικό δοκίμιο του Αλ. Κιτρορέφ, πρωτοεμφανίστηκε ως αφιέρωμα του περιοδικού *European History Quarterly* 19, τχ. 2 (Απρίλιος 1989).

ριογραφίας του δέκατου ένατου και του πρώιμου εικοστού αιώνα, που καταλόγιζε στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως εθνοποιητικό υπέρ του ελληνισμού ρόλο στα Βαλκάνια, σε εποχές κατά κανόνα προεθνικές και προνεωτερικές. Ας υπομνήσουμε στο σημείο αυτό και την κριτική που άσκησε ο ίδιος ο Κ. Παπαρρηγόπουλος στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως για την αποτυχία του να ακολουθήσει εθνική πολιτική στα Βαλκάνια κατά την οθωμανική περίοδο²⁵, διακηρύσσοντας ακριβώς την ασυμβατότητα Ορθοδοξίας και εθνικισμού και από την τελεολογική σκοπιά της ρομαντικής θεωρίας.

Καταλήγω με τις παρατηρήσεις αυτές, και την επισήμανση του βάρους της κοινωνιολογίας της γνώσης στο έργο του ιστορικού, για να υπομνήσω τους εξωγενείς παράγοντες που συχνά εμφιλοχωρούν στη συγκρότηση του ιστορικού επιχειρήματος και υπονομεύουν τις δυνατότητες και τις προοπτικές της ιστορικής κατανόησης. Το ζητούμενο, πιστεύω, είναι ακριβώς η ιστορική κατανόηση ως μορφή πνευματικής ελευθερίας. Η ριζικότερη αντίρρηση που μπορεί να διατυπωθεί κατά της ρομαντικής θεωρίας και της τελεολογικής της λογικής έγκειται ακριβώς στην εξάντληση της χρησιμότητάς της ως προς την κατανόηση του παρελθόντος της ελληνικής κοινωνίας. Η αντίρρηση δεν αποτελεί ούτε απόρριψη, ούτε υποκρύπτει διάθεση αναίρεσης του έργου του Κ. Παπαρρηγόπουλου, του οποίου το ιστοριογραφικό επίτευγμα παραμένει αναμφίβολα ένας ακρογωνιαίος λίθος στην ιστορική παιδεία του σύγχρονου ελληνισμού. Η κριτική διάσταση του έργου του, ιδίως η κριτική οπτική επί του χαρακτήρα της πολιτικής πράξης στο ελληνικό κράτος²⁶ συνιστά άλλωστε, κατά τη γνώμη μου, ένα ζωντανό και επίκαιρο στοιχείο της σκέψης του και δεν πρέπει να παραθεωρείται από όλους εκείνους που εκλαμβάνουν την *Ιστορία* του, χωρίς κατά κανόνα να τη διαβάζουν, ως απλό ιδεολογικό τεκμήριο.

25. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, έκδοσις εβδόμη υπό Ν. Α. Βέη, Αθήνα 1955, τ. Ε', σ. 379-381.

26. Βλ. χαρακτηριστικά δύο από τις κλασικότερες σχετικές διατυπώσεις του Κ. Παπαρρηγόπουλου στην *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. Ε', σ. ι': «Από του θανάτου λοιπόν του Κυβερνήτου, το Ελληνικόν έθνος ή ειχ ή και ως έτυχεν ή ουδόλως εκυβερνήθη» και σ. 526: «Εάν εκάστη ιστορική περίοδος κρίνεται κατά τα πράγματα άτινα εδημιούργησε, αδιαστάτως λέγομεν, ότι όπως νυν έχουσι τα πράγματα έτι παρ' ημίν, το έθνος ανεδείχθη εν τοις χρόνοις της δουλείας, υπέρτερον ή από των χρόνων της απελευθερώσεως και εφεξής· διότι επί των χρόνων της δουλείας εδημιουργήθησαν αι πολεμικαί, αι αστικαί και αι διανοητικαί δυνάμεις δι' ων διεξήχθη οπωσδήποτε η επανάστασις, ενώ αφ' ης εγενόμεθα ελεύθεροι δεν διεπλάσαμεν έτι νέας δυνάμεις επιτηδείας να συμπληρώσωσι και να ασφαλίσωσι το έργον των πατέρων ημών».

Η αντίρρηση προς τη ρομαντική τελεολογία δεν αποτελεί παρά αίτημα επιβεβαίωσης της πνευματικής ελευθερίας που συνδέεται με τη διά της κριτικής εμμονή στο ιδεώδες της αναζήτησης της αλήθειας στις ιστορικές σπουδές²⁷. Αυτό το αίτημα καλούμαστε να περιφρουρήσουμε, όσοι έχουμε το προνόμιο να θητεύουμε στην υπηρεσία της επιστήμης, από τις παγιδεύσεις μας σε συγκυριακούς υπολογισμούς, φατριασμούς και συμφέροντα που συγκροτούν την κοινωνιολογία της γνώσης και απειλούν το ίδιο το κεκτημένο της προόδου των ιστορικών σπουδών στη χώρα μας, επειδή ακριβώς θέτουν υπό διακύβευση την ακεραιότητα της ιστορικής ανάλυσης και της επιστημονικής δεοντολογίας που οφείλει να τη διέπει, αναιρώντας τη λειτουργία της ως πράξης πνευματικής απελευθέρωσης.

---

27. Αναλυτικότερα στο πλαίσιο των σύγχρονων συζητήσεων περί θεωρίας της ιστορίας, βλ. Richard J. Evans, *In Defence of History*, Λονδίνο 1997, σ. 219-223, 249-253.

Paschalis M. Kitromilides

THE IDEA OF THE NATION AND NATIONAL COMMUNITY
IN GREEK HISTORIOGRAPHY

(SUMMARY)

The idea of the Greek nation as a diachronic historical agent, marked by unity and continuity through the millennia, constitutes the fundamental logical premise of Greek historiography. Early quests for a definition of a distinct modern Greek national community, primarily characterized by the lineage that connected it with ancient Hellas, were noticeable in the historical thought of the Greek Enlightenment and its epigones. The decisive contribution to the crystallization of the idea of the Greek nation as it has been known to the present day came in the historical writings of Constantinos Paparrigopoulos, primarily in his monumental *History of the Greek nation* (first ed. 1860-1874, second definitive ed. 1885-1887). The work was the crowning intellectual achievement of Greek romanticism and presupposed important developments in Greek historical and philosophical thought since the advent of Greece to independent statehood in 1830.

Paparrigopoulos' *History* put its mark on Greek historical consciousness, especially by placing the study of the Medieval millennium of Greek history at the main focus of historiographical attention. His imposing accomplishment functioned as a model for other Balkan historians, most notably V. Zlatarski and N. Iorga, in developing the historiographical canon of their own nations. The extent of Paparrigopoulos' achievement is characteristically suggested by the total eclipse it brought about of an earlier tradition of historical writing, treating the Greeks as part of a broader Orthodox community, held together by the Church and its values. Even ecclesiastical historians abandoned this historiographical approach and conformed to the new normative framework of historical writing connected with Paparrigopoulos' work. This normative historiographical framework has remained unquestioned in defining the historiographical canon and in setting the priorities of both academic and popular historiography. It has been equally decisive as an overall framework for leftist historiography, which espoused the Marxist predilection for economic and social history but did not dissent from the normative idea of national community defined by Paparrigopoulos. Progress in historical research and new approaches to historical writing in the latter part of the twentieth century have

remained loyal to the normative and interpretative premises of the Paparrigopoulean legacy, by not putting to question its fundamental premise, the idea of unity and continuity of the Greek nation through the ages.

Alternative approaches, nevertheless, have emerged indirectly from 1974 onward in the works of literary and social historians, who focused on the dynamic ideological and social processes which produced a distinctly modern Greek national community in the nineteenth century, thus pointing to possibilities of emancipating Greek historical thinking from the romantic teleological framework. Such approaches include the examination of the gradual construction by the new Greek state of an “ideological infrastructure”, upon which the conception of the Greek nation was elaborated (C. Th. Dimaras); the consideration through the prism of theories of dependence and reproduction of the emergence of a dynamic Greek nation, comprising the population of the Greek kingdom but also a wide-ranging diaspora beyond the Greek borders in the nineteenth century (C. Tsoukalas); and finally the appraisal of the decisive weight of social banditry in nation-building in the same period (J. Koliopoulos). These newer approaches opened the way for a critical study of the phenomena of Greek nationalism and encouraged the emergence of a new historical literature, that attempts to connect the study of the Greek historical experience with contemporary theories and debates on the subject of nations and nationalism in international scholarship.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ «ΣΥΝΕΧΕΙΑΣ»
ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αυτό που σήμερα δοκιμάζουμε, σε αυτό το Συνέδριο, μια ιστορία της ιστορίας στη Νεότερη Ελλάδα, το επιχείρησε πριν από 80 χρόνια ο Σπυρίδων Λάμπρος (1815-1919), με την ευκαιρία της συμπλήρωσης ενός αιώνα ελληνικής ανεξαρτησίας και ως συμβολή στον εορτασμό της (1821-1921)¹. Σε ένα χειρόγραφο με τίτλο «Αι ιστορικάί μελέται εν Ελλάδι κατά τον πρώτον αιώνα της ανεξαρτησίας», που βρίσκεται στα κατάλοιπά του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ο Λάμπρος ανέλαβε μια καταγραφή των ιστορικών σπουδών όχι μόνο με αφετηρία την Επανάσταση, αλλά από τον 18ο αιώνα έως το 1920. Δυστυχώς ο θάνατος τον πρόλαβε και το χειρόγραφο έμεινε ημιτελές. Ένα από τα βασικά προβλήματα που τον απασχολούσαν σε εκείνο το έργο είναι και το εξής: «Η αντίληψις της ελληνικής ιστορίας ως ενιαίας αποτελούσης το σύνολον των τυχών ενός και του αυτού λαού διατηρήσαντος την εθνικήν αυτού υπόστασιν και συνείδησιν διά των αιώνων, ήργησεν πολύ να λάβη ζώην» (χφ., κεφ. 7). Αναρωτιόταν σε ποιον να αποδώσει την αρχή της διατύπωσης της συνέχειας της ελληνικής ιστορίας. Στον James Emerson (1804-1869), στον Johann Wilhelm Zinkeisen (1803-1863), στον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο (1815-1891), στον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο (1815-1881) ή μήπως στον Κωνσταντίνο Σχινά (1801-1870) ή και στον Θεόδωρο Μανούση (1795-1858)²; Δεν περιορίστηκε όμως στο

---

1. Για τον Λάμπρο: Effi Gazi, "Scientific" National History, *The Greek Case in Comparative Perspective (1850-1920)*, Φρανκφούρτη, Peter Lang, 2000.

2. «Τέλος δ' ως εν Αγγλία ο Emerson και εν Γερμανία ο Zinkeisen, ούτως αντελήφθη και παρ' ημίν πρώτος της ανάγκης της εν συνεχεία παραστάσεως του συνόλου της εθνικής ιστορίας ο Παπαρρηγόπουλος εν τω περί εποικήσεως φύλων; Ἡ ο Ζαμπέλιος εν τῇ Εἰσαγωγῇ, εἰς τὰ δημώδη ἄσματα καὶ ταις αὐτῶ μελέταις; Ἡ ο Σχινάς ἢ ο Μανούσης εἰς κανένα του λόγον;» Για τὴ συμβολὴ των Emerson καὶ Zinkeisen στη νεοελληνικὴ ιστοριογραφία, βλ. Μιχαὴλ Σακελλαρίου, «Νεοελληνικὲς Ἱστορικὲς Σπουδές, Ἱστορικὸ καὶ κριτικὸ σχεδιάγραμμα», *Νέα Ἐστία* 33 (1943) σε συνέχειες, καὶ Steven Runciman, «Ἀγγλοὶ ἱστορικοὶ τῆς μεσαιωνικῆς καὶ συγχρόνου Ἑλλάδος», *Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση* 2 (1946), 106-110.

ερώτημα ποιος το είπε πρώτος. Η αντίληψη αυτή, μας λείπει στο ίδιο έργο, έγινε δυνατή χάρη σε μια μεταβολή στην οπτική των ιστορικών. Στο γεγονός δηλαδή ότι η ιστοριογραφία εγκατέλειψε την αποσπασματική γεγονοτολογία κάτω από την επιρροή της φιλοσοφίας της ιστορίας [αναφέρεται στους Giambattista Vico (1668-1774), Johann Gottfried von Herder (1744-1803), Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), Jules Michelet (1798-1874)] και έτσι «η ιστορία απέβη αντί παθολογίας των κρατών, η φυσιολογία των λαών». Δεν θα μας απασχολήσει τώρα τί σημαίνει αυτή η διαφορά παθολογίας και φυσιολογίας στην ιστορία. Η ίδια η διαπίστωση ότι ο Λάμπρος είχε συνείδηση ότι η δημιουργία της ελληνικής ιστορίας ως μιας μεγάλης συνέχειας από την Αρχαιότητα ήταν υπόθεση διαδικασίας που αφορούσε σε μεταβολές στην οπτική και στη μέθοδο της ιστοριογραφίας, και όχι ένα εκ των προτέρων δεδομένο το οποίο απλώς περιέμενε τους ιστορικούς να το καταγράψουν, μας αρκεί εδώ. Ο Λάμπρος παρακολουθεί ως τον καιρό του την εξέλιξη από την «αμάρτυρο» ιστορία του Παπαρρηγόπουλου στη δική του βασισμένη στις πηγές. Το πρόβλημά του ήταν η τεκμηρίωση, όχι το σχήμα. Αυτό θεωρήθηκε δεδομένο. Ποια ήταν όμως έκτοτε η τύχη αυτής της ενιαίας ελληνικής ιστορίας;

Την ίδια εποχή που ο Λάμπρος έγραφε στην εξορία αυτές τις σκέψεις για την κατασκευή της ελληνικής ιστορίας, στο Λονδίνο, σε μια αίθουσα κατόψε στη από κόσμο ισχυρό στα πλούτη και στα γράμματα, ο Arnold Toynbee (1889-1974) έδινε την εναρκτήρια διάλεξη με την οποία εγκαινίαζε την έδρα Κοραή που χρηματοδοτούσε η κυβέρνηση Βενιζέλου στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου. Ο τίτλος ήταν μεγαλεπήβολος όπως ταίριαζε στη στιγμή και στο ύφος του ομιλητή: «The Place of Medieval and Modern Greece in History»³. Εκείνο το οποίο υποστήριζε ήταν ότι η ιστορία της Ανατολής, η ιστορία του ελληνικού κόσμου δηλαδή, δεν ήταν μια ιστορία φυλακισμένη στο παρελθόν, μια ιστορία της μακράς παρακμής της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, «a life-in-death of the Old Roman Empire». Αντίθετα, υπήρξε μια σαφής και μεγάλη τομή ανάμεσα στην Αρχαιότητα και στο Μεσαίωνα, ανάλογη με αυτήν που συνέβη τόσο στο κρατικό επίπεδο και στην οργάνωση της εξουσίας, όσο και στο επίπεδο της εθνολογικής σύνθεσης, στη Δύση. Αν οι δυο απόγονοι του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού, δηλαδή ο δυτικοευρωπαϊκός και ο νεοελληνικός, αποκλίνουν, η απόκλιση αυτή οφείλεται στη χρονική καθυστέρηση του δεύτερου από τον πρώτο. Δηλαδή το «τώρα» της Δύσης ήταν «όχι ακόμη» στην Ανατολή. Καθυστέρηση που με τη σειρά της οφειλόταν στις επιδράσεις της Μέσης Ανατολής και της στέπας, απέναντι στις οποίες ο ελληνικός κόσμος στεκόταν ως ο φρουρός της Ευρώπης. Οι υπαινιγμοί αυτοί το 1919 ήταν σαφείς. Οι τύχες

3. Εκδόθηκε αυτοτελώς στο Λονδίνο, 1919.

της Μέσης Ανατολής μετά τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βρισκόνταν στις τύχες των Ευρωπαίων, υποστήριζε ο Toynbee, και, επομένως, η Αγγλία και η Ελλάδα έχουν κοινά παιδαγωγικά καθήκοντα απέναντί της (σ. 26-27). Η ομιλία αυτή, καθώς διαβάζεται σήμερα, δύσκολα ξεφεύγει από τον κανόνα του οριενταλισμού⁴. Ωστόσο, εκείνος στον οποίο αντιπαρατίθεται ο Toynbee, παρά το γεγονός ότι δεν τον αναφέρει ούτε μια φορά ρητά, δεν είναι παρά ο Γίββωνας. Αυτή η εμβληματική μορφή του 18ου αιώνα (1747-1794) δεν έγραψε απλώς μια ιστορία της παρακμής και της πτώσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας⁵. Ύφανε μια παγκόσμια ιστορία από τον 2ο έως τον 15ο αιώνα, με αφηγηματικό στημόνι την τύχη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Από την ιστορία αυτή, οι Έλληνες δεν βγαίνουν παρά ως ένα στοιχείο της παρακμής. Ξαν ένας λαός γεμάτος προλήψεις, λιπόψυχος, εντελώς διαφορετικός από τους Έλληνες και Ρωμαίους της Αρχαιότητας, εντελώς διαφορετικός από τους δυναμικούς βαρβάρους που αναδείχτηκαν στους νεότερους Ευρωπαίους. Αυτό είναι το «αναπολόγητον έθνος» για το οποίο συνηγορεί ο Παπαρρηγόπουλος. Κανείς δεν μπορούσε να γράψει ελληνική ιστορία, όχι απλώς αγνοώντας, αλλά χωρίς να δοκιμάσει να απαντήσει στον Γίββωνα. Αυτό φαίνεται πολύ ωραία στην εισαγωγή του Παπαρρηγόπουλου στη γαλλική επιτομή της ιστορίας του το 1878: “L’unité de la civilisation hellénique a été tantôt niée, tantôt fermement affirmée”⁶. Αλλά η απολογία σημαίνει ότι μπαίνει κανείς σε ένα ρητορικό πεδίο υπερχαθορισμένο. Οι κατηγοροί και οι απολογητές. Ο υπερχαθορισμός του πεδίου αφορούσε τόσο στις βυζαντινές και νεοελληνικές σπουδές στη Δυτική Ευρώπη και την Αμερική, όσο και στις ιστορικές σπουδές στην Ελλάδα. Τρέποντας συχνά τους μεν εναντίον των δε σε μια αντιπαράθεση στην οποία από τη μια κανοναρχούσε ο οριενταλισμός και από την άλλη ο εθνικισμός. Ο πρώτος βέβαια που αντελήφθη έμπρακτα αυτή την αντιπαράθεση ήταν ο ίδιος ο Toynbee, αλλά το χρονικό της αποπομπής του από την ελληνική έδρα του Λονδίνου, στις αρχές της δεκαετίας του 1920, δεν θα μας απασχολήσει εδώ⁷.

4. Edward Said, *Οριενταλισμός*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996.

5. Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, τ. 1-6 (1776-1788). Χρησιμοποίησα την έκδοση Penguin Classics, 1994.

6. Costantino Paparrigopoulos, *Histoire de la civilisation Hellénique*, Παρίσι, Librairie Hachette, 1878, σ. vii.

7. Richard Clogg, *Politics and the Academy: Arnold Toynbee and the Koraei Chair*, Λονδίνο, Frank Cass, 1986.

Η ΕΞΕΓΕΡΣΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΛΟΓΩΝ

Το ταξίδι θα αρχίσει κάπως αναπάντεχα από την Αμερική το 1962. Τη χρονιά αυτή λοιπόν, ένας διάσημος Άγγλος βυζαντινολόγος, ο Rommily Jenkins (1907-1969), έδωσε δυο διαλέξεις στο Σινσινάτι με τον τίτλο “Byzantium and Byzantinism”, όπου αμφισβήτησε τη συνάφεια του Βυζαντίου με την ελληνική Αρχαιότητα⁸. Στόχος του η αντίληψη ότι η Βυζαντινή Αυτοκρατορία αποτελούσε μια ελληνική αυτοκρατορία. Στον Jenkins απάντησε ο Γεώργιος Γεωργιάδης-Αρνάκης (1912-1976), καθηγητής στην Αμερική, και σ’ αυτόν ο Gunnar Hering (1934-1994), φοιτητής ιστορίας ακόμη τότε στο Γκαϊτίνγκεν⁹. Δυο χρόνια αργότερα, το 1964, ο Cyril Mango (1928-), νέος κάτοχος στην αιματοβαμμένη έδρα Κοραή, στο Λονδίνο, έδωσε την εναρκτήρια διάλεξή του με θέμα “Byzantinism and Romantic Hellenism”. Εκείνο που αυτή τη φορά ήταν στο στόχαστρο ήταν η σχέση του Νέου Ελληνισμού με το Βυζάντιο. Όχι συνέχεια, αλλά ασυνέχεια υπάρχει ανάμεσα στο Βυζάντιο και στη Νεότερη Ελλάδα¹⁰. Η απάντηση ήλθε από τον Απόστολο Βακαλόπουλο (1909-2002) το 1968 στο *Balkan Studies*, το ξενόγλωσσο περιοδικό υποστήριξης των ελληνικών εθνικών δικαίων¹¹. Το 1971 παρενέβη πάλι από την έδρα Κοραή στο Λονδίνο ο Donald Nicol (1923-2003) σε μια διάλεξή του με τίτλο “Byzantium and Greece”. Αναρωτήθηκε αν οι σημερινοί Έλληνες μπορούν να ονομάζονται Έλληνες, αν έχουν το δικαίωμα να ονομάζουν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία ελληνική, τέλος τί το κοινό υπάρχει ανάμεσα στην Ελλάδα του Περικλή και την Ελλάδα των συνταγματαρχών¹². Δεν θα σας κουράσω με το τί έλεγε ο καθένας, πήρατε μια γεύση, αλλά η συζήτηση απλώθηκε σε τρεις δεκαετίες με περίπου 20 κείμενα, άλλα άρθρα, άλλα βιβλία, και με συμμετοχή των

8. Romilly Jenkins, “Byzantium and Byzantinism”, *Lectures in memory of Louise Taft Semple*, (Delivered in November 5 and 6 1962), The University of Cincinnati, 1963 [αναδημοσιεύτηκε, *Classical Studies* 1, Πρίνστον (1967), 133-178].

9. Georgios Georgiadis-Arnakis, “Byzantium and Greece”, *Balkan Studies* 4 (1963), 133-178· Gunnar Hering, “Byzantium and Greece”, *Δελτίον Σλαβικής Βιβλιογραφίας* 15, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ (1967), 35-46.

10. Cyril Mango, “Discontinuity with the classical past in Byzantium”, *Byzantium and the classical tradition*, Μπέριμγχαμ 1981, σ. 48-57.

11. Apostolos Vakalopoulos, “Byzantinism and Hellenism: Remarks on the Racial Origin and the Intellectual Continuity of the Greek Nation”, *Balkan Studies* 9 (1968), 101-126.

12. Donald Mc Gillway Nicol, “Byzantium and Greece”, Inaugural Lecture in the Korais Chair of Modern Greek and Byzantine History, Language and Literature at University of London King’s College 1971, *Studies in Late Byzantine History and Prosopography*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1986, σ. 2-20.

περισσότερων νεοελληνιστών και βυζαντινολόγων της Αγγλίας και της Αμερικής. Ο,τι δημοσιεύτηκε όλα αυτά τα χρόνια στις χώρες αυτές δεν μπορούσε να ξεφύγει και ήταν υποχρεωμένο με τον ένα ή τον άλλο τρόπο να παρακολουθεί τη συζήτηση αυτή.

Ποια είναι η σημασία αυτής της συζήτησης και γιατί να μας απασχολήσει σε ένα απολογιστικό Συνέδριο όπως αυτό; Συνήθως αντιμετωπίζουμε την κατασκευή της ιστορίας μας ως μια εσωτερική υπόθεση. Δεν είναι όμως. Είδαμε ότι και ο Λάμπρος όταν αναρωτιόταν ποιος κατασκεύασε πρώτος ενιαία την ελληνική ιστορία, από δυο ξένα ονόματα άρχισε. Η συζήτηση για την ελληνική συνέχεια δεν είναι μόνο μια ελληνική υπόθεση. Άλλωστε το ζήτημα αν οι Έλληνες κατασκεύασαν μόνοι τους την εικόνα της ιστορίας τους ή αν τους επιβλήθηκε από τις φαντασιώσεις του φιλελληνισμού ξανατέθηκε πολλές φορές έως πρόσφατα¹³.

Με όποια απάντηση κι αν συνταχτεί κανείς, γεγονός είναι ότι οι Νεοέλληνες διεκδίκησαν γνωστικές περιοχές που αντιστοιχούσαν σε ιστορικές εποχές οι οποίες ήταν δομικά στοιχεία στις δυτικοευρωπαϊκές παιδείες. Οι αναφορές τους βέβαια στην ιστορία της Αρχαιότητας δεν επηρέασαν σχεδόν καθόλου το γνωστικό αυτό πεδίο. Καλά εδραιωμένες οι κλασικές σπουδές στα ευρωπαϊκά και αμερικανικά πανεπιστήμια είχαν την πολυτέλεια να αγνοούν την ιδιοποίηση της ελληνικής Αρχαιότητας από την ελληνική εθνική ιστορία. Δεν είχαν όμως την ίδια άνεση οι βυζαντινολόγοι. Οι τελευταίοι υπέφεραν από το ζυγό των κλασικιστών. Οι βυζαντινές σπουδές φιλοξενούνταν στα τμήματά τους, θεωρούνταν προέκτασή τους, αλλά με κάπως χαμηλότερο κύρος. Από την άλλη, δεν είχαν την πολυτέλεια να αγνοήσουν την ιδέα του ελληνικού Βυζαντίου που καλλιεργούσαν οι ελληνικές βυζαντινολογικές σπουδές και την πολιτική του ελληνικού κράτους που χρηματοδοτούσε, και ακόμη συνεχίζει να χρηματοδοτεί, τις έδρες τους. Σε ένα πρώτο επίπεδο, η συζήτηση που άρχισε το 1962 ήταν μια εξέγερση των βυζαντινολόγων η οποία στρεφόταν τόσο εναντίον της ηγεμονίας των κλασικιστών, που έβλεπαν το Βυζάντιο ως εκφυλισμένη μορφή της Κλασικής Ελλάδας, όσο και εναντίον των Ελλήνων που ιδιοποιούνταν το Βυζάντιο ως περίοδο της ελληνικής ιστορίας. Θα μπορούσε να ειληφθεί και ως μια ρεβάνς για την εκδίωξη του Toynbee. Άλλωστε η συζήτηση αυτή είχε αποχρώσεις μιας οριενταλιστικής αντίληψης τόσο του Βυζαντίου όσο και της Νεότερης Ελλάδας. Ωστόσο, καθώς περιστράφηκε κυρίως στα ζητήματα των πολι-

13. Michael Hertzfeld, *Anthropology through the Looking-Glass*, Καίμπριτζ, Cambridge University Press, 1987 και Ο ίδιος, *Cultural Intimacy, Social Poetics in the Nation State*, Λονδίνο, Routledge, 1997· Stathis Gourgouris, *Dream Nation. Enlightenment, Colonization and the Institution of Modern Greece*, Stanford, Stanford U.P., 1996.

τισμικών συνεχειών και των προελεύσεων της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης, έδειξε ότι το διακύβευμα ήταν ακόμη μεγαλύτερο. Αφορούσε στην αμφιθυμία με την οποία αντιμετωπιζόταν η Ελλάδα στο δυτικό κόσμο¹⁴. Η συζήτηση στα πανεπιστήμια την απηχούσε αλλά και την ανατροφοδοτούσε. Βάρανε επίσης στις νεοελληνικές σπουδές στο εξωτερικό, οι οποίες κατά κανόνα αναπτύχθηκαν μέσα στα κλασικά τμήματα, ως συνέχεια, και φτωχός συγγενής, των βυζαντινών σπουδών. Από αυτή την άποψη η Συνέχεια λειτουργούσε ως η χρυσή φυλακή των νεοελληνικών σπουδών. Εξασφάλιζε την παρουσία τους αλλά εμπόδιζε την αυτονομία τους.

Στον τόμο που εξέδωσε το 1978 ο Σπύρος Βρυώνης (1928-) με τίτλο *The Past in Medieval and Modern Greek Culture* περιέχεται ένα άρθρο του Τζον Πετρόπουλου, με τίτλο "The Modern Greek State and the Greek Past"¹⁵. Ο Πετρόπουλος μεταθέτει τη συζήτηση από το παρελθόν αυτό καθ' εαυτό, στη λειτουργία του παρελθόντος στο νέο ελληνικό κράτος. Οι Έλληνες, γράφει, ήταν κληρονόμοι τουλάχιστον τριών ξεχωριστών παρελθόντων: του ελληνικού, του βυζαντινού και του οθωμανικού. Κάνει όμως μια διάκριση ανάμεσα στο νεκρό και το ζωντανό παρελθόν. Το ζωντανό παρελθόν είναι εκείνο που επιβιώνει στο παρόν, παρά το γεγονός βέβαια ότι λειτουργεί με άλλους όρους. Το νεκρό παρελθόν είναι εκείνο που έχει εξαφανιστεί, αλλά λειτουργεί ως ιδέα η οποία μπορεί να αναβιώσει στο παρόν και να διορθώσει ή να συμπληρώσει τη μνήμη. Για τους Έλληνες το ζωντανό παρελθόν ήταν το οθωμανικό, το οποίο προσπαθούσαν να απορρίψουν (πολιτική λήθη). Αντίθετα, ανέδειξαν το νεκρό παρελθόν ως μοντέλο, ως πρότυπο για αλλαγή και ως στοιχείο που νομιμοποιούσε και προσανατόλιζε αυτή την αλλαγή. Έδωσα κάπως ιδιαίτερο βάρος στην άποψη του Πετρόπουλου γιατί αναποδογυρίζει το ζητούμενο. Αντί δηλαδή να αναζητά τις συνέχειες από τη μια εποχή στην άλλη, αναζητά το πώς η νεοελληνική κοινωνία αντιλήφθηκε τις προηγούμενες εποχές, και ακόμη ποιες συνέπειες πολιτικές και κοινωνικές είχαν οι αναζητήσεις αυτές. Πρόκειται για μια σημαντική αντιστροφή, την οποία θα την ξανασυναντήσουμε και στην ελληνική πορεία του προβλήματος της συνέχειας, όπως θα δούμε σε λίγο¹⁶.

14. Artemis Leontis, *Topographies of Hellenism, Mapping the Homeland*, Ithaca, N.Y., και Λονδίνο, Cornell University Press, 1995 (ελλ. μτφρ. *Τοπογραφίες Ελληνισμού*, Αθήνα, Scripta, 1998).

15. John A. Petropoulos, "The Modern Greek State and the Greek Past", Speros Vryonis (εκδ.), *Byzantina kai Metabyzantina*, τ. 1, Malibu, Undena Publications, 1978, σ. 163-176.

16. Μια παράλληλη προβληματική, επικεντρωμένη γύρω από το ερώτημα γιατί οι Έλληνες αντιλήφθηκαν σε διαφορετικές εποχές τόσο διαφορετικά τις σχέσεις τους με το

Η ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Πού βρίσκονταν τα πράγματα στον ελληνικό χώρο; Θα αρχίσω με δύο παραθέματα που θα μας επιτρέψουν να δούμε κάπως τη στάθμη σε διαφορετικά σημεία του ποταμού. Το πρώτο ανήκει στον Κωνσταντίνο Τσάτσο (1899-1987), «Εμείς οι Έλληνες έχουμε μια ιστορία 3000 χρόνων και δεν μας επιτρέπεται να γίνουμε σκλάβοι των Σλάβων» (έτος 1949)¹⁷. Χωρίς περιστροφές, η ελληνική συνέχεια στην υπηρεσία της εμφυλιοπολεμικής προπαγάνδας από έναν κορυφαίο διανοούμενο της Δεξιάς. Το δεύτερο ανήκει στον Κ. Θ. Δημαράς (1904-1992). Η τελευταία φράση της *Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (η οποία έγινε ανάρπαστη όταν εκδόθηκε το 1948-49) είναι: «Η Ελλάδα, έννοια απόλυτη, όχι στατική, χαρακτηρίζεται από την αδιάκοπη ανανέωση μιας προαιώνιας παράδοσης». Στον πρόλογο του ίδιου έργου ο Δημαράς μιλά για «ελληνική φυλή» που έχει σταθερά χαρακτηριστικά, από τον καιρό του Αριστοτέλη. Αν μείνουμε στη στάθμη των δηλώσεων αυτών, καθόλου δεν φαίνεται να μετακινήθηκε η ελληνική διανόηση από τον καιρό του Παπαρηγόπουλου και του Λάμπρου. Αν είμαστε όμως προσεκτικότεροι, θα διαπιστώσουμε ότι υπάρχει κάποια κίνηση προς δυο κατευθύνσεις αποκλίνουσες. Η πρώτη εκφράζεται με τα δοκίμια του Γιώργου Σεφέρη (1900-1971) (για τον Ερωτόκριτο, τον Μακρυγιάννη και τον Κάλβο¹⁸), του Οδυσσέα Ελύτη (1911-1996) (Θεόφιλος, *Ανοιχτά Χαρτιά*)¹⁹ κ.ά. της «γενιάς του '30», τα οποία οδήγησαν σε μια επεξεργασία της έννοιας του ελληνισμού, διαφοροποιημένη από τις προηγούμενες χρήσεις της, η οποία εμπεριείχε μια αισθητικοποίηση των συνεχιζόμενων. Στα δοκίμια δηλαδή αυτά, οι ιστορικές συνέχειες δεν βρίσκονταν τόσο σε διαδοχική σχέση όσο σε συγχρονική, αποτυπωμένες στον κώδικα της γλώσσας, στην ποιότητα της λογοτεχνίας, της τέχνης, της αίσθησης. Δεν ήταν βέβαια ιστορικοί ο Σεφέρης και ο Ελύτης, αλλά στην ιστορία της ιστορίας, πολλές φορές έργα που δεν ορίζονται ως ιστορικές πραγματείες έχουν πολύ μεγαλύτερη επίδραση στην εξέλιξη των ιστορικών αντιλήψεων (όπως άλλωστε και η *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* του Δημαρά). Εκείνο όμως που ενδιαφέρει εδώ είναι ότι αυτή η ιστορικοιστική ροπή στη λογοτεχνία και

παρελθόν τους, ανέπτυξε ο Arnold Toynbee, *Οι Έλληνες και οι κληρονομίες τους*, μτφρ. Νίκου Γιανναδάκη, Αθήνα, Καρδαμίτσας, 1992.

17. Η δημόσια χρήση της συνέχειας στον Εμφύλιο: Yannis Hamilakis, "The other Parthenon: Antiquity and National Memory at Makronisos", *Journal of Modern Greek Studies* 20 (2002), 307-338.

18. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκίμια*, Α', Αθήνα, Ίκαρος, ⁶1992, σ. 56-63, 228-263, 268-319.

19. Οδυσσέας Ελύτης, *Ανοιχτά Χαρτιά*, Αθήνα, Ίκαρος, ⁵2000, σ. 257-316, 552-566.

στις τέχνες δημιούργησε μια ισχυρή τάση αντίληψης της ιστορίας η οποία απέκτησε τη δική της δυναμική και η οποία μεταβλήθηκε σε ηγεμονική ιδεολογία έως σήμερα, κυριαρχώντας πάνω στην ιστορία των ιστορικών. Έγινε μια ιδεολογία με ισχυρή ιστορική συνιστώσα ενσωματωμένη στη λογοτεχνία και την ποίηση, τη ζωγραφική, το θέατρο, το έντεχνο τραγούδι. Ήταν ηγεμονική (με την γκραμισιανή έννοια) όχι μόνο γιατί ενσωματώθηκε σ' όλες αυτές τις μορφές και σαρκώθηκε από αυτές, αλλά, επίσης, γιατί απορρόφησε και την αριστερή αντίληψη για τις συνέχειες. Η ανάδειξη της Αντιγόνης ως συμβόλου αντίστασης της Αριστεράς στον Κρέοντα του μετεμφυλιακού κράτους²⁰ και η ταύτιση με τον Μακρυγιάννη στα απομνημονεύματα των αγωνιστών της Αντίστασης υπήρξαν οι αποτελεσματικότεροι τρόποι εγγραφής της Αριστεράς σ' αυτό το ηγεμονικό σχήμα ιστορίας, μαζί βέβαια με την ποίηση του Γιάννη Ρίτσου, τον μουσικό βυζαντινισμό του Μίχη Θεοδωράκη και τη θεωρία του Νίκου Σβορώνου ότι το αντιστασιακό πνεύμα αποτελεί ενοποιητικό στοιχείο της ελληνικής συνέχειας. Αυτά βέβαια συνέβησαν μετά το 1974 όταν έπαψε να λειτουργεί η ηθική τους διάσταση προς όφελος της ταυτοτικής, και η παραδειγματική προς όφελος της γενεαλογικής. Όταν δηλαδή η Αντιγόνη, από σύμβολο αντίστασης στην τυραννία έγινε η πρωτότοκος που αντιστεκόταν.

Η ΑΥΤΟΝΟΜΗΣΗ ΤΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΣΤΩΝ

Η δεύτερη κατεύθυνση είναι αυτή η οποία δημιουργήθηκε από το επιστημονικό παράδειγμα, το πεδίο και τη σχολή που δημιούργησε ο Κ. Θ. Δημαράς, παρά το ρητορικό σχήμα στο οποίο την ενέγραψε, όπως είδαμε πιο πάνω. Αυτή η διαφοροποίηση φάνηκε τόσο στον ίδιο τον Δημαρά στην πορεία του, όσο και στους μαθητές που δημιούργησε. Δηλαδή τις σπουδές του Νέου Ελληνισμού. Γιατί έως τον Δημαρά, η ενασχόληση με τις νεοελληνικές σπουδές ήταν μια προέκταση των βυζαντινών σπουδών. Αναφέρομαι στον ίδιο τον

---

20. Βλ. την ανθολογία νεοελληνικού διηγήματος που εξέδωσαν ο Δημήτρης Χατζής και η Μέλω Αξιώτη με τίτλο «Η Αντιγόνη ζει» (πλήρης τίτλος: *Antigone lebt. Neugriechische Erzählungen*, Βερολίνο, Verlag Volk und Welt, 1960). Ο Άρης Αλεξάνδρου έγραψε το θεατρικό έργο *Αντιγόνη* το 1951 όταν ήταν εξόριστος στον Αϊ-Στράτη. Είναι δημοσιευμένο στη συλλογή κειμένων του, *Έξω από τα δόντια*, Αθήνα, Ύψιλον, 1982, σ. 19-72, και ο Γιάννης Ρίτσος, το ποίημα «Ισμήνη», για να φωτίσει τη φυσιογνωμία της «αντάρτισσας» Αντιγόνης, σύμφωνα με τη Λίζα Τσιριμώκου, «Αντιγόνη μασκοφόρος», *Η Καθημερινή*, ένθετο *Επτά Ημέρες*, 11 Ιουλίου 2002, σ. 8-9. Για το ζήτημα της συνέχειας στην ενδο-αριστερή συζήτηση βλ.: Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά, η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή 1947-1981*, Αθήνα, Πόλις, 2003, σ. 70-153 και 313-340.

Λάμπρο, αλλά και σε όλη την παράδοση από τον Κωνσταντίνο Σάθα (1842-1914) έως τον Κωνσταντίνο Άμαντο (1893-1960) και τον Διονύσιο Ζακυθινό (1905-1993). Αλλά από τον Δημαρά και εξής οι νεοελληνικές σπουδές αυτονομούνται και δεν αποτελούν απλώς «μεταβυζαντινές σπουδές». Η αυτονομή-ση αυτή είχε όμως δύο συνέπειες στην αναδιάταξη του ιστορικού χρόνου. Η πρώτη αφορούσε στη δυναμική αλλά και τα προβλήματα που δημιουργούσε η τομή στα μέσα του 18ου αιώνα. Η δεύτερη ήταν η αναζήτηση για το οθωμανικό παρελθόν της νεοελληνικής κοινωνίας μιας εικόνας διαφορετικής από εκείνη που είχε σμιλέψει ο 19ος αιώνας. Η δυναμική που εκλύθηκε από την τομή στα μέσα του 18ου αιώνα, έστω και αν δεν είχε συνειδητοποιηθεί πλήρως από τον Δημαρά όταν την επιχειρούσε, άνοιξε προς το πεδίο της αναφοράς στη δημιουργία εθνικής συνείδησης και προς τις αντίστοιχες διαδικασίες στη Δυτική Ευρώπη. Η τομή ανάμεσα σε μια περίοδο που η συνείδηση ήταν κυρίως θρησκευτική και σε μια που ήταν εθνική προκάλεσε μια γενικότερη αναθεώρηση του σχήματος εκείνου που ήθελε την εμφάνιση του νεοελληνισμού στον 13ο αιώνα, και επομένως έβλεπε εξαρχής στην ιστορία της Τουρκοκρατίας, αλλά και της Βενετοκρατίας, τα φανερόματα του εθνικοαπελευθερωτικού πνεύματος. Βασικοί υποστηρικτές αυτής της άποψης ήταν ο Απόστολος Βακαλόπουλος (1909-2000), αλλά και ο Μανούσος Μανουσάκας (1914-2003), ο Ιωάννης Χασιώτης²¹ και η πλειοψηφία σχεδόν των βυζαντινολόγων [Ζακυθινός, Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, αλλά και Νίκος Σβορώνος (1911-1989)]²². Η δεύτερη συνέπεια όπως είπαμε ήταν η αναζήτηση μιας νέας εικόνας για το οθωμανικό παρελθόν. Εκεί αυτή η σχολή συνάντησε δύο προσωπικότητες: τον Δημήτριο Καταρτζή (1730-1807) και τον Μανουήλ Γεδεών

21. Ιωάννης Χασιώτης, *Από την «ανάρρωση» στην «αναπτρυγία» του Γένους: Η Ορθόδοξη Εκκλησία και η διαμόρφωση της Νεοελληνικής πολιτικής ιδεολογίας κατά την Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 1999.

22. Το βασικό επιχείρημα αυτής της άποψης προήλθε από την ορολογία που χρησιμοποιήθηκε σε κείμενα που παρήχθησαν κατά τη διάρκεια της αυτοκρατορίας της Νικαίας. Βλ. Πάρις Γουναρίδης, "Grecs, 'Hellènes' et 'Romains' dans l'état de Nicée", *Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο*, τ. Α', Ρέθυμνο 1986, σ. 248-257. Αντίρρηση του επιχειρήματος αυτού, και μάλιστα πειστική, Michael Angold, "Byzantine 'Nationalism' and the Nicaean Empire", *Byzantine and Modern Greek Studies* 1 (1975), 49-70. Χαρακτηριστικό του χάσματος μεταξύ «αλλοδαπών» και «ημεδαπών» είναι ότι ο Γουναρίδης αγνοεί το άρθρο του Angold. Στη συζήτηση αυτή αναφέρεται και το άρθρο του Πασχάλη Κιτρομηλίδη, "On the intellectual content of Greek nationalism: Paparrigopoulos, Byzantium and the Great Idea", David Ricks and Paul Magdalino, *Byzantium and the Modern Greek Identity*, Λονδίνο, Ashgate, 1998, σ. 25-34.

(1851-1943). Ο πρώτος προσέφερε μια εκδοχή διαφορετική από εκείνη του υπόδουλου έθνους (τα μικρουντζικά πολιτικά συστήματα)²³. Ο δεύτερος, που χρησίμευσε ως οδηγός για τη διανοητική ιστορία της Τουρκοκρατίας, προσέφερε μια εικόνα της η οποία, ως αφήγημα, ήταν απαλλαγμένη από το άγχος να αποδείξει ότι εντασσόταν στην εθνική ιστορία. Άφηγε επομένως να φανεί μια εικόνα πολύ πιο πλούσια και με αποχρώσεις. Δεν ήταν ο τουρκοικός ζυγός, ούτε τα ράκη της δουλείας ούτε ο πρόλογος στην Επανάσταση. Ήταν το προ-εθνικό μιλλέτι.

Στη μεταπολιτευτική περίοδο, και κυρίως στη δεκαετία του 1980 οι τάσεις αυτονόμησης της νεοελληνικής ιστορίας παγιώθηκαν μαζί με τη νέα ιστορία. Σ' αυτό το πλαίσιο, που έφερε στη σκηνή τη μελέτη του 19ου αιώνα, αντικείμενο πλέον των σπουδών έγινε ο τρόπος και οι αρμοί της κατασκευής του σχήματος της ελληνικής ιστορίας. Έπαψε πλέον το σχήμα της συνέχειας να αποτελεί το υπόβαθρο των παραδοχών εντός των οποίων αναπτύσσονταν οι ιστορικές σπουδές και έγινε αντικείμενο κριτικής. Αναδείχθηκαν σ' αυτό οι αντιφάσεις και τα οξύμωρα. Ο κύκλος του ΕΙΕ, των περιοδικών όπως *Ο Ερασιστής*, *Τα Ιστορικά*, ο *Μνήμων* δημιούργησαν το πεδίο και το απαραίτητο πληροφοριακό υπόστρωμα στο οποίο το σχήμα αντιστράφηκε. Οι συνέχειες ήταν πλέον ζήτημα μελέτης της νεοελληνικής ιδεολογίας²⁴.

ΣΤΟΝ ΑΣΤΕΡΙΣΜΟ ΤΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ

Η δεκαετία του 1990 ήταν μια κρίσιμη δεκαετία που είδε να επανεμφανίζονται, μέσα σε ένα πλαίσιο ανανεωμένου εθνικισμού, το σχήμα των συνεχειών. Άλλωστε στην κρατική ρητορεία και στη θεσμική πλαίσιωση των ιστορικών σπουδών ποτέ δεν έλειψε. Αλλά τώρα το «τρίσημο» σχήμα είχε μεταμορφωθεί σε δίπτυχο: ελληνισμός και Ορθοδοξία. Τώρα όμως φορέας δεν ήταν η ακαδημαϊκή ιστοριογραφία όπως τον 19ο αιώνα. Συνέβη μάλιστα το αντίθετο. Η κοινότητα των ιστορικών βρέθηκε στην αντιπολίτευση και σε ένα αυξανόμενο χάσμα με το κοινό περί ιστορίας αίσθημα. Αλλά τα πράγματα δεν έμειναν εκεί. Στην ίδια δεκαετία οι ιστορικές σπουδές πέρασαν κάτω από ένα καινούριο αστερισμό εκλεκτικών συγγενειών.

23. Δημήτριος Καταρτζής, *Δοκίμια*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα, Ερμής, 1974, σ. 44-45, όπου έκθεση της πολιτικής θεωρίας του, εν πολλοίς ανατρεπτικής της νεοελληνικής κρατούσας ιδεολογίας περί «δούλου έθνους». Αλλά να μην ξεχνάμε ότι ο Καταρτζής ήταν αξιωματούχος Φαναριώτης.

24. Αντώνης Λιάκος, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 76-77 (2001), 72-91.

Η πρώτη είναι πολιτική και αφορά στη γενικότερη έμφαση στα πολιτισμικά δικαιώματα και στις μειονότητες εντός και εκτός συνόρων, στην έμφαση στην πολιτισμική ιστορία και στη δια-εθνική επικοινωνία. Η δεύτερη είναι επιστημολογική και αφορά στις εξελίξεις στην κοινωνική θεωρία, την εμπέδωση της έννοιας της «κατασκευής», την επιρροή της «γλωσσικής στροφής», τον αναστοχασμό των ιστορικών σπουδών, τη μαθητεία στις θεωρίες για την κατασκευή του έθνους, ή για το έθνος ως φανταστική κοινότητα. Το ραντεβού με την κοινωνική ανθρωπολογία. Η τρίτη είναι η επανεμφάνιση του ενδιαφέροντος για την Οθωμανική Αυτοκρατορία και κυρίως για τις οθωμανικές κληρονομίες, ως αποτέλεσμα της κρίσης της περιοχής, των ζητημάτων που ανέκυψαν μετά τη διάλυση του 1989. Στη θέση της Τουρκοκρατίας μπήκε η πολυεθνική Οθωμανική Αυτοκρατορία, στη θέση της Βενετοκρατίας μπήκε η ελληνοβενετική Ανατολή. Η έμφαση στις πολιτισμικές προσμεϊξίες περιθωριοποίησε τις δομές εξουσίας. Η τέταρτη ήταν το ξανακοίταγμα του 20ού αιώνα, στον οποίο φάνηκε η πολυμορφία της ελληνικής κοινωνίας και οι έντονες αντιθέσεις της, που δεν φαίνονταν τον 19ο αιώνα. Κάτω από τον αστερισμό αυτό, οι αναφορές στη συνέχεια θεωρήθηκαν και αναλύθηκαν ως υπόθεση κατασκευής της εθνικής ιδεολογίας, ως ο καταστατικός μύθος της κατασκευής του έθνους. Δηλαδή ως η παρουσία και οι λειτουργίες του παρελθόντος στο παρόν. Από την ιστοριογραφία, οι ιδέες αυτές πέρασαν στη λογοτεχνία²⁵.

Συμπεράσματα

1. Η ανασχόληση με τη συνέχεια έχει μια ισχυρή παρουσία στη νεοελληνική ιστοριογραφία. Αλλά δεν είναι μια νεοελληνική υπόθεση. Αναπτύχθηκε σε διάλογο με έναν ηγεμονικό λόγο στη Δύση που την κατασκεύασε αλλά και την αμφισβήτησε. Το ελληνικό κράτος είχε μια ενεργή ανάμειξη με συνέπεια τις αντιφατικές σχέσεις με τους ξένους ελληνοιστές.

2. Στην Ελλάδα, η έννοια της συνέχειας δεν αξιολογούνταν πάντοτε με τον ίδιο τρόπο. Στο 19ο αιώνα αναφερόταν κυρίως στην πολιτική συγκρότηση. Η Αρχαιότητα ή το Βυζάντιο είχαν να κάνουν με παραδειγματικές μορφές πολιτικής συγκρότησης. Κατά τον 20ό αιώνα λειτούργησαν σε ένα πλαίσιο άμυνας του κοινωνικού καθεστώτος. Στα τέλη του 20ού αιώνα απόκτησε πολιτισμικά χαρακτηριστικά και αφορούσε στην πολιτική ταυτότητων, ως επιβεβαίωση ή ως κριτική.

3. Διαπιστώνουμε ασυμβατότητες ανάμεσα στις ιστορικές αντιλήψεις και αναχρονισμούς. Ενώ τον 19ο αιώνα κανοναρχούσε η ακαδημαϊκή ιστο-

25. Νίκος Θέμελης, *Η Αναλαμπή*, Αθήνα, Κέδρος, 2003, σ. 367-371.

ριογραφία, στον 20ό άρχισε μια αυξανόμενη διαφοροποίηση η οποία κατέληξε σε μια σχεδόν πλήρη αντιπαράθεση ανάμεσα στην ιστορία των ιστορικών και τη δημόσια ιστορία στη δεκαετία του 1990²⁶.

4. Αν αναλύσουμε την ιστορική γραφή με τον τρόπο του Heyden White²⁷, θα διαπιστώσουμε ότι ο λόγος περί συνεχειών πέρασε από την οργανική τροπικότητα στην ειρωνική. Δηλαδή από μια εποχή στην οποία η ιστορία γράφεται ως «φυσιολογία των λαών» (Λάμπρος) ή ως «ηθικοφυσική του έθνους βιολογία» (Ζαμπέλιος) σε μια εποχή στην οποία επισημαίνονται οι παραναγνώσεις, οι παρεξηγήσεις, οι παρασημάνσεις, τα οξύμωρα. Χαρακτηριστική από αυτή την άποψη η γραφή της Έλλης Σκοπετέα (1951-2002), που το βιβλίο της *Το «πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα* αλλά και τα επόμενα έργα της έπαιξαν ρόλο πρωτοποριακό σ' αυτή τη μετάβαση. Άλλωστε στη νωπή μνήμη της αφιερώνεται και η ανακοίνωση αυτή.

---

26. Η αντιπαράθεση αυτή άρχισε να αντιστρέφεται μετά το 2000, όταν πρωταγωνιστικό ρόλο στη δημόσια ιστορία ανέλαβαν οι επαγγελματίες ιστορικοί (βλ. λ.χ. την έκδοση της *Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού*—επιμ. Β. Παναγιωτόπουλου—από *Τα Νέα*, καθώς επίσης και το γεγονός ότι η πλειοψηφία εκείνων που γράφουν στα ένθετα *Ιστορικά* της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία* και *Επτά Ημέρες* της εφημερίδας *Η Καθημερινή* είναι επαγγελματίες ιστορικοί).

27. Heyden White, *Metahistory, The Historical Imagination in the Nineteenth-Century Europe*, Βαλτιμόρη, John Hopkins University Press, 1975.

Antonis Liakos

THE QUESTION OF "CONTINUITY"
IN MODERN GREEK HISTORIOGRAPHY

(SUMMARY)

The question of historical "continuity" of the Greek nation and culture through the ancient, medieval and modern times was central to the construction of national history in Greece. This paper deals with three aspects of this issue. The first has to do with the external framework. Greek national history was not only the product of an internal discourse but it embodied a relationship with the western historical scholarship, which often resulted in controversies between Greek and foreign historians. The second aspect refers to the aesthetization of the images of the past, by literature and poetry, and the reshaping of national continuity in the form of an intimate feeling of identity and of the quality of art, literature and the way of life (bios). Finally, the third aspect concerns the re-organization of the national time through the criticism of the way national history emerged in 19th and 20th century.

ΡΕΝΑ ΣΤΑΥΡΙΔΗ-ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ

ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΑΡΧΩΝ ΡΕΥΜΑΤΩΝ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 20^Ο ΑΙΩΝΑ

Η ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΙΔΕΟΛΟΓΗΜΑΤΟΣ

Η μελέτη του λόγου με τον οποίο διατυπώθηκε η αντίληψη που είχε κατά καιρούς η ελληνική κοινωνία για το παρελθόν της μας έχει οδηγήσει σε μία ασφαλή διαπίστωση: σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, και κυρίως μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, το ερώτημα γύρω από το οποίο κινήθηκαν οι ιστοριογραφικές αναζητήσεις και που αποτέλεσε, σχεδόν αποκλειστικά, το ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο οι αναζητήσεις αυτές αναπτύχθηκαν ήταν σχετικό με τη συγκρότηση της εθνικής συνέχειας και της εθνικής συνοχής.

Κατά τον 20^ο αιώνα, η είσοδος του μαρξισμού στα πεδία της ελληνικής σκέψης έφερε στην επιφάνεια ένα εντελώς νέο ερώτημα που σχετιζόταν με τον κινητήριο μοχλό της ιστορίας. Στην ουσία, το ερώτημα που έθεσε ο μαρξισμός δεν ήταν πια από πού ερχόμαστε αλλά πού πηγαίνουμε. Ποιος ήταν, λοιπόν, αυτός ο μοχλός; Το έθνος ή οι κοινωνικές τάξεις; Από αυτό το ερώτημα θα πηγάζουν τα κυρίαρχα ρεύματα της ελληνικής ιστοριογραφίας και αυτό το ερώτημα θα προσδιορίσει τον γενικότερο ιστοριογραφικό προβληματισμό στην Ελλάδα.

Τούτο δεν αποτελεί βέβαια ελληνική ιδιαιτερότητα. Ο σοσιαλιστικός διεθνισμός θεωρήθηκε σε όλη την Ευρώπη ως ο μεγαλύτερος κίνδυνος που απειλούσε το έθνος, αυτή την αξία πάνω στην οποία είχαν οικοδομήσει, κατά τον 19ο αιώνα, την πολιτική και κοινωνική τους υπόσταση τα ευρωπαϊκά κράτη. Στην οικοδόμηση αυτής της υπόστασης είχε παίξει καθοριστικό ρόλο η παραγωγή της εθνικής ιστοριογραφίας. Επομένως, η απειλή του σοσιαλιστικού διεθνισμού προσδιόρισε αποφασιστικά τον ιδεολογικό προσανατολισμό της νεότερης ιστοριογραφίας και διαμόρφωσε παντού δύο κυρίαρχα ρεύματα.

Αυτά τα δύο ρεύματα αναπτύχθηκαν και στην Ελλάδα, κατά τον 20^ο αιώνα. Η βάση της διακριτότητάς τους στηρίχθηκε στη θεμελιώδη διαφορά του «ερωτήματος»: έθνος ή κοινωνία; Όμως, το περιεχόμενο της αντιπαράθεσης ανάμεσά τους δεν πιστεύω πως στοιχειοθετήθηκε τόσο γύρω από το ίδιο το ζήτημα της εθνικής συνέχειας και συνοχής, όσο γύρω από τις πολιτι-

κές εκδοχές του ζητήματος. Η βαθιά, δηλαδή, διαφορά που προκάλεσε και τη σκληρή αναμέτρηση μεταξύ των ρευμάτων ήταν πολιτική. Η απειλή κατά της συνέχειας και της συνοχής του έθνους χρησιμοποιήθηκε από τους οπαδούς του εθνικού ρεύματος, κυρίως ως φόβητρο, στο πλαίσιο της έντονης διαπάλης που επακολούθησε. Δεν νομίζω πως αυτή η απειλή αποτέλεσε το ίδιο το αντικείμενο της διαφοράς.

Και τούτο, διότι με τη θεωρητική θεμελίωση του μαρξισμού και του σχήματος της πάλης των τάξεων, κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, αντικείμενο της διαφοράς μεταξύ των ιστοριογραφικών ρευμάτων δεν είναι πια το έθνος, είναι το κράτος. Όπως είναι φυσικό, η είσοδος της έννοιας των διακριτών και συγκρουσμένων κοινωνικών δυνάμεων στην ιστοριογραφία θα εισαγάγει και το ζήτημα της πολιτικής εξουσίας. Ποιες κοινωνικές δυνάμεις, δηλαδή, δικαιούνται να διεκδικήσουν αυτή την πολιτική εξουσία; Ποιες δυνάμεις νομιμοποιούνται μέσα από την ιστορία να διοικήσουν ή και να μεταπλάσουν αυτό το κράτος; Σχηματοποιώντας και απλοποιώντας στο έπακρο, μπορούμε να πούμε ότι αν το ερώτημα του 19ου αιώνα ήταν ποιος ίδρυσε το ελληνικό έθνος, το ερώτημα του 20ού αιώνα ήταν ποιος ίδρυσε το ελληνικό κράτος.

Γι' αυτό, άλλωστε, οι πρώτες μαρξιστικές αναλύσεις της ελληνικής κοινωνίας και της ελληνικής ιστορίας έχουν το ίδιο αντικείμενο: την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Οι δύο θεωρητικοί θεμελιωτές του μαρξισμού στην Ελλάδα ξεκινούν τη σταδιοδρομία τους, ο ένας ως κοινωνιολόγος και ο άλλος ως ιστορικός, με το ίδιο θέμα: την Ελληνική Επανάσταση του 1821.

Πρώτος, ο Γεώργιος Σκληρός στο *Κοινωνικό μας ζήτημα* (1907) αφιερώνει ειδικό κεφάλαιο για την Επανάσταση, την οποία αντιμετωπίζει ως κορυφαίο φαινόμενο της ταξικής εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας. Οι φεουδαρχικές περίοδοι του Βυζαντίου και της Τουρκοκρατίας ανταποκρίνονται –κατά τον Σκληρό– στο πρότυπο της κοινωνικής διαστρωμάτωσης έτσι όπως εκτίθεται στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο των Μαρξ και Ένγκελς*, το οποίο αποτελεί και την κύρια πηγή του στην προκειμένη περίπτωση. Στην τελευταία περίοδο της Τουρκοκρατίας –πάντα κατά τον συγγραφέα– αναπτύσσονται αστικές δυνάμεις οι οποίες οδηγούνται, μέσα από τις πρόσφορες οικονομικές και πνευματικές συνθήκες που έχουν δημιουργηθεί, στην εθνική Επανάσταση. Πρόκειται για τη μεγάλη ανατροπή στην ιστοριογραφική σκέψη, και εν γένει στην ελληνική πολιτική σκέψη, η οποία ολοκληρώνεται όταν το 1924 κυκλοφορεί *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821* του Γιάννη Κορδάτου, ο οποίος επίσης διατυπώνει την άποψη πως η Ελληνική Επανάσταση ήταν κοινωνική.

Γράφει ο Σκληρός: «Κατά βάθος ήτο αστική επανάσταση προκληθείσα υπό της πρωτοφανούς οικονομικής ευεξίας των έσω και έξω αστικών στοιχείων [...]»¹. Και συμπληρώνει ο Κορδάτος, δεκαεπτά χρόνια αργότερα: «Η επανάσταση του 1821 από εθνική εξελίχθη και εις κοινωνικήν. Δυστυχώς, όμως προδόθη από τους αστούς. Αυτοί εσυμμάχησαν με τους κοτζαμπάσηδες κι έτσι ενόθευσαν το περιεχόμενο του αγώνος και ημπόδισαν να πάρει την ολοκληρωτικήν του μορφήν». Και καταλήγει: «Αυτή είναι η μόνη ιστορική αλήθεια»².

Ο Σκληρός επρότεινε ένα εργαλείο ανάλυσης. Ο Κορδάτος εισήγαγε επιπροσθέτως κι ένα όργανο πάλης. Είναι φανερός ο στόχος και των δύο να νομιμοποιηθεί ιστορικά η ταξική διαπάλη στον ελληνικό χώρο και μέσω αυτής να θεμελιωθεί η άνοδος και η τελική επικράτηση του προλεταριάτου.

Αυτές είναι οι εναρκτήριες αναλύσεις του μαρξιστικού ρεύματος της εθνικής συνέχειας. Όμως, η σύγκρουση ανάμεσα στα δύο ρεύματα, κατά το Μεσοπόλεμο, έχει σχέση περισσότερο με βαθιές πολιτικές προσδοκίες. Η στάση των μαρξιστών εξέφραζε την απόπειρα της ιστορικής νομιμοποίησης συγκεκριμένων κοινωνικών δυνάμεων και ειδικότερα της εργατικής τάξης. Ενώ η στάση των εκπροσώπων της «εθνικής» ιστορίας εντάσσεται στη γενικότερη άμυνα των αστικών δυνάμεων απέναντι στις κρίσεις που δημιουργούσαν τα σοβαρά προβλήματα εκείνης της εποχής: το έθνος ήταν μια συλλογικότητα, στην οποία έπρεπε να ενταχθούν νέα κοινωνικά σύνολα. Τα νέα αυτά σύνολα είχαν προκύψει είτε από καινούριες γεωπολιτικές συνθήκες και ήσαν οι πληθυσμοί των Νέων Χωρών και οι πρόσφυγες, είτε από καινούριες κοινωνικές συνθήκες και ήταν το ανερχόμενο εργατικό κίνημα. Παρά τούτα, παρά το ότι, δηλαδή, δεν διατυπώθηκε καμία διεθνιστική απειλή με έντονο τρόπο, αυτό που θεωρήθηκε κατ' εξοχήν διακίβευμα ήταν η εθνική ενότητα και η εθνική συνέχεια. Αυτά προβάλλονταν ως απειλούμενα και αυτά χρειάζονταν προστασία.

Πιστεύω πως αυτό έγινε διότι την ώρα που γεννιόταν η σύγκρουση ανάμεσα στις δύο ιδεολογίες –κατά τα πρώτα έτη του 20ού αιώνα– εμφανίστηκε και μορφοποιήθηκε η πιο σημαντική απειλή κατά της εθνικοθρησκευτικής ταυτότητας, η απειλή του εκσυγχρονισμού. Η απειλή αυτή οδήγησε στην κατασκευή ενός στερεότυπου φύβητρου, το οποίο χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον,

1. Γ. Σκληρός, *Το κοινωνικό μας ζήτημα*, Αθήνα, έκδ. του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1907, σ. 38.

2. Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, Αθήνα, έκδ. Γεωργίου Ι. Βασιλείου, 1924, σ. 19.

δίοτι, καθώς αναφερόταν σε ευαίσθητους τομείς της ανθρώπινης ύπαρξης, τη θρησκευτική πίστη και την εθνική καταγωγή, ήταν πολύ πιο αποτελεσματικό από οποιαδήποτε επιστημονική ή πολιτική ανάλυση.

Η απειλή κατά του ελληνοχριστιανικού ιδεολογήματος παίρνει ένα έντονο συμβολικό σχήμα τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα ως εξής: ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος επεξεργάστηκε και διατύπωσε για πρώτη φορά τον όρο «ελληνοχριστιανικός» το 1852³. Ακριβώς εκατό χρόνια μετά, το 1952, η έννοια αλλά και ο όρος αναγνωρίζονται και επικυρώνονται από το ελληνικό Σύνταγμα, στο άρθρο 16: «Εις πάντα τα σχολεία μέσης και στοιχειώδους εκπαίδευσεως η διδασκαλία αποσκοπεί την ηθικήν και πνευματικήν αγωγήν και την ανάπτυξιν της εθνικής συνειδήσεως των νέων επί τη βάσει των ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανισμού». Ο όρος μένει και στο Σύνταγμα της Χούντας του 1973 και φεύγει οριστικά, με σύμφωνη γνώμη όλων των κομμάτων, από το Σύνταγμα του 1975.

Όμως ένα είδος κρυστάλλωσης της απειλής συντελείται στις αρχές του αιώνα και διαιρεί το χρόνο ζωής του συγκεκριμένου ιδεολογήματος στα δύο. Η εκατονταετής πορεία του συνταράσσεται ακριβώς στη μέση της και έτσι μοιάζει με ένα αρμονικό αρχιτεκτόνημα: στα πρώτα πενήντα χρόνια, η έννοια του ελληνοχριστιανισμού συγκροτείται και διαμορφώνεται ως ιδεολογία. Στα υπόλοιπα πενήντα, ενώ εξακολουθεί να ενισχύεται ως ιδεολογικός άξονας της ελληνικής ζωής, αρχίζει να οικοδομείται και ως αμυντικό ανάχωμα στις κοινωνικές συγκρούσεις. Στα πρώτα πενήντα χρόνια υπάρχει ακόμη ζύμωση και αντιπαράθεση ιδεών. Μετά, η ιδεολογία του ελληνοχριστιανισμού γίνεται κοινωνικοπολιτικό στερέοτυπο.

Ακριβώς, λοιπόν, στη μέση της εκατονταετίας, σημειώνονται με χαρακτηριστική επιτάχυνση ορισμένα γεγονότα τα οποία απεικονίζουν το στερεότυπο και το σύστημα των κινδύνων που το απειλούν. Η απεικόνιση βοηθάει στην ευκολότερη κατανόηση και στην ταχύτερη πρόσληψη του ζητήματος από την κοινωνία. Με όσα, λοιπόν, συμβαίνουν τα πρώτα εκείνα χρόνια του 1900, όλα πλέον γίνονται ορατά. Και η συγκεκριμένη ιδεολογία και ο επερχόμενος κίνδυνος. Συμβαίνουν, λοιπόν, τα εξής:

Αρχές του 1901 κυκλοφορεί η *Ιστορία της Ρωμοσύνης* του Αργύρη Εφταλιώτη, γραμμένη σε αυστηρή ψυχαική γλώσσα. Προκαλεί έντονη επικριτική αρθρογραφία ακόμη και από συμπαθούντες τη δημοτική.

Τέλη του 1901 δημοσιεύεται σε συνέχειες στην εφημερίδα *Ακρόπολις* η μετάφραση του Κατά Ματθαίον Ευαγγελίου από τον Αλέξανδρο Πάλλη. Ακολουθούν τα Ευαγγελιακά.

3. Σπυρίδων Ζαμπέλιος, *Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος*, Κέρκυρα 1852.

Το 1903 ανεβαίνει στο τότε Βασιλικό Θέατρο η *Ορέστεια* σε μετάφραση του Γεώργιου Σωτηριάδη. Ακολουθούν τα Ορεστειακά.

Νομίζω ότι για τα γεγονότα αυτά, ισχύουν τα εξής:

– Η πρώτη διαπίστωση είναι ότι ένα ένα, τα γεγονότα προκάλεσαν κοινωνικό σάλο και πολιτική κρίση για λόγους που μπορούν να εξεταστούν ξεχωριστά. Όμως, και τα τρία μαζί, συνδεδεμένα μέσα στη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία, λειτούργησαν σωρευτικά και οδήγησαν στην ανάδειξη και στην παράσταση ενός μεγάλου συλλογικού φόβου.

– Για τις δύο μεταφράσεις νομίζω ότι πρέπει να δεχτούμε ότι τη λαϊκή ανησυχία και την κοινωνική ταραχή δεν την προκάλεσε η μετάφραση στη δημοτική. Την προκάλεσε αυτή καθ' εαυτή η μετάφραση. Η μετάφραση εξελήφθη ως αλλοτρίωση αγαθών τα οποία είναι εξ αποκαλύψεως τμήμα της ελληνικής οντότητας. Τα κείμενα της Αγίας Γραφής είναι γραμμένα στην ελληνική. Εάν μεταφραστούν, θα εξισωθούν ως λόγος με τα δυτικά ή τα άλλα ορθόδοξα-σλάβικα. Το ίδιο βέβαια ισχύει και για το αρχαίο κείμενο. Όταν μεταφράζεται εξισώνεται με όλα τα μεταφρασμένα. Και στις δύο περιπτώσεις, το εν πολλοίς ακατάληπτο κείμενο αυτονομείται από το περιεχόμενό του και μέσω της γλώσσας γίνεται σύμβολο της ελληνικής μοναδικότητας και υπεροχής. Θεία συνάρσει στη μία περίπτωση, χάριτι ιστορική στην άλλη.

– Μαζί με τις αντιδράσεις για την απειλούμενη αλλοτρίωση από τις μεταφράσεις, έχουν ήδη εμφανιστεί αντιδράσεις απέναντι στο βιβλίο του Αργύρη Εφταλιώτη *Η Ιστορία της Ρωμοσύνης*. Ο λόγος είναι ότι το βιβλίο αυτό εισάγει τον όρο «Ρωμιάς» στην ιστοριογραφία. Ας σημειωθεί αμέσως ότι ο όρος είναι εν χρήσει και δεν φαίνεται να ενοχλεί η εμφάνισή του σε άλλους τομείς της ζωής ή των γραμμάτων. Κανείς, π.χ., δεν διαμαρτύρεται με το στίχο του Ρήγα:

*Βούλγαροι κι Αρβανίτες
και Σέρβοι και Ρωμιοί,
για την ελευθερία να ζώσουμε σπαθί.*

Το βιβλίο εισάγει, λοιπόν, στην ιστοριογραφία ένα υποκείμενο ιστορικά προσδιορισμένο που ακυρώνει εκ των πραγμάτων την πέραν του τόπου και του χρόνου έννοια του Έλληνα και παραπέμπει σε γεωγραφικούς χώρους και σε χρονικές περιόδους συνύπαρξης με άλλες εθνότητες. Έλληνας είναι ο Έλληνας του Ισοκράτη. Ρωμιάς είναι ο συγκατοικός του Αρμένιου, του Εβραίου, του Τούρκου.

Ο χαρακτηριστικός συμβολισμός που ανέδιδαν και τα τρία γεγονότα δημιούργησε την απτή αίσθηση ότι ενεδρεύει ένας μεγάλος, καθολικός κίν-

δυνος. Η συμπλοκή των δύο εννοιών –ελληνικό και χριστιανικό– απεικονίσθηκε. Με την ταυτόχρονη μετάφραση απεικονίσθηκε και η αιωρούμενη πάνω τους απειλή.

Απόδειξη του πόσο σοβαρά προσελήφθη τότε ο επαπειλούμενος κίνδυνος και πόσο βαθιά ριζώθηκε στα ανακλαστικά της ελληνικής κοινωνίας είναι τα σοβαρά θεσμικά μέτρα που πάρθηκαν για να οχυρώσουν το ιδεολόγημα, η νοοτροπία που παγιώθηκε στην αντιμετώπισή του εκ μέρους των πνευματικών θεσμών –πανεπιστήμιο, ακαδημία κ.λπ.– και η αγκύλωση που δημιουργήθηκε στα κυρίαρχα ιστοριογραφικά ρεύματα, εξαιτίας του. Σχετικά, λοιπόν, με τα παραπάνω, ας συγκρατήσουμε τα εξής:

– Από το Σύνταγμα του 1911 και πέρα –πιο πριν δεν υπάρχει καμία σχετική συνταγματική πρόβλεψη– επαναλαμβάνεται η διάταξη σύμφωνα με την οποία «το κείμενο της Αγίας Γραφής τηρείται αναλλοίωτο. Η επίσημη μετάφρασή του σε άλλο γλωσσικό τύπο απαγορεύεται [...]». Το «επίσημη» προσετέθη στο Σύνταγμα του 1975. Ο προσδιορισμός αυτός δεν υπήρχε στα συντάγματα του 1911, του 1927 και του 1952. Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι μέχρι το 1975 απαγορευόταν και η ανεπίσημη μετάφραση.

– Η μετάφραση των αρχαίων δεν μπορούσε να απαγορευτεί συνταγματικά. Αποτέλεσε για πάρα πολλά χρόνια την πεμπτουςία της ελληνικής εκπαιδευτικής διαδικασίας και συνιστούσε μία δραστηριότητα που αντλούσε το κύρος της από το γεγονός ότι αποκαθιστούσε εκ νέου το κείμενο στη γενική αντίληψη. Η μετάφραση ήταν απλώς θεραπευτικές του κειμένου. Γι' αυτό και σε καμία περίπτωση δεν μπορούσε να το αντικαταστήσει.

Σε όλες ανεξαιρέτως τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις (1913, 1929, 1964, 1975), ακόμη και τις πιο πρόσφατες –π.χ. κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης– η συστηματική αντίδραση που σημειωνόταν εκ μέρους σημαντικών θεσμικών φορέων, όπως της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών αλλά και ενός μέρους της κοινωνίας απέναντι σε προτεινόμενες καινοτομίες αφορούσε πάντα σε δύο τομείς: στο βιβλίο της ιστορίας και τη μετάφραση των αρχαίων.

Παραθέτω δύο μόνον παραδείγματα, με μεγάλη χρονική απόσταση μεταξύ τους, στα οποία είναι φανερά τα εξής: η αποδοχή ως αυτονότητου του πλέγματος του εθνικού με το θρησκευτικό, η αποδοχή αυτού του πλέγματος ως θεμέλιου της ελληνικής υπόστασης και ο φόβος της αλλοτρίωσης αυτού του θεμέλιου από οποιαδήποτε νεωτερική μεταβολή. Το 1914 η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών υπέβαλε στην κυβέρνηση ένα υπόμνημα με αφορμή τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια που είχαν κατατεθεί στη Βουλή το 1913. Ο συντάκτης του υπομνήματος, αφού διαπιστώσει ότι με τα νομοσχέδια ακαταφέρεται δεινόν πλήγμα κατά της διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής

γλώσσας», καταλήγει: «Ενί λόγω, άνευ διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών κινδυνεύει να υποσκαφή αυτή η κρηπίς της εθνικής και θρησκευτικής του ελληνικού λαού διαπαιδαγωγήσεως»⁴.

Ένα δεύτερο παράδειγμα αντλείται από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964, η οποία εισήγαγε, όπως είναι γνωστό, τη διδασκαλία των αρχαίων στο γυμνάσιο, από μετάφραση, και ενέταξε στη σχολική ύλη διδακτικά βιβλία ιστορίας με νεωτερικότερο περιεχόμενο. Η διδασκαλία από μετάφραση θεωρήθηκε από τους πολέμιους της μεταρρύθμισης, όπως χαρακτηριστικά έγραφε ο Κ. Γεωργούλης, «έκφρασις εχθρική προς την ελληνοχριστιανικήν παράδοσιν» ή, ακόμη χειρότερα, «απιστία προς την ελληνοχριστιανικήν και ουμανιστικήν παράδοσιν». Αυτοί δε που επέδειξαν πάντα «εχθρότητα» και «απιστία» ήσαν, κατά τον ίδιο, «οι φορείς του εκπαιδευτικού μεταρρυθμιστικού κινήματος από των αρχών του αιώνο»⁵. Έτσι, από αυτές τις επιθέσεις, το καλοκαίρι του 1965, το καλοκαίρι της αποστασίας, ένα βιβλίο ιστορίας πολιτοποιήθηκε: η *Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική Ιστορία του Κώστα Καλοκαιρινού*.

Μένει το τρίτο σημείο. Η αγκύλωση που προήλθε από το βάρος του ελληνοχριστιανικού ιδεολογήματος και η οποία επηρέασε και τα δύο κυρίαρχα ιστοριογραφικά ρεύματα. Και το «εθνικό» –επίσημο και θεσμικό– και το «κοινωνικό» – μαρξιστικό ή απλώς κοινωνιολογίζον. Τα βασικά συστατικά της αγκύλωσης ήταν η εσωστρέφεια, η δαιμονοποίηση του ξένου παράγοντα και ο φόβος της Δύσης. Πρόκειται για στοιχεία που συνιστούν κατάλοιπα –κυρίως το τελευταίο– του 19ου αιώνα. Τότε, όμως, είχαν κυρίως ή και αποκλειστικά θρησκευτική βάση. Κατά τον 20ό αιώνα απέκτησαν και πολιτικοκοινωνική θεμελίωση. Εδώ, θα περιοριστώ στην εξέταση της συγκυρίας που οδήγησε στο συμβολοποιημένο φόβητρο της απειλούμενης ελληνοχριστιανικής ιδεολογίας.

Έτσι, όπως ελέχθη ήδη, για τη συγκρότηση της εικόνας του φόβητρου, στις δύο εμβληματικές μεταφράσεις, του Ευαγγελίου και της Ορέστειας, του ιερού και του αρχαίου κειμένου, πρέπει να συνυπολογισθεί και η λίγο

4. Βλ. *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, επιμ. Αλέξη Δημαρά, τ. Β', Αθήνα, εκδ. Ερμής, 1974, σ. 99, όπου δημοσιεύεται και όλο το κείμενο του υπομνήματος. Όπως είναι γνωστό, τα νομοσχέδια του 1913, των οποίων συντάκτης ήταν ο Δημήτρης Γληνός, με υπουργό Παιδείας τον Ιωάννη Τσιριμώκο, δεν ψηφίστηκαν ποτέ.

5. Βλ. Κωνσταντίνου Γεωργούλη, «Εκπληκτική αντίθεση μεταξύ επαγγελιών και επιδιώξεων», εφημ. *Η Καθημερινή*, 2.8.1964. Επίσης στο ίδιο φύλλο, βλ. και το άρθρο του Ι. Ν. Θεοδορακόπουλου, «Το νέον περί Παιδείας νομοθέτημα», το οποίο διαπνέεται από τις ίδιες απορριπτικές για τη μεταρρύθμιση απόψεις.

προγενέστερη έκδοση της *Ιστορίας της Ρωμιοσύνης*, του Αργύρη Εφταλιώτη. Το βιβλίο, σύμφωνα με τις συνήθειες των δημοτικιστών της εποχής, είναι αφιερωμένο στον Ψυχάρη, χρηματοδοτείται από τον Αλέξανδρο Πάλλη και διανέμεται δωρεάν. Η περίοδος που καλύπτεται είναι από τη ρωμαϊκή κατάκτηση έως τον θάνατο του Ιουστινιανού. Αριθμεί 300 σελίδες και εκδίδεται ως Α' τόμος. Δεν ακολούθησαν, ωστόσο, άλλοι τόμοι. Το περιεχόμενο του βιβλίου βασίζεται στην άποψη ότι ο χριστιανισμός ξαναέδωσε ελληνικότητα στην κοινωνική και πολιτική ζωή της ανατολικής αυτοκρατορίας. Όπως ρητά δηλώνει κι ο ίδιος ο Εφταλιώτης στην Εισαγωγή: «[...] η θρησκευτική πορεία στάθηκε κι η εθνική μας πορεία»⁶. Πρόκειται για την πιο καθιερωμένη και αποδεκτή άποψη. Όπως, άλλωστε, ομολογεί και ο ίδιος σε μια μεταγενέστερη επιστολή του προς την Πηνελόπη Δέλτα: «Τα βοθητήματά μου είναι: Παπαρρηγόπουλος. Άλλα έργα δεν έχω και μήτε θάχω καιρό να διαβάσω! [...] Σώνει όμως γιατί ο σκοπός μου δεν είναι ηθογραφικός. Είναι για να μάθουν οι νέοι την ιστορία τους, τη στοιχειώδη ιστορία τους»⁷.

Αφού, λοιπόν, το περιεχόμενο δεν είναι σε τίποτε ανατρεπτικό, γιατί το βιβλίο δημιούργησε τόσες αντιδράσεις, γιατί προκάλεσε τέτοια επικριτική αρθρογραφία; Η δημοτική γλώσσα θα ήταν ίσως αρκετός λόγος, γιατί το βιβλίο είναι γραμμένο σύμφωνα με το πιο αυστηρό ψυχαρικό τυπικό. Όπως λέει κι ο ίδιος ο Εφταλιώτης στην Εισαγωγή: «[...] εξόν τον ιστορικό κι εθνικό σκοπό, έχει αυτό το έργο και σκοπό γλωσσικό»⁸. Όμως, δεν πρόκειται γι' αυτό. Πρόκειται για την αναπάντεχη εκτός μυθοπλαστικού περιβάλλοντος εμφάνιση της λέξης «ρωμιοσύνη». Από την οξεία κριτική που ασκήθηκε στην *Ιστορία της Ρωμιοσύνης* θα κρατήσω πάλι δύο παραδείγματα. Το ένα είναι η αγανάκτηση που εξέφρασε ο Σπυρίδων Λάμπρος, ο οποίος σημειώνει για το έργο τα εξής:

[...] ήτο ανάγκη να βεβηλωθώσιν ο Περικλής και ο Αλέξανδρος, ο Νικηφόρος Φωκάς και ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, οι ήρωες και οι μάρτυρες του ιερού αγώνος σφραγιζόμενοι διά του ονόματος Ρωμής, όπερ ου μόνον ενθυμίζει ημέρας κατάκτησης ξενικής αλλά και εις ύβριν και ειρωνείαν αυτόχρημα περιέστη παρ' ημών⁹:

6. Αργύρης Εφταλιώτης, *Ιστορία της Ρωμιοσύνης*, Αθήνα, Τυπογραφείο της Εστίας, 1901, σ. 41.

7. Βλ. *Αλληλογραφία της Πηνελόπης Δέλτα 1906-1940*, επιμ. Ξενοφόντα Λευκοπαρίδη, Αθήνα [1956], σ. 195. Η επιστολή είναι του 1911 και ο Εφταλιώτης μιλάει για συνέχεια του έργου που έμεινε, ωστόσο, αδημοσίευτη.

8. Αργύρης Εφταλιώτης, *ό.π.*, σ. 41.

9. Σπυρίδων Λάμπρος, *Αι ιστορικά μελέται εν Ελλάδι κατά τον πρώτον αιώνα της*

Το άλλο παράδειγμα είναι ένα κείμενο του Γεωργίου Σωτηριάδη, που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Ακρόπολις* και με το οποίο ο επιφανής λόγιος της εποχής¹⁰ ασκεί οξύτατη κριτική για το ίδιο θέμα ακριβώς. Το κείμενο αυτό αποτελεί ενδιαφέρουσα περίπτωση διότι ο Σωτηριάδης είναι το μελλοντικό θύμα των Ορεσσειακών. Είναι αυτός που μεταφράζει την *Ορέστεια* σε μία γλώσσα η οποία μοιάζει περισσότερο με μετριοπαθή καθαρεύουσα παρά με δημοτική, πράγμα που αποτελεί άλλη μια ένδειξη ότι αυτό που ενόχλησε δεν ήταν τόσο η ίδια η γλώσσα. Η μετάφραση αυτή θα χρησιμοποιηθεί, το 1903, από το Βασιλικό Θέατρο για την παράσταση της *Ορέστειας* και θα προκαλέσει τα γνωστά επεισόδια.

Όμως, το 1901, που κυκλοφορεί η *Ιστορία του Εφθαλιώτη* – κι αυτό είναι που παρουσιάζει το πρόσθετο ενδιαφέρον – ο Σωτηριάδης έχει ήδη μεταφράσει την *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας* του Καρλ Κρουμπάχερ και ασφαλώς εγνώριζε την ανάλυση του όρου «Ρωμικός» που κάνει ο Γερμανός φιλόλογος.

Το όνομα τούτο διατηρήθη διά των φρικτών χρόνων της Τουρκοκρατίας μέχρι σήμερα ως η πραγματική και μάλιστα διαδεδομένη επίκλησις του ελληνικού λαού, απέναντι της οποίας η μεν σποραδικώς απαντώσα Γραικοί, μικράν σημασίαν έχει, η δε διά της Κυβερνήσεως και του Σχολείου τεχνικώς εισαχθείσα Έλληνες, ουδεμία. Ουδόλωσ είναι αμφίβολον ότι η αρχική αυτού έννοια εξηφανίσθη κατά μικρόν από της συνειδήσεως του λαού μετά την πλήρη εξελληνισμόν του ανατολικού κράτους, και ότι μετά ταύτα Ρωμικός εσήμαινε τον Ελληνιστί λαλούντα πολίτην ρωμαϊκού κράτους, εν τέλει δε τον Έλληνα καθόλου¹¹.

Ο Σωτηριάδης αυτά τα ξέρει και τα υιοθετεί αφού τα μεταφράζει. Εν τούτοις στην κριτική του γράφει ότι Ρωμικός «είναι συνώνυμος όχι προς τον Έλληνα [...] αλλά προς άνθρωπον ευτελή και χυδαίον [...]». Ο κύριος Εφτα-

Παλιγγενεσίας μετά προεισαγωγής περί των Ελληνικών ιστορημάτων επί Τουρκοκρατίας. Μεταγραφή από το χειρόγραφο στο Αρχείο Σπυρίδωνος Λάμπρου, Ιστορικό Σπουδαστήριο της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ευχαριστώ και από εδώ τον κύριο Βαγγέλη Καραμανωλάκη που με βοήθησε στην αναζήτηση στοιχείων σχετικών με τις αντιδράσεις του Σπυρίδωνα Λάμπρου.

10. Ο φιλόλογος και αρχαιολόγος Γεώργιος Σωτηριάδης θα εκλεγεί καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών το 1912 και θα χρηματίσει πρώτος πρότανης του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

11. (Καρλ) Κρουμπάχερ, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, μεταφρασθείσα υπό Γεωργίου Σωτηριάδου, εν Αθήναις, τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1897, τ. Α', σ. 4. Δεύτερη έκδοση, Γενική εισαγωγή Ν. Β. Τομαδάκη, μτφρ. Γ. Σωτηριάδου, Αθήνα, Επιστημονική Εταιρεία των Ελληνικών Γραμμάτων, Πάπυρος, 1964, σ. 23-24.

λιώτης εξητέλισε τα ιερώτατα του νέου Έλληνας, το όνομα και την πίστιν του»¹².

Νομίζω ότι πέρα από την απόκρουση του όρου «Ρωμιός», το κείμενο έχει γραφεί και μ' έναν άλλο σκοπό: να κατονομαστεί και να απομονωθεί η παρέμβαση του Ψυχάρη και ό,τι αυτή συμβολίζει, δηλαδή η δυτική επιβουλή:

*Άλλοτε υπερήσπισαν πρώτοι την γλώσσαν μας οι ξένοι προπαγανδισταί και οι ελληνοκαθολικοί, νεωστί δε σημαιοφόρος τις προσήλθεν εις μέσον ο κ. Ψυχάρης, όστις ετοποθέτησεν εκυτόν έξω του ελληνικού εδάφους [...] ώστε να γίνει Γάλλος υπήκοος, να συνταυτισθή μάλιστα προς τους Γάλλους ριζοσπάστας*¹³.

Ο Ψυχάρης, λοιπόν, είναι και καθολικός και Γάλλος και ριζοσπάστης. Τί παραπάνω χρειάζεται για να συγκροτηθεί ένα φόβητρο που ξεπερνά ενδεχομένως τις προθέσεις του συγκεκριμένου συγγραφέα; Υπάρχει το αντίπαλο δόγμα, η διαφορετική εθνότητα κι ο κοινωνικός ανατροπέας. Όλα αυτά απειλούν τα στερεότυπα με τα οποία παρίστανται τα ομογενοποιητικά στοιχεία του έθνους: η γλώσσα και το κοινό παρελθόν. Δηλαδή, η γλώσσα και η ιστορία.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να θυμίσω ότι ακόμη και τώρα που η ιστοριογραφία αλλά και οι άλλες κοινωνικές επιστήμες έχουν κατορθώσει, όσο γίνεται, να διακρίνουν τα στερεότυπα από τις πραγματικότητες, που αυτές οι ιδεολογικές αντιπαράθεσεις έχουν γίνει οι ίδιες αντικείμενο μελέτης, που το φάντασμα του ελληνοχριστιανικού ιδεολογήματος δεν πλανιέται πάνω από την επιστημονική κοινότητα, πάλι αν κάτι δεν πάει καλά, θα έχει σχέση με τη μετάφραση των αρχαίων ή το σχολικό βιβλίο της ιστορίας. Οι δύο δραστηριότητες –η μετάφραση και η έρευνα– έχουν κάτι κοινό. Η μετάφραση είναι πράξη ελευθερίας. Απελευθερώνει το κείμενο και το παραδίδει στην κοινή αντίληψη. Το ίδιο και η ιστορική έρευνα. Απελευθερώνει τη γνώση και την παραδίδει στην κοινή αντίληψη. Ξέρουμε όμως πια ότι η έρευνα δεν απελευθερώνει αποκλειστικά και μόνο μία γνώση ούτε αποκλειστικά και μόνο μία αλήθεια. Γι' αυτό και αποτελούν στόχο όλων όσοι θέλουν να επιβάλουν τη μία και αποκλειστική γνώση και αλήθεια τους.

Έναν τελευταίο λόγο πάνω σ' αυτό. Ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος έχει σημειώσει για το διάσημο πίνακά του *Η θέα του Τολέδο* τα εξής, έτσι όπως τα μεταφέρει ο Σεφέρης:

Βρέθηκα στην ανάγκη να βάλω το νοσοκομείο του Δον Χουάν Ταβέρα με μορφή μοντέλου, γιατί όχι μόνο ερχότανε να σκεπάσει την πύλη του Βισάγκρα, αλλά και ο

12. Βλ. εφημ. Ακρόπολις, 5.8.1901, σ. 1.

13. Στο ίδιο.

θόλος του ανέβαινε με τρόπο που ξεπερνούσε την πόλη, κι έτσι μια [...] και το μετακίνησα [...] μου φαίνεται προτιμότερο να δείξω την πρόσοψή του παρά τις άλλες του μεριές. Όσο για τη θέση του μέσα στην πόλη φαίνεται στο χάρτη.

Πρόκειται για ένα συνταρακτικό σχόλιο πάνω στην τέχνη αλλά που δεν ισχύει μόνο για την τέχνη. Η ιστοριογραφία, βέβαια, πρέπει να εκπονεί χάρτες. Καθώς, όμως, έχει στόχο την αυτογνωσία, βρίσκεται πολύ συχνά σ' εκείνο το δύσκολο μεταίχμιο όπου χρειάζεται να δείξει σαφέστερα κάποιες «προσόψεις». Αλλά μετά το μεταίχμιο αυτό αρχίζει η τέχνη.

Rena Stavridi-Patrikiou

LA REPRÉSENTATION D'UNE IDÉOLOGIE DE CONTINUITÉ

(RÉSUMÉ)

À la deuxième moitié du XIXème siècle la société grecque, ayant accompli son unité politique, fondée sur une nouvelle Constitution (1864), elle est encore en quête d'une identité nationale. Elle est donc à la recherche d'une unité culturelle qui permettrait d'établir une unité dans le temps et dans l'espace. Pour l'unité dans le temps on s'est servi de l'historiographie. Pour l'unité dans l'espace on s'est servi du folklore. En combinant les deux, Spyridon Zambélios publia en 1852 une longue étude qui introduisait une collection de chants populaires. C'est ainsi qu'il créa un terme et combla une lacune considérable dans la continuité historique. Il s'agissait d'intégrer Byzance à l'histoire grecque. À ce but, Zambélios a créé une notion et un neologisme : "hellénochrétien". Le terme "hellénochrétien" fit une longue carrière dans la conscience néohellénique et devint enfin un terme officiel en 1952. En effet, on le trouve dans la Constitution de 1952 décrivant le but du contenu de l'éducation nationale. Il a été définitivement omis de la Constitution de 1974.

Au milieu de cette période de cent ans, des événements ont eu lieu, qui portèrent une grave atteinte à cet élément majeur de la conception de l'identité culturelle grecque : le Nouveau Testament a été traduit en langue parlée (1898, 1901). Une *Histoire de la Grèce* a été publiée en langue vulgaire (1901). L'*Orestie*, traduite également en langue parlée, a été produite au Théâtre Royal (1903). Il s'agissait de la représentation absolue du danger que courrait cette idéologie de sublimation. Des abérations ont surgi : des défenseurs de la langue puriste ont soutenu dans le Parlement que Dieu en personne avait parlé en grec et on osait traduire la parole de Dieu. La même chose était valable pour l'*Orestie*. C'est à travers les réactions à cette atteinte qu'on peut concevoir la crainte immense qu'a pu susciter une menace à ce pilier de l'identité culturelle. Il y a eu rixes sanglantes et crises politiques. Ces traductions ont donné naissance aux craintes collectives qui ont dominé la société grecque pendant le XXème siècle : la crainte de la langue parlée, la crainte de l'éducation populaire, la crainte de l'Occident, la crainte des intellectuels, bref la crainte de la modernisation.

Η συγκρότηση της εθνικής ιστοριογραφίας
Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΜΠΟΥΡΑΗΣ

ΟΤΑΝ ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΜΙΛΟΥΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΑΥΤΟ ΤΟΥΣ:
Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΣΤΟΥΣ ΠΡΩΤΟΠΟΡΟΥΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Διαπραγματευόμενοι το ρόλο του «εθνικού ιστορικού» όπως αυτός γίνεται αντιληπτός από τους πρωτοπόρους της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφικής σχολής, οφείλουμε κατ' αρχάς να προβούμε σε ορισμένες αποσαφηνίσεις: μιλώντας για εθνική (εκεί που συνήθως γίνεται λόγος για «ρομαντική») σχολή, αναφερόμαστε σε μια «γενιά» Ελλήνων ιστοριογράφων των οποίων το έργο συντελεί αποφασιστικά σε αυτό που μπορούμε να αποκαλέσουμε εθνικοποίηση της «ιστορίας της Ελλάδας» –της ιστορίας δηλαδή ενός, όχι ακόμα αυστηρά οροθετημένου, γεωγραφικού χώρου–, δηλαδή στην οικειοποίηση αυτής της ιστορίας από το «έθνος των Ελλήνων», το μετασχηματισμό της σε μια «ιστορία του ελληνικού έθνους». Στο πλαίσιο της τελευταίας (μιας ιστορίας των Ελλήνων), υποκείμενο κάθε ιστορικού ενεργήματος θα είναι πλέον το ελληνικό έθνος, αντικείμενο της ιστορικής μελέτης η δράση του στο πέρασμα των αιώνων –στο εσωτερικό ενός γραμμικού και ομοιογενούς ιστορικού χρόνου– και, τελικά, πρωταρχικό μέλημα του ιστοριογράφου η αναγωγή των εθνικών συμφερόντων σε «ιστορικά δίκαια» που δύνανται να τεκμηριωθούν επιστημονικά¹.

---

1. Όπως είναι γνωστό, μέχρι τη δημοσίευση της πρώτης (της μικρής, μονότομης) *Ιστορίας του ελληνικού έθνους* του Κ. Παπαρρηγόπουλου (Αθήνα 1853), ο συγκεκριμένος τίτλος δεν απαντάται στη βιβλιογραφία. Επί πλέον, οι περισσότεροι συναφείς τίτλοι που εκδίδονται σε διεθνές επίπεδο αναφέρονται σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους: για παράδειγμα, η *Ιστορία της Ελλάδας* του G. Grote αφορά στην ιστορία της αρχαίας Ελλάδας, ενώ η *Ιστορία του Ελληνισμού* του G. Droysen σε εκείνη της ελληνοιστικής περιόδου για τις σημασίες του όρου «ελληνισμός», βλ. Ν. Σιγάλας, «'Ελληνισμός' και εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τα Ιστορικά* τχ. 34 (2001), 3-70. Από τις διάφορες ιστορίες που εκδίδονται από ελληνοιστές στην Ευρώπη του πρώτου μισού του 19ου αιώνα, αυτή που βρίσκεται πιο κοντά στο κατοπινό παπαρρηγοπούλειο πρότυπο είναι χωρίς αμφιβολία η «Ιστορία» του J. W. Zinkeisen (*Geschichte Griechenlands vom Anfänge geschichtlicher Kunde bis auf unsere Tage*, Λειψία 1832-1840). Αν και μένει απολοκληρωτή, αφού ο συγγραφέας της εγκαταλείπει την προσπάθειά του μετά την έκδοσή

Πρόκειται για μία «γενιά» φιλοσόφων της ιστορίας, ιστοριογράφων και ιστοριοδιφών, η οποία αρχίζει να δραστηριοποιείται συγγραφικά περίπου στις αρχές της δεκαετίας του 1840, για να φτάσει στην πρώτη της ωριμότητα 10 χρόνια μετά. Κορυφαίοι εκπρόσωποί της, σε μεγάλη απόσταση από τους υπόλοιπους –γι' αυτό, άλλωστε, και θα μονοπωλήσουν τις αναφορές μας–, οι δύο Διόσκουροι της «τρισχιλιετούς ενότητας της ελληνικής ιστορίας»: ο Σπ. Ζαμπέλιος και ο Κ. Παπαρρηγόπουλος. Δεν είναι βέβαια οι μόνοι: αν και λιγότερο σημαντικοί σε ό,τι αφορά στην κατ' εξοχήν ιστοριογραφική τους παραγωγή, στη «γενιά» αυτή συγκαταλέγονται επίσης οι Μ. Ρενιέρης, Γ. Πεντάδης-Δάρβαρης, κ.ά., ονόματα δηλαδή με εξέχουσα θέση στην ελληνική ιστορία των ιδεών².

του πρώτου τόμου, πρόκειται, όπως δηλώνει και ο τίτλος της, για μια γενική ιστορία της Ελλάδας», από την ιστορική Αρχαιότητα μέχρι τις «μέρες μας». Δεν είναι λοιπόν τυχαίο που τόσο ο Παπαρρηγόπουλος όσο και ο Ζαμπέλιος θα αναγνωρίσουν ρητά τη συμβολή του Zinkeisen στη συγκρότηση μιας ελληνικής εθνικής ιστορίας – συμβολή που δεν εξαντλείται βέβαια στην ανάλυση του Fallmayer βλ. Γ. Βελουδής, *Ο Jacob Philipp Fallmayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα 1982, σ. 44-46.

Η μετάβαση, πάντως, από την «ιστορία της Ελλάδας» σε μια «ιστορία του ελληνικού έθνους» δεν αφορά τόσο στην επιλογή του ενός ή του άλλου τίτλου, όσο στην πλήρη κατίσχυση μιας νέας ιστορικής αντίληψης: της εθνικής αντίληψης περί ιστορίας. Και η κατίσχυση αυτή προϋποθέτει τη ρητή υιοθέτηση μιας μεζονος ιστορικο-οντολογικής θέσης: ότι το (διαχρονικά υφιστάμενο) «έθνος» είναι ο κεντρικός, αν όχι ο απόλυτος, πρωταγωνιστής των γεγονότων που διαδραματίζονται στο έδαφος που του «ανήκει από αρχαιότατων χρόνων» (με την έννοια που του ανήκει και η ιστορία του), ακόμα και όταν κατακτάται από άλλους λαούς, ακόμα και όταν «αποχωρεί από το πολιτικό προσκήνιο». Μην ξεχνάμε άλλωστε ότι, ειδικά σε ό,τι αφορά στη βυζαντινή περίοδο, ο κεντρικός στόχος της επιχειρηματολογίας του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου θα συμπυκνωθεί στην ανάδειξη της κυρίαρχης ιστορικής παρουσίας του ελληνικού έθνους/πνεύματος/πολιτισμού πίσω από την «επιφανειακή» ρωμαϊκότητα του βυζαντινού κράτους, πίσω από τη ρωμαϊκή «ονομασία» και τα ρωμαϊκά σύμβολα του «ελληνικού μεσαιωνικού κράτους».

2. Εν προκειμένω, ο όρος «γενιά» χρησιμοποιείται με κάποιες επιφυλάξεις. Από τη μία, τρεις από τους συγκεκριμένους λόγιους, οι Ζαμπέλιος, Παπαρρηγόπουλος και Ρενιέρης, έχουν το ίδιο ακριβές έτος γέννησης (1815). Από την άλλη, για τον Πεντάδη-Δάρβαρη δεν διαθέτουμε βιογραφικά στοιχεία, ενώ ορισμένοι μελετητές περιλαμβάνουν σε αυτή την πνευματική τάση και τον Γ. Κοζάκη-Τυπάλδο, που είναι πρεσβύτερος των τριών πρώτων κατά 25 χρόνια και εκδίδει το σημαντικότερο έργο του το 1839. Θα ήμασταν ωστόσο περισσότερο ακριβείς αν εντάσσαμε το στοχασμό του τελευταίου σε κάποιο μεταβατικό στάδιο, πριν δηλαδή την αποκρυστάλλωση της εθνικής αντίληψης για την ιστορία: βλ. Ρ. Δ. Αργυροπούλου, «Ο Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος ανάμεσα στον Διαφωτισμό και τον ρομαντισμό. Το Φιλοσοφικόν δοκίμιον περί της προόδου και της πτώ-

Ήδη στις σχετικές εργασίες του Κ. Θ. Δημαρά, οι «ρομαντικοί» Έλληνες ιστοριογράφοι καταγράφονταν ως οι φορείς μιας συγκεκριμένης ιδεολογικο-πολιτικής αντίληψης για τη συγγραφή της ιστορίας: σύμφωνα με αυτή, αποστολή του ιστορικού δεν είναι άλλη από την ανάδειξη του νοήματος των εθνικών αγώνων ως προς μια συνολική ιστορική διαδρομή του έθνους του – δεν είναι άλλη από την παραγωγή και αναπαραγωγή του εθνικού αφηγήματος³, θα λέγαμε εμείς σήμερα, ξεφεύγοντας κάπως από την ορολογία του πρωτεργάτη της ελληνικής ιστορίας των ιδεών. Από τη στιγμή, μάλιστα, που επιλέγουμε να πριμοδοτήσουμε τον όρο «εθνική ιστοριογραφία», έχουμε να κάνουμε με ένα επίθετο που παραπέμπει στην πολιτική (εθνικός) και ένα ουσιαστικό με το οποίο γίνεται λόγος για ιστορία. Αυτομάτως λοιπόν, αντικείμενο της παρέμβασής μας –που, από αυτή την άποψη, θα μπορούσε κάλλιστα να φέρει τον υπότιτλο «πολιτική και ιστορία στη σκέψη των πρω-

---

σεως της Παλαιάς Ελλάδος», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου*, Δ', Αργοστόλι 1991, σ. 413-422· I. Koubourlis, *Recherches sur la formation de l'histoire nationale grecque : l'apport de Sp. Zabelios (1815-1881)*, διδακτορική διατριβή, Παρίσι, EHESS, 2000, σ. 57 κ.ε.

3. Βλ. ενδεικτικά, Π. Ε. Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο. Εθνικισμός και νεοτερικότητα*, Αθήνα 2001, ιδίως το κεφ. «Η αφήγηση του εθνικού δράματος», σ. 91 κ.ε. Σε καμία περίπτωση βέβαια, δεν πρόκειται εδώ για ένα στοιχείο πρωτοτυπίας ή μοναδικότητας της ελληνικής ρομαντικής σχολής. Διότι αν θέλαμε για παράδειγμα να συνοψίσουμε το ρόλο της γαλλικής ρομαντικής ιστορικής σχολής στην ιστορία της γαλλικής ιστοριογραφίας, το ίδιο ακριβώς πράγμα θα επισημαίναμε: ότι οι εκπρόσωποι της είναι πάντοτε από όλα εκείνοι που συστήνουν το γαλλικό εθνικό αφήγημα, έχοντας μάλιστα ασκήσει κριτική στις ιδεολογικές προκείμενες των συμπατριωτών τους «φιλοσόφων-ιστορικών» της εποχής του Διαφωτισμού, οι οποίοι μόνο ιστορία του γαλλικού λαού/έθνους δεν έκαναν. Τα ιδεολογικά αυτόνομα περί της συγγραφής της ιστορίας που θα θεμελιώσουν με τη σειρά τους οι ρομαντικοί ιστορικοί θα διατηρηθούν σε ισχύ και από τους θετικιστές διαδόχους τους, οι οποίοι θα προσκομίζουν με τεκμήρια επιλεγμένα και επεξεργασμένα με βάση πλέον τις αρχές της θετικιστικής μεθοδολογίας, για να αποδείξουν όμως τί: Τη θετική ύπαρξη της εθνικής ιστορίας «όπως ακριβώς συνέβη». Το ίδιο ισχύει και για τους Έλληνες συναδέλφους τους· βλ., για παράδειγμα, για την περίπτωση του Σπ. Λάμπρου, F.-E. Gazi, *Spyridon Lambros (1851-1919) : "Scientific" History in national perspective in nineteenth-century Greece*, διδακτορική διατριβή, Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Φλωρεντίας, 1996. Όπως πολύ σωστά το έχει θέσει ο Georg Iggers, "National history: construct or/and reality", *Historiein* 1 (1999), 97, για το σύνολο της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας: «Πιστεύω ότι οφείλουμε να είμαστε πολύ προσεκτικοί, καθώς η θετικιστική ιστοριογραφία δεν είναι απαραίτητα αντικειμενική. Ενώ με αυτό ότι χρησιμοποιεί επιστημονική γλώσσα, επιστημονικές παραμέτρους, προκειμένου [όμως] να αναπαράγει μια κατά βάση ρομαντική ιδεολογία».

τοπόρων της εθνικής ιστορικής σχολής»– καθίσταται ο τρόπος με τον οποίο οι ίδιοι οι εθνικοί ιστοριογράφοι αντιλαμβάνονταν τη θέση τους στο συγκεκριμένο δίπολο. Η επιλογή, ωστόσο, ενός τέτοιου αντικειμένου δεν θα ήταν εφικτή αν οι τελευταίοι δεν έκαναν συνειδητά λόγο για το ρόλο τους στο πνευματικό περιβάλλον της εποχής τους, αν δεν ανέπτυσαν με άλλα λόγια έναν, στοιχειώδη έστω, μεταθεωρητικό στοχασμό πάνω στο ιστοριογραφικό τους έργο – στοχασμό ο οποίος είναι σημαντικό να ανασυσταθεί.

Πριν περάσουμε όμως στο λόγο τους, ας αναφερθούμε συνοπτικά στη σχετική πρακτική των εκπροσώπων της εθνικής ιστορικής σχολής. Εκείνο, λοιπόν, που διακρίνει το βίο των περισσότερων από αυτούς είναι μια προσπάθεια συνδυασμού των δύο πεδίων δράσης, της πολιτικής και της ιστοριογραφίας: ο Ζαμπέλιος, για παράδειγμα, παράλληλα με τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα, διατελεί μέλος της συντακτικής επιτροπής της κερκυραϊκής εφημερίδας *Πατρίδα*, επίσημου οργάνου της παράταξης των Μεταρρυθμιστών, και εκλέγεται βουλευτής στην Ιόνιο Βουλή το 1850. Ο Μ. Ρενιέρης, εκτός από λόγιος, είναι ένας σημαντικός *homme d'État*: διατελεί πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη και διοικητής της Εθνικής Τράπεζας⁴.

Η περίπτωση του Παπαρρηγόπουλου αξίζει ιδιαίτερης μνείας. Από μία άποψη, είναι ο μοναδικός ανάμεσά τους που μπορεί να θεωρηθεί, με τα σημερινά δεδομένα, ως επαγγελματίας ιστορικός: ζει κατά βάση από το επάγγελμά του (δεν έχει άλλωστε την περιουσία ενός Ζαμπέλιου): γράφει ιστορία και διδάσκει αυτή ακριβώς την επιστήμη στο πανεπιστήμιο (ενώ ο Ρενιέρης, για παράδειγμα, διδάσκει δίκαιο). Από την άλλη μεριά όμως, εγκαινιάζει μια παράδοση που αφορά στην ενεργή παρουσία των επαγγελματιών ιστορικών (και καθηγητών ιστορίας) στα πολιτικά πράγματα της χώρας – μια παράδοση που θα συνεχισθεί με τον Σπ. Λάμπρο και τον Π. Καρολίδη. Σε δύο περιπτώσεις, ασχολείται ενεργά με την πολιτική δημοσιογραφία: το 1847 εκδίδει την *Εθνική* και το 1858 τον *Έλληνα* πρόκειται για βραχύβια εγχειρήματα που αποσκοπούν στη στήριξη πολιτικών του φίλων (του Κωλέττη και του Όθωνα, αντίστοιχα). Ιδιαίτερα ευαίσθητος στο θέμα της εικόνας της Ελλάδας στη διεθνή κοινή γνώμη, συμμετέχει, μαζί με τον Ρενιέρη, στη συντακτική επιτροπή του περίφημου *Spectateur de l'Orient*, του περιοδικού–βήματος για τις ελληνικές θέσεις σχετικά με το Ανατολικό Ζήτημα, που εκδίδεται στη γαλλί-

4. Για μια συνοπτική καταγραφή των βιογραφικών τους στοιχείων, βλ. Ρ. Δ. Αργυροπούλου (επιμ.), *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα από το 1828-1922*, Α', Αθήνα 1995, σ. 491 κ.ε. Ειδικά, για τους Επτανήσιους Μεταρρυθμιστές, βλ. Άννα Κοντονή & Κ. Παπαθανασόπουλος, «Οι πολιτικές και εθνικές ιδέες των μεταρρυθμιστών (1848-1851)», *Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Επτανησιακού Πολιτισμού»*, Αθήνα 1991, σ. 310-319.

κή γλώσσα. Πρέπει επίσης να σημειώσουμε τη συμμετοχή του, με την ιδιότητα του προέδρου, τόσο στην παρακρατική-παραστρατιωτική οργάνωση «Εθνική Άμυνα» όσο και στο ημεπίσημο όργανο της ελληνικής πολιτιστικής προπαγάνδας, το «Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων»⁵. Ο ίδιος θα επισημάνει πάντως ότι «εξεπλήρωσ[ε] [...] το προς την πατρίδα καθήκον», ότι η «πατριωτική» του δράση έφτασε στο αποκορύφωμά της, με δύο κυρίως ενέργειες: την έκδοση της *Histoire de la civilisation hellénique* (Παρίσι 1878), της γαλλικής μετάφρασης της συνοπτικής εκδοχής της πεντάτομης *Ιστορίας* του που είναι γνωστή ως *Επίλογος*, και την προσπάθειά του να επηρεάσει τον περίφημο χαρτογράφο Kiepert στο πλαίσιο του Συνεδρίου του Βερολίνου προκειμένου η χαρτογράφηση της Μακεδονίας να εξυπηρετήσει τις ελληνικές διεκδικήσεις⁶.

Έχει υποστηριχθεί ότι η, κατά Στ. Κουμανούδη, «ΖαμπελιοΠαπαρρηγόπουλειος» σχολή⁷, η ελληνική εθνική ιστορική σχολή, χαρακτηρίστηκε κατά κύριο λόγο από την πρόθεσή της να «αποκαταστήσει»/υπεραξιώσει το ιστορικό παρελθόν του ελληνικού έθνους. Και είναι γεγονός ότι, πολύ γρήγορα, ήδη μεταξύ των λογίων της εποχής, εμφανίσθηκαν φωνές που επιστήμαιναν και καταδίκαιζαν μια ορισμένη παρελθοντολατρία της εθνικής σχολής – μια παρελθοντολατρία η οποία πριμοδοτούσε μάλιστα το μεσαιωνικό-βυζαντινό έναντι του αρχαιοελληνικού παρελθόντος⁸.

Στη βάση της ωστόσο, αυτή η πρόθεση αναγόταν ουσιαστικά σε μια προσπάθεια αναδρομικής ερμηνείας (του συνόλου) του παρελθόντος του ελληνικού έθνους – με αφετηρία το παρόν, και συγκεκριμένα αυτό που θεωρήθηκε, σε μια αποθέωση του τελεολογικού πνεύματος, ως το έτος ίδρυσης του ελληνικού κράτους, το 1821–, η οποία καθοδηγούνταν από την αγωνία των εθνικών ιστορικών για το γεωπολιτικό μέλλον του ελληνισμού. Είναι χαρακτηριστικό ότι

5. Βλ. σχετικά Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του – Η ζωή του – Το έργο του*, Αθήνα 1986, σ. 241–243, 345, 476 και *passim*: Σ. Βούρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας (1870–1904)*, Αθήνα 1992· Η ίδια, *Πηγές για την ιστορία της Μακεδονίας. Πολιτική και εκπαίδευση (1875–1907)*, Αθήνα 1994.

6. Για την εξομολόγηση του Παπαρρηγόπουλου, βλ. την επιστολή προς τον Γ. Αργυρόπουλο (11.6.1878), αναδ.: Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος, ό.π.*, σ. 347–350, 349· για το ρόλο του στο Συνέδριο του Βερολίνου, βλ. στο ίδιο, σ. 335 κ.ε.

7. Για τον όρο αυτό, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Λεξικογραφία και ιδεολογία*, Αθήνα 1980, σ. xxvii.

8. Βλ. ενδεικτικά, Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος, ό.π.*, σ. 178–179, 395–396 και *passim*.

ο Ζαμπέλιος θεωρούσε πως η μέθοδος της «αληθούς επιστήμης της ιστορίας» είναι «οπισθόρμητος», με την έννοια ότι οδεύει «πάντοτε από του γνωστού προς το άγνωστον», δηλαδή από το παρόν προς το παρελθόν⁹. Έτσι, η ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων προϋπέθετε ρητά την αντιστροφή της χρονολογικής σειράς τους: «Και τα μεν ύστερα, είναι χρεία να γένωσι πρότερα, τα δε πρότερα ύστερα, προς φωτισμόν και οδηγίαν κατά την πορείαν»¹⁰.

Η χρήση αυτής της μεθόδου, πάντα κατά το Λευκαδίτη λόγιο, επέτρεπε στον ιστορικό να αναδείξει την «ιστοριονομική» (τη φιλοσοφικο-ιστορική) σημασία των γεγονότων την οποία δεν ήταν δυνατόν να αντιληφθούν οι, σύγχρονοι προς αυτά, άνθρωποι του παρελθόντος. Ένα από τα χαρακτηριστικά παραδείγματά του ήταν η ερμηνεία της σημασίας της πτώσης της Κωνσταντινούπολης το 1453:

Ναι μεν σήμερον, μετά την ιστορικήν πείραν, και προ πάντων μετά το 1821, ημείς δυνάμεθα να είπωμεν ἦσαν ανωφελή τα πάντα, το κακό ἦτον ανίατον· ἐσύμφερην η Κωνσταντινούπολις να πέση· διότι βλέπομεν του γεγονότος τας συνεπείας και αποδίδομεν εις την θείαν Πρόνοιαν του συμβεβηκότος την πάνσοφον οικονομίαν. Πλην η ηθική κατάστασις του καταδικασμένου διαφέρει πολύ της του φιλοσόφου· ο επιθανάτιος ἄχρι τελευταίας πνοῆς περιμένει ἔλεος ἀπὸ Θεοῦ και ἀνθρώπων¹¹.

Την ίδια μεθοδολογική αρχή επικαλούνταν ουσιαστικά και ο Παπαρρηγόπουλος: «Αν το παρελθόν πολλάκις εξηγεί το ενεστώσ, πολλάκις συμβαίνει και τ' ανάπαυιν, ώστε ευκολώτερον κατανοεί την ιστορίαν ἔθνους τινός ο καλῶς γινώσκων την ενεστῶσαν αὐτοῦ κατάστασιν»¹².

Στις επικρίσεις λοιπόν περί βυζαντινολατρίας («καίρου υπεραπολογίας της βυζαντινῆς ιστορίας»), κατά μια έκφραση πάλι του Στ. Κουμανού-

9. Βλ. Σπ. Ζαμπέλιος, *Ἄσματα Δημοτικά. Ἐκδοθέντα μετὰ μελέτης περὶ μεσαιωνικοῦ ελλητισμοῦ*, Κέρκυρα 1852, σ. 19.

10. Στο ἴδιο, σ. 18.

11. Στο ἴδιο, σ. 512 (ἡ ἔμφραση εἶναι του ἴδιου του Ζαμπέλιου).

12. Πανδώρα Α' (1850-51), 199-203 και 230-233, αναδ. ως «Το μάθημα του 1846»: Κ. Θ. Δημαράς, Κ. Παπαρρηγόπουλος, ὁ.π., σ. 145-169, 167. Στην ουσία βέβαια, ἐπρόκειτο για την αποθέωση αὐτοῦ που καλούμε ιστορικό προβολισμό, της προβολῆς των ὄρων ερμηνείας του παρόντος-ανεξάρτητα βέβαια ἀπὸ το αν αὐτὸ ερμηνεύταν ὀρθά ἢ ὀχι- στο παρελθόν: «[Μετὰ το 1453,] διάδοχος της βασιλείας ἐπίδοξος ὑπὸ την ἐξαγνιστικὴν του Τούρκου κηδεμονίαν, κληρονόμος της Ῥωμαϊκῆς ἐνότητος ἀπομένει ο νεοφανῆς Λαός, ὡ ἄλλως τε συμμαχοῦσιν [...] ὑπὲρ εθνεγερσίας [...] οὐ λογάδες της Ἐκκλησίας, και οὐ Γραμματικοί. Τίνι ὀφείλεται] το 1821; [...] Τῆ συμφώνῳ συμπράξει της καινῆς ταύτης ιστοριονομικῆς τριαρχίας. Δεξιόθεν μεν του Λαοῦ, ὁ λόγιος Ρήγας, ἀριστερόθεν δε, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Γερμανός!» (Σπ. Ζαμπέλιος, *Βυζαντινὰ Μελέται. Περὶ πηγῶν της νεοελληνικῆς ἐθνότητος ἀπὸ Η' ἄχρι Γ' Ἐκατονταετηρίδος*, Αθήνα 1857, σ. 694).

δη¹³), ο Παπαρρηγόπουλος δεν δίσταζε να απαντήσει με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο, αποδεικνύοντας την ικανότητά του να διατυπώνει έναν αναστοχαστικό λόγο, ένα λόγο πάνω στο ίδιο το επιστημονικό του εγχείρημα:

Ποτέ τωόντι δεν ηξίωσα ότι οφείλομεν να προτιμήσωμεν της καθαρώς ελληνικής [βλ. της αρχαιοελληνικής] την μεταγενεστέραν βυζαντινήν παράδοσιν· και τούτο διά τον απλούστατον λόγον ότι ούτε την μίαν, ούτε την άλλην εμπορούμεν να προτιμήσωμεν εν τω πραγματικώ βίω. Ανάστασις εκ νεκρών εν τω παρόντι κόσμω δεν γίνεται. Ο νέος Ελληνισμός, εάν πέπρωται να πράξῃ τι γενναίον εν τω παρόντι, οφείλει να δημιουργήσῃ πολιτικόν και πνευματικόν βίον προς τούτο επιτήδειον¹⁴.

Το ίδιο κατηγορηματικός ήταν και αναφορικά με το πού έπρεπε να στρέψει το βλέμμα του το ελληνικό έθνος· αυτά που διακυβεύονταν ήταν το παρόν και το μέλλον του, όχι το παρελθόν του: «Το παρελθόν, όσον ένδοξον και αν υπήρξε, ζωή δεν είναι· ζωή είναι το ενεστώς και το μέλλον, τα δε έθνη όσα συνείθισαν να αποβλέπωσι προς τα οπίσω μάλλον ή προς τα εμπρός, δεν προκόπτουσιν, αλλά ναρκούνται»¹⁵. Και στο βαθμό που έκανε λόγο για την ιστορική δικαίωση του Βυζαντίου, ουσιαστικά αναφερόταν στη νομιμοποίηση των «εθνικών δικαίων» του παρόντος: «Η κατάκρισις [της εν Κωνσταντινουπόλει μοναρχίας του ελληνισμού], ημών εστι κατάκρισις και η δικαίωσις αυτής, ημών εστι δικαίωσις»¹⁶.

13. *Η Μνημοσύνη Α'* (1852-53), 37-40, παράθεμα: Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 178.

14. Εφημ. *Εφημερίς*, 2.2.1888, αναδ.: Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 396-397, 397.

15. *Ο εν Αθήναις προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις των πεπραγμένων από της συστάσεως αυτού μέχρι τούδε. 17 Απριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871*, Αθήνα 1872, σ. 110, παράθεμα: Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 261.

16. Εφημ. *Ο Έλλην*, 21.10.1859, αναδ. ως «Ένα μάθημα»: Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 206-219, 219. Στην πραγματικότητα λοιπόν, αποτελεί υπεραπλούστευση να χαρακτηρίζουμε βυζαντινολάτρη τον Ζαμπέλιο ή τον Παπαρρηγόπουλο, όπως ακριβώς υπεραπλούστευση είναι να επιμένουμε στην αρχαιολατρία του Κοραή. Η (επιλεκτική) αναφορά σε ένα «ιδανικό» παρελθόν πάντοτε εξυπηρετούσε ιδεολογικο-πολιτικές ανάγκες του παρόντος. Συχνά μάλιστα, οι ιστορικές ερμηνείες που συνδέονταν με τις σχετικές ιδεολογικο-πολιτικές επιλογές του παρόντος είχαν λεπτές, ενίοτε δε φαινομενικά παράδοξες, αποχρώσεις: έτσι, οι Ιακωβίνοι έβρισκαν το πρότυπό τους στην κοινωνία των «ομοίων» της αρχαίας Σπάρτης, βλ. ενδεικτικά P. Vidal-Naquet, *La démocratie grecque vue d'ailleurs*, Παρίσι 1990, σ. 174 και passim, ενώ ο φιλελεύθερος Κοραής στην αρχαία Αθήνα. Ο Κοραής φιλοδόχησε να πείσει τους συμπατριώτες του αλλά και το ευρωπαϊκό κοινό γι' αυτό που αντιλαμβάνονταν ο ίδιος ως συμφέρον του έθνους του, μεταξύ άλλων εκδίδοντας τα «αθάνατα» έργα της αρχαιοελληνικής γραμματείας· ο Ζαμπέλιος και ο

Στο πλαίσιο ενός τέτοιου αναστοχασμού –ο οποίος έκανε τον Παπαρρηγόπουλο να περιγράφει το ιστοριογραφικό του «καθήκον» ως «διπλούν' επιστημονικόν άμα και εθνικόν»¹⁷⁻, το 1857 ο Ζαμπέλιος αποφαινόταν αφοριστικά, όπως συνήθιζε, για την ανάγκη θεμελίωσης της εθνικής ύπαρξης στα δεδομένα της ιστορικής επιστήμης: «Γένος, ου τα γενέθλια και την βίωσιν ανεπιφυλάκτως δεν καθωμολόγησεν η Ιστορία, ομοιάζει Βασιλέα ουκέτι εν ιερώ παραδεχθέντα το χρίσμα και το στέμμα»¹⁸. Ενώ ήδη στα 1852 έγραφε χαρα-

Παπαρρηγόπουλος φιλοδοξήσαν να κάνουν ακριβώς το ίδιο, μεταξύ άλλων γράφοντας την «ιστορία του ελληνισμού», και επιμένοντας ιδιαίτερα σε εκείνη του «μεσαιωνικού ελληνισμού». Η διαφορά στις αναφορές σε ένα «ένδοξο» παρελθόν είχε να κάνει με τη διαφορά στις στοχεύσεις του παρόντος: εθνική ανεξαρτησία στη μία περίπτωση, εθνική ολοκλήρωση στην άλλη. Η λογική των επιχειρημάτων ήταν όμως η ίδια, ανεξάρτητα βέβαια από το βαθμό επιτυχίας τους: το βασικό επιχείρημα του Κοραή, των επαναστατημένων Ελλήνων αλλά και των φιλελλήνων ήταν ότι το ελληνικό έθνος μπορούσε και έπρεπε να ελευθερωθεί επειδή είχε υπάρξει ελεύθερο στο (αρχαίο) παρελθόν και σε συνθήκες ελευθερίας είχε μεγαλουργήσει. Αντίστοιχα, για να «κυβερνήσει την Ανατολή», για να «άρξει της Ανατολής» –με τέτοιες διατυπώσεις θα περιέγραφαν το όραμα για εδαφική επέκταση-ολοκλήρωση του ελληνικού βασιλείου οι εκπρόσωποι της εθνικής ιστορικής σχολής (και όχι μόνο αυτοί)–, το ελληνικό έθνος όφειλε πλέον να αποδείξει ότι την είχε ξανακυβερνήσει στο παρελθόν και, κάνοντάς το, είχε μεγαλουργήσει. Αυτό επιχειρήσαν να τεκμηριώσουν ο Ζαμπέλιος και ο Παπαρρηγόπουλος, ότι δηλαδή το ελληνικό έθνος είχε πράγματι «κυβερνήσει την Ανατολή» και το είχε κάνει κατά τη βυζαντινή περίοδο. Μονάχα λοιπόν από αυτή την άποψη μπορούν να θεωρηθούν βυζαντινολάτρες. Για την «αποκατάσταση» του Βυζαντίου στην ελληνική εθνική συνείδηση, βλ. ενδεικτικά, R. D. Argyropoulos, *Les intellectuels grecs à la recherche de Byzance (1860-1912)*, Αθήνα 2001· P. M. Kitromilides, «On the intellectual content of Greek nationalism: Paparrigopoulos, Byzantium and the Great Idea», D. Ricks & P. Magdalino (επιμ.), *Byzantium and the modern Greek identity*, Λονδίνο 1998, σ. 25-33· A. Tabaki, «Byzance à travers les Lumières néo-helléniques», *Europe* 822 (Οκτώβριος 1997), 147-159.

17. «Ένα μάθημα», ό.π., σ. 217. Αλλού, σε ένα ανυπόγραφο κείμενο (Βιβλιοκρισία για τα *Δημοτικά Ασμάτα* του Σπ. Ζαμπέλιου, *Πανδώρα* τχ. 65 (1.12.1852), 397-403, 398), που οι ιστορικοί των ιδεών αποδίδουν ωστόσο ομόφωνα σε αυτόν, ο Παπαρρηγόπουλος αναφέρει ότι η αναίρεση του Fallmerayer «δεν είναι καθαρώς επιστημονικόν [ζήτημα] αλλά και πολιτικόν σνάμμα». Πβ. το σχετικό σχόλιο του Κ. Θ. Δημαρά (*Κ. Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 455): «[Εδώ,] ο ιστοριογράφος μας χρησιμοποιεί το επίθετο πολιτικός αντί του εθνικός, που έρχεται συνηθέστερα κάτω από την πένα του, όταν προβαίνει στην διαστολή ανάμεσα στις επιστημονικές και στις λοιπές δραστηριότητες της δημόσιας ζωής: η τέτοια σύμπτωση των δύο εννοιών, πολιτικός και εθνικός στην ίδια έκφραση, δηλώνει ότι στην συνείδησή του οι δύο δεν ξεχωρίζαν».

18. Σπ. Ζαμπέλιος, *Βυζαντινά Μελέται*, ό.π., σ. 17.

κτηριστικά γι' αυτόν το νομιμοποιητικό των εθνικών («δικαίων») ρόλο που όφειλε να παίζει η ιστοριογραφία: «Παν έκαστον έθνος σήμερον εμφανίζεται εις τον περιβόλον του πολιτισμού εφωδιασμένον, τρόπον τινά, μετά ιστορικού διαβατηρίου [...]. Η [ιστορική] έρευνα είναι χρέος υπό πατρίδος και πίστωσης [...] χρέος το οποίον πρέπει πρώτον κατά τάξιν να αποτίσωμεν»¹⁹.

Για τους Έλληνες ιστοριογράφους λοιπόν, η ανάληψη ενός τέτοιου ρόλου ισοδυναμούσε με το σημαντικότερο («χρέος») τους προς την πατρίδα και έπρεπε να πραγματοποιηθεί άμεσα. Δεν τους έλειπαν ωστόσο τα σχετικά πρότυπα: διότι το έργο τους το είχαν προετοιμάσει όχι Έλληνες, αλλά φιλέλληνες λόγιοι («διαφωτίζοντας») τη διεθνή κοινή γνώμη την εποχή του Αγώνα για την ανεξαρτησία:

Μεταξύ των βιβλίων που η ευρισκόμενη υπό τα όπλα Ελλάδα έστειλε, σαν να λέμε μέσα από τον καπνό της μάχης, στους χριστιανούς αδελφούς της, για να ξυπνήσει τον οίκτο τους, εκείνο που ενέπνευσε το μεγαλύτερο ενδιαφέρον στη Δύση [...] ήταν η συλλογή των κλέφτικων τραγουδιών [...] του Fauriel. Αυτή η δημοσίευση, σε βοήθεια της οποίας ήρθε η Ιστορία της ελληνικής αναγέννησης που συντάξε ο Rouqueville [...], έγκυσε το ενδιαφέρον των φιλελλήνων λογίων σε μια πιο στέρεα, πιο θετική βάση από εκείνη που είχαν επιλέξει οι απολογητές ποιητές [π.χ. ο Βύρων]. Ο λαός που έπαιρνε τα όπλα για να ανακτήσει την πολιτική του ζωή είχε λοιπόν το λόγο ύπαρξής του στο παρελθόν»²⁰.

Αναφορά στη διεθνή κοινή γνώμη –δηλαδή σε έναν κατ' εξοχήν πολιτικό παράγοντα– και στη συμβολή της στην ευτυχή έκβαση του Αγώνα έκανε συχνά και ο Παπαρρηγόπουλος: ακόμη και στο πλαίσιο της προσπάθειας να ανασκευαστούν οι θέσεις του Fallmerayer:

Μη λησμονήσωμεν, ότι η κοινή της Ευρώπης γνώμη, η προκαλέσασα την ισχυράν υπέρ ημών προστασίαν των μεγάλων δυνάμεων, διεμορφώθη κατά μέγα μέρος από της συμπαθείας προς απογόνους έθνους περικλεούς: ώστε οι αμφισβητούντες την αδιάλειπτον ύπαρξιν, την συνέλειαν, την ενότητα του Ελληνικού έθνους από των αρχαιστάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων, αμφισβητούνσιν ένα των κυριωτάτων λόγων της παρούσης αυτού ανεξαρτησίας»²¹.

Με δυο λόγια, η σχέση πολιτικής και ιστορίας όχι μόνο αναγνωρίζταν αλλά και καθαγιαζόταν, παρά τις όποιες επιφυλάξεις διατύπωναν οι ίδιοι οι εθνικοί ιστορικοί σχετικά με την ανάγκη σεβασμού της επιστημονικής

19. Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα Δημοτικά*, ό.π., σ. 8 και 10.

20. Sp. Zambélios, «La poésie populaire en Grèce», *Le Spectateur de l'Orient* VI, τχ. 68 (Ιούνιος 1856), 231-232· το άρθρο αυτό δημοσιεύτηκε σε πολλές συνέχειες στο διάστημα Ιούνιος 1856-Ιούλιος 1857.

21. Βιβλιοκρισία για τα *Δημοτικά Άσματα* του Σπ. Ζαμπέλιου, *Πανδώρα*, ό.π., σ. 397-398.

«αλήθειας». Άλλωστε, αυτή η ανάγκη αφορούσε κατά κανόνα στους «άλλους», τους «ξένους», και τα δικά τους (μη-νόμιμα) γεωπολιτικά συμφέροντα: «Το παρελθόν; –Φευ! αφίνομεν τους ξένους να μας το παριστάνωσιν υπό το πρίσμα των προλήψεών των, και κατά την φοράν των συστημάτων και συμφερόντων αυτών»²².

Το όποιο δίλημμα είχαν να αντιμετωπίσουν οι εθνικοί ιστορικοί είχε διατυπωθεί πολύ χαρακτηριστικά, ήδη στα 1842, από τον Πεντάδη-Δάρβαρη:

Δεν υπάρχουν οι ιστορικοί Θουκυδίδα ή Πλούταρχοι, ων η αμεροληψία και το προς την αλήθειαν σέβας ανεγνωρίσθη παρ' όλων των εθνών. Πολλοί αυτών υποκινούμενοι υπό [...] εθνικής φιλαυτίας, υπό μίσους προς αλλογενείς [...] διηγούνται την ιστορίαν, όπως αυτοί μόνοι έπλασαν αυτήν [...]. Αλλά δεν λέγομεν διά τούτου να μη λάβη ο ιστορικός την διήγησιν υπ' ιδιαίτεραν εθνικήν έποψιν, τουναντίον δε, επειδή αυτός γράφει διά το έθνος αυτού, του έθνους την ηθικήν ωφέλειαν πρέπει να αφορά. Κοσμοπολίτης γίνεται, όστις δεν θέλει να εκπληρώσῃ τα προς το έθνος καθήκοντα [...]. Ο αγάθος και ενάρετος πολίτης [άρα και ο ιστορικός, κατά το συγγραφέα] θέλει προσηλώσει αεί όλην αυτού την ενέργειαν εις όφελος της πατρίδος²³.

Ο Ζαμπέλιος, με τη σειρά του, έκανε επίσης συστηματικά λόγο για «ιδιαιτέραν εθνικήν» (αγγλική, ελληνική, κ.λπ.) «έποψιν» ή «όψιν» της ιστορίας:

Η Ελλάς ευγνωμονεί [τον Άγγλον ιστορικόν Finlay] [...]. Αλλ' έτι μάλλον ήθελεν η Ελλάς ευγνωμόνησει, εάν εις τινας σκέψεις του υπό έποψιν ελληνικήν είχαν εκθέσει ο φιλόπονος ανήρ την Ελληνικήν ιστορίαν, καθώς την Αγγλικήν οι συμπατριώται του μετά πνεύματος αγγλικού συνήθως συνέγραψαν²⁴.

Είναι βέβαια σαφές ότι, στο μυαλό του Λευκαδίτη ιστοριογράφου, η ανάδειξη της «ιστοριονομικής» σημασίας των ιστορικών γεγονότων προϋπέθετε τη θεμελίωση αυτής της «ελληνικής άποψης» για την ιστορία:

Τα χρονικά του καιρού εκείνου [= της εποχής της λατινικής κατάκτησης] μας ετήρρησαν αρκετά γεγονότα, τα οποία, ως είναι υπό των Δυτικών εκτεθειμένα, δεν παρέχουσι βεβαίως όλην εκείνην την σημαντικότητα της οποίας είναι, φρονούμεν, εγκρατή. Όταν

22. Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα Δημοτικά*, ό.π., σ. 7.

23. Βλ. Γ. Πεντάδης-Δάρβαρης, *Δοκίμιον περί σπουδής της ιστορίας*, Αθήνα 1842, σ. 6-19, απόσπασμα ανθολογημένο: Ρ. Δ. Αργυροπούλου (επιμ.), *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα*, ό.π., Α', σ. 366-376, 372-373.

24. Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα Δημοτικά*, ό.π., σ. 468. Πβ.: «Τα συμφέροντα του έθνους εις ο ανήκει ο ιστορικός δεν συμβιβάζονται πάντοτε προς τα συμφέροντα του έθνους ου αφηγείται τας τύχας», «Περί των περιπετειών της Ιστορίας του ελληνικού έθνους εν τοις καθ' ημάς χρόνοις»: Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα 1970, σ. 37-65, 40· ο ιστοριογράφος αναφέρεται εδώ στον Gibbon.

όμως έλθη η ώρα να ριφθώσι ταύτα εις Ελληνικών χωνευτήριον, όταν άπαξ διαφωτισθώσιν υπό εμπείρου τινός ημετέρου κριτικού ιστορικού, τότε θέλουσι βεβαίως [...] συγκαταθέσει προσηκόντως το πνεύμα των αγώνων εκείνων με το πνεύμα της μεταγενεστέρας ενδόξου ημών Επαναστάσεως [...]. Είθε [...] φιλογενείς [...] συστήσωσιν ιστορικής συγγραφής ενιαύσιον διαγώνισμα, προς λαμπρυσμόν συγχρόνως του παρελθόντος, και προς επιστημονικήν των πολιτικών δικαιωμάτων μας υποστήρηξιν! Είθε η της Ελλάδος νεολαία, την καλλίστην αλήθειαν κατανοούσα, ότι εκείνος μόνος των Πουητών περιστέφει τους κροτάφους του με στέφανον αφθαρσίας, όστις από των σπλάγγχων της οικείας ιστορίας αναπηδών [...] ενθέως και φιλοσόφως συμεμείζει τας ευχάς των προγόνων μετά των αισθημάτων της συγχρόνου γενεάς, το παρελθόν μετά του μέλλοντος²⁵.

Η μακρά περιπλάνηση του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου στα σύνορα μεταξύ του «πατριωτικού» τους καθήκοντος και του καθήκοντός τους ως ιστορικών τους οδήγησε λοιπόν στην παραγωγή ενός λόγου πάνω στην (α)συμβατότητα των δύο ρόλων²⁶. Στο μυαλό του, κατά Κ. Θ. Δημαρά, «εθνικού μας ιστοριογράφου», η εξυπηρέτηση των εθνικών συμφερόντων περνούσε, μεταξύ άλλων, μέσα από την όσο το δυνατόν καλύτερα θεμελιωμένη προβολή της επιστημονικής του αμεροληψίας. Η συμβουλή του προς τους νέους ιστορικούς είχε ως εξής:

Εάν η κυβέρνησις ήναι η δυσχερέστατη των πρακτικών τεχνών, η ιστορία είναι βεβαίως η δυσχερέστατη των θεωρητικών. Ίνα αναδειχθή τις οπωσούν άξιος αυτής [...] απαιτείται [...] προ πάντων η ενδεχομένη περιστολή της εθνικής εκείνης φιλοτιμίας, ήτις παρασύρει τωσάντι τον ιστορικών εις το να παραστήση το ίδιον έθνος ως το πρώτιστον των επί γης εθνών²⁷.

25. Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα Δημοτικά*, ό.π., σ. 468-469. Πβ.: «Ευχές έργον ήτον εάν τις ομογενής επελαμβάνετο τήςδε της ιστοριογραφίας· διότι οι δυτικοί, ιδόντες τα πράγματα και τους ανθρώπους υπό σταυροφορικήν μόνον όψιν, ουχί δε και υπό ελληνικής συγχρόνως, παρεμβόρφωσαν ελεεινώς τα γεγονότα, η δε ιστορία υπό τον κάλαμόν των έχασε την φυσικήν της αλήθειαν», στο ίδιο, σ. 443.

26. Χαρακτηριστική είναι η παρατήρηση του Κ. Θ. Δημαρά (*Κ. Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 179-180): «Αναγκάιο είναι να δοθεί επίσης προσοχή [...] στην ιδιάζουσα γραμμή η οποία ενώνει το έργο το ιστοριογραφικό του [Κ. Παπαρρηγόπουλου] με την συνείδησή του την εθνική: την εθνική, πολιτική, απασχόληση με τις επιστημονικές επιδόσεις [...]. Σε όλη την μακρά του συγγραφική διαδρομή, τον βλέπουμε να επανέρχεται στην διάκριση την οποία κάνει ανάμεσα στην εθνική και την επιστημονική τοποθέτηση των φαινομένων τα οποία εξετάζει, είτε για να τις διαστείλει σε μία δραματική αντίθεση, είτε για να τις ταυτίσει σε μία εύφορη συνεξέταση».

27. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Ποίον το εκ της ιστορίας όφελος και πώς δέον να σπουδάζωμεν αυτήν», εφημ. *Άμυνα*, 4.2.1872, αναδ.: Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 263-274, 272.

Ο Ζαμπέλιος, από την πλευρά του, ξεσπούσε ενίοτε σε κριτική της στάσης των συμπατριωτών του, λογίων και μη: «Η περιαιτολογία του ηρωισμού μας απέβη και προς τους αλλοεθνείς σκανδαλώδης, και προς ημάς αυτούς ανυπόφορος»²⁸.

Πρόκειται βέβαια για τον ίδιο άνθρωπο που είχε θεμελιώσει ολόκληρο το οικοδόμημα της ιστορικο-φιλοσοφικής του θεωρίας πάνω στην ιδέα της ηθικής και πνευματικής υπεροχής του ελληνικού έθνους έναντι όλων των άλλων:

Αλλ' εάν υπάρχει ιστοριονομικόν αξίωμα ανώτερον πάσης αμφιβολίας [...] τούτο εστί [...]. Ο Ελληνισμός διέβη αβρόχους ποσί τον βαρβαρικόν κατακλυσμόν, διά τον λόγον, ότι μόνος των λοιπών αρχαίων και μεσαιωνικών εθνικοτήτων, υπήρξεν αυτός καθ' εαυτόν εθνικότης τελεία και [...] τοσούτον πλήρης εν τοις συστατικοίς αυτής στοιχείοις, ώστε ου μόνον δεν ησθάνθη ποτέ την ανάγκην του να δανεισθή παρά ξένων και αλλοφύλων ηθικόν ζωτικότητα, αλλά και διά την πληθώραν των χυμών της ησθάνθη μάλιστα την χρείαν του να μεταδώση εκ των περισευμάτων της ζωής αυτής, ικμάδα και ζωήν προς τους ξένους [...]. Το Ελληνικόν πνεύμα, μόνον αυτό εις την εθνολογικήν ιστορίαν του πολιτισμού, κατηνάλωσε βαθμηδόν και κατέφαγε τα προσελθόντα αυτό ακατέρραστα, ανιστόρητα, αμύητα, βαρβαρικά στοιχεία, και ιδιοποιήθη τα σωματικά των προτερημάτων²⁹.

28. Σπ. Ζαμπέλιος, «Ο κ. Ιούλιος Τυπάλδος», *Πανδώρα* τχ. 236 (15.1.1860), 457-470, 468.

29. Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα Δημοτικά*, ό.π., σ. 395-396. Δεν υπάρχει βέβαια καμία αμφιβολία ότι ο Ζαμπέλιος και ο Παπαρρηγόπουλος ήταν από τους βασικούς εμπνευστές της περί ης ο λόγος «περαιτολογίας». Για άλλη μία φορά όμως, δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να θεωρήσουμε ότι πρόκειται για κάποιου είδους ελληνική πρωτοτυπία: διότι η αποθέωση του ιστορικού ρόλου –της ιστορικής αποστολής) (σύμφωνα με την ορολογία της εποχής)– του έθνους του αποτελεί το κατ' εξοχήν διακριτικό γνώρισμα του Ευρωπαϊκού εθνικιστή λογίου του 19ου αιώνα. Από τα πάμπολλα παραδείγματα που θα μπορούσαμε να επικαλεστούμε, ως αρκестούμε σε αυτά ενός από τους πρωτεργάτες του γερμανικού ρομαντικού εθνικισμού, του Fichte, και δύο Γάλλων ιστορικών που επηρέασαν τα μέγιστα τους Έλληνες συναδέλφους τους, των Guizot και Michelet: «Δεν υπάρχει λοιπόν άλλη διέξοδος, αν εσείς [= οι Γερμανοί] χαθείτε, η ανθρωπότητα ολόκληρη θα χαθεί μαζί σας, χωρίς ελπίδα να ξαναγεννηθεί», J. G. Fichte, *Discours à la nation allemande*, γαλλ. μτφρ., Παρίσι 1952, σ. 276· «Πιστεύω ότι μπορεί κανείς να πει, χωρίς διάθεση για κολακείες, ότι η Γαλλία έχει υπάρξει το κέντρο, η εστία του πολιτισμού της Ευρώπης [...]. Δεν υπάρχει καμία σχεδόν μεγάλη ιδέα, καμία μεγάλη πολιτισμική αρχή που, για να εξαπλωθεί παντού, δεν πέρασε πρώτα από την Γαλλία», F. Guizot, *Histoire de la civilisation en Europe*, I, σ. 6-7, παράθεμα: J. Walch, *Les maîtres de l'histoire, 1815-1850*: Augustin Thierry, Mignet, Guizot, Thiers, Michelet, Edgard Quinet, Παρίσι & Γενεύη 1986, σ. 33-34· «Η Γαλλία συνέχισε το ρωμαϊκό και το χριστιανικό έργο. Ο χριστιανισμός είχε υποσχεθεί, και η Γαλλία κράτησε την υπόσχεση, Την αδελφική ισότητα,

Σε γενικές γραμμές πάντως, οι Έλληνες εθνικοί ιστορικοί δεν δίσταζαν να επικαλεσθούν την προτεραιότητα του «πατριωτικού» τους καθήκοντος, κυρίως όταν η μελέτη των ιστορικών πηγών τούς οδηγούσε σε συμπεράσματα που δεν ήταν ιδιαίτερα εγκωμιαστικά για την «ιστορία του ελληνισμού», όπως βεβαίως την αντιλαμβάνονταν οι ίδιοι. Σε αυτές τις περιπτώσεις, ο Παπαρρηγόπουλος, για παράδειγμα, έμοιαζε να αναφωνεί κάτι σαν απελθέτω απ' εμού το ποτήριον τούτο: «Αλλ' εάν τούτο είναι αλήθεια, διατί να μη προκύψη εις φως; Ως επιστήμων δεν λέγω όχι, ως Έλληνα όμως, ομολογώ ότι επεθύμουν να αναλάβη την αποκάλυψιν της θλιβεράς ταύτης αληθείας ξένοσ μάλλον ή ομογενήσ»³⁰.

Σε άλλες περιπτώσεις, ο Παπαρρηγόπουλος διέκρινε ανάμεσα σε αυτό που οι «ξένοι» μπορούσαν και σε εκείνο που δεν έπρεπε να μάθουν. Όπως στην περίπτωση της πληθυσμιακής σύνθεσης της Μακεδονίας όπου, ως πρόεδρος του «Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων», και όπως παραδέχεται σε επιστολή του προς τον τότε υπουργό Εξωτερικών, είχε καταλήξει να αποκρύψει τα σχετικά στατιστικά δεδομένα:

Περί της συντάξεως των απογραφικών πινάκων, ουδόλως περιέλαβον την εξακρίβωσιν του ελληνικού [βλ. ελληνόφωνου] πληθυσμού εν συγκρίσει προς τα βουλγαρικά και τα άλλα εν τη χώρα στοιχεία, διότι η εξακρίβωσις αύτη δεν εμπορεί εμῆ να αποβῆ επιβλαβῆς εις τας καθ' όλα τα λοιπά ευλόγους ημών αξιώσεις»³¹!

Ο Ζαμπέλιος, από την πλευρά του, δεν απέκρυπτε ιστορικά δεδομένα, αλλά αντίθετα προσέθετε στοιχεία στα δεδομένα των ιστορικών πηγών. Κατά κάποιον τρόπο μάλιστα, είχε θεωρητικοποιήσει αυτή του την πρακτική: διότι, σύμφωνα με τον Επτανήσιο ιστοριογράφο, ο ιστορικός του ελληνικού έθνους, στην προσπάθειά του να εξιχνιάσει το «μυστήριο» της ελληνικής ιστορίας – να διεισδύσει «εις το σκοτεινόν της ιστορίας μας κτήριον»³²–, είναι συχνά υποχρεωμένος να αντικαθιστά τις ανεπαρκείς πληροφορίες των πηγών, το ελλιπές αρχαιολογικό υλικό, με «εικασίες και πιθανολογίες»: «Η ιστορία δεν

που είχε αναβληθεί για τη μεταθανάτιο ζωή, αυτή την διδάξε στον κόσμο, ως το νόμο αυτού εδώ του κόσμου», J. Michelet, *Le Peuple*, σ. 228, παράθεμα: S. Citron, *Le mythe national. L'histoire de France en question*, Παρίσι 1987, σ. 19.

30. Εφημ. Ωρα, 14.3.1879, παράθεμα: Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 357· ο ιστοριογράφος αναφέρεται εδώ στο ζήτημα του εξαλβανισμού ορισμένων περιοχών της Ελλάδας για το οποίο είχε κάνει λόγο ο Κ. Σάθας.

31. ΑΥΕ-Φάκ. 1883, Προξενεία Μακεδονίας, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Πρόεδρος Κ. Παπαρρηγόπουλος προς υπουργό Εξωτερικών Αλ. Κοντόσταυλο, αρ. 577-14/5/1883, παράθεμα: Σ. Βούρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός*, ό.π., σ. 64-65.

32. Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα Δημοτικά*, ό.π., σ. 18.

μας διετήρησε τα συμβεβηκότα όσα συνετέλεσαν εις τας πολλού λόγου ταύτας μεταβολάς, όθεν αναγκάζόμεθα να καταφύγωμεν εις εικασίας και πιθανολογίας»³³. Κάτι που έκανε πολύ συχνά και ο ίδιος ο Ζαμπέλιος, φτάνοντας ενίοτε σε χαρακτηριστικές παραδοχές αυτής της ερμηνευτικής παρέμβασής του στα δεδομένα των πηγών – όπως όταν έβραζε έναν βυζαντινό αυτοκράτορα να λέει πράγματα που δεν είχε πει στην πραγματικότητα:

Ειδοποιούμεν χάριν ειλικρινείας τον αναγνώστην, ότι την προσφώνησιν ταύτην ματαίως ήθελε ζητήσει εις τα βυζαντινά χρονικά. Πληρούμεν, όμως, καθήκον κριτικού, ειμή και ιστορικού προσέτι, τοιούτους θέτοντες λόγους εις το στόμα του Λέοντος [του Θρακόε]. Άλλως τε διατελούμεν μυχαίτατα πεπεισμένοι συνεπεία πραγμάτων και κειμένων συμπαρβολής, ότι, ούτω τον ρήτορα παριστώντες, εάν δεν μαντεύωμεν την φράσιν του, εμβατεύομεν όμως, αποχρώντως εις τα νόημά τα του³⁴.

33. Στο ίδιο, σ. 209.

34. Σπ. Ζαμπέλιος, *Βυζαντινά Μελέται*, ό.π., σ. 211. Φαίνεται ότι, στο μυαλό του Ζαμπέλιου, αυτή ακριβώς η διαδικασία είναι εκείνη που επιτρέπει στον ιστορικό να βρεθεί σε πολύ καλύτερη ερμηνευτική θέση από τους συγχρόνους των γεγονότων: βλ. παραπάνω παράθεμα με υποσ. 11. Αλλά και γενικότερα, για τους εκπροσώπους της ρομαντικής σκέψης, από τον Carlyle μέχρι τον Michelet, η ιστορία συνιστά ένα χαοτικό σύνολο γεγονότων, πριν έρθει ο ιστορικός να ανακαλύψει το νόημα που τα συνέχει – νόημα που καθιστά την ιστορία ορθολογική και νοήσιμη. Για τον Michelet, για παράδειγμα, ο ιστορικός είναι ο Οιδίπους που επιλύει τα αινίγματα που ακόμη ταλαιπωρούν τους (νεκρούς), δηλαδή τους ανθρώπους του παρελθόντος: «Τους χρειάζεται ένας Οιδίπους, που να τους εξηγήσει τα δικά τους αινίγματα [...] που να τους μάθει τί ήθελαν να πουν τα λόγια τους, οι πράξεις τους, αυτό που δεν κατάλαβαν [...]. [Ο ιστορικός] πρέπει να ακούσει τις λέξεις που δεν ειπώθηκαν ποτέ [...], πρέπει να κάνει να μιλήσουν οι σιωπές της ιστορίας», J. Michelet, *Journal*, 30.1.1842, απόσπασμα ανθολογημένο: S.-A. Leterrier, *Le XIXe siècle historien*, Παρίσι 1997, σ. 203. Για το θέμα αυτό, πβ. H. White, *The historical imagination in nineteenth-century Europe*, Βαλτιμόρη & Λονδίνο 1973, σ. 158-159.

Είναι βέβαια προφανές ότι ο Ζαμπέλιος και ο Michelet δεν αναφέρονται εδώ σε συνειδητές παραποιήσεις των ιστορικών δεδομένων – παραποιήσεις που συχνά δεν συνειδητοποιούν ούτε οι ίδιοι οι ιστορικοί που τις κάνουν, αφού είναι οι πρώτοι που πεθίνουν από αυτές –, αλλά απλώς στα το καθομολογημένο προνόμιο της ιστορικής επιστήμης να γνωρίζει τί συνέβη μετά. Μην ξεχνάμε ωστόσο πως ο Ζαμπέλιος έχει κατηγορηθεί από τον Σπ. Λάμπρο ότι παραποίησε τα δημοτικά τραγούδια που είχε καταγράψει ο πατέρας του τελευταίου – τραγούδια τα οποία έδωσαν το έναυσμα για τη δημοσίευση των περιφημων *Δημοτικών Ασμάτων* του. Σε ένα κείμενο λοιπόν (Σπ. Λάμπρος, «Η ιστορική σχολή της Επτανήσου», *Νέος Ελληνομνημόνων* 12 (1915), 319-347, 340) που, κατά τα άλλα, αποθεώνει τη συμβολή του Ζαμπέλιου στη «διάγνωση της ενότητας της ελληνικής ιστορίας», διαβάζουμε ότι «ως αυθαίρετος εξελέγχεται ως εκδότης δημοτικών ασμάτων, αυτογνωμόνως και ακρίτως υπ' αυτού μεταβαλλομένων».

Στην πραγματικότητα, σπάνια η ιστορική επιστήμη βρήκε μια τόσο προνομιακή θέση μεταξύ των πολιτικών προτεραιοτήτων των πνευματικών ταγών ενός έθνους όσο στο πλαίσιο της ελληνικής εθνικής ιστορικής σχολής (κατά το πρότυπο του Ζαμπέλιου που, όπως είδαμε, ήθελε την ιστορική έρευνα το «πρώτον κατά τάξιν χρέος υπό πατρίδος»). Ειδικά για τον Παπαρρηγόπουλο, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει βιάσιμα ότι δεν υπάρχει ούτε ένα ιστορικό ζήτημα που να μην ενδύεται με πολιτική σημασία στις σελίδες της πεντάτομης *Ιστορίας* του. Διότι ακόμη κι αν ο αναγνώστης είχε την πρόθεση να παραβλέψει αυτή τη διάσταση του έργου του, ο Παπαρρηγόπουλος δεν δίσταζε ποτέ να του την υπενθυμίζει. Στα διάφορα *Προλεγόμενά* του για παράδειγμα, όπως στον (Πρόλογο) για τον τόμο της πεντάτομης *Ιστορίας* του που είναι αφιερωμένος στη βυζαντινή περίοδο, όπως προβαίνει σε μια χαρακτηριστική κριτική όλων όσοι εξακολουθούν να εμπνέονται από τη διδασκαλία των εκπροσώπων του φιλελεύθερου Διαφωτισμού αναφορικά με την ελληνικότητα του Βυζαντίου³⁵:

Και όμως ένα μη υπάρξη μωρία ην δεν επράξαμεν κατά τον τελευταίον πενηκονταετή ημών βίον, ομιλούμεν περί των μεσαιωνικών εκείνων πατέρων ημών ως περί ξένων και δεν αναγνωρίζομεν ως γνησίους προγόνους εμῆ τους Λεωνίδας και τους Θεμιστοκλείς. Δεν αρκεί ότι θέλομεν να κυβερνήσωμεν την Ανατολήν, αυτοί ημεῖς μηδαμῶς θέλοντες να κυβερνηθώμεν, ἀλλὰ αξιούντες να ἀρξώμεν χωρῶν ευρυτάτων, περιορίζομεν τα ιστορικά ημών δίκαια ἐντὸς του Ολύμπου και του Ἀμβρακικοῦ κόλπου. Ταῦτα δε πάντα ἐν οἱ Σέρβοι και οἱ Βούλγαροι οὐ μόνον σπουδαιότερον οπισθόηποτε ημών κυβερνῶνται, ἀλλὰ τὰς ιστορικάς αὐτῶν αξιώσεις ἐπιμελῶς περιθάλλουσι και προάγουσι³⁶.

35. Πρόκειται εδώ για την ιστορική αντίληψη του Κοραή, του ελληνικού Διαφωτισμού γενικότερα και του πιο χαρακτηριστικού ιστορικού του, του Γρ. Παλιουρίτη, που εκφράζει την απογοήτευσή του για την τάση των Ελλήνων να αυτοαποκαλούνται Ρωμαίοι/Ρωμηοί: «Οἱ Ἕλληγες {δε}, οἱ ἀπόγονοι λέγω του Μιλτιάδου, του Λεωνίδα, του Επαμεινώνδου και ἄλλων τοιούτων, οὐ μόνον ἀγνοοῦσι τα ἔργα ἀλλὰ και τα ονόματα των Προπατόρων αὐτῶν [...]. Ἡ δε ἀγνοία τοσούτου κατακυρίευσεν [το ποτε ευκλεῆς των Ελλήνων γένος] ὥστε και το ὄνομα Ἕλληγες, οὐ μόνον δεν θέλομεν να δεχώμεθα, ἀλλὰ και ὅτε το ἀκούωμεν, δυσαρεστοῦμεθα, Ρωμαῖοι δε καλούμενοι χαίρομεν, διὰ να χαρακτηρίζομεν καλλίτερον το ἀνεῖδος της δουλείας, την οποίαν ἐλάβομεν ἀπό τον λαόν της Ρώμης ως πατρικήν τινά ἀρετήν», Γρ. Παλιουρίτης, *Επιτομή Ιστορίας της Ελλάδος*, Βενετία 1815, Α', σ. ιζ'-ιθ'.

36. Πρόλογος για τους τόμους Γ' και Δ' της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, αναδ.: Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, ὁ.π., σ. 132-155, σ. 154-155. Το ίδιο έκανε και στους *Επίλογους* του, όπως στην περίπτωση της παραγράφου με την οποία κλείνει τη γαλλική έκδοση της επίτομης εκδοχής της *Ιστορίας* του – κείμενο το οποίο, όπως είδαμε, ο ίδιος θεωρούσε ως μια από τις σπουδαιότερες συμβολές του στους εθνικούς αγώνες:

Δεν είναι λίγες οι φορές που ο Παπαρρηγόπουλος μοιάζει να κάνει το δικηγόρο του διαβόλου για λογαριασμό εκείνων που είδαν στο έργο του μια πολιτική ουσιαστικά προσέγγιση του ιστορικού παρελθόντος³⁷, δικαιώνοντας έτσι τον Παύλο Καλλιγά που έγραψε γι' αυτόν ότι «μεταχειρίζεται την ιστορίαν ως αποδεικτικόν μέσον ιδιαίτερου θέματος»³⁸. Αν δούμε, για παράδειγμα, τον «Πρόλογο» για τον τόμο της *Ιστορίας* του που είναι αφιερωμένος στην Αρχαιότητα, παρατηρούμε ότι πρόκειται για ένα κείμενο στο οποίο δεν κυριαρχεί κανένας διθύραμβος για το μεγαλείο του αρχαίου ελληνοισμού (όπως θα μπορούσε κάλλιστα να συμβαίνει στο πλαίσιο της εθνικής «περιουτολογίας»), αλλά τουναντίον μια επώδυνη σύγκριση Ελλάδας και Ρώμης, μια καταγραφή των λόγων για τους οποίους η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία κυριάρχησε στην ιστορία για πολύ περισσότερους αιώνες από ό, τι οποιοδήποτε πολιτικό μάρφωμα δημιούργησαν οι αρχαίοι Έλληνες:

Η αρχαία ελληνική ιστορία τσοούτον απέχει των σημερινών χρόνων [...] ώστε πολλοί υπολαμβάνουσιν αυτήν ως θέαμα λαμπρόν μάλλον ή ως διδάγμα πρακτικόν. Το κατ' εμέ απεναντίας προσβέυω ότι η ιστορία αύτη περιέχει μαθήματα πολιτικά τα οποία και νυν έτι δύνανται να λογισθώσι χρησιμώτατα' μάλιστα εάν αντιπαραβληθή προς την σύγχρονον αυτής ρωμαϊκήν ιστορίαν [...]. Το κυβερνητικόν {τούτο} αισθητήριον ήτο ακμαιότατον εν τω ρωμαϊκώ έθνει [...]. το δε ελληνικόν έθνος, εις ο η φύσις επεδάψιλευσεν όλας τας ευφυίας και όλας τας χάριτας του κόσμου τούτου, δεν ηθέλησε ποτέ να κυβερνηθή, και διά τούτο δεν παρέμεινε πολύ επί της πολιτικής σκηνης της ιστορίας [...]. Δυσκόλως θέλομεν αρνηθή ότι ο νεώτερος Έλλητισμός μίαν μάλιστα των προγονικών ιδιοτήτων εκληρονόμησεν απαραμείωτον [...]. Διότι επί της επαναστάσεως {και της επελούσης πεντηκονταετούς ειρήνης} ουδόλως ουδαμώς εκυβερνήθημεν [...]. Ουδέν έθνος υποχρεούται να είναι μεγαλοφυές' αλλ' ουδέν έθνος δύναται να υπάρξη άνευ κοινού νοός. Κοινός δε νους των εθνών είναι η Κυβέρνησις»³⁹.

«Φαίνεται πως η δυτική Ευρώπη τείνει μοιραία να δρα στην Ανατολή, σήμερα όπως και άλλοτε [δηλαδή κατά τις τελευταίες μέρες του Βυζαντίου], στον αντίποδα της σωστής κατεύθυνσης και των πραγματικών της συμφερόντων [...]. Όταν θα έχει πραγματοποιήσει αυτή την πολιτική συμβίβαση [με την Βουλγαρία, άρα και την Ρωσία], θα έχει στην πραγματικότητα εργασθεί για τον τελικό θρίαμβο του πανσλαβισμού», *Histoire de la civilisation hellénique (depuis ses origines jusqu'à nos jours), par M. C. Paparrigopoulo, Professeur d'Histoire à l'Université d'Athènes, Παρίσι 1878, σ. 466.*

37. Πβ. την παρατήρηση του C. Crossley (*French historians and romanticism: Thierry, Guizot, the Saint-Simonians, Quinet, Michelet*, Λονδίνο 1993 σ. 256) αναφορικά με τη γαλλική ρομαντική σχολή: «Η ιστορία συνδέθηκε με την πολιτική, και, αναπόφευκτα, το να γράφει κανείς για το παρελθόν αφορούσε εξίσου στη δύναμη όσο και στη γνώση».

38. Π. Καλλιγάς, *Δύο Βυζαντινά Μελέται*, Αθήνα 1868, σ. 24.

39. Πρόλογος για τον τόμο Α' της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, αναδ.: Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 97-115, 97 και 115.

Στην πραγματικότητα, ως προς αυτό το ζήτημα, ο Παπαρρηγόπουλος δεν έκανε τίποτε άλλο από το να αναπαράγει τις θέσεις ενός από τα ιστοριογραφικά του πρότυπα, του Γάλλου ιστορικού F. Guizot⁴⁰. Στο έργο του τελευταίου, ο πυρήνας, η βάση αν προτιμάμε, του ιστορικού στοχασμού, η αντίληψη δηλαδή για τη σχέση παρελθόντος-παρόντος, αντανακλούσε την αντίληψη για τη σχέση ιστορίας και πολιτικής:

Η κατανόηση της ιστορίας μας δύο πράγματα έχει να μας διδάξει: να λαμβάνουμε υπ' όψη το παρελθόν μας και να αναγνωρίζουμε τα σφάλματα που διαπράξαμε, να παραμένουμε πιστοί στον εαυτό μας και να μαθαίνουμε το λόγο για τον οποίο αποτύχαμε στα πλέον νόμιμα σχέδιά μας [...]. Στο βαθμό που μελετάται κατά αυτόν τον τρόπο [...], η ιστορία καθίσταται μια εφαρμοσμένη επιστήμη που ρίχνει φως στα συμφέροντα του παρόντος και στις δυνατότητες του μέλλοντος [...]. Αν η ιστορία διαφωτίζει την πολιτική, η πολιτική ανταποδίδει, και με το παραπάνω, την ίδια υπηρεσία στην ιστορία⁴¹.

Κατά το πρότυπο λοιπόν του Guizot, ο Παπαρρηγόπουλος έβλεπε πολιτική και ιστοριογραφία να συνεργάζονται αρμονικά: «Ο ιστορικός δεν συντάσσει πολιτικά προγράμματα, εξάγει όμως εκ του παρελθόντος μαθήματα, τα οποία δύνανται να αποβώσι χρήσιμα εις τον πολιτικόν άνδρα»⁴².

Αυτή η αντίληψη για τη σχέση ιστορίας και πολιτικής, σχέση θεωρίας και πράξης κατά έναν ορισμένο τρόπο, σχετίζεται άμεσα με τη φιλοσοφική πεποίθηση του Παπαρρηγόπουλου περί σταθερότητας, «αναλλοίωτης μονιμότητας» όπως το έλεγε ο ίδιος, του «ηθικού» κόσμου – κατ' αντιδιαστολή προς τη μεταβλητότητα του «υλικού»⁴³. Έτσι, άλλωστε, θεμελιώνεται θεω-

40. Όπως είναι γνωστό, ο Παπαρρηγόπουλος είχε επιλέξει μια φράση του Guizot (του Γκιζότου, σύμφωνα με τη δική του μεταγραφή) για το εξώφυλλο της *Ιστορίας* του: «Ο λάος ο μελετών και γινώσκων την ιστορίαν αυτού, κρίνει σχεδόν πάντοτε ασφαλέστερον και ορθότερον περί τε των παρόντων αυτού πραγμάτων, και περί των όρων της προόδου, και περί της μελούσης αυτού τύχης». Φαίνεται μάλιστα ότι ο Παπαρρηγόπουλος συμμεριζόταν και τις πολιτικο-θεωρητικές απόψεις του Guizot, σχετικά με τις οποίες ο C. Crossley (*French historians*, ό.π., σ. 74) σημειώνει: «Αυτό που πρότεινε ο Guizot ήταν μια θεωρία της διακυβέρνησης, και όχι μια θεωρία της αντιπροσώπευσης [...]. Σκοπός της πολιτικής ήταν να εκπροσωπεί το Λόγο, όχι τη λαϊκή βούληση».

41. F.-G. Guizot, *Essais sur l'histoire de France*, «Préface à la réédition (1857)», απόσπασμα ανθολογημένο: S.-A. Leterrier, *Le XIXe siècle historien*, ό.π., σ. 231-232. Ο Guizot παραδέχεται μάλιστα ότι, στο ζήτημα αυτό, ουσιαστικά συνεχίζει την παράδοση του Πολύβιου και του Κικέρωνα.

42. «Ιστορία των ονομάτων Έλληνες, Ελληνικόν έθνος, Ελληνισμός»: Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 92.

43. «Ιδού λοιπόν δύο γενικοί νόμοι, ους δυνάμεθα να πορισθώμεν εκ της σπουδής της ιστορίας: αδιάλειπτος πρόοδος του εξωτερικού της ανθρωπότητας κόσμου, αναλλοίωτος

ρητικά η τάση του να διατυπώνει αξιολογικές κρίσεις για κάθε εποχή αλλά και για κάθε ιστορική προσωπικότητα που διαπραγματευόταν στην *Ιστορία* του και να προχωρεί στη συνέχεια σε ιστορικές συγκρίσεις που είχαν τη μορφή τεράστιων αλμάτων στο χρόνο, τεράστιων εν τέλει ιστορικών αναχρονισμών (με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τον περίφημο παραλληλισμό ανάμεσα στον Φίλιππο το Β΄ της Μακεδονίας και τον Βίκτορα Εμμανουήλ της Ιταλίας, τον οποίο αναγκάζεται να ειρωνευτεί ακόμη και ο σχολιαστής του Π. Καρολίδης⁴⁴). Αυτή, αν θέλετε, είναι και η μοναδική συμβολή του Παπαρρηγόπουλου σε μια φιλοσοφία της ιστορίας – πεδίο όπου κυριαρχεί αναμφίβολα η σκέψη του έτερου Διόσκουρου της εθνικής σχολής, του Σπ. Ζαμπέλιου⁴⁵.

Εκείνο που πρέπει λοιπόν να συγκρατήσουμε είναι ότι ο Ζαμπέλιος και ο Παπαρρηγόπουλος ήταν πάντοτε σε θέση να αντιλαμβάνονται τα πολιτικο-ιδεολογικά διακυβεύματα του διανοητικού τους περιβάλλοντος και να τα διατυπώνουν στη συνέχεια στο πλαίσιο ενός ιστοριογραφικού λόγου που εντυπωσιάζει με τη διεισδυτικότητα αλλά και την ειλικρίνειά του, που αναδεικνύει την ικανότητά τους να κάνουν συνειδητά λόγο για το δημόσιο ρόλο

μονιμότης του ηθικού [...]. Υπάρχουσι και έτεροι εκπηγάζοντες από της ειδικής εκάστου έθνους ιστορίας. Των ειδικών τούτων νόμων ο πρώτιστος [...] είναι το αίσθημα δι ου παν έθνος προσηλούται εις την χώραν μεθ' ης συνδέονται αι [...] ιερώταται [...] των παραδόσεων αυτού· το αίσθημα της πατρίδος. Υπάρχουσιν έθνη έχοντα πολλά κοινά προς έθνη έτερα, και αυτήν την γλώσσαν· αλλ' έθνος αυτόνομον, μη έχον ιδίαν πατρίδα, δεν υπήρξεν. Αλλοίμονον λοιπόν εις ημάς, εάν, δελεασθέντες υπό του [...] κοσμοπολιτικού πνεύματος, αποβάλωμεν το της πατρίδος αίσθημα [...]. Έτερος νόμος εθνικής υπαρέξεως είναι η γλώσσα. Όσα έθνη έχουσι κοινήν την γλώσσαν, ή χωρίζονται απ' αλλήλων διά της Ατλαντικής, όπως οι Άγγλοι και οι Αμερικανοί, ή τείνουσιν αδιαλείπτως προς την συγχώνευσιν. Εξαιρέτως δε προσόν ημέτερον ιδιάζον είναι η γλώσσα, διότι δι' αυτής και μόνης επεπλεύσαμεν εις το τρικυμιώδες του παρελθόντος ημών πέλαγος και δι' αυτής και μόνης δυνάμεθα να εκπληρώσωμεν την εκπολιτιστικήν ημών εν τω μέλλοντι εντολήν. Άλλοι της ειδικής των εθνών ιστορίας νόμοι είναι οι έξεις αυτών, οι προαιρέσεις, τα κοινωνικά και πολιτικά συμφέροντα. Οι νόμοι ούτοι δεν είναι αναλλοίωτοι, όπως οι [...] δύο νόμοι της πατρίδος και της γλώσσης», Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Ποίον το εκ της ιστορίας όφελος», ό.π., σ. 269-270.

44. Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, συμπληρωμένη και σχολιασμένη από τον Π. Καρολίδη, Αθήνα 81963 (στη βάση της έκδοσης του 51925), Β' α', σ. 48-50.

45. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Γ. Κουμπουρλής, «Ο Ζαμπέλιος μέσα από τον Παπαρρηγόπουλο», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, ένθετο περ. *Ιστορικά* (αφιέρωμα: «Κ. Παπαρρηγόπουλος»), τχ. 85 (31.5.2001), σ. 44-48.

τους, για τις πολιτικές προκείμενες, διαστάσεις και προεκτάσεις του ιστοριογραφικού τους έργου – για πράγματα, με άλλα λόγια, που όταν τα στοιχειοθετούμε εμείς σήμερα, νομίζουμε ότι ανακαλύψαμε την Ατλαντίδα, ενώ δεν κάνουμε τίποτε άλλο από το να παραβιάζουμε ανοικτές θύρες. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι, ακόμη και στο επίπεδο της εννοιολόγησης, κάποια στιγμή αμφότεροι κατέληξαν να απομονώσουν την πολιτική διάσταση των ιστοριογραφικών ζητημάτων που τους απασχολούσαν και το ζήτημα που κατ' εξοχήν τους απασχολούσε ήταν η ταυτότητα του ελληνικού έθνους. Έτσι, ο Ζαμπέλιος έτεινε να διακρίνει μεταξύ ενός «πολιτικού» και ενός «ιστορικού» προσδιορισμού αυτής της ταυτότητας:

Τοιαύτα τινα σπουδάζον άμα και γελών έλεγέ μοι πρό τινων μνηνών εν Παρισίοις εις των κορυφαίων της Γαλλίας ιστορικών, φιλλέλην άλλως τε διακεκριμένους και θειασώτης των αγώνων μας [...]. «Οι πλεονέκται ούτοι φίλοι μας προς μηδέν άλλο βλέποντες, ή προς το ίδιον συμφέρον, το μεν πρώι καλούνται κατά λόγον ιστορικών Έλληνες, εν δε τη μεσημβρία λέγονται κατά λόγον πολιτικόν Ρωμαίοι, το δε εσπέρας αμφοτέρα συμβιβάζοντες γίνονται Γραικορωμαίοι. Πώς δ' εξηγούσι την αλλόκοτον πολυμορφίαν. Διά της Βυζαντινής ιστορίας. Και όμως, ανάθεμά με αν εις τους χρονογράφους της Κατωτέρας Αυτοκρατορίας εύρον ποτέ τον Ρωμαϊσμόν συντεταυτισμένον τω Ελληνισμώ». Άδικον, ούτω πως διαλεγόμενος και ούτω κρίνων, δεν είχεν ο ειλικρινής μας φίλος⁴⁶.

Ενώ ο Παπαρρηγόπουλος, από την πλευρά του, προτιμούσε τη διάκριση ανάμεσα στην «πολιτική» και την «ηθική/πνευματική/κοινωνική» (βλ. πολιτισμική) διάσταση του ίδιου ζητήματος:

Ούτω όμως τεθέντος ότι το ελληνικόν έθνος δεν ορέγεται αλλοτρίων, προς τί η λέξις ελληνισμός, αφού, ως πολλάκις είπομεν, δεν είναι αναγκαία ειμή επί της μεταδόσεως αυτού εις ετεροφύλους [με την έννοια, δηλαδή, του «εξελληνισμού»]; Διότι οι Έλληνες είναι έτι διηρημένοι εις ελευθέρους και μη ελευθέρους· εντεύθεν δε εν τη πολιτική αυτού εκδοχή το όνομα του ελληνικού έθνους ηδύνατο να περιορισθή εις μόνους τους κατοίκους του ελευθέρου κράτους. Τούτου λοιπόν ένεκα ελογίσθη απαραίτητον να εκδηλωθή δι' ίδιου όρου, μη διαφορομένου, η ηθική και πνευματική ενότης του πολιτικώς δεδιχοτομημένου έθνους⁴⁷.

Και οι δύο ιστοριογράφοι πριμοδότησαν την πρώτη διάσταση: ο Ζαμπέλιος αποθέωσε το Βυζάντιο-«πολιτικό λόγο» στη θέση της Αρχαιότητας-«ιστορικού λόγου»⁴⁸· ο Παπαρρηγόπουλος την πολιτική (την «κυβερνητι-

46. Σπ. Ζαμπέλιος, *Βυζαντινά Μελέτα*, ό.π., σ. 9-10.

47. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Ιστορία των ονομάτων», ό.π., σ. 91.

48. Βλ. τη σχετική προγραμματική τοποθέτησή του: «Απαιτείται ν' ανασκευάσωμεν πολλάς επικρατούσας προλήψεις· να επικρίνωμεν τας εσφαλμένας γνώμας [...] ανάγκη να ανατρέψωμεν συστήματα πεφημισμένα [...] ν' αναστατώσωμεν, ίσως, την δεσπόζουσαν

κή») ενότητα του ελληνισμού, την οποία έβλεπε να εκπροσωπεί ιστορικά το Βυζάντιο, αντί της απλής («ηθικής και κοινωνικής») ενότητάς του που, πάντα κατά τον ίδιο, είχε κατακτηθεί ήδη από την Αρχαιότητα⁴⁹, αλλά, όπως είδαμε στο παραπάνω απόσπασμα, την πολιτισμική «εκδοχή» του όρου «ελληνικό έθνος» αντί της πολιτικής, για πολιτικούς όμως λόγους, αφού η τελευταία έτεινε να περιορίσει το έθνος στο μικρό εκείνη την εποχή πολιτικό πυρήνα του. Αν θα θέλαμε λοιπόν να χρησιμοποιήσουμε μια γλωσσολογική ορολογία, θα λέγαμε ότι στο πλαίσιο ενός τέτοιου λόγου η ιστορία δεν είναι παρά το *σημαίνον* η (γεω)πολιτική είναι το πραγματικό *σημαινόμενο*.

ιστορικήν ερμηνευτικήν. Πρέπει, εν άλλαις λέξεσιν, η αρχαιότης να χάση εν τους οφθαλμούς των θεωρών μερίδα τινά της λαμπηδόνος της, η δε μέση εποχή, εγειρομένη εκ της τέφρας και της σκοτίας, να επισταθή εις την προσήκουσαν εκείνην περίβλεπτον θέσιν, όπου την εγκατασταίνει ο Χριστιανισμός», Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα Δημοτικά*, ό.π., σ. 16.

49. Για να είμαστε απόλυτα ακριβείς με την ορολογία του Παπαρρηγόπουλου, οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι ο ιστοριογράφος μιλούσε για «κυβερνητική», και όχι για «πολιτική», ενότητα του ελληνικού έθνους στο πλαίσιο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, με δεδομένο ότι αντιλαμβάνονταν την ιστορία του ως (τρισχιλιετές) σύνολο και παρέπεμπε την ολοκλήρωση της πολιτικής ενότητάς του στο μέλλον: «Ο καθ ημάς ελληνισμός αναμορφούται οσημέραι διά του εναρμονίου συνδυασμού [...] των παραδόσεων του αρχαίου ελληνισμού, εξ ων παρελάβομεν το όνομα ημών, την γλώσσαν, το εθνικόν φρόνημα [...] [και] των παραδόσεων του μεσαιωνικού βίου, εξ ων παρελάβομεν τα δόγματα της πατρίου θρησκείας, τας αρχάς της αστικής νομοθεσίας και την έννοιαν της κυβερνητικής ενότητος [...]». Θέλομεν δυνήθι να συμπληρώσωμεν την πολιτικήν του έθνους ημών ενότητα [...]» Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, ό.π., Γ' α', σ. 206. Πβ. για την αρχαία Ελλάδα: «Αν τότε έλειπεν από του ελληνικού έθνους μία τις κοινή πολιτική κυβέρνησις, οι ηθικοί όμως και κοινωνικοί δεσμοί δι ων συνεδέετο [...]», στο ίδιο, Α' α', σ. 314. Σε γενικές γραμμές, δεν υπεισήλθαμε στο σημείωμα αυτό σε λεπτομέρειες σχετικά με τις εννοιολογικές παλινωδίες και αντιφάσεις του Παπαρρηγόπουλου για μια τέτοια προσέγγιση, βλ. Γ. Κουμπουρλής, «Εννοιολογικές πολυσημίες και πολιτικό πρόταγμα: ένα παράδειγμα από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο», *Τα Ιστορικά* τχ. 28-29 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1998), 31-58.

Ioannis Koubourlis

LORSQUE LES HISTORIENS PARLENT D'EUX-MÊMES :
LE RÔLE DE L'HISTORIEN NATIONAL
CHEZ LES PIONNIERS DE L'ÉCOLE NATIONALE GRECQUE

(RÉSUMÉ)

Il s'agit d'examiner le discours des pionniers de l'école historiographique nationale (alias école romantique) grecque sur le rôle de l'*historien national* : ses devoirs, ses engagements à la fois scientifiques et politiques. En d'autres termes, il s'agit de traiter des enjeux politico-idéologiques affrontés par les représentants de cette école et discerner la manière dont ceux-ci ont su finalement combiner la *politique* et l'*histoire* à travers la formation de l'histoire nationale grecque.

Bien que considérant la politique et l'histoire comme un tandem inséparable, les pionniers de cette école, Zambélios et Paparrigopoulos, n'ont jamais hésité à privilégier ce qu'ils comprenaient comme leur "devoir patriotique". En effet, malgré un discours sur l'obligation de l'historien de faire preuve d'impartialité et d'objectivité, eux-mêmes n'ont pas évité de parler de "points de vue nationaux", grecs ou autres, dans l'historiographie et de consacrer leur vie à la "légitimation scientifique des intérêts nationaux grecs".

C'est dans ce but qu'ils ont entrepris la tâche d'attribuer un caractère national à l'histoire de Grèce, qu'il s'agisse de l'histoire de l'Antiquité ou de Byzance. Dans leur esprit, la nation grecque devait revendiquer "son" passé, tout comme elle revendiquait la "renaissance" d'un empire grec qui se substituerait à l'empire ottoman. On ne peut donc interpréter leurs références idéologiques au passé byzantin qu'en faisant état des revendications géopolitiques du nationalisme grec de l'époque.

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ ΤΗΣ ΓΡΑΦΗΣ:
ΕΝΑ ΠΡΟΟΙΜΙΟ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ
ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ
ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Οι θεωρητικές κατευθύνσεις αυτής της μελέτης θα μπορούσαν να παρουσιαστούν σαν προέκταση των ερωτημάτων που έθεσε μια παλιά επιστημονική συζήτηση μεταξύ ενός κοινωνιολόγου και ενός ιστορικού. Πρόκειται για τη βιβλιοκριτική που δημοσίευσε ο Marc Bloch το 1925 στο *Journal des Savants* για το βιβλίο του Maurice Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire*, γύρω από την έννοια της συλλογικής μνήμης:

[...] είμαστε ελεύθεροι να χρησιμοποιούμε αν θέλουμε την έννοια της «συλλογικής μνήμης», αλλά οφείλουμε να μην ξεχνάμε ότι ένα μεγάλο μέρος από τα φαινόμενα που περιγράφουμε έτσι είναι, απλά, γεγονότα που οφείλονται στην επικοινωνία μεταξύ των ατόμων.

Η κριτική προσφορά του Marc Bloch –πιο σύγχρονα κοινωνιολογική, σε τελευταία ανάλυση, από την, επηρεασμένη από τον κοινωνικό ανθρωπομορφισμό του Durkheim, ματιά του Halbwachs– εστιάζει το ενδιαφέρον στο ζήτημα της επικοινωνιακής διάστασης του κοινωνικού δεσμού: μέσου και αποτελέσματος των συλλογικών αναπαραστάσεων των ομάδων. Λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη τις κριτικές του Marc Bloch, ο Halbwachs περιόρισε τη μελέτη του στις ομάδες άμεσης επαφής, στις οποίες οι άνθρωποι γνωρίζονται μεταξύ τους, αφήνοντας, κατά τρόπο ενδεικτικό, έξω από αυτές την κοινότητα του έθνους:

[...] αν σαν ιστορική μνήμη εννοούμε τη σειρά των γεγονότων των οποίων η μνήμη διακόπηκε από την εθνική ιστορία, δεν είναι αυτή, δεν είναι τα πλαίσιά της, που αντιστοιχούν στην ουσία αυτού που αποκαλούμε συλλογική μνήμη. Γιατί το έθνος είναι πολύ απομακρυσμένο από το άτομο και δεν μπορεί αυτό παρά να θεωρήσει την ιστορία της χώρας του σαν ένα πλαίσιο πολύ ευρύ, με το οποίο η δική του ιστορία δεν έχει παρά ελάχιστα σημεία επαφής

αντίθετα η συλλογική μνήμη

είναι η ροή μιας σχέψης συνεχούς, μιας συνέχειας που δεν έχει τίποτα το πλαστό, καθώς δεν κρατά από το παρελθόν τίποτα που δεν είναι ακόμα ζωντανό ή ικανό να

ζήσει μέσα στη μνήμη της ομάδας. Εξ ορισμού, λοιπόν, αυτή δεν ξεπερνά τα όρια της ομάδας που τη συντηρεί¹.

Πρόκειται στην ουσία για την παραδοχή από τον Halbwachs της αδυναμίας του να μελετήσει την εθνική ιστορία –και το έθνος γενικότερα– στη λογική των συγκεκριμένων ομάδων άμεσης επαφής (face to face), στα πλαίσια των οποίων επεξεργάστηκε την έννοια της συλλογικής μνήμης. Το πρόβλημα στο οποίο προσέκρουσε ο Halbwachs στην προσπάθειά του να καταλάβει τις σχέσεις μέσω των οποίων συντίθενται οι εθνικές ομάδες, η αδυναμία του να θεωρήσει το έθνος σαν μια συλλογικότητα στην οποία τα άτομα εμπλέκονται και συμμετέχουν, η οποία τον ώθησε να περιορίσει τη μελέτη του στις ομάδες άμεσης επαφής, είναι το πρόβλημα που τίθεται αδιάκοπα –έμμεσα ή άμεσα– σε όλους τους μελετητές που ασχολούνται με το φαινόμενο των θρησκειών ή αυτό του εθνικισμού – εκείνους τουλάχιστον που δεν επαναπαύονται στην ευκολία των ανθρωπομορφικών ή των ουσιοκρατικών εξηγήσεων: είναι η δυσκολία μας ακόμα σήμερα να κατανοήσουμε στη βάση τους τα φαινόμενα επικοινωνίας που ξεπερνούν τις ομάδες άμεσης επαφής, τις κοινότητες δηλαδή που βασίζονται στην προφορικότητα.

Αν επιμένουμε στο σημείο αυτό είναι γιατί το εν λόγω κενό μεγαλώνει αντί να περιορίζεται στις μέρες μας, διευρυνόμενο ανάλογα με την αυξανόμενη σημασία που αποκτούν στο χώρο των κοινωνικών επιστημών νέα αντικείμενα που εστιάζουν την προσοχή στην υποκειμενικότητα της αντίληψης που διαμορφώνει το άτομο για τον κόσμο, για τη σχέση του με την κοινωνία και με το χρόνο. Από τα αντικείμενα αυτά θα αναφερθούμε στη μελέτη της ιστοριογραφίας που αποτελεί και το θέμα αυτού του άρθρου. Είναι αδιαμφισβήτητο ότι μια πραγματική επανάσταση επιτελέστηκε τα τελευταία είκοσι χρόνια στο χώρο της μελέτης των ιστορικών συγγραφών υπό το πρίσμα των υποκειμενικών συνθηκών παραγωγής τους. Ένα μεγάλο κομμάτι της εν λόγω παραγωγής επικεντρώθηκε εξάλλου στη μελέτη της εθνικής ιστοριογραφίας και προσπάθησε να την εξετάσει υπό το πρίσμα της σχέσης της με το φαινόμενο του εθνικισμού, με τρόπο λιγότερο ή περισσότερο επιτυχή, μη λαμβάνοντας υπόψη της, τις περισσότερες φορές, το κεντρικό πρόβλημα των σχέσεων επικοινωνίας. Η έλλειψη αυτή είχε ως αποτέλεσμα την αδυναμία να τοποθετηθούν τα μελετώμενα κείμενα στα κοινωνικά συμφραζόμενά τους, γεγονός που περιόρισε συνήθως τις προσεγγίσεις στον τομέα της φιλολογίας ή σε αυτόν της φιλοσοφίας. Ο βασικός λόγος είναι κατά τη γνώμη μας η μη αξιοποίηση των πλεονεκτημάτων που αντιπροσωπεύουν για τη μελέτη του εθνικισμού οι εικο-

1. *La mémoire collective*, εκδ. Gérard Namer, Παρίσι, Albin Michel, 1997, σ. 129-131.

σατείες πλέον εργασίες του Benedict Anderson και του Ernest Gellner, ο τόνος των οποίων τέθηκε ακριβώς στο ζήτημα της επικοινωνιάς².

Πιο συγκεκριμένα, ενώ ο Gellner έριξε το βάρος της ανάλυσής του στο θέμα της εκπαίδευσης, ο Anderson εστίασε κυρίως την προσοχή του στο θέμα της τυπογραφίας – είναι ακριβώς χάρη στις ανθρώπινες σχέσεις που οικοδομούνται με τη συνδρομή του μέσου αυτού που συνίσταται η δυνατότητα αντίληψης της εθνικής νοερής κοινότητας, μιας έννοιας που χρησιμοποιήθηκε συχνά ανεξάρτητα από το συγκεκριμένο επικοινωνιακό περιεχόμενο που ο εισηγητής της της απέδωσε, για να προσφέρει εύκολες λύσεις σε ιδεαλιστικές ή ανθρωπομορφικές αντιλήψεις του έθνους. Η έννοια νοερές κοινότητες χρησιμοποιήθηκε από τον Anderson για να σημάνει τις κοινότητες που ξεπερνούν την άμεση επαφή, αυτές των οποίων ο συστατικός κοινωνικός δεσμός οικοδομείται πέραν των ορίων της προφορικότητας. Η εισαγωγή της έννοιας αυτής αποτελεί λοιπόν μια σημαντική στιγμή στην πορεία συνειδητοποίησης του βαθύτερου προβλήματος στο οποίο είχε προ 40 χρόνων προσκρούσει ο Halbwachs και το οποίο τον έκανε να αποκλείσει από το έργο του τη μελέτη της σχέσης μεταξύ εθνικής ιστορίας και συλλογικής μνήμης.

Αφήνοντας κατά μέρος τις ποικίλες διαφορές των προσεγγίσεων του Gellner και του Anderson, ας σταθούμε σε αυτά που ενώνουν τους βασικούς τους άξονες, που δεν είναι, νομίζουμε, θεμελιωδώς ασύμβατοι. Καθώς, λοιπόν, στο κέντρο της προσέγγισης του πρώτου βρίσκεται ο μαζικός αλφαριθμητισμός και η εξάπλωση των σχολείων, και αυτής του δεύτερου η ανάπτυξη της τυπογραφίας, μπορούμε να υποστηρίξουμε με κάποια πειστικότητα ότι η εν γένει ανανέωση που οι δυο μελέτες έφεραν στην έρευνα του εθνικού φαινομένου είναι πως εστίασαν το ενδιαφέρον στη μεταβολή που υφίστανται, κατά τους τρεις τελευταίους αιώνες, οι πρακτικές της γραφής και της ανάγνωσης σε σχέση με τη διαμόρφωση της επικοινωνιακής βάσης του σύγχρονου έθνους. Με τον τρόπο αυτό δίνεται η δυνατότητα στο πεδίο της έρευνας του εθνικού φαινομένου να συναντήσει το –εξαιρετικά γόνιμο στα 20 χρόνια που μεσολάβησαν από τις δύο μελέτες για τον εθνικισμό, στις οποίες αναφερθήκαμε– πεδίο της ιστορίας των πρακτικών της γραφής και της ανάγνωσης, το οποίο και επικεντρώνεται όλο και περισσότερο στο ζήτημα των σχέσεων μεταξύ προφορικότητας και εγγραμματοσύνης: ένα ζήτημα του οποίου ο χειρισμός αποτελεί, στα μάτια μας, σημείο καμπής για την ποιότητα των μελετών που στρέφονται γύρω από το εθνικό φαινόμενο.

---

2. Benedict Anderson, *Imagined Communities*, Λονδίνο, Verso, 1983· Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Οξφόρδη, Blackwell Publishers, 1983.

Με τον τρόπο αυτό, το ερευνητικό σχέδιο που εδώ προτείνουμε συνίσταται στον εντοπισμό των μεταβολών στο χώρο της ανάγνωσης και της γραφής που παρέχουν τις επικοινωνιακές δυνατότητες μέσα από τις οποίες η κοινότητα *μη άμεσης επαφής*, η *νοερή κοινότητα* που ονομάζουμε έθνος, γίνεται δυνατή. Στον εντοπισμό του τρόπου με τον οποίον τα άτομα, τα δρώντα υποκείμενα της ιστορίας που μας ενδιαφέρει να αφηγηθούμε, επαναπροσδιορίζουν τα στοιχεία της ταυτότητάς τους μέσα από τη σχέση τους με τις επικοινωνιακές αυτές μεταβολές. Στο δρόμο αυτό πρόκειται να αντιμετωπίσουμε τη σχέση της *εθνικής κοινότητας*—των πρακτικών της γραφής που την παράγουν— με τις πρακτικές της γραφής που έδωσαν τη δυνατότητα ύπαρξης μιας παλαιότερης μορφής διευρυμένης κοινότητας: αυτής των μεγάλων θρησκειών του βιβλίου, όπως ο χριστιανισμός και το ισλάμ.

Πιο συγκεκριμένα, είναι από αυτή τη γωνία που προσεγγίζουμε το σχηματισμό της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός, που υπήρξε, αφ' ενός, μια ιστοριογραφική έννοια, ένας από τους κεντρικούς άξονες που χρησιμοποιήσαν οι συγγραφείς της ιστορίας για να οργανώσουν τον εθνικό χρόνο και, αφ' ετέρου, μια πλατιά διαδεδομένη έννοια, ένα σύνθημα που εξέφραζε και βοηθούσε να αναγνωρίζονται μεταξύ τους τα διαφορετικά και γεωγραφικά διασπαρμένα άτομα που συμμετείχαν, στο δεύτερο μισό κυρίως του 19ου αιώνα, στον ελληνικό εθνικισμό. Η έννοια αυτή έχει μια ενδιαφέρουσα ιδιαιτερότητα σε σχέση με την οπτική που προτείνουμε εδώ: το ίδιο το περιεχόμενό της—στα πλαίσια τουλάχιστον του αρχικού της σχηματισμού— συνίσταται στη μετατροπή μιας λόγιας γλώσσας, μιας γλώσσας των κειμένων και της γραφής, σε οργανωτικό παράγοντα της ιστορικής αφήγησης. Γιατί αν η αρχική επεξεργασία της εν λόγω έννοιας—στη σύγχρονη ιστοριογραφική μορφή της— είναι ένα φαινόμενο κεντροευρωπαϊκό και δυτικοευρωπαϊκό (στη γερμανική εκδοχή του Hellenismus και στις μεταγενέστερες αγγλικές και γαλλικές ιδιοποιήσεις του Hellenism και Hellenisme αντίστοιχα), η νεοελληνική της σημασιδότηση είναι ένα φαινόμενο που σχετίζεται με τις πραγματικότητες του βαλκανικού χώρου και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Πρόκειται για τη συνειδητοποίηση από έναν αριθμό νεοελλήνων ιδεολόγων του ρόλου που έπαιζε η διάδοση της γραπτής ελληνικής στα πλαίσια του ελληνικού εθνικισμού, καθώς και της μεγάλης ώθησης που έδινε στο φαινόμενο αυτό η σχέση της εν λόγω γλώσσας με την Ορθόδοξη Εκκλησία³. Πρό-

3. Δες το δικό μας «Έλληνισμός» και εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τα Ιστορικά* τχ. 34 (Ιούνιος 2001), 3-70, του οποίου το παρόν άρθρο αποτελεί μια πρόεκταση, επιδιώκοντας εν τούτοις να μπορεί να διαβαστεί ως κείμενο εντελώς αυτοτελές.

κειται για τη νομιμοποίηση αυτής της δυναμικής στο παρόν μέσω της αναγωγής της σε κυρίαρχο παράγοντα της «ιστορίας του ελληνικού έθνους», καθώς και σε μειζώνα συνισταμένη του ρόλου του έθνους αυτού μέσα στην «παγκόσμια ιστορία». Πρόκειται για την ιστορία ενός πολιτισμικού φαινομένου –της εν γένει εξάπλωσης της ελληνικής στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Βαλκανική– που οργανώνεται στα πλαίσια μιας αντίληψης παραμορφωτικής: της αναχρονιστικής προβολής μιας διάστασης των πρακτικών της γραφής, που αποκτά έντονη πολιτική σημασία στα Βαλκάνια του τέλους του 18ου και του πρώτου μισού του 19ου αιώνα (: του ρόλου της διδασκαλίας της ελληνικής στην εγγραφή των ατόμων στην ελληνική εθνική κοινότητα), σε ολόκληρη την ιστορία της εν λόγω γλώσσας από τους αλεξανδρινούς χρόνους μέχρι τη δεδομένη στιγμή. Με τον τρόπο αυτό, όλα τα στοιχεία που συνέβαλαν στην εξάπλωση της ελληνικής, στην κατά εποχές διδασκαλία της, στη διατήρηση των ελληνικών κειμένων –και στα πλαίσια αυτά το εν γένει ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα– ενσωματώνονται σε μια ενιαία ιστορική αφήγηση και λαμβάνουν τη σημασία τους μέσα στα πλαίσια μιας μεταγενέστερης ειδικής κοινωνικής διάστασης της γλώσσας αυτής.

Ο σχηματισμός της έννοιας ελληνισμός σφραγίζει την αφομοίωση της εκκλησιαστικής στην εθνική ιστορία και έρχεται, ως κατάληξη μιας έντονης αντιπαράθεσης για τη σχέση μεταξύ ελληνικού έθνους και Ορθοδοξίας, να προσφέρει τη δυνατότητα διαμόρφωσης μιας ενιαίας και ευρέως αποδεκτής εθνικής ιστοριογραφίας. Το αντικείμενο αυτού του άρθρου δεν είναι η μελέτη της εν λόγω ιστοριογραφικής παραγωγής⁴. Αυτό που θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε εδώ είναι οι προϋποθέσεις της, η δυναμική που την έκανε δυνατή. Τα βαθύτερα αίτια που ώθησαν κάποιους λόγιους του 19ου αιώνα να οραματιστούν τη σύζευξη της εκκλησιαστικής με την εθνική ιστορία και τους λόγους για τους οποίους κάτι τέτοιο μπόρεσε να γίνει ευρύτερα αποδεκτό. Και για να γίνει αυτό οφείλουμε να γυρίσουμε πίσω στο χρόνο, να εξετάσουμε το ρόλο των πρακτικών της γραφής στην ενσωμάτωση των ατόμων στην ορθόδοξη κοινότητα, τις απαρχές ενός εθνικιστικού τρόπου αντίληψης του κόσμου και τα σημεία σύγκλισής του με τον χριστιανικό ή απόκλισής του από αυτόν. Προτείνουμε δηλαδή μια μακρύτερη στη διάρκεια της ιστορίας των πρακτικών της γραφής και της ανάγνωσης της ελληνικής και των σχέσεών τους με τις δυνατότητες αντίληψης της ανατολικής χριστιανικής,

4. Το δικό μας, «'Ελληνισμός' και εξελληνισμός...», ό.π., δεξ επίσης τη μελέτη του Γιάννη Κουμπούρη, *Recherches sur la formation de l'histoire nationale grecque : L'apport de Spyridon Zabelios (1815-1881)*, Παρίσι, École des Hautes Études en Sciences Sociales, 2000.

αφ' ενός, και της ελληνικής εθνικής, αφ' ετέρου, κοινότητας. Μια ιστορία που, αν οι προσεγγίσεις μας είναι σωστές, θα πρέπει να απαντήσει στα ερωτήματα που θέσαμε για τη διαμόρφωση στο μέσον του 19ου αιώνα των κατάλληλων συνθηκών για το σχηματισμό της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός και την παραγωγή μιας σχετικά ομοιογενούς και ευρύτερα αποδεκτής εθνικής ιστοριογραφίας.

ΤΑ ΚΟΙΝΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ Η ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ

Σύμφωνα με τον Crusius στα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης

In tota Graecia [όπως αποκαλούσαν οι Δυτικοί εκείνης της εποχής το μεγαλύτερο μέρος της Βαλκανικής] studia nullibi florent. Academias et professores publicos nullos habent, praeter scholas triviales, in quibus pueri Orogion, psalterium, aliosque librorum in missa usus est, legere docentur⁵.

Η εικόνα αυτή εναρμονίζεται εξάλλου σε μεγάλο βαθμό με αυτήν που συναντάμε για τη διδασκαλία της γραφής σε πηγές της πρώιμης οθωμανικής περιόδου, όπως το χρονικό του ιερέα παπα-Συναδινού, γεννημένου το 1600 στο χωριό Μελενικίτσι της περιοχής των Σερρών (χωριό σήμερα σλαβόφωνο), ο οποίος γράφει: «Με επήγε ο πατέρας μου ο παπά κυρ Σιδέρης εις τα Καλάδενδρα [επίσης σλαβόφωνο χωριό], εις τον διδάσκαλον τον παπά κυρ Δήμον <> και έμαθα εις αυτόν τα κοινά γράμματα, εις δόξαν Χριστού» (1, 5)⁶. Εν τούτοις η εκπαίδευση του παπα-Συναδινού δεν περιορίζεται στο πρώτο αυτό στάδιο καθώς, κάποια χρόνια αργότερα: «Επήγα εις τον παπά κυρ Παρθένιον απάνου εις την Μητρόπολιν και έμαθα γραμματικήν, το γράψιμον και από τους ποιητάδες τον Κάτωνα, τον Πυθαγόρα, τον Αριστοφάνη και τον κανόνα των Χριστουγέννων και των Φώτων» (1, 11).

Το πρώτο μέρος του χειρογράφου του παπα-Συναδινού (που χωρίζεται σε τέσσερα βιβλία) έχει τη μορφή ενός χρονικού που παραθέτει σύντομες νεκρολογίες εξεχόντων προσώπων – στην πλειοψηφία τους ιερέων⁷. Επιμένοντας, κατά τρόπο παραδοσιακό για την ορθόδοξη χρονογραφία, στο ζήτη-

5. *Turcograecia*, σ. 205.

6. Οι παραπομπές γίνονται στην έκδοση του Paolo Odorico, Παρίσι, Éditions de l'Association "Pierre Belon", 1996, σ. 1, 5.

7. Την ανάγκη ανθρωπολογικής προσέγγισης αυτών των βιογραφιών σημείωσε ο Σπύρος Ασδραχάς, *Οικονομία και νοσοτροπίες*, Αθήνα, Ερμής/Νεοελληνικά μελετήματα, 1988, σ. 170.

μα της εκπαίδευσης κάθε ιερέα, ο Συναδινός μας δίνει τη δυνατότητα να διαμορφώσουμε μια ιδέα του επιπέδου εκπαίδευσης του κλήρου της περιοχής του. Το γεγονός ότι πολύ σπάνια αναφέρεται στην εκπαίδευση μη κληρικών οφείλεται, αφ' ενός, στο ότι το ποσοστό των εγγράμματων λαϊκών φαίνεται να είναι αρκετά περιορισμένο και, αφ' ετέρου, στο ότι ο συγγραφέας αυτός αντιλαμβάνεται τη γραφή σαν μια μαθητεία προορισμένη να οδηγήσει στο ιερατικό επάγγελμα: «[...] αδελφέ μου, εάν έμαθες γράμματα και βουλεύεσαι να γένης ιερέυς...» (2, 3). Πρόκειται για το ρόλο που παίζει στην κοινωνία του παπα-Συναδινού η διδασκαλία των κοινών γραμμάτων.

Μια διαχωριστική γραμμή φαίνεται να χωρίζει στην περίοδο αυτή –κάτι που συναντάμε άλλωστε σε όλη τη βυζαντινή γραμματεία– τα κοινά γράμματα (ή τη ρωμαϊκή γλώσσα) από τα ελληνικά, μια τομή που ο παπα-Συναδινός σέβεται απόλυτα και περιπαίζει εκείνους που προσπαθούν να την αγνοήσουν:

Ηξευρε και τούτο, ω αδελφέ μου, πως αυτό το βιβλίο σε το έγραψα πολλά απλά ήγουν ρωμαϊκήν γλώτταν διά να καταλάβης πάντα το σύντομον και να μην χρειαστής άλλον τινά να σε το εξήγηση. Διότι πολλοί τινές γράφουσι βιβλία και συντυχαίνουν Ελληνικά και δεινά, και όποιος είναι δάσκαλος ή μαθηματικός τα ηξεύρει τί λέγουν, αμή οι άλλοι οπού ηξεύρουν τα κοινά γράμματα δεν ηξεύρουν τί λέγει μέσα και τί έννοια είναι. Ομοίως και άλλοι αμαθείς ως εμέ γράφουσι βιβλία και συντυχαίνουν μέσα και Ελληνικά και ρωμαϊκά όπερ εστίν άστοπον και ανάρμωστον και όποιος μαθηματικός το ανεγνώσει, στέκει και τον αναγελά και τον λέγει «Ελληήνισεν ο βάρβαρος», διότι όταν συντυχαίνη τινάς ή ότι όλα να είναι Ελληνικά εις την τάξιν τους, ή ότι να συντυχαίνη όλα ρωμαϊκά και μια γλώσσα (4, 13).

Ας εξετάσουμε όμως καλύτερα το ρόλο που η διδασκαλία των κοινών γραμμάτων φαίνεται να παίζει στην κοινωνία που γνωρίζει ο παπα-Συναδινός: ο ιερέας πρέπει να μπορεί να διαβάξει για να φέρνει σε πέρας τη λειτουργία, είναι επίσης υποχρεωμένος να διαβάξει τα ιερά βιβλία για να κηρύττει. Το κήρυγμα, ο δημόσιος λόγος του παπά, συνίσταται σε μια ομιλία απλοϊκή, που παρέχει στους πιστούς παραδείγματα για την οργάνωση της ζωής τους: την καθοδήγηση της ερωτικής συμπεριφοράς, της σχέσης με τον πλούτο και την ιδιοκτησία, της πίστης. Και θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι περισσότερο κι από τη λειτουργία, είναι στο κήρυγμα και τη διδασχά –που επεκτείνεται και πέρα από το ναό– που εντοπίζεται ο κοινωνικός ρόλος του ιερέα, ο τρόπος με τον οποίο τα πολιτισμικά στοιχεία της πίστης αναπαράγονται. Το περιεχόμενο των κηρυγμάτων και διδασχών, που καθορίζουν στα μάτια του παπα-Συναδινού όλο το κύρος του ιερέα, αντλείται κυρίως από τις αναγνώσεις του. Στο «ποιμαντικό» λοιπόν μέρος του βιβλίου του, που είναι οργανωμένο με τη μορφή διαδοχικών διδασχών, ο παπα-Συναδινός γράφει σε σχέση με τον κατακλυσμό:

[...] *αμή ημείς τί να ειπούμε τώρα, οπού ηξεύρομε πως εκείνοι οι άνθρωποι με το να κάμουν τα άτυχα θανατώθηκαν, όπου έχομε προφήτας όπου μας καθοδηγούν, Αποστόλους, μάρτυρας, ιεράρχας [...]* και έχομε τα γράμματα και ηξεύρομε πως επέρασεν ο κόσμος όλος, ποιος έκαμε το καλόν, και ποιος το άτυχον και ηξεύρομε και το καλόν και το άτυχον, και μας έδωσεν ο Θεός πολλά παραδείγματα ότι να αποφεύγωμε από την αμαρτίαν (3, 14).

Ορίστε ποια είναι για τον παπα-Συναδινό η αποστολή των γραμμάτων, των ιστοριών που περιέχονται στη Βίβλο, τα Ευαγγέλια, τους βίους των αγίων: να παράσχουν παραδείγματα («ποιος έκαμε το καλόν και ποιος το άτυχον»).

«Και έχομε και τα γράμματα...»: ένας ολόκληρος κόσμος πιστών, ο κόσμος του παπα-Συναδινού, ο κόσμος των χαλκηδόνιων ανατολικών χριστιανών, οφείλει να οργανώνεται σε σχέση με την εν λόγω γραπτή γνώση, που ο ιερέας έχει την αποστολή να μεταδώσει. Είναι στις ανάγκες αυτής της αποστολής που απαντά κατ' αρχήν η διδασκαλία της γραφής και είναι λόγω της ανεπάρκειάς τους σε αυτήν την αποστολή που ο παπα-Συναδινός οικτρίζει τους «αγράμματος» ιερείς.

Αυτό όμως που περισσότερο μας ενδιαφέρει εδώ είναι πως στα πλαίσια του κοινωνικο-θρησκευτικού τους ρόλου, τα κοινά γράμματα –δίνοντας πρόσβαση στις βιβλικές ιστορίες και τους βίους των αγίων– συντελούν στη δημιουργία της αντίληψης ενός ιστορικού γίνεσθαι, του κοινού συλλογικού γίνεσθαι της τεράστιας αυτής κοινότητας που ο παπα-Συναδινός ονομάζει *έθνος* ή *γένος των Χριστιανών*. Ο εν λόγω ιερέας διακατέχεται από την αγωνία του μέλλοντος του έθνους αυτού. Είναι σε οιοδήποτε μέρος της εν λόγω κοινότητας που απευθύνεται το διδακτικό μέρος της συγγραφής του: στον ανώνυμο «αδελφό του», που βλέπουμε να καταλαμβάνει διαδοχικά όλες τις πιθανές θέσεις του ορθόδοξου χριστιανικού σύμπαντος. Πλούσιος ή φτωχός, αμαρτωλός ή ενάρετος, γραμματικός ή αγράμματος, ιερέας ή λαϊκός, γεωργός, τεχνίτης ή έμπορος, ο αδελφός αυτός έχει πάντα να μάθει από τα παραδείγματα των βίων που περιέχονται μέσα στα βιβλία. Η ιδέα αυτή του ανώνυμου αδελφού, αντικειμένου της αγάπης του συγγραφέα («αδελφέ μου πολυαγαπημένε»), μέσα από την οποία το έθνος των χριστιανών γίνεται αντιληπτό από αυτόν, μας οδηγεί αυτόματα σχεδόν στην έννοια της *νοερής κοινότητας* του Benedict Anderson. Ζώντας στην ίδια με αυτόν συγχρονία, καταλαμβάνοντας νοερά όλες τις θέσεις του χριστιανικού κόσμου, όπως ο Συναδινός τον φαντάζεται, ο άγνωστος «αδελφός» αποτελεί τον ιδεοτυπο της ταυτότητας. Έτσι, καθοδηγώντας τον αδελφό, είναι το *έθνος των χριστιανών* που ο Συναδινός προσπαθεί να καθοδηγήσει, για να το βοηθήσει να βγει από τη δύσκολη θέση στην οποία βρισκόταν:

Ω αδελφέ μου πολλά ηγαπημένη και πεφιλημένη εκ μέσης μου της ψυχής, αυτές τες παραγγελίες να τες φυλάξης καλά διά να γένης αγαθός άνθρωπος, διότι είδες παρά μπρος το πως σε έχω γραμμένα πάσα ενού πολιτεία [...] ουχί μόνον των ξένων και εδικών, αλλά πολλά μάλλον και τες εδικές μου συμφορές [...] Διότι, ω αδερφέ, κοίτα εις την θείαν Γραφήν καν τε εις την παλαιάν καν τε εις την νέαν καν τε εις το άγιον Ευαγγέλιον καν τε εις τους χρονογράφους και εις τα βιβλία του κόσμου πως γράφουν ενού πολιτεία ως καθώς επολιτεύθει πάσα εις [...] διότι η θεία Γραφή έτζει το έχει συνήθεια, πάντοτες να λέγη την αλήθειαν [...] διά να δώσεις εις εσένα, ω αδελφέ, να μάθεις παράδειγμα από εκείνους, το πως όσα άτυχα είναι να τα αποφεύγης, και όσα είναι καλά και θεάρεστα έργα να τα κάμης διά να ευχαρηστήσης Θεόν και ανθρώπους (3, 1-2).

Με τον τρόπο αυτό ο εν λόγω ιερέας που περιπλανήθηκε διά μακρόν, μέσω των αναγνώσεών του, στον κόσμο των πατριαρχών της Βίβλου και των αγίων, τοποθετούσε μεταξύ τους τις βιογραφίες των συγχρόνων του, αλλά και τη δική του βιογραφία, την προσωπική του βιωμένη ιστορία, αποδίδοντας σε αυτήν την ίδια παραδειγματική σημασία που έβλεπε να έχουν οι βίοι που καταγράφονταν από τη «θεία Γραφή» και περιλαμβάνονταν στα «βιβλία του κόσμου».

Στην αντίληψη λοιπόν του παπα-Συναδινού, η ταύτιση με τα αρχέτυπα-παραδείγματα είναι ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι εντάσσονται στη χριστιανική κοινότητα. Στη διαδικασία αυτή φαίνεται εξάλλου να συνίσταται γι' αυτόν η κατ' εξοχήν πρακτική του ιερέα: η κινητοποίηση από τον άμβωνα των βίων-παραδειγμάτων για την καθοδήγηση της ζωής των χριστιανών. Θα μπορούσαμε μάλιστα, από τη δική μας σκοπιά, να πούμε πως, στα πλαίσια της συνάντησής τους με τους αρχετυπικούς βίους, οι χριστιανικές κοινότητες διαμορφώνουν μια κοινή «γλώσσα», έναν κώδικα επικοινωνίας φτιαγμένο από σύντομες παραδειγματικές ιστορίες και πρόσωπα που λειτουργούν εν είδει συμβόλων, οργανώνοντας το χώρο και το χρόνο, παρέχοντας τα στοιχεία του ονομαστικού συστήματος των ατόμων, δίνοντας σε πλήθος -ξεχωριστών μεταξύ τους κατά τις συνθήκες και τη γλώσσα- κοινοτήτων την αίσθηση μιας κοινής μοίρας, ορισμένους κοινούς τόπους για την αντίληψη του κόσμου, του θανάτου, της ζωής.

Αυτό που ο Συναδινός μας επιτρέπει, περισσότερο από άλλους λογιότερους συγγραφείς θρησκευτικών διδαχών της εποχής του, να καταλάβουμε είναι η σημασία της γραφής, των κοινών κυρίως γραμμάτων, που διδάσκεται κανείς με τη βοήθεια των εκκλησιαστικών κειμένων από τους ιερείς, για την πραγματοποίηση της ατελούς αυτής ταύτισης, για την ενσωμάτωση των ατόμων στη «χριστιανική οικογένεια». Καταλαβαίνουμε πως τα εν λόγω γράμματα είναι που επιτρέπουν στον ιερέα να κινητοποιήσει το ογκώδες σύνολο των βίων-αρχετύπων που βρίσκεται στα βιβλία προς την κατεύ-

θυνηση των αγράμματων, στη συντριπτική πλειοψηφία τους, αγροτικών κοινοτήτων, να παίζει το ρόλο του μεσάζοντα μεταξύ γραπτού και προφορικού, μετατρέποντας το σύνολο των παραδειγμάτων σε έναν κώδικα επικοινωνίας που ενώνει τις διαφορετικές περιοχές του ευρέος φάσματος ανθρώπων που εγγράφονται στο γένος-έθνος των χριστιανών. Πως, με λίγα λόγια, η διδασκαλία των κοινών γραμμάτων—όπως των εκκλησιαστικών λατινικών (και όχι των κλασικών λατινικών που διδάσκεται ο ανώτερος κλήρος και οι λόγιοι) στον καθολικό κόσμο ή των αραβικών του Κορανίου στο ισλάμ—είναι η βασική επικοινωνιακή προϋπόθεση ώστε η θρησκευτική κοινότητα να είναι κατανοητή από τους πιστούς, πως η διδασκαλία αυτή αποτελεί την αναγκαία συνθήκη ύπαρξής της.

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ Η ΤΑΥΤΙΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΑ

Από τις αρχές περίπου του 15ου αιώνα παρατηρούμε σποραδικά έναν αριθμό λογίων, «κατόχων ελληνικών γραμμάτων» (κατά μία από τις συνηθισμένες εκφράσεις της εποχής), οι οποίοι ανάγουν την καταγωγή τους στους Έλληνες—τον αρχαίο λαό που είχε δώσει το όνομά του στη γραμματεία μέσω της οποίας τα εν λόγω ελληνικά γράμματα διδάσκονταν και στην οποία έδιναν πρόσβαση—και ονομάζουν με τον τρόπο αυτό τους ομοίους τους: τους ορθόδοξους χριστιανούς που βρίσκονταν κάτω από την *Ρωμαίων αρχήν*. Μια διάσπαρτη δηλαδή χρονικά και περιορισμένη αριθμητικά, στα πλαίσια των ελληνογράμματων κειμένων, σειρά συγγραφέων που ονόμαζαν τους εαυτούς τους και τους ομοίους τους με έναν τρόπο απόλυτα συμβατό με αυτόν με τον οποίο ονόμαζαν τον ίδιο πληθυσμό οι καθολικοί: *Graeci*. Τα περιθώρια αυτού του άρθρου μάς απαγορεύουν την ανάλυση των απαρχών αυτού του φαινομένου που ονομάζουμε: *ταύτιση με την ελληνική γενεαλογία*. Θα πρέπει ωστόσο να αναφέρουμε πως εγγράφονται σε αυτό—ή το παράγουν—οι λογίοι, αποκλειστικά, από τους ανατολικούς χριστιανούς και, από αυτούς, κυρίως εκείνοι που σχετίζονται σε μεγάλο ποσοστό με την Ιταλία, θαυμάζοντα τα γράμματά της και τον τεχνικό της πολιτισμό. Κάποιος, φέρ' ειπείν, σαν τον Βησσαρίωνα που συνδυάζει την πρότασή του στον αυτοκράτορα Μανουήλ Παλαιολόγο για αποστολή νεαρών υπηκόων του προς εκμάθηση τεχνών στις ιταλικές πόλεις με την αντίληψη ότι η εκεί μαθητεία τους αντιστοιχεί στην αποπληρωμή από τους Δυτικούς ενός πολιτισμικού δανείου: στην επιστροφή στον τόπο της σοφίας που έλαβαν από τους Έλληνες—την οποία δανείστηκαν για χρήση χωρίς να γίνουν ποτέ οι νόμιμοι κάτοχοί της, οι δικαιούχοι. Και θα πρέπει ακόμα να αναφερθεί πως σε καμία περίπτωση δεν συναντάται στις ιστορικές μαρτυρίες που προέρχονται από εκείνες τις

εποχές ουδεμία περίπτωση ταύτισης με την ελληνική γενεαλογία που να προέρχεται από την πένα ενός συγγραφέα που η παιδεία του να μην έχει περάσει από το υψηλό επίπεδο των ελληνικών γραμμάτων και να έχει παραμείνει στα κοινά⁸. Ας σημειωθεί ακόμα ότι στον αιώνα αυτό, όπως και στους δύο επόμενους, ο αριθμός των ταυτιζόμενων με την ελληνική γενεαλογία δεν αποτελεί παρά ένα μικρό υποσύνολο του συνόλου των «κατόχων ελληνικών γραμμάτων» και πως ο αριθμός τους αυξάνεται σχετικά στο γύρισμα του 18ου αιώνα, οπότε συναντάμε διάσημους ελληνομαθείς όπως ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος, ο Μεθόδιος Ανθρακίτης και ο πατριάρχης Ιεροσολύμων Χρυσάνθος Νοταράς. Ας διαβάσουμε ένα χαρακτηριστικό, για την κοινότητα του στα πλαίσια του φαινομένου που εξετάζουμε, χωρίο του τελευταίου:

[...] δεν αρνούμαι πως εστάθησαν και εις άλλα έθνη, και μάλιστα εις τους Λατίνους, μέγιστοι άνθρωποι εις την σοφίαν, όμως αυτοί ή ουδέν σοφόν είπον οίκοθεν, ή αν είπον έλαβον τας αρχάς εκ των πηγών της Ελλάδος, και τούτο δεν είναι τόσον επαινετόν, επειδή και αληθέστατα είπεν εκείνος όπου είπεν, όλον το κατόρθωμα είναι εκείνου που ήυρεν την αρχήν⁹.

Έχοντας σπουδάσει στην Πάδοβα, έχοντας ταξιδέψει στο Παρίσι και το Βερολίνο, ο Χρυσάνθος Νοταράς είναι σίγουρα κάποιος που εντυπωσιάζεται από τον πολιτισμό της Δυτικής Ευρώπης. Αυτό που μας δείχνει το παραπάνω απόσπασμα είναι ο τρόπος με τον οποίο η δυνατή αυτή εντύπωση αποτυπώνεται στο επίπεδο της ταυτότητας: οι συνέπειές της στο χώρο του ονομαστικού συστήματος με το οποίο το άτομο προσδιορίζει το σύνολο στο οποίο ανήκει και με το οποίο κατά πρόεκταση εντάσσεται στον κόσμο. Κατά τρόπο ανάλογο με

8. Σύμφωνα τουλάχιστον με το αποτέλεσμα μιας ανάλυσης των συγγραφέων των τελευταίων βυζαντινών χρόνων την οποία πραγματοποιήσαμε στα πλαίσια μιας εκτεταμένης μελέτης που παραμένει προς το παρόν ανέκδοτη και της οποίας αποτελεί μέρος αυτή που εδώ παρουσιάζεται. Σε παρόμοια συμπεράσματα έφτασε άλλωστε ο Dieter Reinsch («Η θεώρηση της πολιτικής και πολιτιστικής φυσιογνωμίας των Ελλήνων στους ιστορικούς της Άλωσης», *Études balkaniques/Cahiers Pierre Belon* 6 (1999), 69-86 και η Buket Kitarçi Bayrı (*La définition de "l'autre" dans les récits hagiographiques de néo-martyrs de l'époque des Paléologues XIIIe-XVe siècle*, Mémoire de DEA υπό τη διεύθυνση του Michel Kaplan, Paris I-Panthéon-Sorbonne, 2003).

9. Χειρόγραφη μελέτη με τίτλο «Θέσεις τινές περί οικοδομής των σχολείων» που περιέχεται στους κώδικες της συλλογής του Μετοχίου του Παναγιώτου Τάφου της Κωνσταντινούπολης, οι παραπομπές στο οποίο γίνονται από τα αποσπάσματα που περιέχονται στο βιβλίο της Πηνελόπης Στάθη, Χρυσάνθος Νοταράς πατριάρχης Ιεροσολύμων. Πρόδρομος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα, Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχιολών, 1999, σ. 111.

αυτόν του Βησσαρίωνα, δύομισι αιώνες νωρίτερα, για την Ιταλία, ο Χρύσανθος αποδέχεται την ανωτερότητα, στο παρόν, του πολιτισμού της Δυτικής Ευρώπης. Αποδέχεται την ίδια στιγμή τη θέση την οποία ο εν λόγω πολιτισμός του αποδίδει στο δικό του ονομαστικό σύστημα, τον τρόπο με τον οποίο τον ενσωματώνει: το όνομα του Έλληνα. Ένα όνομα που δεν ανήκει σε πρώτο επίπεδο στο ονομαστικό σύστημα του δικού του κόσμου: αυτού των ανατολικών χριστιανών. Ένα όνομα εν τούτοις το οποίο οι ουμανιστές της Δυτικής Ευρώπης ενσωμάτωσαν στη γενεαλογία του δικού τους πολιτισμού, στα πλαίσια μιας αντίληψης της ιστορίας που εξαπλώθηκε παράλληλα με τα κείμενα που οι ουμανιστές αυτοί παρήγαγαν, μιας αντίληψης της ιστορίας που λειτουργούσε παράλληλα σαν σύστημα ταυτότητας του πολιτισμού αυτού, στη σαγήνη του οποίου έπεσαν ορισμένοι ανατολικοί χριστιανοί λόγιοι όπως ο Χρύσανθος Νοταράς – ή αρκετά χρόνια πριν από αυτόν ο πατριάρχης Κωνσταντινούπολης Κύριλλος Λούκαρης, που με έναν τρόπο παράλληλο με αυτόν έγραφε «ότι τον καιρόν τον παλαιόν όσον η σοφία επολιτεύετον εις την Ελλάδα τους Λατίνους οι Έλληνες είχαν διά βραβάρους· και τώρα αν εβραβαρώθημεν ημείς και εκείνοι εσοφίσθησαν παράξενον δεν είναι»¹⁰.

Επωφελούμενοι λοιπόν από τη θέση που οι ουμανιστές λόγιοι της Δυτικής Ευρώπης τους δίνουν στο δικό τους σύστημα ιστορίας, οι ανατολικοί χριστιανοί λόγιοι αναδιαπραγματεύονται τους όρους υποταγής τους στο σύστημα αυτό: αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους σαν τους αρχικούς ιδιοκτήτες ενός πολιτισμού που δάνεισαν στους Ευρωπαίους, η κυριότητα του οποίου εν τούτοις δεν έπαψε ποτέ να τους ανήκει.

Η διανοητική διαδικασία που εξετάζουμε εδώ είναι ιδιαίτερα σημαντική για το λόγο ακριβώς ότι είναι απόλυτα τετριμμένη: πρόκειται για τους όρους της πολιτισμικής υποταγής που ανιχνεύουμε σε πλήθος περιπτώσεων «εκδυτικισμού». Πρόκειται ουσιαστικά για μια γραμματική του φαινομένου αυτού που λαμβάνει χώρα με διανοητικά βήματα σχεδόν ακριβή: την αποδοχή, σε ένα πρώτο επίπεδο από το αφομοιούμενο υποκείμενο, του δυτικού –του ηγεμονικού δηλαδή πολιτισμικά– ονομαστικού συστήματος (που είναι την ίδια στιγμή ένα πλαίσιο αντίληψης της ιστορίας), τη μετατροπή, από το εσωτερικό, του εν λόγω συστήματος, τη μετακίνηση της ισορροπίας του, με άξονα το αφομοιούμενο υποκείμενο, την κοινότητά του (έτσι όπως έχει αναβαπτισθεί), η οποία έρχεται πλέον στο κέντρο του συστήματος, αποκτώντας δικαίωμα ιδιοκτησίας στον εν λόγω πολιτισμό: μετατρέποντας

10. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, Κυρίλλου Λουκάρεως πίναξ ομιλιών και έκθεσις ορθοδόξου πίστεως, Αλεξάνδρεια 1913, σ. 57.

τη μειονεκτική θέση του παρόντος σε πλεονεκτική θέση του μέλλοντος, χάρι σε ένα δικαίωμα που πηγάζει από το παρελθόν.

Μια τέτοια γραμματική, που επαλληθείται σε πλήθος περιπτώσεων πέραν της αφομοίωσης του ελληνικού ονόματος (δυστυχώς τα περιθώρια αυτού του άρθρου δεν επιτρέπουν την ανάπτυξη της συγκριτικής διάστασης), έχει εν τούτοις μια αξία απλά μορφολογική και όχι ερμηνευτική. Για να προχωρήσει κανείς βαθύτερα στην κατανόηση του φαινομένου πρέπει να λάβει υπόψη του ότι οι υποστασιοποιημένες ενότητες που ονομάζουμε πολιτισμούς (δυτικό, ευρωπαϊκό, ανατολικό ή ελληνικό) είναι έννοιες που υπάγονται σε έναν κώδικα επικοινωνίας ξένο σε μεγάλο ποσοστό προς την κυρίαρχη θεολογικο-πολιτική αντίληψη του κόσμου η οποία προηγείται από –και συνεχίζει να υπάρχει παράλληλα με– αυτούς τους ζηλωτές των βιβλίων που μια μεταγενέστερη φιλοσοφία της ιστορίας ονόμασε *ουμανιστές*. Είναι ακριβώς στον «πολιτισμό», ή καλύτερα στον κώδικα επικοινωνίας, των *ζηλωτών* αυτών του βιβλίου που εγγράφονται άνθρωποι όπως ο Λούκαρης ή ο Χρύσανθος και όχι σε κάποιον φαντασματικό «δυτικό πολιτισμό»: με αυτούς επικοινωνούν μέσω των συγγραφών και με αυτούς μοιράζονται μια αντίληψη του κόσμου επηρεασμένη από *corpus* κειμένων και γλώσσες ανάγνωσης και συγγραφής. Η επαφή λοιπόν του Χρύσανθου ή του Λούκαρη με κάποια δυτικά πανεπιστήμια, με ορισμένους κύκλους λογίων της Ιταλίας, της Γερμανίας και της Γαλλίας, έχουν ως αποτέλεσμα την προσχώρησή τους σε αυτόν το χώρο των *ζηλωτών του βιβλίου*, το χώρο των ανθρώπων που πίστευαν, όπως παλαιότερα ο Πετράρχης, ο Έρασμος ή ο Λούθηρος και πλήθος επίγονοί τους, ότι η αύξηση των αναγνωστών, της κυκλοφορίας των βιβλίων, μπορεί να μετατρέψει τον κόσμο. Πρόκειται για μια ευρύτερη κοινότητα καταναλωτών του βιβλίου στην εποχή της πρώτης συστηματικής εμπορευματοποίησης της παραγωγής του, στην εποχή της ανάπτυξης της τυπογραφίας.

Ο Λούκαρης και ο Χρύσανθος είναι δύο άτομα που επεδίωξαν τη δημιουργία τυπογραφείου στην Κωνσταντινούπολη¹¹, που συνέδραμαν στη δημιουργία σχολών σε διαφορετικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹². Ήταν ο πολλαπλασιασμός των αναγνωστών που αποτελούσε τον βαθύτερο σκοπό αυτών των προσπαθειών τους, και ο πολλαπλασιασμός αυτός ήταν στα μάτια τους συνάρτηση της έκτασης του γλωσσικού εργαλείου: της γλώσσας στην οποία θα βασιζόταν η έκδοση και η ανάγνωση των ελληνικών γραμμάτων. Αυτό λοιπόν που φαίνεται για τον ελληνογράμματο Χρύσανθο αυτονόητο είναι πως η δυναμική της βελτίωσης εξαρτάται από τη δημιουργία μιας

11. Πηνελόπη Στάθη, *ό.π.*, σ. 98.

12. Στο *ίδιο*, σ. 205-241.

ισχυρής κοινότητας αναγνωστών και συγγραφέων της ελληνικής: στα πλαίσια αυτής δύναται να εξαπλωθεί ο κώδικας επικοινωνίας που επεξεργάστηκαν οι ζηλωτές του βιβλίου, να προαχθούν οι επιστήμες και τα γράμματα. Και η κοινότητα αυτή –ή μάλλον η δυναμική διαμόρφωσής της– γίνεται το υποκείμενο της ιστορίας, μιας ιστορίας εν εξελίξει, σε σχέση με ένα φουτουριστικό ορίζοντα προσμονής. Με λίγα λόγια, η έννοια της κοινότητας απλώνεται νοερά στα όρια στα οποία μπορεί, στη συγκεκριμένη περίπτωση, να εξαπλωθεί ο νέος αυτός κώδικας επικοινωνίας –αυτός των ζηλωτών του βιβλίου– στα δυνητικά όρια στα οποία μπορεί να φτάσει η χρήση του γλωσσικού εργαλείου που αποτελούν τα ελληνικά γράμματα. Και η φιλοδοξία των ελληνικής παιδείας ανατολικών ζηλωτών του βιβλίου ήταν να προωθήσουν αυτά τα όρια όσο γίνεται πιο μακριά. Ένα παράδειγμα αποτελεί η τέταρτη από τις «Θέσεις τινές περί οικοδομής των σχολείων» του Χρύσανθου Νοταρά,

εν η δείκνυται ότι καν και κατ' υπόθεσιν δεν προτιμάται η ελληνική γλώσσα των άλλων εις απόκτησιν των επιστημών, όμως τα ορθόδοξα έθνη, ήτοι οι Μόσχοβοι Ρούσοι, Μολδαβοί, Βλάχοι, Σέρβοι, Βούλγαροι, Ίβηρες, και όσα άλλα ορθόδοξα γένη ευρίσκονται, την ελληνικήν διάλεκτον πρέπει να προκρίνουν από όλας τας άλλας διαλέκτους¹³.

ΟΙ ΖΗΛΩΤΕΣ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ Ή ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΩΣ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑ

Η ιδέα ότι ο πολλαπλασιασμός του αριθμού των συγγραφέων και των αναγνωστών, και η επακόλουθη «απόκτησις επιστημών», είναι δυνατόν να μετατρέψουν άρδην το μέλλον των ανθρώπινων κοινοτήτων συνιστά από μόνη της μια τελείως διαφορετική αντίληψη του κοινωνικού ρόλου του βιβλίου από αυτήν που κυρίως επικρατούσε στα πλαίσια της ανατολικής χριστιανικής κοινότητας και που μας επέτρεψε να περιγράψουμε ο παπα-Συναδινός. Ένας από τους ολιγάριθμους ακόμα, στις αρχές του 18ου αιώνα, φορείς αυτής της άποψης ήταν ο πολύγλωσσος και εμβριθής δραγουμάνος της Ύψηλης Πύλης Νικόλαος Μαυροκορδάτος. Αναφερόμενος, σε ένα σημείο του μυθιστορημάτος του Φιλοθέου πάρεργα, στην «σφαλεράν υπόληψιν των υποτοπαζόντων το οθωμανικόν γένος παντάπασιν αλλότριον είναι γλαφυρότητος και ευγενείας», ο Μαυροκορδάτος γράφει:

[...] ίσως ει γ' ευπορήσαι εν πολυτελών βιβλίων νεωτέρων ανδρών, τω όντι ελλογμώτατων, ει επιτεύξαιντο των χειραγωγησόντων εις αυτά τα ενδόμυχα της φύσεως [...] απλέτω φιλομαθεία και φιλοπονία, αδροτάταις τε συντάξεσι μαθητάς αυτούς εκάθισαν αν, διψώση ψυχή αρυόμενοι τα από της βεβαίου φιλοπονείαςνάματα. Αλλ' η των νεωτέρων βιβλίων [...] ¹⁴.

13. Στο ίδιο, σ. 111.

14. Η παραπομπή γίνεται στην έκδοση του Jacques Bouchard, *Les loisirs de Philothée*, Αθήνα-Μόντρεαλ 1989, σ. 86.

Ας αφήσουμε τα *Φιλοθέου πάρεργα*, το μεγαλύτερο μέρος της ύλης των οποίων αποτελείται από αναλύσεις και συζητήσεις περί διαφόρων βιβλίων, και ας δούμε λίγο ένα χωρίο από τον πρόλογο που κάνει σε αυτό ο, κατά έναν αιώνα μεταγενέστερος του Μαυροκορδάτου εκδότης του έργου, ιεροδιάκονος Γρηγόριος ο Κωνσταντάς, ο οποίος αναφέρεται με πολύ αρνητικά σχόλια στην πιθανότητα η χαμένη συνέχεια του εν λόγω κειμένου να λανθάνει

εν κιβωτίω τινός των ήτοι περί ελαχίστου τα τοιαύτα ποιουμένων, ή αυτούς ώσπερ των λοιπών πραγμάτων ούτω δη και των βιβλίων τοις σπανίσις κοσμείσθαι και πλουτείν αξιούντων, το δε κοινόν, ου χάριν τυγχάνουσι καταβάλλοντες τους πόνους οι τοιούτοι κοινοφελείς και εξάισιαι άνδρες, σπανίζειν των γε τοιούτων και πένεσθαι¹⁵.

Στο χωρίο αυτό ο Κωνσταντάς καταφέρεται κατά μιας κλασικής και, σε μεγάλο ποσοστό, μέχρι την εποχή του κυρίαρχης αντίληψης του βιβλίου ως θησαυρού, ως αντικειμένου που η κατοχή του ήταν ζήτημα κύρους και που η κυκλοφορία του ήταν σε μεγάλο ποσοστό –με την εξαίρεση βέβαια μεγάλου μέρους των λειτουργικών βιβλίων– συνάρτηση της λογικής αυτής. Το βιβλίο, και ιδιαίτερα το καλογραμμένο και το πολυτελές, αποτελούσε ένα δώρο διακεκριμένο και σαν τέτοιο αντιμετωπιζόταν από ανθρώπους όπως ο πρωτοσύγκελος Ιεροσολύμων Συλβέστρος, που αγόρασε από έναν φημισμένο, αλβανόφωνο γραφέα της επαρχίας Πωγωνιανής, με το όνομα Γγίνος (που αντιστοιχεί στο αλβανικό Gjini) έναν αριθμό από κώδικες στους οποίους είχαν αντιγραφεί ετερόκλητα κείμενα, για να τους προσφέρει «εις την αγίαν Ρώμα· εις τον άγιον Πέτρον»¹⁶. Η κριτική του Κωνσταντά είναι στην ουσία μια βαθύτερη κριτική της θέσης του βιβλίου στην οικονομία του δώρου, της αντίληψης ότι το βιβλίο παράγεται για να θησαυρίζεται. Στα μάτια του –και στα μάτια άλλωστε ανθρώπων όπως παλιότερα ο Λούκαρης, ο Νοταράς, ο Μαυροκορδάτος, ο αριθμός των οποίων αυξάνεται γεωμετρικά σε όλο τον 18ο αιώνα– η παραγωγή του βιβλίου είχε σαν προορισμό τη μεγαλύτερη δυνατή κατανάλωσή του, το μεγαλύτερο δυνατό αριθμό των αναγνωστών.

Η διαφορετική αυτή αντίληψη αντιστοιχεί εξάλλου στις οικονομικές διαστάσεις της παραγωγής του βιβλίου: βιβλία όπως αυτά που εκδίδει ο Κωνσταντάς και πλήθος συγγραμμάτων του στη Βιέννη χρηματοδοτούνται μέσω ενός δικτύου συνδρομητών, κυρίως ορθοδόξων εμπόρων από την Κεντρική και Δυτική Ευρώπη, παράγονται μαζικά και πουλιούνται με ορισμένο χρη-

15. Στο ίδιο, σ. 68-70.

16. Ciro Gianelli – André Vaillant, *Un lexique macédonien du XVIe siècle*, Institut d'Études Slaves de l'Université de Paris, 1958, σ. 16-17.

ματικό αντίτιμο. Θα ήταν υπερβολή να μιλήσουμε, στην περίπτωση αυτή, για απόλυτα καπιταλιστικές σχέσεις σε όλο το μήκος της αλυσίδας παραγωγής και κατανάλωσης του βιβλίου, καθώς η χρηματοδότησή του βασίζεται σε μεγάλο ποσοστό στο σύστημα της δωρεάς, ενώ από ανύπαρκτο ως αρνητικό φαίνεται να είναι το κέρδος που αποκομίζουν από την πώλησή του οι συγγραφείς ή οι εκδότες – πέραν των τυπογράφων το κέρδος των οποίων βασίζεται στην υπεραξία της ανθρώπινης εργασίας και την κατοχή τεχνολογίας. Αυτό που θα μπορούσαμε να πούμε με ασφάλεια είναι ότι η κατακόρυφη αύξηση της παραγωγής του ελληνογράμματος βιβλίου που συναντάμε από το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα οφείλεται στην επένδυση στη διαδικασία αυτή εμπορικών κεφαλαίων, καθώς και στο ρόλο που έπαιζαν, σε μεγάλο βαθμό, οι πρακτικές της γραφής στην εκκίνηση και την εξέλιξη της εμπορικής σταδιοδρομίας.

Σε γενικές λοιπόν γραμμές, οι άνθρωποι που αποκαλέσαμε ζηλωτές του βιβλίου χαρακτηρίζονταν από μια τελείως διαφορετική αντίληψη της οικονομίας του αντικειμένου αυτού μέσα στην κοινωνία, διακριτή σε υψηλό ποσοστό από την οικονομία του δώρου και προσομοιάζουσα σε μια φιλελεύθερη οικονομική αντίληψη, στα πλαίσια της οποίας τα πάντα πρέπει να εξασφαλίζουν την πλατιά και ελεύθερη κυκλοφορία του εμπορεύματος. Θα μπορούσε μάλιστα κανείς να δει στην περίπτωση του βιβλίου μια χαρακτηριστική περίπτωση μετατροπής εμπορικού κεφαλαίου σε συμβολικό¹⁷: ένα συμβολικό κεφάλαιο, του οποίου ένα μέρος επανεπενδύεται στην αναπαραγωγή και την επέκταση της εμπορικής δραστηριότητας, μέσα στα πλαίσια της σχέσης της εμπορικής σταδιοδρομίας με την ανάγνωση και τη γραφή, ενώ ένα άλλο μέρος του επενδύεται στην επέκταση του πεδίου στο οποίο οι εν λόγω έμποροι, λόγω της εγγραματοσύνης τους, όλο και περισσότερο μετέχουν: στο πεδίο των ζηλωτών του βιβλίου, η ταυτοτική διάσταση του οποίου απλώνεται σαν μια αντίληψη εθνικής κοινότητας, στα πλαίσια της οποίας ορισμένοι έμποροι φαίνεται να επιθυμούν να δικαιωνίζεται η μνήμη τους. Η τελευταία αυτή διάσταση του συμβολικού κεφαλαίου αντιστοιχεί στην απόκτηση κύρους. Για την προμήθεια του κεφαλαίου αυτού οι έμποροι συμμαχούν με τους οικοδόμους του λόγιου πεδίου που εδώ εξετάζουμε, οι οποίοι καταφέρνουν χάρη στην οικονομική συνεισφορά των πρώτων να μετατρέπουν το καθαρά συμβολικό τους κεφάλαιο σε υλικό κεφάλαιο που τους επιτρέπει να επιβιώνουν. Εκφράσεις όπως ο *πολλαπλασιασμός των*

17. Με την έννοια που δίνει σε αυτή τη μετατροπή ο Pierre Bourdieu στο *Le sens pratique*, Παρίσι, Minuit, 1980.

γνώσεων ή των φώτων, η αύξηση της πληροφορίας κ.λπ. που συναντάμε συχνά στα γραπτά των ζηλωτών του βιβλίου φαίνονται να αντιστοιχούν –συνειδητά ή ασυνειδητά– στη διάθεση των τελευταίων να αυξήσουν το εν τροχιά συμβολικό κεφάλαιο – γεγονός που αντιστοιχεί εξάλλου στην αύξηση της αξίας του δικού τους συμβολικού κεφαλαίου στην εκτίμηση των χρηματοδοτών τους εμπόρων. Η αντίληψη του βιβλίου ως εμπορεύματος και η παραπληρωματικότητα του επενδύομένου με αυτό συμβολικού κεφαλαίου προς το εμπορικό κεφάλαιο φαίνονται νομίζουμε καθαρότερα απ' οπουδήποτε στα παρακάτω λόγια του –έμπορου και αυτού στην αρχή της σταδιοδρομίας του– Αδαμάντιου Κοραή:

[...] οι Έλληνες από τίνος χρόνου προσέθεσαν εις την συνήθη αυτών εμπορίαν και την επιμοιζίαν των επιστημών, πάντοθεν της ευρώπης και ιδίως της Γαλλίας εξάγοντες βιβλία και φώτα ως εξάγουσιν υφάσματα, επεξεργασμένα μέταλλα και άλλα έργα βιομηχανίας ευρωπαϊκής¹⁸.

ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΔΡΟΜΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΤΑΥΤΙΣΗΣ ΜΕΤΑΞΥ ΠΡΟΦΟΡΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΓΡΑΦΗΣ

Αποτελεί πλέον κοινό τόπο το ότι η ελληνική υπήρξε σε μεγάλο ποσοστό γλώσσα-όχημα της επικοινωνίας των ορθόδοξων Οθωμανών που εμπορεύονταν στις παραδουναβίες ηγεμονίες, την Κεντρική Ευρώπη και τη Ρωσία, γεγονός που έδωσε μεγάλη ώθηση στην ελληνογράμματη εκδοτική δραστηριότητα και στη δημιουργία ελληνικών σχολείων τόσο στις περιοχές αυτές όσο και σε εκείνες απ' όπου κατάγονταν οι εν λόγω έμποροι (Ήπειρο, Θεσσαλία, Μακεδονία και Βουλγαρία, κυρίως). Κοινό τόπο αποτελεί, επίσης, το ότι, σε όλο τον 18ο και 19ο αιώνα, η μαθητεία στα ελληνικά γράμματα μπορούσε να λειτουργήσει προς την κατεύθυνση της ταύτισης με την ελληνική γενεαλογία των, εθνογλωσσικά ελληνόφωνων και μη, ορθόδοξων πληθυσμών. Τη δυναμική αυτή, για την περίπτωση του Ιώσηπου Μοισιόδακα, περιγράφει ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης ως εξής:

[...] η είσοδος του στο σύστημα της ελληνικής παιδείας, που ήταν το κοινό σύστημα παιδείας των βαλκανικών λαών στο δέκατο όγδοο αιώνα, καθόρισε το περιεχόμενο της ταυτότητάς του¹⁹.

Η περίπτωση του Μοισιόδακα είναι χαρακτηριστική λόγω της ακραίας

18. Απόσπασμα από το *Mémoire* του Κοραή όπως παρατίθεται από τον Διονύσιο Θερμό, *Αδαμάντιος Κοραής*, τ. 3, Τεργέστη 1880, σ. π'.

19. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1985, σ. 37.

γεωγραφικής κατανομής της: πώς γίνεται ένας Μοισιούδαξ (βουλγαρόβλαχος στην ελληνόγλωσση αγροτική ορολογία) από την περιοχή της Ντόμπρουτζας (στην οποία σημειωτέον η προφορική γλώσσα-όχημα ήταν η βουλγαρική και όχι η ρωμαϊκή) να κάνει έργο ζωής, όχι απλά την ελληνική παιδεία, αλλά τη δόξα της Ελλάδας, της οποίας αισθάνεται ν' αποτελεί μέρος, χωρίς να θέτει ούτε στιγμή το ζήτημα της βλάχικης καταγωγής του (που αποτελεί εν τούτοις το όνομά του), της προέλευσής του από ένα μέρος που δύσκολα θα μπορούσε σε οποιαδήποτε σύγχρονή του αρχαία ή νεότερη γεωγραφία να περιγραφεί ως ελληνική, χωρίς ν' αναφέρεται ούτε στιγμή στη γλώσσα την οποία μιλούσε στο χωριό του, τη γλώσσα που άκουγε στους δρόμους του Ιασίου τον καιρό που ήταν διευθυντής της Αυθεντικής Ακαδημίας και την οποία σίγουρα μιλούσε με τους υπόλοιπους Βλάχους των Βαλκανίων που συναντούσε στις μετακινήσεις του. Μια γλώσσα που άφησε τα σημάδια της πάνω του, καθώς, όπως έγραφε αργότερα ο Παναγιώτης Κοδρικιάς,

ο άνθρωπος ήταν τω όντι πολυμαθής [...]. Ειδήμων πολλών ξένων διαλέκτων, και την εγκύκλιον σειράν των επιστημών άριστα εκπαιδευθείς εις τας ακαδημίας της κεντρικής Ευρώπης. Αλλά ξένος κατά γέννησιν ως προς το γένος των Ελλήνων [...]. Η όρασίς του, και ο νους του ήταν γυμνασμένοι εις την ανάγνωσιν των παλαιών συγγραφέων. Η ακοή του όμως δεν ήταν συνηθισμένη εις την αρμονίαν της διαλέκτου των Νέων Ελλήνων. Δεν ήταν άκρως εύκολον προς αυτόν μήτε την έντεχνον φράσιν των συγγραφέων να μιμηθῆ· μήτε εις την απλήν δημοτικήν διάλεκτον γησίως να εκφρασθῆ²⁰.

Η ακραία, γεωγραφικά, κατανομή του παραδείγματος του Μοισιούδακα κάνει το ταυτοτικό του σύστημα να φαντάζει γκροτέσκα ουτοπικό. Θα το χρησιμοποιήσουμε εδώ σαν άξονα για να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο η λόγια –η μέσα από τον κώδικα των βιβλίων– εμπειρία κατάφερε συχνά σε εκείνη την εποχή να σκεπάζει, να αποσιωπά, την προφορική γλωσσική έκφραση και την άμεση προφορική εμπειρία του γύρω κόσμου.

Στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα, περίοδο κατά την οποία ο Μοισιούδακας γεννήθηκε και μεγάλωσε στην Černavoda, δεν γράφονταν στη βλάχικη γλώσσα παρά κάποια λειτουργικά κείμενα –με κυριλλικούς χαρακτήρες– τα οποία φαίνεται να χρησιμοποιούνταν ακόμα περιφερειακά σε σχέση με τα λειτουργικά κείμενα στα κοινά ελληνικά. Για τους Βλάχους (με την εθνογλωσσική έννοια του ονόματος) που ήθελαν να μάθουν ανάγνωση και γραφή ο δρόμος οδηγούσε σχεδόν αναγκαστικά προς τα κοινά γράμματα, που διδάσκονταν από έναν λίγο έως πολύ εγγράμματο ιερέα. Και στον δρόμο αυτό φαίνεται να κατέφυγαν σε

20. Παναγιώτης Κοδρικιάς, *Μελέτη της κοινής ελληνικής διαλέκτου*, Παρίσι 1818, σ. κδ' -κστ'.

εκείνη την εποχή μεγάλος αριθμός εμπορευόμενων Βλάχων, που μετακινούνταν μεταξύ Βαλκανίων, Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης για τις ανάγκες της πραγματείας τους. Τα κοινά λοιπόν γράμματα, η διδασκαλία των απλών ιερών, είχαν παύσει πλέον να χρησιμεύουν σχεδόν αποκλειστικά –όπως στην εποχή του παπα-Συναδινού– στην αναπαραγωγή του κλήρου, αλλά άνοιγαν πλέον το δρόμο στην εμπορική σταδιοδρομία για κάποιους εκπροσώπους, διαφορετικών εθνογλωσσικά κατηγοριών, ορθοδόξων των Βαλκανίων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Εκλογάριον γραϊκικών του Νικολάου Δαρβάρεως, στην εισαγωγή του οποίου εκτίθενται οι λόγοι που καθιστούν αναγκαία

την κοινήν διάλεκτον των Γραϊκών εις όλους τους ομογενείς [Βλάχους] ου μόνον διά την μάθησιν των θείων δογμάτων της Ορθοδόξου ημών Πίστεως, αλλά και διά την εκτέλεσιν των εμπορικών υποθέσεων, από τας οποίας οι περισσότεροι ζώσι και κυβερνώνται²¹.

Από την επικοινωνιακή αυτή λογική απουσιάζει λοιπόν, σε ένα πρώτο επίπεδο τουλάχιστον, η διάσταση της ταύτισης με την ελληνική γενεαλογία που βλέπουμε στον κάτοχο των ελληνικών γραμμάτων Μοισιούδακα.

Ας έρθουμε τώρα στα ελληνικά γράμματα, στους «παλαιούς συγγραφείς», («εις την ανάγνωσιν») των οποίων («ήτον γυμνασμένος»), κατά τον Κοδριλιά, («η όρασις και ο νους») του Μοισιούδακα, μέσα από την επίπονη γραμματική διδασκαλία με την οποία εξοικειώθηκε αρχικά στη Θεσσαλονίκη και κυρίως στη Σμύρνη. Περιπτώσεις όπως αυτή του Χρύσανθου Νοταρά, του Νικόλαου Μαυροκορδάτου, του Βούλγαρη ή του Θεοτόκη μας κάνουν να κατανοήσουμε πώς η προσπάθεια («μετάδοσης επιστημών»), η προσπάθεια επέκτασης του επικοινωνιακού πεδίου των ζηλωτών αυτής της μετάδοσης μέσω της τυπογραφίας, και πιο συγκεκριμένα η επιλογή του γλωσσικού μέσου πραγματώσής της εμπλέκει τη στρατηγική ταυτότητας που ονομάσαμε ταύτιση με την ελληνική γενεαλογία. Ας προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε την πραγματικότητα αυτή. Σε ένα πρώτο επίπεδο, καταλαβαίνουμε πως η χρήση για έναν τέτοιο σκοπό των ελληνικών γραμμάτων απευθυνόταν αναγκαστικά στους γνώστες τους, πως από τον αριθμό τους εξαρτώνταν τα όρια της επέκτασης του εν λόγω πεδίου, και πως για τον λόγο αυτό οι ζηλωτές του συμπλήρωναν συχνά την εκδοτική τους προσπάθεια με σχέδια πολλαπλασιασμού των σχολείων, αναμόρφωσης του εκπαιδευτικού συστήματος και προέκτασης της

21. Εκλογάριον γραϊκικών εις χρήσιν των πρωτοπείρων της απλής διαλέκτου, Βιέννη 1804, σ. 3. Σχετικά: Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850). Το τετράγλωσσο λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη, Παράρτημα Επιστημονικής Επιτηρίδας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 1988.

εκμάθησης των ελληνικών γραμμάτων σε μη ελληνόφωνους πληθυσμούς. Το στοιχείο, λοιπόν, που συνείχε επικοινωνιακά το υπό διαμόρφωση πεδίο ήταν τα ελληνικά γράμματα, και γύρω από αυτά και τη δυναμική διάδοσής τους πλεκόταν η ταυτότητα των ατόμων που το απάρτιζαν στο βαθμό που ήταν προσκολλημένοι σε αυτό. Οι δεσμοί των ανθρώπων αυτών ήταν, λοιπόν, κατ' αρχήν γλωσσικοί – αναπτύσσονταν μέσα από τη σχέση τους με τη γραπτή αυτή γλώσσα, μέσα από κάποιες πρακτικές εκπαίδευσης – και γλωσσικοί ήταν οι δεσμοί που επεδίωκαν να δημιουργήσουν με έναν μεγαλύτερο αριθμό ατόμων, μέσα από την εκπαίδευση των τελευταίων.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, οι ατελείς βιογραφίες ανθρώπων σαν τον Βούλγαρη ή τον Μοισιόδαχα – πλάνητες και οι δύο και αμφισβητούμενοι σε πολλές στιγμές της προσπάθειάς τους – μας δίνουν πολύ καλά να καταλάβουμε το μεγάλο ποσοστό της υπαρξιακής επένδυσης που εμπλέκεται στην προσπάθεια επέκτασης του επικοινωνιακού πεδίου στο οποίο συμμετέχουν. Στην περίπτωση του συγκεκριμένου πεδίου, του δικτύου αυτού των λιγοστών ακόμη ανθρώπων που οραματίζονται την «απόκτηση επιστημών» μέσα από τα ελληνικά γράμματα, το υπαρξιακό μέρος του συμβολικού κεφαλαίου που επενδύεται στο μεταξύ τους δεσμό μεταφράζεται εννοιολογικά σε μια εικόνα του κόσμου που αρθρώνεται γύρω από το επικοινωνιακό υλικό που τους ενώνει, τα ελληνικά γράμματα: μια κοσμοαντίληψη που τροφοδοτείται από την ιστορική διάσταση αυτού του υλικού, τη σχέση του με τους Έλληνες, τον αρχαίο λαό που το παρήγαγε. Με άξονα λοιπόν τον θεμελιώδη επικοινωνιακό δεσμό – γλωσσικό στην περίπτωσή μας – συναρτήσει του οποίου το πεδίο εξοπλώνεται (τα ελληνικά γράμματα), σχηματίζεται γύρω του και απλώνεται μαζί με αυτό ένα ολόκληρο υπαρξιακό περιβάλλον, μια αντίληψη της κοινότητας στην οποία τα άτομα που πλάθουν το πεδίο συμμετέχουν: η ελληνική γενεαλογία, η καταγωγή από τους Έλληνες και η συμμετοχή στην κοινότητα των απογόνων τους.

Υπαρξιακό περιβάλλον ή στρατηγική ταυτότητας, η αντίληψη της καταγωγής από τους Έλληνες προέρχεται και καθορίζεται, για μας, πάνω απ' όλα, από τα χαρακτηριστικά και τους περιορισμούς του μέσου βάσει του οποίου το νέο πεδίο δημιουργείται: από την τυπογραφία, η επικοινωνιακή αποτελεσματικότητα της οποίας εξαρτάται από τη χρήση μιας όσο το δυνατόν πιο τυποποιημένης γραπτής γλώσσας και από ένα αντίστοιχα εκπαιδευμένο σύνολο αναγνώστων. Πρόκειται για μια υποδομή χάρη στην οποία το μήνυμα, που μέσω της τυπογραφίας κυκλοφορεί, μπορεί να διαδοθεί ευρέως χωρίς την ανάγκη ενδιάμεσων. Εντελώς διαφορετικά, δηλαδή, από τον τρόπο με τον οποίο διαδιδόταν παραδοσιακά στα πλαίσια των θρησκειών

του βιβλίου: μέσω της διαμεσολάβησης του κληρικού ή του ουλεμά, που μετέτρεπαν το δυσπρόσιτο στους πολλούς γραπτό μήνυμα σε προφορικό.

Το γεγονός ότι στα πλαίσια της εν λόγω στρατηγικής ταυτότητας η έννοια της κοινότητας χιτίζεται μέσα από αυτές της γενεαλογίας και της συγγένειας, των σχέσεων δηλαδή που οργάνωναν σε μεγάλο ποσοστό τα όρια και την αντίληψη του χρόνου της παραδοσιακής αγροτικής κοινότητας, φαίνεται να ανάγεται στους βασικούς ανθρωπολογικούς και ψυχολογικούς μηχανισμούς μέσα από τους οποίους το άτομο μετασχηματίζει τα συγκινησιακά του κεφάλαια, διοχετεύοντάς τα προς τους άλλους: στις ψυχολογικές και ανθρωπολογικές προϋποθέσεις των διαδικασιών ταύτισης, που δεν αποτελούν αντικείμενο αυτής της μελέτης. Πρέπει εν τούτοις να υπογραμμιστούν, στο ποσοστό που με αυτές σχετίζεται η ιστορία του νέου επικοινωνιακού πεδίου που μελετάμε, η ταυτοτική διάσταση του οποίου υπήρξε τόσο το ισχυρότερο κίνητρο της εξάπλωσής του όσο και η αθέατη «σκοτεινή» πλευρά του, που το έκανε να συναντηθεί συχνά με την ένταση και τη βία του ιστορικού φαινομένου που –καλώς ή κακώς– ονομάζουμε εθνικισμό.

Ένα χαρακτηριστικό, και συνηθισμένο μορφολογικά, παράδειγμα της αντίληψης της εθνικής κοινότητας μέσα από τη γενεαλογία μάς δίνει ο Δημητράκης Καταρτζής στο ακόλουθο χωρίο:

Να πούμε κ' άλλο, αφ' ου ένας Ρωμηός συλλογιστεί μια φορά πως κατάγεται από τον Περικλέα, Θεμιστοκλέα και άλλους παρόμοιους Έλληνες, ή απ' τους συγγενείς του Θεοδόσιου, του Βελισσάριου, του Ναρσή, του Βουλγαροκτόνου, του Τζιμισακή κ' άλλων τόσων μεγάλων Ρωμαίων, ή έλκει το γένος του από κανέναν άγιο, ή από κανέναν του συγγενή, πώς να μην αγαπά τους απογόνους εκείνων κ' αυτονών των μεγάλων ανθρώπων²².

Χαρακτηριστική είναι η γενεαλογική οργάνωση της υποτυπώδους ιστορικής αφήγησης, στα πλαίσια της οποίας οι συγκινησιακοί δεσμοί που ενώνουν στο παρόν τα μέλη της «εθνικής οικογένειας» ανάγονται στο γεγονός της καταγωγής τους από τα ιστορικά πρόσωπα του παρελθόντος. Η ένταξη μάλιστα στο εν λόγω γενεαλογικό σχήμα, πέρα από τους Έλληνες, των ανατολικών Ρωμαίων και των χριστιανών αγίων –σπάνια έως αιρετική για την εποχή– είναι συνάρτηση του γεγονότος ότι ο Καταρτζής ονομάζει το ελληνόφωνο –με σημερινούς εθνογλωσσολογικούς όρους– έθνος στο οποίο απευθύνεται Ρωμαίους. Και είναι ακόμα πιο χαρακτηριστικό στα πλαίσια της ανάλυσης που επιχειρήσαμε παραπάνω, ότι το γενεαλογικό αυτό όραμα, στο οποίο ο Καταρτζής θεμελιώνει τη συνοχή του έθνους των Ρωμαίων, βρισκε-

22. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, εκδ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα, Ερμής, 1970, σ. 45.

ται σε απόλυτη αρμονία με τη σύντομη ιστορία της ρωμαϊκής γλώσσας που επιχειρεί άλλου ο ίδιος:

[...] η ελληνική γλώσσα ήταν στην ακμή της ώστε που υπόταξαν την Ελλάδα οι Ρωμαίοι ή και κάτι περαιτέρω· έκτοτε όμως άρχισε να ξεπέφτη, και ν' ανακατώνεται με τη λατινική [...]. Στες επαρχίες άρχισε να χαλάνά η ελληνική γλώσσα πρώτ' απ' τους Άραβες και Σαρακηνούς [...]. Κατόπ' οι Βούλγαρ' υπόταξαν ένα μέρος της Ρούμελης, κ' οι Πέρσαι τη Μικρή Ασία· τέλος οι Λατίνοι και Τούρκοι [...]. Λοιπόν σε τόσαις και τόσαις μεταβολαίς αφανίστηκαν τα σκολειά, και πέφτοντας το έθνος σ' αμάθια, εμεταβάλληκε, κ' εδιεφθάρηκ' από λίγο λίγο η γλώσσα. κ' έπαυσε με τελειότητα ν' αλαλιέται, κι ακολουθώς εξεχάστηκε μέχρι προσωδίας· κι απ' την ελληνική, κι αντίς την ελληνική, φορμαρίστηκ' η ρωμαϊκία, που τώρα λαλούμε, κατά πρώτο με την ολόγη βάρβαρη, κι έπειτα κάτι διαφορετική το καλύτερο²³.

Αυτό που σε τελευταία ανάλυση μας φαίνεται να αποτελεί τον κοινό άξονα των δύο αυτών, αθροισμένων μεταξύ τους, αφηγήσεων, είναι το γλωσσικό, ή καλύτερα επικοινωνιακό, όραμα του Καταρτζή, που αποτελεί, εξάλλου, το νοηματικό κέντρο της πλειοψηφίας των συγγραφών του, αλλά και την ιδιαιτερότητά του, καθώς στην εποχή του κανείς εκτός απ' αυτόν και τον, λίγο μεταγενέστερό του, Ιώσηπο Μοισιόδακα, δεν υποστήριξε πως η «απόκτηση επιστημών» μπορούσε ή έπρεπε να γίνει μέσω της ρωμαϊκής, της κοινής δηλαδή –ή νέας ελληνικής με τα λόγια του Μοισιόδακα– γλώσσας. Το όραμα του Καταρτζή θεμελιώνεται εξάλλου λογικά στις δυνατότητες μεγάλης εξάπλωσης του χώρου της παραγωγής και της διάδοσης του βιβλίου, που θα αντιπροσώπευε μια προσπάθεια συστηματοποίησης –«φορμαρίσματος» με δικά του λόγια– της ρωμαϊκής και συγγραφικής επένδυσής σε αυτήν:

[...] γιατί στην κατάσταση που τρέχουμε είν' άπειρος κόπος να συγγράψει τίνες ελληνικά καθώς πρέπει [...] όθεν αν όλοι το δέχονταν, καθώς δεν πρέπει ν' αμφιβάλει κανείς, να γνωρίσουν τα ρωμαϊκά για γλώσσα χρήσιμη και δεκτική στο να καλιεργηθή, και να πιάσουν κονδύλι να γράψουν εκείνοι που μπορούν καλά και να δώσουν ρίζα στο πράγμα, ήθελαν δυναμώσει πολύ τα σκολειά μας και ήθελαν αυξήση. Αλλά και κάθε ιατρός, κάθε δάσκαλος σπητικός, κάθε γραμματικός σ' ενού αρχιρέρα ή σ' ενού έρχοντα ή κ' ένας πραγματευτής, που βρίσκουντ' όλοι σε γύμνασι και δουλειά, ήθελαν γεν' αυτούροι· κ' ευθύς ήθελ' αποκτήση μια μεγάλη παρηγορία το έθνος μας και μια μεγάλη πληροφορία καθένας, πως είναι κάτι τι στον κόσμου²⁴.

Υποστηρίζαμε ήδη ότι ο τρόπος με τον οποίον αντιλαμβάνονταν οι ζηλωτές του βιβλίου το έθνος, το ίδιο το γεγονός ότι αντιλαμβάνονταν τη συμμετο-

23. Στο ίδιο, σ. 10.

24. Στο ίδιο, σ. 8.

χή τους σε μια τέτοιας μορφής κοινότητα, αλλά και η συγκεκριμένη κάθε φορά νοητική επεξεργασία αυτής της μορφής, είναι συνάρτηση του είδους του επικοινωνιακού τους σχεδίου: του οράματος της («μεγάλης πληροφορίας») και των ειδικών, γλωσσολογικών και εκπαιδευτικών, χαρακτηριστικών αυτού του οράματος. Η παλέτα αυτών των αντιλήψεων, που εξαρτώνται σε μεγάλο ποσοστό από προσωπικές εμπειρίες και δρομολόγια, είναι σχεδόν τόσο ανοικτή όσο το φάσμα των ανθρώπων που συμμετέχουν στο πεδίο των ζηλωτών του βιβλίου. Και είναι μάλιστα ακόμα περισσότερο ανοικτή σε αυτήν την περίοδο, του γυρίσματος του 19ου αιώνα, που τα όρια του υπό διαμόρφωση πεδίου είναι ακόμα στενά, που ο χώρος των αναγνωστών δεν έχει ακόμα τόσο μεγαλώσει ώστε να εκβιαστεί η λύση της διαμάχης γύρω από τα επικοινωνιακά του χαρακτηριστικά.

Ένας άνθρωπος λοιπόν όπως ο Ιώσηπος Μοισιούδακας, που έφτασε να συμμετάσχει στο εν λόγω πεδίο μαθαίνοντας με μεγάλους κόπους –λόγω εν μέρει και της βλάχικης καταγωγής του– κατ' αρχήν τα κοινά και εν συνέχεια τα ελληνικά γράμματα, αντιλαμβάνεται τα όρια της εθνικής κοινότητας προφανώς ανοικτά σε όλους τους –ελληνόφωνους εθνογλωσσικά και μη– ορθόδοξους. Μέλημά του εν τούτοις είναι να απλοποιήσει τον εν λόγω μηχανισμό, προτείνοντας και αυτός ως γλώσσα επέκτασης του πεδίου τα κοινά γράμματα, τα οποία ονομάζει («νά ελληνική διάλεκτο»), εντάσσοντάς τα σε μια γενεαλογική σχέση με την παλιά ελληνική. Ένας άνθρωπος, προϊόν ο ίδιος, φορέας και ζηλωτής των ελληνικών γραμμάτων και της παραδοσιακής γραμματικής εκπαίδευσης, όπως ο Νεόφυτος Δούκας, ιερέας που λειτούργησε στα πλαίσια των κλασικών πρακτικών της εκπαίδευσης των χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ανοίγει και αυτός τα όρια της εθνικής κοινότητας στο σύνολο των χριστιανών που υπάγονται στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, προσανατολίζοντας το εκπαιδευτικό –και το εθνικό του κατά συνέπεια σχέδιο– προς την αναμόρφωση του εν λόγω θεσμού, προκειμένου να παραγάγει περισσότερους κατόχους των ελληνικών γραμμάτων – και κατά συνέπεια περισσότερους Έλληνες. Εντελώς διαφορετικό υπήρξε το επικοινωνιακό σχέδιο του Καταρτζή. Ξεκινώντας εντελώς από τις υπάρχουσες πρακτικές της γραφής –φιλοδοξώντας δηλαδή στη ριζική αναδιάρθρωσή τους– εστιάζει στον εθνογλωσσικό παράγοντα, στη γλώσσα που οι άνθρωποι μαθαίνουν να μιλούν στα πλαίσια της οικογένειάς τους, θεωρώντας πως η αξιοποίησή της στη γραφή είναι αυτή που μπορεί να έχει τα μεγαλύτερα επικοινωνιακά αποτελέσματα: τη «μεγαλύτερη πληροφορία». Με τον τρόπο αυτό, δεν συγγέει φέρ' ειπείν τους Βλάχους με τους Έλληνες και θεωρεί ότι ο καθένας πρέπει να εκπαιδευτεί στη γλώσσα του – όπως φαίνεται στο κείμενό του «Σχέδιο αγωγής των παιδιών Ρωμίων και Βλάχων, που πρέπει να

γένεται μετά λόγου στα κοινά και σπητικά σχολεία)²⁵. Είναι ενδιαφέρον, εξάλλου, να σημειώσουμε πως στη λογική του Καταρτζή κάποιος σαν τον Μοισιόδακα θα έπρεπε να προσπαθεί να γράφει όχι στα ρωμαίικα, αλλά στα βλάχικα και να λογαριάζει τον εαυτό του Βλάχο.

Την αντίληψη αυτή μοιράστηκε εξάλλου ένας αριθμός μη ελληνόφωνων δασκάλων των ελληνικών γραμμάτων, που, ενώ έφτασαν μέσω της σχέσης τους με τα εν λόγω γράμματα να μυηθούν στην επικοινωνιακή λογική των ζηλωτών του βιβλίου, οραματίστηκαν για την πραγματοποίησή της έναν άλλο δρόμο, ένα διαφορετικό επικοινωνιακό σχέδιο, βασισμένο στις εθνογλωσσικές τους καταβολές, και ένα διαφορετικό όραμα εθνικής κοινότητας, κατ' αντίθεση, και πολύ συχνά σε ρητή αντιπαράθεση, με εκείνους που προέκτειναν σε αυτούς –και στους εν γένει ορθοδόξους της αυτοκρατορίας– τα βασισμένα στα ελληνικά γράμματα επικοινωνιακά και εθνικά οράματά τους. Χαρακτηριστικό είναι, αλλά και πολύ συνηθισμένο, το παράδειγμα του Μιχαήλ Μπούατζή:

Όθεν ο Βλάχος μακράν από το να εντραπή την γλώσσαν του, θέλει την νομίζει μάλιστα & καύχημά του, & όταν αυτός στολίση το πνεύμα του, θέλει τω ακολουθήσει προθύμως, ούτως ειπείν, και η γλώσσα του, προθυμότερω παρά άλλατινές. Εκ των άνω ειρημένων λοιπόν αναντιρήτων αιτίων γέννηται αφ' εαυτού των φανεραί αι ανόητοι φλυαρία του σχολαστικού Νεοφύτου Δούκα, όστις επειδή αυτός δεν εξεύρει καμμίαν άλλην γλώσσαν, αγαπά να εξολοθρεύσει όλας τας γλώσσας του κόσμου, & αντ' αυτών να συστήσει την ειδικήν του την μακαρωνικήν γραικικήν (καθώς οι ομογενείς αυτού περιγελώντες την ονομάζουσιν)²⁶.

Με τον τρόπο αυτό άνοιγε σταδιακά στο χώρο της γραφής ο δρόμος για την προφορική εμπειρία του αγροτικού κόσμου. Ο δρόμος αυτός άνοιγε όμως στο ποσοστό που η προφορική εμπειρία πέρανε στο γραπτό, κωδικοποιούνταν και άλλαζε επικοινωνιακά χαρακτηριστικά. Επρόκειτο στην ουσία για τη μετατροπή ενός κόσμου σε έναν άλλον, για μια επικοινωνιακή πραγματικότητα που απέρρευε –σε πολύ μικρό ακόμα ποσοστό και με πολύ μικρά βήματα– από μια διαφορετική. Ο δρόμος της αλλαγής περνούσε αναγκαστικά, κατ' αρχήν, από τις υπάρχουσες πρακτικές της γραφής, από πραγματικότητες εκπαίδευσης –ανεξάρτητες ακόμα από αυτήν και από τη λογική της– τις οποίες προσπαθούσαν εν συνέχεια να μετατρέψουν προς όφελός τους, κατά τα σχέδια και τις εμπειρίες τους, οι διάφοροι μύστες του βιβλίου. Αν λοιπόν δεν εγγράφονταν σε ένα τέτοιο επικοινωνιακό –και εθνικ-

25. Στο ίδιο, σ. 24-41.

26. Μιχαήλ Γ. Μπούατζής (διδάσκαλος της ενταύθα απλοελληνικής σχολής), *Γραμμιατική Ρωμαίική ήτοι Μακεδονοβλαχική*, Βιέννη 1813, σ. ια'–ιβ'.

στικό εν τέλει, με το περιεχόμενο που εδώ δίνουμε στον όρο- σχέδιο, ως αντικείμενο ή ως υποκείμενο αφομοίωσης σε αυτό, η προφορική εμπειρία των αγροτικών κοινωνιών δύσκολα έβρισκε τη θέση της μέσα στο υπαρξιακό σύστημα που το πεδίο δημιουργούσε και απωθείτο προς κάποια άλλη περιοχή της εμπειρίας της ύπαρξης, ασύμβατη με αυτό και ανέκφραστη μέσα στα όριά του. Αυτή φαίνεται εξάλλου να είναι η ιστορία της προφορικής βλάχικης εμπειρίας του Μοισιούδακα, ή μάλλον η ιστορία της απουσίας της από τα γραπτά του.

Ο ΧΩΡΟΣ ΤΟΥ ΒΙΒΑΙΟΥ ΑΠΟ ΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΕΡΑΡΧΙΑΣ

Ως τα τέλη τουλάχιστον του 18ου αιώνα, ολόκληρος ο χώρος των πρακτικών της ανάγνωσης και της γραφής των χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βρισκόταν πρακτικά στα χέρια της Εκκλησίας:

[...] ο συγγραφέας, ο μεταφραστής, ο σχολιαστής, ο επιμελητής των εκδόσεων είναι, κατά κανόνα, ο ίδιος κληρικός· κι όταν αυτό δε συμβαίνει, πάλι ζει άμεσα μέσα στο κλίμα της εκκλησίας: δάσκαλος υπό τον έλεγχο του μητροπολίτη, υπάλληλος, γραμματικός ή δραγουμάνος σε χώρο όπου η εκκλησία έχει εύκολη πρόσβαση²⁷.

Αποτέλεσμα της πραγματικότητας αυτής ήταν πως καθένα από τα οράματα που στόχευαν στην επέκταση του επικοινωνιακού πεδίου των αναγνωστών των ελληνικών γραμμάτων ενέπλεκε, έμμεσα ή άμεσα, μια θεώρηση των πρακτικών της γραφής στα πλαίσια της ορθόδοξης κοινότητας καθής και ένα σχέδιο αλλαγής τους, κατά τρόπον ώστε να μπορέσουν πιο εύκολα να υπηρετήσουν την ποθούμενη επέκταση του πεδίου. Αφ' ετέρου, ένας μεγάλος αριθμός των πρωτεργατών του πεδίου των ζηλωτών του βιβλίου ήταν όπως είδαμε οι ίδιοι κληρικοί, και μάλιστα ανώτεροι, και θα μπορούσαμε συνεπώς να πούμε ότι το πεδίο αυτό άνοιγε βασικά στο εσωτερικό του επικοινωνιακού χώρου που προοριζόταν παραδοσιακά να αναπαράγει την εκκλησιαστική ιεραρχία. Για να καταλάβουμε αυτήν τη σχέση πρέπει να αντιληφθούμε κατ' αρχήν ότι η σχέση των εκπροσώπων –κυρίως μάλιστα των αξιωματούχων– της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τη γραπτή επικοινωνία δεν υπήρξε πάντα σταθερή, κατά τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου, αλλά πέρασε από πολλές διακυμάνσεις, που έφεραν συχνά αντιμέτωπους τους εκκλησιαστικούς ιεράρχες.

27. Φίλιππος Ηλιού, *Προσθήκες στην ελληνική βιβλιογραφία. Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του É. Legrand και του H. Pernot (1515-1799)*, Αθήνα, Νεοελληνικές Έρευνες/Διογένης, 1973, σ. 37.

Από πολύ νωρίς η Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία βρέθηκε αντιμέτωπη με τις νέες πραγματικότητες που δημιούργησαν η λουθηριανή Μεταρρύθμιση και η Αντιμεταρρύθμιση της Καθολικής Εκκλησίας. Η Μεταρρύθμιση, αφ' ενός, υπήρξε σε μεγάλο ποσοστό αίτιο και αποτέλεσμα της μεγάλης επικοινωνιακής αλλαγής που πραγματοποιήθηκε μέσω της τυπογραφίας. Για να μην μπορούμε εν τούτοις στις λεπτομέρειες του πολυσυζητημένου αυτού ζητήματος, ας εστιάσουμε την προσοχή μας στην ουσία των επικοινωνιακών αλλαγών που πρόσβευε το εν λόγω θρησκευτικό κίνημα: στρεφόμενοι ενάντια στην εξουσία της καθολικής ιεραρχίας, ο Λούθηρος και οι συνοδοιπόροι του αμφισβήτησαν κατ' αρχήν την εγκυρότητα της αποστολικής διαδοχής και θέλησαν να αλλάξουν τον ρόλο του ιερέα μέσα στην κοινωνία. Από μεσάζων μεταξύ του ποιμνίου και του Θεού, αποκωδικοποιητής και ερμηνευτής, μέσω της πρόσβασής του στα ακατάληπτα από τους πολλούς βιβλία της πίστης, από οδηγός της ηθικής ζωής των πιστών, ο ιερέας γινόταν πλέον ένας απλός εκλαϊκευτής του μηνύματος, το οποίο μεταφρασμένο σε κατανοητή γλώσσα έπρεπε να είναι ανοιχτό στην πρόσβαση των πολλών. Η αφομοίωση του μηνύματος γινόταν υπόθεση του κάθε ανθρώπου και η τήρησή του, η ηθική διάσταση της πίστης, επαφίετο στον καθένα από αυτούς. Ο άνθρωπος γινόταν με τον τρόπο αυτό το άμεσο υποκείμενο της σχέσης του με το Θεό, η οποία δεν διμεσολαβείτο πλέον αναγκαστικά από τον ιερέα. Η πραγματοποίησή εν τούτοις ενός τέτοιου αιτήματος –ίσως μάλιστα και η ίδια η διατύπωσή του– δεν εξαρτιόταν απλά από φιλοσοφικές αντιλήψεις. Ήταν συνάρτηση των επικοινωνιακών δυνατοτήτων που μπορούσαν να κάνουν το μήνυμα κατευθείαν προσιτό στα άτομα, που μπορούσαν να αντικαταστήσουν τον ιερέα στον κυρίαρχο ρόλο του μεταξύ του γραπτού και του προφορικού, ενός ρόλου που τον έκανε αδιαμφισβήτητο διαχειριστή του μεταδιδόμενου μηνύματος.

Πέρα από τις περιοχές στις οποίες η Μεταρρύθμιση είχε άμεση απήχηση και αποτελέσματα, η επικοινωνιακή της πρακτική δεν άφησε ανεπηρέαστες τις υπόλοιπες χριστιανικές εκκλησίες. Ειδικότερα μάλιστα την Καθολική, που με τη Σύνοδο του Trento και την Propaganda Fide ανέπτυξε ειδικούς μηχανισμούς ιεραποστολικής δράσης στους οποίους περιλαμβανόταν και η μετάφραση της λειτουργίας και των γραφών σε διάφορες ομιλούμενες γλώσσες. Στο ποσοστό που η επιτυχία του προσηλυτισμού των καθολικών οφειλόταν ακριβώς στην αξιοποίηση του μαθήματος που είχαν πάρει από τους προτεστάντες, στην ανάμειξη με τους λαϊκούς πληθυσμούς και τη χρήση των ομιλούμενων γλωσσών, η αντίδραση των ορθόδοξων οργανώθηκε σε ένα ποσοστό στο ίδιο μήκος κύματος. Είναι ενδιαφέρον φέρ' ειπείν ότι ο ζηλωτής του ελληνικού βιβλίου, πατριάρχης Ιεροσολύμων Χρυσανθος Νοταράς ίδρυσε

στην Παλαιστίνη μια σειρά όχι ελληνικών αλλά αραβικών σχολείων, για να αντισταθμίσει την επίδραση των καθολικών μισιονάριων που χρησιμοποιούσαν και αυτοί τα αραβικά. Ακόμα πιο ενδεικτική είναι η συμμετοχή του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης στην έκδοση τουρκόφωνων ιερατικών βιβλίων με ελληνικούς χαρακτήρες προορισμένους για τους τουρκόφωνους χριστιανούς των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας, όπου η δράση των καθολικών μισιονάριων ήταν εξαιρετικά εκτεταμένη. Το γενικότερο εξάλλου θέμα της σχέσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τις ομιλούμενες γλώσσες της επικράτειας του Οικουμενικού Πατριαρχείου απαιτεί μια συνολική μελέτη που δεν έχει ακόμα πραγματοποιηθεί, και η όποια αναφορά θα μας οδηγήσει πολύ πέρα από τα πλαίσια αυτού του άρθρου.

Σε ένα άλλο επίπεδο οι επικοινωνιακές συνέπειες της Μεταρρύθμισης επηρεάζουν άμεσα τη θέση των ελληνικών γραμμάτων που είναι η γλώσσα των υψηλόβαθμων ιερέων. Η διάθεση καθόδου του μηνύματος προς τον μεγαλύτερο αριθμό βρίσκει εξίσου διέξοδο στο πεδίο αυτό. Η επιρροή των προτεσταντών είναι μάλιστα καμιά φορά άμεση, όπως στην περίπτωση του Μελέτιου Πηγά, που διατηρούσε μια ισχυρή πολιτική σχέση με τον πρεσβευτή της Βρετανίας στην Κωνσταντινούπολη²⁸. Πιο χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Κύριλλου Λούκαρη, η επιθυμία του οποίου για δημιουργία τυπογραφείου στην Κωνσταντινούπολη είναι χαρακτηριστική της σημασίας που έδινε στην επικοινωνία²⁹. Η προσκόλλησή του, εξάλλου, στη σημασία της ελληνικής σοφίας δείχνει ότι η επικοινωνιακή αυτή αντίληψη, που ο πατριάρχης αυτός φαίνεται να υιοθετεί κατ' αρχήν από μια θεολογική σκοπιά, εύκολα ανοίγει το δρόμο στην ταύτιση με την ελληνική γενεαλογία, καθώς η πίστη στη δραστηκότητα του βιβλίου και της τυπογραφίας, την οποία η εν λόγω αντίληψη κινητοποιεί, αποτελεί, όπως φάνηκε παραπάνω, το περιβάλλον μιας τέτοιας ταύτισης. Παρόμοια είναι η περίπτωση του Χρυσάνθου Νοταρά, που χωρίς να έχει άμεσες σχέσεις με προτεσταντικά περιβάλλοντα, είναι και αυτός ταγμένος στον αγώνα κατά των καθολικών μισιονάριων. Όταν λοιπόν δεν πρόκειται για καταστάσεις ανωτέρας βίας, όπως αυτή που δημιουργούσε ο θρησκευτικός ανταγωνισμός στην Παλαιστίνη, η επικοινωνιακή αντίληψη του Χρυσάνθου χύνεται και αυτή στο καλούπι της ελληνικής νοεράς κοινότητας, όπως στην περίπτωση τόσων άλλων ιερέων, που πέρασαν από τα ελληνικά γράμματα σε πανεπιστήμια όπως αυτό της Πάδοβας, όπου και ενισχύθηκε συχνά

28. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, «Σημείωμα για τον Μελέτιο Πηγά», *Ο Ερασιστής* 6 (1968), 19-26.

29. Gunnar Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Ευρωπαϊκή Πολιτική 1620-1638*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1992.

η πίστη τους στο νέο τρόπο επικοινωνίας που βασιζόταν στην τυπογραφία και την πύκνωση της κυκλοφορίας του βιβλίου.

Πρέπει εν τούτοις να τονίσουμε ότι αυτή δεν ήταν η μόνη τάση μεταξύ των μορφωμένων ορθόδοξων κληρικών. Στον αντίποδα των προηγούμενων, κάποιοι άλλοι αντιμετώπιζαν τις επικοινωνιακές αλλαγές, όπως αυτές στο χώρο της εκπαίδευσης ή στο ζήτημα της χρήσης ομιλούμενων γλωσσών, σαν προϊόντα του ρεύματος στα πλαίσια του οποίου πρωτοεμφανίστηκαν: της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της απάντησης που δίνουν το 1700 ο πατριάρχης Καλλίνικος και η Σύνοδος στον ηγεμόνα της Ουγγροβλαχίας Κωσταντίνο Μπασαράμπα, που ήθελε να μεταφράσει στην κοινή την *Ερμηνεία στα τέσσερα Ευαγγέλια* του Θεοφύλακτου, αρχιεπισκόπου Αχρίδος:

[...] γραφικά και μυστηριώδη νοήματα δεν είναι διά τον λαόν [...] όλα δεν είναι διά όλους [...] όθεν και εις την Εκκλησίαν κάμει χρεία να είναι και διδάσκοντες και διδασκόμενοι, και μη πάντες διδάσκαλοι³⁰.

Πρόκειται για ένα από τα πιο εύγλωττα χωρία προάσπισης του παλαιού καθεστώτος της γνώσης: του κεντρικού ρόλου του ιερέα, ως εξουσιοδοτημένου από την Εκκλησία ερμηνευτή, στην παραγωγή του νοήματος των ιερών κειμένων.

Όπως επισημαίνει ο Φίλιππος Ηλιού³¹, το καθεστώς αυτό ελέγχου του νοήματος του γραπτού, η κυριαρχία στις πρακτικές της γνώσης, αντιστοιχεί σε ένα καθεστώς εξουσίας, σε ένα πλαίσιο (εξωραϊσμένης βίας), μέσω της οποίας το εκκλησιαστικό σώμα καταφέρει να ρυθμίζει την κοινωνική ζωή των πιστών. Στο πλαίσιο αυτό επενδύεται το, αποκτούμενο μέσω της μαθητείας, συμβολικό κεφάλαιο των ιερών, το κύρος της θεολογικής αυθεντίας τους, η θέση τους ως αποκλειστικών διαχειριστών του *θείου μηνύματος*, θεμέλιο της εξουσίας τους πάνω στο ποίμνιο, η οποία νομιμοποιείται από την οθωμανική εξουσία και η οποία εξαργυρώνεται στα εισοδήματα που τους επιτρέπουν να επιβιώνουν. Όπως φάνηκε από τη Μεταρρύθμιση, η αλλαγή αυτού του επικοινωνιακού πλαισίου συμβαδίζει με την αλλαγή του κοινωνικού ρόλου των ιερών, τη μετατροπή του συμβολικού τους κεφαλαίου μέσα στα πλαίσια άλλων δραστηριοτήτων, όπως η οργανωμένη φιλανθρωπία, η διδασκαλία, η συγγραφή. Μια τέτοια μετατροπή χαρακτηρίζει εξάλλου και τους ανατολικούς μύστες του βιβλίου ιερείς, το συμβολικό

30. N. Jorga, *Documente Grecești privitoare la Istoria Românilor*, τ. XIV, 1, Βουκουρέστι 1915, σ. 329-332, όπως παρατίθεται από τον Φίλιππο Ηλιού, *Προσθήκες στην ελληνική βιβλιογραφία...*, β.π., σ. 33.

31. Φίλιππος Ηλιού, *Προσθήκες στην ελληνική βιβλιογραφία...*, β.π., σ. 36.

κεφάλαιο των οποίων δεν είναι πλέον το ίδιο με αυτό των κοινοτικών ιερέων, αλλά των περιπλανώμενων, λόγω των αναγκών αυτού του επαγγέλματος, δασκάλων. Άνθρωποι όπως ο Βούλγαρης, ο Θεοτόκης, ο Μοισιόδακας, ο Νεόφυτος Δούκας, ο Βενιαμίν ο Λέσβιος, δεν άντλησαν το κύρος τους από τη δράση τους σε μια συγκεκριμένη –περιορισμένη γεωγραφικά– κοινότητα, αλλά σε ένα, εκτεταμένο γεωγραφικά και αραιό πληθυσμιακά, λόγιο πεδίο του οποίου προσπαθούσαν να πολλαπλασιάσουν την πυκνότητα. Μερικοί μάλιστα από αυτούς τους κληρικούς δεν διστάζουν, όπως ο Νεόφυτος Δούκας, να προτείνουν μια συνολική αναμόρφωση του κοινωνικού ρόλου του κλήρου, αντίστοιχη με τις ανάγκες του επικοινωνιακού χώρου τον οποίο οραματίζονται να δημιουργήσουν. Η κριτική άλλωστε του κλήρου είναι μια γενικότερη τάση των ζηλωτών του βιβλίου σε όλες τις περιοχές όπου δεν έλαβε χώρα η Μεταρρύθμιση: εκεί δηλαδή όπου η κριτική δεν έγινε ριζική και δεν είχε απτά αποτελέσματα. Τη γενικότερη αυτή τάση εκφράζουν στα ελληνικά ένας αριθμός από ανώνυμες λιβέλους, στις οποίες περιέχονται συχνά προτεσταντικού χαρακτήρα επιχειρήματα³². Στον αντίποδα αυτών των τελευταίων βρίσκονται κληρικοί που, όπως ο μαθητής του Βούλγαρη Αθανάσιος Πάριος, έχουν έρθει σε επαφή με τον κόσμο των ζηλωτών του βιβλίου και που για λόγους που ανάγονται στη βιογραφία ή στην ιδιουσυχρασία τους, επέλεξαν να είναι οι απολογητές του παλαιού καθεστώτος του κλήρου, του παραδοσιακού μέσα στα πλαίσια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κοινωνικού του ρόλου και οι οποίοι χαρακτηρίζονται από την αναχρονιστική τάση να επαναφέρουν ένα στενό έλεγχο στις πρακτικές της γραφής, απορρίπτοντας συλλήβδην τις πραγματικότητες του σύγχρονου τους χώρου του βιβλίου, καυτηριάζοντας και επιδιώκοντας να εξαλείψουν τελείως τον χώρο των ζηλωτών του, φτάνοντας μέχρι του να στιγματίσουν τις οικονομικές δραστηριότητες που σχετίζονται με την παραγωγή του, τη μετανάστευση φέρ' ειπείν στη Δύση («χάριν πραγματείας»³³). Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι κάθε ίχνος ταύτισης με την ελληνική γενεαλογία απουσιάζει από το έργο του Πάριου ή του κατηγορηματικότερου ακόμα υπέρμαχου των παραδοσιακών εκκλησιαστικών πρακτικών της γνώσης Νικόδημου Αγιορείτη. Δεν συμβαίνει το ίδιο με τον σιναΐτη ηγούμενο Ιλαρίωνα, εκδότη του

32. Ενδεικτικά Πασχάλης Κιτρομηλίδης, "Religious criticism between Orthodoxy and Protestantism. Ideological consequences of social conflict in Smyrna", *XVI Internationales Byzantinistenkongress Akten II/6. Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32, τχ. 6 (Βιέννη, 1982).

33. Ναθαναήλ Νεοκαισαρεύς (Αθανάσιος Πάριος), *Αντιφώνησις προς τον παράλογον ζήλον των από Ευρώπης ερχομένων φιλοσόφων*, Τεργέστη 1802, σ. 59-72.

φυλλαδίου με το οποίο αναγγέλθηκε το 1820 η ανακίνηση του πατριαρχικού τυπογραφείου. Ο υπογεγραμμένος «εκ της Τυπογραφίας θεωρός Ιλαρίων Κρης» είναι σίγουρα από αυτούς τους ανθρώπους που πιστεύουν με το παραπάνω στη δύναμη της τυπογραφίας – η οποία σε πολλά σημεία του κειμένου σημειώνεται με κεφαλαίο τ– και για το λόγο αυτό ακριβώς επιμένει στον έλεγχο των εκδιδόμενων νοημάτων ώστε: «να καρπούμεθα τα εκ της Τυπογραφίας καλά, να αποφεύγωμεν παν ότι δύναται να σκιαση την λαμπρότητα της ακραιφνούς ημών υποταγής διά της εκδόσεως βιβλίων αντιφρονούντων» ή ακόμα: «κατασιγάσθωσαν όσοι δι απειροκαλίαν και γνώμης μοχθηρίαν τολμώσι να καθάπτωνται των Εκκλησιαστικών και πολιτικώς του γένους προϊσταμένων»³⁴. Στο κείμενο αυτό ο Ιλαρίων προτρέπει τους «Έλληνες» να εκδίδουν τα βιβλία τους στο πατριαρχικό τυπογραφείο, ενώ από κάποιες έμμεσες πηγές φαίνεται ότι επεδίωξε τον έλεγχο των εν γένει ελληνογράμματων βιβλίων που πωλούνταν στην Κωνσταντινούπολη³⁵. Με λίγα λόγια, το σχέδιο του Ιλαρίωνα ήταν ο έλεγχος του συνόλου της ελληνογράμματης τυπογραφίας από το Πατριαρχείο και πιο συγκεκριμένα από το πατριαρχικό τυπογραφείο του οποίου προήδρευε. Η πίστη του Ιλαρίωνα στη δύναμη της τυπογραφίας δεν σταματά μάλιστα στην προσπάθεια αυτή, αλλά εκφράζεται εξίσου έντονα στην απόπειρα να εκδώσει στο πατριαρχικό τυπογραφείο τις μεταφράσεις του Ευαγγελίου στην κοινή διάλεκτο, η οποία συνάντησε μεγάλες αντιδράσεις από μια πτέρυγα της ιεραρχίας που τον κατηγορήσε για «λουθηροκαλβινισμό». Η προσπάθεια αυτή ταίριαζε εξάλλου με τις απόψεις του Κοραή που θεωρούσε ότι «με τον τρόπο αυτό, ο κοινός λαός θα καταλάβει το ισονομικό κήρυγμα των Γραφών, και θα μπορέσει να απαλλαγεί έτσι από το κήρυγμα των ιερωμένων»³⁶.

Παρ' όλα αυτά, επικρίνοντας την «απανταχούσα» και τον Ιλαρίωνα, ο Κοραής γράφει στον Κ. Κοκκινάκη ότι φοβάται «μη [οι ιεράρχες] απεφάσισαν ν' αφήσωσιν ολότελα την Ευαγγελικήν οδόν»³⁷. Ας προσπαθήσουμε να καταλάβουμε καλύτερα τα ενανύσματα της εν λόγω κριτικής και να συλλάβουμε το περιεχόμενο της διαφοράς μεταξύ του Κοραή και του Ιλαρίωνα. Θεωρήθηκε από τη νεοελληνική ιστοριογραφία αυτονόητο, και ως τέτοιο δεν σχολιάστηκε, το γεγονός ότι οι αναμορφωτικές αντιλήψεις και προσπάθειες

34. Τις απανταχού ευρισκομένους ομογενέσιν όσοι της του Γένους δόξης και ωφελείας Ζηλωταί τυγχάνουσιν, Εν τω του Γένους Ελληνικό Τυπογραφείο, Κωνσταντινούπολη 1820, σ. 14.

35. Φύλιππος Ηλιού, *Τύφλωσον Κύριε τον λαόν σου*, Αθήνα, Πορεία, 1988, σ. 56-71.

36. Στο ίδιο, σ. 45.

37. Αδαμάντιος Κοραής, *Αλληλογραφία*, ΟΜΕΔ, τ. Δ', σ. 263.

ανθρώπων όπως ο Κοραΐς, ή ο Νεόφυτος Δούκας, ο Νικόλαος Πικόλος, ο Μοισιόδακας και πλήθος άλλων, εγγράφονταν αυτόματα σχεδόν στα πλαίσια της κοινότητας των ορθοδόξων χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ήταν οι εκπαιδευτικοί μηχανισμοί της τελευταίας που οι άνθρωποι αυτοί σκόπευαν να επηρεάσουν, τρέποντάς την σε έναν διευρυμένο χώρο ελληνικής παιδείας – με το νόημα που έδινε ο καθέννας από αυτούς στην εν λόγω έννοια. Ο λόγος είναι σίγουρα ότι μέσα από τις εκπαιδευτικές πρακτικές που βρίσκονταν στα χέρια της Εκκλησίας πέρασαν και οι ίδιοι –έστω και με τις δυσκολίες που συχνά περιγράφουν– για να γίνουν εν συνεχεία ζηλωτές του ελληνικού βιβλίου και οραματιστές του ελληνικού έθνους, και ότι γνώριζαν πως από το δρόμο αυτόν θα έπρεπε να περάσουν όσοι θα ενώνονταν με αυτούς πλαταίνοντας το επικοινωνιακό πεδίο που δημιουργούσαν.

Η ίδια η δυναμική παραγωγής λοιπόν του εν λόγω πεδίου –που ταυτίζεται εν ολίγοις με τον ελληνικό εθνικισμό– το ενέγραφε στα πλαίσια της ορθόδοξης κοινότητας. Οι περιοχές της κοινότητας αυτής που προμήθευαν προνομιακά με έμπυχο υλικό το εν λόγω πεδίο ήταν τα, γεωγραφικά διεσπαρμένα, εμπορικά κέντρα, στα οποία βρίσκονταν ορθόδοξοι με ακατάστατα και ασυνεχή εθνολογικά χαρακτηριστικά. Είναι εξάλλου αξιοσημείωτο ότι από τους λόγιους που εξετάσαμε εδώ, κανένας, πλην του Καταρτζή, δεν δίνει μια συγκεκριμένη μορφή στην ιδέα του ελληνικού έθνους η οποία αφήνεται να ταυτίζεται αόριστα με την κοινότητα των ορθοδόξων της αυτοκρατορίας. Η ασαφής αυτή αλληλοκάλυψη των δύο κοινοτήτων στο μυαλό των εν λόγω ζηλωτών του βιβλίου είναι ένα από τα βασικά δεδομένα που πρέπει να λάβουμε υπόψη μας. Και αν η σχέση αυτή είναι σε τέτοιο βαθμό ασαφής, είναι γιατί οφείλεται σε μια δομική επικοινωνιακή σχέση των δυο αυτών πεδίων, που είναι κυρίαρχη χωρίς να είναι πάντα απόλυτα συνειδητή.

Από την άλλη πλευρά, στα πλοκάμια της ίδιας αυτής σχέσης, εγγράφονται και κάποιοι από τους αναμορφωτές της επικοινωνιακής πολιτικής της Εκκλησίας, τους οποίους η υψηλή εκπαίδευση οδήγησε τόσο στην πίστη στη δύναμη του εντύπου, όσο και στην ταύτιση με την ελληνική γενεαλογία: που, όπως ο σιναΐτης Παριώνας, αυτοπροσδιορίζονται ως Έλληνες και απευθύνονται σε Έλληνες. Η ταύτισή τους εν τούτοις με την ορθόδοξη κοινότητα καθορίζεται από την ιεραρχική θέση τους, που εγγράφεται με τη σειρά της στο οθωμανικό πλαίσιο μέσα στο οποίο το Οικουμενικό Πατριαρχείο λειτουργεί και από το οποίο αντλεί την εξουσία του. Η τάση λοιπόν αυτών των τελευταίων είναι αντίστροφη από αυτή των πρώτων: να συστηματοποιήσουν περισσότερο και να ελέγξουν τις πρακτικές της γνώσης που η Εκκλησία κατέχει. Μια προσπάθεια προσαρμοσμένη σε μεγάλο ποσοστό στις επικοινωνιακές πραγματικότητες που δημιουργούσαν το πεδίο των ζηλωτών

του βιβλίου, με στόχο όχι να αρνηθούν και να εξαλείψουν, αλλά να προσεταριστούν και να ελέγξουν νοηματικά αυτό το υπό διαμόρφωση πεδίο και κατ' επέκταση τον εξαπλούμενο, παράλληλα με αυτό, ελληνικό εθνικισμό.

Στο ίδιο περίπου μήκος κύματος κινείται και η λογική της πατριαρχικής εγκυκλίου που δημοσίευσε το 1819 η *Μέλισσα*³⁸, σύμφωνα με την οποία οφείλει η

*παράδοσις των γραμματικών να μην έχη βάσιν την τέχνην του ορθώς λέγειν και γράφειν, αλλά να ενασχολείται και περί την χρηστότητα των ηθών, και την κατήχησιν των πατροπαράδοτων δογμάτων [...] και σχαλωτιύουσα παν νόημα εις την υποταγήν του Χρηστού, κατά τον θείον Απόστολον, να αναδεικνύωσιν τους μαθητιώτας, χριστιανούς ελληνίζοντας τας φράσεις, και Έλληνας χριστιανίζοντας τα δόγματα*³⁹.

Αυτό που επισημαίνει κατ' αρχήν η εγκύκλιος, αυτό που φαίνεται καλά να γνώριζαν άνθρωποι όπως ο Κοραΐς ή ο Βάμβας είναι πως οι «ελληνίζοντες τας φράσεις χριστιανούς», αυτοί που ήταν υποψήφιοι να ενταχθούν στο επικοινωνιακό πεδίο των ζηλωτών του ελληνικού βιβλίου και να ταυτιστούν με την ελληνική γενεαλογία θεωρώντας εαυτούς Έλληνες, παράγονταν από τα γρανάξια της διδασκαλίας της γραμματικής που επιστατούσε η εκκλησιαστική ιεραρχία. Ένας από αυτούς μοιάζει άλλωστε να είναι και ο συντάκτης της εγκυκλίου, στη συνείδηση του οποίου η ταύτιση με την ελληνική γενεαλογία είχε επιτελεστεί. Η εγκύκλιος δεν απορρίπτει το νέο πεδίο της γνώσης και τις ταυτοτικές συνέπειές του, η τάση της είναι απλά να τις ελέγξει, οι δάσκαλοι της γραμματικής πρέπει να «αναδεικνύωσιν τους μαθητιώτας [...] Έλληνας», αλλά «Έλληνας χριστιανίζοντας τα δόγματα». Στην ουσία ο συντάκτης δεν προσπαθεί όπως ο Πάριος και ο Νικόδημος να αναιρέσει αναχρονιστικά ό,τι έχει επιτελεστεί, επιστρέφοντας σε μια προηγούμενη κατάσταση. Αυτό που επιδιώκει είναι να προσεταρισθεί ιδεολογικά τη νέα δυναμική, επιτείνοντας το νοηματικό έλεγχο των πρακτικών της εκπαίδευσης, «αιχμαλωτιύοντας παν νόημα» προς την κατεύθυνση της προάσπισης του καθεστώτος της Εκκλησίας και του οθωμανικού κράτους με το οποίο αυτό συνυφίνεται.

38. *Μέλισσα*, 1820, μια αναφορά στο κείμενο αυτό σε σχέση με τις ιδεολογικές διαστάσεις της διδασκαλίας της γραμματικής έγινε από τον Μίλτο Πεγλιβάνο, «Διδασκαλία της (αρχαίας) ελληνικής γραμματικής και νεοελληνικός Διαφωτισμός», *Αναστάσιος-Φοίβος Χριστίδης (έκδ.)*, *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές ως την ύστερη αρχαιότητα*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη]/Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2001, σ. 935-941.

39. *Μέλισσα*, ό.π., σ. 227.

Το βαθύτερο περιεχόμενο αυτής της εγκυκλίου είναι, για μας, η προσπάθεια του υπό τον Γρηγόριο Ε΄ Πατριαρχείου να ελέγξει αυτό που η εξέλιξη των εκπαιδευτικών του μηχανισμών –μέσα στις συνθήκες του αναπτυσσόμενου εμπορίου των ορθόδοξων και της ακόλουθης μετανάστευσης– είχε παραγάγει, το πεδίο των ζηλωτών του βιβλίου και τον παράλληλο με αυτόν ελληνικό εθνικισμό· να ενσωματώσει στην ορθόδοξη κοινότητα τους αυτοπροσδιοριζόμενους ως Έλληνες με τους δικούς του όρους και όχι με τους όρους με τους οποίους θα το ήθελαν ορισμένοι από τους διαμορφωτές αυτού του πεδίου, οι οποίοι επιθυμούσαν η ενσωμάτωση να γίνει μέσα στα πλαίσια μιας φιλελεύθερης ιδεολογίας που περιείχε την κριτική τόσο του κλήρου όσο και της οθωμανικής αρχής.

Αυτό που έχει σημασία είναι πως οι ιδεολογικές εκφράσεις και των δύο αυτών στρατοπέδων είναι συναρτήσεις μιας έντονης επικοινωνιακής μεταβολής, μιας μεταβολής που πραγματοποιείται στα πλαίσια ενοποιημένων γλωσσικά συνόλων αναγνωστών που αντιλαμβάνονται: α' το μέλλον σε σχέση με την επέκταση των επικοινωνιακών χαρακτηριστικών που τους ενώνουν, β' την κοινότητα δράσης τους ως το σύνολο των πληθυσμών στους οποίους –μαξιμαλιστικά συνήθως– φαντάζονται πως είναι δυνατό να επεκταθούν τα εν λόγω επικοινωνιακά χαρακτηριστικά και γ' την ιστορία της κοινότητας αυτής σαν την ιστορία των πληθυσμών που σχετίζονταν με τη γλώσσα στην οποία το επικοινωνιακό τους σύστημα έχει διαμορφωθεί. Οι ιδεολογικές εκφράσεις και των δύο στρατοπέδων είναι λοιπόν συνάρτηση του φαινομένου που ονομάζουμε εθνικισμό, το οποίο έχει εγγραφεί σε μια, μικρή ακόμα, περιοχή του εν γένει συνόλου των ορθόδοξων χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η σχέση αυτή του ελληνικού εθνικισμού με την ορθόδοξη κοινότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι ένα από τα βαθύτερα δομικά χαρακτηριστικά του. Η κοινότητα αυτή, ή μάλλον οι επικοινωνιακές της πρακτικές, παίζουν έναν ρόλο καθοριστικό στην εμφάνισή του και στη μεγάλη επέκτασή του: είναι από το χώρο αυτό, ο οποίος συνεχεται επικοινωνιακά μέσω της διδασκαλίας των κοινών γραμμάτων και των ελληνικών, που προέρχονται στο σύνολό τους σχεδόν τα μέλη της περιορισμένης σχετικά επικοινωνιακής ομάδας που μας ενδιαφέρει. Είδαμε πως αυτή η διάσταση είναι πάντοτε παρούσα στη σκέψη των ανθρώπων που εξετάσαμε. Είναι εν τούτοις παρούσα σε ένα δεύτερο επίπεδο, με έναν τρόπο σχεδόν υπόγειο, χωρίς να αποτελεί δηλαδή κομμάτι της λογικά οργανωμένης, συνεκτικά διατυπωμένης σκέψης τους, αυτού που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε ιδεολογία και που στην περίπτωση του εθνικισμού έχει περισσότερο τη μορφή της γενεαλογικού τύπου ιστορικής αφήγησης η οποία έχει ως άξονά της την ιστορία της γλώσσας – ενώ η εκκλησιαστική

κοινότητα απουσιάζει. Η διάσταση αυτή είναι λοιπόν παρούσα σε ένα επίπεδο μη απόλυτα συνειδητό και ανασύρεται κυρίως σε αυτό της εθνικής ιδεολογίας από τους φορείς της εκκλησιαστικής εξουσίας. Οι τελευταίοι είναι οι πρώτοι που επικαλούνται ιδεολογικά την επικοινωνιακή αυτή πραγματικότητα, καθώς από αυτήν πηγάζει ουσιαστικά η οποιαδήποτε εξουσία τους πάνω στους πρώτους: η δυνατότητά τους να θέσουν κάποιους ιδεολογικούς όρους στην έκφραση του ελληνικού εθνικισμού.

Η ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ Ή ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΜΙΑΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗΣ ΔΥΝΑΜΙΚΗΣ

Δεν θα ήταν νομίζουμε άστοχο να θεωρήσει κανείς το περί αυτοκέφαλης ελληνικής Εκκλησίας άρθρο της Συνέλευσης της Τροιζήνας ως μια συνέπεια των στοιχείων της κριτικής του πατριαρχικού κλήρου, και της σχέσης του με την οθωμανική εξουσία, που εντοπίσαμε σε μια πτέρυγα των ριζοσπαστικότερων φορέων του ελληνικού εθνικισμού, οι οποίοι –ο Κοραής φέρ' ειπείν, που αλληλογραφούσε με τα μέλη της Εθνοσυνέλευσης αυτής– έπαιξαν ένα σημαντικό ρόλο στο ιδεολογικό περιεχόμενο που αποδόθηκε στην εξέγερση. Επακόλουθο ήταν το σοκ που η εφαρμογή του όρου στα πλαίσια του ελληνικού κράτους –στην οποία πρωτοστάτησε ο οπαδός και συνεργάτης του Κοραή, εκδότης για ένα διάστημα του *Λόγιου Ερμή*, Θεόκλητος Φαρμακίδης– προκάλεσε στους ανθρώπους εκείνους που είχαν προσπαθήσει παλιότερα να υποτάξουν τον ελληνικό εθνικισμό στην πατριαρχική εξουσία, που επιχειρήσαν να θέσουν στη διαδικασία ενσωμάτωσης των ατόμων στη νοερή κοινότητα του ελληνικού έθνους όρους ελεγχόμενους από την εξουσία αυτήν. Όσοι από αυτούς ζούσαν πλέον στα όρια του ελληνικού κράτους (όπως ο ιεροκήρυκας του Πατριαρχείου επί Γρηγορίου Ε' Κωνσταντίνος Οικονόμος, ή το στέλεχος του υπό τον Γαρίωνα πατριαρχικού τυπογραφείου Ιωάννης Φιλήμων) αποτέλεσαν τον ιδεολογικό πυρήνα του ρωσικού κόμματος που προσπαθούσε να αντιταθεί στο αυτοκέφαλο⁴⁰. Στα πλαίσια όμως πλέον αυτά –στα πλαίσια ενός χτισμένου πάνω στην εθνική ιδεολογία κράτους– οι συγκεκριμένοι λόγιοι δεν αρκούσε να υποστηρίξουν την ανάγκη υποταγής του ελληνικού έθνους στο Πατριαρχείο με επιχειρήματα θεολογικά, όπως στην περίπτωση της περιφημής πατριαρχικής εγκυκλίου. Οι οπαδοί του ρωσικού κόμματος έπρεπε τώρα να αναπτύξουν ένα λόγο πολιτικό, δείχνοντας στις διαφορετικές

40. Σχετικά: Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία, Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό Σχίσμα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2002.

κυβερνήσεις και εθνοσυνελεύσεις πως η αντίθεσή τους στο αυτοκέφαλο –και στον πραξικοπηματικό σε σχέση με το Πατριαρχείο τρόπο με τον οποίο επιβλήθηκε– είχε, πέρα από θρησκευτικό και εθνικό χαρακτήρα. Προς αυτήν την κατεύθυνση κινήθηκαν οι «υπερορθόδοξοι» (κατά τους αντιπάλους τους) λόγιοι και δημοσιογράφοι, κύριο όργανο έκφρασης των οποίων υπήρξε στα χρόνια αυτά η εφημερίδα *Αιών*, εκδότης και κύριος συντάκτης των άρθρων της οποίας ήταν ο Ιωάννης Φιλήμων.

Στα συμφραζόμενα αυτά τουλάχιστον εντάσσουμε μια προσπάθεια ενσωμάτωσης της ορθόδοξης κοινότητας στην ελληνική ιστορία (στη γενεαλογία του έθνους των Ελλήνων), από την οποία το νεοϊδρυθέν κράτος αντλούσε τη νομιμοποίησή του, που παρατηρείται σε μια σειρά δημοσιευμάτων του *Αιώνα*. Τον κεντρικό ιστό της εντατικής αυτής, και αμήχανης συχνά, προσπάθειας συναντούμε, για παράδειγμα, στο κύριο άρθρο του *Αιώνα* της 5ης Ιανουαρίου 1844, όπου ο Φιλήμων γράφει μεταξύ άλλων:

[...] Η θρησκεία [...] συνδέεται τόσο στενά και συστοιχειούται με την ιστορίαν του έθνους, το οποίον επαγγέλλεται αυτήν, ώστε αδύνατον να κατανοήσει τις τα φαινόμενα βιογραφίας τινός έθνους, παραγνωρίζον το δραστηριώτερον στοιχείον της ανθρωπίνης ενεργητικότητος την θρησκείαν (498).

Μια πρωτόλεια απόπειρα ανάπτυξης της, χιλιοδιατυπωμένης στον *Αιώνα*, εμβληματικής αυτής πρότασης αποτελεί η ιστορική αφήγηση που επιχειρεί στο κύριο άρθρο της 27ης Σεπτεμβρίου 1842 ο υπογεγραμμένος Μ. Πρόκειται για μια παρουσίαση των ορίων που κατά περιόδους κατέλαβε η Ελλάδα, για μια συνοπτική ιστορική αφήγηση που συνέχει και κατοχυρώνει τον διεκδικούμενο ως ελληνικό χώρο. Εκεί, τη σύντομη αναφορά στην κλασική Ελλάδα διαδέχονται τα παρακάτω αποσπάσματα:

Η Μακεδονική Ελλάς, κατορθώσασα επί Μεγάλου Αλεξάνδρου, ό,τι δεν εκατόρθωσαν οι Κίμωνες, οι Αγησίλαοι και η Αχαϊκή Συμμαχία, τουτέστιν την ένωσιν του Ελληνικού κατά των περιστοιχούντων πολεμίων εθνών, ήθελε κατορθώσει την Ελληνικήν κοσμοκρατείαν, συνιστώσα πανταχού μιαν γλώσσαν, εξάριετον πασών και την ευνομίαν της Ελληνικής σοφίας, η οποία εφώτισεν το ανθρώπινον γένος. [...] η βυζαντινή Ελλάς συνδέουσα κατά τινά τρόπον την Ευρώπην μετά της Ασίας συνείχεν ασθενώς μεν, αλλά και καρτερικώς, την ειρήνην του κόσμου, και ήθελεν ίσως κατορθώσει πάλιν διά της Ελληνικής σοφίας, αλλά κατ' άλλον τρόπον, την ωραϊαν και αναγκαίαν επιχείρησιν του Μεγάλου Αλεξάνδρου αν ο δαίμων του σκότους...

Κατά τον συντάκτη, η Τουρκία «ιδίως και ως εκ της θρησκείας, και ως εκ της καταγωγής και της γενεάς» δεν έχει σωτηρία «ούτε διά της υποκρίσεως, ούτε διά της ξένης συνδρομής, και πολύ ολιγότερον της χριστιανικής, ούτε διά μεταρρυθμίσεως ουδεμίας, ειμή συγχωνευομένη όλη εν τη νέα Ελλάδι, και κρατούσας εν Βυζαντίω της Ελληνικής φυλής». Οι Τούρκοι τότε,

ζώντας εν ισονομία μετά των Ελλήνων, αναπαυόμενοι και ευτυχούντες διά της ενομίας θέλουν ωφελήσει προθυμότερον την ελληνικήν Αρχήν παρά την σουλτανικήν δεσποτείαν. Πολλοί εξ αυτών, όσοι μάλιστα έχουν αίμα Ελληνικόν ή Χριστιανικόν, Κρήτες, Αλβανοί, Βυζαντινοί, Ανατολίται και άλλοι θέλουσιν παραδώσει αυτοθελήτως τα τέκνα των εις την Ελληνικήν εκπαιδευσιν και θρησκείαν

υιοθετώντας τον τύπο του «ελεύθερου και φιλοσόμου Έλληνα». Αποτέλεσμα όλων αυτών θα είναι («η νέα Ελλάς να έχει όριον τον Τάυρον, τον Εύξεινον Πόντον, τας υπέρ την Ήπειρον σειράς μεγάλων ορέων προς την Αυστριακήν επικράτεια»).

Παρατηρούμε λοιπόν εδώ σε ένα πρώτο επίπεδο την ενσωμάτωση στην ελληνική γενεαλογία δύο ιστορικών συστημάτων, των αλεξανδρινών κρατών και της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (ονομάζονται αντίστοιχα από τον συντάκτη του άρθρου: ελληνική κοσμοκρατεία και Βυζαντινή Ελλάς), που απέχουν από το να συμπεριλαμβάνονται από την πλειοψηφία των λογίων εκείνης της εποχής στην ελληνική ιστορία και κυρίως από το να υποστηρίζονται από τις αντικείμενες στον «ρωσόφιλο» Αιώνα παρατάξεις. Ή μάλλον, πως οι παρατάξεις αυτές υποστήριζαν θέσεις –ή καλύτερα ιστορικές αφηγήσεις– εντελώς διαφορετικές. Ένα χρόνο αργότερα από το παραπάνω δημοσίευμα, η κύρια υποστηρίκτρια του αυτοκέφαλου εφημερίδα Αθηνά δεν δίσταζε να δηλώσει ότι:

[...] διά της νίκης του Ευαγγελίου κατά των εθνών εθανάτωθη μεν το Ελληνικόν Όνομα –και κάλλιστα επί Ιουστινιανού, όστις επέφερεν εν Αθήναις θανατηφόρον Πληγήν εις την ελληνικήν παιδείαν– και ετάφη, αλλά δεν φηανίσθει διά τούτο. Δεν ήτο προορισμένον να κατασθήπτεται υπό τα οστά και τον ευρώτα του βυζαντινωρωμαϊκού στόγους (6.1.1843, 981).

Θα είναι εν τούτοις οι λόγιοι του Βυζαντίου που μεταναστεύοντας στην Ιταλία μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης θα κάνουν να λάμψει πάλι το Όνομα των Ελλήνων, που θα φωτίσουν τον δυτικό κόσμο από όπου και οι υπόδουλοι Έλληνες θα πάρουν το έναυσμα για την ανάκτηση των προγονικών τους Φώτων. Πρόκειται για μια εκδοχή της εθνικής ιστορικής αφήγησης που προκρίνουν οι λόγιοι Έλληνες του γυρίσματος του 19ου αιώνα – αποδεχόμενοι την έννοια του ευρέος μεσαίωνα και διαμορφώνοντας την έννοια της ελληνικής αναγέννησης στα πλαίσια της κυρίαρχης αφήγησης από την οποία προσδιορίζεται ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, και της οποίας την πληρέστερη μορφή συναντάμε σίγουρα στο *Mémoires* του Κοραή. Δεν συντρέχει λόγος να κουράσουμε τον αναγνώστη με την παράθεση μεγαλύτερου αριθμού παρόμοιων χωρίων, που βρίσκονται σε αφθονία στις στήλες της Αθηνάς και κατακλύζουν τις παρατεταμένες διαμάχες μεταξύ των οπαδών και των αρνητών του αυτοκέφαλου. Αρκεί, για ό,τι μας ενδιαφέρει εδώ, να τονιστεί πως συνα-

ντάμε εκεί την άρνηση του δομικού ρόλου της χριστιανικής θρησκείας στην πορεία του ελληνικού έθνους, που υποστηρίζει ο Αιών, καθώς και την απουσία από το σχήμα της ελληνικής ιστορίας της μακεδονικής και της βυζαντινής περιόδου, που χαρακτηρίζονται γενικότερα ως περίοδοι κατά τις οποίες το ελληνικό έθνος υπέφερε κάτω από «το ζυγό της σκλαβιάς».

Αυτό λοιπόν που κατ' αρχήν διαπιστώνουμε είναι ότι οι σύντομες αυτές –και για αυτό ακόμα πιο ενδεικτικές– ιστορικές αφηγήσεις εγγράφονται κατά κάποιον τρόπο στην αντίθεση γύρω από τη σχέση του ελληνικού έθνους με το Πατριαρχείο: ότι η επικεντρωμένη στον ιστορικό ρόλο του Αλέξανδρου αφήγηση του Μ. φαίνεται να επικυρώνει αυτή τη σχέση, ενώ τη σημασία της αρνείται μια αφήγηση σαν αυτή που είδαμε να δημοσιεύεται από την Αθηνά. Διαπιστώνουμε επίσης ότι στα πλαίσια της ιστορικής αφήγησης που προτείνει ο Μ. τα όρια της Ελλάδας απλώνονται σε ένα τεράστιο χώρο που αγκαλιάζει ουσιαστικά ολόκληρη την ορθόδοξη κοινότητα της αυτοκρατορίας – φιλοδοξώντας μάλιστα να απορροφήσει και τη μουσουλμανική. Στις διαμάχες που προκλήθηκαν, κυρίως λόγω της δυσανάλογης θέσης του Αλέξανδρου, ο συντάκτης θα απαντήσει στις 18 Οκτωβρίου 1844, στο επόμενο φύλλο του Αιώνα, με ένα δεύτερο άρθρο, υπό τον επιβλητικό τίτλο «Το μέλλον», όπου αναπτύσσεται σαφέστερα ο συνεκτικός ιστός των διαφόρων σταδίων που το προηγούμενο άρθρο εισήγαγε στην ελληνική ιστορία:

Η Ελλάς [έστι] πρωτόγονον του Χριστιανισμού τέκνον, διαδώσασα αυτόν εις την Ασίαν και την Ευρώπην διά της γλώσσης της. Η Ελλάς, εις της οποίας το έδαφος συνεκροτήθησαν αι στηριζάσαι τον Χριστιανισμόν πνευματικάι συνελεύσεις της χριστιανικής ανθρωπότητος, οι δ' Εκκλησιαστικοί Πατέρες έβγαλον εις αρμονίαν τον λόγον με την παράδοσιν και την φιλοσοφίαν με την θρησκείαν.

Η Ελλάς διέπεται εδώ, πέραν του φιλισονόμου που αναφέρθηκε πριν, και («εκ του στοιχείου του Ελληνισμού») που καθορίζει τον «αληθή προορισμό της», την ιστορική σχέση της με τον ανατολικό χριστιανισμό, που ορίζει το παρελθόν της, διέπει το παρόν και προοιωνίζει το μέλλον της: «[...] το μέλλον της Ελλάδος ως επικρατείας θεωρουμένης, όριον έχει τον Ιστρον διά την θρησκείαν και την γεωγραφικήν θέσιν της».

Τη σημασία αυτής της αφήγησης, τους λόγους για τους οποίους εκκολάφθηκε στα πλαίσια του συγκεκριμένου περιβάλλοντος –έστω και στη στοιχειώδη, σύντομη αυτή μορφή– μας κάνει να καταλάβουμε ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, ο οποίος, στον πρόλογο του πρώτου από τους τέσσερις τόμους της ογκώδους μελέτης του για τη μετάφραση των Ο', παραθέτει και αυτός μια σύντομη ιστορική αφήγηση, ο πυρήνας της οποίας πραγματεύεται το ζήτημα της προνομιακής σχέσης της ελληνικής γλώσσας με τον χριστιανισμό, και μάλιστα στο χώρο της παγκόσμιας –ή κοσμικής– ιστορίας:

[...] ότε δε ήλθε ο καιρός ο διά του Προφήτου Δανιήλ προρρηθείς, και οίον πρόδρομος προορισθείς και προάγγελος, του μυστηρίου της θείας Οικονομίας, τότε αναβάνει εκ της Ελλάδος εις την Ασίαν ο μονόκερος και μόναρχος Μακεδών [...]. Ωσαύτως και η κοσμική ιστορία διαγράφει τα κατά πάσαν την Ασίαν κατορθώματα του μεγαλόφρονος Αλεξάνδρου. Τούτον μεγίστον ομολογείται και κράτιστον, ότι συνήψε λογικώς την Ευρώπην μετά της Ασίας, και μετ' αυτών τους Λίβυας διά της Αιγύπτου, και κατέσπειρε την Ελλάδα γλώσσαν πανταχού των βαρβάρων εθνών, εξημερών οπωσδήποτε και ρυθμιζων ανόμων, ή κακονόμων ανθρώπων άγρια φύλα, διά παιδείας και πολιτείας ελληνικής. [...] και γίνεται η του Αλεξάνδρου εις την Ασίαν αναβάσις, και των αμέσων αυτού διαδόχων η εγκατάστασις, μεγάλη σοφώτατη Ακαδημία, εξ' ης η γλώσσα των Ελλήνων διεδόθη πολλαχού της Ασίας και της Λιβύης, και γέγονεν εις πλείστους λαούς των μεγάλων τούτων χωρών (αχέλιοσ εν και φωνή μια πασίην) η ελληνίζουσα. Και τούτο διά τί; διότι αύτη προωρίσθη υπό του Παντοκράτορος γραπτή και πρωτότυπος γλώσσα του παγκοσμίου κηρύγματος του Ευαγγελίου, και δι' αυτής έμελλον ενωθήσασθαι άπμπολλα έθνη, διάφορα κατά διαλέκτους ήθη και βίους, εις μιαν συγκερασθέντα κοινωνίαν, εις ένα νόμον, εις ένα θρησκευμα λατρείας του αληθινού Θεού. Τις ου βλέπει προφανώς ενταύθα την πάνσοφον της θείας προνοίας βουλήν⁴¹;

Η σύντομη αυτή αφήγηση αφορά ουσιαστικά σε μια προνοιακή, σε μια παγκόσμια σημασία επικοινωνιακή μεταβολή: την (κατασπ[ορά] της Ελλάδ[ος]) γλώσσας πανταχού των βαρβάρων εθνών», η οποία προετοίμασε το πεδίο για τον εκχριστιανισμό τους. Στην ιστορία της επικοινωνιακής αυτής μεταβολής εγγράφεται ουσιαστικά ολόκληρη η ιστορία του χριστιανισμού. Και φτάνει μόνο μια μικρή σημασιολογική ολίσθηση –όπως αυτή που πραγματοποίησε ο Μ. ονομάζοντας το κράτος του Αλέξανδρου «ελληνική κοσμοκρατία»– για να εγγραφεί η εν λόγω μεταβολή στην ελληνική ιστορία και να ενσωματωθεί παράλληλα σε αυτήν ο χριστιανισμός, ή τουλάχιστον η ιστορία της διάδοσής του. Είναι άλλωστε το σχήμα αυτό που περιλαμβάνεται grosso modo στο φιλοσοφικό σχήμα του έργου του J. G. Droysen, *Geschichte Alexanders des Grossen* (1833), που αποτέλεσε τον πρώτο τόμο του έργου του *Geschichte des Hellenismus*, του οποίου οι φιλοσοφικο-θρησκευτικές προεκτάσεις αναπτύσσονται ακόμα περισσότερο στον πρόλογο της πρώτης έκδοσής του που κυκλοφόρησε μεταξύ 1836 και 1843⁴². Το έργο του Droysen –ο οποίος έγινε διάσημος ως ο ιστορικός που εισήγαγε στην αρχαία ιστορία την έννοια ελληνισμός– παίζει άλλωστε έναν κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση, μετά τον

41. Κωνσταντίνος Οικονόμος, *Περί των Ο' ερμηνευτών της παλαιάς Θείας Γραφής*, τ. 4, τ. 1, σ. ιδ'.

42. Σχετικά Benedetto Bravo, *Philologie, Histoire, Philosophie de l'histoire, Étude sur Droysen Historien de l'antiquité*, Βαρσοβία 1968.

πόλεμο της Κριμαίας, της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας, καθώς σε μια σύντηξη του περιεχομένου του βασίζεται ουσιαστικά η συγγραφή του δεύτερου μέρους της *Ιστορίας του ελληνικού έθνους* του Παπαρρηγόπουλου, ενώ στις πολλαπλές αναγνώσεις του και στην αξιοποίηση της χειρκελιανής του βάσης, οφείλεται το σύστημα των διαδοχικών μεταβάσεων του ελληνισμού, μέσω του οποίου επιτυγχάνεται από τον Ζαμπέλιο και τον Παπαρρηγόπουλο η λόγια ενσωμάτωση της αλεξανδρινής και βυζαντινής περιόδου στην ελληνική εθνική ιστορία⁴³.

Εν τούτοις, ο Οικονόμος δεν αναφέρεται στον Droysen, τον οποίον είχε συναντήσει τουλάχιστον στον πρόλογο της *Συναγωγής* του Bernhardy –ο οποίος υπήρξε κατά τον Luciano Canfora πρόδρομος του Droysen και η φιλολογική ματιά του φαίνεται να τον επηρέασε άμεσα σε πολλά σημεία, μεταξύ των οποίων και η υιοθέτηση της έννοιας ελληνισμός– που παραπέμπει πολλές φορές στον Droysen στη δική του μελέτη⁴⁴. Αναφέρεται ωστόσο στην *Αρχαία ιστορία* του Rollin (1738), ο οποίος θεωρεί έργο της Θείας Πρόνοιας την κατάκτηση της Ανατολής από τον Αλέξανδρο, συνδέοντάς την με την αναγκαιότητα της μετάφρασης των Ο΄. Το θέμα δεν είναι να συζητηθούν αναλυτικά εδώ οι πρόδρομοι του Droysen, πολλές είναι οι μελέτες που ρίχνουν φως σε προγενέστερες εκφράσεις των ιδεών των οποίων στο 19ο αιώνα του αποδόθηκε η αδιαμφισβήτητη πατρότητα. Μας ενδιαφέρει περισσότερο η αναζήτηση από ανθρώπους σαν τον Οικονόμο τέτοιων αναφορών, αναζήτηση ενδεχομένως ανεξάρτητη από την επιρροή του Droysen, αλλά σίγουρα σχετική με την αγωνιώδη αναζήτηση επιχειρημάτων που να συνέχουν σε ένα επίπεδο λογικό –ή ιδεολογικό– τα στοιχεία εκείνα που συνθέτουν το ιδιαίτερο ταυτοτικό σύστημα του Οικονόμου και των πολυάριθμων συνοδοιπόρων του: την ακραία προσκόλληση, αφ' ενός, στην ορθόδοξη κοινότητα που ορίζει το Οικουμενικό Πατριαρχείο, και αφ' ετέρου, στον ελληνικό εθνικισμό.

Παρόμοιες θέσεις εμφανίζονται σε πλήθος άρθρων του Αιώνα, όπως αυτό του υπογεγραμμένου Δημόκριτου, κατά τον οποίο, μετά τους χρόνους του Αλέξανδρου, μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, «το Ελληνικόν έθνος [...] διασώζον την θείαν των προγόνων αυτού γλώσσαν [...] απεδέχθη προθύμως και δι' αυτής εσύστησεν εν τω κόσμω την Χριστιανικήν θρησκείαν, φίλην ούσαν της

43. Σχετικά τα δικά μας, "Hellénistes, hellénisme et idéologie nationale", Ch. Avlami (έκδ.), *L'antiquité grecque au 19ème siècle: un exemplum contesté* 2, Παρίσι, L'Harmattan, 2000, και «Ελληνισμός και εξελληνισμός...», ό.π.

44. Luciano Canfora, *Ellenismo*, 1987, οι παραπομπές γίνονται στην ελληνική μετάφραση του Σπύρου Μαρκέτου με τίτλο *Ελληνισμός. Ερμηνεία της Αλεξανδρινής εποχής*, Αλεξάνδρεια 1992, σ. 28.

ελευθερίας, της ισονομίας και της αρμονίας των εθνών»· η ακόμα του υπογεγραμμένου Μ. Σ. Γ. κατά τον οποίο: «Πίστις και πατρίς [...] τί άλλο σημαίνουν εις την Ελλάδα παρά το ιερόν κράτος του ορθόδοξου Χριστιανισμού, όστις περιέχει πάσης τα σπέρματα αρετής, και τον γνήσιον Ελληνισμόν» (8.4.1844).

Το πλεονέκτημα που αντιπροσώπευε για τους «υπερορθόδοξους» –συνειδητά ή ασυνειδητά– η σύντομη αυτή εθνική αφήγηση είναι ότι, ενσωματώνοντας την εξάπλωση του χριστιανισμού στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας, στην ιστορία κατά συνέπεια γύρω από την οποία οργανωνόταν γενεαλογικά η ταυτότητα του επικοινωνιακού πεδίου από το οποίο ετροφοδοτείτο και μέσα στο οποίο επεκτεινόταν ο ελληνικός εθνικισμός, επέτρεπε την αφομοίωση σε αυτή την αφήγηση της ορθόδοξης κοινότητας εν γένει. Το αποτέλεσμα ήταν, με λίγα λόγια, η ενσωμάτωση στην ιστορία του ελληνικού έθνους της ιστορίας του επικοινωνιακού πεδίου που οριζόταν από τη διδασκαλία της ελληνικής στα πλαίσια του Πατριαρχείου – ενός πεδίου όπου, σε διεσπαρμένα γεωγραφικά και εθνολογικά σημεία του, γεννήθηκε ο ελληνικός εθνικισμός. Κάτι που ισοδυναμούσε με τη συνειδητή –ιδεολογική– προέκταση στο εν λόγω πεδίο του φουτουριστικού ορίζοντα του εθνικισμού αυτού: το σχέδιο της επικοινωνιακής και πολιτικής αφομοίωσης των εν γένει ορθόδοξων χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Το πλεονέκτημα της στρατηγικής ταυτότητας που αποτελούσε η στοιχειώδης αυτή αφήγηση ήταν λοιπόν ότι αφομοίωνε, στη ρητή, εκφρασμένη ιδεολογία του ελληνικού εθνικισμού, τις ίδιες τις αρχικές προϋποθέσεις παραγωγής του: το γεγονός ότι ξεπήδησε από κάποια περιοχή του επικοινωνιακού χώρου που αναπαρήγαγε την ορθόδοξη κοινότητα, και ειδικότερα από αυτή που προοριζόταν να αναπαράγει την υψηλή ιεραρχία της: όχι λοιπόν τα κοινά, αλλά τα ελληνικά γράμματα. Το πλεονέκτημα ήταν δηλαδή πως η εν λόγω γενεαλογική αφήγηση έτεινε να εξασφαλίσει εννοιολογικά τη νομιμότητα αυτής της διαδικασίας, να την οχυρώσει απέναντι στις επιθέσεις που ήδη της γίνονταν και να επεκτείνει, μέσα στην ασφάλεια μιας λογικά συνεχούς και συνεκτικής ταυτότητας, τα αποτελέσματά της. Η στρατηγική αυτή λειτουργούσε άλλωστε εξ αρχής, στα πλαίσια του ελληνικού κράτους, σε συνάρτηση με ένα μαξιμαλιστικό επεκτατικό επιχείρημα: «το μέλλον της Ελλάδος ως επικρατείας θεωρουμένης, όριον έχει τον Ίστρον διά την θρησκείαν και την γεωγραφικήν θέσιν της».

Αυτό ακριβώς το ζήτημα της σχέσης του ελληνικού κράτους με τους εν γένει ορθόδοξους χριστιανούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι εκείνο το οποίο, στις ειδικές συνθήκες της κρίσης του Ανατολικού Ζητήματος που κατέληξε στον πόλεμο της Κριμαίας, τιθάσευσε τους αδιάλλακτους οπαδούς

του αυτοκέφαλου, φέρνοντάς τους πιο κοντά στο Πατριαρχείο και δημιουργώντας κατά τρόπο για μας ενδεικτικό τις προϋποθέσεις αλλαγής της ιστορικής αφήγησης μέσα από την οποία αντιλαμβάνονταν το γίνεσθαι της εθνικής κοινότητας. «Καθ' ην εποχήν όλοι σχεδόν οι Ευρωπαίοι επέισησαν ότι το οθωμανικόν κράτος δεν δύναται επί πολύ έτι να διατηρηθῆ», αρχίζει το κύριο άρθρο της Αθηνάς της 13ης Ιουνίου 1853, «δεν νομίζομεν έξω καιρού να κάμωμεν παρατηρήσεις τινάς περί της ελληνικής φωνής και του μέλλοντος αυτής». Πρόκειται για μια εποχή κατά την οποία πλήθος εθνολογικών αποτιμήσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κάνουν την εμφάνισή τους στον ευρωπαϊκό Τύπο στα πλαίσια της έντονης φιλολογίας περί Ανατολικού Ζητήματος καταδεικνύοντας ένα σχετικά πρωτόγνωρο και ανησυχητικό για τους Έλληνες ιδεολόγους δεδομένο: την αδύναμη αριθμητικά εθνολογική υπόσταση των ελληνόφωνων αγροτικών πληθυσμών της αυτοκρατορίας σχετικά με τις μεγάλσχημες φιλοδοξίες του ελληνικού κράτους.

Μπροστά στις ελπίδες που κινδυνεύουν και κάτω από τη βία της μεγάλης μεταβολής που εμφανίζεται στον κοντινό πλέον ορίζοντα, ο συντάκτης των κυρίων άρθρων της Αθηνάς θα αναγκαστεί να αρπάξει το χέρι που φαινόταν να τείνει στον ελληνικό εθνικισμό η ορθόδοξη κοινότητα της οθωμανικής Εκκλησίας, καθώς στα πολυάριθμα πλέον σχολεία της εξακολουθούσε να επιτελείται η εγγραφή στην ελληνική γενεαλογία, τα αποτελέσματα της οποίας εκτείνονταν μάλιστα όλο και περισσότερο στους μη ελληνόφωνους μαθητές. Η στροφή αυτή, που συνυφάνεται με μια αλλαγή ιστορικού παραδείγματος, διατυπώνεται με λόγια όπως τα παρακάτω:

Οι υπό την Τουρκίαν Χριστιανικοί λαοί απετέλεσαν πάντοτε και αποτελούν εν σώμα διαίρεσις διαλυτική δεν υπήρχεν, ούτε προ της κατακτήσεως, ούτε μετά την κατάκτησιν. Την ένωσην της ελληνικής βασιλείας διεδέχθη η ένωσις της ελληνικής εκκλησίας, η δε προεξάρχουσα ελληνική φυλή απερρόφα εις εκαυτήν όλας τας άλλας ακαταπαύστως ελληνιζομένας και τον ελληνισμόν θεωρούσας συνώνυμον του πολιτισμού και της παιδείας.

Ή για να πάρουμε ένα άλλο παράδειγμα από το κύριο άρθρο της Αθηνάς της 20ής Μαΐου 1853:

Όσον ολιγοπληθείς προς τους Σλαύους φαντάζονται τίνες αυτούς, [οι Έλληνες] είναι ουδέν ήτον καθυπέρτεροι ως αντιπρόσωποι της όλα τα έθνη συνενούσης και συγχωνευούσης ανατολικής εκκλησίας, ως κληρονόμοι πανάρχαιας παιδείας και συγκερασταί ταύτης μετά της νέας.

Ή ακόμα το κύριο άρθρο της 13ης Αυγούστου 1853:

[...] διότι αι σλαβικαί φυλαί, διά τους θρησκευτικούς δεσμούς, διά την ομοιότητα των ηθών και εθίμων, διά την ομοιότητα των ήδη υπαρχόντων εις αμφοτέρα τα

έθνη πολιτικών και εκκλησιαστικών νόμων, δύνανται ευκόλως να συγχωνευθώσιν μετά των Ελλήνων.

Για όλους αυτούς, νομίζουμε, τους λόγους, για να μπορέσει να ενταχθεί ολόκληρη η, απορροφούσα όλες τις άλλες φυλάς εντός της ελληνικής, χριστιανική Εκκλησία της Τουρκίας στην αναπαριστούσα το έθνος ιστορική αφήγηση, «τρεις [θα είναι, πλέον,] αι εποχαι της Ελλάδος», η Κλασική, η Μακεδονική, και εκείνη («ήτις ολιγώτερον μελετάται και εκτιμάται [...] η Ελληνική Αυτοκρατορία του Βυζαντίου»).

Λίγες παρατηρήσεις είναι απαραίτητες για να κλείσουμε αυτή την ανακρίνωσι: η περίφημη ανατολική κρίση που καταλήγει στον πόλεμο της Κριμαίας συντελεί ουσιαστικά στη μετακίνηση του κέντρου βάρους των ενασχολήσεων των ιδεολόγων του ελληνικού κράτους προς την κατεύθυνση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προς τις δυνατότητες επέκτασης που προσφέρει η κρίση του κράτους αυτού. Η οπτική αυτή επιβάλλει την αποτίμηση των «Ελλήνων», των ανθρώπων για τους οποίους το «ελληνικό έθνος» είναι δυνατόν να εγείρει κυριαρχικά δικαιώματα. Μπροστά, λοιπόν, στην αδυναμία τους να καταφύγουν σε εθνολογικού τύπου επιχειρήματα, οι ιδεολόγοι του ελληνικού κράτους θα στραφούν στον ίδιο το μηχανισμό της εγγραφής στην ελληνική γενεαλογία, που λόγω του διευρυμένου χώρου που τα ελληνικά γράμματα κατείχαν πλέον στα πλαίσια της εκπαίδευσης των ορθόδοξων χριστιανών, καθώς και λόγω των κοινωνικών αλλαγών –της ανάπτυξης κυρίως του εμπορίου και της πρωτοβιομηχανικής δραστηριότητας σε έναν αριθμό πόλεων και κωμοπόλεων της Βαλκανικής– απλώνονταν, παράλληλα με τους ελληνόφωνους, και σε έναν αριθμό εθνογλωσσικά μη-ελληνόφωνων χριστιανών. Είναι αυτός ο μηχανισμός που πρέπει να αξιοποιηθεί, όπως γίνεται αισθητό στο σύνολο πλέον των ιδεολόγων του ελληνικού κράτους. Εν τούτοις –και αυτό ακριβώς είναι το κεντρικό για εμάς σημείο– η παραδοχή της διαδικασίας ιδεολογικού εξελληνισμού, η συνειδητοποίηση του τρόπου με τον οποίον εγγράφονταν τα άτομα στην ελληνική γενεαλογία (μέσα από τα περιθώρια που άφηνε για αυτό η εκπαίδευση των χριστιανών) επιφέρει την αλλαγή ιστορικού παραδείγματος: την ενσωμάτωση στην ιστορική αφήγηση που παράγει την εθνική κοινότητα, στο σώμα δηλαδή της ελληνικής γενεαλογίας, της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Στη γενεαλογική αφήγηση που ένωσε με τους αρχαίους Έλληνες τους σύγχρονους ομιλητές της ελληνικής γλώσσας, έπρεπε πλέον να ενσωματωθεί και η σχέση της ελληνικής γλώσσας με την ορθόδοξη θρησκεία, με όρους που να νομιμοποιούν και να ενισχύουν το ρόλο που έπαιζε η εν λόγω σχέση στη διαδικασία εγγραφής στη γενεαλογία αυτή. Κατά τον τρόπο αυτό η παραδοσιακά καχύποπτη προς το

Πατριαρχείο πτέρυγα, αυτή που είχε παλαιότερα αντιταχθεί στον ιδεολογικό έλεγχο που ορισμένοι εκπρόσωποί του προσπάθησαν να υποβάλουν στην παραγωγή του εντύπου και τις πρακτικές της μάθησης (από τη de facto υποταγή του στην οθωμανική εξουσία από την οποία αντλούσε την εξουσία του και τη ρωσική πολιτική που, για τους δικούς της λόγους, είχε ενισχύσει τη διαπραγματευτική του δυνατότητα και το κύρος του), αναγκάστηκε πλέον να το προσεταιρισθεί ιδεολογικά· ή μάλλον, αναγκάστηκε να προσεταιρισθεί –συνά υπερεκτιμώντας τα– τα αποτελέσματα που οι πρακτικές του γραπτού που το Πατριαρχείο ήλεγχε είχαν, και μπορούσαν να έχουν, στην εγγραφή των ατόμων στην ελληνική γενεαλογία.

Όπως παραπάνω επισημάναμε, στην εξέλιξη των νέων αυτών πεδίων επικοινωνίας τα οποία έκανε δυνατά η τυπογραφία, υπάρχει μια στιγμή που η ταυτοτική διάσταση, το όραμα της κοινότητας, αποδεικνύεται ισχυρότερη από το γνωσιολογικό αίτημα, η στιγμή που ακόμα και οι οπαδοί του Θεόκλητου Φαρμακίδη αναγνωρίζουν την ανωτερότητα του Πατριαρχείου και εγκαταλείπουν τη συνηθισμένη σε αυτούς, και σε μια σειρά προγενεστέρους τους, κριτική του κλήρου. Τη στιγμή αυτή –μια στιγμή κρίσης όπως ο Κριμαϊκός πόλεμος– η ιδεολογία κατευθύνεται, σχεδόν τυφλά, από τις ανάγκες επέκτασης της επικοινωνιακής κοινότητας και όχι από το ιδεολογικό περιεχόμενο της επικοινωνίας. Η ιδεολογία, αν μπορούμε να αποκαλέσουμε έτσι το εκφρασμένο, το ρητό, περιεχόμενο του εθνικισμού, καθορίζεται τότε, αποκλειστικά σχεδόν, από τις επικοινωνιακές δυνατότητες που τον αναπαράγουν και από τον τρόπο που αυτές γίνεται να πολλαπλασιαστούν· από αυτές τις δυνατότητες καθορίζεται τουλάχιστον η, βασισμένη στο γλωσσικό όχημα μέσω του οποίου το εθνικιστικό πεδίο ανοίγει, γενεαλογική αφήγηση, η μικρή αυτή ιστορία, εις το διηνεκές εν τούτοις δυνάμενη να ποικίλλει και να επεκτείνεται ανάλογα με τους πληθυσμούς που τείνει να αφομοιώσει και τον τρόπο που αφομοιώνονται σε αυτήν.

Αυτή είναι η ιστορία που θελήσαμε να αφηγηθούμε εδώ, που άρχισε με την έμφαση που θέλησε να δώσει ο Marc Bloch στο ρόλο της επικοινωνίας στην οικοδομή της «συλλογικής μνήμης» και θα μπορούσε να τελειώσει με μια από τις πιο μεστές διατυπώσεις του Reinhard Koselleck στην αντιπαράθεσή του με τον απόλυτο γλωσσολογικό υποκειμενισμό της ερμηνευτικής του Gadamer: «οι ιστορικές χρονικότητες είναι αποτέλεσμα των σχέσεων που πλέκονται μεταξύ των ανθρώπων»⁴⁵. Η προσπάθειά μας υπήρξε να αποφύγουμε κάθε είδους ιδεαλισμό από αυτούς που μαστίζουν σήμερα την

45. Reinhart Koselleck, "Historik und Hermeneutik", R. Koselleck – H.-G. Gadamer, *Hermeneutik und Historik*, Χαϊδελβέργη 1987, σ. 9-28 (σ. 12).

ιστορία της ιστοριογραφίας καθώς και κάθε είδους, εμπνευσμένη από τη θεωρία της λογοτεχνίας, αισθητική προσέγγιση, από αυτές που απαλείφουν τη βία των ανθρώπινων σχέσεων. Αυτός υπήρξε τουλάχιστον ο άξονας της μελέτης του δρόμου προς την ομογενοποίηση, κάτω από την πίεση της κρίσης του 1853-54, των εκφάνσεων του ελληνικού εθνικισμού, της στοιχειώδους ιστορικής αφήγησης που τον συνέχει. Στα μάτια μας η ομογενοποίηση αυτή προσέφερε τη δυνατότητα παραγωγής μιας ενιαίας ιστορικής αφήγησης γύρω από το εννοιολογικό δάνειο που υπήρξε για τη νεοελληνική γραμματεία η έννοια του ελληνισμού, όπως την ανέπτυξε κυρίως ο Droysen. Η μελέτη αυτή υπήρξε έτσι, όχι αυτή της ιστορίας του εν λόγω δανείου, αλλά το προοίμιό της, η μελέτη των συνθηκών που το προετοίμασαν, με έμφαση όχι στους εξωτερικούς διπλωματικούς ή συγκυριακούς πολιτικούς παράγοντες – που έχουν οπωσδήποτε τη σημασία τους – αλλά σε αυτό που αποτελεί το βαθύτερο περιεχόμενο του εθνικισμού: στην αλλαγή των σχέσεων που πλέκονται μεταξύ των ανθρώπων.

Nikos Sigalas

HISTORIOGRAPHIE ET HISTOIRE DES PRATIQUES DE L'ÉCRITURE :
PRÉLUDE À L'HISTOIRE DE LA FORMATION DU CONCEPT
D'HELLÉNISME ET À LA PRODUCTION DE L'HISTORIOGRAPHIE
NATIONALE NÉO-GRECQUE

(RÉSUMÉ)

Derrière la grande sophistication historico-philosophique qui régit les formulations textuelles du concept d'hellénisme, deux axes principaux organisent la plupart de ses énonciations : a. la tendance à confondre l'histoire de la *nation grecque* avec celle de la *langue grecque*, b. la tendance à confondre la *population grecque* avec la *population chrétienne orthodoxe* de l'État ottoman.

La première tendance est celle des lettrés qui occultent les expériences oralement transmises des sociétés agricoles. Au début, cette tendance concerne un nombre très limité de savants versés dans l'apprentissage de ce type de savoir qu'on appelait alors les *lettres grecques*. C'est parmi ces hommes qu'on trouve ceux qui s'identifient aux Grecs, le peuple ancien ayant produit le corpus de textes sur lesquels se fonde le savoir en question. Or cette identification s'étend bien au-delà de leurs propres personnes pour embrasser une large communauté déterminée par la circulation de l'écrit en grec.

C'est la communauté des chrétiens orthodoxes de l'État ottoman. La deuxième tendance est donc inextricablement liée, dès le début, avec la première. C'est que, aux deux premiers siècles de la période ottomane, l'apprentissage de l'écrit est assuré par les membres du clergé ou, pour le moins, contrôlé par eux. Pourtant, l'apprentissage du grec ecclésiastique, ce qui s'appelait à l'époque l'apprentissage des *lettres communes*, ne suffisait pas pour évoquer l'identification avec les Grecs.

Ce contexte se modifie progressivement au cours du XVIIIe siècle lorsque l'essor du commerce parmi les orthodoxes de l'État ottoman implique un changement dans le domaine des conditions de l'apprentissage de l'écrit. C'est le début d'une fusion entre les deux niveaux jusqu'alors distincts que constituaient les *lettres communes* et les *lettres grecques*. Un nouveau type d'école apparaît, financé par les commerçants orthodoxes, de même qu'une nouvelle figure de professeur. C'est dans les écrits de ces nouveaux professeurs – ayant souvent étudié en Europe occidentale – que nous voyons s'amplifier le phénomène d'identification des chrétiens orthodoxes aux Grecs.

Les deux tendances continuent leur confrontation au sein de l'État national grec dans le cadre des violentes polémiques autour des conditions de l'autocéphale de l'Église grecque. C'est pendant la crise politique issue de l'éclatement de la Guerre de Crimée que les zélotes de l'autocéphale sont amenés à reconsidérer l'importance du rôle du Patriarcat dans le fait national grec. La raison en est que seule l'importance du grec comme langue écrite, soutenue par les institutions éducatives du Patriarcat, peut contrebalancer la faiblesse de l'élément grecophone vernaculaire dans les Balkans, pour justifier les aspirations maximalistes de l'État grec.

Il en résulte que l'importance du Patriarcat en tant que facteur d'"hellénisation" prime pour la première fois dans le discours des nationalistes grecs. Ces conditions socio-historiques ont préparé le terrain pour l'appropriation du concept historico-philosophique d'hellénisme –formulé à l'origine par un nombre d'historiens, philologues et philosophes allemands– qui est devenu le vecteur d'un récit historique presque unanimement accepté, pour avoir permis la jonction historiographique entre le christianisme et la nation grecque.

Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ
ΚΑΙ ΟΙ ΕΘΝΙΚΕΣ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΙΣ (1877-1885)

Εάν θελήσει κάποιος μελετητής να απαντήσει στο ερώτημα ποιες υπήρξαν οι εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας, στο ανάπτυγμα του 19ου αιώνα, θα διαπιστώσει ότι η απάντηση μόνο εύκολη δεν είναι. Θα παρατηρήσει μάλιστα ότι οι υπό διεκδίκηση περιοχές συμφύρονται με ό,τι αποτελεί συστατικό στοιχείο μιας ελληνικής σφαιράς επιρροής στην Ανατολή¹. Η σύγχυση αυτή συναρτάται με μια σειρά από κοινές παραδοχές: τα στενά όρια του Αγώνα τα διαδέχτηκαν τα στενότερα του νεοσύστατου κράτους, από το οποίο απείχε ουκ ολίγο το σημαντικότερο κέντρο του αστικού ελληνικού κόσμου, η Πόλη. Παράλληλα, η γεωγραφική διασπορά της ελληνικής φυλής καθιστούσε ανέφικτο το ενιαίο πληθυσμιακό συνεχές, προϋπόθεση αναγκαία για να συγκροτηθεί νεωτερικό κράτος. Αντίθετα, η πολιτισμική, οικονομική και συμβολική εμπέδωση της ελληνικής γλώσσας ήταν σαφώς ευρύτερη από τον ορισμό που έδινε ακόμα και ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, στα 1853, για το ελληνικό έθνος: ορισμός που απέκλειε όλους όσους δεν μιλούσαν ως μητρική την ελληνική².

Οι επιστημόνες αυτές είναι άμεσα συνυφασμένες, είναι αιτία και αποτέλεσμα μαζί της αοριστίας της Μεγάλης Ιδέας ως προς τα όρια της ιδανικής Ελλάδας. Επακόλουθο: οι απανωτές απογοητεύσεις.

Λίγους μήνες μετά τη λήξη του Βερολίνειου Συνεδρίου, το 1878, ο Αναστάσιος Βυζάντιος αποτυπώνει ωραία το σφυγμό της εποχής:

Πάσα δεκαετία παρελθούσα περιέκοψε και τας ελπίδας και το γόητρόν μας. Πού ήταν τα όρια της ιδανικής Ελλάδος προ 50 ετών; Πού είναι σήμερα; Ο Ρήγας έβλεπε μέχρι του Ιστρου και μέχρι της Ερυθράς. Προ δέκα ακόμη ετών ηλπίζομεν ότι

Το παρόν κείμενο παραδόθηκε τον Ιανουάριο του 2003.

1. Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988, σ. 24.

2. Κ. Θ. Δημαράς (επιμ.), *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους [Η πρώτη μορφή: 1853]*, Αθήνα 1970, σ. 33.

μας έμεναν ο Αίμος. Σήμερον δυσπιστούμεν και περί του Ολύμπου και περί των Ακροκεραυνίων [...]. Τα όρια της ιδανικής Ελλάδος πλησιάζουσι βαθμηδόν προς τα όρια της πραγματικής. Απωλέσαμεν μικρόν κατά μικρόν Σέρβους, Ρωμούςους και Βουλγάρους· και ήδη φευ! κινδυνεύομεν να απολέσωμεν και τους Αλβανούς, τουτέστι τους θυρωρούς του οίκου μας³!

Αυτό βέβαια που παραλείπει ο Βυζάντιος στην αναδρομή του είναι να αναφερθεί στα όρια της ιδανικής Ελλάδας μισό αιώνα πριν, έτσι όπως τα φανταζόντουσαν οι αρμόδιοι για την ανέγερσιν του πεπτωκότος έθνους⁴.

Τον Απρίλιο του 1826 η 13μελής κυβερνητική «Επιτροπή της Συνελεύσεως» θα ζητήσει από τον άγγλο πληρεξούσιο στην Κωνσταντινούπολη, Σ. Κάνινγκ, «να θεωρηθούν τμήματα του νέου κράτους, η Πελοπόννησος, η Στερεά Ελλάδα, το Αιγαίο και η Κρήτη», και στο βαθμό που «ήτο κατορθωτόν, και όσα άλλα μέρη έλαβον όπλα, ή συνηνώθησαν μετά της ελληνικής κυβερνήσεως»⁵.

Επαναστατικό δικαίω και η Γ' Εθνική Συνέλευση της Τροιζήνας, τον Μάιο του 1827, θα προσδιορίσει τα όρια του νέου κράτους: «Η Ελληνική Επικράτεια σύγκειται από όλας τας Επαρχίας, όσαι έλαβον τα όπλα κατά της Τυραννίας»⁶.

Όσο για τις προσπάθειες των ελλήνων ιθυνόντων, μέχρι την τελική συνοριακή διευθέτηση το 1832, αυτές επικεντρώθηκαν στο να συμπεριληφθεί στο νέο κράτος («το μέρος, το πολλά έτη, προς συντριβήν του ζυγού πολεμήσαν»), που οριζόταν, προς βορρά, από τη νοητή γραμμή Παγασητικού-Αμβρακικού⁷. Όλες οι πολεμικές και διπλωματικές ενέργειες του Ιωάννη Καποδίστρια είχαν τον ίδιο στόχο: την κατοχύρωση της γραμμής Παγασητικού-Αμβρακικού. Μόνο που ο κυβερνήτης δεν παρέλειψε να πληροφορήσει τις Δυνάμεις και για το μέγιστο των ελληνικών αξιώσεων. Το 1827, και δύο φορές μέσα στο 1828, με υπομνήματά του, θα γνωστοποιήσει, μαζί με τα «μάλιστα συνεσταλμένα όρια», το όριο της «φυσικωτάτης οροθεσίας», όπως

3. Έργα Αναστασίου Σ. Βυζαντίου, έκδοση: Αλ. Βυζάντιος, Τεργέστη 1893, σ. 216-217· πβ. Έλλη Σκοπετέα, ό.π., σ. 335.

4. Σπυριδών Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Δ', Αθήνα 21862, σ. 376.

5. Στο ίδιο, σ. 12-13· επίσης *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (στο εξής: *ΙΕΕ*), τ. ΙΒ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1975, σ. 435. Για το ίδιο θέμα βλ. ιδιαίτερα την επιστολή του Βιάρου προς τον αδελφό του Ιωάννη Καποδίστρια (Κέρκυρα, 14/26 Μαΐου 1826), που δημοσιεύτηκε από τον Κ. Δ. Μέρτζιο, *Παρνασσός* τ. 3 (1961), 126.

6. *ΙΕΕ*, σ. 440.

7. Σπ. Τρικούπης, ό.π., σ. 375· Χρήστος Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-1831*, Αθήνα 1988, σ. 65 (υποσ. 66), 84-85, 173.

και τα διαφορετικά όρια της, ιστορικό, επαναστατικό και εθνολογικό δικαίω, Ελλάδας⁸.

Παρακολουθώντας τη διπλωματική, αλλά συγχρόνως σαφή και διαφωτιστική γλώσσα του κυβερνήτη ως προς τις διαφορετικές οροθεσίες, βάσει των παραπάνω κριτηρίων, γίνεται πρόδηλο ότι το μέγιστο χερσαίο όριο δεν ξεπερνά ανατολικά τον Όλυμπο, στο κέντρο το Μέτσοβο και δυτικά τις εκβολές του Καλαμά. Μια παραλλαγή αυτής της γραμμής, περισσότερο γεωπολιτική και καθόλου «επαναστατική» ή «εθνολογική», ξεκινά πάντα από τον Όλυμπο, και μετά τον Ζυγό (Μέτσοβο), φθάνει στη Σαμαρίνα, περιλαμβάνει το Αργυρόκαστρο και, τέμνοντας, περίπου στο μέσον, την οροσειρά των Κερυνίων, καταλήγει στο Παλέρμιο επί της Αδριατικής.

Είναι βέβαιο ότι το χερσαίο όριο της τελικής συνοριακής ρύθμισης του 1832 περιελάμβανε το μέγιστο τμήμα του αληθώς επαναστατήσαντος λαού, κατά την έκφραση των πληρεξουσίων των Δυνάμεων⁹. Εκείνο, ωστόσο, που ενδιαφέρει να κρατήσουμε εδώ είναι τα απώτατα όρια, το ελληνικό επιθυμητό μέγιστο, όπως προσδιορίστηκε από τον Καποδίστρια, και κατ' οικονομία μπορούμε να ονομάσουμε Όλυμπος-Κεραύνια. Είναι επίσης ενδιαφέρον να ενταχθεί το ελληνικό αυτό μέγιστο μέσα στη συνολική ρύθμιση της Βαλκανικής Χερσονήσου, έτσι όπως την πρότεινε ο Καποδίστριας, την ίδια εποχή (1828), στον ρώσο υπουργό των Εξωτερικών. Σύμφωνα με το σχέδιο του κυβερνήτη, το ευρωπαϊκό τμήμα της αυτοκρατορίας θα διαιρούνταν σε πέντε «δευτερεύοντα κράτη», με έδρα την Κωνσταντινούπολη, η οποία θα μετατρέπεται σε ελεύθερη πόλη. Τα πέντε αυτά κράτη, με το αντίστοιχο χωρικό τους ανάπτωμο, θα ήταν τα εξής: 1. η *Ηγεμονία* (Δουκάτο) ή *Βασίλειο της Δαχίας* (παραδουνάβιες ηγεμονίες της Βλαχίας και της Μολδαβίας)· 2. το *Βασίλειο της Σερβίας* (Βουλγαρία με τη Σερβία και τη Βοσνία)· 3. το *Βασίλειο της Μακεδονίας* (Θράκη με την -καθαυτό- Μακεδονία, τα νησιά της Προποντίδας, την Ίμβρο, τη Σαμοθράκη και τη Θάσο)· 4. το *Βασίλειο της Ηπείρου* (Ηπειρος με τις επαρχίες Άνω και Κάτω Αλβανίας)· 5. το *Ελληνι-*

8. *ΙΕΕ*, σ. 497-498, 500, 512-513. Βλ. ιδιαίτερα το απαντητικό υπόμνημα στα 28 ερωτήματα των Δυνάμεων, του Ιω. Καποδίστρια (Οκτώβριος 1828), στο *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832*, αρ. 4: *Αι Εθνικαί Συνελεύσεις*, τ. Β', Αθήνα 1973, σ. 229-295. Συνταγμένο από τον ίδιο τον Καποδίστρια και επικυρωμένο από το Πανελλήνιο, το «γνωστό» αυτό υπόμνημα αποτελεί ένα κείμενο-μνημείο για την ιστορία της Ελλάδας, που αν και πλειστάκις έχει παραπεμφθεί, ποτέ δεν έτυχε ιδιαίτερης μελέτης. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο κείμενο αυτό το δυτικό όριο των ελληνικών πληθυσμών δεν ξεπερνά τα όρια του Σουλίου και τις εκβολές του ποταμού Αχέροντα νοτιώς της Πάργας.

9. Σπ. Τρικούπης, *ό.π.*, σ. 322.

κό Κράτος (η Ελλάδα διευρυμένη, από τον ποταμό Πηνειό μέχρι την πόλη Άρτα, μαζί με τα υπόλοιπα νησιά)¹⁰.

Μισό αιώνα αργότερα τα χερσαία σύνορα του βασιλείου έχουν παραμείνει επί τα αυτά· έχουν αλλάξει όμως οι στόχοι, έχουν διαφοροποιηθεί τα επιχειρήματα και έχουν οπλιστεί με επιστημονική τεκμηρίωση. Τα απώτατα όρια των αρχικών διεκδικήσεων έχουν υπερκερασθεί: τον Όλυμπο έχει αντικαταστήσει η οροσειρά του Αίμου, το Μέτσοβο το όρος Σκάρδος και τα Κεράυνια οι εκβολές του ποταμού Σκούμπι. Με άλλα λόγια, ολόκληρη η Θράκη, ολόκληρη η Μακεδονία και η μισή σημερινή Αλβανία.

Αλλά και ο χαρακτηρισμός απώτατα όρια υποχώρησε για να τον διαδεχθεί ο πιο δυναμικός και απόλυτα τεκμηριωτικός: τα απαράγραπτα δίκαια του ελληνισμού. Έχει μικρή σημασία γιατί είναι δίκαια, από πού είναι απαράγραπτα και ποιοι αποτελούν τον ελληνισμό από τους πληθυσμούς που τους έταξε η μοίρα να κατοικούν την ελληνική χερσόνησο. Αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία είναι ότι ο πανδήμως αποδεκτός αυτός ορισμός των εδαφικών διεκδικήσεων του βασιλείου διαθέτει την απαραίτητη ελαστικότητα (γεωγραφική ή και νοηματική), στοιχείο που τον καθιστά επιχειρησιακό και σε απόλυτη αρμονία με το ευπροσάρμοστο και πολυσήμαντο περιεχόμενο της ίδιας της Μεγάλης Ιδέας.

Το πώς έγινε η υπέρβαση, το πέρασμα από τον Όλυμπο στον Αίμο, δεν είναι του παρόντος. Οι εμπειριστατωμένες μελέτες του Κωνσταντίνου Δημαρά, το *Πρότυπο Βασίλειο της Έλλης* Σκοπετέα, το *Έθνος και Ορθοδοξία* του Παρασκευά Ματάλα, έδειξαν τους δρόμους για να ξεδιαλύνουν τα πράγματα. Το βέβαιο πάντως είναι ότι σε αυτήν ακριβώς τη συνάφεια στάθηκε βαρύνουσα η συμβολή του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, στους απολύτως διαπλεκόμενους ρόλους του ιστοριογράφου, αλλά και του επιτελικού στελέχους της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Ρόλοι με τους οποίους μετέχει ενεργά στα τεκταινόμενα, τα χρόνια που θα μας απασχολήσουν εδώ.

Από την καίρια συμμετοχή του Παπαρρηγόπουλου στη σχετική συζήτηση, επέλεξα να αναφερθώ σε τρεις στιγμές:

– Το 1877, ένα εντελώς συμβατικό όριο, η στιγμή που εκδίδεται ο *Επίλογος της πεντάτομης Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*: πρόκειται για τη σύνο-

10. F. Martens, *Die russische Politik in der Orientalischen Frage. Eine historische Studie*, (Sep.-Abdruck aus des "Russ. Revue" Bd. XI), Αγία Πετρούπολη 1877, σ. 28-29· το ίδιο σε γαλλική μετάφραση: "Étude historique sur la politique Russe dans la question d'Orient", *Revue de Droit international et de Législation comparée* IX (1877), 70-71· πβ. και Δ. Λουλές, *Ο ρόλος της Ρωσίας στη διαμόρφωση του ελληνικού κράτους* (Ιστορική μελέτη), Αθήνα 1981, σ. 49-50.

ψη μιας πορείας που ξεκίνησε το 1860, γράφεται το 1876 και μεταφράζεται γαλλιστί δύο χρόνια αργότερα.

– Η δεύτερη στιγμή, το 1879, συμπίπτει με τις διπλωματικές διαβουλεύσεις ενόψει της προσάρτησης της Ηπειροθεσσαλίας.

– Τέλος, το χρονικό διάστημα 1883-85, όταν ο Παπαρρηγόπουλος, μετά από σχετική πρωτοβουλία της κυβέρνησης, επαναπροσδιορίζει τα γεωγραφικά όρια των ελληνικών διεκδικήσεων.

Ουσιαστικά, μέσα από τους πέντε τόμους της *Ιστορίας* του και τον *Επίλογο*, παρακολουθούμε τον ιστοριογράφο να αποκρυσταλλώνει και να κωδικοποιεί τα επιχειρήματα βάσει των οποίων οι ελληνικές αξιώσεις φθάνουν μέχρι τον Αίμο. Βασικό εργαλείο-εφεύρημα αποτελεί ο κατ' αρχήν ανώδυνος όρος *ελληνικάί χώραι*, όρος που διαπερνά το σύνολο του έργου, και μάλιστα πολλές φορές αναχρονιστικά. Η νοηματοδότηση που προσδίδεται στον όρο αυτό δρα καταλυτικά. Ο Παπαρρηγόπουλος συγκροτεί ένα γεωγραφικό συνεχές, που λειτουργεί ως καμβάς πάνω στον οποίο πλέκεται το ειδήλιο της ελληνικής φυλής με το χρόνο, δηλαδή με την ιστορία. Με άλλα λόγια ο παρονομαστής της χρονικής συνέχειας, η οποία έχει επανειλημμένα σχολιασθεί, είναι ένα ενιαίο χωρογραφικό συνεχές. Το συνεχές αυτό, το οποίο δεν έχει αρκούντως αναδειχθεί, λειτουργεί ως πεδίο αναφοράς του ελληνισμού. Συγκροτείται σταδιακά, από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι την εποχή του Ιουστινιανού, οπότε και παγιώνεται η ραχοκοκαλιά του ελληνικού κόσμου. Ενός κόσμου που απλώνεται από τον Εύξεινο μέχρι την Αδριατική και από τον Δούναβη μέχρι την Κρήτη.

Το 1860-1862, όταν κυκλοφορεί ο πρώτος τόμος της *Ιστορίας* και το βουλγαρικό ζήτημα έχει ήδη πάρει το δρόμο του, το σχήμα είναι ήδη έτοιμο. Οι χώρες νοτίως του Δούναβη αποκαλούνται εξ αρχής ελληνικές, παρά το γεγονός ότι ο συγγραφέας παραδέχεται πως μέχρι τη μάχη της Χαιρώνειας το ελληνικόν έθνος βρίσκεται νοτίως της γραμμής Ολύμπου-Καμβουνίων-Κεραυνίων, όπου έκπαλαι κατείχετο από τους Έλληνες. Συγκεκριμένα ο Παπαρρηγόπουλος σημειώνει ότι για την περίοδο που εκτείνεται από τα μέσα του 8ου μέχρι τις αρχές του 5ου π.Χ. αιώνα, η Οίτη, δηλαδή το όριο των *ιδίως λεγομένων ελληνικών χωρών*, αποτελούσε «το εσωτερικόν της Ελλάδος προπύργιον», ενώ ο Όλυμπος με τα Καμβούνια «ελογίζοντο ως οι εξωτερικοί της Ελλάδος προμαχώνες»¹¹. Μάλιστα, λόγω της ροπής του

11. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων, χάριν των πολλών, υπό Κ. Παπαρρηγοπούλου (στο εξής: Ιστορία), τ. Α', Αθήνα 1865 (1860-1862), σ. 125. Σημειωτέον ότι τα Κεραύνια όρη θεωρούνται ως το βόρειο*

ελληνικού έθνους προς την αποδημία, λόγω του ανησύχου και μεγαλεπήβολου του πνεύματος, αυτό τελούσε «δισπαρμένον από Ολύμπου μέχρι Κυρήνης, και από Μασσαλίας και κάτω Ιταλίας, και Σικελίας, μέχρι της μικράς Ασίας»¹². Όσο για τα «μακεδονικά [...] φύλα που έμελον να πρωταγωνιστήσασιν του ελληνικού κόσμου» προσεχώσ, αυτά δεν ήταν και εντελώς ξένα προς τον ελληνισμό. «Η προς βορράν της Θεσσαλίας κειμένη Μακεδονία κατακείτο υπό φυλών αίτινες δεν ήσαν μεν ίσως καθαρώς ελληνικαί, προσήγγιζον όμως πολύ κατά τε την γλώσσαν και το ήθος προς τα ολιγώτερον πολιτισθέντα φύλα, τα τε θησαυρικά και τα ηπειρωτικά»¹³.

Η τριμερής διάσταση είναι προφανής τόσο στο γεωγραφικό επίπεδο, όπου η Οίτη και ο Όλυμπος αποτελούν τις αναγκαίες οριζόντιες τομές, όσο και στο φυλετικό-πολιτισμικό, με τους διαφορετικούς βαθμούς πολιτισθέντων φύλων στον κάθετο άξονα βορρά-νότου. Προφανής είναι και η προετοιμασία της σταδιακής ενσωμάτωσης των Μακεδόνων και της χώρας τους στον ελληνικό κορμό. Ενσωμάτωση που θα συνεπικουρηθεί και από την κατάληψη των παραλίων της Μακεδονίας και της Θράκης από τους Έλληνες στο τέλος του 6ου π.Χ. αιώνα¹⁴.

Πράγματι, στον δεύτερο τόμο της *Ιστορίας* (1862-65), μεταφερόμαστε στην εποχή του Φιλίππου και Μεγαλέξανδρου, οπότε η Μακεδονία όχι μόνο ενσωματώνεται στην ελληνική «περιπέτεια», αλλά λειτουργεί ενοποιητικά για το «ελληνικόν έθνος», διαδραματίζοντας τον ρόλο του Πεδεμοντίου, όπως στην «προ των οφθαλμών ημών συμβαίνουσιν ένωση της ιταλικής εθνότητος». Ο αναχρονισμός αυτός τεκμηριώνεται και από το γεγονός ότι «η Μακεδονία είχε ως προς την άλλην Ελλάδα παραλλάκτως σχεδόν όπως το Πεδεμόντιον ως προς την άλλην Ιταλίαν», αφού οι κάτοικοι του Πεδεμοντίου απ' ενός «δεν ήσαν ιταλικής καταγωγής» και απ' ετέρου

άκρο της χώρας της Ηπείρου: στο ίδιο, σ. 159. Ενδεικτική είναι η «ενοποιητική» θέση που παίρνει ο Παπαρρηγόπουλος για τα γεγονότα που μεσολάβησαν ανάμεσα στη μάχη της Χαϊρώνειας και τη σύνοδο της Κορίνθου, τα οποία αρνείται ρητώς να ιστορήσει. Ο συγγραφέας, στέκοντας ανάμεσα στον αρχαίο ελληνισμό και τον μακεδονικό, σημειώνει: «Η δε λεπτομερής αυτών αφήγησις ήθελε προξενήσει εις μεν τους ελπίζοντας έτι την σωτηρίαν του αρχαίου ελληνισμού, λύπην μόνον διά τα αλλεπάλληλα αυτού ατυχήματα, εις δε τους πιστεύοντας εις τον άφρευκτον του Φιλίππου θρίαμβον, κόρον μόνον διά τα αλλεπάλληλα αυτού ευτυχήματα»: *Ιστορία*, τ. Β' (1865), σ. 66.

12. *Ιστορία*, τ. Α' (1865), σ. 320.

13. Στο ίδιο, σ. 318. Στον Β' τόμο της *Ιστορίας* του (1865), ο Παπαρρηγόπουλος σημειώνει ότι «οι Μακεδόνες προσήγγιζον πολύ προς τους Θεσσαλούς και προς τα άλλα υποδεέστερα φύλλα του ελληνικού έθνους» (σ. 3).

14. *Ιστορία*, τ. Α' (1865), σ. 317.

«πολλάκις υπό των άλλων Ιταλών ωνομάσθησαν βάρβαροι»¹⁵. Μάλιστα, επί Μακεδονικού ελληνισμού, το 335 π.Χ., για πρώτη φορά τα όρια του κράτους θα φθάσουν στο έσχατο βόρειο σύνορο των «ελληνικών χωρών», δηλαδή στον Δούναβη¹⁶.

Ο Δούναβης, ωστόσο, θα παγιωθεί ως σύνορο του κράτους από τον μεσαιωνικό ελληνισμό, όπως ιστορείται στον τρίτο τόμο της *Ιστορίας*, το 1867. Όμως αυτός ο ελληνισμός θα δεχθεί τότε τα ισχυρότερα και καθοριστικότερα πλήγματα, τα οποία «και μέχρι της σήμερον επενεργούσιν εις την τύχην» του έθνους. Αιτία οι απ' Άρκτου επιδρομές και εποικισμοί των «βαρβαρικών» φύλων, που θα έχουν ως αποτέλεσμα την περιστολή του ελληνισμού στις βόρειες ελληνικές χώρες, αλλά και τη νόθευση, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, της «ελληνικής φυλής»¹⁷. Έτσι η εικόνα των ελληνικών χωρών στις αρχές του 8ου αιώνα, μετά τις βαρβαρικές επιδρομές, διαμορφώνεται ως εξής:

1. Το ελληνικόν κράτος έχει απολέσει τις βόρειες χώρες του: «την κάτω και την άνω Μοισίαν, την εντός του Ίστρου Δακίαν, την Δαρδανίαν και τα μεσόγεια της βορείου Ιλλυρίας, ήτοι τας σημερινάς χώρας Βουλγαρίαν, Σερβίαν, Κροατίαν, Μορλακίαν, Δαλματίαν και Άνω Αλβανίαν». Η εγκατάσταση των Βουλγάρων μεταξύ Δούναβη και Αίμου θα μειώσει δραστικά τον υπάρχοντα ελληνισμό.

2. Η εγκατάσταση των σλαβοβουλγαρικών φύλων μεταξύ Αίμου και Ολύμπου δεν κατέληξε στην επικράτησή τους. Μάλιστα, σε Μακεδονία και Θράκη εξακολουθεί να επικρατεί ο ελληνισμός.

3. Νοτίως της γραμμής Κεραυνίων-Ολύμπου οι απ' Άρκτου έποικοι «εντελώς συνεχωνεύθησαν διά του χρόνου εντός της ελληνικής φυλής»¹⁸.

Επισημαίνουμε και πάλι την αρχή της τριμερούς ταξινόμησης που σφραγίζει όχι μόνο τη σύλληψη του χρόνου, αλλά και του χώρου.

Το 1871, στον τέταρτο τόμο της *Ιστορίας*, εκτίθεται η κατάσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, όπως διαμορφώθηκε μετά την ολοκλήρωση των σλαβικών, των βλαχικών και των αλβανικών εποικήσεων, δηλαδή όπως παρέλαβε τις ελληνικές χώρες ο οθωμανός κατακτητής¹⁹. Το τρίτημο

15. *Ιστορία*, τ. Β' (1865), σ. 76-76.

16. Στο ίδιο, σ. 84.

17. *Ιστορία*, τ. Γ' (1867), σ. 240-243, 389.

18. Στο ίδιο, σ. 241-242, 389.

19. *Ιστορία*, τ. Δ' (1871), σ. 387-389. Παρά το γεγονός ότι ο Δ' τόμος της *Ιστορίας* δεν φθάνει μέχρι την οθωμανική κατάκτηση, ο συγγραφέας προβαίνει σε μια δημογρα-

σχήμα στη γεωγραφία των ελληνικών χωρών παγιώνεται και ως προς τη γλώσσα και ως προς τη σύνθεση του πληθυσμού. Έτσι:

– στο βόρειο τμήμα των ελληνικών χωρών, δηλαδή μεταξύ Δούναβη και Αίμου, έχει πλήρως επικρατήσει η βουλγαρική γλώσσα και ο βουλγαρικός πληθυσμός είναι υπέρτερος του ελληνικού·

– στο ενδιάμεσο τμήμα, δηλαδή σε Μακεδονία και Θράκη, έχουμε ισορροπία βουλγαρικής και ελληνικής γλώσσας, και ισοψφία των δύο πολυπληθέστερων φυλών·

– στο νότιο τμήμα του αρχέγονου ελλητισμού παρατηρείται πλήρης επικράτηση της ελληνικής γλώσσας και της ελληνικής φυλής²⁰.

Άλλωστε, ένας από τους λόγους εξαιτίας των οποίων κατέρρευσε το βυζαντινό κράτος, υπήρξε, κατά τον Παπαρρηγόπουλο, η απουσία εθνικής ενότητας. Κι αυτό γιατί ο πληθυσμός του κράτους απαρτιζόταν από τρεις ετεροειδείς ομάδες:

1. τον αρχέγονο ελλητισμό, που αποτελούσε την ασφαλέστερη και κυριώτερη ηθική του κράτους δύναμη, αλλά ήταν αριθμητικά μικρή σε σχέση με το μέγεθος του κράτους·

2. τον επίκτητο ελλητισμό, ο οποίος «ελάλει μεν την γλώσσαν την ελληνικήν, εστερείτο όμως των παραδόσεων, των αναμνήσεων, των αισθημάτων, και ιδίως της φιλοτιμίας του αρχέγονου ελλητισμού». Έτσι, να μεν συνέπραττε με τον αρχέγονο ελλητισμό, «αλλά δεν ήτο αδιαρρήτως μετ' αυτού συνδεδεμένος»·

3. τους ετερογλώσσους αλλοφύλους, «οίτινες ήσαν αναφανδόν πολέμιοι» του ελλητισμού²¹.

Το επιμήθιο ο αναγνώστης θα το βρει στη σελίδα των διορθώσεων, στο τέλος του τόμου, που όπως είπαμε κυκλοφόρησε το 1871: «αν το ελληνικόν έθνος, αντί να σκορπίζεται προς δυσμάς προς μεσημβρίαν και προς ανατολάς, κατελάμβανεν ομοθυμαδόν» Μακεδονία–Ιλλυρία, Θράκη και τις δύο Μοισίες, θα συγκροτούσε μεταξύ «Ιστρου και Ταινάρου όγκον συμπαγή», που θα καθιστούσε δυνατή την απόκρουση των βαρβαρικών επιδρομών και

φική-εθνολογική-πολιτισμική επισκόπηση της βυζαντινής περιόδου, που αφορά και στους μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους (1204) χρόνους (σ. 380-406). Άλλωστε, στον Ε' τόμο (1874), ο Παπαρρηγόπουλος επαναλαμβάνει, στο οικείο κεφάλαιο, ουσιαστικά τις ίδιες διαπιστώσεις, ως προς τη γεωγραφία των ελληνικών χωρών.

20. *Ιστορία*, τ. Δ' (1871), σ. 395-396, 401.

21. Στο ίδιο, σ. 395-396, 401.

τη δική του επικράτηση. «Αλλά τα γενόμενα ουκ απογίνονται», καταλήγει ο Παπαρρηγόπουλος²².

Είναι προφανές ότι το φερμάνι του 1870, που αποτελεί την πρώτη πράξη επίσημου ακρωτηριασμού των ελληνικών χωρών εντεύθεν του Αίμου, του έχει αφήσει πικρή γεύση.

Όταν το 1874 κυκλοφορεί ο «πέμπτος και τελευταίος» τόμος της *Ιστορίας* του²³, το Πατριαρχείο έχει ήδη από το 1872 επικυρώσει διά του σχίσματος τον ακρωτηριασμό των ελληνικών χωρών, και ο ιστοριογράφος νιώθει το καθήκον να υποστηρίξει τις άμεσα απειλούμενες περιοχές:

Ο Ελληνισμός κατέχει αριθμητικώς μεν το ήμισυ τουλάχιστον της Μακεδονίας και της Θράκης, ένεκα δε των παραδόσεων αυτού και της απροσμάχητου δυνάμεως της γλώσσης και της ομολογουμένης διανοητικής, εμπορικής και βιομηχανικής υπεροχής, δεν εμπορεί ειμή να λογισθή ως ηθικός κύριος και αυτών των δύο εκείνων χωρών²⁴.

Όσο για τους αλλοφύλους που εγκαταστάθηκαν σταδιακά, μέχρι την 15η εκατονταετηρίδα, νοτίως της γραμμής Κεραυνίων–Ολύμπου, οι μεν Σλάβοι υπήρξαν «ασυγκρίτως ολιγώτεροι των Ελλήνων», οι δε Βλάχοι και Αλβανοί, ολιγώτεροι και αυτοί των Ελλήνων αλλά περισσότεροι από τους Σλάβους, «διετήρησαν κατά το μάλλον και ήττον το γλωσσικόν αυτών ιδίωμα», όμως «επί τοσούτον εσαύτισαν την φυλετικήν αυτών ιδιότητα μετά των Ελλήνων ώστε πολλάκις εν ονόματι του ελληνισμού ηγωνίσθησαν επί δε της επαναστάσεως και επρωταγωνίστησαν»²⁵. Η κατακλείδα αφορά στην ταύτιση του έθνους που υποδουλώθηκε και αυτού που επαναστάτησε. Ταύτιση που απορρέει από το γεγονός ότι η ελληνική εθνότης σε όλη τη διάρκεια της οσμάνικης κυριαρχίας δεν ηλλοιώθη εθνολογικώς, καθότι «νέα ετερογενή στοιχεία δεν παρεισέφρησαν εντός της μεγάλης του ελληνικού έθνους ομάδος». Ως εκ τούτου το έθνος που ηναγκάσθη να υποκύψει εις τον ζυγόν, το ίδιο έθνος επαναστάτησε²⁶.

Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι, στην τριμερή γεωγραφική ταξινόμηση των ελληνικών χωρών, που σημαδεύει ολόκληρο το έργο του Παπαρρηγόπουλου, υποβόσκει μία εσωτερική διαφοροποίηση, μία επί πλέον υποδιαίρεση για τις χώρες νοτίως της γραμμής Κεραυνίων–Ολύμπου. Όριο αυτής της

22. Στο ίδιο, σ. 750.

23. Πβ. τη σελίδα τίτλου της έκδοσης. Ο προσδιορισμός «χάριν των πολλών», που συνόδευε όλους τους προηγούμενους τόμους, τώρα έχει παραλειφθεί.

24. *Ιστορία*, τ. Ε' (1874), σ. 583.

25. Στο ίδιο, σ. 581-583.

26. Στο ίδιο, σ. 579 και 583-584.

επί πλέον υποδιαίρεσης είναι η Οίτη ή, με άλλα λόγια, το χερσαίο σύνορο του ελληνικού κράτους, όπως τελικά διαμορφώθηκε το 1832. Στο γεωγραφικό αυτό ανάπτυγμα, ιδιαίτερα καθοριστικός για τον Παπαρρηγόπουλο είναι ο ιστορικός ρόλος της Πελοποννήσου και της Στερεάς, ως προς τη δόξα της φύλης, τη διαιώνιση της γλώσσας και την αναγέννηση του έθνους²⁷.

Τον Δεκέμβριο του 1876 ο Παπαρρηγόπουλος ολοκληρώνει τον *Επιλόγ* του, το επιστέγασμα του έργου του, ενώ η Ελλάδα βρίσκεται στη δίνη της Ανατολικής Κρίσης. Ο ίδιος τόμος θα κυκλοφορήσει και γαλλικά προς «φωτισμόν» της *Εσπερίας*²⁸. Της Εσπερίας που «υπενδίδουσα εισέτι εις έξεις αρχαίας και διασταγμούς ασυγνώστους, δεν εθέσπισε την ανεξαρτησίαν ειμή ελαχίστου μέρους των ελληνικών χωρών». Και για να κατανοήσει η Ευρώπη το μέγεθος της αδικίας, τα όρια της Επανάστασης θα αγκαλιάσουν, τώρα²⁹, όλες τις διεκδικούμενες χώρες, στις οποίες «εγένοντο φονικώτατα πολεμικά έργα, τινά δε και εκ των λαμπροτάτων της όλης επαναστάσεως». Ειδική μνεία γίνεται για τις θυσίες στη Μακεδονία, της οποίας το έδαφος

27. Η υπόγεια αυτή διαφοροποίηση γίνεται ρητή στον Ε' τόμο της *Ιστορίας* του -μωραϊτικής καταγωγής- ιστοριογράφου: «Πελοπόννησισι και Στερεοελλαδίται απέτέλεσαν την κυριωτάτην αρετηρίαν της σήμερον υπό του ελληνικού έθνους λαλουμένης και γραφομένης [γλώσσης]». Πελοπόννησος και Στερεά Ελλάδα αποτέλεσαν στην αρχιούτητα το ενιαίον εθνικόν κέντρον πολιτικής και πνευματικής ενεργείας δι' ου κατορθώθηκε η ενότητα της γλώσσης. Πελοπόννησος και Στερεά διεξήγαγον «τους διαρκεστέρους, τους καρτερικωτέρους, τους ενδοξωτέρους υπέρ της πολεμικής ημών αναβιώσεως αγώνας». Εν κατακλείδι ο Παπαρρηγόπουλος αποφαίνεται ότι «η Πελοπόννησος και η Στερεά απέβησαν και νυν όπως το πάλοι, η ακρόπολις του ελληνισμού, 'Ελλάδος έρεισμα' κατά Πίνδαρον· αυταί απήρτισαν τον πυρήνα του ελληνικού βασιλείου· αυταί εγένοντο το κέντρον του νέου πολιτικού και διανοητικού ημών βίου». Αυτά αναφέρονται στην εισαγωγή του Α' κεφαλαίου του τόμου Ε' στη δεύτερη έκδοση, το 1887 (σ. 11, 12), η οποία αποτελεί καινοτομία ως προς την πρώτη έκδοση. Είναι σαφής εδώ η υπόμνησή του για τη γεωγραφία της Ελληνικής Επανάστασης. Άλλωστε, η πικρία του για τα στενά χερσαία όρια της Επανάστασης διατυπώνεται στο αντίστοιχο κεφάλαιο του ίδιου τόμου. Είναι ενδεικτικό ότι για τα ισχνά, ασυντόνιστα και τελικά αποτυχημένα κινήματα Θεσσαλομαγνησίας και Μακεδονίας, όπου ουδείς σπουδαίος αγών διεξήχθη, αφιερώνει λιγότερο από μία σελίδα (*Ιστορία*, τ. Ε', 1874, σ. 823). Χρειάστηκε οι περιοχές αυτές να περιμένουν τους μεταγενέστερους εθνικούς ιστοριογράφους, ώστε να βρουν την «επαναστατική» τους δικαίωση.

28. Για την έκδοση του *Επιλόγου* και τη μετάφρασή του στα γαλλικά βλ. Κ. Θ. Δημαράς (επιμ.), *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Προλεγόμενα*, Αθήνα 1970, σ. 22, 26, 37· Ο ίδιος, *Κ. Παπαρρηγόπουλος: Η εποχή του - η ζωή του - το έργο του*, Αθήνα 1986, σ. 230, 231, 234, 235, 330, 349.

29. Βλ. υποσ. 27.

εποτίσθη υπό του αίματος των μαχητών, ενώ οι Θεσσαλοί «μαχητές» της Μαγνησίας επί τρία έτη διεξήγαγον πολλούς και ποικίλους αγώνες³⁰.

Αντίθετα, η πρόσφατη Βουλγαρική Επανάσταση του Απριλίου 1876, το ονομασθέν βουλγαρικό κίνημα, για τον ιστοριογράφο, υποβαθμίζεται με τον πιο κραυγαλέο τρόπο, καθώς «ήθελεν είναι γελοίοον εάν δεν καθηγιάζετο διά των σφαγών τας οποίας προεκάλεσε»³¹.

Όσο για τις τρεις διακριτές ζώνες των ιστορικών ελληνικών χωρών, παραμένουν με την ίδια οροθετική σήμανση. Οι διαφορές εντοπίζονται στην ορολογία: στις βορειότερες χώρες, «πέραν του Αίμου και του Σκάρδου μέχρις Ίστρου και Σάου χώρας», οι Σλαυοβούλγαροι έχουν πλήρως επικρατήσει ήδη από τον 7ο μ.Χ. αιώνα. Αντίθετα ένθεν του Ολύμπου, εις τας κυρίως ελληνικάς χώρας, όχι μόνον ολοσχερώς επικράτησε ο ελληνισμός, αλλά και ουδέποτε οι έποικοι Σλάβοι εδέσποσαν. Τέλος, εις τας ιδιαίζουσας μέσας χώρας, δηλαδή σε Μακεδονία και Θράκη, ο ελληνισμός, παρά την πίεση που υπέστη από τις σλαβικές εγκαταστάσεις, άντεξε, με αποτέλεσμα «και την σήμερον η ελληνική γλώσσα επικρατεί εν Μακεδονία μεν ου μόνον μέχρι Σερρών και Ζίχνης, αλλά και μέχρι Στρουμνίτζης, Μελενίκου και Νευροκοπίου, εν Θράκη δε μέχρις Αδριανουπόλεως και Φιλιππουπόλεως»³². Αυτά γράφονται τη στιγμή που ο ελληνισμός ολόκληρος, ομόθυμα και διά του Παπαρρηγόπουλου και διά των χαρτών του, προσπαθεί να υποβάλει στην Ευρώπη την αιδέα της καθιέρωσης του Αίμου ως φυσικού ορίου του χωρίζοντος τον Σλαυισμόν από τον Ελληνισμόν»³³.

Αυτό που πρέπει να κρατήσουμε εδώ είναι ο υπόγειος γεωγραφικός προσδιορισμός στον οποίο προβαίνει ο ιστοριογράφος. Τους δύο παράλληλους άξονες Σερρών-Ζίχνης και Στρώμνιτσας-Αδριανούπολης θα τους ξαναβρούμε και αργότερα στην επιχειρηματολογία του.

Επισημαίνουμε ότι καθοδηγητικός μίτος και στο χρονικό και στο γεωγραφικό συνεχές είναι η ελληνική γλώσσα και τα παρεπόμενά της (ήθη-έθιμα-πολιτισμός, συνείδηση του συνανήκειν). Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, επειδή η γλώσσα εξασφαλίζει τη συνέχεια, μαθαίνουμε ότι η Μοναρχία της Κωνσταντινουπόλεως επεδίωξε να εξελληνίσει τους επήλυδες των ελληνικών χωρών, προσπάθεια που καρποφόρησε απολύτως νοτίως της γραμμής Ολύ-

30. *Επιλογος της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους υπό Κ. Παπαρρηγοπούλου*, Αθήνα 1877, σ. 438.

31. Στο ίδιο, σ. 454-455.

32. Στο ίδιο, σ. 270-274.

33. Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (στο εξής: ΑΥΕ), 1876/99.1(β), Ν. Δελιγιάννης (πρέσβης) προς Α. Κοντόσταυλο, Παρίσι, 28/9 Νοεμβρίου 1876, αρ. πρωτ. 703.

μπου-Κεραυνίων, και μερικώς πάνω από αυτή την κρίσιμη γραμμή του έκπαλαι ελληνισμού³⁴.

Προς το παρόν, το γεγονός είναι ότι η Ευρώπη δεν πείσθηκε. Και ας της διεμήνυε δημοσίως ο ιστοριογράφος μας ότι «οι Έλληνες διατελούσιν εις καταφανή ηθικήν επανάστασιν από Σκάρδου μέχρι Πίνδου και από Κεραυνίων μέχρι Σφακίων»³⁵. Και επειδή το 1878 το φράγμα του Αίμου κατέπεσε, με τη δημιουργία της νότιας Βουλγαρίας –όπως αποκαλούν την ημιαυτόνομη Ανατολική Ρωμυλία πρέσβεις και πρόξενοι του βασιλείου–, επιβάλλεται να εφευρεθεί μια νέα οροθετική γραμμή, νέο ανάχωμα του ελληνισμού προς τον σλαβισμό³⁶.

Εξάλλου, στο Βερολίνο η Ελλάδα δεν είχε ζητήσει, βεβαίως, να της επιδικαστούν οι ιστορικά ελληνικές χώρες νοτίως του Αίμου. Είχε ζητήσει απλώς οι χώρες αυτές να μείνουν υπό την πολιτική κατοχή της Τουρκίας και την πνευματική του Πατριαρχείου, ώστε να της δοθεί ο χρόνος να κάνει ό,τι παραμέλησαν τόσο ο αρχαίος και μεσαιωνικός όσο και ο νεώτερος ελληνισμός. Δηλαδή να τις εξελληνίσει και να αποδειχθεί έτσι του λόγου και των χαρτών το αληθές. Και ως ελάχιστο αντάλλαγμα για την ειρηνόφιλη στάση της, ζήτησε να της επιδικασθούν οι έκπαλαι ελληνικές χώρες, δηλαδή Θεσσαλία και Ήπειρος³⁷.

34. *Επίλογος...*, βλ. το ιδιαίτερα ενδιαφέρον κεφάλαιο «Τρόποι εξελληνισμού», σ. 260-270.

35. Το παραθέτει ο Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος: Η εποχή του...*, σ. 339.

36. Βλ. ενδεικτικά Αρ. Παπαδόπουλος (υποπρόξενος) προς Υπ. Εξωτ., Καβάλα, 17 Ιουλίου 1878, αρ. πρωτ. 258 (: ΑΥΕ, 1878/α.α.κ.Γ')· Αθ. Ματάλας (υποπρόξενος) προς Υπ. Εξωτ., Φιλιππούπολη, 13 Μαρτίου 1878, αρ. 10 (: ΑΥΕ, 1878/18.1.α). Στην επιστολή αυτή ο Ματάλας, αναφερόμενος στη διαδικασία «διόρθωσης» της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου, που έχει δρομολογηθεί, υποστηρίζει ότι η προτιμότερα ονομασία για τα συμφέροντα του ελληνισμού, στην υπό σύσταση δεύτερη ηγεμονία εντεύθεν του Αίμου είναι αυτή η τελευταία να τελεί «από το όνομα Θρακική ή Ρουμελική, ουχί όμως υπό το όνομα δευτέρως Βουλγαρίας». Αντίθετα, ο πρέσβης Α. Κουντουριώτης, μεταφέροντας συνομιλία του με τον Σαβφρέτ-Πασά προς τον πρωθυπουργό Α. Κουμουνδούρο, υποστηρίζει ότι του είναι αδιάφορο πώς θα ονομάζεται η νέα ηγεμονία εντεύθεν του Αίμου, «Βουλγαρία ή Ρωμυλία», καθότι «τα ονόματα δεν μεταβάλλουσι τα πράγματα». Όπως και να ονομασθεί, συνεχίζει ο Κουντουριώτης, «είναι αδύνατον, κατ' εμέ, αι δύο αυτά επαρχία να μη ενωθούν εις βραχύ διάστημα χρόνου εις μίαν»: ΑΥΕ, 1878/α.α.κ. ΙΗ', Βαθυρράξ, 14 Ιουνίου 1878, αρ. πρωτ. 1786 Απόρρητος.

37. Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα ότι ο τότε πρωθυπουργός Α. Κουμουνδούρος έγραφε στον Θ. Δελιγιάννη (υπουργό Εξωτερικών) να συμβουλευθεί το υπόμνημα του Καποδίστρια για την ακριβή οροθεσία που ζητά η Ελλάδα, έτσι όπως καταχωρίστηκε στο τελευταίο *Blue Book* (: ΑΥΕ, 1878/α.α.κ. ΙΗ', Αθήνα, 26 Ιουνίου 1878).

Ερχόμαστε, λοιπόν, στη δεύτερη στιγμή την οποία προεξαγγείλαμε. Όταν, τον Ιούλιο του 1879, η Ελλάδα διαπραγματεύεται την ενσωμάτωση της Ηπειροθессαλίας, ο Παπαρρηγόπουλος είναι περισσότερο ανήσυχος από ποτέ. Κι αυτό γιατί η Ρωσία ζητά την άρση του σχίσματος προκειμένου να συναινέσει στις ελληνικές αξιώσεις. Σε ιδιωτική επιστολή –και αυτό βέβαια έχει τη σημασία του– προς τον φίλο του διπλωμάτη Γεώργιο Αργυροπούλο, γράφει πως μια τέτοια εξέλιξη «ουδέν άλλο σημαίνει ειμή την εις τους Βουλγάρους παραχώρησιν του ημίσεως της Θράκης και του ημίσεως της Μακεδονίας». Και δίνοντας ένα μάθημα πολιτικού σχεδιασμού μακράς πνοής, υπεράνω ψηφοθηρικών υπολογισμών, συνεχίζει: «Το ελληνικόν έθνος, ως παν έθνος, έχει συμφέροντα ενεστώτα και συμφέροντα μέλλοντα». Ενώτε συμβαίνει τα συμφέροντα του μέλλοντος να αντιστρατεύονται τα του ενεστώτος. Αυτό ισχύει και τώρα. Το συμφέρον του μέλλοντος επιβάλλει να προτιμώμεν την τουρκική κατοχή των ελληνικών χωρών, από την άρση του σχίσματος. Γιατί η άρση του σχίσματος, αν υποθέσουμε ότι εξασφαλίζει την Ηπειροθессαλία, συγχρόνως καταδικάζει τις υπόλοιπες ελληνικές χώρες, εκείθεν του Ολύμπου εις την σλαβικήν κυριαρχίαν. Κυριαρχία τελεσίδικη, και όχι υπό προθεσμία, όπως είναι αυτή της Τουρκίας. Αν μας «έλεγον, ιδού όλη η Ήπειρος και όλη η Θεσσαλία, άλλο τίποτε δε ουδέν θέλετε λάβη προς βορράν, το αντάλλαγμα δεν ήθελε συνάδη προς το αληθές εθνικόν συμφέρον, εν συνόλω θεωρούμενον». Και πραγματιστής πάντοτε συμπληρώνει ότι αυτή είναι η εδική του γνώμη. «Εις την Ελλάδα απεναντίας από του πρώτου μέχρι του υστάτου, εν τε τη Κυβερνήσει και εν τη αντιπολιτεύσει, επικρατεί η εναντίη δοξασία. Κάλλιον, λέγουν το σημερινόν αυγό παρά η αυριανή όρνιθα».

Και συνεχίζει λίγο πιο κάτω ο Παπαρρηγόπουλος:

Μίαν δυσκολίαν με φαίνεται ότι παρουσιάζει το σημερινόν αυγό. Δεν ηξεύρω τί φρονούσιν αι άλλοι δυνάμεις περί του προκειμένου ζητήματος, και αν φρονούσι τι. Η Αγγλία όμως ήτις κάλλιστα εννοεί και εκτιμά την σύγκρουσιν εκείνην των παρόντων και των μελλόντων ημών συμφερόντων, και ήτις τούτου ένεκα αμφιταλαντεύεται εν τη πολιτική αυτής δεν θέλει ιδεί βεβαίως με όμμα ευχάριστον την άρσιν του βουλγαρικού σχίσματος, και φοβούμαι ότι, αν δεν κατορθώση να την προλάβη, θέλει αποβεί ήπερ ποτέ δυσμενεστέρα' ώστε, αν κερδίσωμεν την ψήφον της Ρωσίας, κινδυνεύομεν να χάσωμεν την της Αγγλίας»³⁸.

38. ΕΛΙΑ, Αρχείο Γεωργίου Αργυροπούλου, Βερολίνο, 10 Ιουλίου 1879. Σημειωτέον ότι ο γενικός πρόξενος Θεσσαλονίκης, καλός γνώστης των μακεδονικών πραγμάτων, καθώς είχε υπηρετήσει και στις προξενικές περιφέρειες Καβάλας και Βιτωλίων, έρχεται, λίγα χρόνια αργότερα, να διατυπώσει τους ίδιους φόβους με τρόπο ρητό και κατηγορηματικό: «[...] θα επέληθ βεβαία καταστροφή εις τα εν Μακεδονία εθνικά ημών συμφέρο-

Εδώ ξεδιπλώνεται πράγματι ολόκληρη η πολιτική ευφυΐα του ιστοριογράφου, η στρατηγική σκέψη, το ανάστημα του εθνικού ηγέτη, ο οποίος όμως βρίσκεται εκτός της στενής πολιτικής αρένας. Ο Παπαρρηγόπουλος αγωνιά, και δικαίως. Αγωνιά για το έθνος του, για το έθνος-κράτος που οραματίστηκε, και ο ίδιος το προίκισε με τρεις χιλιάδες χρόνια ιστορικού βίου, ενώ του 'ταξε έναν τεράστιο χώρο από τον Αίμο ως την Κρήτη. Αγωνιά γιατί γνωρίζει ότι δεν μπορεί να ελπίζει ούτε στη διά σιδήρου κατάκτηση ούτε στη διαπραγματευση επαναστατικών δικαίω, αφού οι έξω Έλληνες καθέδουσι, όπως πικρά διαπίστωνε και ο φίλος του Αλέξανδρος Ραγκαβής³⁹. Και βεβαίως δεν μπορεί να ελπίζει στην αρχή των εθνοτήτων αν, κατά καλή τύχη της Ελλάδας, της παραχωρηθούν ολόκληρες οι έκπαλαι ελληνικές χώρες. Γιατί απλούστατα, σε αυτή την περίπτωση, τα εναπομείναντα συμπαγή και συνεχή προς το βασιλίο εθνολογικά ερείσματα θα αποδεικνύονταν τόσο ισχνά, που θα ακύρωναν εν τοις πράγμασι την όποια μελλοντική ελπίδα για αύξηση του ελληνικού κράτους, πέραν της φυσικής οροθετικής γραμμής Ολύμπου-Καμβουνίων-Μετσόβου. Οροθεσία την οποία ιδεαζόταν, όπως είδαμε, και ο Καποδίστριας.

Την άρση του σχίσματος, την φοβόταν ο Παπαρρηγόπουλος, ίσως περισσότερο από τις εκάστοτε ελληνικές κυβερνήσεις. Φοβόταν κυρίως τους χει-

---

ντα, καθόσον αν αρθθό ο φραγμός του σχίσματος θ' απορροφηθώμεν τάχιιστα υπό του εν τω εσωτερικώ συμπαγούς βουλγαρικού όγκου, ούτινος το εθνικόν φρόνημα ισχυροποιήθη και αι περί προσεχούς συγκροτήσεως της μεγάλης Βουλγαρίας ελπίδες ανεπτερώθησαν: ΑΥΕ, 1887/α.α.κ. Ζ'/ΣΤ', Θεσσαλονίκη, 23 Μαΐου 1887.

39. ΑΥΕ, 1876/91.1(ζ'), Α. Ρ. Ραγκαβής προς Υπ. Εξωτ., Βερολίνο, 20 Σεπτεμβρίου/2 Οκτωβρίου 1876, αρ. εμπιστ. πρωτ. 242. Και σε άλλες ευκαιρίες ο Ραγκαβής θα εκφράσει τη δυσαρέσκειά του για τη μη συμμετοχή των ημετέρων σε επαναστατικά κινήματα, γεγονός που ακύρωνε τις όποιες διπλωματικές προσπάθειες της Ελλάδας για τη χωρική της επέκταση. Και φαίνεται να συμφωνεί με την ερώτηση-διαπίστωση που του απηύθυνε ο υπουργός Εξωτερικών της Γερμανίας τον Ιανουάριο του 1878, όταν η Ελλάδα ζητούσε ίση μεταχείριση με τους πολεμήσαντες Σλάβους: «Θέλετε την ελευθερίαν των υπό τους Τούρκους Ελλήνων, ότε οι ίδιοι δεν την θέλουσιν! Διότι πώς άλλως θα έμεναν απαθείς θεαταί του μεγάλου πολέμου, εξ ου εξηράτο η διάρρηξις του ζυγού αυτών, και δεν θα ερριψοκινδύνουν τι διά να μη φανώσι κατώτεροι των άλλων λαών της Ανατολής;»: ΑΥΕ, 1878/99.2(α), Α.-Ρ. Ραγκαβής προς Υπ. Εξωτ., Βερολίνο, 10/22 Ιανουαρίου 1878, αρ. πρωτ. 11. Για το ίδιο θέμα πβ. Α. Ρ. Ραγκαβής, Απομνημονεύματα, τ. Δ', Αθήνα 1999 (1930), σ. 202, 212, 243. Την άποψη του Ραγκαβή για την απραξία των ημετέρων συμμεριζόταν και ο συνάδελφός του Αθ. Ματάλας, που σημειώνει ότι οι ημέτεροι ύπνον νήδημον καθέδουσι (: ΑΥΕ, 1876/76.1, Α. Ματάλας προς Υπ. Εξωτ., Φιλιππούπολη, 9 Απριλίου 1876, αρ. πρωτ. 59).

ρισμούς του Πατριαρχείου, το οποίο κατά καιρούς συναρτούσε «την εαυτού σωτηρίαν από του προς τους Βουλγάρους συμβιβασμού διά της άρσεως του σχίσματος». Και σε στιγμή απαισιοδοξίας, αλλά και πάντα εν εγρηγόρσει, προειδοποιούσε τον φίλο του Χαρίλαο Τρικούπη: «Η άρσις του σχίσματος εμπορεί ίσως να διασώσῃ τελευταία τινα ναυάγια των αξιώσεων ημών, ἀλλ' ἐπὶ τῷ ἀπαραιτήτῳ ὄρω ὅτι ἡ υπόθεσις δεν θέλει διεξαχθῆ ὑπὸ των ἀνθρώπων εἰς τὰς χεῖρας των ὁποίων παίζεται ἄχρι τούδε ἡ τύχη του ημετέρου γένους»⁴⁰. Μέσα ἀπὸ διαφορετικούς δρόμους και σε διαφορετικές βέβαια στιγμές, ο Παπαρρηγόπουλος μοιάζει ἐδῶ να συναντᾶ τον Κοραή, ὡς προς τὴν ἀπέχθεια για τους καλογῆρους του Πατριαρχείου.

Το μόνο, λοιπόν, που ἀπέμενε ὡς λύση ἦταν ἡ διατήρηση του status quo, ἡ διατήρηση αὐτῶν τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας, που λειτουργοῦσε ὡς ἀνάχωμα στον αὐθιχὸ ἐπεκτατισμὸ, και ἡ διατήρηση αὐτῶν τῆς ἀρχῆς των ἐθνοτήτων, που λειτουργοῦσε ὡς ὑποκατάστατο τῆς ἀρχῆς των ἐθνοτήτων. Μόνον ἐτσι μπορούσε να συντηρηθεῖ ἡ ἐλπίδα ζωντανῆ, ὥσπου οἱ καιροὶ να γίνοντο εὐθετότεροι⁴¹.

Παράλληλα, ὁμοίως, ο ἐπαναπροσδιορισμὸς των ἀπαραγράπτων δικαίων ἦταν ἀπόλυτα ἀναγκαῖος για τὴν ἀποτελεσματικὴ ὀργάνωση του ἐθνικοῦ ἀγῶνα. Ἄλλωστε, και τὰ πραγματικὰ σύνορα του κράτους ἀλλάξαν το 1881, ἴσως κατ' εὐχὴν.

Το νερὸ βέβαια εἶχε μπει στο αὐλάκι και ἀπὸ ἄλλες πλευρές. Ο Κωνσταντῖνος Βατικιώτης, ο Πέτρος Λογοθέτης, ο Αθανάσιος Εὐταξίας, με διαφορετικὲς εὐκαιρίες, εἶχαν καταθέσει, ἀπὸ το 1876 μέχρι το 1884, στο Ὑπουργεῖο Εἰςωτερικῶν τὶς ἀπόψεις τους για το ἴδιο ζήτημα: τὴν ἀνάγκη δηλαδὴ

40. ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Χαρίλαου Τρικούπη, Φ. 9, ἔγγρ. 9/306/α, Ἀθήνα, 28 Μαρτίου 1883. Για το ἴδιο θέμα πβ. E. Kofos, "Dilemmas and Orientations of the Greek Policy in Macedonia, 1876-1886", *Balkan Studies* XXI, τχ. 1 (1980), 51.

41. «[...] το καταφανὲς συμφέρον τῆς Ἑλληνικῆς [φυλῆς] ἐπιβάλλει αὐτὴ το καθήκον του να πολιτεύεται ὑπὲρ τῆς συντηρήσεως του καθεστῶτος τούτου ἐφ' ὅσον ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνησις σώζει αὐτὸ ἀπὸ πάσης ἄλλης ξενικῆς κυριαρχίας». Το ἀπόσπασμα αὐτὸ συμπεριλαμβάνεται στις ὁδηγίες που συνοδεύουν τον ἀπεσταλμένο τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησης στὴν Κωνσταντινούπολη, Κ. Παπαρρηγόπουλο, και υπογράφονται ἀπὸ τον πρωθυπουργὸ και ὑπ. Εἰςωτ. Χ. Τρικούπη (26 Μαρτίου 1882). Οἱ ὁδηγίες τελικὸ ἀποδέκτη ἔχουν τὸν ἄλληνα πρέσβη και τὸν πατριάρχη. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι, κατόπιν παραγγελίας του Χ. Τρικούπη στον Κ. Παπαρρηγόπουλο, το κείμενο των ὁδηγιῶν συντάχθηκε ἀπὸ τον τελευταῖο και υπογράφτηκε ἀπὸ τον πρωθυπουργὸ (: ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Χ. Τρικούπη, Φ. 9, ἔγγρ. 9/226/β και 9/226/δ). Για τὶς σχέσεις του Κ. Παπαρρηγόπουλου με τον Χ. Τρικούπη βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλος - Χ. Σ. Τρικούπης. Νέα ἀποθησαυρίσματα του ΕΛΙΑ», *Τεύχη του ΕΛΙΑ Β'* (1989), 5 κ.ε.

να περιοριστούν οι εθνικές βλέψεις και να επικεντρωθούν οι εθνικές ενέργειες σε λιγότερο μακρινές και εχθρικά διακείμενες για τον ελληνισμό χώρες. Αν διαφωνούσαν κάπου, ήταν στη γραμμή που θα προσδιόριζε τα απώτατα όρια των απαρχαράπτων δικαίων⁴².

Πάντως, grosso modo, η νοητή γραμμή Αχρίδας-Στρώμνιτσας-Νευροκόπου, την οποία συναντήσαμε πιο πάνω, ήταν γενικά αποδεκτή. Ειρήσθω εν παρόδω ότι η συγκεκριμένη οροθεσία υπαγορεύθηκε από τα όρια της Βουλγαρικής Εξαρχίας, έτσι όπως προσδιορίστηκαν από το φερμάνι του 1870⁴³.

Φτάνουμε λοιπόν στην τρίτη στιγμή που επέλεξα να αναφερθώ. Αρχές του 1884, ο υπουργός Εξωτερικών, Αλέξανδρος Κοντόσταυλος, υποβάλλει στον Παπαρρηγόπουλο, πρόεδρο πλέον του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, το ερώτημα: «ποία είναι τα εν Μακεδονία όρια εντός των οποίων δύνανται να υποστηριχθώσιν αποτελεσματικώς αι ημέτεραι αξιώσεις». Το απαντητικό επίσημο και απόρρητο υπόμνημα του ιστοριογράφου είναι βέβαιο ότι θα το ζήλευαν πολλοί ανώτατοι επιτελικοί αξιωματικοί οιοδήποτε στρατού⁴⁴. Έχει λάβει γνώση όλων των εκθέσεων που είχαν κατά καιρούς κατατεθεί στην πολιτική υπηρεσία του Υπουργείου, όπου και ο ίδιος είχε γνωμοδοτήσει για το ζήτημα ήδη από το 1883⁴⁵. Τώρα, έχοντας μπροστά του το τελευταίο υπόμνημα του γενικού προξένου Θεσσαλονίκης, συντάσσει την απάντησή του. Η Μακεδονία –που εξακολουθεί, μαζί με τη Θράκη, να αποτελεί στην *Ιστορία* του την ενδιαμέση ζώνη των ελληνικών χωρών– τέμνεται, με τη σειρά της, σε 3 παράλληλες ζώνες (πάντοτε το τριμερές): στη νότια, την αναμφισβητήτως ελληνική, στη μέση, αμφισβητούμενη υπό Ελλήνων και Βουλγάρων και στη βόρεια, αναμφισβητήτως αλλοτρίαν του Ελληνισμού⁴⁶.

42. Οι σχετικές εκθέσεις-υπομνήματα, καθώς και τα αντίστοιχα κείμενα του Κ. Παπαρρηγόπουλου περιέχονται σε τόμο που πρόκειται σύντομα να εκδοθεί. Για την πρόταση των Κ. Βατικιώτη και Π. Λογοθέτη του 1880 βλ. πρόχειρα όσα αναφέρει ο Ε. Κωφός στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 356 και 379.

43. Για το γεωγραφικό ανάπτυγμα της Εξαρχίας, καθώς και για τις σχετικές διαπραγματεύσεις βλ. Π. Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία: Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα*, Ηράκλειο 2002, σ. 168 κ.ε. + χάρτες.

44. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Στεφάνου Ν. Δραγούμη (στο εξής: ΓΕΝ/Στ. Δρ.), φ. 214.1, έγγρ. 7, Αθήνα, 11 Μαρτίου 1884, Λίαν εμπιστευτική/ πβ. Σοφία Βούρη, *Εκπαίδευση και Εθνικισμός στα Βαλκάνια: Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας 1870-1904*, Αθήνα 1992, σ. 51-53.

45. Βλ. Σοφία Βούρη, *ό.π.*, σ. 59, 63 (υποσ. 23).

46. Στην έκθεση αυτή (βλ. εδώ, υποσ. 44), ο Παπαρρηγόπουλος επισυνάπτει σχετι-

Η λογική που διέπει την οροθεσία της νότιας ζώνης υπακούει στον συνδυασμό τριών παραμέτρων:

- στο όριο ελληνοφωνίας,
- στις γεωγραφικά όμορες τουρκόφωνες και βλαχόφωνες νησίδες και
- κυρίως στις γεωπολιτικές επιταγές, προκειμένου να εξασφαλισθεί η Θεσσαλονίκη και τα νότια της αφ' ενός, και να διαφυλαχθούν αφ' ετέρου οι επέκεινα βλέςψεις.

Η βασική, πάντως, προτεραιότητα παραμένει η Θεσσαλονίκη, καθώς εάν «ήτο μάλλον Ελληνική και ολιγώτερον εβραϊκή», «εάν φερ' ειπείν ήτο ό,τι η Σμύρνη», «το Μακεδονικόν ζήτημα θα ήτο δι' ημάς κατά το ήμισυ λελυμένον».

Πρώτος στόχος, λοιπόν, η πάση θυσία επικράτηση μέχρι τη νοητή γραμμή Καστοριάς-Σερρών, που αποτελεί το όριο της νότιας ζώνης. Δεύτερος στόχος να διατηρηθεί και να κραταιωθεί εν οικειότητι προς τον Ελληνισμόν η μεσαία ζώνη. Ζώνη όπου «ουδαμού ομιλείται η ελληνική γλώσσα ως μητρική πλην του Μελενίκου και εν μέρει του Νευροκόπου». Συνεπώς ο εχθρός, έχοντας «σύμμαχον το ομόγλωσσον και το ομότροπον εν τη μέση ζώνη, εισορμά και όπου δύναται εις την νοτίαν, εις Θεσσαλονίκην, εις Σέρρας, εις Καστορίαν». Ο σημαντικότερος σύμμαχος, το βασικότερο εθνολογικό έρεισμα στη μεσαία ζώνη, είναι οι βλαχόφωνοι, που αποτελούν «το πιστότατον στοιχείον του μακεδονικού ελληνισμού». Οι πολυπληθέστεροι όμως και επικρατέστεροι είναι οι βουλγαρόφωνοι, οι οποίοι για λόγους επιχειρησιακούς διαιρούνται σε τρεις, πάντα, κατηγορίες:

- στους ορθόδοξους και καθαρώς ελληνίζοντας
- στους ορθόδοξους αδιάφορους ή κρύφα βουλγαρίζοντας
- στους σχισματικούς, αναφανδόν βουλγαρίζοντας και αδιαλλάτως εναντιουμένους προς τον Ελληνισμόν⁴⁷.

«Την Μακεδονίαν ταύτην, νοτίαν και μέσην αξιό ο ελληνισμός ευλόγως», καταλήγει ο Παπαρρηγόπουλος. Στον προσδιορισμό, ωστόσο, της μεσαίας ζώνης δεν εμφανίζεται άτεγκτος. Αντίθετα, προτείνει δύο γραμμές υποχώρησης: η τελευταία πρέπει να περιλαμβάνει οπωσδήποτε τα Βιτώλια, τη Γευγελή, τη Στρώμνιτσα και το Μελένικο. Γιατί, όπως υποστηρίζει: «εν τω καθήκοντι χρόνω πρέπει να έχωμεν και ημείς τι να θυσιάσωμεν [...] διότι και ο πολέμιος θα θυσιάσει εάν ημείς προσλάβωμεν» όσα αξιούμεν.

κό χάρτη με την τριζωνική διαίρεση της Μακεδονίας, ο οποίος όμως λανθάνει τόσο από το Αρχείο του Στ. Δραγούμη όσο και από το Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών.

47. Πβ. Σοφία Βούρη, ό.π., σ. 52.

Οι προτεινόμενες θυσίες αφορούν στην Αχρίδα, στο Κρούσοβο, σε μέρος του Μοριχόβου, στον Περλεπέ και στο Νευροκόπι. Ο Παπαρρηγόπουλος, διαθέτοντας δεινή γεωπολιτική σκέψη, έχοντας τη στόφα ηγέτη-καθοδηγητή, ξεδιπλώνει εδώ το επιχειρησιακό του σχέδιο· σχέδιο κατάκτησης μιας εν πολλοίς αφιλόξενης για τον ελληνισμό χώρας, η οποία όμως είναι αναγκαία, προκειμένου να συγκροτηθεί κράτος, με εύρος τέτοιο ώστε να δημιουργεί τις προϋποθέσεις για οικονομική ανάπτυξη και για συγκρότηση ευυπόληπτου στρατού, όπως ο ίδιος τονίζει. Κι αυτά, τα εγγυώνται μάλλον οι εύφορες πεδιάδες και τα οροπέδια της Μακεδονίας, παρά οι ορεινοί όγκοι της Ηπείρου-Αλβανίας ή ο εύκολα προσβαλλόμενος και συνάμα άγονος νησιωτικός χώρος.

Μόνον ηπειρωτικός όγκος αξιόλογος δύναται να αποκαταστήση την Ελλάδα κράτος ικανόν να ωφεληθή και εκ των θαλασσίων και νησιωτικών αυτής πλεονεκτημάτων. Τον όγκον τούτον δεν δύναται να εύρη άλλοθι ή εν Μακεδονία, ήτις παρά την απόλυτον αυτής ταύτην προς την Ελλάδα πολιτικήν χρησιμότητα, έχει κατά μοίραν θεϊαν και την πολλώ μεγαλειότεραν διά τον όλον Ελληνισμόν σπουδαιότητα, ότι αποτελεί τον κυριώτατον δεσμόν, δι' ου συνάπτεται ο ενταύθα Ελληνισμός προς τον επέκεινα, και είναι επομένως ο αληθής ομφαλός του περί το Αιγαίον συγκεντρουμένου απανταχόθεν Ελληνικού έθνους.

Αν το διεκδικούμενο, από την εποχή του Καποδίστρια, απώτατο όριο της ελληνικής επικράτειας, Καλαμά-Ζυγού-Καμβουνίων-Ολύμπου, παραμένει το 1884 ακόμη ζητούμενο, η Μακεδονία αντίστοιχα, για τον Παπαρρηγόπουλο, αποτελεί το αντίδοτο σ' αυτό το επικατάρατο φράγμα. Γιατί η Μακεδονία είναι το όχημα, είναι ο μόνος δυνατός χειρσαίος δρόμος που να εξασφαλίζει την πρόσβαση προς τον επέκεινα ελληνισμόν, τούτέστι την επίσης εύφορη νότια Θράκη, μαζί και τον προαιώνιο πόθο του έθνους, την Κωνσταντινούπολη.

Η στρατηγική την οποία προτείνει εδώ ο Παπαρρηγόπουλος στην πολιτική ηγεσία θα γίνει γρήγορα αποδεκτή και θα αποτελέσει παρακαταθήκη για την ακολουθητέα εξωτερική πολιτική μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους.

Πρώτος, ο επιστήθιος φίλος του Χαρίλαος Τρικούπης την κάνει πράξη. Τον Οκτώβριο του 1885, αμέσως μετά την προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία, δηλώνει δημοσίως, στο Λονδίνο όπου βρίσκεται, ότι μεταξύ άλλων απώτερος στόχος της Ελλάδας είναι η διασφάλιση της μεσαίας ζώνης της Μακεδονίας. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι η Μακεδονία μπορεί να διαιρεθεί σε τρία παράλληλα τμήματα: στο νότιο, που είναι καθαρά ελληνικό και θα παραμείνει ελληνικό από όποιον και αν κατακτηθεί· στο μεσαίο, του οποίου ο πληθυσμός έχει ελληνική καταγωγή, και στο βόρειο, που με κανένα τρόπο δεν είναι ελληνικό. Το ενδιαφέρον της

Ελλάδας, συνεχίζει ο Τρικούπης, επικεντρώνεται στο μεσαίο τμήμα, όπου η «ελληνική εθνικότητα είναι ρευστή» [is diluted] και ο πληθυσμός του πιθανόν να γινόταν σλαβικός αν το τμήμα αυτό απορροφούνταν από τη Βουλγαρία ή τη Σερβία· αλλά εάν προσαρτιόταν στην Ελλάδα θα παρέμενε ελληνικός⁴⁸. Η εφ. *Νέα Ημέρα* επικροτεί τον πολιτικότατο νου του Κ. Τρικούπη για τη συνέντευξη αυτή, καθότι «άριστα ώρισε την πολιτικήν της Ελλάδος». Και εκλαϊκεύοντας τα ρηθέντα υπό του Τρικούπη, προσδιορίζει τις διεκδικήσεις της Ελλάδας: οπωσδήποτε «μέχρι Θεσσαλονίκης, Σερρών, ει δυνατόν δε και Βιτωλίων», ώστε να ασφαλισθεί η γεωγραφική του ελληνισμού ενότης⁴⁹.

Ταυτοχρόνως, ο Παπαρρηγόπουλος, αρχές του 1885, διευκρινίζει με νέο υπόμνημά του προς το Υπουργείο ότι ο εν λόγω διαχωρισμός σε διεκδικούμενες ζώνες δεν έχει ουδεμίαν ιστορικήν βάση, και συνεπώς δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε στη διεθνή κοινότητα νέαν ιστορικήν τάχα οροθέτην της Μακεδονίας, προσαρμοσμένη στις τρέχουσες πολιτικές ανάγκες. Εάν

διηρέσαμεν την Μακεδονίαν εις τρία τμήματα, επράξαμεν τούτο διά να ορίσωμεν πού αυτής ουδεμίαν έχομεν ελπίδα επιτυχίας, πού αναμφισβητήτως πλεονεκτούμεν και πού ανταγωνιζόμεθα προς τους Βουλγάρους μετά τινος πιθανότητος ότι θέλομεν κατισχύσει, αν όχι καθ' ολοκληρίαν, τουλάχιστον εφ' ικανόν μέρος⁵⁰.

Το υπόμνημα συμπληρώνεται με Σημειώσεις διά την ευρωπαϊκήν δημοσιογραφίαν, όπου χαράσσει ο ίδιος και την επίσημη γραμμή πλεύσης στο πεδίο της προπαγάνδας. Υπαγορεύει στην κυβέρνηση τα επιχειρήματα για να επιδοθεί, με τη σειρά της, στη διαβουκόληση της ευρωπαϊκής κοινής

48. Βλ. τη συνέντευξη του Χ. Τρικούπη στην *Pall Mall Gazette* της 15ης Οκτωβρίου 1885 και τη μετάφρασή της στην εφημ. *Ωρα* της 8ης Οκτωβρίου 1885, στο *Περί Χαριλάου Τρικούπη. Εκ δημοσιευμάτων από Μαΐου 1884, εν είδει ημερολογίου*, τ. Α', Αθήνα 1907, σ. 529 κ.ε.

49. Εφημ. *Νέα Ημέρα*, Τεργέστη, 19/31.11.1885.

50. ΑΥΕ, 1885/α.α.ιβ'.1(1), Αθήνα, 3 Ιανουαρίου 1885, αρ. πρωτ. 1738. Η ερώτηση που τέθηκε στον Παπαρρηγόπουλο από το Υπουργείο Εξωτερικών είναι ακριβώς ενδεικτική για τον τρόπο με τον οποίο αυτό εννοούσε την ιστορία και τη γεωγραφία. Συγκεκριμένα το Υπουργείο ζητά από τον Παπαρρηγόπουλο να προβεί σε επιστημονική απόδειξη ότι τα όρια της Μακεδονίας περιορίζονται στα όρια των δύο διεκδικούμενων ζωνών-νότιας και μέσης- και δεν περιλαμβάνουν την αδιάφορη πλέον για τον ελληνισμό βόρεια ζώνη. Η επιστημονικά τεκμηριωμένη, αρνητική απάντηση-υπόμνημα του ιστοριογράφου δεν υπήρξε επαρκώς πειστική, αφού η επίσημη ελληνική θέση για τα όρια της Μακεδονίας, τον 20ό αιώνα, ακολούθησε «ριζοσπαστικότερες» θέσεις. Πβ. και το ένητο *Ιός* της εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 24.2.2001, όπου δημοσιεύεται το πρώτο τμήμα του υπομνήματος.

γνώμης, ούτως ώστε αφ' ενός να καταγγεληθούν οι ραδιουργίες των Βουλγάρων και αφ' ετέρου να καταδειχθεί η ελληνική πνευματική και ηθική κυριαρχία στις διεκδικούμενες χώρες⁵¹. Οι Σημειώσεις θα μεταφραστούν από το Υπουργείο γαλλικά και θα σταλούν στην *Εσπερία*. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Παπαρρηγόπουλος να ζητήσει, προτού δοθούν από το Υπουργείο στις εφημερίδες της ημεδαπής, να τροπολογηθώσι «όπως μη καταστή πρόδηλον ότι εκ της αυτής πηγής απέρρευσαν τα δημοσιευθησόμενα συγχρόνως σχεδόν ενταύθά τε και εν Ευρώπη»⁵².

Ασφαλώς για την υπόθεση της δικαίωσης των εθνικών πόθων, την ίδια εποχή, συμπορεύεται και συστρατεύεται η πλειοψηφία των διανοουμένων. Ο καθένας με τον τρόπο του, με τα όπλα που διαθέτει, συνεισφέρει τον οβολό του στον βωμό του αλυτρωτισμού. Ξεχωριστή όμως είναι η παρουσία και η συνεισφορά του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Συνεισφορά πολυδιάστατη: επιστημονική τεκμηρίωση των δικαίων του ελληнизμού μέσα από τις 4.800 σελίδες της *Ιστορίας* του, εκλαίκευση του επιστημονικού λόγου και διαπαιδαγώγηση του λαού: ομιλίες και διαδηλώσεις στο εσωτερικό, προπαγάνδα στο εξωτερικό· ανάληψη εθνικών αποστολών σε Δύση και Ανατολή· προσδιορισμός και επαναπροσδιορισμός των στρατηγικών στόχων.

Συγχρόνως ο Παπαρρηγόπουλος, καλός γνώστης της διπλωματικής πραγματικότητας, ξέρι ότι τα προφανή δίκαια των γειτονικών λαών δεν οδηγούν de facto και στην εθνική τους δικαίωση· αλλά ότι η τελευταία είναι αποτέλεσμα συνδυασμού διαφορετικών παραγόντων, ευφυών χειρισμών και ευνοϊκών συγκυριών. Ο Παπαρρηγόπουλος δεν σκηνοθέτησε μόνο το ιστορικό και γεωγραφικό παρελθόν του ελληνικού κράτους· δεν σφράγισε ανεξίτηλα μόνο την ιστορική παιδεία του τόπου του· σχεδίασε επί πλέον και το δρόμο για την εθνική ολοκλήρωση.

Είναι γνωστό ότι η ιστορία ούτε δικαιώνει ούτε καταδικάζει πρόσωπα και πράγματα. Αν κάπου συμβάλλει, και νομίζω ότι όντως συμβάλλει, είναι στην κατανόηση του παρελθόντος· στη θέαση ανθρώπων και πραγμάτων στις φυσικές τους διαστάσεις. Μέσα σε αυτή την οπτική, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι ο Παπαρρηγόπουλος στάθηκε συγχρόνως ο Γκιζώ και ο Μαρσίνι, αλλά και –για να δανειστώ έναν όρο από άλλα συμφραζόμενα– ο αγκιτάτορας-προπαγανδιστής του ελληνικού κράτους.

51. Ο υπ. Εξωτ. Αλ. Κοντόσταυλος θα ευχαριστήσει τον Κ. Παπαρρηγόπουλο «επί τη ιστορική εργασία διά της οποίας ευηρεστήθητε να εφοδιάσθητε την υπηρεσίαν του Υπουργείου»: ΑΥΕ, 1885/α.α.χ. ΙΒ'.1(2), Αθήνα, 8 Ιανουαρίου 1885.

52. ΓΕΝ/Στ. Δρ., φ. 214.1, έγγρ. 8, Κ. Παπαρρηγόπουλος προς Στ. Δραγούμη, 26 Ιανουαρίου 1885, αρ. πρωτ. 69.

Spyros Karavas

CONSTANTIN PAPARRIGOPOULOS
ET LES REVENDICATIONS NATIONALES (1877-1885)

(RÉSUMÉ)

Nous examinons dans cette communication la question des revendications territoriales de l'État néo-hellénique au XIXème siècle. Question complexe par sa propre nature, et du point de vue historiographique insuffisamment étudiée. Nous l'aborderons ici en considérant le maximum territorial que la Grèce a revendiqué, à des étapes différentes, sur l'espace balkanique continental. Comment ces revendications sont-elles nées ? Dans quelles conditions ont-elles été modifiées ? En fonction de quels paramètres les arguments utilisés à chaque étape se sont-ils renouvelés ?

Nous essayerons de répondre à ces questions, d'une part, en mettant l'accent sur la période critique 1877-1885, et d'autre part, en analysant l'activité scientifique, politique et idéologique de Constantin Paparrigopoulos. En effet, il semble que la contribution de cet historiographe national à la formation du cadre géographique, historique et politique des revendications territoriales, conforme aux desiderata de la société grecque, ait été déterminante. Déterminante à un point tel qu'on aurait pu soutenir que Constantin Paparrigopoulos fut pour l'État grec à la fois son Guizot, son Mazzini, mais aussi son "agitateur-propagandiste".

ΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΠΑΝΘΕΟΝ ΤΩΝ ΒΙΟΓΡΑΦΙΩΝ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΩΝ (1828-1876)

Η ανάδυση της νεοελληνικής ιστοριογραφίας κατά την περίοδο 1750-1832, που καταχρηστικά ίσως συνηθίσαμε να τη λέμε εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού, με ακραία χρονικά σημάδια τη μετάφραση της *Παλαιάς Ιστορίας* του Charles Rollin το 1750 και τη δωδεκάτομη σύνθεση *Ιστορίας των ανθρωπίνων πράξεων* του Κωνσταντίνου Κούμα, το 1830-1832, δεν εμπίπτει στα χρονικά όρια του Συνεδρίου μας. Έτσι δεν θα ιστορήσουμε τη συνάντηση της νεοελληνικής παιδείας με τον ιστορισμό και την προσπάθεια κατάκτησης μιας ιστορίας κοσμικής και παγκόσμιας από την ελληνική κοινωνία, σε μια εποχή που χαρακτηρίζεται από τη δημογραφική και την οικονομική ανάπτυξη, τις εμπορικές δραστηριότητες, την άνθηση των παροικιών, τα ταξίδια, τις περιέργειες, τη στροφή προς την αρχαιότητα και την επικοινωνία με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Είναι τα ίδια χρόνια που γίνεται συνείδηση η ανάγκη για την αύξηση των μεταφράσεων: η Βενετία και αργότερα η Βιέννη είναι τα κύρια εκδοτικά κέντρα του ελληνικού νεωτερικού βιβλίου. Έργα του ιστορισμού και της γεωγραφίας, αρχαία κείμενα (ανάμεσά τους και των αρχαίων ιστορικών) τυπώνονται. Η δοκιμασία από την εμφάνιση των ξένων («κατηγόρων του γένους») και των αρνητών του αναγκάζει τους Έλληνες να καταφύγουν στην ιστορία για να αντλήσουν επιχειρήματα, με μια δικανική χρήση της ιστορίας, που, για διαφορετικούς κάθε φορά λόγους, δικαιωνίστηκε.

Παράλληλα με το αίτημα της παγκόσμιας ιστορίας, που θα έφτανε την εξιστόρηση ως τα δικά τους χρόνια, υπήρξαν και οι επί μέρους προσεγγίσεις για να ικανοποιηθούν ιδιαίτερες ανάγκες, με τα χαρακτηριστικά του έκτακτου και του επίκαιρου. Οι ιστορίες των σύγχρονων γεγονότων και οι βιογραφίες προσωπικοτήτων της εποχής ανταποκρίνονταν στο αίτημα των ανθρώπων να παρακολουθήσουν τα γεγονότα που επηρέαζαν τη ζωή τους και τα πρόσωπα που εξέφραζαν τις προσδοκίες τους. Τα κείμενα της σύγχρονης εξιστόρησης είναι και μαρτυρίες της ιδεολογικής τοποθέτησης των συγγραφέων τους, που μετέχουν στην ιστορική πράξη¹.

---

1. Triantafyllos E. Sklavenitis, "La Révolution française dans les textes de

Αυτό το παράδειγμα των ιστοριών συγχρόνων γεγονότων και βιογραφιών των ανθρώπων της εποχής θα το ξαναβρούμε και στην περίοδο που εξετάζουμε, καθώς θα παρακολουθούμε την πορεία προς τη δημιουργία ενός εθνικού πανθέου των βιογραφιών και των προσωπογραφιών, από το τέλος του Αγώνα ως τη δεκαετία του 1870, με όριο τη δημοσίευση του οχτάτομου έργου του Αναστασίου Γούδα, *Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*.

Ένα σχόλιο για το τέρμα της προηγούμενης περιόδου και την αφετηρία της περιόδου που εξετάζουμε: το έργο του Κωνσταντίνου Κούμα, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*, που ολοκλήρωσε το 1832 με λαμπρό τρόπο τις προσπάθειες των λογίων του ελληνικού Διαφωτισμού για παγκόσμια ιστορία, ήρθε πάρωρα στον ελληνικό κόσμο και δεν μπορούσε να υπηρέτησε τις ιδεολογικές ανάγκες της κοινωνίας που οργανωνόταν σε εθνικό κράτος. Από εδώ και πέρα ό,τι συναίρειται σε ομόλογα εγχειρήματα με εκείνη την προσπάθεια σπάνια ξεπερνά τα αιτήματα της διδακτικής και σχολικής πρακτικής.

Η Ελληνική Επανάσταση είχε δημιουργήσει νέα πραγματικότητα και νέα αιτήματα. Έργο της ιστοριογραφίας εκείνη την ώρα ήταν η δικαίωση του Αγώνα και η στήριξη του εθνικού κράτους που δημιούργησε. Ο Γρηγόριος Κωνσταντάς γράφει το 1828 στον Κυβερνήτη ότι η αληθής ιστορική σύνοψη του Αγώνα «θέλει δείξει παρά παν άλλο δικαιολόγημα, το δικαίωμα των Ελλήνων να χωρισθώσι διά πάντα από τους Τούρκους και επομένως να συστήσωσι έθνος ελεύθερον και ανεξάρτητον»².

Η δικαίωση του Αγώνα θα μπορούσε να στηριχτεί όχι φυσικά σε ιστοριογραφικά έργα, που δεν υπήρχαν, αλλά στις καταθέσεις των μαρτυριών των πρωταγωνιστών του και των ξένων αγωνιστών και παρατηρητών που έλαβαν μέρος στα ανδραγαθήματα, αλλά και τον εσωτερικό αγώνα των κοινωνικών ομάδων και των τοπικών συναφειών για να επιβληθεί η δική τους λύση στα προβλήματα, στους δύο εμφυλίους πολέμους, την αναζωπύρωση παλαιών αντιθέσεων των κοινωνικών ομάδων και τον ανταγωνισμό για τη χειραγώγηση της νέας πολιτείας.

Σε αυτή τη δικαίωση τον πρώτο λόγο είχαν τα απομνημονεύματα των αγωνιστών: κείμενα σύντομα αυτοβιογραφικά αλλά και εκτενή χρονογραφικά απομνημονεύματα για τα γεγονότα, γραμμένα από αυτούς που ήταν παρόντες ή τα πληροφορήθηκαν ή οι γραπτές μαρτυρίες που διέθεταν τους

l'«historiographie néohellénique (1789-1832)», *Actes du IIIe Colloque d'Histoire* (Athènes 14-17 octobre 1987), *La Révolution Française et l'hellénisme moderne*, Αθήνα 1989, σ. 431-439.

2. Στο ίδιο, σ. 439.

έδινε δυνατότητα να τα περιγράψουν. Μαρτυρίες που γράφτηκαν ή υπαγορεύτηκαν και προβάλλουν την ατομική συμμετοχή, τη δράση της ομάδας και της τοπικής ή πολιτικής συνάφειας. Απολογία σε κατηγορίες αλλά και προληπτική κατάθεση – ανάχωμα στην τυχόν παραχάραξη ή την αμφισβήτηση. Και κάτι ακόμα: κατοχύρωση διεκδικήσεων αριστειών, θέσεων, συντάξεων και παροχών από το κράτος, σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε, και καλύτερων θέσεων στην κοινωνική ιεραρχία. Κείμενα τα οποία φυλάσσονται ανέκδοτα άχρι καιρού ή καταθέτονται στις εθνικές επιτροπές και άλλα, που εκδίδονται, και προκαλούν τις συμπληρωματικές και αντιρρητικές παρατηρήσεις των συναγωνιστών ή των απογόνων τους και θα κινήσουν πολλές φορές την ανταπάντησή³.

Αρκετοί από τους απονημονευματογράφους έγραψαν με συνθετικές φιλοδοξίες, προσπαθώντας να εξακριβώσουν πληροφορίες και να χρησιμοποιήσουν γραπτά τεκμήρια. Από τα καλύτερα παραδείγματα ο Σπιρίδων Γρικούπης και ο Ιωάννης Φιλήμων, ο οποίος ζήτησε κρατικό συγγραφικό δάνειο για να ολοκληρώσει την έρευνα και τη συγγραφή του τετράτομου *Δοκιμίου περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*⁴. Ένα μεγάλο σώμα αφηγηματικών πηγών

3. Πβ. Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Ιστοριογραφία του Αγώνος», *Μνημοσύνη* 3 (1970-1971), 33-253 και β' έκδοση, Αθήνα 2003, 264 σ.

4. Σχετικός «υποφάκελος» στα ΓΑΚ, Οθωνικό αρχείο, Υπουργείο Παιδείας, φ. 47. Γράφει ο Φιλήμων στον Όθωνα στις 20 Ιουλίου/1 Αυγούστου 1837: «Εις τον υπέρ Ανεξαρτησίας Αγώνα συναγωνιζόμενος μετά του μακαρίτου Πρίγκιπος Δ. Υψηλάντου από του 1821, και το πολεμικόν Γραφείον τούτου διευθύνων από του 1822 μέχρι του 1829, έλαβα την δεξιάν ευκαιρίαν του να συλλέξω ύλην ιστορικήν περί όλου του Πολέμου, ουσιώδη και περιεργον. Μετά την λήξιν του Πολέμου, επιολόγησα το Αρχείον των Προσωρινών Κυβερνήσεων, και ήνοιξα τας αλληλογραφίας των περισσώτερων πολιτικών και πολεμικών Προσώπων της Ελλάδος. Συγχρόνως έργον είχαν την συλλογήν των εγγράφων εκείνων, όσα δίδουσι το θεμέλιον της εξωτερικής πολιτικής ως προς την Ελλάδα. Διά τριетиάν ολόκληρον ενσχολήθη εις την μόρφωσιν του σκελετού της Ιστορίας αυτής, και μετά την αίσιν επί του Θρόνου ανάβασιν της Υ(μετέρας) Μ(εγαλειότητος) εξέδωκα διά τύπου (1834) τον πρώτον τόμον, περιέχοντα την από του 1769 ιστορίαν της Ελλάδος και το Μυστήριον της Επαναστάσεώς της μέχρι του 1821 [...]. Περιστάσεις ιδιαίτεροι δεν μ' εσυγχώρησαν έκτοτε ν' ακολουθήσω την αναθεώρησιν και επεξεργασίαν των λοιπών πέντε τόμων του Συγγράμματός μου [...]. Διά τους λόγους αυτούς επικαλούμαι την βασιλικήν συνδρομήν της Υ.Μ. διά της χορηγήσεως ενός μηνιαίου 350 Δραχμών, προσδιορισμένης δι' ένα και ήμισυ χρόνον. Τιοιουτρόπως ελεύθερος από τας υλικάς ανάγκας της πολυπροσώπου οικογενείας μου, θέλω δυνθθή να επιδοθώ εις την μελέτην μου και να δώσω τέλος εις την σύνταξιν και επεξεργασίαν της όλης Συγγραφής [...]. Υπόσχομαι, άμα αρχήση η έκδοσις των τόμων, να επιστρέψω το δάνειον [...]». Ο Όθων, παρά την αρνητική εισήγησή της Γραμματείας Εκκλησιαστικών και Δ. Εκπαιδεύσεως, έκλυσε

παράχθηκε και το εκδομένο μέρος του συνεχώς πλουτίζεται ως τις μέρες μας. Αξίζει να σημειώσουμε τις δύο μεγάλες συναγωγές πηγών που εκδίδονται αυτή την περίοδο: *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, έργο του Ανδρέα Μάμουκα σε 11 τόμους από το 1839 ως το 1852⁵ και τα *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, έργο της Βουλής των Ελλήνων, του οποίου εκδόθηκαν οι δύο πρώτοι τόμοι το 1857 και το 1862⁶.

Οι βιογραφίες των ανθρώπων του Αγώνα και της προετοιμασίας του, της Αναγέννησεως ή της Παλιγγενεσίας, που εκδόθηκαν αυτοτελώς την περίοδο που εξετάζουμε, δεν πρέπει να ξεπερνούν τις σαράντα. Φυσικά δεν περιλάβαμε σ' αυτό τον αριθμό τα προιόντα του ρητορικού λόγου (έπαινος, εγκώμιο, λόγος), έστω και αν περιλαμβάνουν βιογραφικά στοιχεία. Για να θεωρούμε ότι μια βιογραφία μετέχει της ιστοριογραφίας, ελάχιστος όρος είναι η γραφή σε τρίτο πρόσωπο και η παρακολούθηση της ζωής και των έργων του βιογραφούμενου στηριγμένη σε ελεγμένα στοιχεία⁷.

προς την έγκριση του δανείου από 1ης Σεπτεμβρίου 1837, όπως δείχνει μονογραφημένο σχέδιο απόφασης, που τελικά δεν φαίνεται να εκτελέστηκε. Ο Φιλήμων θα εκδώσει το τετράτομο *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, από το 1859 ως το 1861, όπου μπόρεσε να ιστορήσει μόνο ως το πρώτο έτος της Επανάστασης, εκδίδοντας μόνο τα 3 από τα 11 μέρη που θα περιείχε το έργο στη νέα του διάρθρωση ώστε να καλύψει την περίοδο 1821-1829. Στα προλεγόμενα του Γ' τόμου, σ. μ', ξαναβρίσκουμε περιγραφόμενο τον τρόπο συλλογής της ιστορικής ύλης και εξακρίβωσης των πληροφοριών, όπως τον κατέγραφε και στην αίτηση του 1837.

5. «Συλλογή πλήρης τακτική και ασύγχυτος των πράξεων της αναγεννωμένης Ελλάδος, επιθυμητή εις τον περιεργον παρατηρητήν, χρήσιμος εις τον επιμελώς ερευνώντα και εξετάζοντα τας των εθνών προόδους πολιτικών και φιλόσοφον, αναγκαιστάτη τα μάλιστα εις τον φιλοπράγμονα και ακριβολόγον ιστορικών και περισπούδαστος εις πάντα Έλληνα», σημείωσε ο Σπ. Π. Λάμπρος, «Επιτάφιος αποχαιρετισμός εις Ανδρέαν Μάμουκαν», *Λόγοι και άρθρα 1878-1902*, Αθήνα 1902, σ. 302. Σε άλλη νεκρολογία του (*Εβδομάς*, 3, 1884, σ. 122) σημειώνεται «η ακηδία των αρχών εγένετο αφορμή να υπολειφθή το ήμισυ υλικών ανέκδοτον, όπερ συλλεγέν μέλλει ν' αποτελέση επτά τόμους, κείται αναμένον καλλιτέρας ημέρας». Βλ. Α. Καλβοκορέσης, «Ανδρέας Ζανή Μάμουκας», *ΔΙΕΕ* 13 (1959), 401.

6. Το έργο ανατυπώθηκε από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής το 1971-1972 με την προοπτική ολοκλήρωσής του. Εκδόθηκαν οι τ. 3-8 (1971-1974), οι τ. 9-14 (1976-1981) και τ. 15-20 (1994-2001). Το έργο έγινε ευκολόχρηστο στην ηλεκτρονική του μορφή (στο δίκτυο και σε CD-ROM, δύο εκδόσεις: 1999, 2002).

7. Τον κατάλογο 35 βιογραφιών (1828-1876) κατά τα χρονικά όρια των *Βίων* παραλήλων του Α. Γούδα, βλ. στο τέλος της ανακοίνωσης. Οι βιογραφίες μπορεί να είναι περισσότερες καθώς δεν περιλάβαμε εκείνες που δημοσιεύτηκαν σε περιοδικά και εφημερίδες, εκτός αν κυκλοφόρησαν σε αυτοτελείς ανατυπώσεις. Και άλλα ανάτυπα όμως είναι εύκολο να μας διαφεύγουν.

Οι κινούσες αιτίες για τη σύνταξη των βιογραφιών ποικίλλουν με κυριότερη εκείνη της προσωπικής σχέσης του βιογράφου με τον βιογραφούμενο. Αυτό ισχύει κυρίως για τις βιογραφίες που συντάχτηκαν τις πρώτες δεκαετίες, ενώ στις επόμενες η σχέση είναι συνήθως έμμεση. Προς το τέλος της περιόδου συναντάμε και συγγραφείς επαγγελματίες ιστορικούς.

Οι βιογραφίες του Μάρκου Μπότσαρη και του Καραϊσκάκη συντάχτηκαν από τον Γεώργιο Γαζή (1795-1855), γραμματέα του Καραϊσκάκη, που αγωνίστηκε στη στρατιά του Αλεξάνδρου Υψηλάντη και σε όλο τον Αγώνα και εκδόθηκαν το 1828⁸. Στον κώδικα της δικής του βιογραφίας (1841) σημειώνει:

[...] περάσαντες εις το εν Μεγάροις στρατόπεδον διορίσθην γραμματέως από τον στρατάρχην Δημήτριον Υψηλάντην [...] εκεί εις Μέγαρα διέτριψα όλον το 1828 και συνέγραψα την βιογραφίαν Μάρκου Μπότσαρη και Καραϊσκάκη και ετύπωσα αυτήν ευθύς [...]. Η βιογραφία αφιερωθείσα εις τον Κυβερνήτην έλαβεν υποδοχήν ως πρωτοφανές βιβλίον και καλόν και με ωφέλησε πολύ εις την υπόληψιν και εις χρήματά⁹.

Οι σύντομες αυτές βιογραφίες του Γαζή προοιωνίζουν τη συγγραφική του πορεία, που κατέληξε το 1847 στη συγγραφή του Λεξικού της Επανάστασης των Ελλήνων, με σύντομα σφριγηλά λήμματα.

Η λεπτομερής βιογραφία του Καραϊσκάκη από τον Δημήτριο Αιυιάνα είναι έργο αυτόπτη, που ακολούθησε τον Καραϊσκάκη στις εκστρατείες της Ρούμελης (1826-1827), γραμμένο με αμεσότητα και ζωντάνια. Είχε συνειδηθεί ο συγγραφέας πόσο δύσκολο είδος είναι η βιογραφία και στην αγγελία της έκδοσης το 1831 σημειώνει ότι με το έργο αυτό «κατά πρώτον εκδίδεται εις φως ιστορία περί ελληνικών πραγμάτων εις γλώσσαν ελληνικήν»¹⁰ και πιστεύει ότι αν εκδοθούν και άλλα παρόμοια έργα για κάθε τόπο θα αποκτηθεί η ιστορία της αναγεννήσεως της Ελλάδος. Δεν φαίνεται να γνώριζε την έκδοση της βιογραφίας του Καραϊσκάκη από τον Γαζή, ούτε το έργο του

8. Βιογραφία των ηρώων Μάρκου Μπότσαρη και Καραϊσκάκη, συνοπτικώς συγγραφέισα και τύπος εκδοθείσα υπό Γεωργίου Γαζή του εκ Δελβινακίου της Ηπείρου, πρώην γραμματέως, μυστικού συμβούλου και χιλιάρχου του στρατηγού Καραϊσκάκη, Αίγινα 1828, 36 σ. Φωτοανατύπωση Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, Αθήνα 1972. Βλ. και επόμενη υποσ.

9. Γεώργιος Γαζής, Λεξικόν της Επανάστασεως και άλλα έργα αυτοβιογραφικά και πατριδογραφικά. Λόγοι διάφοροι. Βιογραφία Μπότσαρη και Καραϊσκάκη. Τρόπαιον Δελβινακίου. Εγγράφα και επιστολαί, Ιστορικά σημειώσεις εις το Λεξικόν Ν. Πατσέλη, εκδοτική επιμέλεια Α. Βρανούση, Ιωάννινα 1971, 260 σ.

10. Δημήτριος Αιυιάνα, Ο Καραϊσκάκης, Επιμέλεια Ι. Κ. Μαζαράκης Αιυιάνα, Αθήνα 1974, σ. 127: ανατύπωση της Προαγγελίας, Ναύπλιο 9 Δεκεμβρίου 1831, Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, 6 Φεβρουαρίου 1832.

Πέτρου Σκυλίτση Ομηρίδη, *Συνοπτική ιστορία των τριών ναυτικών νήσων Ύδρας, Πετσών και Ψαρών, καθ' όσον συνέτρεξαν υπέρ της ελευθερίας της Αναγεννηθείσας Ελλάδος*, το πρώτο ιστορικό έργο που εκδόθηκε το 1831 στο Ναύπλιο, συνταχμένο με προϋποθέσεις ιστορικής τεκμηριωμένης γραφής¹¹. Η δική του βιογραφία του Καραϊσκάκη θα εκδοθεί στη Χαλκίδα το 1834¹².

Για να ολοκληρώσουμε μια εικόνα για τις βιογραφίες αυτές θα σημειώσω μερικές παρατηρήσεις στη βιογραφία του Καραϊσκάκη που δημοσίευσε ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος (πρώτη μορφή στο περιοδικό *Ο Έλληνας* το 1858 και αυτοτελής συμπληρωμένη μορφή το 1867)¹³:

Τα κατά τους επιφανείς της επανάστασεως ημών άνδρας οφειλομεν να μελετώμεν, ουχί μόνον ίνα τιμήσωμεν την μνήμην των εργατών της Ελληνικής ανεξαρτησίας, ή την εθνικήν ημών φιλοτιμίαν να ευχαριστήσωμεν, καταδεικνύνοντες τας ποικίλας αυτών αρετάς, αλλά και διότι εις τους βίους των ανδρών εκείνων ενυπάρχουσι διδάγματα χρήσιμα εις ημάς τε και εις τους επελευσομένους

σημειώνει στον πρόλόγό του. Το έργο στηρίχτηκε κυρίως στις προηγούμενες βιογραφίες και πρωτίστως στο έργο του Αιυιάνα, χωρίς ονομαστική αναφορά ή παραπομπές σε άλλες γραπτές πηγές. Το έργο είναι γραμμένο με κριτική διάθεση και ιστοριογραφικές θέσεις, που δικαιολογούν τη μετάβασή από τον κλεφταρματολό στον εθνικό ήρωα του βιογραφούμενου:

Πρόδηλον άρα, ότι ο υπέρ ανεξαρτησίας αγών διέπλασε κατά μικρόν τον άνδρα και ότι ο Καραϊσκάκης, τα μεν ελαττώματα αυτού παρέλαβεν από της ανατροφής, τα δε προτερήματα, τα ευγενέστερα τουλάχιστον των προτερημάτων, οφείλει εις το πνεύμα της επανάστασεως, το επιφυσήσαν επ' αυτού και αλλοιώσαν και εξευγένισαν τον άνθρωπον τούτον· διά δε τούτο μάλιστα ιδιαιζούσης μελέτης άξιος είναι ο βίος αυτού¹⁴.

11. Γιάννης Κόκκωνας, *Ο πολίτης Πέτρος Σκυλίτζης Ομηρίδης 1784-1872. Μελέτη της συμμετοχής ενός ελάσσονος σε γεγονότα μεζονος σημασίας*, Αθήνα 2003, σ. 170-173.

12. Ο Καραϊσκάκης ή του Καραϊσκάκη βιογραφία και λεπτομερές έκθεσις της τελευταίας εκστρατείας αυτού υπέρ των Αθηνών, Χαλκίδα, Αρσενιάδης, 1834, σ. β' + 208. Στην πέμπτη έκδοση του Αιυιάνα, που αναγράφεται στην υποσ. 10, υπάρχουν όλα τα στοιχεία για το έργο και την τύχη του.

13. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης, κατά τους προτέρους βιογράφους, τα επίσημα έγγραφα και άλλες αξιοπίστους ειδήσεις*, Αθήνα 1867, 152 σ. Για τις εκδόσεις του έργου: Γεώργιος Λαγανάς, *Εργογραφία Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου*, Αθήνα 2002, σ. 245-247. Βλ. και Γιάννης Κουμπούρλης, «Ο Καραϊσκάκης του Παπαρρηγόπουλου», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, ένθετο *Ε-Ιστορικά*, 28.3.2002, σ. 40-45.

14. *Ιστορικές βιογραφίες Αγωνιστών του 21. Φωτάκου: Βίος Παπαφλέσσα, Κ. Παπαρρηγοπούλου: Καραϊσκάκης*, Αν. Γούδα, Καρπενησιώτης, Προσθήκες και συμπληρώματα Γ. Τσουκαλά, Εισαγωγή Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτη, Αθήνα [1959], σ. 98.

Τα απομνημονεύματα και οι μεμονωμένες βιογραφίες δεν μπορούσαν να αναπληρώσουν την έλλειψη ιστορίας του Αγώνα. Ο Γεώργιος Γαζής, διευθυντής του Ελληνικού Σχολείου Μεσολογγίου, αποφασίζει στις καλοκαιρινές διακοπές του 1846 να συντάξει *Λεξικόν της Επαναστάσεως των Ελλήνων και πολλών ενδόξων ανδρών, Ελλήνων τε και Φιλελλήνων, βασιλέων τε και ηγεμόνων, εθνών τε και πόλεων όσοι διέπρεψαν εις τον υπέρ της Ελλήνων ανεξαρτησίας αγώνα.*

Ένα λεξικό με 440 λήμματα καταστρώνεται, με τα ανθρωπωνύμια καταταγμένα κατά το βαφτιστικό τους όνομα αλλά και παραπεμπτικά από τα επώνυμα. Οι ανακολουθίες στη σειρά κατάταξης δείχνουν ότι το λεξικό δεν έφτασε στη τελική του μορφή το 1847. Η πρόνοια του δασκάλου για σαφήνεια και συντομία οδηγούν σε λήμματα που χαρακτηρίζονται από αδρότητα και ζωηρότητα, χωρίς καμία προσπάθεια για ομοιομορφία στην κατάστρωση και για συμπλήρωση των βασικών πληροφοριών που αναμένει ο χρήστης από ένα βιογραφικό λεξικό. Έχουμε περισσότερο να κάνουμε με απομνημονεύματα, που πήρε για διδακτικούς λόγους τη μορφή του λεξικού. Κάποια λήμματα εκφράζουν εντονότερα τη συγγραφική ελευθεριότητα και την αφέλεια του απομνημονευματογράφου. Καταστρώνει, για παράδειγμα, λήμμα «Ιούλιος» για να περιγράψει σ' αυτό τη νυκτομαχία της 30ής Ιουλίου 1825 κατά των Τούρκων στο Μεσολόγγι, ενώ θα μπορούσε να εντάξει την περιγραφή στο λήμμα «Μεσολόγγι», το οποίο είναι και ελλιπέστατο. Αλλού η ηθικολογική του παρόρμηση και οι θρησκευτικές του πεποιθήσεις τον οδηγούν να δημιουργήσει λήμμα «Θηριάνθρωποι» για να μιλήσει για τους κακούργους και τους ληστές και τους χειρότερους από αυτούς τους λιμπερτίνους και τους οντίτες, δηλαδή τους ελευθερόφρονες, τους αθέους και αυτούς που πιστεύουν στο ον απροσδιόριστως. «Εις τον καιρόν της Επαναστάσεως ήλθον και ήσαν πλήθος τοιούτων ανθρωπόμορφων θηρίων και διά τούτο αναφέρομεν περι αυτών ενταύθα».

Το Λεξικό του Γαζή εκδόθηκε μόλις το 1971 και επομένως δεν χρησιμοποιήθηκε από τους βιογράφους της περιόδου που εξετάζουμε. Εκφράζει πάντως μια βούληση για τη σύνταξη λεξικογραφημένου ή άλλου σώματος βιογραφιών και εξηγείται όχι τόσο από τη γνώση των αντίστοιχων ελληνικών και ξένων έργων, αλλά από τη βούληση του απομνημονευματογράφου και τη μεθοδικότητα του δασκάλου¹⁵.

Ο Επαμεινώνδας Σταματιάδης θα εκδώσει το 1865 έργο με 38 βιογραφίες των Ελλήνων μεγάλων διεργημένων από τον Παναγιώτη Νικούσιο (1661) ως τον Σταυράκη Αριστάρχη (1821). Ο λόγιος συγγραφέας διακρίνει τα ιστο-

15. Βλ. υποσ. 9.

ριογραφικά είδη και ανέλαβε την έρευνα των αρχείων με επαγγελματική υπευθυνότητα:

Εάν η μελέτη της Πατρίου Ιστορίας θεωρείται αναπόφευκτος διά πάντα εν γένει Έλληνα, η γνώσις του βίου των στενότερα προς την ιστορίαν ταύτην συνδεομένων και πολλάς τη πατρίδι προσενγκόντων μεγάλων ανδρών, πρέπει εξίσου να λογίζηται σπουδαιότατον μέλημα¹⁶.

Με το έργο αυτό, που προέρχεται από τον «αλύτρωτο» ελληνισμό και αγγίζει μόνο στα όρια την ιστορία του Αγώνα, βρισκόμαστε στη δεκαετία της κατάρτισης δύο λεξικογραφικών σωμάτων βιογραφιών των Ελλήνων λογίων από το 1453 ως το 1821. Τη σύνταξη του προκάλεσε η προκήρυξη του Πανεπιστημιακού Ροδοκανάκειου Φιλολογικού Διαγωνισμού με κριτές τους καθηγητές Κωνσταντίνο Ασώπιο, Φίλιππο Ιωάννου και Ευθύμιο Καστόρη. Η φιλόδοξη προκήρυξη ζήτησε να κατατεθούν έργα για τα σχολεία, τους ιδρυτές και τα διδαχθέντα μαθήματα. Για τους λογίους και τα έργα τους. Για την τυπογραφία και τα πρώτα βιβλία που εκδόθηκαν. Για τις ελληνικές εφημερίδες¹⁷.

Οι κριτές βράβευσαν το έργο του Κωνσταντίνου Σάθα, *Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων*, που εκδόθηκε το 1868 και είναι στηριγμένο στις έρευνες του συγγραφέα και τα εκδομένα έργα και ευνοημένο από τη χρήση του χειρόγραφου βιβλίου του 1804 του Γεωργίου Ζαβίρα, *Νέα Ελλάς*, που εκδόθηκε το 1872¹⁸. Οι κριτές θα αναφερθούν και στο έργο του Παναγιώτη Αραβαντινού *Ιστορία της ελληνικής παιδείας παρ' Έλλησιν* που υποβλήθηκε και θα παραμείνει χειρόγραφο ως το 1986¹⁹. Οι άλλοι στόχοι του

16. *Βιογραφία των Ελλήνων Μεγάλων Διεργηθέντων του Οθωμανικού κράτους υπό Επαμ. Ι. Σταματιάδου*, Αθήνα 1865, σ. [3]. Φωτοανατύπωση Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1973.

17. Θεόδωρου Π. *Ροδοκανάκη Φιλολογικός αγών, ήτοι κρίσις των κατά την Δ' αυτού περιόδου σταλεισών πραγματειών, ων υπόθεσις είναι Η ιστορία της ελληνικής παιδείας παρ' Έλλησιν από της Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι του 1821*, Αθήνα 1867, σ. 8-9.

18. Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, Αθήνα 1868, σ. γ' + 762. Φωτοανατύπωση Ι. Χιωτέλη, Αθήνα 1969. Γεωργίου Ιωάννου Ζαβίρα *Ανέκδοτα συγγράμματα. Νέα Ελλάς ή Ελληνικών θεάτρων εκδοθέν υπό Γεωργίου Π. Κρέμου*, Αθήνα 1872, σ. ο' + 562. Φωτοανατύπωση με Επιμέλεια - Εισαγωγή - Ευρετήριο Τάσου Αθ. Γριτσόπουλου, Αθήνα 1972.

19. Παναγιώτης Αραβαντινός, *Ιστορία της ελληνικής παιδείας παρ' Έλλησιν*, Εισαγωγή - επιμέλεια Ε. Ι. Νικολαΐδου, Ιωάννινα 1986.

Φιλολογικού Διαγωνισμού καλύφθηκαν από παράπλευρα συγγραφικά κατορθώματα. Το 1867, στη συνάφεια του Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινούπολης, συντάσσεται και τυπώνεται από τον Ματθαίο Παρανίκα το *Σχέδιασμα περί της καταστάσεως των γραμμάτων*, με κύρια αναφορά στα σχολεία και τους δασκάλους της Τουρκοκρατίας. Ας σημειωθεί ότι οι ηπειρωτικοί πατριωτισμοί βοηθούν ώστε ο Παρανίκας να πάρει από τον Αραβαντινό πλούσια στοιχεία για την Ήπειρο²⁰. Το 1854 και 1857 κυκλοφορεί σε δίτομη β' έκδοση η *Νεοελληνική Φιλολογία* του Ανδρέα Παπαδόπουλου Βρετού, με τις βιογραφίες των λογίων της Βενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας και την Ελληνική Βιβλιογραφία²¹. Το 1867 ολοκληρώνεται η δημοσίευση της *Ιστορικής*

20. Ματθαίος Κ. Παρανίκας, *Σχέδιασμα περί της εν τω ελληνικό εθνε καταστάσεως των γραμμάτων από Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσης (10') εκατονταετηρίδος (Αναγνωσθέν εν τω εν Κ'πόλει Ελληνικό Φιλολογικό Συλλόγω κατά Ιούνιον του 1866)*, Κωνσταντινούπολη 1866, σ. ε' + 216. Φωτοανατύπωση Νότη Καραβία, Αθήνα 1969.

21. Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία ήτοι κατάλογος των από της πτώσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ελλήνων εις την ομιλουμένην, ή την αρχαίαν ελληνικήν γλώσσαν*, τ. Α', Αθήνα 1854, σ. κθ' + 272 (στις σ. 169-254: Αλφαβητικός πίναξ, περιέχων συνοπτικήν βιογραφίαν των περί, υπέρ, ή κατά της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας συγγραφέων, μεταφραστών και εκδοτών των εν τω πρώτω μέρει του παρόντος καταλόγου κατά γεγραμμένων βιβλίων [εκκλησιαστικών]): τ. Β', Αθήνα 1857, σ. ις' + 367 (στον τίτλο η προσθήκη: με βιβλιογραφικά και κριτικά σημειώσεις περί των αξίων λόγου συγγραμμάτων. Στις σ. 237-351: Αλφαβητικός πίναξ, περιέχων συνοπτικήν βιογραφίαν των συγγραφέων, μεταφραστών και εκδοτών των εν τω Β' μέρει του παρόντος καταλόγου καταγεγραμμένων βιβλίων [φιλολογικών και επιστημονικών]). Η πρώτη έκδοση του έργου σε ένα τόμο το 1845. Η τρίτη δίτομη έκδοση βρίσκεται χειρόγραφη στα ΓΑΚ, Αρχείο Βλαχογιάννη Β18, και περιέχει 327 νέους τίτλους σε σχέση με τη δεύτερη, προερχόμενος από τις έρευνές του κυρίως στην Πετρούπολη. Η πρόθεση του συγγραφέα ήταν να καταχωρήσει τα βιβλιογραφικά λήμματα στον τ. Α' και τα βιογραφικά στον τ. Β' και να προσθέσει και τον αριθμό των σελίδων των βιβλίων ύστερα από υπόδειξη της Ακαδημίας Επιστημών της Πετρούπολης (την υπόδειξη είχαν κάνει και ο Α. Μουστοξύδης και ο Emilio de Tivaldo για την α' έκδοση αλλά όταν τύπωσε τη β' έκδοση τους αγνόησε). Στο ίδιο αρχείο υπάρχει μετάφραση της β' έκδοσης στα γαλλικά προκειμένου να εκδοθεί από την Ακαδημία Επιστημών της Πετρούπολης, η οποία ενέκρινε την έκδοση και εισηγήθηκε γι' αυτό στον υπουργό το 1856. (Βλ. Δημήτριος Σ. Γκίνης, «Η ανέκδοτη τρίτη έκδοση της Βιβλιογραφίας του Παπαδόπουλου Βρετού», *Ο Βιβλιόφιλος Δ'*, αρ. 4 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1950), 63· Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Η 'Νεοελληνική Φιλολογία' του Α. Παπαδόπουλου-Βρετού», *Επτανησιακόν Ημερολόγιον*, 1962, σ. 111-112 [= *Πατριδογραφήματα*, Αθήνα 2003, σ. 197-200, 383-384].)

*Πραγματείας περί της αρχής και προόδου της τυπογραφίας του Παύλου Λάμπρου*²², ενώ το 1875 δημοσιεύεται από τον Στέφανο Κουμανούδη στοιχειώδης κατάλογος των ελληνικών εφημερίδων²³.

Η αναφορά στην πύκνωση των δημοσιεύσεων γραμματολογικών έργων στη δεκαετία του 1860, τα οποία περιέχουν σώματα βιογραφιών λογίων και δασκάλων από την Άλωση ως τον Αγώνα, αλλά και άλλες προσπάθειες που προηγήθηκαν, όπως εκείνη του Ιωσήφ Δεκιγάλα, που δημοσίευσε το 1846 βιογραφίες λογίων ως το 1838²⁴, ή του Άνθιμου Μαζαράκη, που δημοσίευσε το 1843 στη Βενετία *Βιογραφία των ενδόξων ανδρών της Νήσου Κεφαλληνίας*²⁵ σε ελληνική και ιταλική γλώσσα, έργο που παραπέμπει κατευθείαν

22. Παύλος Λάμπρος, «Ιστορική πραγματεία περί της αρχής και προόδου της τυπογραφίας εν Ελλάδι μέχρι του έτους 1821», [1] Χρυσάλλης, τ. 3, τχ. 60 (30.6.1865), 361-364, [2] Χρυσάλλης τ. 3, τχ. 61 (15.7.1865), 398-402, [3] Χρυσάλλης τ. 4, τχ. 80 (30.4.1866), 169-172, [4] Χρυσάλλης, τ. 4, τχ. 94 (30.11.1866), [5] Χρυσάλλης τ. 4, τχ. 95 (15.12.1866), 597-602, [6] Χρυσάλλης, τ. 4, τχ. 96 (30.12.1866), 621-626, [7] Πανδώρα, τ. 18, τχ. 424 (15.11.1867), 305-310, [8] Πανδώρα, τ. 19, τχ. 440 (15.7.1868), 154-156, [9] Παρνασσός, τ. Ζ', τχ. 7 (Ιούλιος 1878), 517-523. Βλ. τη χρησιμική, έστω και χωρίς ευρητήριο, ανατύπωση, με ελαφρώς παραλλαγμένο τίτλο: Παύλου Λάμπρου, *Περί της αρχής και προόδου της τυπογραφίας εν Ελλάδι*, Εισαγωγή Παναγιώτης Φ. Χριστόπουλος, Βιογραφία-εργογραφία Γεώργιος Λαγανάς, Αθήνα 1999. Το σημαντικό για την εποχή του δημοσίευμα του Π. Λάμπρου για τα ελληνικά τυπογραφεία της Ανατολής, κυρίως ως μαρτυρία μπορεί να χρησιμοποιείται σήμερα και συμπληρωματικά για τις μαρτυρίες που δημοσιεύει, πάντοτε με τον έλεγχο της μεταγενέστερης βιβλιογραφίας, της οποίας ούτε τα σημαντικότερα έργα δεν αναγράφονται στην εισαγωγή της ανατύπωσης: Γιώργος Δ. Μπώκος, *Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία στο χώρο της (καθ' ημάς Ανατολής)» (1627-1827)*, Αθήνα 1997· Letterio Augliera, *Libri, politica, religione nel Levante del seicento. La tipografia di Nicodemo Metaxas, primo editore di testi greci nell'Oriente Ortodoso*, Βενετία 1996.

23. Στέφανος Α. Κουμανούδης, «Ελληνική περιοδική δημοσιογραφία [1811-1874]», *Οικονομική Επιθεώρησης* 3 (1875), 346-355.

24. *Σχεδιάσμα κατόπτρου της Νεοελληνικής Φιλολογίας ήτοι Ονομαστικός κατάλογος των νεωτέρων Ελλήνων Συγγραφέων τε και Μεταφραστών (δηλ. από του 1550 μέχρι τέλους του 1838) όπου σημειούνται και οι νεοελληνιστί συγγράψαντες αλλογενείς υπό Ιωσήφ Δε Κιγάλα, Ερμούπολη 1846*, 8ο, 111 σ. Φωτοανατύπωση: Εκδόσεις «Κουλτούρα», Αθήνα 1978. Βλ. και Βασ. Βλ. Σφυρόερας, «Ανθρ. Παπαδόπουλος Βρετός - Ιωσήφ Δε Κιγάλας. Δύο παράλληλες βιβλιογραφικές προσπάθειες», *Ο Εραμιστής* 19 (1993), 343-347.

25. *Βιογραφία των ενδόξων ανδρών της Νήσου Κεφαλληνίας συγγραφέισα παρά Ανθίμου Μαζαράκη ιερέως και διδασκάλου του Φλαγγινιανού Φροντιστηρίου, Βενετία, Φοίνιξ, 1843*, 8ο, σ. ιδ' + 672. Ιταλική μετάφραση: *Vite degli uomini illustri dell' isola di Cefalonia scritte da Antimo Mazarachi sacerdote, e maestro nel collegio Flanginianò*,

στα αντίστοιχα ιταλικά και μάλιστα στο 10τομο έργο του Emilio de Tipaldo *Biografia degli uomini illustri Italiani*, Βενετία 1834-1845²⁶, όλα αυτά ήταν κίνητρα για την ολοκλήρωση του σχεδίου σύνταξης ενός βιογραφικού corpus της αναγεννήσεως του 1821.

Ο στόχος των απαριθμήσεων λογίων στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού ήταν να σχηματίσουν αλυσίδα των ελληνόγλωσσων λογίων από τον Όμηρο ως τον Αδαμάντιο Κοραή και να αποδείξουν τη συνέχεια της ελληνικής πνευματικής παραγωγής²⁷. Στην περίοδο που εξετάζουμε ο στόχος έχει αλλάξει. Η αφετηρία είναι το 1453 και το τέρμα το 1821. Αυτό ορίζεται ως άμεσο παρελθόν της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, που διαμορφώθηκε από το 1821 και ύστερα. Από την περίοδο του Αγώνα και ύστερα πρέπει να βιογραφηθούν όσοι διακρίθηκαν σε όλους τους τομείς του βίου.

Ο Αναστάσιος Γουάδος γεννήθηκε στο Γραμμένο των Ιωαννίνων το 1816. Από τους πρώτους φοιτητές της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (1838-1841) ανακηρύχθηκε πρώτος διδάκτορας ιατρικής το 1843. Σπού-

---

tradotte dal greco in italiano da N. Tommaseo, Βενετία, Cecchini, 1843, 8ο, σ. XVI + 524 + 2 χ.αρ. Φωτοανατύπωση της ελληνικής έκδοσης: Δ. Καραβίας, Αθήνα 1999. Στον πρόλογο ο σκοπός του έργου εκφράζεται απερίφραστα: «Οθεν διά να εκδικήση τις την φίλην Πατρίδα κατά της συκοφαντίας και ύβρεως, και διά να σχίση το γελόιον κάλυμμα της δυναστείας των ημερών μας ποίος άραγε ήθελεν είσθαι ο αρμοδιώτερος τρόπος; Ειμή το να αποδείξη ότι η Ελλάς και εις τον καιρόν ακόμη των μεγαλητέρων δυστυχιών της είχεν άνδρας ενδόξους εις πολλά είδη γνώσεων;» (σ. η' -θ').

26. (Αιμίλιος Τυπάλδος-Πρετεντέρης) Emilio de Tipaldo, *Biografia degli Italiani illustri nelle scienze, lettere ed arti del secolo XVIII, e ele contemporanei compilata da letterati Italiani di ogni provincia e pubblicata per cura del professore* -, τ. I-X, Βενετία, Cecchini, 1834-1845. Στο λεξικό βιογραφούνται και Έλληνες που έζησαν στην Ιταλία, ενώ υπάρχουν και ελληνικές συμβολές στη συγγραφή των λημμάτων.

27. Λουδοβίκος Σωτήρης, *Απολογία ιστορικοκριτική, συνθεσίσα μεν ελληνιστί υπό τινος φιλογενούς Έλληνος. Επεξεργασθείσα δε εις την κοινήν διάλεκτον των Ελλήνων μετά τινων σημειωμάτων υπό Αναστασίου ιερέως και Οικονόμου των Αμπελακίων... Δι' επιστασίας Σπυρίδωνος Πρεβεστού Ζακυνθίου*, Τεργέστη 1814, 8ο, σ. ν (= 13) + 3-248 σ. Το έργο κυκλοφόρησε και ιταλικά: *Apologia istorico critica composta in greco litterale dal sig. Luigi Sottiri, maggiore imperiale russo e dottore di medicina, e tradotte nell' italiano dal sig. Spiridione Prevetto*, Τεργέστη 1818, 8ο, 270 σ. Στον πρόλογο αναφέρεται ο σκοπός του βιβλίου: «Το παρόν βιβλίον [...] μ' όλον όπου αποβλέπει προς δικαίαν απολογίαν κατά των συκοφαντιών των δύο αλλογενών συκοφαντών του γένους ημών, Κομπαργώνη και Βερθόλδου, αλλ' ο κύριος σκοπός αφορά προς ωφέλειαν μάλλον του γένους». Βλ. και Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Οι κατήγοροι του ελληνικού Γένους και η 'Απολογία ιστορικοκριτική' του Λουδοβίκου Σωτήρη (1727-1820)», εφημ. *Λευκαδίτικη Πνοή*, φ. 73 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2000).

δασε ιατρική και στο Παρίσι (1849-1850). Με πλούσιο ιατρικό έργο, μεταφραστής από τα γαλλικά ιατρικών συγγραμμάτων, εκδότης ιατρικών περιοδικών και γραμματέας της Ιατρικής Εταιρείας. Δημοσιογράφος και ρήτορας πολιτικών και κοινωνικών θεμάτων, σε σύγκρουση με τον Όθωνα, φυλακισμένος μια περίοδο και αργότερα αυτοεξόριστος, θα επανέλθει μετά την αλλαγή δυναστείας και θα διατηρήσει την κριτική στάση του καταθέτοντας τις δικές του προτάσεις για τα λιμνάζοντα πολιτικά και οικονομικά προβλήματα²⁸.

Το μεγάλο του έργο, *Βίοι Παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, εκδίδεται από το 1869 ως το 1876. Περιλαμβάνει 98 βιογραφίες χωρισμένες στις κοινωνικές κατηγορίες που ανήκουν οι βιογραφούμενοι και κατανεμημένες σε 8 τόμους: *Κλήρος, Παιδεία, Πλούτος ή Εμπόριον, Πλούτος και Θυσία, Συνεταιρισμός* (Φιλική Εταιρεία), *Πολιτικοί άνδρες, Ηρωες της ξηράς* (2 τόμοι). Οι άλλοι 4 τόμοι που προγραμματίζε ίσως δεν ολοκληρώθηκαν και πάντως δεν εκδόθηκαν. Οι κοινωνικές κατηγορίες που θα περιείχαν ήταν *Ηρωες της θαλάσσης και Φιλέλληνες*²⁹.

Η απarıθμηση των περιεχομένων του έργου, των αφιερώσεων στους πλούσιους χορηγούς των τόμων, αλλά κυρίως η ανάγνωση των προλεγόμενων και των τόμων της *Παιδείας* και του *Πλούτου* αποκαλύπτει ένα εξηγητικό σχήμα επαναλαμβανόμενο: έμποροι, λιτή διαβίωση – πλούτος – παιδεία – αναγέννηση – παιδεία – πρόοδος – εκπλήρωση προορισμού³⁰.

28. Κωνσταντίνος Γ. Πουρναρόπουλος, «Ο πρώτος διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Παρνασσός* 24 (1982), 496-508· Στέφανος Ν. Μπέττης, *Οι Ηπειρώτες αγωνιστές του '21 Βασίλειος και Σταύρος Γουδαίοι και ο ιατροφιλόσοφος Αναστάσιος Γούδας (Η ζωή και το έργο τους)*, Πάτρα 1995, 230 σ. Στις σ. 113-230: Γ' Αναστάσιος Ν. Γούδας ο νεώτερος Πλούταρχος 1816-1882 (ο γιατρός, ο πολιτικός, ο λόγιος)· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η ιστορία της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών*, Αθήνα 1985, σ. 45-46.

29. Ο ίδιος ο Γούδας εξήγησε τη διάρθρωση του έργου του (τ. Α', 1869 και 21872, σ. ιδ') και περιγράφει εκείνοι που δεν πρόλαβε να εκδώσει (τ. Ζ', 1875, σ. 113). Η τύχη των χειρογράφων του φαίνεται ότι δεν ήταν καλή καθώς μας πληροφορεί ο γιος του ναύαρχος Μιχαήλ το 1930, βεβαιώνοντας ότι η βιογραφία των Τσουδερών ήταν αντίγραφο από το χειρόγραφο του πατέρα του, με δικές του διορθώσεις, που την είχε στείλει κατά τη συνήθειά του στην οικογένεια των Τσουδερών για διορθώσεις και παρατηρήσεις πριν δημοσιευτεί στον Θ' τόμο: «Τούτου ένεκα και διεσώθη η βιογραφία αυτή των Τσουδερών, καθόσον τα λοιπά του πατρός μου χειρόγραφα αγνώω τί απέγιναν, διότι από του 1884 εισελθών ως μαθητής εις την τότε συσταθείσαν το πρώτον Σχολήν των ναυτικών δοκίμων απεμακρύνθη της πατρικής οικίας επί πολλά έτη» (Μπέττης, ό.π., σ. 183, από *Βιογραφία Τσουδερών*, Αθήνα 1930, σ. 39).

30. «Και τω όντι αφ' ης εποχής το εμπόριον ήλθεν εις επικουρίαν της παιδείας αυτή

Ως προς τον τρόπο της έρευνας και της συγγραφής πρέπει να σημειωθεί ότι ο Γούδας αναζητεί και χρησιμοποιεί τα οικογενειακά και ατομικά αρχεία των βιογραφούμενων. Τα οικογενειακά αρχεία τού έδωσαν τη δυνατότητα να βιογραφήσει περισσότερα του ενός διαπρέψαντα μέλη, γι' αυτό σε αρκετές περιπτώσεις επέγραψε τις βιογραφίες με το όνομα της οικογένειας: Ριζάρια, Κολοκοτρώναι.

Ταξίδεψε και στις εστίες των οικογενειών όπου φυλάσσονταν τα αρχεία και ζούσαν οι απόγονοι αλλά και στα πεδία των μαχών:

[...] ουδεμίαν όμως μάχην ή ναυμαχίαν εν τοις βίοις των ηρώων θα δημοσιεύσω-
μεν, χωρίς πρότερον να επισκεφθώμεν και αύθις τα μέρη, ένθα συνέβησαν αύται, και
να συλλέξωμεν επιτοπίως και τας εκ παραδόσεως πληροφορίας,

και συνομίλησε με όσους επιζώντες μπόρεσε να συναντήσει για τη συλλογή μαρτυριών:

επολαπλασιάστη εις βαθμόν τεράστιον. Και δυνάμεθα να είπωμεν, ότι δεν εγενήθη εν τη Ανατολή ανήρ, ο δυνάμενος να διαπρέψη διά της παιδείας και μη ευρών παρά τοις εμπόροις τα προς εκπλήρωσιν της επιθυμίας του. Είναι δε αναντίρρητον, ότι αν μη υπήρχε η ευγενής αύτη διάθεσις παρά τοις εμπόροις πολλοί μεν των λογίων του έθνους δεν ήθελον διαπρέψη: πολλά δε των έργων αυτών ήθελον σήπασθαι ανέκδοτα» (*Βίοι Παράλληλοι*, τ. Β', 1870, σ. λε'). Από τα μέσα του 18ου αιώνα ως τα χρόνια του Γούδα διαμορφώθηκε και αναπαράχθηκε το αρχέτυπο του αυτοδημιούργητου εμπόρου, λιτοδίαιτου και οικονόμου, συχνά χωρίς σύζυγο, που αποταμιεύει για να γίνει ευεργέτης της πατριότητας, της μικρής και μεγάλης πατρίδας, των ευαγών και θρησκευτικών ιδρυμάτων, με πρώτο παράδειγμα το όνομα των Ζωσιμάδων και κύριο τόπο καταγωγής την Ήπειρο. Αν αναζητήσουμε πλαίσιο αναφοράς αυτού του αρχέτυπου θα πρέπει να εξετάσουμε τη διαίωνηση του αρχαϊκού προτύπου που κήρυτταν οι διδάχοι της Τουρκοκρατίας για την επιβίωση των ορθόδοξων ραγιάδων απέναντι στη φτώχεια (που μόλις επέτρεπε την επιβίωση) και τις ληστρικές φορολογικές αξιώσεις των κυριάρχων, που οδηγούσαν στην καταχρέωση και στήριζαν τους μηχανισμούς των εξισλαμισμών. (Βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Η οικονομία και οι νοοτροπίες: η μαρτυρία του Χρονικού των Σερρών, του Νεκτάριου Τέρπου και του Αργύρη Φιλιππίδη», *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα 1988, σ. 167-210.) Η προκοπή αυτών των αγροτόπαιδων των ραγιάδων στην Ξενιτιά σε συνδυασμό με τη λιτή διαβίωση οδηγούσε στη συγκέντρωση πλούτου και στην ευποιία προκειμένου να έχουν σχολεία και βιβλία τα παιδιά που έμειναν πίσω στην πατρίδα ή τα παιδιά της παροικίας και άλλοι που είχαν άλλες ανάγκες. Μια και έχουμε παράδειγμα τους Ζωσιμάδες, ας θυμηθούμε ότι η ελληνική αδελφότητα στη Νίζνα ήταν οργανωμένη με πρότυπα κοινοβιακού μοναχισμού, όπως αποδεικνύει το καταστατικό της (βλ. Χρήστος Π. Λασκαρίδης, *Το καταστατικό της ελληνικής εμπορικής κοινότητας στη Νίζνα της Ουκρανίας*, Ιωάννινα 1997, σ. XXVIII + 243).

ουδέν απολύτως θα ισχυρισθώμεν, εάν μη έχωμεν πρόχειρον και μίαν τουλάχιστον μαρτυρίαν προς απόδειξιν του ισχυρισμού ημών. Την μαρτυρίαν ταύτην οσάκις ένεκα ισχυρών λόγων δεν μας είναι απηγορευμένον, θα μνημονεύσωμεν περιστατωμένως εν τω συγγράμματι ημών ίνα εκτιμήση και ο αναγνώστης το αξιόπιστον αυτής³¹.

Η βιογράφηση περισσοτέρων μελών οικογενειών, που έζησαν πριν αλλά και μετά τον Αγώνα, και η συμπερίληψη παλαιότερων κληρικών και λογίων (π.χ. Ευγένιος Βούλγαρης, Νικηφόρος Θεοτόκης), τα μακρά προλεγόμενα σε κάθε κοινωνική κατηγορία με αναδρομικές εξιστορήσεις και παρεκβατικές αναφορές για παλαιότερα, αλλά και σύγχρονα προβλήματα, καθιστούν το έργο βαρύ, αλλά πλούσιο σε πληροφορίες και κρίσεις. Τα χρονογραφικά του τμήματα είναι σε πολλές περιπτώσεις μοναδικές μαρτυρίες, έστω διαθλασμένες, και γι' αυτό το έργο χρησιμοποιήθηκε και ως πηγή από τους μεταγενέστερους ιστορικούς.

Ο μελετητής των Βίων παραλλήλων αλλά και των μικρότερων συγγραφών του Γούδα δύσκολα ανιχνεύει το κυρίαρχο ιδεολογικό του στίγμα καθώς ο συγγραφέας βρίσκεται μπροστά σε διαρκείς αναζητήσεις και κοινωνικές συγκρούσεις και μεταφέρει πολλά από τα αιτήματα του καιρού του στο ερευνώμενο παρελθόν.

Βίοι παράλληλοι, επέγραψε το έργο του για να παραπέμπει στον Πλούταρχο. Αλλά γνώριζε ότι δεν είναι παράλληλοι και δικαιολογείται:

[...] τίνος άλλου έθνους αι περιπέτειαι, και τίνων άλλων ανδρών η καρτερία, η αυταπάρνησις, ο πατριωτισμός ή και αυτός ο αληθής ηρωϊσμός είναι δυνατόν να παραλληλισθώσι προς τα των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών; Μεγάλα έθνη και μεγαλείτεροι των νεωτέρων Ελλήνων άνδρες υπάρχουν βεβαίως πολλοί εν τω κόσμω [...]. Ουδέν όμως έθνος υπέστη τόσα, όσα το Ελληνικόν, και ουδενός ετέρου οι άνδρες, από σμικρών ορμώμενοι, διεπράξαντο και έπαθον τοσούτα όσα οι πατέρες ημών³². [...] Απαντα ταύτα είναι έργα της θείας προνοίας και αν μη επεκυρούντο υπό της συγχρόνου ιστορίας, οι μεταγενέστεροι ήθελον θεωρεί ίσως ως μύθους, επινοηθέντας παρ' ημών των Ελλήνων [...]³³.

Στο ερώτημα της εποχής για τη συνέχεια του ελληνισμού απαντά με αναφορά στους αρχαίους, «θεωρούμε παν το υπό των αρχαίων ημών προγόνων επεξεργασθέν ως το τελειότερον»³⁴, παράδειγμα και νομιμοποιητικό πλαίσιο για ό,τι διατυπώνεται στο παρόν και στο μέλλον. Ο Μέγας Αλέξαν-

31. *Βίοι Παράλληλοι*, τ. Α', 1869 και ²1872, σ. ις'.

32. Στο ίδιο, σ. ε'-ς'.

33. Στο ίδιο, σ. η'.

34. Στο ίδιο, σ. ε'. Είναι η πρώτη φράση της εισαγωγής του και τον αφορισμό τον εισάγει με το αποκαλυπτικό «Συνειθίσαντες παιδιθήεν να θεωρώμεν».

δρος διέδωσε στην Ανατολή και στα πέρατα της γνωστής οικουμένης ελληνικό πολιτισμό. «Ο Ελληνισμός συνεχώνευσεν ειρηνικώς βραδύτερον και πολλά έτερα στοιχεία εισβαλόντα εις την Ανατολήν»³⁵. Διστάζει να υποστηρίξει τον μετασχηματισμό της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας σε ελληνική παρ' όλο που σε ρητορικό του κείμενο θα φθάσει να υποστηρίξει «Ρωμαϊσμός και σλαβισμός και γαλλισμός και ισπανισμός και ενετισμός εξελληνίσθησαν»³⁶.

Το δικό του πρόβλημα είναι η αναγέννηση της Ελλάδας. Η αποκατάσταση της χρονικής συνέχειας με ό,τι έχει προηγηθεί γίνεται κυρίως μέσα από τη σύγκριση: «[...] ο αγών εκείνος ο αρχαίος έχει πολλήν την ομοιότητα μετά του ιερού ημών αγώνος»³⁷. Τα παραδείγματα είναι από τις θυσίες των αγωνιστών στην Αρχαιότητα και το 1821 και τη μεγάλη προσφορά των εμπόρων υπέρ της κοινής πατρίδας.

Αλλά φαίνεται να πλησιάζει το ρομαντικό σχήμα της εποχής του και της γενεάς του, που βιώνει τη διάψευση των προσδοκιών στο μοναρχικό κρατίδιο με την ασφυκτική στενότητα των συνόρων, τις συγκρούσεις, τη φτώχεια και την υπανάπτυξη, την εκπνοή του φιλελληνισμού, την αμφισβήτηση των «φαλμεραγιέρων» και την απραξία των νεοτέρων: έναντι των γιγάντων του Αγώνα οι απόγονοι μοιάζουν με πυγμαίους και νάνους³⁸. Αλλά και σ' αυτό το σχήμα δεν θέλει να προσχωρήσει και αναζητά αγωνιστικότερη και ηρωικότερη άμιλλα προς τους αρχαίους και τους αγωνιστές καθώς πιστεύει στον προορισμό της Μεγάλης Ιδέας και το φωτισμό της Ανατολής³⁹.

Η υποδοχή του έργου του Γούδα ήταν θερμή. Οι δύο πρώτοι τόμοι ανατυπώθηκαν αμέσως (1872, 1874). Η πολιτεία, ο Τύπος, οι λόγιοι, οι χορηγοί, οι αναγνώστες το υποδέχθηκαν θετικά⁴⁰. Ο τυπογράφος και εκδότης της Πάτρας

35. Στο ίδιο, τ. Β', σ. κβ'.

36. Αναστάσιος Ν. Γούδας, *Το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της Ανατολής*, Αθήνα 1876, σ. 4.

37. *Βίοι Παράλληλοι*, τ. Α', σ. ζ', θ'.

38. Στο ίδιο, σ. ι' και τ. Γ', 1870, σ. 245. Πβ. και Παν. Μουλλάς, «Σχέσεις της νεοελληνικής με την ευρωπαϊκή λογοτεχνία (1830-1920)», *Δελτίο Εταιρείας Σπουδών και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη)*, 2 (1978), 58-59.

39. Στο ίδιο, τ. Α', σ. ιε'. *Μέλισσα των Αθηνών*, τ. Α', 1864, σ. 96 (πβ. Μπέττης, ό.π., σ. 162), όπου αναφορά στην πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας όχι με τα όπλα «τα οποία δεν τα έχουμε, αλλά θα φθάσωμεν εκεί ασφαλέστερον αν μεταχειρισθώμεν άροτρα, τέχνες, επιστήμας και πολιτισμόν».

40. Ο Γούδας σε πολλές σελίδες του έργου ανατυπώνει τις βιβλιοπαρουσιάσεις και τις επιστολές που αναφέρονταν στο έργο του, και όταν αυτό επικρίθηκε απάντησε με έντονο τρόπο. Χαρακτηριστική είναι μια προσθήκη στη β' έκδοση του Α' τόμου, σ. ιβ': «[...] μετά συγκινήσεως δ' ανομολογούμεν, ότι ο σκοπός ημών ούτως επέτυχε πληρέστατα.

Αγαπητός Αγαπητός τύπωσε το 1877 την εκλαϊκευτική εκδοχή των βίων: *Οι ένδοξοι Έλληνες του 1821 ή οι πρωταγωνιστάι της Ελλάδος. Εταιριστάι, κατηγορητάι, κληρικοί, πολιτικοί, στρατιωτικοί ξηράς και θαλάσσης. Δωρητάι, Λόγιοι, Ευεργέται, με 520 σελίδες και 80 βιογραφίες, σε μεγάλη επικάλυψη με τα περιεχόμενα των Βίων Παράλληλων και ιδεολογική συνοχή*⁴¹.

Ο Γούδας, ακολουθώντας το παράδειγμα των ελληνικών περιοδικών, θέλησε να κοσμήσει το έργο του με προσωπογραφίες των βιογραφούμενων.

*Προσβέοντες την αρχήν να προτιμώμεν πάντοτε τα εγχώρια των ξένων, παρηγγελάμεν και τας εικόνας ενταύθα· και αι μεν του πρώτου τόμου, καιτοι αδρώς πληρωθείσαι, κατεσκευάσθησαν όμως μετ' ανεπίστου ασυνειδησίας· τινάς δε των του δευτέρου επεξεργάσθη επιμελέστερον ο ευσυνειδήτος Βασιλείος Σάββας· και τας του ανά χείρας, υπ' αυτού τούτου φιλοτίμως επεξεργασθείσας, θεωρούμεν ως εγγιζούσας εις το τέλειον. Είθε να ενισυθῆ υπό τινος ο αξιόλογος ούτος νέος να τελειοποιήση την τσώα αναγκάιαν τέχνην του και εν Ευρώπη*⁴².

Μόλις αναγνωσθέντος του βίου του Καπλάνη και εξ όσων διηγήθη ημίν ο εν Θεσσαλονίκη Πρόξενος Βατικιώτης εμιμήθη αυτόν εν Καστορία ο Κώστας Ράλλης, διά δυσχλιών μεν λίρών προκίσας την σχολήν της πατρίδος του, τον δ' ευπαίδευτον Καπλανίδην πέμψας εις Λειψίαν να τελειοποιηθῆ, ίνα διδάσκη εν Καστορία». Για την υποδοχή του έργου γενικά βλ. Μπέττης, ό.π., σ. 184-192. Η απαγόρευση του βιβλίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τού δημιούργησε μεγάλα οικονομικά προβλήματα (βλ. τ. Ζ', σ. 113) καθώς η κρατική συνδρομή και οι χορηγοί δεν στήριζαν ώς το τέλος το εκδοτικό του πρόγραμμα. Η απαγόρευση αυτή έπαψε να ισχύει από το 1875 και έτσι μπόρεσε να κυκλοφορήσει τον Ζ' και Η' τόμο, αναθεωρώντας τη δήλωσή του, στην εισαγωγή του ζ', ότι αυτός θα ήταν ο τελευταίος (Μπέττης, ό.π., σ. 190). Χαρακτηριστικές είναι οι προσπάθειές του να σπάσει την απαγόρευση διοχετεύοντας βιβλία του (Μπέττης, ό.π., σ. 211-218) όχι για οικονομικούς λόγους αλλά γιατί ήθελε να διαβαστούν.

41. Κώστας Ν. Τριανταφύλλου, *Ιστορικών Λεξικών των Πατρών*, τ. Α', Πάτρα 31995, στ. 34-35. Είχε προηγηθεί το 1876 το βιβλίο του Χρονογράφος ή χρονολόγος από κτίσεως κόσμου μέχρι τέλους Ιουνίου 1876, με την παραδοχή «ότι η γνώσις της ιστορίας αναγκαία-τάτη και λυσίτελεστάτη αποβαίνει εις πάσας τας κοινωνικάς τάξεις ως εκθέτουσα και περιστάνοσα πάντα τα βήματα της ανθρωπότητος, τα φαύλα ή αγαθά έργα του ατόμου ή των κοινωνιών και διαφωτίζουσα ούτω τον άνθρωπον ώστε να διατελῆ εν συνεχεί γνώσει του παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος και να παρασκευάζη διά τούτων εν μέλλον σύμφωνον προς την τελειοποίησιν αυτού» καθώς «την έλλειψιν της Γενικής και συνοπτικής ιστορίας ταύτης οι πάντες αναγνωρίζουσιν, και αυτοί οι ποιμένες και γεωργοί τοιαύτην καθεκάστην επιζητούσιν, διότι θέλουσιν ευρίσκειν εις τας ώρας της αναπαύσεως των όλα τα εν τω Κόσμω συμβάντα». Λιγότερο φιλόδοξο, αλλά προς την ίδια κατεύθυνση, ήταν το βιβλιαράκι *Ιστορία των κατά θάλασσαν αγωνιστών του ιερού ελληνικού αγώνος του 1821 υπό Γεωργίου Φωτοπούλου*, Αθήνα, Γ. Μελισταγής, 1870 (εξώφυλλο 1871). 8σ., σ. 56.

42. *Βίοι Παράλληλοι*, τ. Γ', 1870, σ. 368. Πβ. και τ. Β', 1870, σ. η'. Η εικονογράφηση

Η φράση «τα εγχώρια των ξένων» ίσως να είναι υπαινιγμός για τον Μαρίνο Παπαδόπουλο Βρετού⁴³ και τους 11 τόμους τους *Εθνικού Ημερολογίου*, που τύπωσε στο Παρίσι από το 1861 ως το 1871, με εικονογράφηση πρωτόγνωρη για ελληνικό έντυπο και εφάμιλλη των ευρωπαϊκών προτύπων. Εκτός από τις εικόνες οικισμών, τοπίων, αρχαιοτήτων, έργων τέχνης και σκηνών του βίου, το *Ημερολόγιον* περιέχει και εκατοντάδες προσωπογραφίες Ελλήνων και ξένων διαλαμψάντων ανδρών και γυναικών. Υπάρχουν 294 προσωπογραφίες νεοελλήνων από τον 18ο αιώνα (και λίγων προγενεστέρων) ως τον Αγώνα αλλά και εικόνες ζώντων επωνύμων της ελληνικής κοινωνίας, της ομογένειας και της διασποράς. Στους τόμους υπάρχουν «Βιογραφικά σημειώσεις περί των εικονογραφηθέντων προσώπων» με καλά σύντομα βιογραφικά σημειώματα. Πηγή για την εικονογράφηση και τη βιογράφηση των προσώπων επιδιώχθηκε να είναι οι εικοινοζόμενοι ή οι απόγονοί τους. Σε πολλές περιπτώσεις αντιγράφονται εικόνες από γνωστά λευκώματα του Friedel, του Hess ή του Boggi και από άλλα εικονογραφημένα περιηγητικά βιβλία ή μεμονωμένες χαλκογραφίες και πίνακες.

Σε μια εποχή που η διάδοση της εικόνας ήταν δύσκολη και δαπανηρή, το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο (1882) δεν είχε ιδρυθεί και τα Λευκώματα και τα

του Α' τόμου δεν ευτύχησε: «Η εν τω βίω Κυρίλλου του Ζ'. δημοσιευομένη εστάλη ημίν επισήμως εκ φωτογραφίας, ως εικών του αιδιόμου τούτου Πατριάρχου. Αμέσως εγένετο υπό των Αθήναις φίλων η παρατήρησις ότι δεν ομοιάζει. Ο δε Πέτρος Τζάνος, Γενικός πρόξενος της Αυτού Ελλ. Μεγαλειότητος εν Αλεξανδρεία, μας εβεβαίωσεν ότι η εικών αυτή είναι του αιδιόμου Πρωΐου, του συναπαγχονισθέντος εν Κωνσταντινουπόλει. Δημοσιευόμεν λοιπόν ταύτην άνευ επιγραφής. Τας δε λοιπάς αντέγραψε και εξυλογράφησε κατά δυστυχίαν αμελώς ο Αθανάσιος Πάλλης, αντί ουκ ευκαταφρονήτου τιμήματος» (σ. μς' - μζ'). Στον τελευταίο τυπωμένο Η' τόμο τα προβλήματα είναι ακόμη μεγαλύτερα: «Πολλῶν δε των εικόνων του ανά χείρας τόμου, μη συνδραμούσης της κυβερνήσεως κ' εξαντλήσαντες τους πόρους, παρεκαλέσαμεν τους ευπόρους εκ των ενδιαφερομένων απογόνων να παραγγείλωσι τα ξυλογραφήματα: και τινες μεν πάνυ προθύμως έσπευσαν: τινές δ' άλλοι και τρι προθυμοποιηθέντες, δεν επέτυχον όμως ένεκα αδεξιότητος των ξυλογράφων και άλλους ηπάτησαν ούτοι και δεν κατεσκεύασαν εγκαίρως τα ξυλογραφήματα. Τούτων λοιπόν ένεκεν πεντακόσια περίπου αντίτυπα του τόμου τούτου δημοσιεύονται ελλιπή κατά τινας εικόνες. Εις δε τα λοιπά θα προστεθώσι και αι εικόνες των στρατηγών Β. Πετιμεζά, Ιωάννου Δυοβουνιώτου, Γεωργίου Δυοβουνιώτου, Χριστ. Χατζή Πέτρου, Κώστα Μπότσαρη, Μουρτζίνου, και άλλων ίσως».

43. Λάμπρος Βαρελάς, «Η άγνωστη λογοτεχνική δραστηριότητα του Κερκυραίου Μαρίνου Παπαδόπουλου Βρετού (1828-1871)», *Πρακτικά του Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Ρέθυμνο, 10-12 Μαΐου 2002. Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα*, τ. Α', Αθήνα 2004, σ. 255-265, όπου και επιλογή αναγραφών από την εργογραφία του.

Ηρώα ήταν απρόσιτα, το *Ημερολόγιο* Βρετού παρουσίασε ένα εικονογραφικό σύνολο, το οποίο έγινε αναφορά για τους σύγχρονους και τους μεταγενέστερους. Ας σημειωθεί ότι πολλές από τις ξυλογραφίες των προσώπων και τις ορειχαλκογραφίες των τοπίων πουλιώνταν και ξεχωριστά από το *Ημερολόγιο* και ίσως η ανάρτησή τους στους δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους να επηρέασε την ελληνική καλαισθησία και παιδεία⁴⁴.

44. Συγκεντρώνω από τους τόμους του *Ημερολογίου* τις κυριότερες αναφορές στην εικονογράφησή του: «[...] και τελευταίον εκ των εικόνων ανδρών ομογενών, αριγνώτων και εκ των αλλογενών, όσους σχέσις πολιτική ή διανοητική συνέδεσε μετά των Ελλήνων. Τις αγνοεί, ότι η σιωπηλή μέν, αλλά και λαμπρόφωτος εξεικόνισις των όπως και όπου ποτέ διαπρεψάντων και ευδοκιμησάντων, καν τους τοίχους των οικιών, καν τα μουσεία και τας πινακοθήκας, καν τας των βιβλίων σελίδας κοσμή, μετά της άλλης ψυχαγωγίας του φιλοτέχνου και φιλοκάλου θεατού, την μνήμην αυτών εμψυχούσα κλεΐζει συνάμα και διακονίζει διά της συνεχούς αναμνήσεως την αρετήν αυτών και όσπιν άλλην έσχον υπερουχήν: Τις αγνοεί, ότι η εικόν, τέρπουσα την όρασιν, γίνεται και υπόδειγμα του οράντος, εάν ο εικονιζόμενος υπήρξεν επιφανής τις και έξοχος;» (τ. Γ', 1863, σ. 5.)

«Εικόνες υπέρ τας τεσσαράκοντα κοσμούσι, κατά την υπόσχεσιν, του *Ημερολογίου* τας σελίδας, πολλάί μεν λιθογραφηθείσαι από ζώσης φύσεως, αι δε λοιπαί κατά προλαβόντα πρότυπα. Αι ανθρώπινα παριστάσιν άνδρας ωφελήσαντας το πανελληνιον πλέον ή έλαττον φιλοσοφικάς, πολιτικώς, στρατιωτικώς, Ελπίζεται να εκδώσωμεν κατά το προσεχές έτος πενήκοντα, εξαιρέτως ανδρών του τελευταίου Ελληνικού αγώνος, αν εγκλίρωσ λάβωμεν έκτυπα των ευκλεεστέρων υιών της πατρίδος, των οποίων η μορφή αγνοείται παντάπασιν ή διά μετριοφροσύνην άκαιρον, ή εξ αμελείας. Οπότε η φωτογραφία κατέστη τανύν το κοινόν και πανταχού παρόν κάτοπτρον των ατόμων εκατέρου του φύλου, επιφανών τε και αφανών, εκλείπει πάσα ιδέα επάρσεως εν τη εικονίσει' και το παρελθόν συνενούται σφικρότερον μετά του παρόντος και μέλλοντος διά της ζωηροτέρας αναμνήσεως των εν εικόνι διαπορευομένων υιών της γης και του ουρανού. Τις άλλος παρά τον εκδότην του ανά χείρας *Ημερολογίου* έχει τας επί διασημότητι αξιώσεις ήττονας; Και όμως δεν είναι απίθανον να ιδη ποτέ και αυτού την εικόνα ο αναγνώστης εν τω χωρῷ τόσων δοξών, τόσων λαμπροτήτων πολιτικών τε και διανοητικών;» (τ. Γ', 1863, σ. 284).

«Η δημοσίευσις των εικόνων γίνεται ενίοτε ουχι κατ' αξίαν, αλλά κατά τύχην· η δ' απεικόνισις δεν είναι πάντοτε άμεμπτος. Εκ των ενόντων όμως δεν ηδυνάμην να προσδοκῶ εντελεστέραν επιτυχίαν· εις μάτην ως επί το πλείστον εζήτησα δι' όλων των ερικτών μέσων την επί επιστροφή αποστολήν εικόνων· ομοίως ατυχής υπήρξα ως προς την βιογραφικήν ύλην, ην παρά πολλών εζήτησα. Οθεν ηναγκάσθην πολλάκις μόλις να ποιήσω μνείαν του ονόματος διασημων προσώπων εκ των εικονογραφηθέντων εν τω παρόντι τόμῳ» (τ. Ε', 1865, σ. 387· τ. Ζ', 1867, σ. 476).

Από τις κρίσεις των άλλων εντύπων που αναδημοσίευσε το *Ημερολόγιο* ανατυπώνομε απόσπασμα από την *Πανδώρα*, 1 Δεκεμβρίου 1865: «Το Εθνικόν *Ημερολόγιο*ν περιέχει και άλλο τι άξιον λόγου καθ' ημάς· τα ομοιώματα λέγομεν ανδρών εκ τε των

Παρουσιάζοντας περισσότερο τη διαδρομή προς την κρυστάλλωση του εθνικού βιογραφικού πανθέου και συμπληρωματικά του προσωπογραφικού, θέλησα να φωτίσω τη διαμόρφωση των σχημάτων για την προσέγγιση του παρελθόντος, μέσα από την αποτίμηση των ατομικών συνεισφορών στην ιστορική εξέλιξη. Ένας δρόμος μονομερής και επισφαλής, όπως το αναγνώριζε και ο ίδιος ο Γούδας:

Ενταύθα ίσως παρατηρήσει τις, ότι ουδεμία γίνεται μεία περί της πολυτιμίου του λαού τάξεως, αλλ' επί του αγώνος, ως γνωστόν, ολίγοι μόνον διέπρεψαν ένεκα της καταγωγής των· άπαντες δε οι λοιποί εξήλθον εκ των σπλάγχχνων του λαού· εν αυτώ γεγενήθησαν, εν αυτώ εμορφώθησαν, και εις αυτών αντανακλά άπασα η δόξα των, υφ' οίον δήποτε επάγγελμα ή αξίωμα και αν διέπρεψαν¹⁵.

ημεδαπών και των ξένων. Αι εικονογραφίαι δε αύται δεν δημοσιεύονται προς κολακείαν ή ανάμνησιν, αλλά μάλλον δι' εκείνους οίτινες αναζητούσιν εις τους χαρακτήρας του προσώπου την ερμηνείαν του νοός ή της καρδίας. Επεξέλθετε τας σελίδας 17, 49, 81 και 113· του Ποτλή λόγου χάριν το ήθος εμφανίζει σκέψιν, του Βράϊλα το μέτωπον βαθύνοϊαν, του Χριστοπούλου και του Βούρου η φαιδρότης των οφθαλμών σαρκασμόν, του Καραθεοδωρή η σκυθρωπότης εμβρίθειαν, και του Κουμουندούρου το βλέμμα παράστημα και τόλμην. Οι μακράν της Ελλάδος ζώντες χάρουσι, και οι μεταγενέστεροι θα ευγνωμονώσι μακθάνοντες και εκ του ήθους την επικρατούσαν ιδιότητα του εικονιζομένου. Ως τοιούτο το Εθνικόν Ημερολόγιον θέλει βεβαίως και κοσμήσει και κοσμηθή· και θέλει μεν κοσμήσει τας βιβλιοθήκας των εντός και εκτός της Ελλάδος ομογενών· θέλει δε κοσμηθή υπό των απαλοχρών και αριστοπόνων χειρών του ωραίου φύλου, εις ας θα σπεύσωσι, δεν αμφιβάλλομεν, ν' αποθέσωσιν αυτό κατά την πρώτην του έτους οι λάτραι του καλού, οίτινες ούτε ολίγοι ούτε ψυχροί είναι εις τας χώρας του Περικλέους, του Ομήρου, του Αλεξάνδρου και των Παλαιολόγων» (τ. Ζ', 1867, σ. 340).

45. *Βίος Παράλληλοι*, τ. Α', 1870, 21872 σ. ιε'. Ο Γούδας για να καλύψει αυτή την έλλειψη δήλωνε στα προλεγόμενα του ζ' τόμου, 1874, σ. β', ότι είχε πρόθεση να δημοσιεύσει στον ΙΒ' τόμο του έργου, με αλφαβητική τάξη «τ' αφορώντα τους εκ του αφανούς, ή και εκ μικρών θέσεων συντελέσαντας».

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΒΙΟΓΡΑΦΙΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΩΝ
(1828-1876) ΚΑΤΑ ΤΑ ΧΡΟΝΙΚΑ ΟΡΙΑ ΤΩΝ ΒΙΩΝ ΠΑΡΑΛΛΗΛΩΝ
ΤΟΥ Α. ΓΟΥΔΑ

1. *Βιογραφία των ηρώων Μάρκου Μπότσαρη και Καραϊσκάκη... υπό Γεωργίου Γαζή, Αίγινα, Εθνική τυπογραφία, 1828, 8ο, σ. 35 + 1 χαρ. (ΓΜ 1736.)*
2. *Βιογραφική Ιστορία του αθανάτου ήρωος Μάρκου Μπότσαρη... παρά Σπυρίδωνος Μεταξά Ζακυνθίου, Κέρκυρα, Τυπογραφία Διοικήσεως, 1831, 8ο, σ. 23. (ΓΜ 2029.)*
3. *Ο Καραϊσκάκης, ή του Καραϊσκάκη βιογραφία... [υπό Δημητρίου Αιυιάνου], Χαλκίδα, Κ. Μ. Αρσενιάδης, 1834, 8ο, σ. β' + 208. (ΓΜ 2399.)*
4. *Νεώτατα της Ελλάδος κατά της Ασίας τρόπαια. Ήτοι βιογραφίαι των νεωτάτων Ελλήνων Ηρώων... Τμήμα α' περιέχον την βιογραφία του Κ. Κανάρη υπό Ν. [Ικολάου] Α. [ργυριάδου], Λειψία, Τρσφελδ, 1835, 12ο, σ. VIII + 51 + 4 χαρ. (ΓΜ 2531.)*
5. *Συλλογή ανεκδότων συγγραμμάτων του αοιδίμου Ευγενίου του Βουλγάρεως... υπό Γεωργίου Αιυιάνου. Τόμος Α' περιέχον Ι. Βιογραφίαν..., Αθήνα, Κ. Ράλλης, 1838, 8ο, σ. μ' + 86. (ΓΜ 3047.)*
6. *Βίοι του Β. Φραγκλίνου και Α. Κοραή... Υπό Χ. [ρίστου] Α. [ναστασιάδου], Ερμούπολη, Γεώργιος Πολυμέρης, 1839, 8ο, σ. ιβ' + 68. (ΓΜ 3094.)*
7. *Ιστορία Κωνσταντίνου Καναρίου Ψαριανού πυρπολιστού... παρά Γεωργίου Κουτούφα... Λιβόρνο, Ευγ. Ποτσολίνος, 1840, 8ο, σ. 32. (ΓΜ 3330.)*
8. *Βίος και Πολιτεία του Ιερομάρτυρος Γρηγορίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως υπό * * [Κροκιδά]... Αθήνα, Καραμπίνης-Βάφας, 1858, 8ο, σ. 134. (ΓΜ 5916.)*
9. *Γερμανός ο Παλαιών Πατρών... Δ. Αιυιάν, Αθήνα, τυπ. της Αθήνας, 1854, 8ο, σ. 16. (ΓΜ 6194.)*
10. *Ιστορικά διασφήσεις επί της πατρίδος Ευγενίου του Βουλγάρεως... υπό Νικολ. Κατραμή, Ζάκυνθος, Ραφτάνης, 1854, 8ο, σ. η' + 112. (ΓΜ 6246.)*
11. *Αλέξανδρος Στούρζας. Βιογραφικόν σχεδιάσμα υπό του... Οικονόμου Κωνσταντίνου του εξ Οικονόμων... Αθήνα, Καραμπίνης-Βάφας, 1855, 8ο, σ. 131. (ΓΜ 6387.)*

Συντομογραφίες: ΓΜ = Δ. Σ. Γκίνης - Β. Γ. Μέζας, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, τ. Α'-Γ', Αθήνα 1939-1957. ΓΜ Α = Κ. Θ. Δημαράς, «*Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες*», *Ο Εραμιστής* 1 (1963), 51-55. Μαυρής = Νικόλαος Μαυρής, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1897* (δαχτυλόγραφη ανέκδοτη βιβλιογραφία. Αρχείο Άλκη Αγγέλου).

12. *Ο Βίος του Χατζή Χρήστου...* υπό Π. Γ. Σπορίδη... Αθήνα, Νικολαΐδης Φιλαδελφεύς, 1855. 8ο, σ. 55. (ΓΜ 6495.)
13. *Ιωάννης Ζαμπέλιος* [στο τέλος:] Θ. Γ. Κλαδάς. [Ανάτυπο από *Πανδώρα* 7 (1856-1857), 391-405.] 8ο, σ. 38. (ΓΜ 8262· το χρονολογούν: 1860. Το τοποθέτησα στο 1857 όταν θα ήταν λογικό να εκδοθεί ένα ανασεληδοποιημένο ανάτυπο.)
14. *Περί του αοιδίμου διδασκάλου Κ. Οικονόμου του εξ Οικονόμων...* υπό Ε***. (Εκ της Θελξινόης). Κωνσταντινούπολη, Ιγνατιάδης, 1857. (ΓΜ Α15.)
15. *Βίος Νεοφύτου Δούκα*, υπό Σπυρ. Αθανασιάδου... Αθήνα, Μαυρομμάτης, 1858. 8ο, σ. 24. (ΓΜ 7473.)
16. *Βίος Γρηγορίου Μητροπολίτου Ειρηνουπόλεως και Βατοπαϊδίου* υπό Σοφοκλέους Κ. του εξ Οικονόμων... Αθήνα, Καραμπίνης-Βάφας, 1860. 8ο, 4 χαρ. + 72. (ΓΜ 8134.)
17. *Σύντομος βιογραφία του αοιδίμου Ρήγγα Φεραίου...* [Χριστόφορος Περραιβός], Αθήνα, Ιω. Αγγελόπουλος, 1860. 8ο, σ. 59. (ΓΜ 8448.)
18. *Βίος Κατζαντώνη* υπό Επαμινώνδα Φραγγίστα... Αθήνα, Σούτσας-Κτενάς, 1862. 8ο, σ. 74. (ΓΜ 9004.)
19. *Βίος Δ. Γ. Παπανικολή* εξ Ψαρρών. Υπό Γεωργ. Κ. του Παπασιλιώτου... Ερμούπολη, Βαρβαρέσος, 1865. 8ο, σ. ε' + 156 + 14. (Μαυρής 471.)
20. *Τα κατά τον αοιδίμον... Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τον Ε΄...* υπό... Γ. Γ. Παπαδόπουλου... εκδοθέντα υπό Γ. Π. Αγγελόπουλου... τ. Α΄, τ. Β΄, Αθήνα, Εθνικό τυπογραφείο, 1865, 1866. 8ο, σ. 440 + 564. (Μαυρής 799, 1174.)
21. *Κωνσταντίου Α΄ του από Σιναίου αοιδίμου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως του Βυζαντίου Βιογραφία και συγγραφαί οι ελάσσονες...* υπό Θεοδώρου Μ. Αριστοκλέους... Κωνσταντινούπολη, τυπ. «Προόδου», 1866. 8ο, σ. ιγ' + 1 χαρ. + 490. (Μαυρής 1025.)
22. *Βιογραφία του Κεφαλλήνος κόμητος Ανδρέου Μεταξά αγωνιστού και διπλωμάτου εκδοθείσα γαλλιστί το 1861 υπό Φραγκίσκου Λενορμάν και μετενεχθείσα...* υπό Αναστασίου Β. Τσιμάρα... Κεφαλληνία, τυπ. «Η Κεφαλληνία», 1867. 8ο, σ. 40. (Μαυρής 2048.)
23. *Γεώργιος Καραϊσκάκης...* υπό Κ. Παπαρρηγοπούλου... Αθήνα, Πάσσαρης, 1867. 8ο, σ. 152. (Μαυρής 3094.)
24. *Βίος Στεφάνου Καραθεοδωρή...* υπό Η. Τανταλίδου... Κωνσταντινούπολη, Αντώνιος Κορομηλάς, 1868. 8ο, σ. 87. (Μαυρής 2421.)
25. *Βίος του Παπα Φλέσα Συγγραφείς μεν υπό Φωτάκου...* Αθήνα, τυπ. Νομιμότητος, 1868. 8ο, σ. 78 + 1 χαρ. (Μαυρής 2422.)
26. *Η κατά Ιωάννην Φιλήμονα Σύντομος Βιογραφία του Ν. Σπηλιάδου...* [Ανάτυπο από την εφημ. Αιών.] Ναύπλιο, Κ. Ιωαννίδης, 1868. 8ο, σ. 2 χαρ. + 5-72 + 1 χαρ. (Μαυρής 2536.)

27. *Νικηφόρου Παμπούκη Βίος... Υπό Χ. Παμπούκη... Αθήνα, Καναριώτης, 1869. 8ο, σ. 76. (Μαυρής 3094.)*
28. *Ανδρέας Ι. Ιδρωμένος. [Πρόλογος στη βιογραφία: Ιωάννης Δ. Ρωμανός. Ανάτυπο από Πανδώρα 21 (1870-1871), 501-509.] 4ο, σ. 8. (Μαυρής 3730.)*
29. *Συνοπτική Βιογραφία του Γεωργίου Χατζή Ιωάννου Ψαρουδάκη... Αθήνα, Νικολαΐδης Φιλαδελφεύς, 1871. 8ο, σ. [3]-39. (Μαυρής 4133.)*
30. *Τα κατά τον Πατριάρχη Γρηγόριον τον Ε' (1821-1871) υπό Γεωργίου Ν. Πιλαβίου... Αθήνα, τυπ. «Γλισσού», 1871. 8ο, σ. 316. (Μαυρής 4146.)*
31. *Του ιερομόντρου Γρηγορίου Ε' βιογραφία και τα κατά την εν Οδησσώ μεν κηδείαν εις Αθήνας δε μετακομιδὴν των λειψάνων αυτού [Αθήνα] 1871. 8ο, σ. δ' + 100. (Μαυρής 4169.)*
32. *Ο χιλιάρχος Γεώργιος Μπιλίδας και τα κατά τον Ιερόν αγώνα έργα αυτού... Ναύπλιο, Κ. Ιωαννίδης, 1872. 8ο, σ. 22. (Μαυρής 4536.)*
33. *Οδυσσεύς Ανδρούτσος. Ιστορική πραγματεία... υπό Κωνστ. Ν. Παπαμιχαλοπούλου... Αθήνα, τυπ. Παρθενώνος, 1873. 8ο, σ. 10 χαρ. + 54 + 1 χαρ. (Μαυρής 5039.)*
34. *Πολιτικός βίος του αοιδίμου Ιω. Καποδίστρια... υπό Παναγιώτου Καλεβρά... Αθήνα, Μαυροματάκης, 1873. 8ο, σ. η' + 37. (Μαυρής 5090.)*
35. *Σύντομος βιογραφία του υποναυάρχου Γεωργίου Σαχίνη υπό Αντωνίου Α. Μιαούλη, Αθήνα, τυπ. «Αγία Λαύρα», 1876. 8ο, σ. 18. (Μαυρής 6701.)*

Triantaphyllos E. Sklavenitis

THE NATIONAL PANTHEON OF BIOGRAPHIES AND PORTRAITS
(1828-1876)

(SUMMARY)

Following the termination of the Greek war of independence a stream of memoirs, historical accounts and biographies of the main participants attempted to justify the actions and points of view of all those involved in the epoch-making events marking the birth of the new Greece. The justification of the liberation struggle would be based on testimonies by Greek and foreign fighters and observers, who had participated both in heroic deeds and in civil and sectional conflicts.

The biographies dating in the early decades following the Revolution were written by people closely connected with the subjects of their works. Towards the end of the period we encounter professional historians producing biographies. Besides individual biographies, literary histories composed primarily in the 1860s contain biographical data on scholars and educators from the period 1453-1821, on the assumption that the period in question had been the immediate historical background of the modern Greek society shaped after 1821. From 1821 onward it was considered imperative to produce biographies of all those who had distinguished themselves in all sectors of public life.

These efforts were given consistent expression in the eight-volume work by Anastasios Goudas, *Parallel Lives* (Athens 1869-1876). In its pages the biographies of "those who had distinguished themselves in the regeneration of Greece" are supplemented by biographical accounts of their prominent ancestors or predecessors in the position, at which they served. The long prolegomena to each section and Goudas' digressions enrich the work, making it a little too heavy at times. Goudas had undertaken archival research and had also collected oral testimonies through local investigations.

Biographical projects were supplemented by the collection of the portraiture of prominent Greeks. Marinos Papadopoulos Vretos published in Paris an eleven-volume *National Calendar* (1861-1871), carrying illustrations of unprecedented quality for a Greek publication. Besides pictures of settlements, landscapes, antiquities, works of art and scenes of daily life, it contains hundreds of portraits of illustrious Greek and foreign men and women. Among them there are 294 portraits of Greeks from the eighteenth century to 1821, but also pictures of living Greeks, who had distinguished themselves in Greece and in the diaspora.

ΜΙΑ ΡΟΜΑΝΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ Π. ΛΑΜΠΡΟΥ (1851-1919)

Τον Μάιο του 1914, ο Σπυρίδων Λάμπρος, τακτικός καθηγητής της γενικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών από το 1890 και πανεπιστημιακός δάσκαλος σε άλλες βαθμίδες από το 1878, προήδρευσε στο Πρώτο Πανιώνιο Συνέδριο που διεξήχθη στην Κέρκυρα με την ευκαιρία της συμπλήρωσης πενήντα χρόνων από την ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα. Το Πρώτο Πανιώνιο Συνέδριο αποτέλεσε ένα μείζον ακαδημαϊκό γεγονός της εποχής με την έννοια ότι συμμετείχαν γνωστοί πανεπιστημιακοί καθηγητές και λόγιοι, προσκλήθηκαν και το παρακολούθησαν ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι τοπικές αρχές, ενώ στο πλαίσιο των εργασιών του προωθήθηκαν (χωρίς ιδιαίτερη αποτελεσματικότητα, όπως αποδείχθηκε) πρωτοβουλίες σχετικές με τη διάσωση αρχείων και την έκδοση επτανησιακού επιστημονικού περιοδικού¹.

Ο Λάμπρος δεν μπορούσε να το γνωρίζει, αλλά η ανακοίνωσή του σ' αυτό το Συνέδριο έμελλε να αποτελέσει μία από τις τελευταίες δημόσιες ακαδημαϊκές παρεμβάσεις του. Στον καθηγητή της ιστορίας απέμειναν μόνο πέντε χρόνια ζωής και επρόκειτο να είναι θυελλώδη. Κατά το διάστημα μεταξύ Σεπτεμβρίου 1917 και Απριλίου 1918, στη χειρότερη φάση του Διχασμού, ο Λάμπρος συντάχθηκε με τη βασιλική παράταξη και αποδέχθηκε την πρόταση του παλιού μαθητή του, του βασιλιά Κωνσταντίνου, να αναλάβει υπηρεσιακός πρωθυπουργός. Η υπηρεσιακή αυτή πρωθυπουργία στιγματίστηκε από τα «Νοεμβριανά» – μια σειρά βιαιοπραγιών κατά βενιζελικών πολιτών της Αθήνας – αλλά και από τις παρεμβάσεις των δυνάμεων της Αντάντ (Entente) στην πρωτεύουσα. Με την επάνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία, ο γηραιός καθηγητής επρόκειτο να εξορισθεί αρχικά στη Σκόπελο, να τελεί στη συνέχεια υπό επιτήρηση, να ασθενήσει βαριά και να πεθάνει τελικά στο

---

1. Πληροφορικά στοιχεία για τη φυσιογνωμία και το περιεχόμενο του Συνεδρίου στα *Πρακτικά του εν Κερκύρα Πρώτου Πανιωνίου Συνεδρίου (20-22 Μαΐου 1914)* και *ειν αυτό ανακοινώσεις*, Αθήναι, Π. Α. Πετράκος, 1915.

σπίτι του στην Κηφισιά το 1919². Σίγουρα δεν είχε σχεδιάσει αυτό το τέλος για τον εαυτό του. Η ευρύτερη διανοητική του συγκρότηση αλλά και η κοινωνική του θέση λειτούργησαν αποτρεπτικά ως προς το να προβλέψει τις τεράστιες αλλαγές που προμηνούσε για την ελληνική κοινωνία η είσοδος της στον 20ό αιώνα. Για τον ίδιο, τα πράγματα θα ήταν πολύ καλύτερα αν το ρολόι είχε σταματήσει στο 1914. Το κοινωνικό και επιστημονικό του έθος (*habitus*) ανήκε σε μια άλλη εποχή.

Ο Λάμπρος παρέμεινε ένας άνθρωπος του 19ου αιώνα. Η παρούσα εργασία θα επιχειρήσει μια προσέγγιση του ιστοριογραφικού προτάγματος εκείνου του αιώνα με βάση την «εκ του σύνεγγυς» ανάγνωση της ανακοίνωσης του Λάμπρου στο Πρώτο Πανιώνιο Συνέδριο του 1914. Η εκ του σύνεγγυς ανάγνωση έχει ως κεντρικό στόχο να αποκωδικοποιήσει την εσωτερική λογική της και να αναδείξει την προβληματική του Λάμπρου σχετικά με την ιστορία της ιστορίας, τη θεωρητική και μεθοδολογική περιχαράκωση της ιστορικής επιστήμης, όπως την εννοούσε εκείνος, αλλά και το ρόλο που επεφύλασσε στον ίδιο τον εαυτό του μέσα σ' αυτό το σχήμα.

Ο τίτλος της ανακοίνωσης είναι «Η Ιστορική Σχολή της Επτανήσου». Στο Πρώτο Πανιώνιο Συνέδριο, ο Λάμπρος έκρινε σκόπιμο να αναφερθεί στην ιστοριογραφία της περιοχής και να τη συνδέσει με τις τρέχουσες επιστημονικές συζητήσεις. Με ποιον τρόπο οργανώνει το σχήμα και τα επιχειρήματά του; Στην εναρκτήρια παράγραφο, ο ιστορικός μνημονεύει τον Λεοπόλδο φον Ράνκε ως τον (μέγιστο των κατά τον δέκατον ένατον αιώνα ιστορικών της Γερμανίας)³. Το 1914 ο Ράνκε είχε πάψει προ πολλού να δεσπόζει στο πεδίο των κυρίαρχων ιστοριογραφικών παραδειγμάτων. Ή μάλλον για να το θέσω διαφορετικά: οι δύο κύριες αναγνώσεις που προσδιόρισαν το έργο του Ράνκε, μια άκρως θετικιστική και μια άκρως ιδεαλιστική, είχαν αρχίσει να αμφισβητούνται⁴. Το ζήτημα όμως δεν εξαντλείται στον Ράνκε. Η κριτική στον ιστορικισμό κλόνισε τις βασικές παραδοχές της συγκεκριμένης

2. Για την υπηρεσιακή πρωθυπουργία του Σπ. Λάμπρου, βλ. Effi Gazi, *Scientific National History. The Greek Case in Comparative Perspective (1850-1920)*, Φρανκφούρτη, Peter Lang, 2000, ιδιαίτερα σ. 128-132.

3. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Η Ιστορική Σχολή της Επτανήσου», *Νέος Ελληνομνήμων* 12 (1915), 319. Όλες οι παραπομπές θα γίνουν στο κείμενο της ανακοίνωσης που δημοσίευσε ο Λάμπρος στο περιοδικό του, το *Νέο Ελληνομνήμονα*, αμέσως μετά το Συνέδριο. Η ανακοίνωση περιέχεται επίσης στα *Πρακτικά του εν Κερκύρα Πρώτου Πανιωνίου Συνεδρίου (20-22 Μαΐου 1914) και αι εν αυτό ανακοινώσεις*, ό.π., σ. 297-327.

4. Για την πρόσληψη του έργου του Ράνκε, βλ. το εξαιρετικό και ακόμη επίκαιρο άρθρο του Georg Iggers, «The Image of Ranke in American and German Historical Thought», *History and Theory* 2 (1962-3), 17-40.

μεθόδου αλλά και θεωρίας της ιστορίας ήδη από τη δεκαετία του 1890, ενώ η νεαρή τότε κοινωνιολογία τόσο στη Γερμανία όσο και στη Γαλλία και στις ΗΠΑ προχωρούσε ακάθεκτη, προβάλλοντας επιχειρήματα κατά των «ιδιογραφικών» επιστημών και διεκδικώντας για τον εαυτό της την περιπόθητη ιδιότητα του «νομοθετείν»⁵. Την εποχή που ο Λάμπρος παρουσίαζε την ανακοίνωσή του στο Πανιώνιο Συνέδριο της Κέρκυρας, ο Λυσιέν Φεβρ και ο Μαρκ Μπλοχ ολοκλήρωναν τις σπουδές τους και προετοίμαζαν μια μικρή ιστοριογραφική επανάσταση που έμελλε να γίνει γνωστή με το όνομα «Σχολή των *Annales*».

Αλλά είπαμε: ο Λάμπρος ήταν ένας άνθρωπος του 19ου αιώνα. Στο 19ο αιώνα «η ιστορία άρχεται εκεί όπου υπάρχουν γραπτά μνημεία», μας λέει επαναλαμβάνοντας τον Ράνκε⁶. Όχι μόνο γραπτά μνημεία όμως, αλλά και αρχεία όπου αυτά αναπόκεινται. Εφ' όσον οι Βενετοί στα Επτάνησα είχαν προωθήσει «την συστηματική τάξιν της φυλάξεως των δημοσίων εγγράφων»⁷, μόνο η συγκεκριμένη περιοχή του ελληνικού χώρου μπορούσε να επαίρεται ότι διέθετε «ιστορική σχολή», δηλαδή ιστοριογραφία βασισμένη, κατά μείζονα λόγο, στην έρευνα αρχαιικού υλικού και μάλιστα δημοσίων εγγράφων. Να σημειωθεί εδώ ότι ο Λάμπρος, στενά προσκολλημένος στο όνειρο της ανάδειξής του σε Έλληνα Ράνκε, αφιέρωσε ένα μεγάλο μέρος της έρευνάς του σε βενετικά αρχεία. Κατ' αναλογία προς τον Ράνκε, που στα τέλη της δεκαετίας του 1820 μελέτησε τις εκθέσεις των Ενετών προνοητών και συνέθεσε τελικά ένα πλούσιο πορτρέτο της ισπανικής και οθωμανικής κοινωνίας του 16ου και 17ου αιώνα⁸, ο Έλληνας ιστορικός προσανατολίστηκε επί μακρόν στην κριτική ανάλυση και έκδοση των εκθέσεων των Ενετών προνοητών της Πελοποννήσου καθώς και των ενετικών απογραφών⁹.

5. Για μια σύνοψη της συζήτησης και της βιβλιογραφίας γύρω από τον ιστορικισμό, βλ. Γκέοργκ Ίγκερς, *Η Ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας, Αθήνα, Νεφέλη, 1999, σ. 29-55. Βλ. επίσης Georg Iggers, *The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, Νέα Υόρκη 1968.

6. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Η Ιστορική Σχολή της Επτανήσου», ό.π., σ. 319.

7. Στο ίδιο, σ. 319.

8. Πρόκειται για το έργο του Λεοπόλδου Ράνκε, *Fürsten und Völker von Süd-Europa im Sechszehnten und siebzehnten Jahrhundert Vornehmlich aus ungedruckten Gesandtschafts-Berichten*, Βερολίνο 1837-9.

9. Βλ. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Η περί Πελοποννήσου Έκθεση του Βενετού προνοητού του Κορνέρ», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος (ΔΙΕΕ)* 2 (1885), 282-317· «Απογραφή του νομού Μεθώνης επί Βενετών», στο ίδιο, 686-710· «Εκθέσεις των Βενετών προνοητών της Πελοποννήσου νυν το πρώτον εκ των αρχείων της Βενετίας εκδι-

Δεν επρόκειτο όμως για μια οποιαδήποτε αρχαιολογική έρευνα αλλά, όπως σημειώνει στην ανακοίνωσή του, γι' αυτήν «η οποία συμβάλλει στην αναζωπύρωση εκείνων του εθνικού φρονήματος, ην, ως εικόσ, εξεγείρει η μελέτη των πατρίων»¹⁰. Δεν είναι ακριβώς σαφές βέβαια κατά πόσο συνέβαλε σ' αυτή την αναζωπύρωση ο Ζακύνθιος μοναχός του 16ου αιώνα Παχώμιος Ρουσάνος, με τον οποίο αρχίζει ο Λάμπρος την απαρίθμηση των Επτανησίων ιστορικών, αλλά προφανώς ο ίδιος δεν ήταν διατεθειμένος να σταθεί σε τέτοιες λεπτομέρειες. Προσπερνώντας γοργά τους αιώνες, ο Λάμπρος φθάνει στο προκείμενο, δηλαδή στο 19ο αιώνα, που γίνεται σαφές ότι τον ενδιαφέρει ιδιαίτερα. Εκεί μας πληροφορεί ότι οι απαρχές της επτανησιακής κριτικής ιστοριογραφίας εστιάζονται στο πρόσωπο του Ανδρέα Μουστοζύδη (1785-1860). Ο διακεκριμένος Κερκυραίος λόγιος ετύχαινε νονός του, στενός φίλος του πατέρα του Παύλου και εκδότης μεταξύ των ετών 1843-1853 του ιστορικού περιοδικού *Ελληνομνήμων*, το οποίο στάθηκε πηγή έμπνευσης για το περιοδικό του ίδιου του Λάμπρου, το *Νέο Ελληνομνήμων*, που εξέδιδε ανελλιπώς από το 1904.

Αν όμως η Κέρκυρα αποτελεί στο λόγο του Λάμπρου την εστία της επτανησιακής «ιστορικής σχολής», η «μικρά Λευκάς επέχει ιδιάζουσαν θέσιν εν τη ιστοριογραφική κινήσει της Επτανήσου»¹¹. Το «καύχημα της Λευκάδος υπό έποψιν ιστοριογραφικήν είνε ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος»¹². Οι λόγοι είναι μάλλον προφανείς: ο Ζαμπέλιος «ηθέλησεν οιονεί δι' ιστορικής και φιλοσοφικής ανασκαφής να εύρη τον Έλληνα υπό τον νομιζόμενον Ρωμαίον του Βυζαντίου»¹³. Επί πλέον, «αντελήφθη της Ελλάδος εν τη ιστορία ως ενιαίου τινός όλου» ενώ «συνεδιάσθη εν αυτώ ο ιστορικός προς τον λαογράφον και τον γλωσσολόγον»¹⁴. Παρά το γεγονός ότι ο Λάμπρος δεν διστάζει να παρουσιάσει τον Ζαμπέλιο ως «αυθαίρετο εκδότη δημοτικών ασμάτων, αυτογνωμόνας και ακρίτως υπ' αυτού μεταβαλλομένων», δεν λησμονεί να μας πληροφορήσει ότι τα πρωτόγραφα των δημοτικών ασμάτων είχε αποκτήσει ο Λευκαδίτης ιστορικός από τον πατέρα του τον Παύλο¹⁵. Επειδή ο Ζαμπέλιος,

δόμεναι», *ΔΙΕΕ* 5 (1900), 425-567, 605-823 και «Η περί Πελοποννήσου έκθεσις του Βενετού προνοητού Γραδενίγου», στο ίδιο, 228-251. Ο ίδιος ο Λάμπρος επισημκίνει σε χειρόγραφες σημειώσεις του για τη διδασκαλία των πανεπιστημιακών σεμιναρίων του τη σημασία της έρευνας του Ράνκε στα βενετικά αρχεία (Φάκ. 5, «Περί Πηγών», Αρχείο Σπυρίδωνος Λάμπρου, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών).

10. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Η Ιστορική Σχολή της Επτανήσου», ό.π., σ. 320.

11. Στο ίδιο, σ. 337.

12. Στο ίδιο, σ. 339.

13. Στο ίδιο, σ. 339.

14. Στο ίδιο, σ. 339.

15. Στο ίδιο, σ. 340.

παρά τις φιλότιμες προσπάθειές του δεν αξιοποίησε τη συλλογή εντός των επιστημονικών ορίων, ο Λάμπρος πέρασε στη συνέχεια αυτό το υλικό στο συνάδελφό του Νικόλαο Πολίτη, καθηγητή της λαογραφίας, ευελπιστώντας σε μια επιστημονικότερη προσέγγιση¹⁶. Η σημείωση αυτή του Λάμπρου υπογραμμίζει εκ νέου την πάγια θέση του να θεωρεί τη διαδικασία επιστημονικοποίησης της ιστορίας εντός ενός ευρύτερου πλαισίου που συμπεριλαμβάνει επίσης τη λαογραφία και τη γλωσσολογία – σε αυτά τα ζητήματα τα οποία είναι καθοριστικής σημασίας για το χαρακτήρα και τις λειτουργίες του ιστοριογραφικού εγχειρήματος του Λάμπρου θα επανέλθω παρακάτω.

Αν όμως ο Ζαμπέλιος καταγράφεται ως μέτριος εκδότης δημοτικών ασμάτων προκειμένου να παραχωρήσει την πρώτη θέση στη λαογραφία του Ν. Πολίτη, στα θέματα της ιστορίας ο Λάμπρος του αποδίδει την πρωτοκαθεδρία. Ο Ζαμπέλιος διέγνωσε την «ενότητα της ελληνικής φυλής», ο Ζαμπέλιος δειδε «τις τύχες του ελληνισμού», ο Ζαμπέλιος ακόμη –παραδόξως, αν σκεφθεί κανείς την κριτική που άσκησε ο Κ. Παπαρρηγόπουλος στον Ζαμπέλιο¹⁷– υπογράμμισε την αληθινή σημασία της οικονομολογίας «ως πολιτικής και κοινωνικής μεταρρυθμίσεως»¹⁸. Κακώς, σύμφωνα με τον Λάμπρο, αποδίδονται αυτές οι «ιστορικές αποκαλύψεις» στον Παπαρρηγόπουλο και αδικείται «η μνήμη του Λευκαδίου ιστορικού»¹⁹. Η θέση του Λάμπρου να παρουσιάσει τον Παπαρρηγόπουλο περίπου ως αντιγραφέα του Ζαμπέλιου στο Πανιώνιο Συνέδριο ήταν μια σχετικά πρόσφατη καινοτομία. Χρονολογούνταν μετά το θάνατο του τελευταίου το 1891 και αφού ο ίδιος ο Λάμπρος είχε ήδη γίνει καθηγητής στο πανεπιστήμιο. Προηγούμενως, οι επιταγές της ιεραρχίας, του κύρους και ενδεχομένως της ηλικιακής διαφοράς προφανώς δέσμευαν τον Λάμπρο που ήταν συνήθως ιδιαιτέρως κολακευτικός²⁰. Προφητικός απεδείχθη επ' αυτού ο

16. Στο ίδιο, υποσ. 1, σ. 340.

17. Στη βιβλιοκρισία των *Ασμάτων Δημοτικών* (1852) που δημοσίευσε ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος στο περιοδικό *Πανδώρα* το ίδιο έτος, αμφισβήτησε τον τρόπο με τον οποίο ο Ζαμπέλιος προσέγγισε τις ιδεολογικές και πολιτισμικές στρατηγικές των βυζαντινών αυτοκρατόρων και επέκρινε τον εξοβελισμό της μοναρχίας από την ευρύτερη ιστορία του «μεσαιωνικού ελληνισμού». Κεντρική θέση κατείχαν σ' αυτό το σημείο της κριτικής του οι οικονομολογικοί αυτοκράτορες οι οποίοι, κατά τη γνώμη του, αξιολογήθηκαν ανεπαρκώς από τον Ζαμπέλιο. Για το ζήτημα της κριτικής του Παπαρρηγόπουλου στον Ζαμπέλιο, βλ. Ioannis Koubourlis, *Recherches sur la formation de l'histoire nationale grecque : l'apport de Sp. Zabelios (1815-1881)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Παρίσι, EHESS, 2000, σ. 288-293.

18. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Η Ιστορική Σχολή της Επτανήσου», ό.π., σ. 340.

19. Στο ίδιο, σ. 340-341.

20. Για τη στάση του Λάμπρου απέναντι στον Παπαρρηγόπουλο, βλ. και Κ. Παπαρ-

Παπαρρηγόπουλος όταν στο δοκίμιό του *Αι περιπέτειαι της υστεροφημίας* σημειώνει πως «ο μύθος του Κρόνου του καταφαγόντος τα τέκνα αυτού ουδέποτε εικονίσθη πιστότερον [...] ή υπό της τύχης των ιστορικών»²¹.

Παρά τη σημασία του όμως, ο Ζαμπέλιος δεν κατορθώνει να καταλάβει την πρώτη θέση στο ταξινομικό σύστημα του Λάμπρου. Αυτό που τον έφαγε είναι η «περίσσεια της φαντασίας»²². Ο Λάμπρος αποδύεται στη συνέχεια της ανακοίνωσής του σ' έναν αγώνα προσδιορισμού των ορίων μεταξύ μυθοπλασίας και ιστορίας, τέχνης και επιστήμης, φαντασίας και ρεαλισμού. Φαίνεται ότι το θέμα τον απασχολούσε ιδιαίτερα. Οι σημειώσεις των πανεπιστημιακών του παραδόσεων για ζητήματα ιστορικής μεθοδολογίας βρίθουν σχετικών σχολίων αφού, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά,

[...] το έργον του ιστορικού μετέχει ποιήσεως [...]. Αλλοίμονον εις τον ιστορικόν όστις δεν φαντάζεται ζωηρώς το παρελθόν, δεν ανοικοδομεί τας πολλάκις ηρειπωμένας πόλεις, εις τους απ' αιώνων κεκοιμημένους νεκρούς δεν εμπνέει διά της ποιητικής του δυνάμεως σάρκα και αίμα, ίνα αναβώσιν επί την σκηνήν της ιστορίας όντα έμψυκα, ουχί δε είδωλα²³.

Στο Πανιώνιο Συνέδριο, ο Λάμπρος επανέρχεται στο θέμα. Είναι η ιστορία επιστήμη ή τέχνη; Ή μάλλον πώς μια τέχνη μπορεί να γίνει επιστήμη; Η «ποιητική ορμή» αναγνωρίζεται ως δώρο για τον ιστορικό ενώ η φαντασία συμβάλλει τα μέγιστα «εις την ζωηράν αναπαράστασιν των σκηνών του παρελθόντος, εις την είσδυσιν εις τα άδυτα της ψυχής των εν τη ιστορία δρασάντων»²⁴. Μέχρι ποιο σημείο όμως; «Ποίησις και ιστορία δεν είναι το αυτό» και «φαντασία προτρέχουσα της ερεύνης και έξωθεν των πηγών δημιουργούσα αποβαίνει ελάττωμα του ιστοριογράφου»²⁵. Στο σχήμα του Λάμπρου, ο Ζαμπέλιος ήταν σαφέστατα εμπνευστής των σχημάτων που διακίνησε σε ευρύτερα ακροατήρια ο Παπαρρηγόπουλος, αλλά δεν είχε την υπομονή να αφοσιωθεί «εις την συστηματικήν και αυστηράν ιστορικήν έρευναν»²⁶. Στα

ρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήναι, Ερηής, 1970, σ. 165. Βλ. επίσης σχετικά, Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Επικήδειος Αποχαιρετισμός εις Κωνσταντίνον Παπαρρηγόπουλον», *Λόγοι και Άρθρα*, Αθήνησι 1902, σ. 303-307.

21. Κ. Π. Παπαρρηγόπουλος, «Αι περιπέτειαι της υστεροφημίας», *Ιστορικά Πραγματεία*, Αθήναι 1889, σ. 192.

22. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Η Ιστορική Σχολή της Επτανήσου», ό.π., σ. 341.

23. Φάκ. 5, Αρχείο Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, *Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών*.

24. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Η Ιστορική Σχολή της Επτανήσου», ό.π., σ. 341.

25. Στο ίδιο, σ. 341.

26. Στο ίδιο, σ. 341.

Ιστορικά Σκηνογραφήματα, μας λέει, έγραφε βασιικά ό,τι ήθελε και επομένως στέκεται μετέωρος μεταξύ «ιστορίας και μυθοπλασίας»²⁷.

Η ανακοίνωση ολοκληρώνεται με την αναφορά του ιστορικού στον εαυτό του. Παρά την αγάπη της «ηπειρωτικής του καρδιάς προς την γην των προπατόρων»²⁸, ο Λάμπρος δεν έχει λησμονήσει τα παιδικά του χρόνια στην Κέρκυρα. Κολακεύεται από το γεγονός ότι η ανάθεση της προεδρίας του Πανιόνιου Συνεδρίου αναδεικνύει την αναγνώρισή του ως οιονεί έστω Επτανησίου. Στην έναρξη άλλωστε των εργασιών του Συνεδρίου, ο γηραιός πλέον καθηγητής δεν παρέλειψε τη σχετική αναφορά:

Θεωρώ δ' εμαυτόν ευτυχή, κηρύττων την έναρξιν αυτού με πολιάν πλέον την κόμην εν ταύτη τη πόλει, όπου αι άύραι του Ιονίου ελίκνισαν την βρεφικήν μου κοιτίδα, εν τη Κερκύρα ταύτη, προς ην με συνδέουσιν αι προσφιλέσταται των αναμνήσεων των παιδικών μου χρόνων²⁹.

Μ' ένα θεαματικό επίλογο, ο Λάμπρος μετατρέπει μια ανακοίνωση περί «της Ιστορικής Σχολής της Επτανήσου» σε μια αποκαλυπτική αυτοβιογραφική μαρτυρία θέτοντας εαυτόν εντός αυτής της σχολής και αναδεικνύοντας εμμέσως τη θέση που επιθυμεί να καταλάβει το έργο του ως συνέχεια της μοναδικής, κατά τη γνώμη του, άξιας λόγου ιστοριογραφίας του ελληνικού χάρου, αυτής που είχε την τύχη να αξιοποιηθεί αρχεία και να επικοινωνήσει εντατικά με τα ρεύματα της (δυτικο)ευρωπαϊκής σκέψης³⁰.

Για να το θέσω με άλλα λόγια: η ανακοίνωση του Λάμπρου δεν εμπεριέχει απλώς την ιστορία ενός Ηπειρώτη που επιθυμούσε διακαώς να γίνει Επτανήσιος. Δεν είναι ούτε μια απλή γενεαλογία όπου ο ιστορικός επιλέγει να εγγράψει το έργο του σε μια παράδοση αφού πρώτα απαλλάσσεται εντέχνως από το αντίπαλον δέος του Παπαρρηγόπουλου. Η «Ιστορική Σχολή της Επτανήσου» αναδεικνύεται σε μια «εκ του σύνεγγυς ανάγνωση» ως ένα σημαντικό αυτοβιογραφικό σχόλιο στο οποίο συμπυκνώνονται οι θεωρητι-

27. Στο ίδιο, σ. 342.

28. Στο ίδιο, σ. 347.

29. *Πρακτικά του εν Κερκύρα Πρώτου Πανιόνιου Συνεδρίου (20-22 Μαΐου 1914)* και αι εν αυτό ανακοινώσεις, ό.π., σ. 8.

30. Η ανάδειξη των αυτοβιογραφικών πτυχών των ιστορικών κειμένων αλλά και η μελέτη των σχετικών μαρτυριών (ιδιαίτερα όταν συντρέχουν οι συνθήκες του μετα-ιστορικού αναστοχασμού) μπορούν να συμβάλουν στην ουσιαστικότερη κατανόηση τόσο των ίδιων των ιστορικών ως υποκειμένων της ιστορίας όσο και του συνολικού χαρακτήρα του ιστοριογραφικού εγχειρήματος. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. Luisa Passerini – Alexander Geppert, «Historians in Flux: The Concept, Task and Challenge of Égo-Histoire», *Historien* 3 (2001), 7-18 καθώς και Pierre Nora (επιμ.), *Essais d'égo-histoire*, Παρίσι, Gallimard, 1987.

κοί προσανατολισμοί, οι μεθοδολογικές αρχές και οι πολιτικές προτεραιότητες που προσδιόρισαν το σύνολο μιας εργογραφίας αλλά και μιας ακαδημαϊκής και κοινωνικοπολιτικής παρουσίας που αποπειράθηκε, με συνέπεια και ενέργεια, να προωθήσει ένα νέο «παράδειγμα» επιστήμης της ιστορίας στον ελληνικό 19ο αιώνα. Το ζήτημα αποκτά κεντρική σημασία διότι η περίπτωση του Σπυρίδωνος Λάμπρου δεν εξαντλείται αποκλειστικά στην εκτενή ιστοριογραφική παραγωγή του, η οποία ανέδειξε κυρίως πτυχές της βυζαντινής ιστορίας και της ιστορίας των δυτικών κυριαρχιών³¹. Περιλαμβάνει επί πλέον ένα εξαιρετικά διευρυμένο και πολυεπίπεδο πλέγμα δραστηριοτήτων που αφορούν στη διαχείριση του παρελθόντος κυρίως κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα στο πλαίσιο της συγκρότησης της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και της προώθησης της αντίστοιχης εθνικής πολιτικής.

Τρία σημεία πρέπει να επισημανθούν εδώ:

Α' Ο εντοπισμός μιας «ιστορικής σχολής» στα Επτάνησα στην οποία ο Λάμπρος εντάσσει μάλλον ετερόκλητα έργα (και από την οποία αποκλείει με αυθαίρετες εκ πρώτης όψεως διαδικασίες άλλα ιδιαίτερα σημαντικά) καθίσταται εφικτός από την ύπαρξη του «αρχείου»³². Το «αρχείο» –και όχι μια σειρά από κοινές μεθοδολογικές ή θεωρητικές αναφορές– αποτελεί την καταστατική συνθήκη για την ανάδειξη μιας ιστοριογραφικής σχολής στο σχήμα του Λάμπρου. Υφέρπει στην προσέγγισή του η αντίληψη για την ιστορική έρευνα που τον προσδιόρισε καθοριστικά: η «επιστήμη» της ιστορίας του 19ου αιώνα είναι βασισμένη στη διάκριση μεταξύ πρωτογενών και δευτερογενών πηγών, στον έλεγχο και στην κριτική επεξεργασία τους. Να σημειωθεί άλλωστε ότι η διχοτόμηση των πηγών της ιστορίας σε πρωτογενείς και δευτερογενείς και η απόδοση στις πρώτες του χαρακτήρα του «γνήσιου μάρτυρα» του κάθε φορά υπό έρευνα γεγονότος ή θέματος της ιστορίας αποτέλεσαν ένα από τα κεντρικά χαρακτηριστικά της ιστοριογραφίας κατά τη νεωτερικότητά³³. Η υιοθέτηση των φιλολογικών μεθόδων ανάλυσης και κριτικής των πηγών προσδίδει στην ερευνητική διαδικασία ένα νέο χαρα-

31. Για την εργογραφία του Σπ. Λάμπρου, βλ. Καλλιόπη Γιοτσαλίτη – Γ. Χαριτάκης, «Κατάλογος των δημοσιευμάτων Σπυρίδωνος Λάμπρου», *Νέος Ελληνομνήμων* 14 (1920), 145-195 και Γ. Χαριτάκης, «Σπυρίδωνος Λάμπρου τα μετά θάνατον ευρεθέντα», *Νέος Ελληνομνήμων* 14 (1920), 196-248.

32. Για την αποσιώπηση τμήματος της ιστοριογραφικής παραγωγής της Επτανήσου στην ανακοίνωση του Λάμπρου προκειμένου να συγκροτηθεί το ερμηνευτικό σχήμα του, βλ. Ν. Καραπιδάκης, «Η ιστορία των δυτικών κυριαρχιών (Επτάνησα): η παρέκκλιση από την κοινωνική ιστορία στην εθνική», ανακοίνωση στο ίδιο Συνέδριο. Ευχαριστώ και από δω τον Νίκο Καραπιδάκη για την ευγενική παραχώρηση της ανακοίνωσής του.

33. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. κυρίως Stephen Bann, *The Clothing of Clío. A Study*

κτήρα. Η συγκέντρωση, η αποκατάσταση και η ανάδειξη του πρωτογενούς υλικού αποτελούν την καταστατική συνθήκη της επιστημονικής έρευνας. Ο προσδιορισμός της ως «επιστημονικής» δεν αναφέρεται στην ανάπτυξη ενός πλαισίου προβληματικής και στον προσδιορισμό μεθοδολογικών αξόνων με βάση τους οποίους προωθείται η ερμηνευτική διαδικασία. Περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά στην ανάδειξη του πρωτογενούς υλικού και στην προαγωγή των σχετικών τεχνικών έρευνας.

Θα ήταν λάθος όμως να θεωρήσει κανείς ότι πρόκειται για μια εννοιολόγηση της επιστημονικής διαδικασίας που την απεξαρτά από μια ευρύτερη θεωρητική σύλληψη, παρά το γεγονός ότι αυτοπροβάλλεται συχνά μ' έναν τέτοιο τρόπο. Αντιθέτως, συγκροτείται εδώ ένα πολύ σημαντικό «παράδειγμα»³⁴ όπου ο συγκεκριμένος ορισμός της ιστορικής επιστήμης συνδέει τελικώς τη γνωσιολογία της με τον εμπειρισμό και προωθεί, στο επίπεδο τουλάχιστον των πραγματικών θέσεων, δύο συσχετικές αρχές: α' την αναγνώριση μιας πραγματικότητας του παρελθόντος που καταγράφεται αυτούσια στις πρωτογενείς πηγές και μπορεί να ανασυσταθεί στην ολότητά της μέσα από την εξαντλητική καταγραφή και επεξεργασία τους και β' το στεγανό διαχωρισμό μεταξύ του υποκειμένου και του αντικειμένου της έρευνας ως καθοριστικό παράγοντα για την κατανόηση της αλήθειας του παρελθόντος και την επίτευξη της αντικειμενικότητας³⁵.

Σ' αυτό το πρόγραμμα μιας «επιστήμης της ιστορίας» είχε συνταχθεί ο Λάμπρος από τη δεκαετία του 1870 όταν, αφού ολοκλήρωσε τις σπουδές του στο Βερολίνο και τη Λειψία μέσα στο κλίμα του ιστορικού θετικισμού, ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών επιμένοντας στη μονογραφική προσέγγιση της ιστορίας, στην καθιέρωση σεμιναριακών μαθημάτων μελέτης των πηγών (τα οποία προσδιόρισε με τον όρο «γραφογνωσία»), στην ανάγκη συγκέντρωσης και κριτικών εκδόσεων αρχαιακού υλικού.

---

of the Representation of History in 19th century Britain and France, Κάιμπριτζ, Cambridge University Press, 1984.

34. Ο όρος είναι φυσικά δάνειος από το πολυσυζητημένο έργο του Thomas Kuhn, *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, επιμ. Β. Κάλφας, μτφρ. Γ. Γεωργακόπουλος – Β. Κάλφας, Θεσσαλονίκη, Σύγχρονα Θέματα, 31987. Για την εμπλοκή της προβληματικής του Kuhn με το πεδίο των ιστορικών σπουδών, βλ. David A. Hollinger, “T. S. Kuhn’s Theory of Science and its Implications for History”, *American Historical Review* 7-8 (1973), 370-393.

35. Για τα ζητήματα της ανάδειξης μιας «επιστήμης» της ιστορίας στον ελληνικό 19ο αιώνα, βλ. E. Gazi, *ό.π.*, ιδιαίτερα κεφ. 4, σ. 75-85.

Τα «σεμινάρια» του Λάμπρου δεν αποτελούν απλώς έναν εναλλακτικό τρόπο διδασκαλίας σε σχέση με τις παραδόσεις που μέχρι τότε προσδιόριζαν κατ' αποκλειστικότητα τη διδασκαλία της ιστορίας στο πανεπιστήμιο. Αντιθέτως, λειτουργούν ως σημαντικοί δείκτες της εδραίωσης ενός νέου επιστημονικού «παραδείγματος» στον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο. Είναι ένας θεσμός του οποίου η εισαγωγή σφραγίζει τη στροφή προς τον ιστορισμό και συσχετίζεται άμεσα με τον εμπειρικό χαρακτήρα της ιστορικής έρευνας. Αποτελούν για την ιστορία το άμεσο ισοδύναμο των «εργαστηρίων» των θετικών επιστημών αφού εκεί εφαρμόζονται οι τεχνικές έρευνας της ιστορίας, αναπτύσσονται τα εργαλεία κριτικής επεξεργασίας των πηγών και προωθείται η εξοικείωση των φοιτητών μ' αυτές. Τα «σεμινάρια» ή «ασκήσεις», όπως ονομάζονταν αρχικά, εισήχθησαν στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου από τον Ράνκε. Αποτελούσαν άλλη μια οφειλή της ιστορικής επιστήμης του 19ου αιώνα τόσο στις θετικές επιστήμες όσο και στη φιλολογία. Τα πρώτα φιλολογικά σεμινάρια άλλωστε είχαν εισαχθεί από τον Johann Gatterer στο Πανεπιστήμιο του Γκέτινγκεν ήδη από το 1764³⁶. Δεν είναι τυχαίο ότι βασικό εγχειρίδιο των σεμιναρίων του Λάμπρου αποτελούσε ένα από τα «ιερά κείμενα» του ιστορισμού, το έργο των Charles V. Langlois και Charles Seignobos, *Εισαγωγή εις τας Ιστορικές Σπουδές*, το οποίο είχε μεταφράσει στην ελληνική γλώσσα ο ίδιος³⁷. Ο κύκλος αυτών των δραστηριοτήτων έκλεινε εν πολλοίς το 1914, όταν παρουσίαζε την ανακοίνωσή του στο Πανιώνιο Συνέδριο, για δύο λόγους: α' ο Λάμπρος είχε πλέον ολοκληρώσει το εξαιρετικά εκτενές ερευνητικό και εκδοτικό του έργο, τμήμα του οποίου υπερέβη τα όρια της ελληνικής επιστημονικής κοινότητας και τον καθιέρωσε σε διεθνές επίπεδο. Σ' αυτό το εκδοτικό εγχείρημα, κεντρική θέση καταλαμβάνει ο *Κατάλογος των εν ταις Βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους Ελληνικών κωδίκων* (τ. Α'-Β', 1895-1900) αλλά και άλλοι τίτλοι όπως οι εκθέσεις των Ενετών προνοητών στις οποίες αναφέρθηκε παραπάνω, το *Πανηγύριου Δοξασά περί ζωγραφίας, χειρόγραφον του αψκός'* (1871), το *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα* (1879), το *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, εξ' εκατόν και υπερέκεινα βιβλιοθηκών και αρχείων νυν το πρώτον εκδιδόμενα (1912) και β' τον ίδιο χρόνο έγινε εφικτή η ίδρυση των Γενικών Αρχείων του Κράτους. Ο Λάμπρος εκδήλωσε ζωηρό ενδιαφέρον για

36. Για το ρόλο των σεμιναρίων στη διδασκαλία της ιστορίας, βλ. E. Gazi, *ό.π.*, σ. 82-3. Για τη σημασία που απέδιδε ο Σπυρίδων Λάμπρος στα σεμινάρια βλ. το ανέκδοτο έργο του *Αι ιστορικά μελέται εν Ελλάδι από τον αγώνα της Παλιγγενεσίας μέχρι της σήμερον*, κεφ. 17, Αρχείο Σπυρίδωνος Λάμπρου, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών.

37. Charles V. Langlois – Charles Seignobos, *Εισαγωγή εις τας Ιστορικές Σπουδές*, μτφρ. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, Αθήναι, Σακελλαρίου, 1902.

την περισυλλογή, διάσωση και ανάδειξη αρχαικού υλικού κάθε είδους ήδη από την αρχή της επιστημονικής του σταδιοδρομίας. Δεν περιορίστηκε απλώς στην προσωπική του έρευνα αλλά προσανατολίστηκε ήδη από νωρίς στην ίδρυση ενός μεγάλου εθνικού αρχείου³⁸. Μετά την ίδρυση της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας (IEEE, 1882), συγκέντρωσε τις δραστηριότητές του προς αυτή την κατεύθυνση και, ως μέλος της, προώθησε ενεργά τον εμπλουτισμό του αρχείου της³⁹. Παρά τη λειτουργία της IEEE όμως, ο Λάμπρος εξακολούθησε να επιμένει στην αναγκαιότητα ίδρυσης ενός κρατικού αρχείου. Έτσι, οι δρόμοι του συναντήθηκαν με αυτούς του Γ. Βλαχογιάννη και η κοινή τους επιμονή συνέβαλε στην ίδρυση των Γενικών Αρχείων του Κράτους⁴⁰. Δεν είναι δε τυχαίο ότι γραμματέας των Αρχείων όπως και στη συνέχεια διευθυντής του Τμήματος Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης ανέλαβε ο παλιός φοιτητής του Σωκράτης Κουγέα.

Β' Η «επιστήμη» της ιστορίας που προώθησε ο Λάμπρος λειτουργήσε μέσα σε ένα ευρύτερο διανοητικό πεδίο (intellectual field) εθνικών «πειθαρχιών» (disciplines), δηλαδή συγχροτημένων γνωστικών και ερευνητικών αντικειμένων με αυστηρά περιχαρακωμένες μεθοδολογικές αρχές. Επανέρχομαι στο σημείο αυτό σε όσα προανέφερα για τις αναφορές του Λάμπρου στη λαογραφία και στη γλωσσολογία στην ανακοίνωσή του. Με τον όρο «διανοητικό πεδίο» αναφέρομαι σ' ένα χώρο ανάπτυξης «λόγου» (discourse) και δραστηριότητας από μέρους φορέων όπως πρόσωπα, κοινότητες ή ομάδες διανοουμένων και ακαδημαϊκών δασκάλων. Αυτός ο χώρος έχει εγγενείς διασυνδέσεις με το ευρύτερο πολιτισμικό-κοινωνικό πλαίσιο καθώς τελικά και με τις τεχνολογίες της εξουσίας. Η έννοια του «διανοητικού πεδίου» προσφέρεται για την ουσιαστικότερη κατανόηση και ανάλυση της λειτουργίας των «εθνικών πειθαρχιών» τόσο στο ακαδημαϊκό όσο και στο πολιτισμικο-κοινωνικό πλαίσιο της εποχής για τρεις λόγους: α' αναφέρεται σε ένα έθος (habitus) που προσδιορίζει πρακτικές και στρατηγικές συμπεριφοράς, β' συνδέει προσωπι-

38. Βλ. σχετικά, Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Νέοι Ορίζοντες εν τη ιστορική έρευνή. Λόγος απαγγελθείς εν τω Εθνικό Πανεπιστημείω τη 15 Ιανουαρίου 1905*, Αθήνα 1905 και Ο ίδιος, *Εκθεσις προς την Βουλήν των Ελλήνων περί της εις το Άγιον Όρος αποστολής αυτού κατά το θέρος του 1880*, Αθήνησιν 1880.

39. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Εκθεσις περί του Αρχείου και της Βιβλιοθήκης», *Πρακτικά Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, Αθήνα 1903, σ. 11-20.

40. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Ανάγκη ιδρύσεως κεντρικού Ελληνικού ιστορικού αρχείου», *Νέος Ελληνομήμων* 11 (1914), 141-148. Για τα ζητήματα της οργάνωσης των αρχείων στο νεοελληνικό κράτος, βλ. Ε. Λυκούρη-Λαζάρου, *Τα Αρχεία στο Νεοελληνικό Κράτος έως την ίδρυση των Γενικών Αρχείων (1821-1914)*, Αθήνα, «Ελλην», 21998.

κές θέσεις, προθέσεις και επιστημονική παραγωγή με ένα ευρύτερο αλλά και ιεραρχημένο δίκτυο υποκειμένων και σχέσεων το οποίο έχει τις δυνατότητες παραλλαγών και μεταβολών και δεν παραμένει στατικό και γ' αποδίδει ιδιαίτερη έμφαση στις πολιτικές λειτουργίες και χρήσεις των πολιτισμικών και διανοητικών προϊόντων, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στη διαδικασία συγκρότησης συμβολικών συστημάτων⁴¹.

Η «επιστημονική ιστορία» του Σπυρίδωνος Λάμπρου συλλειτουργεί σ' ένα διανοητικό πεδίο το οποίο περιλαμβάνει, κατά τη γνώμη μου, τις νεόκοπες για τον ελληνικό 19ο αιώνα πειθαρχίες της λαογραφίας και της γλωσσολογίας⁴². Η ιστορία των πρωτογράφων των δημοτικών ασμάτων που πρόχειρα προσέγγισε ο Ζαμπέλιος, όπως μας λέει ο Λάμπρος στην ανακίνωσή του στο Πανόνιο Συνέδριο, με αποτέλεσμα να τα δώσει τελικώς ο ίδιος στον Πολίτη (τον εισηγητή της ίδιας της έννοιας «λαογραφία» στην Ελλάδα)⁴³ για περαιτέρω επεξεργασία, παραπέμπει στη διαδικασία της συμπαραγωγής του εθνικού παρελθόντος που επιχείρησαν οι τρεις πειθαρχίες και οι πρωταγωνιστές τους (Σπυρίδων Λάμπρος, Νικόλαος Πολίτης και Γεώργιος Χατζηδάκις) από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα έως και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Εκτός από την εγγύτητα στη βιολογική ηλικία, οι τρεις άνδρες μοιράστηκαν μια κοινή πορεία σπουδών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και σε γερμανικά πανεπιστήμια (κυρίως Μόναχο, Λειψία, Ιένα και

41. Η συζήτηση για την έννοια του «πεδίου» είναι εκτενής και συνδέεται προνομιακά με το έργο του Pierre Bourdieu. Παραθέτω ενδεικτικά, Pierre Bourdieu – Johnson Randal (επιμ.), *The Field of Cultural Production. Essays on Art and Literature*, Λονδίνο, Polity Press, 1993· Pierre Bourdieu, “The Genesis of the concepts of *Habitus* and *field*”, *Sociocriticism* 2 (1985), 11–24. Για τη χρησιμότητα της εφαρμογής της έννοιας του «διανοητικού πεδίου» στην ιστορία, βλ. τη συζήτηση μεταξύ Fritz Ringer, Charles Lemert και Martin Jay με τίτλο “The Intellectual Field, Intellectual History, and the Sociology of Knowledge”, *Theory and Society* 19 (1990), 269–334 καθώς και τη μελέτη του Fritz Ringer, *Fields of Knowledge. French Academic Culture in Comparative Perspective*, Καμπριτζ, Cambridge University Press, 1992.

42. Βλ. αναλυτικά για το διανοητικό πεδίο των «εθνικών πειθαρχιών» στο E. Gazi, *ό.π.*, σ. 103–118.

43. Για τη λαογραφία του Ν. Πολίτη παραμένουν πολύ χρήσιμες οι προσεγγίσεις των Α. Κυριακίδου–Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας. Κριτική Ανάλυση*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας Σχολής Μωραΐτη, 1978, σ. 91–110 και Michael Herzfeld, *Πάλι Δικά μας. Λαογραφία, Ιδεολογία και η Διαμόρφωση της Σύγχρονης Ελλάδας*, μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2002, σ. 172–212. Βλ. επίσης, Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά Χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830–1880*, Αθήνα, ΕΜΝΕ–Μνήμων, 1993, σ. 48–60.

Βερολίνο) στη δεκαετία του 1870 και την έναρξη μιας λαμπρής ακαδημαϊκής σταδιοδρομίας στις αρχές της δεκαετίας του 1880. Η δραστηριότητά τους αποκτά από πολύ νωρίς κοινά χαρακτηριστικά, τόσο μέσα όσο και έξω από τον ακαδημαϊκό χώρο και αφορά σε αλληλεξαρτώμενους τομείς.

Παράλληλα με το έργο του Λάμπρου, ο Νικόλαος Πολίτης (1852-1921) αφιερώθηκε στη συγκρότηση και ανάδειξη μια «επιστήμης της λαογραφίας» ήδη από την εποχή που συνέγραψε τη *Μελέτη επί του Βίου των Νεωτέρων Ελλήνων. Νεοελληνική Μυθολογία* (1871). Η μελέτη του λαϊκού πολιτισμού ενεγράφη στο σχήμα του Πολίτη στην προοπτική ανάδειξης της πολιτισμικής συνέχειας τόσο μέσα από τη θεωρία των επιβιώσεων όσο και μέσα από την προσέγγιση των διαπολιτισμικών σχέσεων και μεταφορών. Και οι δύο κατευθύνσεις αναγνώστηκαν στο έργο του ως εργαλεία ουσιαστικότερης κατανόησης της ελληνικής συνέχειας.

Από την άλλη πλευρά, ο Γεώργιος Χατζηδάκις (1848-1941) επέμεινε σθεναρά στο διαχωρισμό της γλωσσολογίας από τομείς όπως η ιστορία ή η φιλολογία. Έγινε ο εισηγητής στον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο της ιστορικής γλωσσολογίας και της νεο-γραμματικής τάσης η οποία εστίαζε το ενδιαφέρον της στην έρευνα της συνέχειας των γραμματικών και φθογγικών τύπων και αποκαθιστούσε γλωσσικές γενεαλογίες με θρησκευτική σχεδόν ευλάβεια. Ο Γ. Χατζηδάκις μετέφερε το σύνολο των αναλυτικών εργαλείων και τη συλλογιστική αυτής της θεώρησης στην έρευνά του. Η μελέτη της γλώσσας έγινε μελέτη της ιστορίας της γλώσσας - και δη της ελληνικής.

Οι σύγχρονες του τάσεις αναζητούσαν συνδέσεις ανάμεσα στην αρχαία και νεότερη ελληνική και εντόπιζαν την καταγωγή της νεότερης στις αιολοδωρικές διαλέκτους. Βάση αυτών των αντιλήψεων ήταν η ριζική μέθοδος, η οποία αναδείκνυε συγγένειες μεταξύ αρχαίων και νεότερων γλωσσών διερευνώντας τις ρίζες των λέξεων καθώς και την παραγωγή νέων λέξεων από τις ρίζες. Ο Χατζηδάκις αμφισβήτησε το σχήμα, ασχολήθηκε με φθογγολογικές και γραμματικές έρευνες της νεότερης και της αρχαίας ελληνικής, επεσήμανε τις συνάψεις μεταξύ τους. Αναίρεσε την άποψη περί των αιολοδωρικών διαλέκτων και στράφηκε προς την ανάδειξη της καταγωγής της νεότερης ελληνικής από την ελληνιστική κοινή. Εστιάζοντας το ενδιαφέρον του στην ελληνιστική κοινή επιχειρηματολόγησε περί των μεταβολών των γραμματικών και φθογγικών τύπων και επιχείρησε μια συνολική ιστορία της μέσω μετασχηματισμών συνέχειας της ελληνικής γλώσσας⁴⁴.

44. Για τις απόψεις του καθηγητή της γλωσσολογίας βλ. Γ. Ν. Χατζηδάκις, *Σύντομος Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήναι 21915, κυρίως σ. 58-70 και Ο ίδιος, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, Αθήναι, Σακελλαρίου, 1905-1907.

Η μεθοδολογική σύμπραξη των τριών ακαδημαϊκών αντικειμένων κυρίως στην ανάδειξη πρωτογενούς υλικού και στην παραγωγή ταξινομικών κατηγοριών, η έμφρασή τους στη βυζαντινή περίοδο και στον «μεσαιωνικό ελληνισμό» και η λειτουργία τους ως φορέων συνένωσης της περιοδολόγησης της εθνικής ιστορίας περιχαράκωσαν το ακαδημαϊκό τοπίο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκαν. Οι «εθνικές πειθαρχίες», όπως τις ονομάζω, συνέβαλαν καθοριστικά στην εδραίωση της έννοιας του «έθνους» σε μεθοδολογική αρχή, ενώ η εκ παραλλήλου εμπειρική διάσταση της ερευνητικής διαδικασίας στην οποία αφιερώθηκαν επέτρεψε την άνευ περαιτέρω σχολίων συμπόρευση αυτής της έννοιας με την αρχή της «αντικειμενικότητας». Κανείς δεν διαπίστωνε, ρητά τουλάχιστον, αντιφάσεις και οι εθνικές γενεαλογίες συγκροτήθηκαν σταδιακά ως οργανικά στοιχεία μιας μονοφωνικής αλλά αυτοπροσδιοριζόμενης ως «αντικειμενικής» ιστορικής γνώσης.

Όμως, η πολιτισμική νομιμοποίηση του επιστημονικού επιχειρήματος δεν μπορούσε να εξασφαλισθεί μόνο στον ακαδημαϊκό χώρο – ακριβώς όπως και η δόμησή του δεν συνδεόταν μόνο μ' αυτόν, παρά τη σχετική αυτονομία που τον χαρακτηρίζει. Οι τρεις πανεπιστημιακοί δάσκαλοι καθιερώθηκαν ως εξέχοντες φορείς της διάχυσης προς την κοινωνία του επιστημονικού λόγου για το παρελθόν μέσα από την έντονη δραστηριότητά τους σε πολιτισμικούς φορείς και εταιρείες όπου ανέλαβαν πρωταγωνιστικό ρόλο όπως ο Φιλολογικός Σύλλογος («Παρνασσός» (1865), η «Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος» (1882), η «Ελληνική Λογογραφική Εταιρεία» (1909), η «Γλωσσική Εταιρεία» (1903).

Η εμπλοκή με την πολιτική εξουσία και η ανάπτυξη άμεσα πολιτικής δραστηριότητας αποτελεί, επίσης, κομβικό χαρακτηριστικό του κύκλου ενεργοποίησης αυτού του διανοητικού πεδίου. Έξω από τον ακαδημαϊκό χώρο, οι δραστηριότητες των τριών πανεπιστημιακών δασκάλων δεν περιορίστηκαν μόνο στην αρθρογραφία σε εφημερίδες ή στη συμμετοχή σε συλλόγους και συνέδρια προκειμένου να «εγκιβωτισουν» στον κοινωνικό χώρο το επιχείρημα για το εθνικό παρελθόν. Η δράση τους συσχετίζεται με τις τεχνολογίες της εξουσίας και την πολιτική του εθνικού κράτους από νωρίς. Είναι χαρακτηριστικό ότι: α' Μετέχουν όλοι σε θεσμικά όργανα όπως οι *Επιτροπές περί Διδακτικών Βιβλίων* και η *Επιτροπή Τοπωνυμίων*, στην οποία έχει ανατεθεί από το Υπουργείο Εσωτερικών η προώθηση της αλλαγής τοπωνυμίων «επί το ελληνικότερον», γεγονός που ανταποκρίνεται στην αναδιαμόρφωση τελικά ολόκληρου του «νοητικού χάρτη» της ελληνικής επικράτειας και β' Αναπτύσσουν δράση προς την κατεύθυνση της προώθησης των αλυτρωτικών αιτημάτων κυρίως μέσω της ένταξής τους σε φορείς όπως η «Εθνική Εταιρεία». Η σημασία της συγκρότησης μιας παρα-στρα-

τιωτικής οργάνωσης, η οποία φιλοδόξησε να λειτουργήσει ως αυτόνομος παρεμβατικός φορέας στο πλαίσιο των «εθνικών ζητημάτων» της εποχής, δεν εξαντλείται αποκλειστικά στην εμπλοκή της στη Μακεδονία και στην εξώθηση στον πόλεμο του 1897, που έληξε με μια ταπεινωτική ήττα για την Ελλάδα. Η πολιτική δράση πανεπιστημιακών δασκάλων όπως ο Λάμπρος και ο Πολίτης στην «Εθνική Εταιρεία» αναδεικνύει την ισχύ του συμβολικού προγράμματος της Μεγάλης Ιδέας αλλά και την ενίσχυσή του από τον ίδιο τον επιστημονικό λόγο σε βαθμό που υπερέβαινε ακόμη και τις προτεραιότητες και επιδιώξεις της επίσημης πολιτικής⁴⁵.

Γ' Η προνομιακή σύνδεση της εμπειρικής έρευνας και της ανάδειξης των «πραγματικών γεγονότων» της ιστορίας με τον «εθνικό τόπο», που κατοχυρώθηκε ως κεντρική μεθοδολογική αρχή στο έργο του Λάμπρου και των συνοδοιπόρων του, κατέστησε δυνατή την εγγραφή της μονογραφικής προσέγγισης μέσα σ' ένα μεγάλο εθνικό αφήγημα. Με μια σειρά εννοιολογικές μεταπλάσεις που εστιάζονται κυρίως στη σκέψη του Καντ, του Φίχτε και του Χέρντερ, η έννοια της ατομικότητας και της αυτοδιάθεσης κατέληξε στην ανάδειξη της μοναδικότητας του εθνικού φαινομένου το οποίο ορίστηκε, στη συνέχεια, ως ρεαλιστική κατηγορία μέσα στα πλαίσια του εμπειρισμού αλλά και του θετικισμού. Οι διανοητικές εξελίξεις ακολούθησαν σε μεγάλο βαθμό τις πολιτικές στη Γερμανία και διαμόρφωσαν ένα σκληρό πυρήνα σκέψης όπου το επιστημονικό «παράδειγμα» που προσδιορίστηκε με βάση την έννοια της αντικειμενικής πραγματικότητας ήλθε να υποστηρίξει τις εθνικές επιδιώξεις⁴⁶.

Το επιχείρημα του ρεαλισμού και η άρθρωσή του στα πλαίσια μιας «αντικειμενικής» επιστημονικής επιχειρηματολογίας βρίσκει πιστούς θια-

45. Στα ζητήματα της πολιτικής δράσης των διανοουμένων που με ενδιαφέρουν δεν θα αναφερθώ αναλυτικά εδώ διότι έχουν ήδη συζητηθεί: Ε. Γαζή, «Συμβολικός Λόγος και Πολιτική Πρακτική κατά την περίοδο του Πολέμου του 1897: Σύγκλιση, Απόκλιση, Σύγκρουση», *Ο Πόλεμος του 1897*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας Σχολής Μωραΐτη, 1999, σ. 105-115. Ειδικά για την «Εθνική Εταιρεία», βλ. Γιάννης Ν. Γιαννούlopoulos, «Η ευγενής μας τύφλωσις...» *Εξωτερική Πολιτική και «Εθνικά Θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 3-80.

46. Οι διανοητικές και φιλοσοφικές καταβολές της εννοιολογικής κατηγορίας του έθνους εξετάζονται στο Elie Kedourie, *Εθνικισμός*, μτφρ. Σπ. Μαρκέτος, προοίμιο Π. Κιτρομηλίδης, επιστ. επιμέλεια Π. Λέκκας, Αθήνα, Κατάρτι, 1998. Για τη λειτουργία της κατηγορίας «έθνος» στη γερμανική ιστοριογραφία, βλ. James Sheehan, "What is German History? Reflections on the Role of the Nation in German History and Historiography", *Journal of Modern History* 53 (1981), 1-23.

σώτες στα πρόσωπα των Λάμπρου, Πολίτη και Χατζηγδάκι, οι οποίοι για τρεις περίπου δεκαετίες οργανώνουν την ακαδημαϊκή τους δραστηριότητα (θεωρία, έρευνα και διδασκαλία) γύρω από την απόπειρα εισαγωγής του στην ελληνική επιστημονική σκέψη. Η ανάδειξη του έθνους σε αναλυτική κατηγορία αυτών των γνωστικών αντικειμένων σε συνδυασμό με την εμπειρική μεθοδολογία προωθεί τελικά έναν επιστημονικό λόγο του οποίου οι αποφάνσεις συνέχουν γνώση και εθνική ιδεολογία και συστηματοποιούνται στον καμβά της παράλληλης λειτουργίας τους⁴⁷.

Σ' αυτό το σχήμα, ο βουλιμικός σχεδόν ιστορισμός της ανάδειξης των πηγών αποτυπώθηκε στις υποσημειώσεις, οι οποίες εισήγαγαν τελικά τα αρχεία στις σελίδες των ιστορικών έργου. Η αναφορά μου στην έννοια της υποσημείωσης δεν περιορίζεται φυσικά σε μια τεχνική υπομνηματισμού αλλά προτείνεται ως πεδίο προβληματικής για τον τρόπο με τον οποίο αντικατοπτρίζεται στην ιστορική αφήγηση αλλά και στα επιχειρήματα που συγκροτούνται εντός της ένα εμπειρικό υπόβαθρο⁴⁸. Παρά το γεγονός ότι η υποσημείωση αντλεί την καταγωγή της από τη σύνδεσή της με την έννοια της αυθεντίας και της αρχής, η ανασημασιοδότησή της από το τέλος του 18ου αιώνα και εξής εγγράφεται στις διαδικασίες συγκρότησης της ιστορίας σε επιστημονικό κλάδο με εμπειρικό χαρακτήρα. Αυτή η διαδικασία ανακλάται στη συνολική αφηγηματική αρχιτεκτονική του ιστορικού έργου, αφού «το κείμενο πείθει, (αλλά) οι υποσημειώσεις αποδεικνύουν»⁴⁹.

Σ' αυτό το πλαίσιο, η προσηλωση του Σπυρίδωνος Λάμπρου στη συγκρότηση μιας επιστήμης της ιστορίας δεν αποτυπώνεται αποκλειστικά στη μεθοδική συγκέντρωση και έκδοση πρωτογενούς αρχαιικού υλικού αλλά και στην ίδια την αρχιτεκτονική της ιστορικής του αφήγησης (σχεδόν στο σύνολο του έργου του), η οποία σταθερά εμπεριέχει την υποσημείωση εν είδει εμπειρικής απόδειξης. Όμως, η «τοπο-νομολογία» της νέας επιστήμης της ιστορίας, η λειτουργία δηλαδή όλων των υποσημειώσεων που αναπαριστούν εμμέσως το αρχαικό υλικό και αποπειρώνται να το συνδέσουν με την έννοια της αντικειμε-

47. Στα ζητήματα γνώσης και ιδεολογίας είναι γνωστή η κεντρική συμβολή του Μισέλ Φουκό. Ειδικά για τη λειτουργία του συστήματος των αποφάνσεων στην οποία αναφέρομαι εδώ, βλ. Μισέλ Φουκό, *Η Αρχαιολογία της Γνώσης*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα, Εξάντας, 1987, ιδιαίτερα σ. 63-110 και 268-295.

48. Το ζήτημα έχει συζητήσει με εξαιρετικά εύστοχο τρόπο ο Anthony Grafton, *Η υποσημείωση. Μια παράξενη ιστορία*, μτφρ. Γκόλφω Μαγγίνη, Αθήνα, Πατάκης, 2001.

49. Ο.π., σ. 48. Βλ. επίσης τα κεφάλαια «*Ranke: Η υποσημείωση στην ιστορία ως επιστήμη*» και «*Πώς ο ιστορικός ανακάλυψε τη μούσα του. Ο Ranke σε αναζήτηση της υποσημείωσης*», σ. 71-128.

νικότητας, της εγκυρότητας και της απόδειξης, είναι ήδη προσδιορισμένη από μια μεγάλη συγκροτημένη αφήγηση⁵⁰.

Στον καιρό του Λάμπρου, η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου έχει ήδη εδραιωθεί. Παρέχει το πλαίσιο για την ανάδειξη ενός «εθνικού χρόνου» που λειτουργεί στο πλαίσιο μιας μεγάλης ρομαντικής πλοκής (romance)⁵¹. Αυτή η προϋπάρχουσα ρομαντική πλοκή συμπυκνώνει τις ποιότητες ενός δραματικού και εμπαιχθούς λόγου αυτοπροσδιορισμού με κεντρικό χαρακτήρα το έθνος. Στο σημείο αυτό, η κατηγορία του «εθνικού τύπου» που συστεγιάστηκε με την ίδια την ιστορία κατά τη διαδικασία της επιστημονικοποίησής της απορροφήθηκε μέσα σε μια ρομαντική αφήγηση από ένα «έθνος» συγκροτημένο σε συνθήκες σχεδόν απόλυτης υπερβατικότητας.

Η διαδικασία αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στο έργο του Λάμπρου *Ιστορικά Μελετήματα*, που εκδόθηκε το 1884, δύο χρόνια πριν από την έναρξη της έκδοσης της μεγάλης εθνικής ιστορίας του με τίτλο *Ιστορία της Ελλάδος* (1886-1908). Τα *Ιστορικά Μελετήματα* περιλαμβάνουν δώδεκα «ιστορικές μονογραφίες» κατά την έκφραση του ίδιου του ιστορικού⁵². Παρά το γεγονός ότι πρόκειται για θέματα που εγγράφονται σε εντελώς διαφορετικές περιόδους που εκκινούν από την προϊστορία (π.χ. Τα πορίσματα της προϊστορικής αρχαιολογίας και οι πρώτοι κάτοικοι της Ελλάδος) και φτάνουν μέχρι και τις δυτικές κυριαρχίες στην Πελοπόννησο (π.χ. Τα αρχεία της Βενετίας και η περί Πελοποννήσου έκθεσις του Μαρίνου Μικέλ), η οργάνωση αυτής της μονογραφικής αφήγησης ακολουθεί το τρίσημο σχήμα της εθνικής ιστορίας, ενώ η «ιστορία της Ελλάδος εν σχέσει προς λαούς ελθόντας εις επικοινωνίαν, ιδίως πολεμικήν, προς τους Έλληνας» τίθεται ως το κεντρικό ιστορικό ζήτημα⁵³. Η

50. Η έννοια της «τοπο-νομολογίας» συνδέει την «εγκατάσταση» με τα σταθερά ερείσματα και την ερμηνευτική αυθεντία στην περίπτωση του αρχείου. Η σχετική προβληματική ανήκει στον Ζακ Ντεριντά, *Η έννοια του αρχείου*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα, Εκκρεμές, 1995, σ. 17 κ.ε. Χρησιμοποιείται εδώ προκειμένου να υπογραμμισθεί η διαδικασία συγκρότησης της αφηγηματικής αρχιτεκτονικής του ιστορικού έργου ως ανάδειξης του αρχείου.

51. Για τις λειτουργίες της ρομαντικής πλοκής, βλ. Hayden White, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Λονδίνο 1975, ιδιαίτερα σ. 7-9 και το κεφάλαιο “Michelet: Historical Realism as Romance”, σ. 135-162. Για την έννοια του «εθνικού χρόνου», βλ. Α. Λιάκος, «Προς επισκευήν ολομελείας και ενότητας. Η δόμηση του εθνικού χρόνου», *Επιστημονική Συνάντηση στη Μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1994, σ. 171-199.

52. Σπυρίδων Λάμπρος, *Ιστορικά Μελετήματα*, Αθήνα 1884, σ. 5-6 της Εισαγωγής.

53. Στο ίδιο, σ. 5.

«συμπλήρωσις της ιστορικής ύλης»⁵⁴, που όπως σημειώνει ο Λάμπρος τον ενδιαφέρει, προέβλεπε τη σωρευτική ένταξη του πρωτογενούς υλικού μέσα σ' ένα ήδη οργανωμένο σχήμα ιστορίας.

Η διαδικασία σύνθεσης δεν ήταν πάντα εύκολη. Ο χρόνος που ο ιστορικός αφιέρωσε στην επεξεργασία της σχέσης «ιστορίας» και «μυθοπλασίας», «φαντασίας» και «πραγματικότητας» στο πλαίσιο της ανακίνωσής του στο Πανιώνιο Συνέδριο του 1914 είναι μάλλον εκτενής για τα δεδομένα μιας συνεδριακής παρέμβασης. Όπως ανέφερα παραπάνω, το θέμα τον απασχολούσε πολύ. Πώς συνδυάζει κανείς την περιπόθητη «αντικειμενικότητα» της επιστήμης του 19ου αιώνα με τον δραματοποιημένο, υπερβατικό και γεμάτο πάθος χαρακτήρα μιας μεγάλης εθνικής αφήγησης την οποία τελικώς προσυπογράφει με πλήθος «τεκμηριωτικών» υποσημειώσεων; Η ρομαντική ιστορική επιστήμη του Σπυρίδωνος Λάμπρου ήταν ένας μόνιμος αγώνας σύνθεσης δομικών εκ πρώτης όψεως αντινομιών: η εμπειρική μεθολογία προσπαθούσε να στοιχηθεί με σχεδόν υπερβατικές εννοιολογικές κατηγορίες. Σ' αυτό τον αγώνα, η ένταση του ρομαντικού αφηγήματος απειλούσε σταθερά τα θεμέλια της αποστασιοποιημένης αντικειμενικής επιστήμης⁵⁵. Η αναζήτηση της σωστής δοσολογίας σε ό,τι αφορά στην ποιητική της ιστορίας μπορεί να μετέτρεψε έναν μάλλον μέτριο ποιητή στον κεντρικό εισηγητή του ιστορικοποιητικού «παραδείγματος» στον ελληνικό 19ο αιώνα, αλλά το σχήμα της ρομαντικής ιστορικής επιστήμης που με τόση επιμονή αλλά και συνέπεια υπηρέτησε του έθετε βασανιστικά το σχετικό ερώτημα μέχρι το τέλος της σταδιοδρομίας του. Οι απαντήσεις του ήταν συχνά υπεκφυγές. Αυτές όμως οι υπεκφυγές, αυτές «οι αντιφάσεις, τα χάσματα, [...] μπορούν όντως να καταδείχνουν την ιδεολογική λειτουργία μιας επιστήμης (ή ενός λόγου με επιστημονική αξίωση)»⁵⁶.

54. Στο ίδιο, σ. 8.

55. Σχετικά με την έννοια της «ρομαντικής ιστορικής επιστήμης», βλ. Linda Orr, *Headless History: Nineteenth-century French Historiography of the Revolution*, Cornell University Press, 1990 και Stephen Bann, *Romanticism and the Rise of History*, Νέα Υόρκη 1995.

56. Μισέλ Φουκό, ό.π., σ. 280.

Effi Gazi

A ROMANTIC HISTORICAL SCIENCE:
THE CASE OF SPYRIDON P. LAMBROS (1851-1919)

(SUMMARY)

The paper discusses the introduction and functions of the historicist “paradigm” in nineteenth-century Greece. It primarily focuses on the historian and University Professor Spyridon P. Lambros (1851-1919), who is credited with the processes of disciplinization of history within the Greek academic framework. The argument is constructed around three main points: a. the “science” of history in nineteenth century Greece was heavily influenced by the theoretical framework and methodological principles of German historicism. Its emphasis on empiricist research reflected its commitment to “objectivity” and “truth” in an attempt to coincide with the principles of the applied sciences, b. “scientific” history was established within an academic and socio-cultural context heavily influenced by national ideology. In this respect, its process went hand in hand with the development of the Greek national historical narrative and reinforced it. Disciplined history finally turned the “national locus” into a central category of analysis while it contributed critically to the institutionalization of a perception of history as being almost exclusively national and c. the new discipline functioned within an “intellectual field” which also comprised folklore studies (laography) and linguistics as elaborated by Nikolaos Politis and Georgios Chatzidakis respectively. The three disciplines contributed to the making of the national past according to “scientific” norms and principles while their agents became involved in a wide range of political and ideological acts promoting the project of the *Great Idea* within and outside the academia (i.e. educational policies, scholarly societies, para-military national organizations such as the *National Society*, press articles aiming at the popularization of disciplinary knowledge).

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΚΟΙΝΟ ΤΗΣ ΣΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΑΙΘΟΥΣΕΣ

ΣΤΟΥΣ ΣΥΛΛΟΓΟΥΣ

Η διάδοσις της επιστήμης εις τους πολλούς δεν επιτυγχάνεται τόσον διά της υψηλής πανεπιστημιακής διδασκαλίας, όσον διά παραδόσεων τινών αφελεστέρων, και εις πάντας κατά το μάλλον και ήττον προσιτών. Μάλιστα δε αναγκαίαι είναι τοιαύται, ούτως ειπείν δημώδεις, παραδόσεις της εθνικής ιστορίας, ήτις ενισχύει την προς την πατρίδα αγάπην, διδάσκει τα αληθή αυτής συμφέροντα και εν γένει συντελεί, ως ουδέν άλλο, εις την μόρφωσιν καλών και αγαθών πολιτών.

Οι παραπάνω γραμμές είναι τμήμα αγγελίας του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου στο περιοδικό *Πανδώρα*, το Φεβρουάριο του 1860, με θέμα τη διεξαγωγή έξι δημοσίων μαθημάτων ελληνικής ιστορίας (πέντε για τη βυζαντινή και ένα για τη νεότερη), με γενική είσοδο δέκα δραχμές. Από τις πληροφορίες που διαθέτουμε, δεν γνωρίζουμε εάν τα μαθήματα του τακτικού καθηγητή της αρχαίας ιστορίας στο Οθώνειο Πανεπιστήμιο –ο οποίος, όμως, από τον διορισμό του το 1851 είχε αφιερώσει τη διδασκαλία του στην ιστορία του ελληνικού έθνους– πραγματοποιήθηκαν. Η αγγελία είναι ενδεικτική της πρόθεσής του, σε συνδυασμό με το οικονομικό όφελος, να συνδιαλλαγεί με ένα ευρύτερο κοινό, το οποίο ενδιαφερόταν για την εθνική ιστορία: ένα κοινό που διαφοροποιούνταν από όλους όσοι προσέρχονταν στις πανεπιστημιακές αίθουσες για να ακούσουν τη διδασκαλία του – και αυτοί ήταν πολλοί, και όχι μόνο φοιτητές, σύμφωνα με τις περιγραφές που διαθέτουμε¹.

Το κείμενο στηρίχτηκε σε μεγάλο βαθμό στην ανέκδοτη διδακτορική διατριβή μου *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης στην Ελλάδα. Η διδασκαλία της ιστορίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών 1837-1932, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Ε.Κ.Π.Α., 2004*. Στηρίχτηκε, όμως, ακόμη περισσότερο στη φιλία και στην επιμονή του Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη και του Στρατή Μπουρνάζου, τους οποίους και ευχαριστώ θερμά.

1. Τα έξι μαθήματα θα διεξάγονταν σε ισάριθμες Κυριακές, από την Κυριακή της Ορθοδοξίας και μετά. Τα δύο ήταν αφιερωμένα στην πρώτη Σταυροφορία και από ένα στην άλωση της Αθήνας από τους Φράγκους, στην ανακήρυξη της Κυριακής της Ορθοδοξίας και στην καθιέρωση της ακολουθίας του Ακάθιστου Ύμνου. Επρόκειτο, λοιπόν,

Από την τελετή των εγκαινίων του, στις 3 Μαΐου 1837, το Οθώναιο Πανεπιστήμιο είχε συγκεντρώσει στις αίθουσες και στις δημόσιες τελετές του ένα σημαντικό αριθμό ακροατών. Και αναφέρομαι, εδώ, μόνο στους επετειακούς εορτασμούς ή στις τακτικές πανεπιστημιακές διαδικασίες, όπως η εγκατάσταση των νέων πρυτανικών αρχών ή οι ποιητικοί διαγωνισμοί, που συνιστούσαν γεγονότα της μικρής αθηναϊκής ζωής. Η περιγραφή του Ράλλειου διαγωνισμού του 1860, από τον Eugene Yemeniz στη *Revue des deux Mondes*, είναι ενδεικτική της μεγάλης συμμετοχής, της μετατροπής μιας πανεπιστημιακής τελετής σε λαϊκό δρώμενο:

Τη μέρα αυτή, ολόκληρη η Αθήνα βρίσκεται στο πόδι. Όλες οι κοινωνικές τάξεις δείχνουν τον ίδιο ζήλο. Τα καφενεία και οι αγορές ερημώνουν. Οι πλατείες είναι κατάρμεστες από κόσμο που χειρονομεί, φωνάζει και συζητά με την έξαψη που είναι φυσική σ' αυτό τον λαό [...]. Στο τέλος της τελετής, ο δαφνοστεφανωμένος ποιητής γίνεται δεκτός από το πλήθος με ζητωκραυγές και οδηγείται στο σπίτι του σχεδόν με θριαμβευτική πομπή².

Στην τέταρτη και στην πέμπτη, κυρίως, δεκαετία του 19ου αιώνα, στις αίθουσες των σχολών συγκεντρωνόταν ένα ετερόκλητο πλήθος, που δεν περιοριζόταν στους φοιτητές ή τους «ακροατές»³, σε όλους, δηλαδή, όσοι διεκδικούσαν μια, με τον έναν ή με τον άλλον τρόπο, θεσμοθετημένη σχέση με το Πανεπιστήμιο. Περιελάμβανε και άλλους, όπως σημειώνει ο χρονικογράφος του Πανεπιστημίου Ιωάννης Πανταζίδης: «νεανία και παιδιάς πολλάκις εκ των εις γυμνάσιον φοιτώντων, μεσήλικες και πολύτριχες, φουστανελλοφόροι και ευρωπαϊκώς ενδεδυμένοι, ρασοφόροι και τας πολυπύχους νησιωτι-

---

στην πραγματικότητα για πέντε μαθήματα αφιερωμένα στη βυζαντινή περίοδο στενά συνδεδεμένα με την Ορθοδοξία, ενώ το έκτο αφορούσε στον βίο του Γεωργίου Καρυσκάκη, άλλως στην τελευταία άλωση των Αθηνών από τους Τούρκους. Βλ. «Διδασκαλία της ιστορίας», *Πανδώρα* I, φ. 238 (15 Φεβρουαρίου 1860), 536.

2. Βλ. Παναγιώτης Μουλλάς, «Ποίηση και ιδεολογία: Οι αθηναϊκοί πανεπιστημιακοί διαγωνισμοί (1851-1877)», *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*. Αθήνα 21-25 Σεπτεμβρίου 1987, τ. Β', Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΓΓΓΓ, 1989, σ. 596· το απόσπασμα, σε μετάφραση του συγγραφέα.

3. Οι «ακροατές» μπορούσαν να παρακολουθούν συγκεκριμένα μαθήματα και να παίρνουν πιστοποιητικά φοίτησης ή και να εξετάζονται σε αυτά. Όπως παρατηρεί ο Κ. Λάμπας, ο θεσμός, γερμανικής προέλευσης, είχε ως στόχο την προσέλκυση περισσότερων στις πανεπιστημιακές αίθουσες αλλά δεν λειτούργησε παρά για λίγα χρόνια, λόγω της δυσπιστίας της κρατικής μηχανής προς αυτόν και της απουσίας κινήτρων για τους συμμετέχοντες. Βλ. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Ε.Κ.Π.Α., 1997, σ. 144-147.*

κάς περισκελίδας περιβεβλημένοι⁴, όλοι όσοι επιθυμούσαν να συμμετάσχουν στις διαδικασίες του νέου εκπαιδευτικού ιδρύματος, να ακούσουν, να αποκτήσουν γνώσεις, ακόμη και να περάσουν την ώρα τους. Και ήταν στην πραγματικότητα περισσότεροι από τους πενήντα δύο, όλους κι όλους, εγγεγραμμένους φοιτητές στο πρώτο εξάμηνο λειτουργίας του Πανεπιστημίου. Ακόμη και όταν επρόκειτο για μαθήματα τα οποία θεωρητικά απευθύνονταν σε ένα πιο εξειδικευμένο κοινό, όπως εκείνα των φυσικομαθηματικών επιστημών, οι διδάσκοντες ενδιαφέρονταν να προσελκύσουν ακροατές ανακοινώνοντας στον Τύπο τις ώρες διδασκαλίας ή εκτελώντας θεαματικά πειράματα, πέρα από την ύλη που είχαν προγραμματίσει να διδάξουν⁵. Σε αυτό το πλαίσιο, η ιστορία, παρά τη μικρή της παρουσία στο πρόγραμμα μαθημάτων, με δύο έδρες στη Φιλοσοφική Σχολή, αποτελούσε προνομιακό πεδίο: μάθημα που δεν απαιτούσε συστηματική παρακολούθηση ή προετοιμασία (όπως, λ.χ., η ερμηνευτική προσέγγιση των κειμένων της αρχαίας γραμματείας), και κυρίως, μάθημα που ενδιέφερε κάθε πολίτη του νέου κράτους ο οποίος ήθελε να πληροφορηθεί για τους προγόνους του ή γενικότερα για το παρελθόν, συγκεντρώνοντας στις αίθουσες μεγάλα ακροατήρια. Συνέτεινε σ' αυτό το γεγονός ότι από τη διδακτική έδρα πρόσφεραν τις γνώσεις τους καθηγητές με εγνωσμένο κύρος αλλά και μεγάλη ρητορική ικανότητα: πρώτα ο Κωνσταντίνος Σχινάς και ο Θεόδωρος Μανούσης, αργότερα ο Κ. Παπαρρηγόπουλος και ο Δημήτριος Βερναρδάκης και, στο τέλος του 19ου αιώνα, ο Σπυρίδων Λάμπρος, ο Γεώργιος Κρέμος και ο Παύλος Καρολίδης. Στις περιγραφές που διαθέτουμε για τους ακροατές των μαθημάτων τους, ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του Πανεπιστημίου, κυριαρχεί η εικόνα της πάνδημης συμμετοχής ενός κοινού το οποίο δεν περιορίζεται στους φοιτητές ή στη μικρή κοινότητα των εγγεγραμμάτων της εποχής.

Ελάτε μαζί μου, λόγου χάρη, στην αίθουσα όπου κάνει τις καθημερινές του παραδόσεις ο καθηγητής Μανούσης, και θα τη βρείτε γεμάτη όχι μόνο από τακτικούς φοιτητές αλλά και από άλλους που εκμεταλλεύονται με ενθουσιασμό την ευκαιρία να παρακολουθήσουν ένα ενδιαφέρον κεφάλαιο από την Παγκόσμια Ιστορία. Βρίσκονται εδώ ο αδειούχος στρατιώτης με την γκριζα στολή του, και δίπλα του ο ιερέας της ενο-

4. Ιωάννης Πανταζίδης, *Χρονικόν της πρώτης πενηκονταετίας του Ελληνικού Πανεπιστημίου*, Αθήνα 1889, σ. 30.

5. Βλ. σχετικά παραθέματα στο Έλενα Α. Μανιάτη, *Απόπειρες εκσυγχρονισμού στο ελληνικό Πανεπιστήμιο (τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα): Εκπαιδευτική διαδικασία, επιστημονική παραγωγή και κοινωνική προσφορά των εργασθητών φυσικών επιστημών, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας, Θεωρίας των Επιστημών*, Ε.Κ.Π.Α., 2001, σ. 82.

ρίας με το μακρύ μαύρο ράσο του και το καμηλαύκι του. Σ' ένα άλλο θρανίο είναι ένας νέος που, καθώς δείχνουν τα μακριά του μαλλιά, προορίζεται για το ιερατικό λειτούργημα. Εδώ κι εκεί ανακατεμένοι μ' αυτούς είναι αρκετοί κάτοικοι της πόλης που ξεφεύγοντας, από τις έγνοιες της ημέρας, μπαίνουν για μια δυο ώρες στο Πανεπιστήμιο πριν να γυρίσουν στα σπίτια τους⁶.

Η ειδυλλιακή αυτή περιγραφή, χαρακτηριστική της αντίληψης που συνέδεε την ιστορία με τη μόρφωση και την πνευματική καλλιέργεια, ανήκει στον Αμερικανό περιηγητή Henry M. Baird, ο οποίος επισκέφθηκε το Πανεπιστήμιο της Αθήνας το ακαδημαϊκό έτος 1850-51· τα πράγματα διαφοροποιούνται στο μέτρο που το μάθημα αποκτούσε εθνική χροιά, όταν αφορούσε στην πατρώα ιστορία. Όποτε, λόγω χάρης, ο Θ. Μανούσης επρόκειτο να διδάξει την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως:

Ναι! ήρχετο η ώρα της παραδόσεως του Μανούση και αι λοιπαί αίθουσαι του Πανεπιστημίου εκνεούντο και οι μαθηταί πάντες έτρεχον προτροπάδην εις την ακρόασιν αυτού. Ανέβαινε την έδραν και χίλια όμματα προσέβλεπον αυτόν ασκαρδαμυκτί, και χίλια ώτα έστεκον ατενή εις την λαλιά του! Εκινείτο, επαθαίνετο, εδάκρυε και συνεκινείτο και συνεπαθαίνετο και συνεδάκρυε το ακροατήριον. Ου μόνον δε του Πανεπιστημίου οι φοιτηταί, αλλά και οι των γυμνασίων και των σχολείων και αυτοί οι πάσης παιδείας άγευστοι πολίται έτρεχον ασθμαίνοντες εις του Μανούση τας παραδόσεις⁷.

Η διαμόρφωση του χαρακτήρα απέρρευε από τη δύναμη των λόγων του διδάσκοντος, από την ίδια του την παρουσία: «Πρωτεύς αληθινός, ουδέν άλλο ποιεί ή εξακολουθεί το έργον και την αποστολήν του θείου και άκρου διδασκάλου»⁸, σημείωνε εμφαντικά ο Δημήτριος Βερναρδάκης στον εισιτήριο λόγο του στο μάθημα της γενικής ιστορίας το 1862. Αναφερόταν στον Μανούση –υπό τη συγκίνηση και το συναισθηματικό βάρος του στενού μαθητή και διαδόχου, καθώς μιλούσε για τον προκατόχο και δάσκαλό του– ως πρωταγωνιστή θεατρικού δράματος σε κατάμεστες αίθουσες, όπου και μόνη η παρουσία του επέβαλλε τη σιωπή, προκαλούσε τον σεβασμό και την προσοχή. Σε αυτή την εξιδανικευμένη εικόνα αξίζει να προσέξουμε τα χαρα-

6. Βλ. τη μαρτυρία του περιηγητή Henry M. Baird, *Modern Greece: A narrative of a Residence and Travels in that Country*, Νέα Υόρκη 1856, σ. 84-85, ανθολογημένη στο Αλέξης Δημαράς (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ιστορίας)*, Ερμής/Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, τ. Β': 1895-1967, Αθήνα 1990, σ. 326.

7. Στη νεκρολογία του που φιλοξενήθηκε στα «Εσωτερικά» της εφημερίδας Αθηνά, φ. 2714, 5 Νοεμβρίου 1858.

8. Δ. Βερναρδάκης, *Λόγος εισιτήριος εις το μάθημα της Γενικής Ιστορίας, εκφωνηθείς τη 20ή Ιανουαρίου 1862*, Αθήνα 1862, σ. 5.

κτηριστικά που αποδίδονται στον διδάσκοντα: ευγλωττία, πολυμάθεια στη-ριγμένη στην επιστημονική γνώση, παραστατικότητα, φαντασία, κρίση, και, κυρίως, εύρος ψυχής και συναισθημάτων. Ένας μικρός θεός, ο Δάσκαλος, με το κύρος της αυθεντίας του, καλούσε τους νέους να συμμετάσχουν στα αφηγούμενα, κινητοποιώντας πλήθος συναισθημάτων, προσφέροντας γνώση, και διαπλάθοντας τελικά την προσωπικότητά τους⁹.

Η διαδοχή του πρώτου καθηγητή ιστορίας Κωνσταντίνου Σχινά από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο (1851) και η στρόφη του δεύτερου προς τη διδασκαλία της ιστορίας του ελληνικού έθνους εδραίωσε τη συγκίνηση ως χαρακτηριστικό που διέτρεχε τα ακροατήρια που κατέκλυζαν τις αίθουσες. Ο ιστορικός με τη διδασκαλία της εθνικής ιστορίας, όπως αυτή αποκρυσταλλωνόταν στις αίθουσες και στο πολύτομο έργο του, δεν στόχευε μόνο στη διαμόρφωση ελεύθερων, ηθικών και μορφωμένων ανθρώπων αλλά και στη συγκρότηση πολιτών με ενεργό εθνική συνείδηση και γνώση του αντίστοιχου παρελθόντος. Το Πανεπιστήμιο –ενισχυμένο λόγω της συμμετοχής του στον αντιοθωνικό αγώνα και της δυναμικής παρουσίας του φοιτητικού κινήματος– ήταν πλέον ο χώρος που φιλοξενούσε το «κράτιστον εργαστήριο», τη διδασκαλία της εθνικής ιστορίας. Η ιστορία δεν αντιμετωπιζόταν πλέον μόνο ως μορφωτικό αγαθό, απαραίτητο για την απελευθέρωση από τα δεσμά της αμάθειας, αλλά μετατρέποταν σε μέσον παρασκευής της εθνικής ιδεολογίας, σε απαραίτητο εφόδιο του πολίτη του ελληνικού έθνους και κράτους. Συνεχίζοντας την παράδοση του Θ. Μανούση, ο Παπαρρηγόπουλος αντιλαμβάνονταν τη διδασκαλία ως δράμα με τον εαυτό του πρωταγωνιστή και μύστη των νέων φοιτητών. Σε μια νέα όμως εθνική προοπτική ο ιστορικός έπλαθε προσωπικότητες, εμφυσούσε τον πατριωτικό παλμό σε αυτές. «Τριακόσιοι νέοι μετά προ-

---

9. Η αναφορά στον πανεπιστημιακό δάσκαλο ως κάτοχο της αλήθειας, ως αναμορφωτή της ανθρωπότητας αποτέλεσε μία από τις βασικές συνισταμένες της λειτουργίας του Πανεπιστημίου. Ο καθηγητής αποτελούσε το «άλας της Γης», τον «εκπαιδευτή του ανθρωπίνου γένους», όπως υποστήριζε ο Fichte στις διαλέξεις του για τον προορισμό του επιστήμονα, κείμενα που θεωρήθηκαν από τους θεμέλιους λίθους του Πανεπιστημίου του Βερολίνου, το 1810. (Alain Renaut, *Οι επαναστάσεις του Πανεπιστημίου. Δοκίμιο για τη νεωτερικότητα της Παιδείας*, μτφρ. – πρόλογος Γιώργος Σταμέλος – Κώστας Καρανάτσης, Αθήνα, Gutenberg, 2003, σ. 198.) Η μετάβαση από τα μεσαιωνικά πανεπιστήμια της Εκκλησίας στα πανεπιστήμια της νεωτερικότητας οδήγούσε στη μετεξέλιξη μιας σειράς εννοιών που είχαν συνοδεύσει τα πρώτα στη λειτουργία τους. Στα πανεπιστήμια, που θεωρούνταν ναοί της γνώσης, ο δάσκαλος μπορεί να μην επιτελούσε πλέον το ρόλο του απεσταλμένου του θεού, η παρουσία του όμως οριζόταν από την αυθεντία της επιστήμης. Η αποστολή του ήταν η μεταφορά της γνώσης στους φοιτητές, μιας γνώσης που δεν επιδεχόταν αμφισβητήσεις (στο ίδιο, σ. 196-201).

φωνών συγκινήσεων ηρώοντό μου εν τω πανεπιστημίω αφηγουμένου τα κατά την πτώσιν της μεγαλομάρτυρος νήσου»¹⁰, σημείωνε το 1875 ο συγγραφέας της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* απαντώντας στην κριτική του Κ. Νικόδημου ότι υποτιμούσε τη συμβολή των Ψαρών στον Αγώνα του 1821. Η εθνική ιστορία έπρεπε να διδάσκει τις επερχόμενες γενεές («μετά προφανών συγκινήσεων»).

Οι αίθουσες διδασκαλίας δεν αποτελούσαν μόνο τον τόπο εκδίπλωσης του διδακτικού λόγου, αλλά και των αντιδράσεων που εκείνος προκαλούσε. Πολύ συχνά μετατρέπονταν σε θέατρα διενέξεων, σε χώρους συγκρούσεων, όπου αποδεικνυόταν, για ακόμη μία φορά, η σύνδεση της ιστορίας με την πολιτική, αναδεικνύονταν οι αντιδράσεις τις οποίες προκαλούσε η πρόδηλη συσχέτισή τους. Οι περιγραφές των ακροατηρίων, όπως καταγράφηκαν στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο για τα Μανούσεια¹¹ και τα Βερναρδάκεια¹², μας μεταφέρουν και εδώ την αίσθηση της συμμετοχής ευρύτερων ακροατηρίων και του ενεργού ενδιαφέροντος της κοινής γνώμης. Σε αυτή την περίπτωση, ο περιορισμός του ακροατηρίου στους φοιτητές, καθώς οι πρυτανικές αρχές απαγόρευαν σε οποιονδήποτε άλλο την είσοδο ως μέτρο πρόληψης ταραχών, ήταν ενδεικτικός τόσο των ορίων της ακαδημαϊκής ελευθερίας, όσο και του φόβου για την πρόκληση ευρύτερων επεισοδίων.

Στις κατά το μάλλον ή ήττον εξιδανικευμένες εικόνες των αιθουσών, από τη γραφίδα συνήθως κάποιου περιηγητή, δημοσιογράφου ή λογίου, οι οποίοι περιέγραφαν επεισόδια ή εξυμνούσαν κάποιον διδάσκοντα, η ρητορική δεινότητα των ιστορικών αποδεικνυόταν από την προσέλευση ενός ετερόκλητου κοινού, που δεν πρέπει να υπερβaine τις μερικές εκατοντάδες ανάμεσά τους, και πρόσωπα χωρίς καμία μόρφωση. Παρ' όλα αυτά, και μόνο η καταγραφή του γεγονότος είναι ενδεικτική του ενδιαφέροντος του κοινού για την ιστορία, όπως αποτυπώνονταν άλλωστε και στη δημοσίευση των εισιτήριων λόγων και των μαθημάτων στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο. Η περιγραφή μοιάζει αντιφατική, καθώς γνωρίζουμε ότι η αρχαίζουσα καθαρεύουσα των διδασκόντων, η διαφοροποίηση της γλώσσας της αγόρευσης από την καθημερινή ομι-

10. *Εφημερίς*, 18 Φεβρουαρίου 1875, όπως παρατίθεται στο Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος. Η εποχή του - η ζωή του - το έργο του*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1986, σ. 321.

11. Τα Μανούσεια απασχόλησαν τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων. Περιγραφή και ανάλυση των γεγονότων βλ. Κ. Λάμπας, *ό.π.*, σ. 420-427 και Ιουλίτσα Πεντάζου, «Ο Θεόδωρος Μανούσης καθηγητής της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1858)», *Μνήμων* 17 (1995), 94-106.

12. Βλ. Κ. Λάμπας, *ό.π.*, σ. 467-471.

λία διαμόρφωσε ένα εργαλείο μεταβίβασης της γνώσης που απευθυνόταν σε μια συγκεκριμένη ομάδα φοιτητών και εγγράμματων κατοίκων. Στον βαθμό βέβαια που οι περιγραφές αποτυπώνουν την πραγματικότητα, εκφράζουν κατά κύριο λόγο την επιθυμία σημαντικής ομάδας κατοίκων του νέου βασιλείου να συμμετάσχει στις διαδικασίες και στις τελετές του νέου ιδρύματος. Με τη συμμετοχή τους («νομιμοποιούσαν») τον δημόσιο και παρεμβατικό ρόλο του Πανεπιστημίου ως κέντρου δημιουργίας και μετάδοσης γνώσης προς μια εθνική κοινότητα, ιδιαίτερα μάλιστα καθώς στην οθωνική περίοδο ήταν σχεδόν ασφυκτικοί οι όροι δημιουργίας οποιουδήποτε είδους συσσωματώσεων και διεξαγωγής δημόσιων μαθημάτων.

Η αρχαϊζουσα καθαρύουσα, λοιπόν, αποτελούσε έναν πρώτο φραγμό για τους πιθανούς, εκτός των φοιτητών, ακροατές. Δεν ήταν ο μόνος. Από τη δεκαετία του 1860 και έπειτα η φυσιογνωμία του Πανεπιστημίου γνωρίζει σημαντικές αλλαγές. Η παρουσία του, ως ανωτάτου εκπαιδευτικού ιδρύματος, στο δημόσιο πεδίο σταθεροποιήθηκε και ενισχύθηκε, λόγω της αίγλης που απέκτησε από τη συμμετοχή του στον αντιοθωνικό αγώνα αλλά και της αύξησης του αριθμού των φοιτητών και των αποφοίτων. Το φοιτητικό σώμα, μέσα από τα επεισόδια των πρώτων δεκαετιών, κυρίως όμως με την έντονη και οργανωμένη συμμετοχή του στα γεγονότα της περιόδου 1862-1864, συγκροτεί μια δυναμική συνιστώσα στο πολιτικό γίγνεσθαι. Την ίδια περίοδο, το ίδρυμα υπήρξε αποδέκτης σημαντικού αριθμού κληροδοτημάτων και δωρεών που στόχευαν στη διενέργεια διαγωνισμών και στην αθλοθέτηση βραβείων για ποικίλους τομείς της πνευματικής ζωής του νεοσύστατου βασιλείου. Ως «εργαστήριο παραγωγής ιδεολογίας»¹³, ανέλαβε πολύ σύντομα την ευθύνη της συγκρότησης του κανόνα για τις πλέον ουσιαστικές συνισταμένες της εθνικής ιδεολογίας, με σημαντικότερη βέβαια πράξη τη θεσμοθέτηση των ποιητικών αγώνων από το έτος 1851 και μετά.

Μετά το 1870, ο φοιτητικός πληθυσμός γνώρισε, έστω και με διακυμάνσεις, εντυπωσιακή άνοδο, φαινόμενο με ευρωπαϊκές διαστάσεις, όπως επισημαίνει και ο Κώστας Λάμπας¹⁴, το οποίο στην ελληνική περίπτωση συνδεόταν με τη δημιουργία νέων γυμνασίων και την εξάπλωση του εκπαιδευτικού δικτύου στην ενδοχώρα. Από τους 52 εγγεγραμμένους φοιτητές του πρώτου εξαμήνου λειτουργίας του Πανεπιστημίου φτάνουμε το 1862-1863 τους 301 και το 1881-1882 τους 636¹⁵. Ταυτόχρονα, μεταβάλλεται και η σύνθεση του

13. Π. Μουλλάς, *ό.π.*, σ. 600.

14. Κ. Λάμπας, *ό.π.*, σ. 276 και γενικότερα για τις εγγραφές των φοιτητών/τριών στο Πανεπιστήμιο τον 19ο αιώνα, σ. 272-285.

15. Στο *ίδιο*, σ. 273-275.

φοιτητικού πληθυσμού. Από τα μέσα του 19ου αιώνα καταργήθηκε ο θεσμός των (ακροατών), ενώ οι ημεδαποί φοιτητές αυξήθηκαν υπέρμετρα σε σχέση με τους ομογενείς συναδέλφους τους. Η εξομοίωση των όρων εγγραφής και η κατάργηση της Εξεταστικής Επιτροπής, η οποία είχε συσταθεί με σκοπό τη διευκόλυνση των διαδικασιών και την προσέλκυση όλο και περισσότερων φοιτητών από το εξωτερικό, συνιστούσαν μέτρα τα οποία δυσχέραιναν την προσέλκυση ομογενών και οδηγούσαν στην αποκλειστική, σχεδόν, συγκρότηση των φοιτητικών ακροατηρίων από ημεδαπούς¹⁶. Το Πανεπιστήμιο αναλάμβανε κατ' εξοχήν την εκπαίδευση των νέων φοιτητών του –Ελλήνων υπηκόων, ομογενών και αλλοδαπών–, οι οποίοι θα στελέχωναν την εκπαίδευση, την κρατική μηχανή και γενικότερα τον δημόσιο βίο στο ελληνικό βασίλειο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η στροφή προς την εξειδίκευση και τον επαγγελματισμό, τα νέα αιτούμενα του αναπτυσσόμενου ελληνικού κράτους, οδηγούσε σταδιακά στη συγκρότηση της έννοιας της φοίτησης ως συμμετοχής σε κλειστά σχήματα επιστημονικής και επαγγελματικής κατάρτισης. Το εθνικόν πανδιδακτήριον μεταβαλλόταν σε φυτώριο νέων επιστημόνων, σε ίδρυμα παροχής υψηλής εξειδικευμένης γνώσης, η οποία προσανατολιζόταν πάντα στην υπηρεσία των εθνικών στόχων.

Στην περίπτωση της ιστορίας, ο Σπ. Λάμπρος, στα τέλη της δεκαετίας του 1870, μεταθέτει το κέντρο βάρους της ιστορικής διδασκαλίας, από τη συγκρότηση ενήμερων πολιτών, στην προετοιμασία καλών ιστορικών και διδασκάλων με ισχυρά μεθοδολογικά εργαλεία¹⁷. Η διδασκαλία του συνδεόταν κατά μείζονα λόγο με την έρευνα και την παροχή υψηλής εξειδικευμένης γνώσης, παρά με τη διδακτική και τον παιδαγωγικό ρόλο της ιστορίας. Στην πραγματικότητα, μέσα από τη φροντιστηριακή και αρχειακή εργασία, οι ιστορικές σπουδές συγκροτήθηκαν, απέκτησαν περιεχόμενο και μεθοδολογία, στοιχεία που σε μεγάλο βαθμό καθόρισαν και τη μετέπειτα ελληνική ιστοριογραφική παραγωγή. Πρωτοστατούντος του Σπ. Λάμπρου, μια σειρά νέων στοιχείων χαρακτηρίζουν την ιστορική παραγωγή: δημιουργία ιστορικών αρχείων (αρχείο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, 1882· Γενικά Αρχεία του Κράτους, 1914), βιβλιοθήκες, εξειδικευμένα περιοδικά, επιστημονικά συγγράμματα, εγχειρίδια για τη μεθοδολογία της ιστορικής εργασίας, στοιχεία που οδη-

16. Στο ίδιο, σ. 141-144. Βλ. και Κώστας Παπαπάνου, *Χρονικό - Ιστορία της Ανωτάτης μας Εκπαιδεύσεως*, Αθήνα, Αμερικάνικο Κολλέγιο Θηλέων, 1970, σ. 119.

17. Βλ. μια πρώτη προσέγγιση στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Η εισαγωγή της φροντιστηριακής ιστορικής διδασκαλίας στο πρόγραμμα σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, 1998, σ. 63-72.

γούσαν στη συγκρότηση ενός επιστημονικού λόγου πυκνού και με συγκεκριμένα εννοιολογικά εργαλεία, διευρύνοντας σταδιακά την απόσταση ανάμεσα στον εξειδικευμένο ιστορικό και τον φιλόστορα. Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση, η εξειδίκευση, το επιστημονικό σύγγραμμα, η γνώση των απαραίτητων τεχνικών και μεθόδων προσέγγισης των πηγών αποτελούν πλέον όρους συμμετοχής σε μια επιστημονική κοινότητα η οποία δεν αμφισβητούσε την εθνική χρησιμότητα της ιστορίας· αντίθετως, την αναδείκνυε. Πρόκειται για στοιχεία που, σε μεγάλο βαθμό, μετέφεραν τα αντίστοιχα σχήματα όπως είχαν διαμορφωθεί στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Ο πανεπιστημιακός ιστορικός δεν έπαινε να αποτελεί τον κάτοχο της αλήθειας, ωστόσο τώρα η αποστολή του δεν περιοριζόταν στη μεταφορά της γνώσης αλλά περιελάμβανε και την εισαγωγή των νεοφώτιστων στην έρευνα. Καθώς η ιστορική έρευνα ταυτιζόταν με την ανακάλυψη της ιστορικής αλήθειας, ο καθηγητής έδινε το χρίσμα, γινόταν διαμεσολαβητής στη διαδικασία της μύησης.

Οι μεταβολές στη φυσιογνωμία του Πανεπιστημίου και η αύξηση του αριθμού των φοιτητών ενέτειναν ένα πρόβλημα που είχε ήδη διαφανεί από τις αρχές της λειτουργίας του Εθνικού Πανεπιστημίου: το πρόβλημα της υποδοχής των γνωστικών αντικειμένων, και εν προκειμένω της ιστορίας, από ένα πλατύτερο κοινό. Καθώς τα ακροατήρια των αιθουσών περιοριζόνταν στους φυσικούς αποδέκτες τους, παρέμενε έντονο το πρόβλημα της διάχυσης της ιστορίας, και ιδιαίτερα της εθνικής, σε ένα κοινό που δεν ήταν πλέον σε θέση να ενταχθεί στον εκπαιδευτικό μηχανισμό, σε συνδυασμό και με έναν αριθμό λογίων που επιζητούσαν την ευρύτερη προβολή και επαφή τους με αυτό και την οικονομική ενίσχυσή τους. Το έδαφος ήταν πρόσφορο, καθώς το ενδιαφέρον για την εθνική ιστορία και ιδιαίτερα για το Βυζάντιο γινόταν ολοένα και πιο έντονο. Σημαντικά πολιτικά συμβάντα, όπως ο Κριμαϊκός Πόλεμος και η αναγνώριση του αυτοκέφαλου της ελληνικής Εκκλησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο συντέλεσαν καθοριστικά σε αυτή την εξέλιξη¹⁸, η οποία αποτυπώθηκε και στη σύγχρονη ιστοριογραφική παραγωγή.

Το 1865 ο Κ. Παπαρρηγόπουλος αλλά και ο έτερος καθηγητής της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Δ. Βερναρδάκης συμμετείχαν στην ίδρυση του συλλόγου «Αθήναιοι», με στόχο τη διεξαγωγή δημόσιων ακροάσεων, σε γλώσσα καταληπτή για ένα κοινό που δεν έτυχε συστηματικής παιδείας και ασχολούνταν με αλλότρια επαγγέλματα, και ιδιαίτερα τις γυναίκες. Επρόκειτο για έργο εθνικό, όπως τόνιζε και το ανώνυμο εισαγωγικό σημείωμα στη σχετική αγγελία του περιοδικού *Πανδώρα*, επαινώντας την καινοτόμο

18. Βλ. και Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988, σ. 175-189.

σύλληψη, το οποίο αναφερόταν και στην επιρροή των αντίστοιχων ευρωπαϊκών συλλόγων και του «Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινούπολεως», ο οποίος είχε ιδρυθεί το 1861¹⁹. Έναν χρόνο πριν, στο ίδιο περιοδικό, ο εκδότης Νικόλαος Δραγούμης είχε δημοσιεύσει ένα επιστολιμαίο άρθρο για τον Σύλλογο της Κωνσταντινούπολης, όπου επαινούσε ιδιαίτερα τα δημόσια μαθήματα τα οποία οργάνωνε. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η αγόρευση, σε αντίθεση με την ανάγνωση, «αντί να βαρύνει αναψυχεί, διδάσκει και ηθοποιεί»²⁰. Και σημείωνε, ιδιαίτερα για την ιστορία: «Νομίζω προ πάντων και αναγκαία και ωφέλιμα τα ιστορικά αναγνώσματα, καθ' όσον έκαστος οφείλει να έχη κατά το μάλλον και ήττον ιδέαν τινά της ιστορίας του έθνους εις ο ανήκει [...]»²¹. Στην ελληνική περίπτωση, η διδασκαλία της εθνικής ιστορίας ήταν απολύτως επιβεβλημένη και ιδιαίτερα επιβοηθητική για τον ρήτορα:

Επειδή δε ουδενός έθνους ιστορία πλουτεί παραδειγμάτων μεγαλοπρεπών και αξιομιμήτων όσον η του ημετέρου, και επειδή ουδέν έθνος ανεβίβασε την ηθικήν εις τον κολοφώνα της τελειότητας όσον το ελληνικόν, εύκολο εις τον ευφυά ρήτορα να αρέσεται εξ αυτών, και πλάσσωσιν και υπομνηματίζων μετ' επιτηδείότητος και εγκρατείας λόγου να παραδίδη εις το ακροατήριον»²².

Δεν γνωρίζουμε τον ακριβή χρόνο ζωής του συλλόγου «Αθήναιον». Στις αίθουσές του, πάντως, ακούστηκαν πολυάριθμες ανακοινώσεις, αρκετές από τις οποίες αφιερωμένες στην εθνική ιστορία. Έχουν επισημανθεί δύο τουλάχιστον διαλέξεις του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, το 1866 και το 1867, δημοσιευμένες και αφιερωμένες στο Βυζάντιο²³.

Το Σύνταγμα του 1864 και η δυνατότητα δημιουργίας συλλόγων και σωματείων οδήγησαν σε έναν εξαιρετικά υψηλό αριθμό συλλογικότητων στο ελεύθερο ελληνικό κράτος, αλλά και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, με βάση αντίστοιχες νομοθετικές μεταβολές. Το 1865 ιδρύθηκε ο «Παρνασσός»,

19. Για τον ΕΦΣΚ σημειώνω ενδεικτικά τη μελέτη του Χάρη Εξερτζόγλου: *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι.: Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολεως 1861-1912*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

20. «Περί του Φιλολογικού Συλλόγου. Επιστολή Ζ΄», *Πανδώρα* 1Ε΄, φ. 351 (1η Νοεμβρίου 1864), 421.

21. Στο ίδιο, σ. 423.

22. Στο ίδιο.

23. «Περί της Στάσεως της λεγομένης του Νίκα και περί του ναού της Αγίας Σοφίας», *Πανδώρα* 1ΣΤ΄, φ. 382 (15 Φεβρουαρίου 1866), 501-511, και «Περί των δύο πολιτικών ακολουθιών της Εκκλησίας ημών, ήτοι του Ακαθίστου Ύμνου και της Υψώσεως του Σταυρού», *Πανδώρα* 1Ζ΄, φ. 403 (1 Ιανουαρίου 1867), 457-467.

τα δημόσια μαθήματα και οι διαλέξεις του οποίου αποτέλεσαν έναν από τους σημαντικότερους θεσμούς της αθηναϊκής κοινωνίας²⁴. Στη «συλλογομανία» που ακολούθησε, το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα²⁵, οι διαλέξεις, τα αναγνώσματα, τα δημόσια ή εσπερινά μαθήματα αποτέλεσαν, μαζί με τις άλλες δραστηριότητες των πολιτιστικών συλλόγων (κυρίως την ίδρυση σχολείων και κοινωφελών ιδρυμάτων, την καθιέρωση διαγωνισμών, τη διοργάνωση κοσμικών εκδηλώσεων), κεντρική δραστηριότητα, η οποία απευθυνόταν σε ένα κοινό ενγλήκων, με όχημα μια γλώσσα καταληπτή και θέματα προερχόμενα κυρίως από την ελληνική λογοτεχνία και ιστορία²⁶. Οι δημόσιες αυτές εκδηλώσεις συχνά διαχωρίζονταν σε εκείνες στις οποίες απαιτούνταν η καταβολή κάποιου αντιτίμου για την είσοδο, ενώ άλλες προσφέρονταν δωρεάν, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του «Παρνασσού».

Στις εκδηλώσεις αυτές διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο οι πανεπιστημιακοί διδάσκαλοι. Γενικότερα, η σχέση των συλλόγων με το Πανεπιστήμιο αποτελεί ιδιαίτερο κεφάλαιο της ιστορίας του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος αλλά και των συγκεκριμένων συλλογικοτήτων, το οποίο δεν έχει ακόμη γραφεί. Είτε παραπληρωματική είτε ανταγωνιστική, η σχέση αυτή άσκησε σημαντική επίδραση τόσο στη φυσιογνωμία του Πανεπιστημίου όσο και των συλλόγων. Το 1879, στο πρώτο και μόνο Συνέδριο των συλλόγων, το Πανεπιστήμιο Αθηνών αποτελούσε τον πρώτο ιεραρχικά και λόγω παλαιότητας σύλλογο. Όπως επεσήμανε και ο πρύτανης Κωνσταντίνος Ζέγγελης το 1925 στην προφώνησή του για τα σαράντα χρόνια της Χριστιανικής Εταιρείας, μιλώντας

24. Για την ιστορία του συλλόγου βλ. Κωνσταντίνος Α. Βοβολίνης, *Το χρονικόν του «Παρνασσού» (1865-1950)*, Αθήνα 1951.

25. Ο σημαίνων ρόλος που διαδραμάτισαν οι σύλλογοι σε μια σειρά από τομείς της πολιτικής, πνευματικής και κοινωνικής ζωής, στο ελληνικό κράτος και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, αποτελεί κοινή διαπίστωση της σχετικής βιβλιογραφίας. Τα τελευταία χρόνια έχουν αυξηθεί σημαντικά οι μονογραφίες και τα άρθρα που θέτουν στο επίκεντρό τους τη σωματειακή οργάνωση στο πλαίσιο της μελέτης ευρύτερων θεμάτων (αθλητισμός, φιλανθρωπία) ή γεωγραφικών περιοχών (Μικρά Ασία, Θράκη κ.ά.). Οι μελέτες αυτές έχουν προσφέρει σημαντικό τεκμηριωτικό υλικό, καθώς και νέες οπτικές και θεωρητικές προσεγγίσεις. Θα παρατηρήσουμε, όμως, ότι σπανίζουν οι προσπάθειες κατανόησης του συλλογικού φαινομένου. Για τα ζητήματα που μας απασχολούν εδώ βλ. από τις νεότερες προσεγγίσεις Λυδία Παπαδάκη, «Τοσούτοι οξύφωνοι αλέκτορες αναφωνούντες γρηγορείτε: οι ελληνικοί πολιτιστικοί σύλλογοι τον 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά 1Δ'*, τχ. 27 (Δεκέμβριος 1997), 303-322, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

26. Βλ. και το κεφάλαιο για τις δημόσιες διαλέξεις στον κανονισμό του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου στο *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος. Σύγγραμμα περιοδικόν ΣΤ'* (1871-1872), ζ'.

για τη σχέση συλλόγων-Πανεπιστημίου: «Κοινάι προσπάθειαι το συνδέουν, κοινός είνε ο μετ' αυτών αγών και κοινόν το γέρας. Η επιστημονική της Ελλάδος πρόοδος». Σύμφωνα με τον πρύτανη οι σύλλογοι αυτοί (ανάμεσά τους ο «Παρνασσός», η «Αρχαιολογική Εταιρεία», η «Αττική Εταιρεία») «αρδεύονται» από το Πανεπιστήμιο, καθώς οι καθηγητές του ήταν πρόεδροι ή μέλη των διοικητικών συμβουλίων τους. «Τας Εταιρείας όθεν αυτάς δεν θεωρούμεν απλώς συμμάχους εν κοινώ αγώνι, αλλά τέκνα ίδια πνευματικής οικογενείας έξω του Πανεπιστημίου θεμελιώσαντα»²⁷. Καθηγητές και υφηγητές ιστορίας, όπως ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, ο Δημήτριος Βερναρδάκης, ο Γρηγόριος Παππαδόπουλος, ο Σπυρίδων Λάμπρος, ο Παύλος Καρολίδης, ο Γεώργιος Κρέμος, πρωτοστάτησαν στη δημιουργία συλλόγων και συνέβαλαν καθοριστικά στη στελέχωσή τους. Μέσω των συλλόγων επιχειρήθηκε η προσέγγιση με ένα ευρύτερο κοινό, η διάχυση της εθνικής ιστορίας σε ένα διαφορετικό πλαίσιο, στο οποίο μετείχαν και οι συγκεκριμένοι λόγιοι. Σε αυτό το πλαίσιο, η καθηγητική τους ιδιότητα αποτελούσε σημαντική παράμετρο της δημοτικότητάς τους, αλλά και των ηγετικών ρόλων που καταλάμβαναν²⁸.

27. Το Αθήνησι Πανεπιστήμιον, Κωνσταντίνου Δ. Ζέγγελη, τακτικού καθηγητού της ανοργάνου χημείας, Έκθεσις των επί της πρυτανείας αυτού κατά το πανεπιστημιακό έτος 1924-1925 πεπραγμένων αναγνωσθείσα τη 28 Φεβρουαρίου εν τη μεγάλη αιθούσῃ του Πανεπιστημίου, Αθήνα 1926, σ. 26-27.

28. Η διαπιστωμένα έντονη δημόσια παρουσία, με πολλαπλούς τρόπους, των πανεπιστημιακών καθηγητών δεν αποτελεί εγχώρια ιδιοτυπία. Σε όλο τον 19ο αιώνα, στην Ευρώπη, οι πανεπιστημιακοί, και ιδιαίτερα οι καθηγητές της ιστορίας, ενεπλάκησαν ενεργά στη δημόσια ζωή, καθώς η Γαλλική Επανάσταση και οι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι δημιούργησαν ένα νέο σκηνικό, μέσα στο οποίο έκαναν δυναμικά την εμφάνισή τους. Σε έναν αιώνα ρομαντισμού, οι κάτοχοι της ιστορικής αλήθειας διαδραμάτισαν κεντρικό ρόλο στην υπεράσπιση των εθνικών ιδεωδών αλλά και των τρεχουσών πολιτικών. Στην πρωσιική σχολή, επιφανείς ιστορικοί όπως ο Droysen και ο Treitschke «κατασκεύασαν» με το έργο τους το κοινό ιστορικό παρελθόν του νεαρού γερμανικού κράτους και στήριξαν το απολυταρχικό καθεστώς του Βίσμαρκ. Βλ. Konrad Jarausch, *Students, Society and Politics in Imperial Germany: the rise of Academic Liberalism*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1982, σ. 200-205, και G. Iggers, *The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, αναθεωρημένη έκδοση, Middletown, Connecticut, Wesleyan University Press, 1983, σ. 91-92. Βλ. γενικότερα για τη σχέση ιστορίας και πολιτικής τον συλλογικό τόμο Walter Laqueur (επιμ.), *Historians in Politics*, Λονδίνο-Καλιφόρνια, Sage Publications Ltd, 1974, και ιδιαίτερα τα άρθρα του Andreas Dorpalen, "Heinrich von Treitschke", σ. 21-35, και Charles E. McClelland, "Berlin Historians and German Politics", σ. 191-222. Στη Γαλλία, μετά την ήττα του 1871, οι θετικιστές ιστορικοί ανέλαβαν καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση της σχολικής εκπαίδευσης, επιχειρώντας να ενισχύσουν το εθνικό φρόνημα των μαθητών. Ο Ernest Lavisse συνέγραψε εγχειρίδια ιστορίας για το δημοτικό σχολείο, ενώ υπήρξε ο

Στα προγράμματα των δημοσίων μαθημάτων ή διαλέξεων, όπως τουλάχιστον μπορεί κανείς να διαπιστώσει από τα αντίστοιχα κείμενα που φιλοξενούν τα περιοδικά των δυο σημαντικότερων συλλόγων με δημόσια μαθήματα, του «Παρνασσού» και του «Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως», η ιστορία κατείχε σημαντική θέση²⁹. Η διδασκαλία της εντασσόταν σε μια ευρύτερη στοχοθεσία που αφορούσε στη γνώση του εθνικού παρελθόντος και στην ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας των ακροατών. Η εθνική ιστορία, η διδασκαλία της γλώσσας, η ανάγνωση και ερμηνεία των έργων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας αποτελούσαν απαραίτητα συστατικά των προγραμμάτων των δημοσίων μαθημάτων ή διαλέξεων. Πέρα από την εθνική δεν απουσίαζε και η γενική ιστορία: η σταχυολόγηση ιστοριών από την παγκόσμια ιστορία, οι βιογραφίες μεγάλων ανδρών, όπως του Λίνκολν ή του Ιουλίου Καίσαρα, οι ηθικοπλαστικές ιστορίες από την αρχαιότητα, τα ανέκδοτα και τα παράξενα από τη νεότερη ιστορία, οι ιστορίες νεότερων κρατών, που έκαναν αισθητή σε μεγάλο βαθμό την παρουσία τους, όπως άλλωστε και στην ύλη των οικογενειακών περιοδικών και στις σελίδες των εφημερίδων. Ο στόχος ήταν η ψυχαγωγία και κυρίως η μόρφωση, η συγκρότηση του πολίτη, στοιχεία όμως που στο πρόγραμμα των μαθημάτων βρέθηκαν σε δεύτερη μοίρα και σε μεγάλο βαθμό αναχνώστηκαν εκ νέου στο πλαίσιο της κυριαρχίας της εθνικής ιστορίας. Η ελληνική αρχαιότητα, η νεότερη ελληνική ιστορία, κυρίως εντός του ελληνικού βασιλείου, και ιδιαίτερα η Βυζαντινή Αυτοκρατορία πρόσφεραν μια σειρά από θέματα προς ανάπτυξη, ενώ ταυτόχρονα νοηματοδοτούσαν διαφορετικά τις σελίδες της παγκόσμιας ιστορίας. Μέσα από μια ελληνοκεντρική οπτική, εύλογα διαφοροποιούνταν, λ.χ., η θέση και ο ρόλος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα της ρωμαϊκής κυριαρχίας στον ελληνικό χώρο είτε η σχέση των Σταυροφόρων με το Βυζάντιο. Η ιστορία αποτελούσε απαραίτητο στοιχείο της ελληνικής ταυτότητας, καθώς η εμφάνιση και η ενδυνάμωση ανταγωνιστικών ορθόδοξων εθνών στα Βαλκάνια διαμφισβητούσε το εθνικό υποκείμενο και οδηγούσε εντονότερα στην ανάγκη εθνικοποίησης τόσο των κατοίκων του ελληνικού κράτους όσο και των υπόδουλων ορθόδοξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σε αυτό το πλαίσιο, η προβολή του Βυζαντίου και η ανάδειξή του ως προγονικής κληρονομιάς λει-

---

εμπνευστής και συντάκτης των εκπαιδευτικών προγραμμάτων για την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Βλ. C. Delacroix, F. Dosse και P. Garcia, *Les courants historiques en France. 19e-20e siècles*, Παρίσι, Armand Colin, 1999, σ. 53-56.

29. Τα προγράμματα αλλά και συνήθως οι σύντομες περιλήψεις των ανακοινώσεων που λάμβαναν χώρα στις αίθουσες των δύο συλλόγων φιλοξενήθηκαν στις σελίδες των ομώνυμων περιοδικών οργάνων τους.

τούργησε ανταγωνιστικά προς τους υπόλοιπους βαλκανικούς εθνικισμούς. Η θεματολογία των διαλέξεων συνδέεται με τις εξελίξεις της εθνικής ιστοριογραφίας, απηχούσε τις μεταβολές και τον κυρίαρχο βηματισμό της.

Η διδασκαλία της εθνικής ιστορίας προϋπέθετε τον ενθουσιασμό, τη συναισθηματική εμπλοκή του ακροατή, την ταύτισή του με τους ήρωες, τα θετικά πρότυπα:

Τις δεν ανετινάσσετο και ακουσίως από του βάρθρου του, ότε η νεότης του Πανεπιστημίου ομού και του άσπεως το γήρας συνήρχοντο επί το αυτό, όπως ακούσωσιν αυτού αφηγουμένον εν συγκινήσει τας νίκας του Βελισσαρίου και του Ηρακλείου, του Νικηφόρου Φωκά και του Βασιλείου, ότε οιοινεί ανηρτημένοι από των χειλέων του αφηγήτορος πάντες παρίσταντο εις τας τελευταίας επωδύνας ημέρας της βασιλευούσης και εις τας υστάτας του εσχάτου βασιλείως στιγμάς ή ενόμιζον άλλοτε χαίροντες, ότι απηχεί εις τα ότα των η βοθή των μαχών και ο επινίκιος αλαλαγμός των ελευθερωτών της πατρίδος³⁰.

Το παραπάνω απόσπασμα από τον επικήδειο που εκφωνεί ο Σπ. Λάμπρος για τον Παπαρρηγόπουλο περιγράφει με τον πιο γλαφυρό τρόπο τα συναισθήματα των ακροατών του («Παρνασσού»). Ενθουσιασμός, χειροκροτήματα ή κατανυκτική σιωπή που την ακολουθούσε το ξέσπασμα των χειροκροτημάτων ή των γέλιων. Στερεότυπες αντιδράσεις, που συναντάμε σε πολλές από τις περιγραφές των διαλέξεων και των μαθημάτων και οι οποίες υποδεικνύουν, στην πραγματικότητα, έναν τρόπο ακρόασης της εθνικής ιστορίας, («εκπαίδευαν») τους θεατές στη συμμετοχή τους στο ακροατήριο. Σε αυτό που ήταν το «δράμα» της ιστορίας, στην τελετουργική διαδικασία, όπως οριζόταν κάθε φορά από τους κανονισμούς και τα καταστατικά, σε μια διαδικασία άκρως ιεραρχημένη, το κοινό και ο ρήτορας αναλάμβαναν τους συγκεκριμένους ρόλους τους. Το κοινό αντιδρούσε, συμμετείχε, ερχόταν προετοιμασμένο για να μάθει την ιστορία των προγόνων του και, μέσω αυτής της («συγγενικής») σχέσης, να προσδιορίσει τον εαυτό του. Ο ρήτορας, ο δάσκαλος, οδηγούσε τους συμμετέχοντες σε αυτό το παρελθόν, όχι πάντοτε με επιτυχία, άλλοτε λόγω έλλειψης ακροατηρίου και άλλοτε λόγω δικής του αδυναμίας. Σε αυτή την εικόνα, όμως, έπρεπε να παραμείνουν κυρίως τα κατάμεστα ακροατήρια και η συγκίνηση του κοινού, ενός εθνικού κοινού η προσέγγιση του οποίου ήταν, θεωρητικά τουλάχιστον, πιο εύκολη, στο μέτρο που μια προφορική ανακοίνωση, ένα μάθημα, σε αντίθεση με ένα ακόμη και εκλαϊκευμένο κείμενο σε ένα περιοδικό, μπορούσε να υπερβεί τον σκόπελο του αναλφαβητισμού.

Ο πολύ μεγάλος αριθμός των συλλόγων και οι διαφορετικές λειτουργίες

30. Σπ. Λάμπρος, «Επικήδειος αποχαιρετισμός εις Κωνσταντίνον Παπαρρηγόπουλον», *Λόγοι και Άρθρα 1887-1902*, Αθήνα 1902, σ. 303-307.

που επιτέλεσαν εντός και εκτός της ελληνικής επικράτειας δυσκολεύει την αποτίμηση αυτών των ακροατηρίων. Από τα στοιχεία που έχουμε για συλλόγους όπως ο «Παρνασσός» ή ο «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως», παρά τη σχετική ρητορεία, δεν προκύπτει ότι τα μαθήματα αυτά, ως αναγνώσματα, ως εσπερινά μαθήματα ή ως διαλέξεις, μπόρεσαν να κινητοποιήσουν ευρύτερα σύνολα. Στην πραγματικότητα, φαίνεται ότι συνέρρεαν σε αυτά κυρίως εγγράμματοι αναγνώστες, μέλη της μεσαίας και ανώτερης τάξης, καθώς και φοιτητές ή μαθητές. Αναφέρομαι και πάλι στα μαθήματα και στις διαλέξεις, όχι στους εορτασμούς ή στις επετείους, οι οποίες, από τη φύση τους, προσείλκυαν ένα πολύ ευρύτερο ακροατήριο, δυναμική που αποτυπώνεται και στις περιγραφές για τον εορτασμό των πενήντα χρόνων της Επανάστασης του 1821 με την ανέγερση ανδριάντων του Ρήγα Φεραίου και του πατριάρχη Γρηγορίου Ε'³¹. Λίγα χρόνια αργότερα, ο εορτασμός της ίδιας επετείου πρόσφερε στο αθηναϊκό κοινό την πρώτη ιστορική έκθεση κειμηλίων και έγινε η αφορμή για ένα συμβάν από εκείνα που συγκροτούν τη δημόσια ιστορική μνήμη.

Το 1884 ο «Παρνασσός», σε συνεργασία με το πνευματικό του τέκνο, την «Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία» (ΙΕΕΕ)³², διοργάνωσε για πρώτη φορά στην πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου έκθεση κειμηλίων του Αγώνα του 1821, επιδιώκοντας να προσελκύσει ευρύτερο κοινό και να εμπλουτίσει τις συλλογές της. Η «Έκθεση Μνημείων του Ιερού Αγώνος», όπως ονομάστηκε, άνοιξε τις πύλες της για το κοινό στις 25 Μαρτίου 1884. Στην τελετή των εγκαινίων, παρουσία της βασιλικής οικογένειας, του πρωθυπουργού και πλή-

31. Βλ. Χάρης Εξερτζόγλου, «Πολιτικές τελετουργίες στη νεότερη Ελλάδα: Η μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε' και η πενηνταετηρίδα της ελληνικής επανάστασης», *Μνήμων* 23 (2001), *Εόρτιος Τριακονταετίας*, 153-182, και Γιώργος Τζεδόπουλος, «Εθνική ομολογία και συμβολική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: Οι εθνομάρτυρες», *Μνήμων* 24 (2002), 107-143.

32. Η «Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία» ιδρύθηκε το 1882, με πρωτοβουλία του Σπ. Λάμπρου. Στα ιδρυτικά μέλη της περιλαμβάνονταν πανεπιστημιακοί όπως ο Νικόλαος Πολίτης, ο Γεώργιος Κρέμος, ο Αντώνιος Μηλιαράκης, ο δημοσιογράφος Τιμοθέων Φιλήμων και ο ποιητής Γεώργιος Δροσίνης κ.ά. Η Εταιρεία στους στόχους της, σύμφωνα με την ιδρυτική της πράξη, περιελάμβανε «την περισυναγωγήν ιστορικής και εθνολογικής ύλης και αντικειμένων, συντελούντων εις διαφώτισιν της μέσης και νεωτέρας ελληνικής ιστορίας και φιλολογίας, του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού και σύστασιν μουσείου και αρχείου περιλαμβανόντος τα τοιαύτα μνημεία του εθνικού βίου». Βλ. και Χαρίκλεια Γ. Δημητράκοπούλου, *Η ίδρυσις της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, Αθήνα 1982, σ. 4. Η πρόταση για την έκθεση αποσκοπούσε στη συγκέντρωση κειμηλίων για τη συγκρότηση ενός μουσείου για το 1821.

θους επισήμων, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος προσφώνησε τον βασιλιά. Στην αντιφώνησή του ο τελευταίος στάθηκε ιδιαίτερα στο όφελος που θα αποκόμιζε η νέα γενιά από την παρακολούθηση της έκθεσης³³. Η έκθεση διήρκεσε δεκατέσσερις ημέρες, κατά τη διάρκεια των οποίων την επισκέφθηκαν 26.000 άνθρωποι³⁴. Η έκθεση είχε εισιτήριο, παρά τις αντιδράσεις μερίδας της κοινής γνώμης, που θεώρησε άστοχο να καταβάλει κανείς αντίτιμο για να γνωρίσει τα τεκμήρια της προγονικής κληρονομιάς. Τελικά, καθορίστηκαν ημέρες και ώρες ελεύθερης εισόδου, ενώ οι μαθητές δεν πλήρωσαν εισιτήριο. Από τους 26.000 επισκέπτες, οι 17.000 παρακολούθησαν την έκθεση χωρίς να καταβάλουν χρήματα. Οι περισσότεροι ανήκαν στις «τάξεις του λαού», ανάμεσά τους και πολλές γυναίκες, καθώς και εργάτες που επωφελήθηκαν από τις αργίες του Πάσχα, ενώ αισθητή ήταν η παρουσία των μαθητών και των φοιτητών. Ο Τύπος εξέφρασε την ικανοποίησή του για το γεγονός ότι ο «απλός» κόσμος είχε αγκαλιάσει την έκθεση, η οποία είχε συγκινήσει τους παλαιότερους και είχε διδάξει τους νεότερους. Η *Εφημερίς* του Δ. Κορομηλά, η οποία υποδέχτηκε με ενθουσιασμό την έκθεση, δημοσίευσε σε συνέχειες αναλυτική περιγραφή της, που συνεχίστηκε και μετά το πέρας της³⁵.

Η οργάνωση της έκθεσης του 1884 αποτελούσε μια νέα διαδικασία προσέγγισης ενός ευρύτερου κοινού, με τις δικές της πειραρχίες, αλλά και τα δικά της αιτούμενα. Όπως επισήμανε ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, ο οποίος είχε αναλάβει την επιλογή των εκθεμάτων, τα περισσότερα δεν είχαν ιδιαίτερες επεξηγηματικές λεζάντες, καθώς επρόκειτο για οικεία, γνωστά αντικείμενα, τα οποία όμως τώρα, μέσα στις προθήκες, και με την επιλογή και την κατάταξή τους, αποκτούσαν άλλο νόημα, συνθέταν τη δική τους αφήγηση για την Επανάσταση του 1821, μια αφήγηση εξόχως πειστικότερη και διδακτικότερη, όπως έδειξε, άλλωστε, και η συμμετοχή του κόσμου, από τα δημόσια μαθήματα. Η συμμετοχή του κοινού αποκτούσε τα χαρακτηριστικά μιας κοινής λατρείας, όπου όλοι λάμβαναν μέγρος συγκροτώντας τον δικό τους κόσμο αληθείας μέσα από τη θέαση των αντικειμένων. Οι ιστορικοί –και θυμίζω εδώ ότι η ΙΕΕΕ συγκροτήθηκε από νέους λόγιους– αναλάμβαναν

33. Βλ. «Τα εγκαινία της εκθέσεως», *Εφημερίς*, φ. 86, 26 Μαρτίου 1884, σ. 2-3.

34. Βλ. και *Έκθεσις μνημείων του Ιερού Αγώνος, τη επιμελεία του Φιλόλ. Συλλόγου «Παρνασσού» και της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος. Κατάλογος, Αθήνα 1884. Περιγραφή των εκθεμάτων στο Δελτίον της Εβδομάδος, φ. 4, 25 Μαρτίου 1884, σ. 1-3.*

35. Η σειρά των δημοσιευμάτων, υπό τον ενδεικτικό τίτλο «Δάφνια και Τρόπαια», ξεκίνησε στις 27 Μαρτίου 1884 (φ. 88) και συνεχίστηκε για τους επόμενους δύο μήνες, σε 13 συνέχειες.

ναν να συγκροτήσουν το πρόσφατο παρελθόν μνημειοποιώντας το, αποστερώντας το ουσιαστικά από τις εντάσεις και τις πολιτικές συνδηλώσεις του. Το εγχείρημα είχε συνέχεια με την ίδρυση του μουσείου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας.

Εάν ο 19ος αιώνας υπήρξε, κατά τη διατύπωση του Κ. Θ. Δημαρά, ένας αιώνας «ιστορικής ανησυχίας», είναι σαφές ότι αυτή η ανησυχία διαχύθηκε με πολλαπλούς τρόπους προς διαφορετικούς αποδέκτες: εκδοτική κίνηση, δημιουργία συλλόγων, καθιέρωση τελετών και εορτών, διαλέξεις και δημόσια μαθήματα συντέλεσαν καθοριστικά στη διαμόρφωση της εικόνας του παρελθόντος. Τη διάχυση και την πρόσληψη της ιστορικής γνώσης την καθόρισαν ποικίλες διαδικασίες που επηρεάστηκαν, σε σημαντικό βαθμό, από τη σύνθεση και την ταυτότητα των εκάστοτε ακροατηρίων: Έλληνες ή ξένοι, αυτόχθονες ή ετερόχθονες, πλούσιοι ή φτωχοί, αστοί ή αγρότες. Η εθνικότητα, η καταγωγή, η οικονομική κατάσταση, ο τόπος κατοικίας αποτέλεσαν στοιχεία που καθόρισαν την ταυτότητα των αποδεκτών αλλά και του παραγόμενου προϊόντος. Οι μαρτυρίες της εποχής υποδεικνύουν ότι υπήρξε ένα κοινό που τροφοδοτούσε διαρκώς με την παρουσία του τη διεξαγωγή τελετών, διαλέξεων, δημόσιων μαθημάτων που αναφέρονταν στην εθνική ιστορία και είχαν στόχο να εμψυχίσουν τις εθνικές αξίες και ιδεώδη. Μπορούμε με σχετική βεβαιότητα, όπως προαναφέραμε, να θεωρήσουμε ότι το κοινό αυτό, το κύριο μέρος του, το αποτελούσαν εγγράμματοι κάτοικοι της πρωτεύουσας και των μεγάλων αστικών κέντρων. Ωστόσο, δεν διαθέτουμε παρά ανεπαρκή στοιχεία για να προσεγγίσουμε τους τρόπους και τους χρόνους διάδοσης της εθνικής ιστορικής αφήγησης στους ευρύτερους αγροτικούς πληθυσμούς, καθώς και τις διαδικασίες πρόσληψής της από αυτούς τους πληθυσμούς, κατά τεκμήριο εκτός εγκυκλίου παιδείας και με πολύ λιγότερες προσβάσεις σε μηχανισμούς διάδοσης της εθνικής ιστορίας, όπως αυτοί που αναφέρθηκαν παραπάνω.

Οι μηχανισμοί αυτοί διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του ιστοριογραφικού προϊόντος, το οποίο δεν πρέπει να αντιμετωπιστεί απλώς ως ένα διανοητικό προϊόν αλλά ως αποτέλεσμα των πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών μέσα στις οποίες δημιουργήθηκε³⁶. Η διαπίστωση δεν περιορίζεται

36. Η γενικότερη στροφή της ιστορίας της ιστοριογραφίας, στο πλαίσιο αναστοχασμού και διεύρυνσης των θεματικών και των προσεγγίσεών της, οδήγησε από την αντιμετώπιση του ιστορικού έργου ως διανοητικού προϊόντος μεμονωμένων ιστορικών και των μαθητών ή των αντιπάλων τους, με τη δημιουργία γενεαλογιών της ιστορικής γραφής (βλ. ενδεικτικά G. P. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century*, Λονδίνο 1913· Eduard Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie*, Μόναχο/Βερολίνο 1936), στη μελέτη γενικότερα της ιστορικής γνώσης, του ιδεολογικού ρόλου που επιτε-

μόνο στην παραγωγή ενός σημαντικού αριθμού ιστοριογραφικών κειμένων με στόχο ακριβώς τη δημόσια ανακοίνωση, την εκφορά στις πανεπιστημιακές αίθουσες, στις αίθουσες των συλλόγων, ή και σε δημόσιες επετειακές συναθροίσεις, εκ των οποίων τα περισσότερα δημοσιεύθηκαν αυτοτελώς στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο ή ενσωματώθηκαν σε μεγαλύτερες συνθέσεις. Πρόκειται για κείμενα τα οποία, διατηρώντας τον προφορικό χαρακτήρα τους, μπόλιασαν συχνά την ιστοριογραφική παραγωγή με διδακτισμό, έντονες ρητορικές διατυπώσεις, συναισθηματικό λόγο και, βέβαια, με έναν ιστορικό λόγο που, από τη φύση του, διέθετε ανεπαρκή τεκμηρίωση. Μένει να μελετηθεί η σχέση ρήτορα-ακροατή, αλλά και γενικότερα ιστοριογράφου-κοινού, ως μια δυναμική αμφίδρομη επικοινωνιακή σχέση, η οποία, σε μεγάλο βαθμό, καθόρισε και το περιεχόμενο, τη στοχοθεσία και τη διατύπωση των κειμένων, τα οποία επιδίωκαν να ανταποκριθούν στον κοινό ορίζοντα των προσδοκιών, να καλύψουν, διαμορφώνοντάς τις παράλληλα, τις προσδοκίες που είχε γενήσει η εξαγγελία τους³⁷. Μια σχέση «συναλλαγής», η οποία επηρέασε καθοριστικά και τα δυο της μέρη: με τα λόγια του κατ' εσχολήν ειδικού σε αυτήν: «ως δι' ηλεκτρισμού, από του γράφοντος προς το κοινόν, και από του κοινού προς τον γράφοντα»³⁸.

λεί στο εκάστοτε χωροχρονικό πλαίσιο, των θεσμών παραγωγής της αλλά και των μηχανισμών διάδοσής της (βλ. ενδεικτικά Arnaldo Momigliano, *Essays in Ancient and Modern Historiography*, Οξφόρδη, Blackwell, 1977 και Ernst Breisach, *Historiography: Ancient, Medieval and Modern*, Σικάγο 1983).

37. Τις πρόσφατες δεκαετίες έχουν διευρυνθεί οι μελέτες για την επικοινωνιακή φύση του ιστοριογραφικού έργου, καθώς και τη σχέση αναγνώστη και παραγόμενου προϊόντος. Οι περισσότερες από αυτές τις μελέτες έχουν επηρεαστεί κυρίως από τη θεωρία της λογοτεχνικής κριτικής και ιδιαίτερα τη θεωρία της πρόσληψης, με κύριο εισηγητή τον Hans Robert Jauss. Βλ. Hans Robert Jauss, *Η θεωρία της πρόσληψης. Τρία μελετήματα*, ελλ. μτφρ. Μίλτος Πεχλιβάνος, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1995 και τη συνέντευξη του συγγραφέα στον Μίλτο Πεχλιβάνο [περ. *λόγου χάριν* 1 (φθινόπωρο 1992), 19-31].

38. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορικά Πραγματεία κατ' εκλογήν του συγγραφέως*, Αθήνα 1889, σ. 20.

Vangelis Karamanolakis

HISTORY AND ITS PUBLIC
FROM UNIVERSITY ASSEMBLY HALLS
TO THE VOLUNTARY ASSOCIATIONS

(SUMMARY)

This article follows the formation and the evolution of the relationship that the University of Athens established with its public through the courses and the events it organized. It mainly focuses on the nationalization processes of urban literate population through the construction and the propagation of knowledge about the glorious past of its ancestors. Furthermore, it examines the hegemonic, ideological and instructive role of the professors but also of the University graduates, who, through various practices such as the creation of associations, the organization of lectures or exhibitions of historic relics, tried to surpass the impediments that illiteracy and the use of *katharevousa*, the purist form of the language, posed to the diffusion of historical knowledge –and through this, to the diffusion of national consciousness– to larger strata of the Greek state's population and amongst the Orthodox inhabitants of the Ottoman Empire in a period of nationalist conflict in the Balkans.

Η συγκρότηση της εθνικής ιστοριογραφίας
Η ελληνική ιστοριογραφία και τα Βαλκάνια

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΑΛΚΑΝΙΟΓΝΩΣΙΑ, 1833-1913

Είναι προφανές ότι στο θέμα της ελληνικής «βαλκανιογνωσίας», όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις περιοδολόγησης, το 1833 είναι συμβατική χρονική αφετηρία. Δεν υπονοεί ότι πριν από αυτό υπήρχε πλήρης άγνοια για τους προς βορρά σύνοικους λαούς. Ούτε η λέξη «βαλκανιογνωσία» υπονοεί, εξάλλου, ότι μετά το 1833 υπήρχε αναγκαστικά συγκροτημένη αντίληψη περί της «βαλκανικότητας» κάποιων λαών¹. Απλώς, μετά το όριο αυτό, ο εξελισσόμενος προβληματισμός των Ελλήνων για τον γύρω κόσμο έχει πλέον ως δεδομένη τη δική του κρατική υπόσταση άρα και τη δικαίωση των ιστορικών του επιχειρημάτων και των επαναστατικών του επιλογών. Γι' αυτό άλλωστε αποκαλείται εδώ η βαλκανιογνωσία («ελληνική»). Το 1913 είναι πολύ περισσότερο διακριτό όριο για το είδος της γνώσης. Με τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων παγιώνεται πλέον ευρέως η στερεότυπη εικόνα των βαλκανικών κρατών. Ό,τι ακολούθησε έκτοτε θεωρήθηκε απλώς ως «επανάληψη» μιας ιστορίας· επανάληψη την οποία όμως εξασφάλιζε η εμπειρωμένη πλέον σ' όλους γνώση της ιστορίας αυτής· ένας πραγματικός φαύλος κύκλος. Σε κάθε περίπτωση στο πλαίσιο αυτής της παρουσίας, με τη λέξη «βαλκανιογνωσία» δεν εννοείται μόνον η επιστημονική γνώση της ιστορίας των βαλκανικών λαών. Η ακαδημαϊκή ιστοριογραφία, με την αυστηρή έννοια του όρου, περί Βαλκανίων, την

Η ανακοίνωση βασίζεται σε τρέχον (β' εξάμηνο 2002) ερευνητικό πρόγραμμα του Τμήματος Βαλκανικών Σπουδών του ΑΠΘ, το οποίο χρηματοδοτεί ευγενώς το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ). Το πρόγραμμα καλύπτει τη χρονική περίοδο 1830-1940 και υλοποιείται από πενταμελή ομάδα φοιτητών.

1. Η έννοια και η ιδιότητα της βαλκανικότητας, με την τρέχουσα αρνητική σημασία, είναι, ως γνωστόν, δυτικό στερεότυπο, που παγιώθηκε στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα. Βλ. Maria Todorova, *Βαλκάνια. Η δυτική φαντασίωση*, μτφρ. Ιουλία Κολοβού, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 78-98. Για το πώς και σε ποια επίπεδα βιώνόταν πράγματι η κοινή νοτροπία των βαλκανικών λαών εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βλ. Paschalis Kitromilides, "Balkan Mentality": History, Legend, Imagination", *Nations and Nationalism* 2, τχ. 2 (1996), 163-191.

περίοδο αυτή είναι πενιχρή· περιορίζεται στο περιθώριο της αναδυόμενης βυζαντινής ιστοριογραφίας και της ακμαίας φιλολογίας. Εννοούνται οι κάθε είδους δημοσιεύσεις, ιστορικές, διαφόρων βαθμών επιστημοσύνης, αλλά επίσης γλωσσολογικές, λαογραφικές και δημοσιολογικές, οι οποίες είδαν το φως της δημοσιότητας κατά το 19ο αιώνα σε έντυπη μορφή και μας διαφωτίζουν απ' ενός για τις όψεις του βαλκανικού προβληματισμού των Ελλήνων, απ' ετέρου για την πορεία που είχε ο προβληματισμός αυτός σε συνάρτηση με το σχηματισμό και την πολιτική των βαλκανικών κρατών. Το τελικό επιχείρημα που θα υποστηριχθεί είναι ότι η ελληνική βαλκανιογνωσία (και η σχετική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα, ως μικρό μόνον υποσύνολό της) δεν αποτελούν παρά ανάκλαση της ελληνικής αυτογνωσίας. Άλλωστε κι αυτή η «βαλκανική χερσόνησος» την περίοδο αυτή ονομάζεται από πολλούς «ελληνική»². Ο τουρκικός όρος «Βαλκάνια» δεν ήταν ακόμη πολιτικά ορθός.

Η διερεύνηση της δημιουργίας γνώσης για τα Βαλκάνια ως μιας ιστορικής διαδικασίας θέτει επιπρόσθετους αλλά πάντως συναφείς προβληματισμούς: Ποιοι παρήγαγαν τη γνώση, με ποιες πηγές, με ποια κίνητρα και αφορμές, για ποιους αποδέκτες και πώς τη διοχέτευαν στην κοινή γνώμη; Αν βέβαια υπήρχε κοινή γνώμη για θέματα τόσο σύνθετα και μακρινά, όπως ήταν οι ξένοι λαοί και οι χώρες τους³. Οι απαντήσεις σ' αυτά τα ερωτήματα συνδέονται με ποικίλα θέματα της εσωτερικής και της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας, της ιστορίας της εκπαίδευσης⁴ και του Τύπου, του εκσυγχρονισμού της κοινωνίας και της συγκρότησης του κράτους· με ζητήματα και διλήμματα ιδεολογικά, που αφορούσαν όχι μόνο στον πληθυσμό του βασιλείου αλλά και στους ομογενείς στα όμορα κράτη. Κατ' αρχάς πρέπει να σταθμιστούν τα θέματα αυτά.

Χρησιμοποιώντας ως αποκλειστική πηγή το έντυπο υλικό είναι προφανές ότι αναφερόμαστε σε γνώση η οποία παρήχθη από εγγράμματους για εγγράμματους και ότι φυσικά έχει την αφετηρία της σε προεπαναστατικά και άλλα κείμενα του ελληνικού Διαφωτισμού, τα οποία συνέχιζαν να βρίσκονται στις βιβλιοθήκες και να διαβάζονται. Στα κείμενα αυτά, όπως έχει ήδη επισημανθεί από άλλους, η διάκριση των Ελλήνων από τους λοιπούς

2. Βλ. Βλάσιος Σκορδέλης, *Εγκόλπιον του Ελληνόπαιδος*, Αθήνα 1861, σ. 60.

3. Βλ. το σχετικό προβληματισμό επίσης στη μελέτη του Κ. Σβολόπουλου, «Ο ελληνικός Τύπος απέναντι στο σερβικό ζήτημα 1804-1830», *Συνεργασία Ελλήνων και Σέρβων κατά τους απελευθερωτικούς αγώνες 1804-1830*. 1ο Ελληνοσερβικό Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 181-183.

4. Σαφή τεκμήρια εμφανίζονται στο *Ανθολόγιο κειμένων που εξέδωσε η Χριστίνα Κουλούρη με τίτλο Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914)*, Αθήνα 1988.

βαλκανικούς λαούς –ακόμη κι από τους Βλάχους και τους Αρβανίτες– με κριτήριο τη γλώσσα είναι δεδομένη. Συναφής με τις ιδεολογικές επιταγές της εποχής ήταν επίσης η απόπειρα σύνδεσης των λαών αυτών με το ύστερο –κυρίως μεσαιωνικό τους– παρελθόν, η αδρή χαρτογράφησή τους, η σύνδεσή τους με ιδιαίτερα εθνικά χαρακτηριστικά και η εν γένει ήπια αντιμετώπισή τους ως ομόδοξων, στο πλαίσιο του εκπνέοντος βαλκανικού ριζοσπαστισμού⁵. Για το πόσο συμβατή ήταν η γνώση αυτή με την καθημερινή εμπειρία εγγραμμάτων και αγραμμάτων πολλά μπορούν να υποτεθούν. Προσωπικά πιστεύω ότι η πολιτισμική διάκριση της εργασίας ήταν –και θα παρέμενε για πολλά ακόμη χρόνια– ο βασικότερος παράγοντας ετεροπροσδιορισμού στα Βαλκάνια μετά τη θρησκεία. Ο βραβευθείς το 1860 στον Ράλλειο Ποιητικό Διαγωνισμό Γρηγόρης Σταυρίδης-Παρλίτσεφ, που βρισκόταν στην Αθήνα το 1849-50, μαρτυρεί ότι οι φοιτητές χλεύαζαν με υποτιμητικούς χαρακτηρισμούς τους Καστοριανούς μαστόρους εξαιτίας της σλαβοφωνίας τους⁶. Η ιστορία της περιφρόνησης αυτής επέπρωτο να έχει πολλά ακόμη επεισόδια.

Η διάκριση αυτού του είδους ίσχυε αναμφίβολα και για τους συγγραφείς των βιβλίων και άρθρων βαλκανικού ενδιαφέροντος. Εξάλλου, σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, οι συγγραφείς αυτοί προέρχονταν σε μεγάλο βαθμό από περιοχές, ελληνικές ή οθωμανικές, όπου συμβίωναν αλλόγλωσσοι και αλλόθρησκοι. Ήταν άτομα που μέσα από την εκπαίδευσή τους πέρασαν από μια κουλτούρα ή από μια κοινωνική τάξη σε μια άλλη και πίστεψαν πως κατά τη διαδικασία αυτή ανακάλυψαν τις πραγματικές τους ρίζες. Άλλοι απ' αυτούς έζησαν ως ετερόχθονες, διακρίθηκαν ως ακαδημαϊκοί ή γυμνασιακοί δάσκαλοι, στρατιωτικοί ή πολιτικοί και προσπάθησαν κατόπιν να στρέψουν την κοινή γνώμη στα προβλήματα των ιδιαιτέρων υποδούλων πατρίδων τους, μερικές φορές μάλιστα με καθυστέρηση μιας ή και περισσότερων γενεών. Μερικοί ήταν δίγλωσσοι Μακεδόνες, Αρβανίτες της Ηπείρου ή της ελληνικής επικράτειας, «Θρακκο-Σερβο (ή Σλαβο)-Βούλγαροι» κ.ά., που προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν θεωρητικά και πρακτικά τα γλωσσικά προβλήματα: άλλο-

5. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα 1990, σ. 111-138· Dimitris Livianos, "Christians, Heroes and Barbarians: Serbs and Bulgarians in the Modern Greek Historical Imagination (1602-1950)", Dimitris Tziolas (επιμ.), *Greece and the Balkans: Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment*, Aldershot, υπό έκδοση. Βλ. επίσης τις παρατηρήσεις του Peter Mackridge, "The Greek Intelligentsia 1780-1830: A Balkan Perspective", Richard Clogg (επιμ.), *Balkan Society in the Age of Greek Independence*, Λονδίνο 1981, σ. 63-84.

6. Βλ. την Αυτοβιογραφία του Γκριγκόρ Παρλίτσεφ (Γρηγόριος Σταυρίδης), που επιμελήθηκε ο Μίμης Σουλιάωτης και μετέφρασε ο Αντρέας Αντρέου, Αθήνα 2000, σ. 65.

τε χτίζοντας, με λεξικά και μεθόδους⁷, κι άλλοτε γκρεμίζοντας, με απαξιωτικούς αφορισμούς, γέφυρες επικοινωνίας. Ένας από αυτούς ήταν ο Μαργαρίτης Δήμιτσας, από την «βουλγαρωτάτη Αχρίδα»⁸, με σπουδές στην Αθήνα και τη Γερμανία. Δίδασκε τους φιλομαθείς σλαβόφωνους της γενέτειράς του ελληνικά δέκα σχεδόν χρόνια πριν ο συμπατριώτης και συνομήλικός του Παρλίτσεφ τους διδάξει βουλγαρικά. Έχοντας αποτύχει στη γλωσσική κάθαρση της Μακεδονίας, αφιερώθηκε στην κάθαρση του ελληνικού παρελθόντος από τους Σλάβους⁹. Μάλιστα, ενώ έκανε εκπαιδευτική καριέρα και στην Αθήνα, ήρθε σε προστριβή με τον Παπαρρηγόπουλο, ο οποίος, κατά τον Δήμιτσα, είχε επιδείξει αδιαφορία και αγνωστικισμό στο χειρισμό του ζητήματος της καταγωγής του Σκεντέρμπεη, όταν εκφράστηκαν υποψίες ότι μπορεί να είχε και σλαβικό αίμα¹⁰. Τυπικός «βαλκανιολόγος» στα τέλη του 19ου αιώνα ήταν ο Ηπειρώτης Χρήστος Χριστοβασίλης, που, μετά από περιπετειώδη νιάτα, κατέληξε δημοσιογράφος στην Ακρόπολη ειδικός για βαλκανικά θέματα και μάλιστα για την Αλβανία, υποστηρικτής της ελληνοαλβανικής ένωσης και συνεργάτης αργότερα του Νεοκλή Καζάζη στη διεκδίκηση της Βορείου Ηπείρου. Ακόμη πιο αμφιλεγόμενη προσωπικότητα ήταν ο προγενέστερός του Αναστάσιος Κουλουριώτης, Αρβανίτης και «αλβανολόγος» κι αυτός, εκδότης της ελληνόγλωσσας εφημερίδας *Η Φωνή της Αλβανίας* καθώς και εκπαιδευτικών εγχειριδίων, που κινήθηκε επιτιθεία στο μεταίχμιο των δύο εθνικισμών, πριν προσχωρήσει ολοκληρωτικά στον αλβανικό¹¹.

7. Βλ. π.χ. Α. Ι. Κουλουριώτης, *Αλβανικόν Αλφαβητάριον κατά το εν Ελλάδι ομιλούμενον αλβανικόν ιδίωμα, εκκαθαρισθέν και επιδιορθωθέν βοήθημα των γονέων και εγχειριδίων των αλβανικών τέκνων*, Αθήνα 1882· Κωνσταντίνος Χριστοφορίδης, *Γραμματική της αλβανικής γλώσσης κατά την τοσκικήν διάλεκτον*, Κωνσταντινούπολη 1882· Μιχαήλ Γ. Μπούατζής, *Γραμματική Ρωμανική ήτοι Μακεδονοβλαχική*, Βουκουρέστι 1863· Κωνσταντίνος Νικολαΐδης, *Ετυμολογικόν λεξικόν της κουτσοβλαχικής γλώσσης*, Αθήνα 1909· Ιωάννης Δημητριάδης, *Γραμματική της σλαβονικής γλώσσης*, Κωνσταντινούπολη 1850· Αθανάσιος Ι. Μάνος, *Νέα μέθοδος προς εκμάθησιν της βουλγαρικής γλώσσης*, Βάρνα 1885.

8. Στην εργασία του ιατρού Μιχαήλ Περδικάρι, *Ερμήλος ή Δημοκριθροάκλειτος*, τ. 1, Βιέννη 1817, αναφέρεται ότι «ετελείωσε εις την βουλγαρωτάτην Αχρίδα».

9. Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ο Βόρειος Ελληνισμός κατά την πρώτη φάση του Μακεδονικού Αγώνα (1878-1894)*. Απομνημονεύματα Αναστασίου Πηχεώνα, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 359.

10. Πβ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Γεώργιος Καστριώτης ή Σκεντέρμπεης», *Εστία* 1, τχ. 1 (4 Ιανουαρίου 1876), 4-6 και Μαργαρίτης Γ. Δήμιτσας, *Κριτικά έρευνα περί της καταγωγής και εθνικότητας του Γεωργίου Καστριώτου του Σκεντέρμπεη*, Αθήνα 1877, σ. 1.

11. Ηλίας Σκουλίδας, «Ο Αναστάσιος Κουλουριώτης και το έργο του. Συμβολή στη μελέτη των ελληνοαλβανικών σχέσεων (β' μισό 19ου αι.)», *Δωδώνη* 21, τχ. 1 (1992), 221-248.

Η διαμόρφωση και η πορεία αυτής της κατηγορίας των συγγραφέων, οικονομικών μεταναστών αρχικά και προσφύγων αργότερα ή διγλωσσών του ελληνικού βασιλείου, ήταν, νομίζω, καθοριστική για την ελληνική βαλκανιολογία – και όχι μόνον για την ελληνική. Τα γραπτά τους αντικατοπτρίζουν τις συνθήκες της μετοικεσίας και τα προβλήματα της εγκατάστασής τους ή για άλλους την αντίφαση που βίωσαν ως διγλωσσοί. Όταν μάλιστα η καταγραφή και η έκδοση βιβλίων έπαυσε να είναι αποκλειστικό προσόν των λογίων κύκλων, τότε το πάθος μεγάλωσε. Επαρχιακοί δάσκαλοι, πρόεδροι σωματείων, αξιωματικοί του στρατού, γιατροί και δημοσιογράφοι ήταν πλέον απαλλαγμένοι πλήρως από τα σύνδρομα της βυζαντινής κοινοπολιτείας. Η συμβίωση με αλλόγλωσσους και αλλόθρησκους, που οι ίδιοι ή οι γονείς τους είχαν γνωρίσει στο παρελθόν, ξεχάστηκε οριστικά. Το βιβλιογραφικό χορό έσυραν ποιητές όπως ο Γεώργιος Προυσαίος, που εξέδωσε το 1879 το αιματοβαμμένο «ιστορικόν ποίημα» ο *Πανσλαυισμός και Ελληνισμός*, ή ο ρομαντικός και κουραστικά ρητορικός Παναγιώτης Συνοδινός, που το 1885 απάγγειλε στους στύλους του Ολυμπίου Διός άσματα πέντε για τη Μακεδονία¹².

*Οι την Μακεδονίαν μας ζητούντες τίνες είσθε;
Η ανθρωπότης σάς καλεί περίεργος, προβήτε!
Με βδελυγμίαν ερωτούν τα έθνη πώς καλείσθε;
Επώνυμοι δεν έχουνσιν οι νόθοι κ' οι αλήται·
Του κόσμου το κριτήριον τους τίτλους σας προσμένει,
Περγαμηνάς πολιτισμού ζητεί η οικουμένη.*

*«Ρουμούνιοι! Σέρβοι! Βούλγαροι!». Ναι. Σεις. Αλλ' είπατέ μου.
Σεις είσθε τίνες; έχετε καθόλου ιστορίαν;
Τόσον πτωχά επίθετα δεν ήκουσα ποτέ μου.
Και Σεις λοιπόν εις των εθνών βιοίτε την χορείαν;
Της χώρας τ' Αλεξάνδρου μας λοιπόν ως κληρονόμοι
Υψούσθε εις τους όνυχας και Σεις και Σεις ακόμη;
Και Οστρογότθους ήκουσα, Κάφρους, Γαλάτας, Ούνους,
Ήκουσα Τούρκους, Άραβας, Πέρσας, Λυδούς, Τυρίους
Αλλά τους Σέρβους πώποτε, ουδέποτε Ρουμούνους.
Βουλγάρους μόνον ήκουσα του Κρούμου τους αγρίους.
Αυτοί όταν κατέπιπτε του Γένους μας ο Λέων
Λύκοι πεινώντες ώρμησαν εκ Σκυθικών σπηλαίων.*

Ποιες ήταν οι πηγές των κειμένων είναι ένα άλλο βασικό ερώτημα. Η κλασική φιλολογία και η αρχαιολογία, των οποίων αφθονούσαν οι ικανοί

12. Παναγιώτης Συνοδινός, *Η Μακεδονία. Ποίημα εις άσματα πέντε*, Αθήνα 1885, σ. 11.

θεράποντες, δεν πρόσφεραν παρά μόνον αμυντικά επιχειρήματα. Τα βυζαντινά κείμενα, από την άλλη, δεν μπορούσαν βεβαίως να στηρίξουν μια αναθεωρητική ή έστω φιλική ματιά των βαλκανικών λαών και έτσι ήταν μοιραίο η αντίπαθεια να καταστεί «παραδοσιακή» και σύμφωνη προς τις πηγές¹³. Έγραφε ο Ν. Ι. Κ[οκκώνης] στη μεσαιωνική *Ιστορία των Βουλγάρων* κατά τη διάρκεια της Ανατολικής Κρίσης:

Δυστυχώς εν τη μελέτη ταύτη οι αναγιγνώσκοντες δεν θέλουσιν εύρει άλλο ειμή αφήγησιν, ως επί τω πλείστον, διαρπαγών και φόνων και λεηλασιών, επιδρομάς αίτινες επέφερον πανταχού την ερήμωσιν και την καταστροφήν, και αντεκδικήσεις φοβερών ωμοτήτων. Διότι η ιστορία πραγματευομένη περί ασήμων λαών μη έχουσα να αναγράψη χαρακτήρας επιφανών ανδρών, μηδέ να αναφέρη αξιοσημείωτα συμβάντα επιδράσαντα επί του όλου βίου της ανθρωπότητος, περιορίζεται μόνον εις την ξηράν καταγραφών των πεπραγμένων, και προκειμένου περί βαρβάρων εθνών, τα οποία εν τω βίω των αφήκαν μακρά ίχνη αίματος και δακρύων, εγγράφει αυτά μετά ψόγου εις τας αιματηράς δέλτους της¹⁴.

Η ύπαρξη μελετών Δυτικοευρωπαϊών συγγραφέων βαλκανικού ενδιαφέροντος –μερικές φορές μάλιστα μεταφρασμένων– επίσης ευνοούσε τον συγκεκριμένο προσανατολισμό της βιβλιογραφίας. Δεν υπάρχει χαρακτηριστικότερο και γνωστότερο παράδειγμα από τον Fallmeyer, αλλά δεν είναι ούτε το πρώτο ούτε το μοναδικό¹⁵. Ο Johann Georg von Hahn, συγγραφέας των *Albanesische Studien* (Γένα 1854), που υποστήριξε ότι οι Ηπειρώτες, οι Μακεδόνες και οι Ιλλυριοί ήταν μεν συγγενείς αλλά όχι Έλληνες, ήταν για χρόνια το αντίπαλο δέος των ελλήνων «Αλβανολόγων», που διέθεταν, κοντά στην αρχαιογνωσία τους, το πλεονέκτημα καλύτερης γνώσης της αλβανικής γλώσσας¹⁶. Τα ευρωπαϊκά περιηγητικά κείμενα ειδικότερα, παρά τις φοβερές αδυναμίες τους, μελετήθηκαν με θρησκευτική ευλάβεια και έγιναν αφορμή

13. Παύλος Καλλιγιάς, *Μελέτα Βυζαντινής Ιστορίας από της πρώτης μέχρι της τελευταίας αλώσεως, 1205-1453*, Αθήνα 1894, σ. 68.

14. Ν. Ι. Κ[οκκώνης], *Ιστορία των Βουλγάρων από της εμφανίσεως αυτών εν Ευρώπη μέχρι της υπό των Οθωμανών κατακτήσεως*, Αθήνα 1877, σ. γ'-δ'.

15. Βλ. Γιώργος Βελουδής, *Ο Jakob Philipp Fallmeyer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα 1982, σ. 24-25.

16. Βλ. π.χ. το βιβλίο του Υδραίου καθηγητή του γυμνασίου Παναγιώτη Δ. Κουπιτώρη, *Μελέτη ιστορική και φιλολογική περί της γλώσσας και του έθνους των Αλβανών. Μέρος Α'*, Αθήνα 1879, σ. 12-14 αλλά και την παλαιότερη διατριβή του Κοζανίτη Νικόλαου Νικοιλή, *Περί της αυτοχθονίας των Αλβανών ήτοι Σκιπιτάρ. Πραγματεία ιστορικοφιλολογική*, Γοττίγγη 1855, που ξεκίνησε ως απάντηση στον Hahn και μάλιστα προκάλεσε και τα σχόλια του Fallmeyer. Βλ. Έλλη Σκοπετέα, *Φαλμεράιερ. Τεχνάσματα του αντίπαλου δέους*, Αθήνα 1997, σ. 161-163.

για ατέρμονες συζητήσεις και αντεγκλήσεις μεταξύ των λογίων. Η ίδια η αντίληψη περί βαλκανιολογίας ως μιας επιτήδεια χειραγωγούμενης εθνογραφικής διπλωματίας ξεκίνησε ακριβώς από τα ευρωπαϊκά αυτά κείμενα βαλκανικού προβληματισμού, για να φτάσει στις αρχές του 20ού αιώνα σε έρευνες πεδίου επί κρατική πληρωμή, με προκατασκευασμένα αποτελέσματα. Οι στατιστικές του Ubicini, π.χ., για τον πληθυσμό της Ευρωπαϊκής Τουρκίας θεωρήθηκαν εξ αρχής διαβλητές και ο ίδιος κακοχαρακτήριστηκε ως φραγκολεβαντίνος από ανώνυμο συνεργάτη της Πανδώρας, μολοντί με περισσή καθαρευουσιάνικη χάρη.

Επειδή εν τοις λεξικοίς των ζώντων συγγραφέων μάτην εξήτησαμεν μέχρι τούδε το όνομά του, διά τούτο ίσως, δεν θέλομεν φανή κατακριτέοι, αγνοούντες τις και πόθεν ο κ. Ουβικίνης, και αν δεν είναι εκ των αμφιβίων εκείνων της Τουρκίας παρόικων, οίτινες ούτε Ιταλοί εισιν, ων φέρουσιν ονόματα, ούτε Έλληνες, ων διαστρέφουσι την γλώσσαν, ούτε Τούρκοι ών τινες έχουσιν αισθήματα¹⁷.

Η κριτική κατέληγε ότι η στατιστική ήταν χωρίς νόημα, γιατί το βασικό επιχείρημα ότι οι βαλκανικοί λαοί μισούνται ήταν ανυπόστατο.

Ηρώτησε να μάθη ο κ. Ουβικίνης πόσοι Βούλγαροι ηγωνίσθησαν ανδρείως υπέρ της Ελληνικής ανεξαρτησίας, πόσοι Έλληνες οικούσιν εν ταις βουλγαρικαίς πόλεσιν ως ιθαγενείς, και ότι σήμερον Θρακοβούλγαροι είναι λέξεις περιλαμβάνουσα εις έν τη Ελληνικήν και Βουλγαρικήν εθνικότητα; Ο δε ισχυρισμός του είναι άντικρυς αντικείμενος τη αληθεία. Έλληνες, Βούλγαροι, Σέρβοι, Αλβανοί, Βλάχοι, εισίν όλοι οι διασπαρέντες κρικοί της ραγείσης βυζαντινής αλύσειω, εις ένωσιν τείνοντες, έν αίσθημα έχοντες, μία εθνικότητα, την βυζαντινήν, έν γένος αναγνωρίζοντες¹⁸.

Τα σχόλια περιττεύουν.

Η πληροφόρηση για την τρέχουσα κατάσταση στις βαλκανικές χώρες ήταν επίσης συναρτημένη από την εξελισσόμενη τεχνολογία και την αναπτυσσόμενη διπλωματία. Η ανυπαρξία πρεσβείας στο Βελιγράδι έκανε την Αθήνα να φαίνεται στην άκρη του κόσμου¹⁹. Αρχικά ο Τύπος μετέφερε περιορισσότερο φήμες παρά διασταυρωμένα γεγονότα, που κατά κανόνα έφταναν με επιστολές από το πλησιέστερο μέρος που είχε απευθείας επικοινωνία με την Αθήνα, ακτοπλοϊκή κυρίως. Η έλλειψη επικοινωνίας καθόριζε όχι μόνον τους χρόνους αλλά και τα φίλτρα των ειδήσεων στα μεγάλα ειδησεογραφικά πρακτορεία. Π.χ. οι στρατιωτικές ειδήσεις για τη Βοσνία (στάσεις, μεθο-

17. Ανώνυμος, «Ο κ. Ουβικίνης και οι εν Τουρκία Χριστιανοί», Πανδώρα 4, τχ. 80 (15 Ιουλίου 1853), 201-204.

18. Ανώνυμος, «Ο κ. Ουβικίνης...», σ. 204.

19. Αιών, 25 Ιουνίου 1839.

ρικά προβλήματα κ.λπ.) για δεκαετίες προέρχονταν από επίσημες τουρκικές πηγές πληροφόρησης. Από τη στιγμή που οι εφημερίδες στις βαλκανικές πρωτεύουσες πολλαπλασιάστηκαν και οι σιδηρόδρομοι μαζί με τον τηλεγράφο ένωσαν την Κωνσταντινούπολη με τα Βαλκάνια, και η ροή προς την Αθήνα έγινε τακτικότερη και ο όγκος των πληροφοριών εντυπωσιακός –κυρίως αναδημοσιεύσεις– μολοντί όχι πάντα προς όφελος των διμερών σχέσεων. Άλλοτε οι εκδότες μετέφεραν αυτούσια, ακόμη και στις πρώτες σελίδες των ελληνικών εφημερίδων, ολόκληρα άρθρα από τον ξένο Τύπο, προκειμένου να ενισχύσουν συγκεκριμένες διπλωματικές επιλογές, μέσω της αντίδρασης που ενδεχομένως θα προκαλούσαν τα δηκτικά σχόλια που περιείχαν²⁰. Ακόμη χειρότερες ήταν οι συνέπειες, όταν στην επιλογή των μεταφερομένων ειδήσεων παρεμβάλλονταν αγανακτισμένοι και ασφυκτιούντες ομογενείς, που χρησιμοποιούνταν ευρύτατα ως «ειδικοί ανταποκριτές». Κάτω από τον τίτλο «Το δίκαιον εν Ρωμουνία» αναφέρεται στην *Εφημερίδα*²¹ η εξής ειδήση:

Στέφανος Στάντζος, Βούλγαρος το γένος, εδάρη υπό του έλληνος Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τελευταίον εν Ρουμανία, διότι ύβρισε τους έλληνας. Τοιούτο δε μίσος τρέφουσιν οι Βλάχοι, και ιδίως οι της μέσης τάξεως άνθρωποι, ώστε αφορμήν ευρόντες ίνα καθ' έλληνος επιτεθώσιν, Θρασείς διά λόγων κατά του Μαυροκορδάτου επέπεσαν και μυριάς κατέβαλον προσπαθείας, όπως αμέσως παραπεμφθή εις δίκην.

Το συμπέρασμα ήταν ότι η δικαιοσύνη στη Ρουμανία δεν λειτουργούσε, αφού ο Μαυροκορδάτος δεν είχε πετύχει την αναβολή της δίκης αλλά του ζητήθηκε να φέρει αμέσως τους μάρτυρές του. Οι δικαστές το έπραξαν, ισχυρίζεται η *Εφημερίς*, λόγω του συμβολισμού που υπήρχε στην υπόθεση: ένας Μαυροκορδάτος, και μάλιστα Αλέξανδρος, εναγόταν από έναν Βούλγαρο.

Εδώ ακριβώς τίθεται το θέμα των κινήτρων και των αφορμών για την παραγωγή βαλκανικών γνώσεων και σχολίων. Η γνώση αυτή διαμορφώνεται πάνω στην προκρούστεια κλίνη των πολιτικών και ιδεολογικών αντιφά-

20. Στον Αιώνα, 10 Μαρτίου 1881, αναδημοσιεύτηκε άρθρο από την *Allgemeinen Zeitung*, με τίτλο «Η Ελλάς και οι Σλάβοι του Αίμου». Ο εκδότης επισήμανε με υποσημείωση ότι το άρθρο πιθανόν το είχε γράψει Σέρβος και ότι σαφώς εξέφραζε σλαβικές απόψεις αλλά το έκρινε «μη στερούμενον ενδιαφέροντος», χαρακτηρισμός περιέργως για άρθρο που κάλυψε ολόκληρη την πρώτη σελίδα. Στις 10 Ιουλίου 1880 η ίδια εφημερίδα είχε δημοσιεύσει σε πρωτοσέλιδο άρθρο του Βρετανού βουλευτή C. L. FitzGerald, «Οι Αλβανοί και το αλβανικόν ζήτημα», που είχε πρωτοεμφανιστεί στο *MacMillan's Magazine*.

21. *Εφημερίς*, 19 Σεπτεμβρίου 1878. Βλ. επίσης τις συνεχείς ανταποκρίσεις από όλες τις βουλγαρικές πόλεις στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, που παρουσίαζαν τα προβλήματα των Ελλήνων της Ανατολικής Ρωμυλίας.

σεων που χαρακτηρίζουν την Ελλάδα του 19ου αιώνα. Ο μεγαλοϊδεατισμός, πριν δεχτεί τους σοβαρούς κλονισμούς του Κριμαϊκού και του Ρωσοτουρκικού Πολέμου, ενεθάρρυνε ακόμη μελέτες σύγκλισης και συνεργασίας, ενότητας και αδελφότητας με τους βαλκανικούς λαούς. Ο πραγματικός εχθρός, υποστήριζαν διάφοροι, ήταν η Αγγλία ή η Ρωσία, ο πανσλαβισμός ή ο καθολικισμός²². αυτοί υπονόμουν τις σχέσεις της Ελλάδας με τους γείτονές της²². Οι σχέσεις όμως αυτές δεν ήταν σε καμία περίπτωση ισότιμες. Οι βαλκανικοί λαοί υποτιμούνταν, οι γλώσσες τους, στο βαθμό που είναι γνωστές και διακριτές, αναιρούνταν –δεν ήταν γλώσσες αλλά ιδιώματα–, τα φυσικά τους χαρακτηριστικά περιπαίζονταν, οι αρετές τους και κυρίως η ιστορία τους αμφισβητούνταν. Οι Ρουμάνοι, π.χ., σύμφωνα με τον Αιώνια δεν έπρεπε να προτιμήσουν ως επίσημη γλώσσα της Μολδοβλαχίας «την λεγομένη ρουμουνική» αλλά την ελληνική που χρησιμοποιούνταν στις εκκλησίες και το δημόσιο τομέα. «Τί όφελος έχουν από την σύμμικτον και ανώμαλον γλώσσαν του χωρικού λαού των, όσον κι αν την στολίσωσι διά των μεταφράσεων και της μικράς ρουμουνικής φιλολογίας;»²³ Και στην Αλβανία υπήρχε το ίδιο πρόβλημα. «Τοιαύτη [γλώσσα] ελλείπει παρά τοις Αλβανοίς, η γλώσσα των δεν είναι γλώσσα ως αι άλλαι· αυτή είναι απεναντίας γλωσσικόν ιδίωμα και ουχί ιδία γλώσσα, διότι η αλβανική λεγομένη γλώσσα ουδέν των συστατικών των απαρτιζόντων την γλώσσαν έχει...»²⁴ Για όλους αυτούς τους Βαλκάνιους («αδελφούς») περίσσευε ένα αρνητικό σχόλιο, ακόμη και όταν αναγνωριζόταν ότι η Ελλάδα δεν μπορούσε να διακόψει την πορεία της εθνογένεσής τους.

Ήδη η όλως τεχνητή και κατ' επίφασιν αυτοφυής ανακίνησης του εθνικού εν Αλβανία προβλήματος άρχεται λαμβάνουσα πραγματικώτεραν υπόστασιν, ην ημείς τουλάχιστον ουδαμώς πρέπει να υποτιμήσωμεν, βέβαιοι όντες ότι η προ της ανεξαρτησίας ροπή εν οικεί θυμαστώσ και ορμεμφύτως παρ' απάσι τοις λαοίς και τοις μάλλον ακατεργάστοις και αρχαιοτρόποις²⁵.

Όταν όμως οι επιτυχίες τους στον πόλεμο και τη διπλωματία, η γεωγραφική επέκταση, η εμφανής πρόοδος των κοινωνιών τους, μεγεθυμένες κατάλληλα από τον αντιπολιτευόμενο Τύπο, διέψευδαν τις ελληνικές εκτιμήσεις

22. Βλ. π.χ. Π. Καλιέρας, *Η ρωσοφοβία και ο πανσλαβισμός ή η πολιτική πορεία της Δύσεως και Ρωσίας ως προς την Ελλάδα και της Ελλάδος ως προς εκουτήν μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1860, σ. 14. Τέτοιες ιδέες επιβιώνουν και λίγο αργότερα, πριν ενταθούν οι εθνικές αντιπαράθεσεις. Βλ. π.χ. το άρθρο «Επί των βουλγαρικών», *Αιών*, 10 Ιουνίου 1881, όπου η Ρωσία εγκυλιείται ως υποκινητής του βουλγαρικού ανθελληνισμού.

23. *Αιών*, 19 Φεβρουαρίου 1841.

24. *Αιός*, 6 Σεπτεμβρίου 1877.

25. *Σφαίρα*, 12 Μαΐου 1880.

(στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα), τότε ενεργοποιούνταν το σύνδρομο της κακομοιριάς και της μιζέριας και ο σχετικός προβληματισμός²⁶: Πώς πέσαμε τόσο χαμηλά ακόμη και με τα βαλκανικά μέτρα σύγκρισης; Ποιος φταίει; Γιατί δεν μπορούμε να εργαστούμε συστηματικά στο στρατό και την εκπαίδευση, όπως αυτοί; Γιατί δεν οριοθετούμε κι εμείς τις επιδιώξεις μας σαν έθνος; Γιατί δεν φανατιζόμαστε; Γιατί δεν μισούμε όσο πρέπει τους εχθρούς μας, ώστε να αγρυπνούμε πάντα; Ο Βερναρδάκης στον εισιτήριο λόγο του στο μάθημα της «Γενικής Ιστορίας και Φιλολογίας» το 1862 αναρωτιόταν: Αφού η πρώιμη διανοητική ανάπτυξη της Ελλάδας την οδήγησε τελικά στην παρακμή

[...] δεν ήτο φρονήσεως άρα γε πολιτικής έργον, των μεν επιστημών και γραμμάτων ν' απέγευε τις φειδωλότερον και ευλαβέστερον το έθνος, να εδίδοτο δε εις αυτό αγωγή και ανατροφή στρατιωτικωτέρα, τηρουμένης μεν ούτω στενοτέρας της προς την ηρωικήν εποχήν των Κλεφτών και της επαναστάσεως συναφείας, παρέχοντος δε του όλου ελληνικού βασιλείου όψιν παρεμφερεστέραν προς τινα μάχικα και φιλοπόλεμα Σλαυικά φύλα της Ευρωπαϊκής Τουρκίας, άτινα περιηχούσι σήμερα κλαγγήν όπλων, εν ω τα ημέτερα εσκωρίασαν εις τας θήκας των²⁷;

Ο Δημήτριος Βέης, μέλος του πατριαρχικού εθνικού συμβουλίου, έγραφε το 1875: «Φίλοι συμπατριώται μιμηθείτε το παράδειγμα των χοιροβοσκών Σέρβων, των εκτεθλυμένων Μολδοβλάχων και των ημιαγρίων Μαυροβουινών, ως αστόχως αποκαλείτε τους λαούς τούτους»²⁸. Φυσικά όσο μεγαλύτερη είναι η ελληνική συντριβή τόσο μεγαλύτερη είναι η κυβερνητική ευθύνη που αναλογεί. «Τί δε συμβαίνει μεταξύ ημών και των πολεμίων; Οι πεφημισμένοι έξυπνοι Έλληνες απεδείχθησαν οι μωρότεροι του κόσμου, άξιοι να έχωσιν ηγήτην και αυτόν ακόμη τον Δεληγιάννην, οι δε πεφημισμένοι ως χονδροκέφαλοι Βούλγαροι ανεδείχθησαν ο ευφυσέστερος λαός του κόσμου»²⁹. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι υπήρχε μια συστηματική χειραγώγηση όλου του εκδοτικού και δημοσιογραφικού χώρου, οπωσδήποτε όμως η σκωπτική διάθεση δεν έλειπε.

26. Γ. Ξενουδάκης, *Λόγοι εκφωνηθέντες εν τη βουλή των Ελλήνων κατά την έκτακτην (της Γ' περιόδου) σύνοδον των πολεμικών προπαρασκευών και εις την Κρήτην αφωρόντες*, Αθήνα 1867, σ. 28-29.

27. Δ. Ν. Βερναρδάκης, *Λόγος εισιτήριος εις το μάθημα της Γενικής Ιστορίας και της Φιλολογίας εκφωνηθείς τη 20 Ιανουαρίου 1862 εν τω Πανεπιστημίω Οθωνος*, Αθήνα 1862, σ. 15.

28. Δημήτριος Βέης, *Το βουλγαρικόν ζήτημα και αι νέαι πλεκτάνας του Πανσλαυισμού εν Ανατολή*, Αθήνα 1875, σ. ζ'.

29. *Μη Χάνεσαι*, 5 Μαΐου 1883.

Ο Σουρής, maitre του είδους και ιδιαίτερα ευαίσθητοποιημένος στα βαλκανικά θέματα, έγραψε μετά την προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας.

*Αν τώνντι δεν στερήσθε γενναιότητος και θάρρους,
Αν εντρέπεσθε να τρώτε από ένα κι' άλλον μπάτσαις,
Γιατί βρίζετε στους δρόμους νύχτα 'μέρα τους Βουλγάρους
Σαν γειτόνισσαις γυναίκες, σαν τις πρόστυχαις κυράτσαις;
Τί χαρά σαν τους Βουλγάρους, εάν ήμεθα κι' ημείς
Οι απόγονοι πατέρων τόσης δόξης και τιμής!*

*Τί τους θέλετε τους λόγους τα ψηφίσματα τα τόσα;
αν το λέη κι' η καρδιά σας, αν τώνντι σας βαστά,
ας μιλήση το τουφέκι, ας δεθή ευθύς η γλώσσα,
Και κατάστηθα ελάτε 'στους Βουλγάρους εμπροστά.
Τί φωνάζομ' εδώ πέρα περί όπλων και πολέμων;
Μας βαστάς; εμπρός! Οι Σλάβοι μας προσμένουν εις τον Αίμον.*

Η πυκνότητα των δημοσιευμάτων, η ένταση και η χροιά των σχολίων ήταν άμεσα συναρτημένες με τις εξελίξεις του Ανατολικού Ζητήματος, το οποίο αποτελούσε για ολόκληρη την υπό εξέταση περίοδο το σημείο αναφοράς και αξιολόγησης και αυτής της εσωτερικής πολιτικής σκηνής της Ελλάδας. Οι συμμαχίες, οι άμπωττες εξεγέρσεις, οι πόλεμοι, οι αναδιατάξεις, οι επεμβάσεις των Δυνάμεων, οι προπαγάνδες, οι εκκλησιαστικές διαμάχες και η ανταρτική δράση στη βαλκανική οθωμανική επικράτεια πυροδοτούσαν μελέτες και άρθρα σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι η εσωτερική πολιτική σκηνή των βαλκανικών κρατών, όσο βίαιη και ενδιαφέρουσα κι αν ήταν. Το βασικότερο υπο-θέμα που καλύπτει χρονικά ολόκληρη την περίοδο είναι το θέμα του πανσλαβισμού, θέμα που φυσικά έχει τις ρίζες του στον πρώιμο αντιρωσισμό της καποδιστριακής περιόδου, αλλά στην πορεία του χρόνου συνδέθηκε αφ' ενός με το σύνδρομο της ελληνικής φυλετικής καθαρότητας, αφ' ετέρου με τον απογαλακτισμό των ομόδοξων από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τις επιπτώσεις του στον κατακερματισμό της Ευρωπαϊκής Τουρκίας.

Η ποιοτική μεταβολή του αντισλαβισμού είναι κλασικό παράδειγμα για να γίνει κατανοητή η εξέλιξη που επέρχεται στο αναγνωστικό κοινό –την εγγράμματη κοινή γνώμη– της Ελλάδας. Η αλλαγή της γεωγραφίας των συνόρων, μέσα από διπλωματικές περιπέτειες και απογοητεύσεις, τροποποίησε διαρκώς τις έννοιες του «εντός» και του «εκτός», («μακρινός») και («κοντινός»), («εχθρός») και («φίλος»). Το ίδιο συμβαίνει και με την απλή πάροδο του χρόνου, που απομάκρυνε τη μνήμη της σύμπραξης άλλων Βαλκανίων στην Επανάσταση ή μείωνε διαρκώς την παρουσία των ομογενών στις όμορες χώρες. Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση διεύρυνε και τεκμηρίωνε την αντιπάθεια προς τους

Σλάβους³⁰. Η βυζαντινή ιστορία έδινε το απαραίτητο λούστρο. Ο δημόσιος λόγος γινόταν όλο και πιο πατριωτικός και οι βόρειοι εχθροί όλο και πιο συγκριμένοι, όλο και πιο αναγνωρίσιμοι, αφού οι πολυπληθείς εφημερίδες έβριθαν από σχετικά αναγνώσματα και οι διαλέξεις εθνικού προβληματισμού πύκνωναν. Οι πατριωτικοί σύλλογοι, όπου και πάλι πρωταγωνιστούσαν οι ετερόχθονες, δεν θα αργήσουν να εμφανιστούν και να πέσουν λάβροι στον αγώνα των δικαίων με σαφέστερο στόχο τους Βούλγαρους.

Παρ' όλα αυτά είναι δύσκολο να ισχυριστεί κανείς ότι πριν από την εποχή του Μακεδονικού Αγώνα η κοινή γνώμη η ευαισθητοποιημένη στα βαλκανικά ζητήματα εκτεινόταν πολύ πιο έξω από τα αστικά κέντρα, ότι το αναγνωστικό κοινό και το ακροατήριο των ενημερωτικών διαλέξεων ήταν τόσο πολυπληθές ή ότι οι σχετικές εκδόσεις ήταν τόσο πολυάριθμες. Η οσμή του αίματος μετά το 1903 άλλαξε την κατάσταση άρδην και η επιστράτευση των Βαλκανικών Πολέμων κατέστησε τα στερεότυπα κτήμα όλων ανεξαιρέτως των Ελλήνων υπηκόων. Το θέατρο, ο Καραγκιόζης, η λογοτεχνία και η ποίηση –(Η φλογέρα του βασιλιά) αποτελεί κλασικό παράδειγμα–, τα εκλαϊκευτικά φυλλάδια, οι λιθογραφίες, τα επιστολικά δελτάρια αλλά και η εγκύκλια εκπαίδευση έδωσαν στη βαλκανιογνωσία διαστάσεις πολύ μεγαλύτερες από κάθε άλλη φορά³¹. Όμως η «βαλκανιογνωσία» του Μακεδονικού Αγώνα και του 1912-13 ήταν η χειρότερη δυνατή υποθήκη, κατ' ευφημισμόν μόνο γνώση, στην πράξη αρνητική προπαγάνδα ανάλογη με τις απαιτήσεις των κηρυγμένων και ακήρυκτων πολέμων.

Μολοντί κυρίαρχη, είναι παρατραβηγμένο να ισχυριστεί κανείς ότι η πολεμική του πανσλαβισμού και του αντιβουλγαρισμού είναι τα μόνα βαλκανικά θέματα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Κατ' αρχάς η εξέλιξη του ημερησίου Τύπου έδωσε την ευκαιρία για αρκετά λεπτομερή, τηρουμένων των αναλογιών, πληροφόρηση για τα τεκταινόμενα. Τα νεοεμφανιζόμενα εικονογραφημένα περιοδικά, τα ετήσια ημερολόγια, τα περιοδικά ποικίλης ύλης, τα γυναικεία και τα νεανικά, τα επιστημονικά και τα εγκυκλοπαιδικά, αναζητούσαν επίσης θέματα και εικόνες από τα Βαλκάνια, όχι βέβαια μανιωδώς. Η βιβλιογραφία αυτή περιέχει σε λελογισμένες δόσεις πληροφορίες για την ιστορία και

30. Βλ. τα προτεινόμενα για τους φοιτητές της ιστορίας αναγνώσματα στο «Το εν Πανεπιστημίου μάθημα της ιστορίας του ελληνικού έθνους», *Πανδώρα* 5 (1854-1855), 555.

31. Βλ. Ελιζα-Αννα Δελβερούδη, «Η καλλιέργεια του πατριωτικού αισθήματος στη θεατρική παραγωγή των αρχών του 20ού αιώνα», Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1988, σ. 285-314· Φίλιππος Ηλιού, «Σχολικά εγχειρίδια και εθνικισμός. Η προσέγγιση του Δημήτρη Γληνού», *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων*, Αθήνα 1993, σ. 259-278.

το φολλλόρ των βαλκανικών κρατών και σε μικρές για τη λογοτεχνία τους ή διάφορα επιστημολογικά ζητήματα· ενώ αφθονότερα είναι τα θέματα και οι φωτογραφίες από τη ζωή των ηγεμόνων τους. Φυσικά η «λογιότερη» αυτή θεματολογία περιστρέφεται επίσης γύρω από τους άξονες προβληματισμού των Ελλήνων. Ποια είναι η απώτερη καταγωγή και η ιστορική πορεία των λαών αυτών; Ποια είναι τα φυσικά χαρακτηριστικά τους και πόσο μέρος τους είναι ελληνικό; Πώς απέκτησαν την ελευθερία τους; Ποια είναι η θέση των Ελλήνων στις κοινωνίες τους; Πώς αξιολογείται ο πολιτισμός τους; Ποια είναι η θέση του μονάρχη τους στην πολιτική; Είναι ευνόητο ότι η θεματολογία αυτή καθώς και ο όγκος των δημοσιευμάτων προόδευσαν όχι μόνον ανάλογα με τους ελληνικούς προβληματισμούς αλλά και με την παραγωγή νέων (ιστορικών) γεγονότων, εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής. Στα μέσα του 19ου αιώνα οι βαλκανικοί λαοί είχαν μόνο μια ομιχλώδη μεσαιωνική ιστορία, ενώ στις αρχές του 20ού έχουν αποκτήσει και νεότερη.

Με αυτά τα πολιτικά και κοινωνικά συμφραζόμενα η εξέλιξη της ελληνικής βαλκανικής βιβλιογραφίας ήταν σχεδόν ένας μονόδρομος, αλλά η απόλυτη περιοδολόγηση με βάση τις γνωστές τομές είναι ριψοκίνδυνη. Οι κρίσεις, όπως αναφέρθηκε, πυκνώνουν τις αναφορές στα Βαλκάνια, αλλά είναι τόσο πολλές που τελικά οι τάσεις συμφύρονται. Μολονότι μπαίνει κανείς στον πειρασμό να εντοπίσει την τομή που οι ελληνοβουλγαρικές ή οι ελληνορουμανικές σχέσεις παίρνουν την κατιούσα ή να εξετάσει τις απαρχές και την πορεία της ατελέςφορης ελληνοαλβανικής προσέγγισης, ωστόσο η κατάσταση είναι συνθετότερη σχεδόν σ' ολόκληρη τη διάρκεια του 19ου αιώνα.

Στις αρχές, από την ομόδοξη σούπα το ελληνικό λόγω ενδιαφέρον προσέλυε τόσο η Σερβία, εξαιτίας της επιτυχημένης επανάστασής της, όσο και οι παραδουνάβιες ηγεμονίες, λόγω της ιδιόρρυθμης αστικής ζωής που αναπτυσσόταν εκεί μεταξύ ελληνισμού και ρουμανισμού³². Μέχρι τα μέσα του 19ου οι «Θρακο-Σερβο-Βούλγαροι» κι όλοι οι εκ Μακεδονίας, στο βαθμό που κινούσαν το ενδιαφέρον, αναπαύονταν, μάλλον άνετα, στη φιλόξενη αγκάλη του ελληνικού έθνους –μάλιστα είχαν εκπρόσωπό τους τον περίφημο τυχοδιώκτη Στρατηγό Χατζήχηρήστο στην εθνοσυνέλευση του 1844– χωρίς όμως υπερβολική στοργή³³. Στο ποίημά του «Ο Πρωτομάρτυς Ρήγας» το 1842 ο

32. Γ. Γ. Παπαδόπουλος, «Περί του εν Βλάχοις Ελληνισμού», *Πανδώρα* 10, τχ. 224 (1860), 169-176 και 10, τχ. 225 (1860), 194-204· Δ. Ν. Κουκούλης, «Αι Παραδουνάβιαι Ηγεμονίαι», *Πανδώρα* 13, τχ. 298 (1862), 220-225.

33. Βλ. τα ενδιαφέροντα κείμενα του Ικέσιου Λάτρη, *Προς τους εν Θράκη και αλλαχού συμπατριώτας τους καλούντας εκαυτούς Βουλγάρους*, Εν Γλαστώνι [sic] 1860 και του Ε., *Ο Βουλγαρισμός προ του ιστορικού, του εθνοπολιτικού και εκκλησιαστικού βήματος*,

Σμυρναίος ποιητής Θεόδωρος Ορφανίδης ήδη περιλάμβανε όλα τα μοτίβα για τον κίνδυνο του χειραγωγούμενου από τις Δυνάμεις πανσλαβισμού³⁴.

*Ω Σεις μωροί μισέλληνες, οπόσων τους απείρους
Κατά καιρούς ακούομεν αναδεισάτους λήρους!
Ω νέες Φαλμεραϊκοί αναδεικνύοντες μόνον
Της χαμερπούς καρδιάς σας το μίσος και τον φθόνον
Κι αναδιφούντες, Βέβηλοι!, την κόνην ημιθέων
Διά σκοπόν πασίγνωστον και καταφρονητέον!
Οι καταισχύνην φέροντες στην γην της γεννητής σας
Συκοφαντίας γράφοντες καθυπαγορευθείσας!
Απατεώνας των λαών! Αγύρται των γραμμμάτων!
Ειπέτε! Είναι σλαβικόν είδος κατορθωμάτων
Μια δεκάς να μάχεται με εκατό ξιφήρεις,
Και έν σαθρόν ακάτιον με είκοσι τριήρεις;*

Και οι Αλβανοί –περιστασιακά κι αυτοί οι μουσουλμάνοι Αλβανοί– παρά τη σαφή διάκριση του γένους τους απολάμβαναν σχετικής ασυλίας για δεκαετίες³⁵.

Μέσα στη δεκαετία του 1850 και του 1860, μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο εκδηλώθηκε και διευρύνθηκε από τη μια ο προβληματισμός για τη σχέση

Κωνσταντινούπολη 1864, αλλά και τις μελέτες του Ιωάννη Δημάκη, *Η πολιτευτική μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων*, Αθήνα 1991, σ. 89-157 (ειδικότερα 50, 92 και 96) και της Ελπίδας Βόγλη, «Πολίταις της αναγεννηθείσης Ελλάδος». Τα κριτήρια της ελληνικής ιθαγένειας στον Αγώνα της ανεξαρτησίας (1821-1828)», *ΚΑ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 115-130. Ειδικά για την εικόνα των Βουλγάρων στην Ελλάδα βλ. τις εργασίες της Nadja Danova, «Les Bulgares vus par les intellectuels grecs à la fin du XVIIIe et au début du XIXe siècles», *Πνευματικές και πολιτιστικές σχέσεις Ελλήνων και Βουλγάρων από τα μέσα του 18^{ου} έως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα*. Α΄ Ελληνοβουλγαρικό Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 157-167 και του Gunnar Hering, «Die Bulgaren in den Schriften Griechischer intellectueller in der Ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts», στον τόμο που επιμελήθηκε η Maria A. Stassinopoulou, *Gunnar Hering, Nostos: Gesammelte Schriften zur Südosteuropäischen Geschichte*, Φρανκφούρτη 1995, σ. 49-72. Πβ. επίσης Livianos, «Christians, Heroes...». Στις μελέτες αυτές περιλαμβάνονται όλοι σχεδόν οι σχετικοί τίτλοι ελληνικών μελετών για τη Βουλγαρία.

34. Ο Πρωτομάρτυς Ρήγας και η Ελληνική Επανάσταση, *ποίημα διά την εορτήν της 25ης Μαρτίου, ημέραν επετείου αυτής*, Αθήνα 1842, σ. 13.

35. Βλ. *Εφημερίς των Αθηνών*, 17 Ιουλίου 1825, όπου αναφέρεται ότι «[...] και ολίγον να έλειπεν ακόμη εκείνος ο μικρός ίσκιος της θρησκείας, η συμμαχία των Ελλήνων με τους Αλβανούς θα ήταν προ καιρού στερεωμένη». Βλ. επίσης τη διαφωτιστική εργασία του Elias G. Skoulidas, «The Perception of the Albanians in Greece in the 1830s and '40s. The Role of the Press», Stefanie Schwandner-Sievers & Bernd J. Fischer (επιμ.), *Albanian Identities. Myth and History*, Λονδίνο 2002, σ. 172-181.

Ελλήνων και Σλάβων, που συμπαρέσυρε και το θέμα της θέσης των Αλβανών ως εξισορροπητικού παράγοντα· από την άλλη, αντίστροφα, έγιναν αισθητά τα σκιρτήματα των Βουλγάρων, επίτονη η χειραφέτηση των Ρουμάνων και ακόμη πιο επαχθής για τα ελληνικά συμφέροντα η αγροτική τους μεταρρύθμιση³⁶. Οι Σέρβοι και οι Μαυροβούνιοι αντιμετώπιζονταν διαρκώς με απλόχερη φιλικότητα, την οποία ενίσχυαν τα αιώνια αλλά κατά κανόνα ατελέσφορα διπλωματικά ειδύλλια. Πίσω από τα στερεότυπα της αδελφότητας, των κοινών βιωμάτων και της γενναιότητας των ηγεμόνων τους, μόλις μετά βίας φαίνεται το λανθάνον σύνδρομο ζήλιας για τους «χοιροβοσκούς» και τους «ημιμαγρίους», οι οποίοι, όμως, απολάμβαναν τη σκανδαλώδη για τους Έλληνες συμπαράσταση της Ευρώπης και ήταν πάντα έτοιμοι να αναλάβουν πολεμικές εκστρατείες³⁷. Γενικά η πορεία των κρατών αυτών διέψευδε περίτρανα την κρατούσα στην Ελλάδα αντίληψη για εθνική χειραφέτηση. Οι βαλκανικοί λαοί, ευγενείς ή αγροίκοι, με ή χωρίς ιστορία και γλώσσα, με ή χωρίς επαναστάσεις, με ή χωρίς ισχυρούς προστάτες, θεμελιώνουν και επεκτείνουν τις επικράτειές τους.

Από την εκδήλωση της Ανατολικής Κρίσης το 1876 και μετά ο προβληματισμός περί Βαλκανίων έγινε εντονότερος, περιέλαβε μάλιστα ακόμη και τις εξωτικές επαρχίες της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης³⁸. Από θεωρητικής πλευράς σαφώς επικεντρώθηκε στον έλεγχο των προϋποθέσεων που έπρεπε να πληροί ένα έθνος για να γίνει κράτος, προβληματισμός που κάλυπτε όχι μόνον τους Βούλγαρους αλλά και τους Αλβανούς, που εμφανίσθηκαν δειλά στη διεθνή κοινότητα το 1878. Ειδικά για τους δεύτερους, που περιβλήθηκαν με απίστευτες για τα σημερινά δεδομένα φιλολογικές κολακείες και διεκδικήθηκαν με κάθε είδους επιχειρήματα³⁹, το ζήτημα προσωποποιήθηκε σχε-

36. Βλ. π.χ. την κριτική «Ενός πολίτη» στο σύντομο κείμενο *Ο Ηγεμών Κούζας και το πρωτόκολλο Παρισίων*, Κωνσταντινούπολη 1862 και του Ιεσίου Λάτρη, «Ελληνικά εν Δακία Μοναστήρια», *Πανδώρα* 14 (1864), 153-155.

37. Βλ. Οδ. Ιάλεμος, *Έκρηξις αγανακτήσεως των Ελλήνων επί τη μεροληπτική σλαβοφιλία των Ευρωπαίων*, Αθήνα 1877, αλλά και τα γραφόμενα του Παπαρρηγόπουλου στο Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Προλεγόμενα*, Αθήνα 1970, σ. 89.

38. Βλ. π.χ. «Περί των εθίμων των μωαμεθανών εν Βοσνία», *Ο Γραφικός Κόσμος* 1, τχ. 9 (1 Ιουλίου 1880), 262-264.

39. «[...] οι Έλληνες είναι Αλβανοί και οι Αλβανοί είναι Έλληνες. Και διά τί όχι; Αφού η Αλβανία είναι Ήπειρος και η Ήπειρος είναι Ελλάδα; Και διατί όχι; Αφού ως ο ουρανός της Αττικής είναι διασπαρμένος άστρα, ούτω η Ελλάδα όλη είναι εγκατασπαρμένη από αλβανικές κοινότητες.» βλ. *Μη Χάνεσαι*, 24 Οκτωβρίου 1883. Πβ. Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Οψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988, σ. 187-189.

δόν στο πρόβλημα της καταγωγής του Σκεντέρμπεη, περιζήτητου ήρωα για κάθε βαλκανικό εθνικό πάνθεο, του οποίου η ζωή θεωρήθηκε ως ο ομφάλιος λώρος της βαλκανικής ιστορίας⁴⁰. Στην περίπτωση των Βουλγάρων τη θέση της άγνοιας και του προβληματισμού σύντομα κατέλαβε η βουλγαροφοβία που, όπως παρατήρησε η Σκοπετέα, υποκατέστησε πλήρως το σλαβικό κίνδυνο⁴¹. Ήταν ο φόβος αυτός μια αυξανόμενης έντασης κινητοποίηση, ένα πραγματικό και αναγκαίο άλλοθι, στην απραξία που ακολουθεί την Ανατολική Κρίση⁴². «Απωλέσαμε μικρόν κατά μικρόν Σέρβους, Ρωμούνους και Βουλγάρους· και ήδη φευ! Κινδυνεύομεν να απωλέσωμεν και τους Αλβανούς, τουτέστι τους θυρωρούς του οίκου μας! Αυτά εκερδήσαμεν αναβάλλο-ντες!» προφήτεψε ήδη από το 1878 ο Βυζάντιος⁴³.

Ειδικά για τους Αλβανούς ακολούθησε το τελευταίο τέταρτο του αιώνα πλήθος μελετών που αποσκοπούσε όχι μόνο στη διασφάλιση αλλά και στην επέκταση του ελληνικού «οίκου» με την πλήρη ενσωμάτωσή τους. Ήταν το τελευταίο διαθέσιμο και φαινομενικά πρόχειρο έρεισμα στα Βαλκάνια. Φορτωμένοι με τις ανδροπρεπείς αρετές τους, οι Αλβανοί δεν είχαν τις τυπικές προϋποθέσεις ώστε να προκριθούν από την ιστορία σε κράτος. Είπε ο Παύλος Καρολίδης σε συνέντευξη μεταξύ άλλων: «Αλβανικά πατριαιά υπάρχουν, αλβανική γλώσσα υπάρχει, αλβανική φυλή, πολλές κεκτημένη φυσικάς αρετάς, αλλά συνείδησις αλβανικής εθνότητος δεν υπάρχει [...] δεν υπάρχει πλέον κεφάλαιο εθνικής διαπλάσεως αλβανικής»⁴⁴. Ούτε τους συνέφερε ούτε μπορούσαν να σχηματίσουν ένα έθνος, πόσο δε μάλλον να ευνοήσουν ηθελημένα ή αθέλητα τον πανσλαβισμό⁴⁵. Η μοίρα τους, η γεωγραφία και η ιστο-

40. Βλ. την ενδελεχή μελέτη του Τίτου Π. Γιοχάλα, *Γεώργιος Καστριώτης, ο Σκεντέρμπεη*, Αθήνα 1994, ο οποίος απαριθμεί και σχολιάζει όλες τις πολυάριθμες σχετικές εκδόσεις του 19ου αιώνα.

41. Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 331-334.

42. Ειδικός ανταποκριτής εφημερίδας από τη Σόφια έγραφε το 1881 για τη συγκρότηση του βουλγαρικού στρατού με ανάμεικτα αισθήματα προβλέποντας ότι σύντομα θα είναι σπουδαίος: «Ο Βούλγαρος είναι μεν αρεμάνιος το σώμα αλλά δειλός την ψυχήν, και θρασύς μεν εν ευνοϊκάς περιστάσει, ψοφοδής δε και φυγόμαχος εν δυσχερείαις [...] Αλλ' η παχυλή αμάθεια, η εν τη χώρα επικρατούσα, μη τοι δύναται ν' ανυψώση και εξευγενίσση και εμφρονηματίση τον στρατιώτην, τον εκ του μέσου της αμαθείας ταύτης λαμβανόμενον; [...] η διά των σχολείων σπουδαίως ήδη επιδιωκομένη ανάπτυξις των πνευμάτων δεν θα βραδύνη να εμφρονηματίση τους κατοίκους και καταστήση αυτούς καλούς και φιλοπάτριδας», *Αίών*, 15 Σεπτεμβρίου 1881.

43. Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 335.

44. Π. Καρολίδης, «Αλβανία και Αλβανοί», *Ελληνισμός* 5 (Οκτώβριος 1902), 635-637.

45. Ο αριθμός των μονογραφιών και των άρθρων, σε περιοδικά και εφημερίδες, είναι

ρία τούς έδενε, υποστηριζόταν, με τους Έλληνες. «Ελλάς άνευ Αλβανίας και Αλβανία άνευ Ελλάδος ουδέν γενναίον δύνανται να επιτελέσωσιν εν τη χερσο-νήσω του Αίμου»⁴⁶.

Για τους υπολοίπους Ρωμούνους και Βουλγάρους τα αρνητικά σχόλια πύκνωναν για να μεταβληθούν σε μια αδιάκοπη πολεμική—όχι βέβαια απλώς θεωρητική— που επικεντρώθηκε, ως γνωστόν, στην τύχη της Μακεδονίας. Το Μακεδονικό είναι το μόνο ζήτημα που θα σκιασεί προς στιγμήν ακόμη και τις ελληνοσερβικές σχέσεις.

Οι Βούλγαροι οι Σέρβοι και οι Ρωμούντοι εξ αντιζήλιας κινούμενοι προς τα ηρωικά κατορθώματα των Ελλήνων αρματολών, τα ομιλούντα ισχυρότερον παντός υπολογισμού περί της εν Μακεδονία υπεροχής των Ελλήνων, διατύπωσαν εκ νέου τις παράλογες απαιτήσεις τους. Των Σέρβων ο φανατισμός και το φιλετικό μίσος τόσο έχει εξαφθεί που ζήτησαν Σέρβο μητροπολίτη στα Σκόπια⁴⁷.

Ας σημειωθεί μάλιστα πως στη διαμάχη Σέρβων και Αλβανών για το Κόσοβο ο ελληνικός Τύπος υποστήριζε τους Αλβανούς. Οι Σλάβοι, σύμφωνα με τον ελληνικό Τύπο, είχαν «φιλοξενηθεί μεγαλοφρόνως» από τους Αλβανούς στο Κόσοβο και από τους Έλληνες στη Μακεδονία. Τώρα οι οικοδεσπότες

[...] αποφάσισαν να εκδιώξωσι τους επήλυδας και φιλοξενουμένους Σλαύους εκ των χωρών αυτών. Την αλήθειαν ταύτην πρέπει να εννοήση η Ευρώπη, ήτις έχει καθήκον να περιορίση τας αρπακτικάς βουλιμίας των διαφόρων Σλαύων, εάν δεν θέλη να παραστή εις φρικαλέα αιματηρά συμβάματα⁴⁸.

τεράστιος· βλ. ενδεικτικά Θ. Πασχίδης, *Οι Αλβανοί και το μέλλον αυτών εν τω Ελληνισμώ, μετά παραρτήματος περί των Ελληνοβλάχων και Βουλγάρων*, Αθήνα 1879· Λεόντιος Κ. Λεόντιος, *Το αλβανικόν ζήτημα* (μελέτη), Αθήνα 1897· Λέων Μελάς, *Το Αλβανικόν Ζήτημα. Μελέτη δημοσιευθείσα εν τοις φύλλοις της 27, 28, 29 και 30 Οκτωβρίου της εφημερίδας «Άστειος»*, Αθήνα 1902· Λουκάς Γ. Μπέλλος, *Αλβανικά ή αι τρεις ζώσαι διάλεκτοι της ελληνικής γλώσσης*, Αθήνα 1903· Παναγιώτης Κουγιτέας, *Πραγματεία τοπογραφική, ιστορική και εθνολογική της Άνω Αλβανίας ή Ιλλυρίας, Κάτω Αλβανίας ή Μακεδονικής Ιλλυρίας και Ηπείρου*, Αθήνα 1905· Χ. Χριστοβασίλης, «Οι Αλβανοί και το εθνικόν αυτών συμφέρον», *Ελληνισμός* 8 (Γανουάριος 1905), 692-696· Ν. Καζάτζης, *Ελληνοαλβανική συνεννόησις. Το Αλβανικόν Ζήτημα εν σχέσει προς το ελληνικόν έθνος*, Αθήνα 1907· Επ. Μαυρομάτης, *Το παρόν και το μέλλον της Αλβανίας*, Αθήνα 1907, αναδημοσίευση από την Ακρόπολη του 1884.

46. Ανώνυμος, «Ελλάς και Αλβανία», *Ελληνισμός* 2 (Μάιος 1899), 195.

47. Βλ. το αναδημοσιευμένο άρθρο του ειδικού απεσταλμένου του Άστειος, με τίτλο *Η επανάστασις της Μακεδονίας*, Αθήνα 1896, σ. 122.

48. Αθήναι, 11 και 23 Απριλίου 1908.

Η Μακεδονία ήταν το τελευταίο χαρτί της Ελλάδας που εξουδετέρωσε μέχρι το 1912 κάθε προσπάθεια προσέγγισης τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη. Όλα τα εξωτερικά θέματα συσχετίζονταν μ' αυτό. «Το ρουμανικόν και το βουλγαρικόν είναι καθαρά εξανθήματα της μακεδονικής νόσου», είπε ο Στέφανος Δραγούμης το 1906 σε αγόρευση του⁴⁹.

Η εμβάθυνση στην ιστορία, το ήθος, το χαρακτήρα και την πολιτική της Βουλγαρίας, που εμφανίζεται στην αλλαγή του αιώνα, δεν είναι παρά το πρόσχημα μιας συστηματικής λιβελογραφίας, απαραίτητης ώστε να επιδωθεί η ιδέα της τελικής αναμέτρησης⁵⁰. Η Βουλγαρία, πριν από την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, ήταν σαφώς καταταγμένη στη χορεία των εχθρών, αλλά η εχθρότητα αυτή φαίνεται ότι, παρά τις προστριβές και τα κατά καιρούς γραφόμενα, δεν ήταν τόσο διαδεδομένη στο λαό. Έγραφε στο κεντρικό της άρθρο το 1891 η *Εβδομάς*, επιθεώρηση κοινωνική και φιλολογική, με τίτλο «Μισείτε τους εχθρούς»:

Ομιλήσατε μεθ' οιοδήποτε, στρέψατε ούτω τον λόγον ώστε να τον αναγκάσετε να προσφέρει το εθνικόν όνομα των καταδυναστευόντων τους πατέρας μας, των τυραννούντων τους αδελφούς μας. Ος ιδήτε ότι ουδένα προσλαμβάνει τόνον ιδιαίτερον η φωνή του. Λέγει Τούρκος και ως να λέγη αδελφός. Λέγει, Βούλγαρος ως να προσφέρει φίλου όνομα. Η φωνή δεν ηχεί βαθύτερα, αγριωτέρα. Το βλέμμα του δεν εξακοντίζει αστραπήν. Ουδέν μίσος υπάρχει εν τη καρδιά του αγαθού Έλληνος, του μακαρίου Χριστιανού. Διατί; Διότι ουδέποτε επιδάχθη του μίσους το μάθημα⁵¹.

Η λύση στο ζήτημα του φανατισμού βρίσκεται στις σελίδες της μονογραφίας *Ρήγας ο Φερραίος*, που τυπώθηκε την ίδια χρονιά.

Διά να παράξῃ όμως η παιδεία καλούς πολίτας, γενναίους στρατιώτας και καλούς χριστιανούς, δέον ο διδάσκαλος ν' αποτυμπανίσῃ την σημερινήν μηχανικὴν παράδοσιν, και όλως πυρ πνέων να ενδυθῇ την παλαιάν πανοπλίαν και εμψύσῃ τοις μαθηταῖς αυτού το αίσθημα του πατριωτισμού, έτοιμος εντός ολίγου να τους οδηγήσῃ ουχί εναντιον των Τούρκων αλλά των Βουλγάρων⁵²!

Αντίθετα, κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα η Βουλγαρία εκπροσωπούσε το απόλυτο κακό συγκρινόμενη ακόμη και με την Τουρκία. «Δεν είναι Χριστιανού», έγραφε στο πρωτοσέλιδο της η εφημερίδα *Τα Πάτρια* για τους

49. Αγόρευσις Στεφάνου Ν. Δραγούμη εν τη Βουλή επί των εξωτερικών ζητημάτων κατά την συνεδρίαν της 7ης Δεκεμβρίου 1906, σ. 18.

50. Η βιβλιογραφία είναι τεράστια· βλ. ενδεικτικά Basil C. Gounaris, "Reassessing Ninety Years of Greek Historiography on the 'Struggle for Macedonia 1904-1908'", *Journal of Modern Greek Studies* 14, τχ. 2 (1996), 237-251.

51. *Εβδομάς*, 25 Μαΐου 1891.

52. Χ. Βαλαμουτόπουλος, *Ρήγας ο Φερραίος*, Αθήνα 1891, σ. 47.

Βούλγαρους⁵³: ούτε έχουν εθνική ιστορία συμπληρώνουν τα Παναθήναια επισημαίνοντας: «Αλλά τα χαριτωμένα μικρά εθνικά ψεύδη, που επιτρέπονται κάποτε εις νεαρά ακόμη έθνη, διά να ανοίξουν κάποτε πλατυτέρους ορίζοντες εις το μυθιστορικό αυτό κατασκευάσμα πήραν μορφήν τερατώδη»⁵⁴. Ακόμη και στο περιοδικό *Παιδικός Αστέρ* διαβάζουμε, εν μέσω πνευματικών ασκήσεων και εγκυκλοπαιδικών άρθρων, σε μια στροφή ενός ποιήματος του Ευάγγελου Ιωάννου, που γράφτηκε την ημέρα κήρυξης του ελληνοβουλγαρικού πολέμου⁵⁵:

*Τ' άκραξεν η Σάλπιγγα: Βρίζουν την Πατρίδα,
Κλέφτες, σκύλοι, άτιμοι, θρέμματα βαρβάρων.
Αόγγη! Αίμα! Αλύπητα! Στο Σταυρό η Ελπίδα,
Πελεκάτε! Δούλοι εμείς μιας ορδής Βουλγάρων;*

Η Ρουμανία, που καταφανώς δεν αποτελούσε στρατηγική απειλή, διασώθηκε από τον πολιτισμό της⁵⁶ και τις «κοινές μνήμες» – ευφημισμός της φαναριώτικης περιόδου – αλλά είναι εμφανές ότι αν η διπλωματία είχε πάρει άλλο δρόμο, το οπλοστάσιο του αντιρουμανισμού ήταν εξίσου καλά προετοιμασμένο⁵⁷. «Οι Ρουμάνοι διά Βασιλικού διατάγματος εξήτησαν να ανακηρύξουν ομοεθνείς τους όλους τους Έλληνας της Μακεδονίας. Άνευ διατάγματος τοιμώμεν να υπομνήσωμεν ότι όλοι οι Ρουμάνοι είναι Ρου-μούλοι», έγραφε το *Μη Χάνεσαι*⁵⁸ του Βλάση Γαβριηλίδη το 1880. Και δύο χρόνια αργότερα σε άρθρο του σημειώνει ο γλωσσομαθής Ηπειρώτης σχολάρχης

53. *Τα Πάτρια*, 9 Σεπτεμβρίου 1906.

54. Α. Αλυάτης, «Έλληνες και Βούλγαροι», *Παναθήναια* 13 (15 Νοεμβρίου 1906), 70.

55. *Παιδικός Αστέρ* 2, τχ. 54 (20 Αυγούστου 1913), 210.

56. Ο ίδιος ο Παπαρρηγόπουλος είχε γράψει ότι η ελληνική «εκπολιτιστική ενέργεια» επί Τουρκοκρατίας «εξέτεινε τους πλοκάμους αυτής εις Βλαχίαν και Μολδαβίαν». Βλ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 51. Δες επίσης το κείμενο της διάλεξης του Σπυριδώνα Λάμπρου, «Ελλάς και Ρωμανία», που εκφωνήθηκε το 1901, προ της αφίξεως ρουμανικής φοιτητικής αντιπροσωπείας στην Αθήνα, στη συλλογή *Λόγοι και άρθρα, 1878-1902*, Αθήνα 1902, σ. 288-295· περιλαμβάνει όλα τα στερεότυπα επιχειρήματα σύγκλισης των δύο λαών.

57. Η περί Ρουμανίας βιβλιογραφία είναι αξεδιάλυτα συνδεδεμένη με το βλαχικό ζήτημα, που υπέβασκε για δεκαετίες. Πληρέστερη είναι η έκδοση του Institutul Roman de Cercetari, *Bibliografia Macedo-Romana*, Freiburg 1984, που, αν και αναφέρει 3.766 τίτλους, δεν καλύπτει πλήρως την ελληνική βιβλιογραφία. Από ελληνικής πλευράς πρέπει να μνημονευτεί η 20σέλιδη βιβλιογραφία του Αχιλλέα Λαζάρου στη μελέτη του *Η αρωμουνική και αι μετά της ελληνικής σχέσεις αυτής*, Αθήνα 1986.

58. *Μη Χάνεσαι*, 21 Αυγούστου 1880. Βλ. επίσης το πρωτοσέλιδο άρθρο «Η Ρουμανία», *Αιών*, 17 Μαρτίου 1880, όπου με την ευκαιρία της ανακήρυξης της χώρας σε βασίλειο

Αθανάσιος Πετρίδης ότι «Ρουμάνος» σημαίνει «άνθρωπος του δάσους»⁵⁹. Για πιο σοβαρές αλλά όχι λιγότερο οξείες κρίσεις φρόντισε τα επόμενα χρόνια ο *Ελληνισμός* του Νεοκλή Καζάτζη με πλήθος άρθρων.

Προαναγγέλθηκε ως συμπέρασμα ότι η ελληνική βαλκανιογνωσία είναι η άλλη όψη της εθνικής αυτογνωσίας ή του «εθνικού προβλήματος», όπως θα μπορούσαμε να πούμε κατά την ορολογία της Σκοπετέα. Η παγίωση των χαρακτηριστικών και της ιστορικής διαδρομής της ελληνικότητας εξουδετερώνει στην πορεία του χρόνου την αίσθηση του κοινού παρελθόντος των λαών της Βαλκανικής ή έστω την ανοχή της ετερότητας. Όλες οι φεντεραλιστικές προσπάθειες εξάλλου θα πέσουν στο κενό⁶⁰. Η εμμονή στα ιστορικά θέματα ή στην ιστορική οπτική γωνία καθιστά την πληρέστερη γνώση τους αδύνατη, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν υπάρχει άγνοια. Οι Σλάβοι και οι Αλβανοί βρίσκονται απλώς στο ημίφως. Το φως του Παρθενώνα φωτίζει ολονών τις «ατέλειές» τους, ενώ η βυζαντινή λάμψη από τα ανατολικά υποχωρεί. Η φαινομενική άγνοια ή αδιαφορία δεν είναι τίποτε περισσότερο από την έλλειψη αυτογνωσίας. Το ίδιο πρόβλημα βιώνει για δεκαετίες και η ίδια η Ελλάδα. Καθώς τα βαλκανικά κράτη «επανιδρύονται», ανακαλύπτοντας κι αυτά τη «δική τους ιστορία», επαληθεύουν τον ελληνικό συλλογισμό θεωρητικά και πρακτικά αλλά από την αντίστροφη. Και, το τραγικότερο, γίνονται μέτρο μιας οδυνηρής σύγκρισης: η Ελλάδα δεν μπορεί να αποδείξει την υπεροχή της αλλά ούτε να παραδεχθεί την κατωτερότητά της. Η περαιτέρω μελέτη των Βαλκανίων από τους Έλληνες καταδεικνύει απλώς το αυτονόητο: ότι οι διαφορές υπήρχαν ανέκαθεν και μερικές από αυτές είναι τόσο μεγάλες κι αγεφύρωτες, ώστε να καθιστούν δικαιολογημένες και ιστορικά επιβεβλημένες τις πολεμικές αναμετρήσεις. Έτσι, η ατελώς χειραφετημένη μέχρι το 1913 Αλβανία παραμένει μόνη στην οικογένεια των «αδελφών λαών». Όταν αποχωρήσει κι αυτή, η Ελλάδα θα μείνει «ανάδελφη».

εκφράζεται η ελληνική υποστήριξη στον «προμαχώνα» της χερσονήσου του Αίμου, αλλά παράλληλα διατυπώνονται οι επιφυλάξεις για ορισμένες ρουμανικές επιλογές.

59. Αθ. Πετρίδης, «Πολιτική Ρουμάνων παρά Βλάχους», *Αττικόν Ημερολόγιον*, Αθήνα 1882, σ. 288-298. Ο Πετρίδης επίσης αρθρογραφήσε και περί Αλβανών βλ. *Αιών*, 27 Αυγούστου 1880, καθώς και το λόγο που εκφώνησε στον «Παρνασσό»: «Περί του Αλβανικού Ζητήματος, υπό εθνολογικήν, επιστημονικήν και πολιτικήν έποψιν», *Παρνασσός* 12 (1888-89), 522-539.

60. Λουκιανός Χασιώτης, «Η Ανατολική Ομοσπονδία»: δύο ελληνικές φεντεραλιστικές κινήσεις του 19ου αιώνα, Θεσσαλονίκη 2001.

Basil C. Gounaris

GREEK KNOWLEDGE OF THE BALKANS, 1833-1913

(SUMMARY)

This paper ventures to assess the formation of knowledge (historical or other) on the Balkans in 19th century Greece. Relevant topics, which are dealt, are the identity of the authors, their motivation, sources, target population, but most of all the stages of formation. The quality and the topics of knowledge apparently corresponded to the various needs of Greece's Balkan policy during a turbulent century of national formation; but most importantly it reflected the domestic question of Greek national identity. It is argued that lack of basic knowledge or even indifference for the Balkans until the 1850s could be explained by the absence of a standard national point-of-view. As the characteristics of "Greekness" were standardised in defence of Panslavism, the image of a common Balkan past vanished. Simultaneously the Balkan states, after independence, reshaped their history and verified Greek concerns for the demarcation of the past. Moreover the successful expansion of the new states put Greece to a painful ideological test. If history "forged" by diplomacy could be so fruitful, then the "genuine" historical capital of Greece was a boomerang rather than a boon; a burden which was to suffocate its domestic affairs and haunt its foreign relations. After this point more Balkan knowledge and more history inevitably fed back alienation. The 19th century affirmed what the 20th was anxious to take for granted: the past of Greece was incompatible with the past of its Balkan neighbours; so was the future.

ΟΙ ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ
ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

I

Κατ' αρχάς θα πρέπει να διευκρινίσω ότι επέλεξα να χρησιμοποιού τον όρο *οθωμανικές σπουδές* αντί του όρου *τουρκολογία*, διότι η *τουρκολογία* που προέκυψε από τις ανατολικές σπουδές δεν ήταν και δεν είναι αποκλειστικά ιστορική επιστήμη. Κύριο αντικείμενο είχε τη γλώσσα και τη φιλολογία της τουρκικής και λοιπών τουρκογενών γλωσσών (Turkic), παράλληλα με τη μελέτη του πολιτισμού των λαών που μιλούσαν τις γλώσσες αυτές. Απόδειξη ότι σήμερα, στα τουρκικά πανεπιστήμια, η τουρκολογία αποτελεί τμήμα της γλωσσολογίας. Στα πανεπιστημιακά και ερευνητικά ιδρύματα της Ευρώπης και της Αμερικής, τα πράγματα είναι ακόμη πιο σύνθετα. Οι τουρκικές/οθωμανικές σπουδές, έξω από το σώμα της εθνικής ιστορίας των χωρών στις ηπείρους αυτές, συνιστούν χωριστούς κλάδους στους επονομαζόμενους τομείς των «Σπουδών Εγγύς ή Μέσης Ανατολής»¹. Εκεί η μελέτη τουρκογενών γλωσσών συνυπάρχει με τη μελέτη της ιστορίας των αντίστοιχων φύλων και λαών, την ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, του κεμαλικού και του σύγχρονου τουρκικού κρά-

---

Η ανακοίνωση δημοσιεύεται όπως ακριβώς εκφωνήθηκε στις 29 Οκτωβρίου 2002, στο Συνέδριο «Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002». Προστέθηκαν μόνον οι απαραίτητες με τη θεματική της ανακοίνωσης σημειώσεις, οι οποίες επεξηγούν και σχολιάζουν ορισμένα σημεία της, τα οποία στο σύντομο χρονικό πλαίσιο της Συνεδρίας ήταν αδύνατο να περιληφθούν στο σώμα του εκφωνημένου κειμένου.

1. Βλ. τα Πρακτικά της 1ης Συνεδρίας του XIII Türk Tarih Kongresi (1999), της αφιερωμένης στην οθωμανική ιστοριογραφία, όπου ο Heath W. Lowry και ο Gilles Veinstein σκιαγραφούν αντιστοίχως τις οθωμανικές σπουδές στη Β. Αμερική και τη Γαλλία τα τελευταία πενήντα χρόνια. Heath W. Lowry, "The State of the Field: A Retrospective Overview and Assessment of Ottoman Studies in the United States of America and Canada, 1949-1999", XIII Türk Tarih Kongresi (Ankara, 4-8 Ekim 1999), Kongreye Sunulan Bildiriler, I Cilt, Türk Tarih Kurumu, Άγκυρα 2002, σ. 1-59 και Gilles Veinstein, "Fifty Years of Ottoman Studies in France. An Essay of Thematic Bibliography", ό.π., σ. 61-84.

τους². Συχνότατα τα παραπάνω αντικείμενα συνεξετάζονται και από τις πολιτικές και κοινωνικές επιστήμες, δηλαδή τα εν λόγω τμήματα ή προγράμματα σπουδών στελεχώνονται με πολιτικούς επιστήμονες, διεθνολόγους, οικονομολόγους, ανθρωπολόγους, εθνογλωσσολόγους, ιστορικούς τέχνης κ.ά. για να επιβεβαιωθεί το γνωστόν από τον 19ο αιώνα, ότι οι τουρκολογικές –όπως κατά παράδοση όλες οι ανατολικές– σπουδές συνδέονται άμεσα με πολιτικο-στρατηγικά και οικονομικά ενδιαφέροντα³.

II

Το σχόλιο για τους όρους *τουρκολογία*, *τουρκικές*, *οθωμανικές σπουδές* αποσκοπούσε να υπογραμμίσει ειμμέσως τις διαφορές στο περιεχόμενο των όρων, τη χρήση και την πρόσληψή τους στη νεοελληνική ιστοριογραφία. Περιγράφουν μια ιστορική αποκλειστικά επιστήμη, που εξετάζει, όπως διαπιστώνεται, την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελληνικό χώρο⁴, όπως αυτός κληροδοτείται από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο και επέλεξα να χρησιμοποιώ τον όρο *οθωμανικές σπουδές*. Στη

2. Ένα παρόμοιο κέντρο τουρκολογικών σπουδών οραματίζεται το 1971 για την Ελλάδα ο Ι. Γιαννόπουλος, υπονοώντας ότι οι οθωμανικές σπουδές, εντασσόμενες σε φιλοσοφικές σχολές, δεν πρέπει να περιορίζονται στην εξυπηρέτηση των αναγκών της εθνικής μας ιστοριογραφίας: «Αι καθ' αυτό τουρκολογικαί σπουδαί ή αι αραβολογικαί δεν δύνανται να ανθήσουν εις τας Φιλοσοφικάς Σχολάς, των οποίων άλλη είναι η αποστολή. Η Ελλάς σήμερον έχει ανάγκην μιας νέας πανεπιστημιακής σχολής ή ενός ανεξάρτητου πανεπιστημιακού ιδρύματος, το οποίον θα επανασυνδέση την χώραν μας με τους άλλους λαούς και εν τω οποίω ο φοιτητής θα έχη ως επίκεντρον των σπουδών του την γλώσσαν και τον πολιτισμόν του ενδιαφέροντός του. Τοιαύτα ιδρύματα υφίστανται εις πολλάς άλλας χώρας, εις τινα των οποίων διδάσκονται όλαι σχεδόν αι γλώσσαι του κόσμου». Βλ. Ι. Γ. Γιαννόπουλος, «Η εξέλιξις των τουρκολογικών σπουδών και η ανάγκη καλλιέργειας αυτών εν Ελλάδι», *Μνήμων* 1 (1971), 5-22.

3. Βλ. ενδεικτικά το πρόγραμμα ανακοινώσεων με αφορμή την επέτειο εορτασμού των 20 χρόνων λειτουργίας του Ινστιτούτου Τουρκικών Σπουδών (Institute of Turkish Studies) στην Ουάσιγκτον (11-12 Οκτωβρίου 2002). Υπό τον τίτλο «Η κατάσταση της έρευνας στις τουρκικές σπουδές 1982-2002» το πρόγραμμα στέγασε ανακοινώσεις για οθωμανική τέχνη και αρχιτεκτονική, ιστορία, αρχαιολογία, πολιτικές επιστήμες, γλώσσα και ανθρωπολογία.

4. Για τον όρο *ελληνικαί χώραι* στο έργο του Παπαρρηγόπουλου, το γεωγραφικό συνεχές, που λειτουργεί ως καμβάς για το ειδύλλιο της ελληνικής φυλής με τον χρόνο, βλ. Σπύρος Καραβάς, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και οι εθνικές διεκδικήσεις (1877-1885)», στα *Πρακτικά* αυτού του Συνεδρίου.

χώρα μας λοιπόν οι όροι *τουρκολογία*, *τουρκικές*, *οθωμανικές σπουδές* έχουν περιορισμένο και περιοριστικό περιεχόμενο. Οι οθωμανικές μας σπουδές μελετούν την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελληνικό κόσμο, κατά κύριο λόγο στις ελλαδικές περιοχές και λιγότερο στη Μικρά Ασία και τα Βαλκάνια. Δεν είναι λοιπόν καθόλου τυχαίο που οι ελάχιστοι οθωμανολόγοι της Ελλάδας είναι ενταγμένοι σε τμήματα νεοελληνικής ιστορίας στα πανεπιστήμια και τα ερευνητικά κέντρα της χώρας. Τούτο οφείλεται στο γεγονός ότι αντικείμενο παρατήρησης των σπουδών αυτών εν Ελλάδι είναι μια μακρά περίοδος της νεότερης ιστορίας της, εκείνης που στο σχήμα της εθνικής ιστορίας αποκαλείται Τουρκοκρατία. Ποικιλία χαρακτηρίζει την οριοθέτηση της περιόδου. Η εμφάνιση των πρώτων φύλων στη Μικρά Ασία, η ίδρυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τέλος η κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με την Άλωση της Πόλης, που υιοθετήθηκε από τη βαλκανική κατά κύριο λόγο ιστοριογραφία, θεωρούνται εναρκτήριες χρονολογίες της οθωμανικής περιόδου. Κλείνει –κι εδώ πάλι παρουσιάζεται ποικιλία τομών– με την Επανάσταση του 1821, την πρόσκτηση των Νέων Χωρών ή τη Μικρασιατική Καταστροφή, που επέφερε και την εθνική ολοκλήρωση. Το αναμφισβήτητο και σταθερό είναι ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία (μελετάται) αποκλειστικά σε συνάρτηση με τις ανάγκες έρευνας ή κατάστροφωσης της όποιας αφήγησης της ελληνικής ιστορίας και τα όποια όρια της οθωμανικής περιόδου εξαρτώνται κάθε φορά από αυτές τις ανάγκες⁵.

III

Μετά λοιπόν την πρώτη διασάφηση ότι οι οθωμανικές σπουδές στην Ελλάδα αποτελούν σχεδόν αποκλειστικώς ιστορική επιστήμη που εντάχθηκε στον κορμό της εθνικής μας ιστορίας, όπως και όποτε εντάχθηκε –έχω αναφερθεί σ' αυτά τα θέματα παλιότερα⁶–, περνά στη δεύτερη διασάφηση. Πρέπει να

5. «Στην ελληνική ιστοριογραφία, η οθωμανική αυτοκρατορία και η Τουρκία εμφανίζονται αποκλειστικά σε συνάρτηση με τις ανάγκες (εξ)ιστόρησης της ελληνικής ιστορίας και οι τομές ετεροπροσδιορίζονται από τις στιγμές εκείνες στην ιστορία του ελληνισμού που θεωρούνται οριακά θετικές ή καταστροφικές για τους Τούρκους». Βλ. Στέφανος Πεσμαζόγλου, *Ευρώπη-Τουρκία. Αντανάκλασεις και Διαθλάσεις. Η στρατηγική των κειμένων*, Βιβλίο Πρώτο, [Αθήνα], Θεμέλιο – Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1993, σ. 91.

6. Ευαγγελία Μπαλτά, «Οι οθωμανικές σπουδές στην Ελλάδα», *Τα Ιστορικά* 16, τχ. 31 (Δεκέμβριος 1999), 455-460. Μεταφρασμένο αγγλικά δημοσιεύθηκε στο *XIII Türk Tarih Kongresi (Ankara, 4-8 Ekim 1999)*, ό.π., σ. 243-248.

διευκρινίσω για ποιες οθωμανικές σπουδές θα μιλήσω. Δηλώνω, λοιπόν, εξ αρχής ότι δεν εντάσσω στις οθωμανικές σπουδές το σύνολο της νεοελληνικής ιστοριογραφίας που ασχολήθηκε με την Οθωμανική Αυτοκρατορία ή με τους οθωμανικούς χρόνους της ελληνικής ιστορίας. Οι οθωμανικές σπουδές που θα μας απασχολήσουν δεν ανάγονται στον Κριτόβουλο, αλλά ούτε και αφητηριακό τους σημείο αποτελεί το βιβλίο του Κ. Σάθα *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, επειδή τούτο, από άποψη περιοδολόγησης τουλάχιστον, εγγράφεται στην ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας⁷. Όπως γίνεται αντιληπτό, οι οθωμανικές σπουδές που αφορούν στο θέμα της ανακίνωσης είναι το σχετικά πρόσφατο γεγονός που εισήχθη από την Εσπερία στα επιστημονικά δρώμενα της χώρας, θεσμοθετώντας ένα νέο αυτοτελές επιστημονικό πεδίο στις ιστορικές επιστήμες. Σ' αυτές λοιπόν τις οθωμανικές σπουδές εντάσσω, πρώτον τον θεσμό των σχετικών προπτυχιακών, μεταπτυχιακών μαθημάτων ή σεμιναριακών κύκλων που οργανώνονται σε πανεπιστήμια και επιστημονικά ιδρύματα, και δεύτερον την ιστορική γνώση που παράγουν εξειδικευμένοι οθωμανολόγοι αλλά και ιστορικοί που προσεγγίζουν την περίοδο των οθωμανικών χρόνων με κοινούς προβληματισμούς και ιστοριογραφικούς όρους. Τις τελευταίες δεκαετίες εμφανίστηκε μια πλούσια ιστοριογραφική παραγωγή με υψηλό βαθμό ποιότητας, η οποία με πηγές ελληνικές, δυτικές, βαλκανικές και οθωμανικές ήδη εκδεδομένες μελετά νέες θεματικές ή προσεγγίζει παλιές με προβληματική και νέες μεθόδους που ωριμάζουν στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία και στον χώρο των οθωμανικών σπουδών διεθνώς. Για να γίνει σαφές τί εννοώ όταν λέω ότι «προσεγγίζουν την οθωμανική περίοδο με κοινούς προβληματισμούς και ιστοριογραφικούς όρους» θα αναφέρω ένα παράδειγμα. Έχω επιχειρηματολογήσει κι άλλοτε για τη σημασία των κοινοτικών καταστάσεων ως πηγής για την κατανόηση των κοινοτικών αλληλεγγυοτήτων, κατ' εξοχήν προϋόν καταναγκασμού σε μια κατακτημένη κοινωνία, όπου υπάρχει συλλογική ευθύνη ως προς την καταβολή του φόρου. Είναι σαφές ότι όσο είναι οθωμανική πηγή το φορολογικό κατάστιχο της οικονομικής υπηρεσίας της αυτοκρατορίας, άλλο τόσο είναι οθωμανική πηγή και το κοινοτικό κατάστιχο. Η ισχύς λοιπόν μιας υπόθεσης για τον τρόπο κατανομής των φόρων στο εσωτερικό των κοινοτήτων, στηριγμένη αρχικά στην παρατήρηση δυο οθωμανικών καταστάσεων της

7. Ιωάννης Θεοχαρίδης, «Η ανάπτυξη των τουρκολογικών σπουδών στην Ελλάδα», *Δωδώνη* 17, τχ. 1 (1988), 19-60· I. Theocharides – Th. Stavrides, “Yunanistan'daki Osmanlı Çalışmalarının Gelişimi”, *Yeni Türkiye. Türkler*, εκδ. H. C. Güzel κ.ά., διευθυντής της συντακτικής επιτροπής Prof. Dr. Y. Halaçoğlu, σύμβουλος έκδοσης Prof. Dr. H. Inalcik, Άγκυρα 2002, τ. 15, σ. 99-104.

Σαντορίνης του 1670, αποδείχθηκε περίτρανα ακολούθως από τη μαρτυρία ενός ανδριώτικου κοινοτικού καταστίχου του 1721⁸. Αν χρησιμοποιήσα το παράδειγμα των οθωμανικών καταστίχων της Σαντορίνης και του κοινοτικού της Άνδρου ήταν για να δείξω ότι ο κοινός προβληματισμός και ο κοινός τρόπος στην προσέγγιση ομοειδών λίγο πολύ πηγών, αλλόγλωσσων όμως, και τέλος οι κοινές μέθοδοι και τα κοινά εργαλεία αποτελούν τα κριτήρια που κατατάσσουν στις οθωμανικές σπουδές τόσο τον οθωμανολόγο όσο και τον ιστορικό του νέου ελληνισμού. Τα ίδια αυτά κριτήρια θέτουν σε πρώτο επίπεδο την εξέταση της λειτουργίας του κοινοτικού θεσμού στο πλαίσιο της κατακτητικής κοινωνίας και σε δεύτερη μοίρα την εκπόρευση και τη γλώσσα της πηγής, δηλαδή τη γνώση της τουρκικής οθωμανικής γλώσσας, αραβικής γραφής και όλων των περι αυτής τεχνικών γνώσεων.

IV

Από την ανάγκη να οριστεί ο χώρος και το περιεχόμενο των οθωμανικών σπουδών στη νεοελληνική ιστοριογραφία φτάσαμε να συζητούμε την ουσία του θέματος, πριν θιγούν ορισμένα άλλα ζητήματα.

Ο αφηρητικός χρόνος για τις οθωμανικές σπουδές στην Ελλάδα ανάγεται στα μέσα της δεκαετίας του 1960, μιας δεκαετίας όπως αποδεικνύεται κρίσιμης για την ελληνική ιστοριογραφία. Τότε σπούδασαν σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια οι πρώτοι από τους ιστορικούς που θεωρείται ότι τις εκπροσωπούν στην Ελλάδα⁹. Τότε δημοσίευσαν τις πρώτες μελέτες τους ή ολοκλήρωσαν τη σύνταξη των διδακτορικών τους διατριβών, οι οποίες είδαν το

8. Evangelia Balta, "Le rôle de l'institution communautaire dans la repartition verticale de l'impôt: l'exemple de Santorin au XVIIIe siècle", *Problèmes et approches de l'histoire ottomane. Un itinéraire scientifique de Kayseri à Eğriboz*, Ισταμπούλ 1997, σ. 97-109· Δ. Δημητρόπουλος, «Οικογένεια και φορολογικές καταστιχώσεις στα νησιά του Αιγαίου κατά την οθωμανική περίοδο», *Τα Ιστορικά* 14, τχ. 27 (1997), 335-352.

9. Πρόκειται για τους Ελισάβετ Ζαχαριάδου, Βασίλη Δημητριάδη και Παύλο Χιδίρογλου. Στην πρώτη, συνεργάτρια στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, δόθηκε υποτροφία για να σπουδάσει στο Λονδίνο τουρκολογία προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες του νεοσύστατου Ίδρυματος στον τομέα αυτό. Οι Δημητριάδης και Χιδίρογλου εστάλησαν αντίστοιχα στην Αγγλία και Γερμανία για να αναλάβουν, μετά τις σπουδές τους, τη διεύθυνση των οθωμανικών αρχείων στη Θεσσαλονίκη και στο Ηράκλειο. Είναι ενδεικτικό ότι η απαρχή που γίνεται στις οθωμανικές σπουδές αποσκοπεί να πληρωθούν ανάγκες του ερευνητικού τομέα. Είναι πολύ νωρίς ακόμη για την εισαγωγή του γνωστικού αυτού αντικειμένου στα προγράμματα μαθημάτων των ελληνικών πανεπιστημίων.

φως της δημοσιότητας στις αρχές της επόμενης δεκαετίας. Δεν είναι τυχαίο που οι οθωμανικές σπουδές ανάγονται στη δεκαετία του 1960. Είναι η δεκαετία που στήνεται το Βασιλικό Ίδρυμα Ερευνών και χορηγούνται υποτροφίες για σπουδές στο εξωτερικό, που δεν υφίσταντο ακόμη στη χώρα και έπρεπε να δημιουργηθούν. Είχε προηγηθεί η αναγνώριση των αναγκών της έρευνας.

Για να ανασταλούν όμως οι ιδεολογικοί περιορισμοί και να γίνουν τα πρώτα βήματα που θα δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για οθωμανικές σπουδές στη χώρα, είχε παρέλθει πάνω από μια εικοσαετία. Από το 1939 στον πρόλογο της «Πελοποννήσου» ο Μιχάλης Σακελλαρίου είχε ορίσει τις οθωμανικές σπουδές που απαιτούσαν οι ιστοριογραφικές ζήτησεις¹⁰. Κι όταν αργότερα επανήλθε τόνισε ότι η «έλλειψη ειδικών γνώσεων βάρυνε και βαρύνει την ιστορική σύνθεση της τουρκοκρατίας, της οποίας η μελέτη δεν κατόρθωσε να αποκτήσει αυτοτέλεια, αλλά προέκυψε από τη διάθεση εισαγωγής στην Επανάσταση»¹¹. Η υπογράμμιση της ανάγκης για μελέτη της Τουρκοκρατίας αυτοτελώς και όχι ως πρελούδιου της Επανάστασης του 1821, δηλαδή η συνειδητοποίηση της ανάγκης να οργανωθεί η έρευνα ενός νέου επιστημονικού πεδίου, τον καθιστά πρόδρομο των οθωμανικών σπουδών. Το απέδειξε εξάλλου και στη διδακτορική διατριβή του για την Πελοπόννησο. Δεν είναι τυχαίο που η διατριβή αυτή δεν έτυχε της δεξιάσεως που της άξιζε

10. «Πλην της πρωτίστης ανάγκης να πυκνωθούν οι ειδικοί επιστήμονες, οι οποίοι θα αναλάβουν το υψίστης σπουδαιότητας έργο να εξερευνήσουν τα άγνωστα εδάφη του ιστορικού μας παρελθόντος – απ' ενός μεν η αντιμετώπισις των θεωρητικών, μεθοδολογικών και οργανωτικών προβλημάτων, απ' ετέρου δε η συστηματοποίησης και η οργάνωσις της μελλοντικής εργασίας κατά τρόπον σκόπιμον και λυσιτελή, δυνάμενον δε να οδηγήση αμεσώτερον εις την ολοκληρωτικήν αντίληψιν της ιστορίας του έθνους μας κατά την τουρκοκρατίαν» βλ. Μιχάηλ Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα⁵ 1939, (φωτοαναστατική ανατύπωση: Αθήνα, Ερμής, 1978). Βλ. Χ. Χατζηιωσήφ, «Το έργο του Νίκου Σβορώνου και η ελληνική ιστοριογραφία. Πενήντα χρόνια αποκλίσεων και συγκλίσεων», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 38 (Μάιος 1989), 26.

11. Ο Μιχάηλ Σακελλαρίου θεωρεί ότι «ο Παπαρρηγόπουλος μετέθεσε απλώς το βλέμμα του από την πτώση του Βυζαντίου στην ανάστασή του '21 και είδε ολόκληρη την τουρκοκρατία από τη σκοπιά της Επανάστασης και τα γεγονότα της τουρκοκρατίας τα διέταξε έτσι, που ν' απαντούν σ' ένα ιδιαίτερο πρόβλημα: πώς έγινε δυνατή και πέτυχε η Επανάσταση», βλ. Ο ίδιος, «Νεοελληνικές σπουδές. Ιστορικό και κριτικό σχέδιαμα. Τρίτη εποχή», *Νέα Εστία* 33 (1943), 438. Επίσης Αντώνης Λιάκος, «Η δόμηση του εθνικού χρόνου στην ελληνική ιστοριογραφία», *Ο Πολίτης* τχ. 124 (1993), 30· Ο ίδιος, «Προς επισκευήν ολομελείας και ενότητας. Η δόμηση του εθνικού χρόνου», *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1994, σ. 191.

τότε, παρά ανακαλύφθηκε μόνο το 1978, όταν η επικαιρότητα του προβληματισμού της συνέπεσε με τις ιστοριογραφικές αναζητήσεις των μεταδικτατορικών χρόνων. Τότε και ανατυπώθηκε από τις εκδόσεις Ερμής. Ήταν πολύ ωρίς για να γίνει αποδεκτή μια διατριβή όπου κατά τη διατύπωση του συγγραφέα της «ερευνώνται και εκθέτονται όλα τα τοπικά δεδομένα παραγωγής, φορολογίας, έγγειας κτήσης, διοίκησης, αυτοδιοίκησης, πληθυσμού», όταν τον χώρο της ιστοριογραφίας της Τουρκοκρατίας μονοπωλούσαν μελέτες για τα επαναστατικά κινήματα των Ελλήνων κατά των Τούρκων.

Στους προδρόμους συμπεριλαμβάνω και τον Απ. Βακαλόπουλο, γιατί στην κάθετη παράθεση των γεγονότων της *Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού*¹² του χρησιμοποιεί συστηματικά την υπάρχουσα διεθνή βιβλιογραφία των οθωμανικών σπουδών, με ιδιαίτερη έμφαση στη βαλκανική και τουρκική. Παράλληλα χρησιμοποιεί οθωμανικές πηγές εκδοσμένες αλλά και ανέκδοτες που του μεταφράζουν διάφοροι τουρκομαθείς. Είναι ο πρώτος που κάνει συστηματική χρήση του ανενεργού ως τότε μεταφρασμένου οθωμανικού αρχειακού υλικού. Πρέπει ωστόσο να επισημάνω ότι το μεταφρασμένο οθωμανικό υλικό του βορείου ελλαδικού χώρου, που κυρίως επεξεργάστηκε ο Απ. Βακαλόπουλος, είχε επιλεγεί να μεταφραστεί με γνώμονα συγκεκριμένες ιδεολογικές κατευθύνσεις, δηλαδή την αναζήτηση της ταυτότητας του ελληνισμού. Η ιχνηλάτηση της τουρκοκρατούμενης Μακεδονίας στις σκόρπιες οθωμανικές πηγές των διαφόρων ελληνικών κρατικών υπηρεσιών έγινε με στόχο αποκλειστικό να βρεθούν αποδείξεις της ελληνικότητας του βόρειου χώρου¹³. Πρέπει όμως να αναγνωρίσουμε ότι στη

12. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη, Εμμ. Σφακιανάκης και υιοί, 21974-1988.

13. Τούτο διατυπώνεται καθαρά πολλές φορές στους προλόγους εκδοσόμενων επιτομών οθωμανικών πηγών: «Εξ όλων των εγγράφων τούτων προκύπτουν γενικώτερα τα ακόλουθα: α) η ακαταμάχητος δύναμις και ζωτικότητα του μακεδονικού Ελληνισμού και ο διαρκής παλμός προς εθνικόν χειραφέτησιν και β) ότι ουδαμού εμφανίζονται Σλάβοι εις τα έγγραφα αυτά», βλ. *Ιστορικών Αρχείων Βεροίας. Εκλογαί*, επιμ. Ι. Κ. Βασδραβέλλης, Θεσσαλονίκη 1942, σ. γ' και *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας. Α', Αρχείον Θεσσαλονίκης 1695-1912*, επιμ. Ι. Κ. Βασδραβέλλης, Θεσσαλονίκη 1952, σ. α'. Είναι φανερό ότι οι προς μετάφρασιν οθωμανικές πηγές επελέγησαν με σκοπό να δειχθεί πρώτον η συμμετοχή του βορείου ελλαδικού χώρου στην Ελληνική Επανάσταση του 1821 – συνεπώς το ελληνικό φρόνημα ήταν ανεπτυγμένο κι εκεί όσο και στην «Παλιά Ελλάδα»– και δεύτερον να υποστηριχθεί η απουσία σλαβικού στοιχείου – άρα να δειχθεί η ελληνικότητα του χώρου. Τέτοιου τύπου ζητήσεις κατά την προσέγγιση των οθωμανικών πηγών αποδεικνύουν, πιστεύω, ότι τα αιτούμενα των καιρών ήσαν άλλα και ότι ήσαν σθεναροί οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί της νεοελληνικής ιστοριογραφίας, υπό την προσταγή των πολιτικών σκοπιμοτήτων της εποχής.

θετικιστική αντίληψη της εθνικής ιστοριογραφίας που εξυπηρετούσε ο Απ. Βακαλόπουλος είναι η πρώτη φορά που διακρίνονται ρήγματα στην αποκλειστικότητα της χρήσης ελληνικών πηγών. Έχει γίνει λοιπόν η υπέρβαση.

Ο Νίκος Σβορώνος αναμφισβήτητα ανήκει στη χορεία των προδρόμων με το «Εμπόριο της Θεσσαλονίκης»¹⁴, επί πλέον όμως είναι και ο πρωτοεργάτης στην ίδρυση του Τομέα Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο της Κρήτης. Ως μέλος της Διοικούσας Επιτροπής του Πανεπιστημίου οργάνωσε το 1980 το θεσμικό πλαίσιο των τουρικών σπουδών κατά τα διεθνή πρότυπα¹⁵. Δεν είναι τυχαίο ούτε το πρόσωπο του οραματιστή ούτε η επιλογή ενός νεοσύστατου πανεπιστημίου. Ο Νίκος Σβορώνος δεξιώθηκε και την ομάδα των νέων ιστορικών οι οποίοι εστάλησαν κι αυτοί στη δεκαετία του 1960 να σπουδάσουν στη Γαλλία. Εκεί επέλεξαν να ασχοληθούν με θεματικές των οθωμανικών χρόνων στην εκπόνηση των διατριβών τους. Οι προσωπικές τους ζήτησεις, καθορισμένες από desiderata της νεοελληνικής ιστοριογραφίας, ζυμώθηκαν και διαμορφώθηκαν στο πρόσφορο κλίμα των ρευμάτων των *Annales* και την μπροντελική παράδοση. Δημοσίευσαν μελέτες, μετέφρασαν στα ελληνικά καίρια άρθρα, δίδαξαν σε πανεπιστημιακά σεμινάρια της Γαλλίας, καθοδήγησαν διατριβές νεότερων κι όταν επέστρεψαν μεταδικτατορικά, συνέβαλαν στη μετακένωση των νέων ιστοριογραφικών ρευμάτων στη χώρα¹⁶. Η συμβολή τους, αναμφισβήτητα τεράστια στη διεύρυνση του ιστοριογραφικού ορίζοντα της νεοελληνικής και σύγχρονης ιστορίας με νέες θεματικές, νέα εργαλεία, νέα ερμηνευτικά σχήματα, είμαι βέβαιη ότι θα σχολιαστεί στο πλαίσιο αυτού του Συνεδρίου. Θα ήταν λάθος να θεωρηθεί ότι περιορίζω τη συμβολή αυτή μόνο στον χώρο των οθωμανικών σπουδών. Είναι όμως αδιαφιλονίκητο γεγονός ότι η προσωπική ιστοριογραφική τους παραγωγή εντοπίζεται κατά κύριο λόγο στον χώρο που αφορά στην αποδέσμευση

14. N. G. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, πρόλογος Ernest Labrousse, Παρίσι, PUF, 1956. Εξάλλου αρκετά χρόνια πριν, το 1942, είχε καταθέσει τη διδακτορική του διατριβή *Τα κυκλοφορούντα κατά την Τουρκοκρατία νομίσματα στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, χωρίς όμως να γίνει κατορθωτό να την υποστηρίξει. Βλ. Χ. Χατζηγιωσήφ, *ό.π.*, σ. 26.

15. Προσελήφθησαν και δίδαξαν στο Τμήμα Τουρικών Σπουδών για μια περίοδο εισοσαετία οι Ελισάβετ Ζαχαριάδου και Βασίλης Δημητριάδης.

16. Πρόκειται για τους Σπύρο Ασδραχά, Βασίλη Παναγιωτόπουλο και Φίλιππο Ηλιού, εκπροσώπους της «νέας ιστορίας» στη νεοελληνική ιστοριογραφία μετά τη Μεταπολίτευση στην Ελλάδα. Η Ελένη Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, εγκαταστημένη στο Παρίσι την ίδια εποχή με τον Ν. Σβορώνο, γρήγορα κι αυτή προσανατολίστηκε στη μελέτη της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, και στο σεμινάριό της στην *École des Hautes Études en Sciences Sociales* διαμορφώθηκε ένα πλήθος νέων ιστορικών του νέου ελληνισμού.

των μηχανισμών της αγροτικής οικονομίας των κατακτημένων, στην οργάνωση του οικιστικού πλέγματος, των δημογραφικών μεγεθών και κινήσεων στον ελλαδικό χώρο στα χρόνια των ξένων κυριαρχιών, στη μελέτη της βιοτεχνίας, του εμπορίου και επικοινωνιών τον 18ο και 19ο αιώνα, αλλά και της Ελληνικής Επανάστασης κ.ά. Η προσωπική τους παραγωγή και οι επιρροές που άσκησαν συνέβαλαν τα μάλα στη μελέτη της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας και της ιστορίας των ιδεών κατά τους οθωμανικούς χρόνους, προσανατολίζοντας σ' αυτούς τους τομείς το ενδιαφέρον, όπου κατ' εξοχήν υπήρχε η δυνατότητα να εξεταστούν συλλογικά φαινόμενα και συμπεριφορές.

V

Οι οθωμανικές σπουδές στην Ελλάδα αποκτούν υπόσταση στην εικοσαετία 1980-2000. Δύσκολα μπορεί κανείς να μιλήσει για τάσεις, κατευθύνσεις, όταν η νεοελληνική ιστοριογραφική παραγωγή των οθωμανικών σπουδών προέρχεται από μια εξαιρετικά ολιγάριθμη ακόμη ομάδα. Οι θεματικές καθορίζονται από τις στενές επιλογές προτεραιοτήτων που θέτουν κάθε φορά τα ιστοριογραφικά ενδιαφέροντα και ο εξοπλισμός των συγκεκριμένων προσώπων. Ο κατάλογος θεμάτων που απασχόλησαν τις οθωμανικές σπουδές της εικοσαετίας περιλαμβάνει τα εξής: πληθυσμοί και οικονομία ελλαδικών περιοχών με πηγή τις οθωμανικές καταστιχώσεις, τοπογραφία και ιστορία πόλεων, έκδοση νομοθεσιών για ζητήματα φορολογίας, το καθεστώς της Εκκλησίας και του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στην πραγματικότητα της νέας κοινωνίας, η ιστορία μονών, η μελέτη των ελληνικών κοινοτήτων. Μια ποικιλία επίσης αποτελούν τα θέματα των διεθνών συναντήσεων που οργάνωσε το Πρόγραμμα Τουρκικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Κρήτης. Παραλλήλως μεταφράστηκαν ορισμένα κλασικά ιστοριογραφικά έργα, δημοσιεύτηκαν σχολιασμένες μεταφράσεις οθωμανικών χρονικών, κ.λπ. Κύριο χαρακτηριστικό των παραπάνω η αποδομητική ιστοριογραφική προσπάθεια που κινήθηκε με γνώμονα, θέλω να πιστεύω, τη δημιουργία υποδομών για μια μελλούμενη σύνθεση. Αυτή είναι η μία εκδοχή. Υπάρχει βεβαίως και η άλλη εκδοχή που εξίσου μπορεί να ισχύει σε συνάρτηση ή ανεξάρτητα από την προηγούμενη: η συνειδητή επιλογή για απουσία συνολικής θεώρησης των οθωμανικών χρόνων ως ημετέρας ιστορίας, όπως και της κοινής οθωμανικής κληρονομιάς ως συνόλου στο βαλκανικό χώρο¹⁷. Όσο γνωρίζω, διατυπώθηκε μόνο η θεωρία της

17. Ως τον κύριο λόγο που απέτρεψε συνολικές θεωρήσεις του οθωμανικού μας παρελθόντος θεωρώ το ότι οι βασικοί άξονες της κυρίαρχης εθνικής ιδεολογίας αφορούσαν στην περίοδο αυτή και υπήρξαν πάμπολλες ιδεολογικές διαμάχες και αντιπαράθεσεις γύρω από

Ενδιάμεσης Περιοχής στη νεοελληνική ιστοριογραφία, ένα σχήμα που, ξεκινώντας από την ύπαρξη ενός κοινού ελληνο-τουρκικού χώρου στο βυζαντινο-οθωμανικό παρελθόν, υποστήριζε ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία υπήρξε όχι μόνο η πολιτιστική αλλά και η πολιτική έκφραση του ελληνισμού¹⁸. Σε αντίστοιχους τομείς όμως διέπρεψαν και διαπρέπουν Βαλκάνιοι ιστορικοί με τα κατά καιρούς «ερμηνευτικά σχήματα» που εξυπηρετούν και αλλάζουν αναλόγως των πολιτικών σκοπιμοτήτων¹⁹. Όσα αναφέρθηκαν παραπάνω δεν αποτελούν αποτιμήσεις ή δεν έχουν πρόθεση αποτιμήσεων. Η επισκόπηση όμως της εικασιατούς παραγωγής των οθωμανικών σπουδών εν Ελλάδι επιστημάνει υποχρεωτικά ορισμένα χαρακτηριστικά σημεία. Ως το βασικότερο θα έδειχνα την απουσία ενασχόλησης με το οθωμανικό ιστορικό φαινόμενο. Με άλλα λόγια μετά την καταδυνάστευση της νεοελληνικής ιστοριογραφίας από τον εθνοκεντρισμό, με κυρίαρχο στοιχείο την αναζήτηση της ελληνικής ταυτότητας μέσα από τον αντιστασιακό της χαρακτήρα σ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, διαπιστώνεται μια αμηχανία να καταπιαστούν οι οθωμανικές σπουδές με γόνιμες γενικές θεωρήσεις για μια περίοδο που καλύπτει τέσσερις, πέντε ή περισσότερους αιώνες για ορισμένες περιοχές του ελληνισμού. Εξαιρέση στην κατεύθυνση αυτή αποτελούν οι μελέτες της Έλλης Σκοπετέα για τον 19ο αιώνα²⁰. Το

αυτούς. Η παρατηρούμενη λοιπόν «σιωπή» ενδεχομένως να πρέπει να ερμηνευθεί ως άρνηση να υιοθετηθούν μύθοι και στερεότυπα της νεοελληνικής ιδεολογίας. Επί πλέον, πρέπει να σημειωθεί ότι οι οθωμανικές σπουδές της Ελλάδας δεν χρειάστηκε να υπηρέτησουν πολιτικά κελύσματα της κρατικής μηχανής, γεγονός που τις διαφύλαξε από διάφορα «ερμηνευτικά σχήματα». Όπως έχω επισημάνει με άλλη ευκαιρία, η Ελλάδα μπορεί να μπήκε αργά στο στίβο των οθωμανικών σπουδών, αλλά οπωσδήποτε δεν μπορεί να αμφισβητήσει κανείς ότι μπήκε με επιστημονικά και μόνο desiderata.

18. Η θεωρία διατυπώθηκε από τον Δημήτρη Κιτσίκη, *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 1280-1924*, Αθήνα 1988.

19. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της Βουλγαρίας. Μετά την κατάρρευση του καθεστώτος του Ζίβκοφ, αποσύρθηκε η θεωρία της "islamizatsia" και αποκηρύχθηκε ως βδελυρή η "vizroditelen protses". Στην "islamizatsia" είχε επιστρατευθεί το φαινόμενο του εξισλαμισμού, βίαιου ή εθελούσιου, για να εξηγηθεί η ύπαρξη μουσουλμάνων στη σύγχρονη Βουλγαρία και να υποστηριχθεί η κατ' αρχήν βουλγαρική τους καταγωγή. Το πρόγραμμα «Αναγέννηση» – αυτό σημαίνει "vizroditelen protses" – είναι το όνομα που εδόθη στην πολιτική πράξη της αλλαγής των μουσουλμανικών ονομάτων κατοίκων της Βουλγαρίας. Βλ. Maria Todorova, "Bulgarian Historical Writing on the Ottoman Empire", *New Perspectives on Turkey* 12 (Άνοιξη 1995), 97-118.

20. Η Έλλη Σκοπετέα συνόψισε τη ρομαντική ιστοριογραφική προσέγγιση του προβλήματος της οθωμανικής κληρονομιάς στο έργο της *Η Δύση της Ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1992· Η ίδια, «Τούρκοι και Βαλ-

γεγονός ότι δεν υπήρξαν συστηματικές μελέτες σ' αυτόν τον τομέα αποτελεί μια έμμεση ένδειξη ακριβώς της δύναμης που διατηρούσαν οι κυρίαρχες απόψεις. Ο εξορκισμός με την αναβλητικότητα, αποσιώπηση και παραπομπή τέτοιου τύπου θεμάτων στις ελληνικές καλένδες έδειξε τα αποτελέσματα, όταν τη δεκαετία του 1990, μετά την αφύπνιση των εθνικισμών στον βαλκανικό χώρο, προμοδοτήθηκαν έρευνες και μελέτες για εθνότητες και μειονότητες στα Βαλκάνια²¹, καταστρώντας τες προσφιλές ιστοριογραφικό πεδίο, υπό τα πολιτικά κελεύσματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της αμερικανικής παγκοσμιοποίησης. Θέματα συναφή τότε με διαδικασίες συγκρότησης εθνικών ιδεολογιών, πολιτικές και εθνικές διαμάχες των βαλκανικών κρατών αναζητούν ερμηνείες και αποδεικτικό υλικό αναγκαστικά στο κοινό οθωμανικό παρελθόν των Βαλκανίων. Δεν υπήρξαν όμως οι βασικές έρευνες, ούτε είχε γίνει επεξεργασία σχημάτων άλλων πέραν σχολίων και αναλύσεων της παπαρωρηγοπούλειας οπτικής τόσο στην ελληνική ιστοριογραφία όσο και στο ευρύτερο πλαίσιο του διεθνούς ενδιαφέροντος για την ελληνική ιστορία. Επίσης δεν είχαν διαμορφωθεί τα μεθοδολογικά εργαλεία για τη μελέτη του θέματος²². Το ζήτημα λοιπόν ανέλαβαν, ελλείψει ιστοριογραφικών προτάσεων, να διαχειριστούν οι πολιτικές και κοινωνικές επιστήμες. Έτσι συχνότατα παρατηρούνται ορισμένα παράδοξα, που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν κάλλιστα και αναχρονισμοί, εφ' όσον παρατηρούμε να προβάλλονται στο παρελθόν ζητήματα του παρόντος, τα οποία ανταναχλούν πολύ συγκεκριμένους πολιτικοϊδεολογικούς προβληματισμούς. Στον ορυμαχδό που δημιουργήσε η αφύπνιση των βαλκανικών εθνικισμών, η πολυεθνική Οθωμανική Αυτοκρατορία αναδύεται σήμερα ως ο παράδεισος της ανεξιθρησκείας, αρμονικής και ειρηνικής συμβίωσης των βαλκανικών λαών. Τέτοιες απόψεις δεν διαφέρουν από την προβαλλόμενη σε μια τουρ-

---

κάνια», *Τα Βαλκάνια Χτες-Σήμερα* (21 και 22 Φεβρουαρίου 2000), Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2000, σ. 143-155.

21. Η Αγγελική Κωνσταντακοπούλου περιέγραψε καίρια τη διατάραξη της συλλογικής εικόνας και μνήμης καθώς και τις μεταμορφώσεις στην έρευνα και την παραγωγή ιστορικής μνήμης στα Βαλκάνια μετά την περσεστρόικα. Βλ. Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, "Postwar Balkan Historiography in the Present Turning Point", *Septième Congrès International d'Études du Sud-Est Européen (Thessalonique, 29 août-4 septembre 1994)*, Αθήνα 1994, σ. 801-818· Η ίδια, «Βαλκανική Ιστοριογραφία Χτες-Σήμερα», *Τα Βαλκάνια Χτες-Σήμερα* (21 και 22 Φεβρουαρίου 2000), Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2000, σ. 107-141.

22. Πρέπει να επισημανθεί το ενδιαφέρον την τελευταία δεκαετία για τον 19ο αιώνα. Γόνιμο παράδειγμα της ιστοριογραφικής αυτής παραγωγής το βιβλίο του Παρασκευά Ματάλα, *Έθνος και Ορθοδοξία: Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό σχίσμα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2002.

κολογική βιβλιογραφία ανεκτικότητα των Οθωμανών προς τα υπόδουλα μιλλέτ, ή αντιστοίχως από αυτήν που χρησιμοποιεί συστηματικά τον χαρακτηρισμό οθωμανικές μειονότητες όταν αναφέρεται στα μιλλέτ, για χρόνους μάλιστα πριν το 1869²³. Τα σημειώματα είναι προφανή, αλλά εξακολουθώ να πιστεύω ότι είναι καθήκον του ιστορικού να υπογραμμίζει τέτοιου τύπου αναχρονισμούς όπου και όταν τους εντοπίζει.

Το κενό λοιπόν της ιστοριογραφικής διαχείρισης του οθωμανικού μας παρελθόντος καταλαμβάνει μια πολλαπλώς ανιστορική θεώρηση με επιστημονικές ωστόσο προδιαγραφές. Στις προτεινόμενες αναλύσεις πρυτανεύει ο χώρος ή η οικονομία. Καταργείται ο ιστορικός χρόνος και το θεσμικό και ανθρώπινο περιβάλλον που αποτελεί την απαραίτητη προϋπόθεση για την απαρτίωσή του²⁴. Μελέτες τέλος ενός νέου είδους ιστοριογραφικού λόγου μπόλιασμένοι με μεταμοντέρνες προσεγγίσεις συγχρονικού χαρακτήρα, οι οποίες χρησιμοποιούν, για να αναφέρω πάλι ένα παράδειγμα, τον όρο «τρομοκρατία» για τα απελευθερωτικά κινήματα λαών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας²⁵, πρέπει να θεωρηθούν περισσότερο ως πηγή ή μαρτυρία για μελέτες που ασχολούνται ή θα ασχοληθούν με τον εναγκαλισμό της ιστορίας από την πολιτική, παρά ως καθαυτό ιστοριογραφικές προσεγγίσεις.

Ας συνοψίσουμε: οι οθωμανικές σπουδές στις οποίες αναφερθήκαμε, με το να μελετούν τον ελληνισμό εντάσσοντάς τον στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κατ' αρχήν έχουν κάνει την υπέρβαση στα ιστοριογραφικά δεδομένα της περιόδου²⁶. Επί πλέον διέυρναν τα πεδία των γνωστικών αντικειμένων της νεοελληνικής ιστοριογραφίας με την εμφάνιση και τον

23. S. R. Sonyel, "The Role of Christian Minorities in Efforts by the Great Powers to Dismember the Ottoman Empire", *Bulleten* XLIX, 42, 657-665 και Ο ίδιος, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Άγκυρα, Turkish Historical Society, 1993.

24. Βλ., για παράδειγμα, Georges Prévelakis, *Les Balkans. Cultures et géopolitique*, Παρίσι, Nathan, 1994, σ. 43. Στον αντίποδα αυτής της οπτικής κινείται ο Νίκος Σβορώνος, ο οποίος χωρίς να παραβλέπει τον σημαντικό ρόλο της γεωγραφίας, βασίζει τη μαρξιστική ανάλυσή του για τους δεσμούς των λαών της χερσονήσου του Αίμου στην ιστορική τους διάσταση, βλ. Ν. Σβορώνος, «Το ιστορικό υπόβαθρο των διαβαλκανικών σχέσεων», *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, [Αθήνα], Θεμέλιο, 1982, σ. 259-274.

25. J. J. Reid, "Terrorism in the Ottoman Empire and Modern Greece 1821-1878", *Journal of Modern Hellenism* 12-13 (1995-96), 57-93.

26. Αναφέρω πάλι ορισμένα παραδείγματα για να γίνει σαφές τί εννοώ. Ο ρόλος του Πατριαρχείου εξετάζεται στην πραγματικότητα της νέας κοινωνίας που δημιουργήθηκε μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης κι όχι στην ξεπερασμένη σήμερα αντίληψη για τη συνέχιση μιας βυζαντινής παράδοσης. Η οικονομική κατάσταση των Ρωμίων, η

χειρισμό άγνωστων και απρόσιτων μέχρι πρότινος πηγών, των οθωμανικών τεκμηρίων. Εξάλλου οι νέες θεματικές και οι νέοι προβληματισμοί που προέκυψαν και προκύπτουν από τον διάλογο με μια διεθνή βιβλιογραφία –δεν πρέπει να λησμονούμε τον διεθνή χαρακτήρα των οθωμανικών σπουδών–, με την οποία υποχρεωτικά πλέον συνδιαλέγεται η ημεδαπή παραγωγή, αναμορφώνουν σταδιακά την προηγούμενη ιστοριογραφική άποψη για τους οθωμανικούς χρόνους. Την αναμορφώνουν όχι μόνο ως προς τις θεματικές εξειδικεύσεις αλλά και ως προς τη μέθοδο. Ως την πλέον σημαντική συμβολή των οθωμανικών σπουδών στη νεοελληνική ιστοριογραφία θεωρώ τα ρήγματα που επήλθαν στην επικρατούσα εθνοκεντρική αλυτρωτική αντίληψη, που ασχολούνταν αποκλειστικά με τη μελέτη της αντίστασης του ελληνισμού κατά των Οθωμανών, τις αμφιβολίες που δημιούργησε στην παγιωμένη μέχρι πρότινος άποψη για ανηλεή φορολογική καταπίεση των υποδούλων από το οθωμανικό δημοσιονομικό σύστημα, την ανατροπή μύθων, όπως αυτού που πρέσβευε ότι με την οθωμανική κατάκτηση οι υπόδουλοι κατέφυγαν στα ορεινά. Αδιαμφισβήτητα έχουν γίνει τα πρώτα βήματα, πολύ περισσότερα βήματα ωστόσο εκκρεμούν να γίνουν για να μιλούμε για τη συνάντηση των οθωμανικών σπουδών με τη νεοελληνική ιστοριογραφία.

οποία καθορίζεται από το καθεστώς του ζιμμί στο οποίο ανήκαν, εξετάζεται σε συσχέτισμό με τις γενικές συνθήκες της οικονομικής ζωής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Evangelia Balta

OTTOMAN STUDIES IN MODERN GREEK HISTORIOGRAPHY

(SUMMARY)

Ottoman Studies in Greece describe an exclusively historical discipline which examines the period of Ottoman rule in the Hellenic world, as it is inherited from the Byzantine Empire. They deal with this period primarily in Greece and to a lesser extent in Asia Minor and the Balkans. Ottoman Studies in Greece acquired substance in the decades 1980-2000 and include first the establishment of the relevant undergraduate and postgraduate courses or seminars that are organized in universities and scientific foundations, and second the historical knowledge produced by Ottoman specialists as well as historians. It is difficult to speak about trends or directions when the historiographic output still derives from an extremely small group of specialists. The list of subjects which have occupied Ottoman Studies in these twenty years includes: populations and economy of Greek regions on the basis of source material from Ottoman registers, topography and history of towns, publication of legislation on fiscal issues, the status of the Church and the Patriarchate of Constantinople in the context of the new society shaped by the Conquest, the history of monasteries and convents, the study of Greek communities. The subjects of the international meetings organized by the Turkish Studies Programme of the University of Crete were also varied. Concurrently, some classic historiographic works were translated, translations of Ottoman chronicles with commentary were published, etc. The field of Ottoman Studies to which we have referred had made the transcendence in the historiographic data of the period by studying Hellenism in the framework of the Ottoman Empire. Furthermore, the fields of Modern Greek historiography were widened with the appearance and the treatment of Ottoman documentary sources that were until recently unknown or inaccessible. Moreover, the new subjects and the new problems that arose and arise from the dialogue with an international bibliography –we should not forget the international character of Ottoman Studies– in which Greek scholarship is of necessity engaged, are gradually revising the previous historiographic view of the Ottoman period.

Η συγκρότηση της εθνικής ιστοριογραφίας
Η ιστορία ανάμεσα στις κοινωνικές επιστήμες

ΣΙΩΠΕΣ, ΜΟΝΟΜΕΡΕΙΕΣ ΚΑΙ ΜΟΔΕΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

[...] Ο άνθρωπος που αποφασίζει να σφυρηλατήσει ένα διαφορετικό ιστορικό πεπρωμένο, [...] μόνο και μόνο για να παγιδευτεί από την ιστορία που δεν είχε λογαριάσει: την ιστορία που δεν είναι ακόμη ιστορία, την ιστορία που γράφεται κάθε λεπτό που περνάει, την ιστορία που εξελίσσεται όσο γράφω, που προκύπτει λεπτό με λεπτό και που το μέλλον θα την κατανοήσει καλύτερα από εμάς [...].

Philip Roth, *Το ανθρώπινο στίγμα*, Αθήνα, Πόλις, 2003, σ. 421.

Μου ζητήθηκε να συνεισφέρω στη θεματική ενότητα «Ιστορία και κοινωνικές επιστήμες». Παρόμοιο θέμα είχα αναπτύξει σε (δημοσιευμένες) ομιλίες το 1981 και το 1988, αναδημοσιευμένες το 1999 σε μια συλλογή κειμένων με τίτλο *Παιδεία και ιστορία*. Φυσικά, δεν θα επαναλάβω τίποτε από αυτά σήμερα, οφείλω όμως να τα αναφέρω ως συμπλήρωμα της σημερινής μαρτυρίας μου. Και τονίζω αμέσως τη λέξη «μαρτυρία». Όπως τότε έτσι και σήμερα, θεωρώ ανέφικτη μια «επιστημονική» ανακοίνωση που θα ερμηνεύει, υποτίθεται, τη γενιά μου, το συνάφι μου και την εποχή μου. Πιστεύω ότι το καλύτερο που μπορώ να κάνω είναι να καταθέσω απλώς μια μαρτυρία για τον μελλοντικό ιστορικό.

Από την εποχή της φοίτησής μου στη Νομική Σχολή με είχε εντυπωσιάσει το ενδιαφέρον που είχαν για τη νεότερη ελληνική ιστορία οι δάσκαλοι που με έμαθαν γράμματα (τότε υπήρχαν αρκετοί τέτοιοι): καθώς και οι αμέσως προγενέστεροί τους, οι δικοί τους δάσκαλοι, νομικοί και οικονομολόγοι. Ακόμη εντυπωσιακότερη ήταν η ιστοριογραφική παραγωγή τους. Οι άνθρωποι εκείνοι ερευνούσαν και συνέγραφαν και ως ιστορικοί. Τα συγγράμματά τους, διδακτικά και άλλα, απόκεινται στις διάσπαρτες βιβλιοθήκες και στα σπουδαστήρια της Νομικής. Για τους ιστορικούς είναι πηγή πολύτιμη – και ανεκμετάλλευτη.

Αργότερα διεπίστωσα ότι η σοβαρή ενασχόληση με την ιστορία δεν ήταν μια επαγγελματική διαστροφή των καθηγητών της Νομικής, ήταν σχεδόν γενικός κανόνας. Συνέβαινε, γενικότερα, με πολλούς κοινωνικούς επιστήμονες (όπως τους ονομάζουμε σήμερα): οι οποίοι, επίσης, ερευνούσαν και συνέγραφαν και ως ιστορικοί, έστω και αν θήτευαν σε πανεπιστημιακές σχολές

άλλων επιστημών. Επί πλέον, διεπίστωσα ότι αυτό το παράδοξο δεν συνέβαινε μόνο στην εποχή των δασκάλων μου και των δικών τους δασκάλων, συνέβαινε και παλαιότερα, περίπου από συστάσεως του ελληνικού κράτους. Επίσης, δεν συνέβαινε μόνο εντός, αλλά και εκτός των πανεπιστημιακών τειχών. Βεβαίως, ακόμη αργότερα, όταν έγινα (περίπου) ιστορικός, έμαθα ότι αυτό που μου φαινόταν ελληνικό παράδοξο μπορεί ίσως να ενταχθεί στη γενικότερη επίδραση του ιστορισμού στις ευρωπαϊκές κοινωνικές επιστήμες, με την αναπόφευκτη ελληνική υπερβολή. Αλλά αυτό είναι άλλο θέμα, παράπλευρο, δεν θα το αγγίξω. Θα παραμείνω λοιπόν σε μια υπόθεση: την οποία θα διατυπώσω, συντομεύοντας και άρα υπεραπλουστεύοντας, ως εξής.

Επί εκατόν τριάντα χρόνια περίπου (1840-1970), πολλοί κοινωνικοί επιστήμονες εργάστηκαν και ως ιστορικοί, και μάλιστα σε ευρύ φάσμα πεδίων και θεμάτων της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Ενώ για τους επαγγελματίες ιστορικούς ισχύει σχεδόν το αντίθετο. Λέγοντας («επαγγελματίες»), αναφέρομαι κυρίως στους ιστορικούς των φιλοσοφικών σχολών, κυρίως της Αθήνας. Από αυτούς, θα περίμενε κανείς όχι απλώς περισσότερα δημοσιεύματα ιστορικού περιεχομένου από όσα συνέγραψαν οι νομικοί και οι οικονομολόγοι (για να αναφέρω μόνον αυτούς), αλλά μια παραγωγή συντριπτικά μεγαλύτερη. Με άλλα λόγια, η ποσότητα πρέπει να σταθμιστεί με βάση την επιστημονική ειδικευση, οπότε το ποσοτικό κριτήριο που επικαλούμαι καθίσταται και ποιοτικό. Σταθμίζοντας την ποσοτική παραγωγή με αυτό το ποιοτικό κριτήριο, αυτοί οι επαγγελματίες ιστορικοί, όσοι μεγαλούργησαν έως τη δεκαετία του 1970, ασχολήθηκαν με τη νεότερη ιστορία πολύ λιγότερο από όσο θα απαιτούσε η επαγγελματική τους ιδιότητα. Αλλά και πέραν αυτού: στον βαθμό που ασχολήθηκαν, το φάσμα της θεματολογίας τους ήταν περιορισμένο και, κυρίως, η ερμηνευτική τους έμεινε στάσιμη. Έτσι, η συνέχεια του ελληνισμού παρέμεινε το κυρίαρχο ερμηνευτικό σχήμα. Και η μεγαλειώδης -στον καιρό της- σύνθεση του Παπαρρηγόπουλου παρέμεινε κυρίαρχη έναν και πλέον αιώνα μετά τη συγγραφή της - και παραμένει ακόμη, για το ευρύ αναγνωστικό κοινό.

Αυτή, λοιπόν, είναι η αναπόδεικτη υπόθεσή μου. Αναπόδεικτη, αλλ' εάν κάποιος από εμάς, με άξονα αυτήν τη συγκεκριμένη υπόθεση, έκανε μια ποσοτική και θεματολογική καταγραφή της σχετικής βιβλιογραφίας, θεωρώ πιθανό να την επιβεβαίωνε και μάλιστα με επαρκή περιθώρια σφαλμάτων, ποσοτικών και ταξινομητικών.

Κοινωνικοί επιστήμονες που έγραφαν και ως ιστορικοί. Αρκετά ονόματα έχουν ήδη αναφερθεί σε αυτό το Συνέδριο. Λίγα θα προσθέσω, επομένως, περιοριζόμενος στο δίκαιο και στις οικονομικές επιστήμες. Οι αναφορές μου δεν θα είναι εξαντλητικές και περιοριστικές, θα είναι ενδεικτικές. Έχουμε και λέμε, για τον 19ο αιώνα:

- Κωνσταντίνος Σχινάς, νομικές και πολιτικές επιστήμες (ο οποίος, άλλωστε, έγινε τελικώς καθηγητής της ιστορίας).
- Ι. Α. Σούτσος, καθηγητής της πλουτολογίας.
- Ν. Ι. Σαρίπολος, καθηγητής του συνταγματικού δικαίου.
- Αριστείδης Οικονόμος, υφηγητής της πολιτικής οικονομίας.
- Μάρκος Ρενιέρης, δικηγόρος, δικαστής, πρέσβης (επ' ευκαιρία, θυμίζω τη σχέση με τον Μαντσόνι), διοικητής της Εθνικής Τραπέζης, καθηγητής του γαλλικού δικαίου.
- Ευθύμιος Κεχαγιάς, απόφοιτος γυμνασίου, πρακτικός οικονομολόγος, υποδιοικητής της Εθνικής Τραπέζης.
- Πάυλος Καλλιγιάς, νομικός, καθηγητής του ρωμαϊκού δικαίου, διοικητής της Εθνικής Τραπέζης.
- Ιωάννης Βαλαωρίτης, νομικός, υποδιοικητής και διοικητής της Εθνικής Τραπέζης.

Για τον 20ό αιώνα, δεν θα επεκταθώ στην πληθώρα των νομικών. Διότι δεν ήταν μόνο οι καθηγητές του ρωμαϊκού ή του συνταγματικού δικαίου που ασχολήθηκαν με την ιστορία – όπως ήταν άλλωστε αναμενόμενο γι' αυτούς. Ήταν σχεδόν όλοι οι καθηγητές των δύο νομικών σχολών της χώρας που ασχολήθηκαν συστηματικά με την ιστορία του επιστημονικού τους αντικειμένου και μάλιστα με την ιστορία της κανονιστικής αυτής επιστήμης έτσι όπως εξελισσόταν μέσα στον ελληνικό κοινωνικό της περίγυρο. Ένα πρόσφατο παράδειγμα, ίσως όχι το καλύτερο ούτε το σημαντικότερο, αλλά διόλου αμελητέο: ο Μιχαήλ Δένδιας δεν αρκείται στην ιστορική εξέλιξη του διοικητικού δικαίου στην Ελλάδα, αλλά τη συγκρίνει συστηματικά με την ιστορική εξέλιξη της γαλλικής και της γερμανικής επιστήμης και μάλιστα με συχνότατες αναφορές στο πολιτικό και κοινωνικό τους περιβάλλον και ομιλώ για τις νομικές συγγραφές του και όχι για τις αποκλειστικώς ιστορικές μελέτες του – διότι υπάρχουν και αυτές.

Δεν θα απαριθμήσω, λοιπόν, τις δεκάδες των καθηγητών της νομικής επιστήμης. Θα αναφέρω μόνον ορισμένους από τους γνωστότερους οικονομολόγους, πάντοτε ενδεικτικώς:

- Ανδρέας Ανδρέαδης	- Χρυσός Ευελπίδης
- Ξενοφών Ζολώτας	- Ιωάννης Σίδερης
- Γεώργιος Χαριτάκης	- Αθανάσιος Σμπαρούνης
- Παναγιώτης Δερτιλής	

Κοινωνικοί επιστήμονες που έγραφαν και ως ιστορικοί. Πώς εξηγείται αυτό το φαινόμενο; Βεβαίως, θα δεχθούμε αμέσως το προφανές και γενικό αίτιο

που προανέφερα: οφείλεται, μεταξύ άλλων, στις επιρροές του ιστορισμού σε όλες τις κοινωνικές επιστήμες και σε όλη την Ευρώπη. Αλλά η γενική ερμηνεία δεν αρκεί. Μας χρειάζεται και μια ειδικότερη, που να αφορά στην ελληνική περίπτωση και που να απαντά στο ειδικότερο ερώτημα: γιατί άραγε οι ιστορικοί ασχολήθηκαν με τη νεότερη ιστορία συγκριτικώς «λιγότερο» από τους νομικούς, τους οικονομολόγους και τους λοιπούς κοινωνικούς επιστήμονες, εντός και εκτός πανεπιστημίων; Δεν έχω καταλήξει σε συμπεράσματα, βεβαίως. Θα σας αναφέρω απλώς μια υπόθεση, και μάλιστα σχηματική.

Από συστάσεως του ελληνικού κράτους έως τη δεκαετία του 1970, οι περισσότεροι έλληνες ιστορικοί (διότι υπήρξαν και οι εξαιρέσεις, βεβαίως), ασχολήθηκαν αμέσως ή εμμέσως με την προσπάθεια να δομήσουν τον λόγο του ελληνικού εθνικισμού και να νομιμοποιήσουν την πράξη του (επαναλαμβάνω ότι αναφέρομαι κυρίως στον κύκλο των φιλοσοφικών σχολών). Και ιδού ποιες ήταν οι συνέπειες που μας ενδιαφέρουν εδώ.

Πρώτον. Ήταν τόσο πολύ αφοσιωμένοι οι εν λόγω ιστορικοί σε αυτό το ειδικό ζητούμενο της εθνικής τους συνείδησης, ζητούμενο έμμοιο και συμπλεγματοεικό, ώστε προσανατολίστηκαν σχεδόν αποκλειστικώς στη σύνδεση του ελληνισμού με το Βυζάντιο και με την αρχαιότητα, άμεση ή έμμεση. Όπου η προβληματική αφορούσε χρονολογικώς στην ιστορία της νεότερης Ελλάδας και του ελληνικού κράτους, η συνέχεια του ελληνισμού επανερχόταν ενίοτε και πάλι ως ζητούμενο, έστω και με έμμεσο τρόπο. Παραδείγματος χάριν, σε παλαιότερες μελέτες για τις παροικίες της διασποράς, το ερώτημα της ελληνικότητας κυριαρχούσε έστω και υπό τας γραμμάς, ενώ το ερώτημα της ενσωμάτωσης των παροίκων στις χώρες υποδοχής και των μεταβολών της ελληνικής τους ταυτότητας (ενίοτε μέχρις εξαφανίσεως) είτε απουσίαζε είτε αναφερόταν ως εξαίρεση, ως απώλεια του ελληνισμού και ως τρέχον πολιτικό πρόβλημα που έπρεπε να επιλυθεί χάριν του έθνους: πάντως, το θέμα δεν ερμηνευόταν, απλώς αντιμετωπιζόταν ως «πρόβλημα» και εξοριζόταν.

Δεύτερον. Ήταν τόσο πολύ απασχολημένοι οι εν λόγω ιστορικοί με αυτό το ζητούμενο ώστε δεν τους έμεινε ποτέ αρκετός χρόνος να ασχοληθούν συστηματικά με τα άλλα ζητούμενα της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Όπως, παραδείγματος χάριν:

- Κοινωνική και οικονομική ιστορία.
- Ιστορία του δικαίου, της δικαιοσύνης, του εγκλήματος.
- Ιστορία των πληθυσμών.
- Ιστορία των πόλεων, της πολεοδόμησης, της χωροταξίας (είναι χαρακτηριστικό ότι με το παρακατιανό αυτό αντικείμενο ασχολήθηκε το Πολυτεχνείο και όχι οι φιλοσοφικές σχολές).

– Ιστορία των επιστημών και των πανεπιστημίων (είναι χαρακτηριστικό ότι επί 154 χρόνια, η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών δεν αξιώθηκε να οργανώσει και να διατηρήσει το ίδιο το ιστορικό αρχείο του Πανεπιστημίου, το οποίο έτσι πολτοποιήθηκε κατά ένα μεγάλο μέρος του).

– Ιστορία των διεθνών σχέσεων (επαναλαμβάνω ότι μιλώ για τον κανόνα και όχι για εξαιρέσεις όπως ήταν ο Λάσκαρις και ο πρώιμος Σακελλαρίου, που δεν ασχολήθηκε μόνο με την οικονομική ιστορία, αλλά και με τα διπλωματικά αρχεία).

– Τελευταία θα αναφέρω τη νεότερη πολιτική ιστορία. Όπως έχω τονίσει επανειλημμένως, η ελληνική βιβλιογραφία έχει ακόμη τεράστια κενά πολιτικής ιστορίας: λείπει ακόμη και η υποδομή συμβαντολογικής ιστορίας που είναι αναγκαία για την ανάπτυξη μιας ερμηνευτικής ιστορικών προβλημάτων.

Τρίτον. Ήταν τόσο πολύ απορροφημένοι οι εν λόγω ιστορικοί από τον (κάπως αφελή) ιστορικισμό τον οποίο τους επέβαλλε το έμμονο και συμπλεγματοζήτούμενο της εθνικής ταυτότητας ώστε, θεωρητικώς και μεθοδολογικώς, πίστευαν ειλικρινώς ότι δεν όφειλαν να επικοινωνήσουν με τις κοινωνικές επιστήμες. Με βάση τον θεωρητικό και μεθοδολογικό προσδιορισμό της επιστήμης τους, έτσι όπως εκείνοι τον προσδιόριζαν, οι κοινωνικές επιστήμες ήταν εξ' ορισμού εκτός της προβληματικής τους.

Τέταρτη, παρεπομένη συνέπεια: μερικές από τις ιστορικές μελέτες που δεν ήθελαν ή δεν σκέφτονταν καν να κάνουν οι επαγγελματίες ιστορικοί τις έκαναν οι θεράποντες άλλων κοινωνικών επιστημών, αναπτύσσοντας συνάμα και τη σκέψη για τις σχέσεις μεταξύ των δικών τους επιστημών και της ιστορίας.

Ερχόμαστε στην περίοδο που αρχίζει περίπου το 1970 και τελειώνει το σωτήριο έτος 2002. Δεν θα ακολουθήσω τη συζήτηση για τους επί μέρους προσανατολισμούς της ιστορικής παραγωγής στο εσωτερικό αυτής της τριακονταετίας, για τις επί μέρους περιόδους και τομές, και, βεβαίως όχι, για την κριτική αποτίμηση της μιας ή της άλλης «γενιάς» εντός ή εκτός εισαγωγικών. Δεν θα το κάνω διότι, πρώτον, δεν νομίζω ότι υπάρχει εδώ ένα οποιοδήποτε αξιόλογο «διακύβευμα», για να χρησιμοποιήσω και εγώ αυτήν τη βροντώδη λέξη. Δεύτερον και κυριότερο, διότι ο υποκειμενικός παράγοντας παραείναι ισχυρός. Είμαστε τα ιστορικά υποκείμενα αυτής της περιόδου και αυτού του ιστοριογραφικού ζητήματος. Άρα, όπως είπα και πιο πάνω, καταθέτουμε μαρτυρίες για τους μελλοντικούς ιστοριογράφους, αν ποτέ κάνουν τον κόπο να ασχοληθούν με τις ταπεινότητές μας. Τέτοιες μαρτυρίες για τη δική μου «γενιά» έχω καταθέσει ήδη, όπως επίσης ανέφερα προηγουμένως. Σήμερα, απλώς λυπάμαι που δεν διαψεύστηκαν ορισμένες απαισιόδοξες σκέψεις που είχα τότε διατυπώσει. Και θα προσθέσω ελάχιστα πράγματα.

Την ιστορική παραγωγή τέμνουν κατά καιρούς ισχυρά ή και ανατρεπτικά ρεύματα σκέψης – όπως την τέμνουν και μύδες. Καμιά φορά, αρκετά συχνά, τα ισχυρά και ανατρεπτικά ρεύματα συμπίπτουν με τις μύδες. Αλλά τίποτε από όλα αυτά δεν παραμένει σταθερό επί μακρόν, φυσικά και ευτυχώς· ευτυχώς, ο Popper είχε δίκιο.

Γι' αυτό δεν με απασχολεί το ερώτημα αν είναι επιστημονικός ορθός ή όχι ο πρόσφατος αναπροσανατολισμός της ιστορικής έρευνας. Θα υπάρξουν ολίγες εξαιρετικές εργασίες, αρκετές που θα είναι καλές και πολλές που θα είναι μέτριες έως άχρηστες. Το ίδιο άραγε δεν συνέβη και στο παρελθόν, με την οικονομική ιστορία; Είτε ρεύμα ήταν είτε μόδα (πολύ πιθανό και αυτό), δεν έχει σημασία. Μας βγήκε σε κακό; Όχι (και εδώ σταματά η κριτική αποτίμηση). Αλλού ήταν τότε ο κίνδυνος, νομίζω, αλλού είναι και σήμερα: στη μονομέρεια, που σημαίνει αφ' ενός μονομερή εμμονή και, αφ' ετέρου, σιωπές και αποσιωπήσεις. Κακή ήταν η μονομέρεια στις δεκαετίες 1970-1980, κακή είναι και σήμερα.

Κακή ήταν η μονομέρεια στην εποχή της οικονομικής ιστορίας (επειδή με πονάει το θέμα, ας μου επιτραπεί να πω ότι αυτό το επεσήμανα και το 1981 και το 1988, δηλαδή «σε ανύποπτο χρόνο»), όπως λένε οι καημένοι οι νομικοί). Κακή η μονομερής αυτή εμμονή, λοιπόν, εφ' όσον παρέμεναν και παραμένουν τεράστια κενά στις ιστορικές μας γνώσεις. Κακή είναι και σήμερα η μονομέρεια, ειδικότερα στο πεδίο που συγκρίθηκε, σε αυτό το Συνέδριο, με το πεδίο της οικονομικής ιστορίας – ιστορία του εθνικισμού, ιστορία της ιστορίας, ιστορία των συλλογικών ταυτοτήτων κ.λπ. – και νομίζω ότι κακώς συγκρίθηκε, σαν να ήλθε το νεότερο καλό για να διώξει το αρτηριοσκληρωτικό κακό.

Αλλά για ποιον λόγο, άραγε, υπάρχει σήμερα αυτή η μονομερής (κατά την άποψή μου) εμμονή;

Είπαμε ότι επί εκατόν σαράντα χρόνια περίπου, οι περισσότεροι έλληνες ιστορικοί ασχολήθηκαν αμέσως ή εμμέσως με την προσπάθεια αφ' ενός να δομήσουν την ελληνική ιστορία γύρω από το αξίωμα της συνέχειας του ελληνισμού και, αφ' ετέρου, να νομιμοποιήσουν τον ελληνικό εθνικισμό. Να τους μελετήσουμε, δεν λέω, και αυτούς και το πρόβλημά τους. Διότι οι άνθρωποι είχαν όντως ένα πρόβλημα: την ταυτότητά τους. Οι πρωτοπόροι το έλυσαν με ένα ύφος επικό και με έναν τρόπο σύμφωνο με τα ρεύματα της εποχής τους. Αναφέρωμαι κυρίως στον Παπαρρηγόπουλο – που είναι πολύ ανώτερος του Carlyle· και που δεν διαφέρει δα και τόσο από τον Michelet. Από εκεί και ύστερα, το πράγμα άρχισε να χαλαρεί.

Να μελετήσουμε το πρόβλημά τους, λοιπόν, φθάνει να μην εμπλακούμε κι εμείς στο ίδιο πρόβλημα, να μην επαναλάβουμε – χωρίς να το αντιλαμβανόμαστε κιόλας – το ίδιο ερώτημα από την ανάποδη. Δηλαδή, αποδομώντας (άλλη

ωραία λέξη της μόδας) τον εθνικιστικό λόγο και απο-νομιμοποιώντας τον εθνικισμό, να προσπαθούμε να λύσουμε το ίδιο πάλι πρόβλημα ταυτότητας. Διότι, για να απελευθερωθούμε τάχα από τον εθνικισμό και τις αντίστοιχες ερμηνείες της ιστορίας, επαναφέρουμε από την πίσω πόρτα το ίδιο ζητούμενο, έμμοιο και συμπλεγματικό. Και, προφανώς, κινδυνεύουμε έτσι να υπερβούμε τα όρια ανάμεσα στην επιστημονική απορία και την ομφαλοσκοπήση.

Τί εννοώ; Όσα ανέφερα παραπάνω για τις τέσσερις συνέπειες της μονομέρειας ισχύουν όχι μόνο για τον εθνικισμό, αλλά και για τον αντι-εθνικισμό. Αν οι ιστορικοί παραμείνουμε υπερβολικά αφοσιωμένοι σε αυτό το ειδικό ζητούμενο της εθνικής μας ταυτότητας, ζητούμενο έμμοιο και συμπλεγματικό, αν προσανατολιστούμε τόσο αποκλειστικά στην αποδόμηση των σχετικών ιδεολογιών, ίσως να μην μας μείνει ποτέ αρκετός χρόνος για να ασχοληθούμε συστηματικά με τα άλλα ζητούμενα της νεότερης ελληνικής ιστορίας και ίσως να πεισθούμε ειλικρινώς ότι δεν οφείλουμε να επικοινωνήσουμε με τις κοινωνικές επιστήμες. Και επειδή η μητέρα Φύση απεχθάνεται το κενό, τις ιστορικές μελέτες που δεν θα θέλουμε ή δεν θα σκεφτούμε καν να κάνουμε ως επαγγελματίες ιστορικοί, θα τις κάνουν οι θεράποντες άλλων κοινωνικών επιστημών (δεν λέω ότι αυτό είναι κακό, απλώς το επισημαίνω).

Ευτυχώς, όμως, υπάρχει και χώρος για μια κάποια αισιοδοξία. Υπάρχουν όρια στη μελέτη του ιστοριογραφικού λόγου (και του οποιοδήποτε λόγου). Υπάρχουν όρια στη μελέτη της ιστοριογραφίας, στην ιστορία της ιστορίας, στη μετα-ιστορία. Τα ζητούμενα αυτών των μελετών δεν είναι ανεξάντλητα, είναι πεπερασμένα. Εκτός αν καταργήσουμε την ιστορία, αν την κατακερματίσουμε τοποθετώντας την ανάμεσα σε αντικριστούς καθρέφτες. Αλλά μια τέτοια αυτοκαταστροφή των ιστορικών μου φαίνεται απίθανη. Ακόμη και αν το διεθνές σινάφι των ιστορικών φθάσει κάποτε στη μετα-ιστορία της μετα-ιστορίας, δεν πειράζει. Μόδα είναι, θα περάσει.

Αυτή είναι, λοιπόν, η άποψη ενός παραδοσιακού ιστορικού της παλιάς σχολής, μια άποψη εντελώς υποκειμενική, φυσικά:

[...] υποχρεωμένη καθώς είναι [η καθηγήτρια της ιστορίας] να μιλάει και να γράφει όπως απαιτεί το επάγγελμά της, αισθάνεται μερικές φορές ότι προδίδει ακριβώς αυτή, την ουμανιστική πλευρά του εαυτού της [...] Οι παραδόσεις της έχουν ακροατήριο, αλλά αυτό το ακροατήριο εκείνοι, οι παραδοσιακοί ουμανιστές της παλιάς σχολής, το περιφρονούν, καθότι το θεωρούν φαινόμενο της μόδας.

Philip Roth, *ό.π.*, σ. 355.

Και δεν γνωρίζουμε, βεβαίως, τί θα προκύψει από την αντιπαράθεση της παραδοσιακής μονομέρειας με τη μοντέρνα μονομέρεια.

George B. Dertilis

SILENCE, PARTIALITY AND FASHION IN HISTORY

(SUMMARY)

In this paper the author approaches the interplay of history and the social sciences by pointing to the problems, gaps and partialities that have marked historical writing in Greece since the 19th century. The first problem was the failure of those primarily responsible for the writing of professional history, the professors in the history faculties of Greek universities: with few exceptions, they failed to produce credible professional history and to explore the multiple fields of historical research because of their obsessive preoccupation with Greek nationalism's foremost concern, the vindication of historical continuity. The gap in historical studies has been partly filled by members of other disciplines, especially law and economics, whose work was, by its very subject matter, less influenced by the partiality of the nationalist approach. The author recalls a number of important lawyers and economists, active in the 19th and in the 20th century –some of them academics as well– who did extensive and original research in the history of Greek society. This important chapter of Greek historiography needs closer attention. The second problem stemmed from the intellectual fashions that influenced historical writing on Greece from the 1970s onwards, with mixed results – good, bad and indifferent. The most recent fashion, in the wake of post-modernism, brought about an almost exclusive interest of Greek historians for studies of identity and nationalism. The danger is to replace old partialities with new ones, albeit more fashionable. By insisting on a revisionist criticism of old –and already discredited– nationalist issues and interpretations of history, this almost exclusive fashion may just keep the old debate alive, nurture new obsessions, and encourage young historians to neglect other fields of research, where enormous gaps still exist. This might once again undermine the integrity and plurality of historical work in and about Greece.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΑΛΛΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Δύο εισηγήσεις με το ίδιο ακριβώς θέμα, «Ιστορία και κοινωνικές επιστήμες», στο ίδιο Συνέδριο, όπου κάθε θέμα έχει έναν μόνο εισηγητή, εύλογα δημιουργεί την εντύπωση ότι η σχέση αυτή έχει κεντρική σημασία για τους ιστορικούς που φιλοδοξεί να εκφράσει αυτή η σύναξη. Θα προσπαθήσω να δείξω ότι αυτό δεν ισχύει, ότι οι απόψεις για τη σημασία και τη μορφή της σχέσης αυτής δίστανται και ότι συχνά χαρακτηρίζονται από συγχύσεις και εσωτερικές αντιφάσεις, πράγμα που, όπως θα εξηγήσω στη συνέχεια, φαίνεται και από το ίδιο το πρόγραμμα του Συνεδρίου. Για το λόγο αυτό ήταν σοφή η πρόνοια των οργανωτών να αναθέσουν σε δύο εισηγητές το ίδιο θέμα, ώστε ο δεύτερος, που διαθέτει εδώ όλον το χρόνο αφού μιλά ύστερα από τρεις μέρες, να έχει την ευκαιρία να διασκεδάσει τις εσφαλμένες εντυπώσεις που θα δημιουργήσει ενδεχομένως ο πρώτος.

Θα ήθελα να ξεκινήσω με μια διαφοροποίηση του τίτλου που δηλώνει και μία θέση: όχι «Ιστορία και κοινωνικές επιστήμες», αλλά «Η ιστορία και οι άλλες κοινωνικές επιστήμες». Δεν θα θέσω το ζήτημα γενικώς. Θα περιοριστώ στο να ανιχνεύσω τις μεταβολές που υπέστη η σχέση αυτή στην Ελλάδα όχι από το 1833 φυσικά, αλλά στη διάρκεια των τελευταίων τριών δεκαετιών, χωρίς όμως να ξεχνώ το πόσο επηρεάζονταν οι εξελίξεις στην ελληνική ιστοριογραφία από ό,τι συνέβαινε στο χώρο των κοινωνικών επιστημών σε άλλες χώρες. Φυσικά, δεν θα επρόκειτο για κοινωνικές επιστήμες αν η εξέλιξή τους – η εμφάνιση νέων θεωριών και μεθόδων, η μετατόπιση του ερευνητικού ενδιαφέροντος προς νέα θέματα, η ανανέωση του επιστημονικού δυναμικού – οφειλόταν αποκλειστικώς ή κατά κύριο λόγο σε ενδοεπιστημονικούς λόγους. Η έρευνα της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στην εσωτερική εξέλιξη της επιστήμης και στο κοινωνικό περιβάλλον και η ιεράρχηση των παραγόντων που βρίσκονται κάθε φορά σε δράση αποτελεί ένα από τα πιο συναρπαστικά και συνάμα δύσκολα καθήκοντα εκείνου που ερευνά την ιστορία των επιστημών. Σε ένα σύντομο κείμενο, όπως είναι το παρόν, η παρουσίαση της σχέσης αυτής γίνεται αναγκαστικώς με συνοπτικό τρόπο,

με αποτέλεσμα να χάνονται οι λεπτότερες αποχρώσεις· αναπόφευκτα ορισμένα πορίσματα και θέσεις να μπορούν να εκληφθούν σαν αφοριστικές. Ζητώ λοιπόν προκαταβολικώς την κατανόησή σας για αυτήν την αδυναμία.

Στην Ελλάδα, η σχέση ανάμεσα στην ιστορία και στις άλλες κοινωνικές επιστήμες ως συλλογικό επιστημονικό, δηλαδή κοινωνικό, φαινόμενο ξεκινά στη δεκαετία του 1970, όταν γενικεύεται η αντίληψη στους νεότερους ιστορικούς ότι η ιστορία είναι και αυτή κοινωνική επιστήμη. Προηγούμενως είχαν υπάρξει ελάχιστα ατομικές περιπτώσεις σύζευξης της ιστορίας με κάποια άλλη κοινωνική επιστήμη στο έργο μεμονωμένων κοινωνικών επιστημόνων. Ο οικονομολόγος και ιστορικός της δημόσιας οικονομίας Ανδρέας Ανδρεάδης είναι η κυριότερη από τις εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν τον κανόνα της χωριστής πορείας των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα¹. Η επικράτηση του νέου αυτοπροσδιορισμού των ιστορικών είναι τόσο γρήγορη και γενικευμένη, ώστε γενικώς λησμονήθηκε ότι οι μεγαλύτεροι στα χρόνια από αυτούς, μια δεκαετία πριν, αυτοχαρακτηρίζονταν ακόμα ως φιλόλογοι ή, κάτω από την επήρεια του Κ. Θ. Δημαρά, ως θεράποντες της «συγκροτημένης επιστήμης του Νέου Ελληνισμού». Στην αντίληψή τους η ιστορία υπήρχε μόνον ως υποκείμενος κλάδος της φιλολογίας.

[...] η ευθύνη των φιλολόγων [...]. Ο χώρος μας είναι ευρύτερος. Αν μειώθηκε η ακτινοβολία των Λατινικών (ας το ομολογήσουμε επιτέλους) κερδήθηκαν τόσοι άλλοι κλάδοι. Η Αρχαιολογία, οι Βυζαντινές σπουδές, η συγκροτημένη επιστήμη του νέου Ελληνισμού, η Ιστορία με τους βοηθητικούς της κλάδους γενικά, είναι επιστήμες ικανές να ολοκληρώσουν τον κύκλο των ανθρωπιστικών μαθημάτων [...]².

Μία τόσο ριζική αλλαγή της αυτοκατανόησης των θεραπόντων της ιστορίας δεν μπορεί να οφείλεται στην ξαφνική ωρίμανση εξελίξεων στο εσωτερικό της ιστορικής επιστήμης στην Ελλάδα. Η ξαφνική και γενικευμένη δεκτικότητα για αντιλήψεις περί της ιστορίας που είχαν διαμορφωθεί στο εξωτερικό εμφανίσθηκε μέσα στο γενικευμένο κλίμα αμφισβήτησης των κατεστημένων κατά την τελευταία περίοδο της δικτατορίας των συνταγματαρχών, που συμπέρασε την από πολύ καιρό ανύπαρκτη ουσιαστικά και απονομιμοποιημένη ακαδημαϊκή ιστοριογραφία. Ανύπαρκτη γιατί ισχνή ποσοτικά και ποιοτικά, απονομιμοποιημένη γιατί δεν μπορούσε να προωθήσει την κοινωνική συνοχή και να νομιμοποιήσει την αναπαραγωγή του συστήματος, που αποτε-

1. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το έργο του Νίκου Σβορώνου και η ελληνική ιστοριογραφία. Πενήντα χρόνια αποκλίσεων και συγκλίσεων», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 38 (Μάιος 1989), 25.

2. Βασίλης Παναγιωτόπουλος τότε «φιλόλογος του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Βασιλικού Ιδρύματος Ερευνών» στο «Τεχνική και Ανθρωπιστική Μόρφωση. Απατούν οι νέοι επιστήμονες», *Εποχές* τχ. 3 (Ιούλιος 1963), 51.

λεί το κύριο καθήκον της αστικής ιστοριογραφίας. Τρεις παράγοντες επιτάχυναν τις αλλαγές:

1. Η είσοδος στην ιστοριογραφία επιστημόνων που προέρχονταν από άλλες κοινωνικές επιστήμες, ακόμα και τις θετικές επιστήμες (οικονομολόγων, κοινωνιολόγων, πολιτικών επιστημόνων, αρχιτεκτόνων κ.ά.).

2. Η διάχυση στο δημόσιο λόγο, και όχι μόνο στην ιστοριογραφία, ενός εννοιολογικού εξοπλισμού που προερχόταν από τις άλλες κοινωνικές επιστήμες.

3. Η υιοθέτηση κατηγοριών της κοινωνικής θεωρίας του ιστορικού υλισμού, χωρίς αυτό να συνεπάγεται και αποδοχή του μαρξισμού.

Τίποτα δεν εκφράζει καλύτερα την αλλαγή των αντιλήψεων από την εξέλιξη μέσα σε λίγα χρόνια (1972-1975) του περιοδικού *Μνήμων* από όργανο της «Ελληνικής Παλαιογραφικής Εταιρείας» σε περιοδικό της «Εταιρείας Μελέτης του Νέου Ελληνισμού»³. Πρόκειται για τη σημαντικότερη ως τότε τομή στην ελληνική ιστοριογραφία. Σημαντικότερη, γιατί πρώτον η μεταβολή των αντιλήψεων αφορούσε σε μια συλλογικότητα και όχι σε μεμονωμένα πρόσωπα και δεύτερον, γιατί, ενώ πραγματοποιήθηκε στο περιθώριο του ακαδημαϊκού χώρου, ο επιστημονικός χαρακτήρας των επιχειρημάτων που χρησιμοποιήθηκαν και η πανεπιστημιακή παιδεία των μελών της Εταιρείας, το γεγονός ότι η ζύμωση έγινε στην Ελλάδα και δεν υπήρξε εισαγόμενη, το «χαμηλόβαθμο» των περισσοτέρων, τους προσέδιδαν μια ήρεμη και σταθερή δυναμική που θα εξασφάλιζε την εξάπλωση των αντιλήψεών τους στη Μέση και αργότερα στην Ανώτατη Εκπαίδευση.

Ας θυμηθούμε τον εσωτερικό κανονισμό της «Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού» που δημοσιεύθηκε στον έκτο τόμο του 1976-1977: «Η ιστορία, όπως την αντιλαμβάνεται η Εταιρεία, είναι μια επιστήμη κοινωνική τόσο από την άποψη του περιεχομένου της, όσο και από την άποψη των προσανατολισμών της»⁴.

Οι ιστορικοί, νεοφώτιστοι πλέον κοινωνικοί επιστήμονες, ήταν ήδη από την εποχή αυτή ανοικτοί στην επικοινωνία με τους συναδέλφους τους των συγγενών επιστημών. Αν τελικώς η ώσμωση ανάμεσα στην ιστορία και στις άλλες κοινωνικές επιστήμες είχε στην Ελλάδα περιορισμένα αποτελέσματα αυτό οφείλεται στους εξής λόγους:

3. Η «Ελληνική Παλαιογραφική Εταιρεία» εμφανίζεται ως εκδότης του περ. *Μνήμων* για πρώτη φορά στο δεύτερο τόμο του 1972. Τη διαδέχεται στο ρόλο αυτό η «Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού» από τον πέμπτο τόμο, το 1975.

4. *Μνήμων* 6 (1976-1977), 328.

1. Σε αδυναμίες των ίδιων των κοινωνικών επιστημών. Η κοινωνιολογία ήταν εξοβελισμένη από τα πανεπιστήμια, η οικονομική επιστήμη εκείνη μάλιστα την εποχή αποκτούσε την ακαδημαϊκή αυτονομία της στο πλαίσιο των ελληνικών πανεπιστημίων. Οι υπόλοιπες εξακολουθούσαν να αντιπροσωπεύουν εξωτικές πραγματικότητες για τα ελληνικά πράγματα. Αλλά πέρα από το ζήτημα της θεσμικής κατοχύρωσης της αυτονομίας των κοινωνικών επιστημών, κάτι που ίσχυε και για την ιστορία σε σχέση με τη φιλολογία στην ενιαία τότε Φιλοσοφική Σχολή, υπήρχε και πρόβλημα περιεχομένου της εκδοχής των διαφόρων κοινωνικών επιστημών που θεραπεύονταν στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Κατά κανόνα οι κοινωνικές επιστήμες έτειναν να ταυτισθούν με την ανάπτυξη ποσοτικών μεθόδων έρευνας στηριγμένων πάνω σε μηχανιστικές θεωρίες της ανθρώπινης συμπεριφοράς, στον προσδιορισμό της οποίας δεν συμμετείχε κανένα ιστορικό στοιχείο. Με τις προϋποθέσεις αυτές, τα όποια ανοίγματα των άλλων κοινωνικών επιστημών προς τους ιστορικούς δεν μπορούσαν να ανατροφοδοτηθούν από μια εσωτερική δυναμική των επιστημών τους.

2. Τη δυναμική αυτή δεν μπορούσαν να την αναπληρώσουν οι ιστορικοί παρά την όποια διάθεσή τους για άνοιγμα προς τις άλλες κοινωνικές επιστήμες, γιατί οι ίδιοι είχαν ένα σαφές έλλειμμα θεωρίας. Δεν διέθεταν θεωρία ούτε για τα κοινωνικά φαινόμενα που μελετούσαν ούτε για τις γνωστικές προϋποθέσεις της δικής τους επιστημονικής πρακτικής. Στη διακήρυξη των θέσεων του περιοδικού *Μνήμων*, για παράδειγμα, απουσιάζει πλήρως και η λέξη θεωρία ή μάλλον απαντά μια μόνο φορά, αλλά ως υποκείμενη κατηγορία στη μέθοδο: «[...] η Εταιρεία είναι ανοιχτή στα πρωτοπόρα επιστημονικά ρεύματα και τις σύγχρονες μεθοδολογικές τάσεις (όπως τη συγκριτική, τη στατιστική, τη θεωρία των συλλογικών νοοτροπιών και συνειδήσεων κ.λπ.)»⁵.

Η θεωρία απουσιάζει ως κατηγορία και ως αντικείμενο προβληματισμού των ιστορικών και από τη διακήρυξη του δεύτερου μεγάλου ιστορικού περιοδικού που κυκλοφόρησε το 1983, από *Τα Ιστορικά*, όπου υπάρχει η ίδια υποκατάσταση θεωρίας από τη μέθοδο:

Αναγγέλλοντας την έκδοσή τους *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ* δεν θέλουν να κάνουν προγραμματικές δηλώσεις, με τις οποίες να εξηγούν γιατί ένα νέο περιοδικό έρχεται ή δεν έρχεται να προστεθεί σε όσα ήδη υπάρχουν. Αντί για δηλώσεις προτιμούν να θυμίσουν κάποιες από τις πάγιες ανάγκες των ελληνικών ιστορικών σπουδών και θυμίζοντάς τις να υποδηλώσουν και τους λόγους της δικής τους εμφάνισης. Ο κατάλογος δεν θα είναι μακρύς. Θα είναι απλώς περιεκτικός. Ανάγκες θεματολογικής ανανέω-

5. *Μνήμων* 6 (1976-1977), 329.

σης, διεύρυνση του χώρου του ιστορικού, ανάγκες μεθοδολογικής ανανέωσης, άρα διεύρυνση του σκεπτικού του ιστορικού, ανάγκες επαφής με τη λογική των άλλων επιστημών, άρα και πάλι διεύρυνση του χώρου και του σκεπτικού του ιστορικού, ακόμη ανάγκη για επικαιροποίηση της δουλειάς του, δηλαδή για την αναγωγή της ιστορίας σε πολιτιστικό αίτημα. Όπως δεν έχουν να κάνουν προγραμματικές δηλώσεις ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ, έτσι δεν έχουν να εξαγγείλουν και μια φιλοσοφία, παρά μόνο μια πνευματική στάση που δέχεται ότι μέσα από την πολλαπλότητα, τις συγκλίσεις και τις συγκρούσεις που αυτή συνέχει μπορεί να ανακύψει μια διαδικασία γνωστικών αναζητήσεων, ικανή να ανταποκριθεί στις ανάγκες στις οποίες υπαινικτικά αναφερθήκαμε πιο πριν⁶.

Αν προσπεράσει κανένας την υποψία της αυταρέσκειας που αχνοφαίνεται εδώ, αν κατανοήσει τη μεγάλη σημασία του πλουραλισμού και της ανεκτικότητας για τους πρωτεργάτες του περιοδικού, που στο ξεκίνημα της επιστημονικής σταδιοδρομίας τους στη δεκαετία του 1960 είχαν αντιμετωπίσει την παράλληλη δογματικότητα των ακαδημαϊκών ιστορικών και των κομματικών μαρξιστών, τότε παραμένουν τα κοινά στοιχεία με τους νεότερους του περιοδικού *Μνήμων*.

Η γενικευμένη υποθεωρητικότητα των νεότερων Ελλήνων ιστορικών κατά την περίοδο 1960-1990 έλκει την καταγωγή της από το κοινό πρότυπο, που δεν είναι άλλο από τη λεγόμενη Σχολή των *Annales*. Η σχολή αυτή ταυτίζεται συνήθως με το περιοδικό και τους συνεργάτες του και για αυτό ο λόγος είναι συνήθως για «τα *Annales*». Η θεσμική της υπόσταση είναι όμως διφυής, αφού η αναπαράγωγή της εξασφαλίζεται και μέσα από την παρισινή *École des Hautes Études en Sciences Sociales*, στην οποία οι ιστορικοί είχαν τον κύριο λόγο ως τη δεκαετία του 1980.

Εν ολίγοις είμαστε άκρως απροετοίμαστοι για τα *Annales*, ψυχικά όμως και διανοητικά δυνάμει οπαδοί τους για τον απλούστατο λόγο ότι είμαστε (ή θέλαμε να αιστανόμαστε ότι είμαστε) αρετικοί, δηλαδή επαξίως περιθωριακοί⁷,

έλεγε σε μια συνέντευξή του στο περιοδικό *Ιστωρ*, το τρίτο κάπως μεταγενέστερο περιοδικό –που το πρώτο του τεύχος κυκλοφόρησε το Μάρτιο του 1990– ένας από τους τρεις ιδρυτές του περιοδικού *Τα Ιστορικά* περιγράφοντας τις ιστοριογραφικές κλίσεις του περιβάλλοντός του το 1967. Αν βέβαια η ασφυκτική κατάσταση στην ελληνική ιστοριογραφία οδηγούσε ορισμένους νέους ιστορικούς να εκλάβουν τα *Annales* –που βρίσκονταν ήδη στο κέντρο των κατεστημένων γαλλικών ακαδημαϊκών θεσμών– ως περιθωριακά, τότε δεν πρέπει να εκπλήσσει ότι δεν υπήρχε η δυνατότητα αντίληψης της έλλειψης

6. «Αγγελία», *Τα Ιστορικά* τχ. 1 (Σεπτέμβριος 1983), 3-4.

7. Ο Σπύρος Ασδραχάς, *Ιστωρ* τχ. 4 (1992), 36.

θεωρίας των *Annales* και προβληματισμού πάνω στην έλλειψη αυτή. Έτσι πέρασε απαρατήρητη μια διαφωτιστική συνέντευξη του Γάλλου ιστορικού Maurice Aymard στο ίδιο τεύχος του αυτού περιοδικού. Με την ευκαιρία αυτή θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ομάδα του περιοδικού *Τστωρ* έδειχνε μεγαλύτερη ευαισθησία από ό,τι τα άλλα δύο περιοδικά στα θεωρητικά ζητήματα, παρ'όλο που υποκειμενικοί και αντικειμενικοί παράγοντες δεν επέτρεψαν στο ενδιαφέρον αυτό να έχει ευρύτερη απήχηση.

Η πρώτη ερώτηση που τέθηκε στον Αιμάρ στην εν λόγω συνέντευξη ήταν αν μπορούμε να μιλήσουμε για ενότητα μεθόδων στη Μεσόγειο του Μπρωντέλ ή για μία και ενιαία μέθοδο. Στο ελαφρώς χοντροκομμένο, αλλά χαρακτηριστικά ελληνικό ενδιαφέρον για τη μέθοδο ο Αιμάρ απάντησε: «Υπάρχει ένα βιβλίο». Στη δεύτερη όμως ερώτηση της σύνταξης για το «ώσπου της γραφής της Μεσογείου», τόνισε μεταξύ άλλων τα εξής:

[...] Υπάρχει όμως πάντα στον Μπρωντέλ απόρριψη της θεωρίας και κυρίως άρνηση ως προς την εξαγωγή συμπερασμάτων βάσει μιας θεωρίας. Προτιμά, και εδώ έγκριται η διαφορά του από τους μαρξιστές, να παραβάλλει το υλικό του με την πραγματικότητα και στη συνέχεια να προχωρά στην καταγραφή της σκέψης του⁸.

Όταν δε ο συντάκτης επέμενε να μάθει τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς του έργου, ο Αιμάρ ήταν κοφτός: «Στο βαθμό που δεν υπάρχει θεωρία, δεν υπάρχει και ιδεολογία».

Ο Αιμάρ είχε δίκιο ως προς το πρώτο σκέλος του συλλογισμού που αφορούσε στην έλλειψη ή ορθότερα στην άρνηση της θεωρίας. Σε αυτό ο Μπρωντέλ ακολουθούσε την παράδοση των ιδρυτών των *Annales* και ειδικότερα του Λυσιέν Φεβρ. Στο πρώτο («θεωρητικό») του έργο *La terre et l'évolution humaine*, ο Φεβρ συγκρίνοντας την ιστορία με την ανθρωπογεωγραφία διαπίστωνε: «Η ιστορία δεν βρίσκεται σε αυτό το σημείο. Δεν πιστεύει ακόμα ούτε η ίδια στην επιστημονική της ιδιότητα»⁹. Και σε μεταγενέστερα κείμενά του, όπως η λιγότερο γνωστή διάλεξή του στους φοιτητές της *École Normale Supérieure* το 1941 που δημοσιεύθηκε με τίτλο «Ζώντας την Ιστορία. Λόγια μιας εισαγωγής», ο Φεβρ εξακολουθεί να μην αποδέχεται τη θεωρία στην ιστορία και να αμφισβητεί τον επιστημονικό της χαρακτήρα. «Η ιστορία είναι η με επιστημονικό τρόπο μελέτη των διαφόρων δραστηριοτήτων και δημιουργημάτων των ανθρώπων που ζουν σε ποικίλες κοινωνίες, αλλά δεν είναι επιστήμη η ίδια»¹⁰. Το μέτρο σύγκρισης και η αναφορά

8. *Τστωρ* τχ. 4 (1992), 17.

9. Lucien Febvre, *La terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire*, Παρίσι, La Renaissance du Livre, 1922, σ. 38.

10. Lucien Febvre, *Combats pour l'histoire*, Παρίσι, Armand Colin, 1952, σ. 20 κ.ε.

του είναι οι θετικές επιστήμες και εφ' όσον η ιστορία δεν μπορεί να καταλήξει σε ανάλογα δεσμευτικά συμπεράσματα με τις θετικές επιστήμες, δεν είναι επιστήμη. Τη φράση αυτή θα την επαναλάβει σχεδόν κατά λέξη ο Μπρωντέλ το 1958: «Με τον όρο ιστορία εννοώ μία έρευνα που διεξάγεται επιστημονικά, ας πούμε έστω μία επιστήμη, αλλά σύνθετη»¹¹. Από την άποψη αυτή ο Αιμάρ έχει λοιπόν δίκιο όταν ισχυρίζεται ότι ο Μπρωντέλ δεν έχει θεωρία, σωστότερα μια ρητή θεωρία. Σφάλλει, όμως, όταν ισχυρίζεται ότι η απουσία ή ορθότερα η άρνηση της θεωρίας συνεπάγεται και την απουσία ιδεολογίας.

Τόσο στον Μπρωντέλ και πολύ περισσότερο στον Φεβρ, η απόρριψη της θεωρίας και του επιστημονικού χαρακτήρα της ιστορίας οφείλεται στην προσπάθειά τους να αποφύγουν να δεσμευθούν από αστηρές σχέσεις αιτιότητας. Ο Φεβρ καταφεύγει και πάλι στις φυσικές επιστήμες, επικαλείται τη θεωρία των κβάντα και τη θεωρία της σχετικότητας, για να ισχυρισθεί ότι οι κλασικές σχέσεις αιτιότητας είναι κάτι επιστημονικά ξεπερασμένο στις ίδιες τις φυσικές επιστήμες και κατά συνέπεια και στην ιστορία που τις έχει ως πρότυπο. Ο φόβος της αιτιότητας είναι και στους δύο ιδεολογικά, πολιτικά προσδιορισμένος. Η ανησυχία τους, καθαρά αστική, αφορούσε στις συνέπειες στις θέσεις για το παρόν και το μέλλον των αστικών κοινωνιών και για την υποκειμενικότητα από την παραδοχή της ισχύος αυστηρών σχέσεων αιτιότητας στο παρελθόν. Ο Φεβρ δηλώνει ρητά ότι ο μη επιστημονικός και αθεωρητικός χαρακτήρας της ιστορίας αποτελεί πλεονέκτημα, γιατί «[...] ο ιστορικός δεν δεσμεύεται από μια δογματική αλληλεγγύη ούτε από ένα σώμα ιστορικών θεωριών με ψευδοεπιστημονική όψη που θα περιόριζε την ελευθερία του για ατομική κρίση»¹².

Με δεδομένο το θεωρητικό αγνωστικισμό η μεγάλη σύνθεση των κοινωνικών επιστημών, η ενορχήστρωσή τους κάτω από τη διεύθυνση των ιστορικών δεν επιτεύχθηκε. Επί μέρους μόνο συζεύξεις έγιναν δυνατές, στο έργο μεμονωμένων ιστορικών, όπως για παράδειγμα η σύζευξη της ιστορίας με την πολιτική οικονομία στο έργο του Ernest Labrousse. Το μονιμότερο κεκτημένο ήταν η μετάφραση, όπως ειπώθηκε, των κατηγοριών των άλλων κοινωνικών επιστημών στην «απλή» γλώσσα της ιστορίας. Αυτό συνέβη στη Γαλλία, αυτό έγινε τηρουμένων των αναλογιών και στην Ελλάδα. Εδώ, οι κοινωνικοί επιστήμονες που υιοθέτησαν την ιστορική διάσταση στην εργα-

11. Από την εισαγωγή στο *Traité de Sociologie* που δημοσίευσε ο Georges Gurvitch στις PUF το 1958 και αναδημοσιεύθηκε στο Fernand Braudel, *Écrits sur l'histoire*, Παρίσι, Flammarion, Champs, 1969, σ. 97.

12. Lucien Febvre, *La terre et l'évolution humaine...*, σ. 38.

σία τους είτε αποσύρθηκαν μετά την πρώτη είσοδο στο πεδίο της ιστορίας, είτε εξέπεσαν σε ιστορικούς.

Δεν ήταν οι άλλες κοινωνικές επιστήμες με τις οποίες οι ιστορικοί των *Annales* βρίσκονταν σε ανταγωνισμό –κοινωνιολογία, γεωγραφία, ανθρωπολογία– που εκμεταλλεύθηκαν τις γνωσιοθεωρητικές αντιφάσεις τους και τη θεωρητική τους αποχή, αλλά οι φιλόσοφοι. Η πρώτη συστηματική κριτική των απόψεων των ιστορικών πάνω στη φύση της γνωστικής διαδικασίας στην ιστοριογραφία είχε γίνει στις παραμονές του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου από τον Ραϊμόν Αρόν με την κύρια διδακτορική διατριβή του *Introduction à la philosophie de l'histoire. Essai sur les limites de l'objectivité historique*¹³. Το κίνητρο για την επιλογή του θέματος από τον Αρόν το 1930 ήταν πολιτικό: η επιθυμία να ασκήσει κριτική στη μαρξιστική φιλοσοφία της ιστορίας και στο μαρξισμό ως φιλοσοφία της πράξης εξαιτίας της απειλής που συνιστούσε η εφαρμογή τους στην πολιτική για τον υποκειμενισμό ως ουσία του αστικού κοινωνικού συστήματος. Με αφετηρία αυτό το πολιτικό ενδιαφέρον, ο Αρόν κινήθηκε προς μία γενικότερη κριτική της φιλοσοφίας της ιστορίας και προς την ανάλυση των όρων που κάνουν δυνατή μια ιστορική επιστήμη. Αν ο πολιτικός του στόχος ήταν ο μαρξισμός, οι επιστημονικοί του αντίπαλοι –ελλείψει μαρξιστών ιστορικών– ήταν οι ιστορικοί της λεγόμενης (μεθοδικής) σχολής και οι κοινωνιολόγοι της σχολής του Ντυρκέμ που τους κατηγορούσε ότι είχαν υποκύψει στη «θετικιστική ψευδαίσθηση» της δυνατότητας άμεσης γνώσης των δεδομένων, όπως αυτά όντως είναι. Οι διαφοροποιήσεις που έφερε η ιστοριογραφία της πρώτης περιόδου των *Annales* δεν πάρθηκαν υπόψη από τη διατριβή του. Οι ιστορικοί κατηγορούνταν συλλήβδην, ανεξαρτήτως σχολών, για επιστημονικισμό.

Όταν ολοκληρώθηκε η διατριβή το 1938, ο μαρξισμός δεν ήταν πλέον ο μόνος ούτε ο πιο επικίνδυνος αντίπαλος της αστικής υποκειμενικότητας στη Γαλλία και στην Ευρώπη. Η άρνηση της ιστορίας και της υποκειμενικότητας από τους εθνικοσοσιαλιστές στο όνομα της φυλής οδήγησε τον Αρόν να κλείσει τη διατριβή του με μια διαλεκτική ακροβασία με την οποία έλπιζε να αποφύγει τον διαμετρικά αντίθετο στον επιστημονικισμό σκόπελο του γνωσιοθεωρητικού σχετικισμού ο οποίος χαρακτήριζε τη φιλοσοφική παράδοση που επικαλούνταν οι εθνικοσοσιαλιστές. Η ανθρώπινη σχέση κατά τον Αρόν είναι ιστορική, περιέχεται στην ιστορία, είναι κατά συνέπεια σχετική, αλλά ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να στοχασθεί αυτή την ιστορικότητα και τη

13. Πρώτη έκδοση Παρίσι, Gallimard, 1938. Χρησιμοποίησα τη δεύτερη έκδοση, Παρίσι, Gallimard, nrf, 1986. Η δευτερεύουσα διατριβή του Αρόν είχε ως θέμα *La philosophie critique de l'histoire*, Παρίσι, J. Vrin, 1938.

σχετικότητα και με τον τρόπο αυτό να την υπερβεί. Η ιστορία είναι μια στοχαστική γνώση, γιατί αποκαλύπτει στον άνθρωπο αυτό που εκείνος είναι μέσα στην ιστορία. Με το στοχασμό αυτόν ο άνθρωπος εξασφαλίζει κατά τον Αρόν και τις προϋποθέσεις της πολιτικής του ελευθερίας, αφού «[...] η ιστορία είναι ελεύθερη, γιατί δεν είναι γραφή εκ των προτέρων, ούτε προσδιορισμένη, όπως ένα φυσικό φαινόμενο ή κάτι το μοιραίο. Είναι απρόβλεπτη, όπως ο ίδιος ο άνθρωπος»¹⁴.

Στις παραμονές του πολέμου, μετά την παραβίαση της συμφωνίας του Μονάχου από τον Χίτλερ και την προσάρτηση της Τσεχοσλοβακίας στο Ράιχ, οι θέσεις του Αρόν για την ιστορία αναγνώστηκαν ως μία πρόσκληση σε αντίσταση στο Ναζισμό που φαινόταν νομοτελειακά ανίκητος. Ανάμεσα σε αυτές τις αναγνώσεις ξεχωρίζει εκείνη του ιστορικού Henri-Irénéé Marrou στο τεύχος του Απριλίου 1939 του περιοδικού *Esprit*. Ένα χρόνο πριν από τον Αρόν, το 1937, ο Μαρού είχε υποστηρίξει τη διατριβή του με θέμα τον Άγιο Αυγουστίνο και το τέλος του αρχαίου κόσμου προσπαθώντας να βρει απάντηση στο πολιτικό ερώτημα που τον απασχολούσε για το πώς μπορεί να αντιδράσει ο άνθρωπος στο τέλος ενός πολιτισμού. Ο τίτλος της βιβλιοκριτικής του Μαρού για τη διατριβή του Αρόν «Θλίψη του ιστορικού»¹⁵ αποδίδει το κλίμα της εποχής. Ο Μαρού δεν συμφωνούσε μόνον με τις γνωσιοθεωρητικές απόψεις του Αρόν, αλλά και με τα ηθικοπολιτικά συμπεράσματα του τελευταίου:

[...] ως είμαστε ευγνώμονες στον Ραιμόν Αρόν, γιατί ανέδειξε τόσο καθαρά το θεμελιώδη περσοναλισμό της ιστορικής γνώσης [...] η ιστορία είναι ελεύθερη, η ιδιαιτέρη αποστολή της είναι να απελευθερώσει το σύγχρονο άνθρωπο από την ψευδαίσθηση του μοιραίου, να του αποδώσει το αίσθημα της ριζοσπαστικής τυχαιότητας του γεγονότος [...] έτσι ο ιδιαίτερος ρόλος της ιστορικής εμπειρίας είναι η εκπαίδευση της θέλησης και του θάρρους¹⁶.

Μετά τον πόλεμο οι θέσεις του Αρόν για την ιστορία λησμονήθηκαν, επιβεβαιώνοντας την πρόβλεψη που είχε διατυπώσει ο Μαρού το 1939 ότι το βιβλίο κινδύνευε να μη διαβαστεί. Την ίδια τύχη είχε και η πρώτη έκδοση της δικής του πραγματείας για την ιστορική γνώση¹⁷ που δημοσιεύθηκε το 1954,

14. Raymond Aron, *Introduction à la philosophie de l'histoire : essai sur les limites de l'objectivité historique*, Παρίσι, Gallimard, 21986, σ. 404.

15. Henri Davenson (ψευδώνυμο του Henri-Irénéé Marrou), "Tristesse de l'historien", *Esprit. Revue Internationale* 7, τχ. 79 (1939), 11-47.

16. Ο.π., σ. 21, 42, 44.

17. Henri-Irénéé Marrou, *De la connaissance historique*, Παρίσι, Éditions du Seuil, 1954.

παρ' όλο που σε αυτήν αντικείμενο της φιλοσοφικής κριτικής ήταν πλέον και οι ιστορικοί των *Annales* και η αξίωση της *histoire totale*. Η διατριβή του Αρόν δεν έγινε το νέο εγχειρίδιο εισαγωγής στην ιστορική επιστήμη, υποχρεωτικό ανάγνωσμα των νέων ιστορικών, και η πρόκληση του Μαρού «ουδείς αφιλόσοφος εισίτω»¹⁸ στην ιστορία έμεινε χωρίς απάντηση. Χωρίς άμεση ανταπόκριση έμεινε και η ηπιότερη κριτική του Paul Ricoeur¹⁹. Είναι πιθανόν ότι για τους περισσότερους ιστορικούς οι Αρόν και Μαρού ασχολούνταν με «σκοτεινές γερμανικές θεωρίες», όπως είχε παρατηρήσει ένα μέλος της κριτικής επιτροπής κατά την υποστήριξη της διατριβής του Αρόν. Ειδικότερα οι ιστορικοί των *Annales*, μέσα στην ευφορία που δημιουργούσε η διεύρυνση του πεδίου της ακτινοβολίας τους, δεν αισθάνονταν να απειλούνται από τις κριτικές αυτές. Μπορούσαν στα λιγοστά επιστημολογικά πονήματά τους να ακκίζονται περί την περιορισμένη επιστημονικότητα της ιστορίας και, ταυτόχρονα, στην ιστοριογραφική τους πρακτική να λειτουργούν ως εάν ο επιστημονικός χαρακτήρας της ιστορίας να ήταν δεδομένος και η γνωστική διαδικασία στην ιστοριογραφία απόλυτα σαφής. Η θέση των κριτικών στο πολιτικό και πνευματικό πεδίο της Γαλλίας –επιφυλλιδογράφος της δεξιάς εφημερίδας *Φιγκαρό* ο Αρόν, στρατευμένοι χριστιανοί διανοούμενοι οι Μαρού και Ρικιέρ– τους προσέγγιζε με τη συντηρητική μερίδα του αστισμού και περιόριζε την απήχυσή τους στην επιστημονική κοινότητα που η πλειονότητα των μελών της είχε διαφορετικές πολιτικές θέσεις. Ακόμα και τον κοινό τους στόχο της αντίκρουσης του μαρξισμού, οι πρωτεργάτες των *Annales* τον επιδίωκαν με μια ευέλικτη στρατηγική της μη κομμουνιστικής Αριστεράς και με τον εναγκαλισμό και την ένταξη στους θεσμούς της σχολής (περιοδικό, EHESS) των πιο αξιόλογων μαρξιστών κοινωνικών επιστημόνων.

Η κριτική του «επιστημονικισμού» των ιστορικών από τους φιλοσόφους δεν θα αρκούσε για να πυροδοτήσει εξελίξεις στην ιστοριογραφία, αν δεν μεσολαβούσε ο πολιτικός κλονισμός που προκάλεσε ο Μάης του '68. Η αναταραχή του 1968 επέδρασε από δύο οδούς. Από τη μια μεριά αποκατέστησε πολιτικά τον υποκειμενισμό που έπαψε να θεωρείται έκφραση αστικού συντηρητισμού και παρουσιαζόταν πλέον σαν στοιχείο μιας καινοτόμου και, αν όχι επαναστατικής, οπωσδήποτε απελευθερωτικής στάσης. Από την άλλη μεριά ο αναβρασμός στη νεολαία και η προσχώρηση του πιο δραστήριου πολιτικά τμήματός της σε ριζοσπαστικές οργανώσεις της Αριστεράς, η παράλληλη ενίσχυση των κεντρικών πολιτικών οργανώσεων της εργατικής τάξης σε συνδυασμό με την εμφάνιση σημαντικών συγκυριακών δυσκολιών

18. Ο.π., σ. 11.

19. Paul Ricoeur, *Histoire et vérité*, Παρίσι, Éditions du Seuil, 1955.

στον οικονομικό κύκλο των δυτικοευρωπαϊκών οικονομιών αναδείκνυαν την άλλη, τη δυναμικά ριζοσπαστική φύση του κρατικού παρεμβατισμού – που ως τότε θεωρούνταν εγγύηση για την άμβλυνση των κοινωνικών αντιθέσεων και τη σταθερότητα του συστήματος. Μέσα σε αυτό το κλίμα οι ιστορικοί άρχισαν να εγκαταλείπουν την αξίωση της ολικής ιστορίας, να ερευνούν μερικότερες απόψεις του κοινωνικού γίγνεσθαι, να αποδίδουν μεγαλύτερη σημασία στη δράση μικρότερων συνόλων και ατόμων, σε στενότερη τοπική κλίμακα, να επιμένουν σε ό,τι ως τότε θεωρούνταν εποικοδομημα σε βάρος της οικονομικής ιστορίας των μεγάλων κοινωνικών συνόλων. Οι νεότεροι ιστορικοί έβλεπαν σε αυτές τις προσεγγίσεις δυνατότητες ανανέωσης της κοινωνικής κριτικής και απελευθέρωσής της από επιστημονικές και πολιτικές αυθεντίες. Οι ωριμότεροι έτειναν να αποδεχθούν αυτήν την προσέγγιση, γιατί παρ' όλο που αμφισβητούσε τα πεπραγμένα τους, απομακρυνόταν από τις τόσο επικίνδυνες γενικές θεωρίες της κοινωνικής εξέλιξης, όπως ο μαρξισμός, η αντιμετώπιση του οποίου αποτελούσε τον σιωπηρό, αλλά σταθερό στόχο της ιστοριογραφικής τους πρακτικής.

Ο ιστορικός που υιοθέτησε πρώτος σε μία συνολική μελέτη την κριτική των φιλοσόφων για τις επιστημολογικές αντιλήψεις των συναδέλφων του ήταν ο καθηγητής αρχαίας ρωμαϊκής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Αιξ της Προβηγκίας Paul Veyne, με το βιβλίο του *Comment on écrit l'histoire*²⁰. Στο βιβλίο δεν αμφισβητείται απλώς ο επιστημονικός χαρακτήρας της ιστορίας, αλλά και η ύπαρξη ιδιαίτερης ιστορικής μεθόδου. Η εκδοτική ομάδα των *Annales* και τα στελέχη της EHESS επέλεξαν να μην απαντήσουν στις προκλήσεις, αλλά συνεχίζοντας την τακτική του εναγκαλισμού να προσεταιρισθούν τους πιο αξιόλογους αμφισβητές παρουσιάζοντας το έργο τους ως νεότερες παραλλαγές ενός κοινού ιστοριογραφικού ρεύματος. Οι στήλες του περιοδικού άνοιξαν σε αυτούς και τους φιλοσόφους εμπνευστές τους, όπως και ο δρόμος της συνεργασίας σε συλλογικούς τόμους. Από την άποψη αυτήν το τρίτομο *Faire de l'histoire* των Ζακ Λε Γκοφ και Πιέρ Νορά το 1974 αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της στρατηγικής. «Νέα προβλήματα, νέες προσεγγίσεις και νέα αντικείμενα» είναι με τη σειρά οι υπότιτλοι των τριών τόμων της συλλογής που προσπαθεί να επιβεβαιώσει τη σταθερότητα και την ικανότητα ανανέωσης της ιστοριογραφίας των *Annales*. Ο σημερινός αναγνώστης δυσκολεύεται να αποδεχθεί την εικόνα της ανανέωσης μέσα στη συνέχεια. Στη συμβολή του Βεν στον πρώτο τόμο συνοψίζονται τα επιχειρήματα του βιβλίου του και διατυπώνεται ακόμα εντονότερα η απόρριψη της αξίωσης της ιστορίας να αναγνωρισθεί ως επιστήμη. Ο Βεν επιστρέφοντας από το Πρίνστον, όπου ήρθε σε επαφή με τη

20. Paul Veyne, *Comment on écrit l'histoire*, Παρίσι, Éditions du Seuil, 1971.

θεωρία των παιγνίων, πρόσθεσε ένα νέο λόγο, τον κύριο, για τον οποίο η ιστορία δεν θα μπορούσε ποτέ να υψωθεί στο επίπεδο μιας επιστήμης, το τυχαίο:

[...] το ιστορικό γίνεσθαι δεν περιέχει έναν πρωταρχικό γενεσιουργό μηχανισμό. Κάτω από αυτές τις συνθήκες το μέλλον που μπορεί να έχει η ιστορία είναι αυτό της κατηγοριοποίησης των εννοιών για την οποία πρότυπο παραμένει το κοινωνιολογικό έργο του Μαξ Βέμπερ²¹.

Στην πρόκληση-ύβρη του Βεν η εκδοτική ομάδα των *Annales* δεν απαντά η ίδια, αλλά αναθέτει στο φιλόσοφο Ραϊμόν Αρόν να σωφρονίσει τον αμφισβητία σε ένα απολαυστικό παράδειγμα του ηγεμονικού τρόπου με τον οποίο ο Μπρωντέλ αντιμετώπιζε παρόμοιες καταστάσεις. Ο Αρόν, ο πρώτος διδάξας στη Γαλλία την κριτική των αφελώς τεκμηριωμένων αξιώσεων των ιστορικών για επιστημολογική κρίθηκε ο καταλληλότερος για να δείξει ότι ο Βεν, που ασκούσε κριτική στο όνομα της φιλοσοφίας, είχε υποπέσει σε βασιλικές παρανοήσεις και σφάλματα από επιστημολογική και γενικότερη φιλοσοφική σκοπιά και ότι το βιβλίο του έβριθε αντιφάσεων και λογικών ασυνπειρών. Το τίμημα για αυτήν την υπηρεσία ήταν τα *Annales* να δεχθούν να δημοσιεύσουν σαν μια μορφή *mea culpa* μια ήπια, είναι αλήθεια, αλλά ακριβώς ειρωνική κριτική των δικών τους επιστημολογικών θέσεων. Παρόμοια κριτική κανονικά θα έπρεπε να καταστρέψει την απήχηση του έργου στο οποίο αναφερόταν. Το γεγονός ότι δεν συνέβη αυτό με το βιβλίο του Βεν, αντίθετα επικράτησε η εντύπωση της αμηχανίας των *Annales*, οφειλόταν στο γενικότερο κλίμα της εποχής μετά το 1968 στο οποίο μόλις αναφέρθηκε. Αμηχανία και ανασφάλεια των *Annales* που εκδηλώθηκε και με την αλλαγή του υπότιτλου το 1973 από περιοδικό «οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας» σε περιοδικό των «χώρων», των «κοινωνιών» και των «πολιτισμών».

Η εξαφάνιση του όρου ιστορία από τον υπότιτλο σημαδεύει το τέλος της προσπάθειας να εξασφαλισθεί η διεπιστημονικότητα κάτω από την αιγίδα της ιστορίας. Θα μπορούσε μάλιστα να ισχυρισθεί κανένας ότι άρχισε μια αντίστροφη κίνηση: ήταν πλέον οι ιστορικοί που αναζητούσαν επιστημονική νομιμοποίηση μέσω της υιοθέτησης της προσέγγισης και μεθόδων άλλων κοινωνικών επιστημών, οι οποίες στη φάση της διαμόρφωσής τους είχαν στηριχθεί στην εισαγωγή της ιστορικής προσέγγισης. Ας θυμηθούμε, για παράδειγμα, ότι ο Ignace Meyerson στο θεμελιώδες έργο του *Les fonctions psychologiques et les autres*, που το αφιέρωσε και στον ιστορικό Charles Seignobos, είχε ως κεντρικό ζητούμενο την ενσωμάτωση της ιστορικής προσέγγισης

21. Περίληψη του επιχειρήματός του στο συλλογικό έργο των Jacques Le Goff – Pierre Nora (επιμ.), *Faire de l'histoire*, Παρίσι, Gallimard, 1974, τ. 1, σ. 62-92. Το απόσπασμα από τη σ. 62.

στην ψυχολογία. Τρεις δεκαετίες αργότερα η χρήση της ιστορικής ψυχολογίας που θεμελιώσε ο Μέγερσον ή ορθότερα οι αναφορές στην ιστορική ψυχολογία από τους ιστορικούς γίνονταν ως σε μία ανώτερη μορφή επιστημονικότητας. Το ίδιο ισχύει στη χρήση και τις αναφορές στην κοινωνική ανθρωπολογία, στις μεθόδους της οποίας πολλοί ιστορικοί άρχισαν να αναζητούν την έμπνευσή τους την ίδια στιγμή που το χώρο της κοινωνικής ανθρωπολογίας διέτρεχε μια εσωτερική κρίση. Η κρίση δεν οφειλόταν σε διαφωνίες πάνω σε ζητήματα μεθόδου και θεωρίας, αλλά σε ζητήματα επιστημονικής ηθικής που προέκυψαν από τις αποκαλύψεις για τη χρησιμοποίηση των πορισμάτων των ανθρωπολογικών ερευνών στην επεξεργασία αποτελεσματικότερων πολιτικών προκειμένου να εξασφαλισθεί ο οικονομικός και πολιτικός έλεγχος των λεγομένων χωρών του Τρίτου Κόσμου από τις ΗΠΑ. Μέσα στο κλίμα του Μάη του '68 και του κινήματος εναντίον του πολέμου στο Βιετνάμ ήταν συχνές και έβρισκαν απήχηση στην επιστημονική κοινότητα διακηρύξεις όπως «αυτοί που δεν έχουν στον ήλιο μοίρα έχουν το δικαίωμα και το καθήκον να καταστρέψουν την ιμπεριαλιστική εξάρτηση, της οποίας η ανθρωπολογία είναι -είτε το θέλουμε είτε όχι- η ψυχή»²².

Το επίτευγμα των ανθρωπολόγων ήταν ότι βγήκαν από αυτήν την κρίση χάρη στη θεωρητική κρίση των ιστορικών, οι οποίοι προσπάθησαν να καλύψουν το θεωρητικό τους έλλειμμα δανειζόμενοι τις θεωρίες της ανθρωπολογίας προκειμένου να μελετήσουν όχι πλέον κοινωνικούς σχηματισμούς και τάξεις, αλλά τα υποκείμενα και τις περιθωριακές ομάδες στην ιστορία. Στο πλαίσιο αυτής της στροφής ό,τι θεωρήθηκε δυνάμει συντηρητικό στη μελέτη των κοινωνιών του Τρίτου Κόσμου έγινε αποδεκτό σαν «υπονομοευτικό»²³ στη μελέτη των κοινωνιών του καπιταλιστικού κέντρου. Δεν ελήφθη υπόψη ότι μια δεκαετία πριν ένας κοινωνικός ανθρωπολόγος θεωρούσε ότι η ιστορική προσέγγιση συμπλήρωνε και έδινε μια συνθετικότερη εικόνα της κοινωνίας που είχαν ήδη μελετήσει «κατά κύριο λόγο μη ιστορικές πολιτισμο-ανθρωπολογικές μελέτες»²⁴. Η μετεξέλιξη του Clifford Geertz από μελετητή

22. Από τον πρόλογο στο Jean Copans (επιμ.), *Anthropologie et impérialisme*, Παρίσι, François Maspéro, 1975, σ. 9. Βλ. επίσης Irving Louis Horowitz (επιμ.), *The Rise and Fall of Project Camelot. Studies in the Relationship between Social Science and Practical Politics*, Κάμπριτζ Μασσ., MIT Press, 1967· Talal Asad, *Anthropology and the Colonial Encounter*, Λονδίνο κ.ά., Ithaca Press, 1967.

23. John & Jean Comaroff, *Ethnography and the Historical Imagination*, Άγιος Φραγκίσκος, Οξφόρδη, Westview Press, Boulder, 1992, σ. 18.

24. Clifford Geertz, *The Social History of an Indonesian Town*, Κάμπριτζ Μασσ., MIT Press, 1965, σ. 1.

του μερικού και του υποϊστορικού στο πλαίσιο προγραμμάτων που ερευνούσαν τις πολιτιστικές προϋποθέσεις για την επιτυχή πρόσδεση της Ινδονησίας και του αραβόισλαμικού κόσμου στο διεθνές καπιταλιστικό σύστημα, σε εμπνευστή των γενικής εφαρμογής πολιτισμικών σπουδών ως υποκατάστατου της ιστορίας είναι χαρακτηριστική για την αλλαγή του ρόλου των κοινωνικών ανθρωπολόγων²⁵.

Η αυτοκαθαίρεση των ιστορικών των *Annales* από την κορυφή της πυραμίδας των κοινωνικών επιστημών –το 1985 εξελέγη για πρώτη φορά πρόεδρος της EHESS ένας μη ιστορικός, ο κοινωνικός ανθρωπολόγος Marc Augé– δεν είχε αμέσως αρνητικές επιπτώσεις στο κοινωνικό κύρος της ιστορικής επιστήμης και στην έλξη που ασκούσαν οι ιστορικές σπουδές στους φοιτητές. Αντίθετα, συνοδεύτηκε από μία ποσοτική έκρηξη του αριθμού των ιστορικών ερευνών και των δημοσιεύσεων. Ο θεωρητικός και μεθοδολογικός πλουραλισμός, η διεύρυνση της θεματικής και ο καταιγισμός των εξαγγελιών περί ανανέωσης διευκόλυναν την απορρόφηση του αυξημένου αριθμού νέων που κατευθύνθηκαν προς τη σπουδή της ιστορίας μετά τη διόγκωση του φοιτητικού πληθυσμού στα πανεπιστήμια στα χρόνια που ακολούθησαν το 1968. Ιδιαίτερα γοργές και θεαματικές αυτές οι εξελίξεις στη Γαλλία, συνέβησαν στον ακαδημαϊκό χώρο όλων των μεγάλων καπιταλιστικών κοινωνιών. Παντού επίσης τα έργα των «νέων» και των ανανεωμένων, πλην όμως παλαιών, ιστορικών συναντούσαν ευρύτερη απήχηση και εκτός των ακαδημαϊκών κύκλων. Το αναγνωστικό κοινό, αδιαφορώντας για τις συχνά αβυσσαλέες διαφορές στη θεωρία και τη μέθοδο ανάμεσα στους ιστορικούς, τους κατέτασσε όλους στο ρεύμα της «νέας ιστορίας» με το οποίο ταυτίζονταν πλέον τα *Annales* και τα διεθνή ανάλογά τους ρεύματα. Στα *Annales* ανήκε φυσικά ο Μπρωντέλ, που το 1979 δημοσίευσε το τρίτομο *Γλιχός πολιτισμός, οικονομία και καπιταλισμός, 15ος-18ος αιώνας*, μια υπερτροφική εκδοχή της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας των προηγούμενων δεκαετιών, επιμένοντας ότι το νέο τρίμερές του σχήμα προέκυψε από τη συγκριμένη παρατήρηση χωρίς τη συμβολή οιασδήποτε θεωρίας²⁶. Στα *Annales* όμως κατατασσόταν και ο θεωρητικός επιστημολόγος Πωλ Βεν, που το

25. Διαφωτιστικός ο πρόλογος του Benjamin Higgins στο Clifford Geertz, *Agricultural Involvement. The Process of Ecological Change in Indonesia*, Μπέρκλεϋ, University of California Press, 1963. Εξωραϊσμένη εικόνα της πορείας του από τον ίδιο τον Γκιρτζ στο Clifford Geertz, *After the Fact: Two Countries, Four Decades, One Anthropologist*, Κάμπριτζ Μασσ., Harvard University Press, 1995.

26. Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, Économie et Capitalisme XVe-XVIIIe Siècle*, Παρίσι, Armand Colin, 1979, τ. 1, σ. 9.

προηγούμενο έτος, στην έκδοση τσέπης του βιβλίου του *Πώς γράφεται η ιστορία* προσέθετε ένα δοκίμιο για τον Μισέλ Φουκώ – *Ο Φουκώ φέρνει την επανάσταση στην ιστορία* – που κατέληγε ως εξής:

Ο Φουκώ δεν προσπαθεί να αποκαλύψει ότι υπάρχει ένας λόγος ή ακόμα μια πρακτική, λέει ότι δεν υπάρχει ορθολογικότητα. Όσο πιστεύει κανένας ότι ο λόγος είναι μια βαθμίδα προσδιορισμού ή μία υποδομή, όσο αναρωτιέται ποια σχέση αιτιότητας μπορεί να έχει αυτή η βαθμίδα προσδιορισμού με την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη και αν ο Φουκώ κάνει ή όχι «ιδεαλιστική» ιστορία, αυτό σημαίνει ότι δεν έχει καταλάβει καλά. Η σημασία ακριβώς του Φουκώ έγκειται στο ότι δεν κάνει Μαρξ ή Φρόντ, δεν είναι δυϊστής. Δεν προσπαθεί να αντιτάξει την πραγματικότητα στο φαινόμενο, όπως κάνει απελπισμένα ο ορθολογισμός με εγγυημένη την επιστροφή των απωθμένων. Ο Φουκώ, αυτός ξύνει τα στρώματα των καθησυχαστικών κοινοτοπιών, τα φυσικά αντικείμενα στον ορίζοντα της ορθολογικής επαγγελματίας, προκειμένου να τα αποδώσει στη μόνη, τη μοναδική, τη δική μας πραγματικότητα την ανορθολογική αυθεντικότητά της «σπάνια», ανησυχχητική, ιστορική²⁷.

Το ενδιαφέρον είναι ότι δεν υπήρξε αντίδραση σε αυτές τις προσβολές παρά μόνο μετά το θάνατο του Μπρωντέλ, με αφορμή το αίτημα της επιστροφής στις ρίζες που διατυπώνεται στη δεκαετία του 1980, με επιχειρημα όμοια ότι τα *Annales* διασπάθισαν την κληρονομιά των ιδρυτών κατακερματίζοντας το αντικείμενο της ιστορίας, εξοβελίζοντας τον ανθρώπινο παράγοντα, αποκοινωνικοποιώντας την ιστορία. Τότε, το 1987-1989, γράφονται τα απαντά άρθρα της λεγόμενης «κρίσιμης καμπής» της ιστοριογραφίας. Η απάντηση ενθαρρύνεται και επιβάλλεται από τους εξής παράγοντες:

1. Τα *Annales* γνωρίζουν μετά το θάνατο του Μπρωντέλ μια κρίση διαδοχής.
2. Η πολιτική συγκυρία έχει μεταβληθεί. Το 1987 ο αστικός κόσμος είναι λιγότερο ανήσυχος για το μέλλον του από ό,τι στη ρευστή δεκαετία του 1970.
3. Η θεωρητική απραξία υπονομεύει τη διεθνή ακτινοβολία του ρεύματος.
4. Μεταβάλλονται οι προσμονές της κοινωνίας από την ιστοριογραφία.

Αρχίζει τότε μια σειρά προσαρμογών, επιλογών και απορρίψεων που καταλήγει σε ένα νέο σημείο ασταθούς ισορροπίας το 1994, όταν ο υπότιτλος του περιοδικού αλλάζει για ακόμα μία φορά και γίνεται «*Ιστορία, Κοινωνικές Επιστήμες*». Η επανεμφάνιση της ιστορίας δεν σημαίνει ότι η νέα διευθύνουσα ομάδα επανέρχεται στην αξίωση για την πρωτοκαθεδρία της ιστορίας. Στην πραγματικότητα επιχειρείται ένας συμβιβασμός: η ιστορία είναι πλέον πρώτη μεταξύ ίσων. Η συμβιβαστική διάθεση, η αναζήτηση της μέ-

27. Paul Veyne, *Comment on écrit l'histoire suivi de Foucault révolutionnaire l'histoire*, Παρίσι, Éditions du Seuil, 1978, σ. 241-242.

σης οδού είναι το χαρακτηριστικό του νέου προγράμματος που εμπνεύσθηκε το δίδυμο ενός ιστορικού και ενός κοινωνιολόγου, του Bernard Lepetit και του Christian Topalov. Σε ένα από τα τελευταία κείμενα του Λεπετί, αυτός καταλήγει στην εξής πρόταση:

[...] μια περιορισμένη πρακτική της διεπιστημονικότητας η οποία συνίσταται σε μία ελεγχόμενη διαδικασία αμοιβαίων δανείων ανάμεσα στις διάφορες επιστήμες του ανθρώπου, τις έννοιες, τις προβληματικές, τις μεθόδους, για ανανεωμένες αναγνώσεις της κοινωνικής πραγματικότητας. Το παραδέχομαι: πρόκειται για πιο περιορισμένη φιλοδοξία, αλλά ίσως πιο πραγματοποιήσιμη, πιο παραγωγική και εγκυμονούσα λιγότερες απογοητεύσεις. Θα ήθελα να φανταστούμε τους οικοδόμους της Βαβέλ ευτυχημένους²⁸.

Η ευτυχία, θα πρόσθετα εγώ, εξαγοράζεται με μια σειρά συμβιβασμών ή προσπαθειών συγκερασμού, πολλές από τις οποίες δηλώνονται στη μικρή αυτή φράση. Η ιστορία είναι επιστήμη και όχι απλή πρακτική, όπως ισχυρίζεται ο Βεν, αλλά οι επιστήμες έχουν πρακτική. Επιστήμες του ανθρώπου που όμως είναι και κοινωνικές. Αποδοχή της κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά και ανάγκωσή της. Η έμφαση στην έννοια της διαδικασίας. Η θεωρία αυτών των συγκερασμών – συμβιβασμών αναπτύσσεται στο προγραμματικό άρθρο του τεύχους με το οποίο εγκαινιάσθηκε η αλλαγή του υπότιτλου το 1994 και στις ονομαστικές συμβολές των Λεπετί και Νορά. Με συντομία, οι βασικές παραδοχές αυτού του προγράμματος ήταν: απορρίπτονται τόσο ο ουσιαστικός ρεαλισμός των πρώτων *Annales* ως μετασυστασιακός όσο και ο φαντασιακός αντιρεαλισμός των επικριτών τους και υιοθετείται ένας «περιορισμένος ρεαλισμός» στον οποίο κριτήριο εμπειρικού ελέγχου εκτός από την πραγματικότητα είναι και οι μεθοδολογικές αρχές. Ο «περιορισμένος ρεαλισμός» επιτυγχάνεται καλύτερα στην κλίμακα ανάλυσης της μικροϊστορίας, η οποία προσφέρει και το πρόσθετο πλεονέκτημα ότι επιτρέπει την επανεισαγωγή του δρώντος υποκειμένου στην ιστορία για την κατανόηση της δράσης του οποίου καταφεύγουμε στην ερμηνευτική, στο στοχαστικό ιστορικισμό του Κριστιάν Τοπαλόφ²⁹. Με το ίδιο σκεπτικό θα υιοθετηθεί και η γερμανική ιστορία της καθημερινής ζωής, ακριβώς γιατί δίνει έμφαση

28. Bernard Lepetit, *Carnet de croquis. Sur la connaissance historique*, Παρίσι, Albin Michel, 1999, σ. 311-12. Το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου με τίτλο «Πρότασεις για μια περιορισμένη πρακτική της διεπιστημονικότητας», από το οποίο το παράθεμα, είχε πρωτοδημοσιευθεί στο περιοδικό *Revue de Synthèse* το 1990.

29. Christian Topalov, «Des livres et des enquêtes : pour un historicisme réflexif», υστερόγραφο στο Bernard Lepetit, Christian Topalov (επιμ.), *La ville des sciences sociales*, Παρίσι, Belin, 2001, σ. 307-313.

στις ατομικές νοητικές παροχές και διανοητικές δράσεις που υποστηρίζουν τις οικονομικές και ταξικές σχέσεις.

Στην Ελλάδα, για μεγάλο διάστημα οι θεωρητικές αυτές διαμάχες αγνοήθηκαν. Όταν το 1990 κυκλοφόρησε το βραχύβιο περιοδικό *Θεωρία και Κοινωνία* (1990-1991), τα ζητήματα που έθεσε ανταποκρίνονταν ακόμα στις μπροντελιανές αντιλήψεις της πριν το 1970 περιόδου. Στο σημείωμα της σύνταξης που δημοσιεύθηκε στο πρώτο τεύχος, το αιτούμενο ήταν η διεπιστημονικότητα και η «ενότητα [του] πεδίου των επιστημών του ανθρώπου». Για την επιτυχία της προσπάθειας αυτής θεωρούνταν «απαραίτητο, ως γενικό ενοποιητικό στοιχείο, το άνοιγμα στην ιστορικοκοινωνική διάσταση των προβλημάτων»³⁰. Στη συντακτική επιτροπή υπήρχε ένας μόνον ιστορικός, ο Αντώνης Λιάκος, αλλά η ιστορία εμφανιζόταν ως στοιχείο στις ιδιότητες που δέλωναν και οι Κώστας Σταμάτης (ιστορία και φιλοσοφία δικαίου), Κώστας Κριμπάς (ιστορία των ιδεών), Παναγιώτης Κονδύλης (πολιτική θεωρία ιστορίας – ιστορία – φιλοσοφία), Κωνσταντίνος Τσουκαλάς (κοινωνιολογία – κοινωνική ιστορία). Η μικρή διάρκεια της ζωής αυτού του περιοδικού δεν άφησε να φανούν τα αποτελέσματα της σύζευξης της ιστορίας με τις άλλες κοινωνικές επιστήμες και τη φιλοσοφία. Πάντως αν κρίνει κανένας από τα ιστορικά άρθρα που δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό, το νόημα των συζητήσεων που διεξάγονταν στο εξωτερικό φαίνεται ότι διέφευγε ακόμα. Η αναφορά σε εσωτερικές διαφοροποιήσεις στα *Annales* και ο απόηχος της κριτικής που δέχονταν στη Γαλλία ορισμένες κατευθύνσεις τους δημιουργούσαν στους περισσότερους Έλληνες ιστορικούς στην καλύτερη περίπτωση απορία και πολύ συχνά επιδερμικές αντιδράσεις, που αποκάλυπταν το αίσθημα υπαρξιακής απειλής: “*Vous diabolisez les Annales*” ήταν η μόνη παρατήρηση και συνάμα μομφή που απεύθυνε γνωστός Έλληνας ιστορικός στον Φρανσουά Ντος, στη συζήτηση που ακολούθησε διάλεξη του τελευταίου στην Αθήνα το 1992 με αφορμή την έκδοση της ελληνικής μετάφρασης του *L’histoire en miettes*³¹.

Η συστηματική δεξίωση των αλλαγών στην ιστοριογραφία εκτός Ελλάδος νομίζω ότι πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, στο σεμινάριο του Αντώνη Λιάκου, μέσα από τη συζήτηση κυρίως αγγλικών και αμερικανικών παραδειγμάτων. Μπορούμε να δεχθούμε ότι η έκδοση του περιοδικού *Historiein* το 1999 αποτελεί τη συνέχεια και την ωρίμανση εκείνων των πρώτων προβληματισμών. Νομίζω ότι η έκδοση αυτή αποτελεί δυνητικά μια αντίστοιχα βαθεία τομή, όπως η έκδοση ή σωστότε-

30. Περιοδικό *Θεωρία και Κοινωνία* τχ. 1 (1990), 9.

31. François Dosse, *Η ιστορία σε ψίχουλα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1992.

ρα η μετεξέλιξη του περιοδικού *Μνήμων* το 1976-1977. Παρ' όλο που η εκδοτική ομάδα, η Cultural and Intellectual History Society, επιμένει να εγγράφει την προσπάθειά της στη συνέχεια, οι διαφορές από την αμέσως προηγούμενη ελληνική ιστοριογραφία είναι μεγάλες και δεν μπορούν να συγκαλύπτονται με την αναφορά στη διαδοχή των γενεών. Τα κοινά στοιχεία με την εμπειρία του περιοδικού *Μνήμων* είναι η συλλογικότητα, η πανεπιστημιακή καταγωγή και ο ακαδημαϊκός επαγγελματικός προσανατολισμός των μελών της εκδοτικής ομάδας, που θα μπορούσε να εξασφαλίσει τη διάχυση και την αναπαραγωγή των ιστοριογραφικών απόψεών τους.

Δεν έχουμε εδώ το χρόνο για να προβληματισθούμε πάνω στις κοινωνικές συνθήκες παραγωγής του νέου ρεύματος. Θα περιορισθώ για το λόγο αυτό στην επισήμανση ορισμένων εμφανών στοιχείων που έχουν να κάνουν με το θέμα μου. Το ξενόγλωσσο και η πρόκριση της αγγλικής γλώσσας δεν απορρέουν μόνον από τις νέες κοινωνικές συνθήκες στο χώρο των ιστορικών, αλλά δίνουν και το ιστοριογραφικό στίγμα της ομάδας, οι απόψεις της οποίας προέρχονται κατά κανόνα από την αμφισβήτηση στον αμερικανικό και τον αγγλικό ακαδημαϊκό χώρο της μεταπολεμικής ιστοριογραφίας των *Annales* και από τις ευρωπαϊκές αναμεταδόσεις της κριτικής αυτής, είτε πρόκειται για τη γλωσσολογική στροφή είτε για το νεφέλωμα των πολιτισμικών σπουδών. Αυτό επιβεβαιώνεται από την επιλογή του τίτλου που προτάσσει τη διαδικασία, την πρακτική: ιστορία κατά την ομάδα του *Historein* ίσον έρευνα και ιστορίες. Το *Historein* διεκδικεί την επιστημονική αυστηρότητα των παλαιότερων στην ιστορική έρευνα και την εφαρμόζει στα μεθοδολογικά και θεωρητικά ζητήματα που αφορούν στην πρακτική και την εννοιολογική θεμελίωση της επαγγελματικής ιστοριογραφίας και γενικώς της ιστορικής λογιούσης. Με αυτήν την αυτοκατανόηση και αυτές τις προτεραιότητες δεν είναι εξασφαλισμένο ότι θα επιτευχθεί και ο άλλος στόχος που αναφέρεται δύο φορές στο πρόγραμμα και είναι η μελέτη της σχέσης ανάμεσα στην ιστοριογραφία και στις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, την ιστορική λογιούση και την κοινωνική δράση. Δεν νομίζω ότι είναι τυχαία λεκτική επιλογή η αναφορά στα "humanities", στις ανθρωπιστικές σπουδές, γιατί και το *Historein* επιθυμεί τη διεπιστημονικότητα, οι εκδότες του θέλουν το περιοδικό να αποτελέσει

[...] μία λόγια ζώνη «ελεύθερου» εμπορίου στην οποία θα ενθαρρύνονται οι διαδράσεις ανάμεσα στην ιστορία, τη φιλοσοφία, την κοινωνική ανθρωπολογία, την κοινωνιολογία, τις σπουδές του κοινωνικού φύλου και της εργασίας, την επιστημολογία, τις φιλολογικές και πολιτισμικές σπουδές³².

32. *Historein* τχ. 1 (1999), 8.

Η με άλλα λόγια, πάλι από την προγραμματική διακήρυξη, «[...] η εμπάθουση των κριτικών ανταλλαγών ανάμεσα στα πεδία της ιστορίας, των φιλολογικών σπουδών και της ανθρωπολογίας οδήγησαν στην ανάπτυξη των υποπεδίων της διανοητικής και πολιτισμικής ιστορίας»³³. Εδώ διατυπώνεται ένα πρόγραμμα και απαριθμούνται προτεραιότητες συνεργασιών, παράλληλα υπάρχουν βασικές συγχύσεις ανάμεσα σε επιστήμες, πεδία και υποπεδία επιστημών και θεωρίες που υπονομεύουν τη φιλοδοξία παραγωγής θεωρίας που ως πρώτο ελληνικό ιστορικό περιοδικό θέτει καθαρά το *Historein*. Στο μοναδικό άρθρο των τριών πρώτων τευχών που θα μπορούσε να καταταχθεί στην κατηγορία «παραγωγή θεωρίας», στο άρθρο «Μεταμόρφωση της ιστορικής γραφής από τη συνταγματική στην παραδειγματική σύνταξη» του Αντώνη Λιάκου, υπάρχει η ίδια σύγχυση των ειδών. Προκειμένου για τη νέα ιστοριογραφία αναφέρεται ότι

[...] στο δεύτερο μισό αυτού του αιώνα έγινε δυνατή μια νέα συνάντηση με τη φιλοσοφία όχι πλέον ως οντολογία, αλλά ως θεωρία της γνώσης μέσα στο πλαίσιο της σύντηξης των επιστημών (ανθρωπολογία, φιλολογική θεωρία, κοινωνική θεωρία), διεπιστημονικότητα και υπερεπιστημονικότητα³⁴.

Ακόμα και αν λάβουμε υπόψη μας ότι ο αγγλικός όρος *discipline* διαφέρει από εκείνον της *science*, παραμένει μια σύγχυση που μπορεί να θεωρηθεί ως παροχή αδείας στους νεότερους οπαδούς αυτής της νέας ιστοριογραφίας να κάνουν απλώς ό,τι τους περάσει από το κεφάλι. Ο ελληνικός εκλεκτικισμός ασκεί ήδη αρκετή έλξη και προς αυτήν την κατεύθυνση «[...] η ακραία και μονομερής χρήση της αποδομιστικής μεθόδου μπορεί να οδηγήσει σε παρανοήσεις. Η εξοικείωση όμως και η επιλεκτική χρήση της αποδομιστικής μεθόδου μπορεί να αποβεί γόνιμη και ουσιαστική»³⁵, γράφει αλλού ένα μέλος της εκδοτικής ομάδας του *Historein*. Είναι βέβαιο ότι οι θεωρητικές απόψεις της ομάδας δεν τεκμηριώνονται. Για παράδειγμα, δεν λέγεται πουθενά ρητά γιατί η προτίμηση προς την κοινωνική ανθρωπολογία από όλες τις κοινωνικές επιστήμες. Αλήθεια, είναι άραγε σύμπτωση ότι στο Συνέδριο αυτό θα ακολουθήσει αμέσως μετά τοποθέτηση για τη σχέση της ιστορίας με την ανθρωπολογία, ενώ δεν προβλέπονται ανάλογες ανακοινώσεις για την κοινωνιολογία, την οικονομική επιστήμη και την πολιτική επιστήμη; Αγνοείται η

33. Ο.π., σ. 7.

34. *Historein* τχ. 2 (2000), 52.

35. Έφη Γαζή, «Η διανοητική ιστορία σήμερα: πολιτισμικά συστήματα, νοητικές αναπαραστάσεις, κειμενικές πραγματικότητες», εισαγωγή στο Roger Chartier, Dominick La Capra, Hayden White, *Διανοητική Ιστορία. Όψεις μιας σύγχρονης συζήτησης*, Αθήνα, ΕΜΝΕ - Μνήμων, 1996, σ. 13.

κοινωνιολογία, ενώ οι νεότεροι ιστορικοί χρησιμοποιούν τις κατηγορίες του Μαξ Βέμπερ και του Πιέρ Μπουρντιέ, όπως οι πρεσβύτεροί τους τις μαρξικές: εκλεκτικιστικά και χωρίς θεωρητικό προβληματισμό. Αγνοείται η πολιτική επιστήμη τη στιγμή που η έρευνα της μεσοπολεμικής και μεταπολεμικής περιόδου έχει εκχωρηθεί κατά μεγάλο μέρος και συχνά κατά αποκλειστικότητα στους ιστορίζοντες πολιτικούς επιστήμονες. Οι αντιφάσεις, η σύγχυση των κατηγοριών, η διάθεση συγκρασιασμού, ο συμβιβασμός δεν είναι αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο. Το συναντήσαμε στους επιγόνους των *Annales*, τα ίδια στοιχεία θα βρούμε στη γερμανική *Alltagsgeschichte* και αλλού. Οι λόγοι της κρίσης – για υπερασμένη περίοδο κρίσης στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες) μιλά το προγραμματικό άρθρο του *Historien* – είναι η πολιτική αμφισβήτηση του κοινωνικού ρόλου της επιστήμης της ιστορίας. Αποστολή της ιστορίας δεν είναι απλώς να εξηγήσει ή να ανασυστήσει το παρελθόν. Η ιστορία είναι πολιτική επιστήμη, σύμφυτη με την ανάπτυξη του αστικού καθεστώτος το οποίο νομιμοποιεί εξασφαλίζοντας την κοινωνική συνοχή, αμβλύνοντας τους κραδασμούς από τη διαδικασία της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Ο καθεστωτικός της ρόλος αμφισβητήθηκε από την κοινωνιολογία την εποχή της εμφάνισης του κρατισμού, όταν έπρεπε για την εξασφάλιση της κοινωνικής συνοχής να προταθούν παρεμβατικές στην οικονομία κοινωνικές πολιτικές. Για τους ίδιους λόγους υπέστη την ακτινοβολία της οικονομικής επιστήμης και τότε, δηλαδή στις αρχές του 20ού αιώνα, καθώς και μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν στην οικονομική επιστήμη κυριαρχούσαν διάφορες εκδοχές του κενυσιανισμού. Με την έννοια αυτή, του μέσου εξασφάλισης της κοινωνικής συναίνεσης προς το αστικό καθεστώς, η ιστορία είναι συντηρητική επιστήμη. Είναι επίσης συντηρητική εξαιτίας του χώρου στον οποίο ασκείται, του τρόπου με τον οποίο αναπαράγονται οι θεράποντές της. Η ιστορία έχει λιγότερες ανατρεπτικές δυνατότητες από ό,τι οι κοινωνικές επιστήμες της σύγχρονης, της παρούσας στιγμής. Δεν είναι άσχετο αυτό το χαρακτηριστικό της με το γεγονός ότι μετά το 1981 στην Ελλάδα, τράπεζες, υπουργεία και άλλοι οργανισμοί επέλεξαν να χρηματοδοτήσουν την ιστορία και όχι τις άλλες κοινωνικές επιστήμες. Όσο η κοινωνική αλληλεγγύη ήταν ψηλά στον κατάλογο των πολιτικών προτεραιοτήτων, η ιστορία μπορούσε να αδιαφορεί για τις επιστημολογικές προκλήσεις. Από τη στιγμή που θεμελιακές αξίες του αστικού συστήματος άρχισαν να αμφισβητούνται η ιστορική επιστήμη έχασε την αποστολή της. Η λύση δεν βρίσκεται στη μεγαλύτερη ενασχόληση με τις γνωσιοθεωρητικές της προϋποθέσεις – όχι γιατί αυτή αποτελεί κάτι κακό – αλλά στην πραγματοποίηση του άλλου σκέλους του προγράμματος του *Historien*, στον προβληματισμό πάνω στις κοινωνικές συνθήκες διαμόρφωσής μας, ημών των ιστορικών, και της παραγω-

γής του έργου μας ως κοινωνικής ομάδας με τα μέσα των σχετικών κοινωνικών επιστημών και της ιστορίας, πέρα δηλαδή από το απλό άθροισμα των *ego-histoires*. Οι θέσεις μας για την επιστημονική ή μη φύση της ιστορίας, το είδος της διεπιστημονικότητας που επιδιώκουμε, η επιλογή της θεματικής μας, ο τρόπος που την προσεγγίζουμε και η επαγγελματική μας στρατηγική είναι ζητήματα πολιτικά, αξεδιάλυτα συνδεδεμένα με τις κανονικότητες και τις ασυνέχειες της κοινωνίας που μας περιβάλλει. Στην πρώτη φάση της επίθεσης εναντίον της ιστοριογραφίας των *Annales*, ο Μισέλ ντε Σερτώ τόνισε ότι η ανανέωση της ιστορίας δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνον με τη μεταβολή των κατηγοριών της χωρίς αλλαγή της υπόρρητης κοινωνικής της κατάστασης για να ζητήσει την «επαναπολιτικοποίηση» των κοινωνικών επιστημών. Στην πραγματικότητα αυτό που εννοούσε και αυτό που συνέβη ήταν ο πολιτικός αναπροσανατολισμός των κοινωνικών επιστημών που θα εγκατέλειπαν την υποστήριξη του κρατισμού της μη κομμουνιστικής Αριστεράς. Αυτό και συνέβη με τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές που άνθησαν πάνω στο κοινό υπόστρωμα του αποκατασταθέντος υποκειμενισμού.

Ο στοχαστικός ιστορικισμός που προτάθηκε στη Γαλλία στη δεκαετία του 1990 αποτελεί την πολιτική απάντηση στα πολιτικά συμφραζόμενα του γνωσιοθεωρητικού σχετικισμού, στον οποίο είχε οδηγήσει μετά το 1968 η επιστημολογική κριτική της ιστοριογραφίας των *Annales* στη Γαλλία και διεθνώς. Η στοχαστική τάση εξάλλου δεν περιορίζεται στην ιστορία. Στο τελευταίο του μάθημα στο Κολλέγιο της Γαλλίας κατά το ακαδημαϊκό έτος 2001-2002 ο Πιέρ Μπουρντιέ, απηχώντας τις θέσεις του δασκάλου του Ραϊμόν Αρόν, επανήλθε στη στοχαστική στάση όχι πλέον του μεμονωμένου ιστορικού, αλλά των κοινωνικών επιστημόνων που λειτουργούν μέσα σε ομάδες. Ο στοχασμός πάνω στην κοινωνική κατάστασή τους και η αμοιβαία κριτική είναι ικανή να απελευθερώσει τους ερευνητές από τη σχετικότητα των προσωπικών τους προσεγγίσεων³⁶. Το ζητούμενο για τον Μπουρντιέ ήταν η επούλωση της ρωγμής του κοινωνικού ιστού μέσω ενός παρεμβατισμού που σέβεται τα άτομα³⁷. Το ερώτημα είναι αν οι Έλληνες ιστορικοί θα επαναπολιτικοποιηθούν σε μια στοχαστική κατεύθυνση ή θα διατηρήσουν τη διαφορά φάσης με τα ξένα πρότυπά τους που τους διέκρινε πάντα, ερωτοτροπώντας με το γνωστικό σχετικισμό και τον πολιτικό ομορτουτισμό.

36. Pierre Bourdieu, *Science de la science et réflexivité. Cours du Collège de France, 2000-2001*, Παρίσι, Raisons d'Agir, 2001, σ. 220.

37. Την ανάγκη αυτή τη διαπίστωσε ο Μπουρντιέ στο *La misère du monde*, Παρίσι, Seuil, 1993.

Christos Hadziiosif

L'HISTOIRE ET LES AUTRES SCIENCES SOCIALES

(RÉSUMÉ)

L'examen des relations entre l'histoire et les autres sciences sociales en Grèce révèle l'existence entre elles de rapports faibles et instables. Ces liens datent des années 1970, quand les artisans de la "nouvelle histoire" grecque se sont émancipés de l'emprise de la philologie avec laquelle l'histoire avait coexisté dans le cadre des facultés des lettres. Les historiens grecs définissent alors, pour la première fois, l'histoire comme faisant partie des sciences sociales et se déclarent prêts à en adopter les méthodes et les sujets. Cette ouverture à l'interdisciplinarité n'a pas été suivie d'effets probants. Le seul résultat tangible a été l'adoption de concepts économiques tirés aussi bien du marxisme que des théories économiques "bourgeoises" et leur utilisation d'une manière éclectique. L'absence de convergences systématiques entre les sciences s'explique par le fait que le niveau de développement des autres sciences sociales était en Grèce encore moins élevé que celui de l'histoire et leur ancrage institutionnel encore plus faible. De leur côté les historiens faisaient l'impasse sur la théorie, ce qui s'est révélé être un obstacle pour des approches interdisciplinaires.

Le manque d'intérêt pour la théorie et la substitution même de la méthode à la théorie qui caractérisent les nouveaux historiens groupés autour des revues *Mnimon* (1971) et *Historica* (1983) sont l'héritage de l'école des *Annales* qui a inspiré le renouveau de l'historiographie en Grèce dans les années 1970 et 1980. Les *Annales* offrent aux historiens grecs une troisième voie entre l'historisme des milieux académiques et la vulgate marxiste de la gauche politique. Ils créent à leur usage une image des *Annales* unitaires et contestataires, une sorte de marxisme domestiqué.

Cette réception des *Annales* a perduré jusqu'au milieu des années 1990. À cette époque une nouvelle génération d'historiens s'inspire de la "french theory", de l'interprétation américaine de la critique des prétentions de scientificité de l'historiographie des *Annales*, qui avaient été formulées en France après 1968. Tout en réclamant la continuité avec l'historiographie précédente, cette nouvelle tendance propose par l'intermédiaire de la revue *Historein* (1999) un programme radicalement différent. L'histoire est à nouveau déclarée être une science humaine,

sinon une simple “discipline” qui ne doit pas prétendre rendre une réalité quelconque. Alors que les prédécesseurs considéraient la sociologie et la science économique comme les partenaires indiqués de l'histoire dans l'entreprise de l'interdisciplinarité, les historiens de cette dernière tendance ont comme partenaire privilégié l'anthropologie sociale. Nonobstant, les historiens de cette tendance emploient des concepts tirés de l'œuvre de Max Weber et de Pierre Bourdieu, avec la même fréquence et dans le même esprit éclectique que leurs aînés utilisaient autrefois les concepts marxistes.

PETER LOIZOS

ANTHROPOLOGISTS AND HISTORIANS, IN GREECE
AND THE CHRISTIAN MEDITERRANEAN, WITH PARTICULAR
REFERENCE TO THE INFLUENCE OF JOHN CAMPBELL

In this paper, the main focus is on the work of the Oxford-based anthropologist and historian John Campbell, even though from time to time the paper discusses scholars not directly influenced by him, to set the wider framework of how anthropologists of Mediterranean societies other than Greece have tackled their encounters with history. The relationships between anthropology and history have been much discussed, and often in rather overly abstract and contorted ways. In the 1950s the distinguished British anthropologist Evans-Pritchard suggested both subjects were unlike the natural sciences, were quite like each other, were divided only by “emphasis” and “technique”, and that anthropologists could not afford to ignore history in complex societies. More recently Sahlins argued in *Islands of History* that the conventional oppositions between anthropology and history “are not only phenomenologically misleading but analytically debilitating” (1985: xvii). The recent practices of anthropologists working on Greece suggest that they have implicitly accepted this view, and in some cases, anticipated it.

Evans-Pritchard was reflecting at a time when an anti-historical functionalism still dominated British social anthropology. He had just published a history of the Sanusi of Cyrenaica (now Libya), an early analysis of how an Islamic religious organisation could become decisively involved in resistance to colonial conquest. Perhaps it was not very exciting as history, but it could be read as a direct challenge to functionalist orthodoxies. In the 1950s and 1960s Evans-Pritchard led the Institute of Social Anthropology in Oxford, and John Davis (who studied history before becoming an anthropologist) devotes the last chapter of his 1977 comparative essay to how the Institute trained its young scholars in the use and production of history. He concludes that Evans-Pitchard encouraged them to read outstanding historians –Fustel de Coulanges and Marc Bloch were cited as examples– and that this instruction was taken seriously. But there was no explicit instruction or training beyond this. Davis declared “thrown in at the deep end” – a brutal way in which British public schools convert non-swimmers to swimmers.

Davis worried a good deal about how a young anthropologist was meant to know what constituted a fact about the past, and what constituted an historical

explanation, and whether structures remaining the same are as much a historical problem as structures which change. He suggested that most anthropologists were so fascinated by the state of affairs they found in the present of their field research, they did not ask how far some present state of affairs had been decisively influenced by some antecedent event. However, he finds a handful of scholars, only one from Oxford, others from the US and Europe, who did a markedly better job than those he takes to task. In several cases, the stimulation of marxism seems to have helped. We might add that not only are anthropologists fascinated by the situations they find at the time of their fieldwork, but they also become, from the moment they write up their field notes, custodians of the histories of their informants and their communities. That is, they become producers of historical records, resources for future historians. And some of them return to the same community at intervals to note and be impressed by significant changes, and significant continuities, and so, the historical record keeping continues, sometimes in such a way as to overwhelm the record-taker.

Davis did not include Campbell with the other Oxford anthropologists who gave their readers 2 or 4 or 6 pages of what he calls “locational” or “landscape” history – a community is set in a thin historical context which is used to suggest that things have been pretty much the same for a long time. Campbell is congratulated for using historical events – the decrease in the 1930s in the amount of grazing land available – to explain specific patterns of Sarakatsan herding practices in the 1950s.

Campbell had studied Classics at school, and found himself in Greece at the end of the Second World War (December 1944 to August 1945, a young army officer) on active service in the battle for Athens. He could by the end of his war service in Greece read a Greek newspaper with difficulty and had the chance to visit several regions – South Peloponnesus and Evoia in quiet periods. These wartime experiences of Greece encouraged him later to return to the country as a young scholar.

Campbell decided to study anthropology, an unconventional choice, was tutored as a Cambridge undergraduate by Emrys Peters, who had himself worked in Cyrenaica/Libya. The first book he told Campbell to read was Evans-Pritchard’s, *The Nuer*, a functionalist classic with no discernible historical depth, but Peters did not encourage any kind of uncritical enthusiasm for timeless functionalism, and the second book he instructed Campbell to read was the same author’s historical Cyrenaica study.

After graduation, Campbell was told by Meyer Fortes that he could if he wished stay on and study for the PhD in Cambridge, but that he would have to “paddle his own canoe” if he wished to work in the Mediterranean. That was Fortes’ code

for work without a supervisor who knew the region. Fortes mentioned that J. G. Peristiany, himself of Greek origins, was teaching in Oxford. Campbell then met Evans-Pritchard socially in Cambridge (Campbell's wife was a niece of Evans-Pritchard's wife) and was encouraged to come to Oxford, which he did, to be supervised by Peristiany.

To prepare himself for field research in Greece, Campbell read the leading histories in Greek and in English, and noted how little they had to say about either kinship, or patronage, which he already sensed were core institutions of Greek society. Campbell's professional life is evidence for the practical possibility of being both an outstanding anthropologist and a historian without, as it were, any obvious theoretical or cognitive difficulty. This view gets some support from his account (1992) of how and why he worked among the Sarakatsani of the Zagori. His original intention had been to study the Zagori settled villages, which had enjoyed important fiscal privileges in their dealings with the Ottoman authorities, and which had formed a federation at one point. But after three months study in the summer of 1954, he became discouraged by the extent of their depopulation, which did not then present itself as a legitimate topic of research. "This was not the viable, relatively homogenous community which the anthropological literature encouraged me to believe would be a profitable object for anthropological research". So, he turned to the shepherds in the mountains above them. Had the Zagori village study proved more attractive it would, we may surmise, have inevitably had a significant historical dimension in order to understand the economic decline of the Zagori villages since Ottoman times.

My first view of what Campbell had done was that he had "changed horses" – first ridden an anthropological horse, then ridden one with the colours of history. One can speculate on what he might have done had he been appointed to a post in the Institute of Anthropology which became vacant when John Peristiany, the resident anthropologist with a Mediterranean interest, resigned. Would he have followed his doctoral monograph with another field study in Greece but enriched with great use of historical sources? However, in 1957 Campbell succeeded Phillip Sherrard, to a Fellowship in Modern Greek Studies at St. Antony's College Oxford, and was later appointed to a lectureship in Balkan History. Campbell's view is not that he changed horses, but that he attempted to ride both horses simultaneously for the rest of his scholarly career.

This he did in two ways: first, by the collaboration with Sherrard to produce *Modern Greece* (1968), a book which offers the reader an historically informed interpretation of the emergence from the Byzantine and Ottoman Empires of modern Greek state and society. The book is analytically powerful in the way it separates the content of 19th and 20th century Greek nationalism from the ideas

which dominated the thinking of Byzantine thinkers. It is perceptive in linking the deep schisms in Greek politics to patron-client networks and to the dominant value of family and personal honour. The book was published in a series called "Nations of the Modern World" and the writing completed 15 months after the military dictatorship had come to power in Greece. At the heart of the book there is a political narrative which seeks to make sense of a state of affairs which appears in the way the book is written to have an element of tragic inevitability.

The second way in which Campbell engaged with history was by doctoral supervision. He continued to supervise students of anthropology, but he increasingly started to attract other students who wanted to do research in history. Looking back over a long career, Campbell has, he believes, supervised more than 40 students, and the numbers of historians and anthropologists is roughly equal. Before discussing these issues with Campbell, I had pondered a difference within the anthropologists of Greece known to me. They seemed to split into two camps. There were those who came to anthropology with a strong background in Modern Greek language and literature, and some exposure to Classical Greek. These would necessarily include many Greek citizens, such as Papataxiarchis, Gefou-Madianou, Voutira, Theodossopoulos and Agelopoulos, who have all had a Greek primary and secondary education. But also the language-and-literature group includes non-Greek scholars such as Herzfeld, Stewart and Just, who have studied Classical Greek in depth, then been led by degrees (pun intended) towards Modern Greece. Then, there is a contrasting category, all non-Greeks who have come to Greece through anthropology and may not have had the benefit of such intensive immersion in the languages. It seemed to me this difference, which is also visible, I believe, among scholars of the Arab world, may make a significant difference to the kind of anthropology they produce, how far it can be historically informed by work with primary Greek-language records where that involves ability to engage with handwritten Greek documents. The second group would be at a significant disadvantage in grappling with primary historical sources.

Campbell agrees that the difficulties of reading Greek documents could be severe, adding also that in the 1950s Greek archives were in several senses hard to access, and he also adds that most of his history students have been Greeks, and most of his anthropologists, not Greeks from Greece. Michael Llewellyn Smith and Mark Mazower are distinguished exceptions to the first pattern.

So, under Campbell's guidance we have been given a study of clientelism in the Greek army between the wars by Veremis, an account of Macedonia in the early 20th century by Gounaris, a study of the networks of Greek shipowners by Harlaftis, an analysis of the settlement of Asia Minor refugees in North Greece by Kondogiorgi; a cameo of British travellers' perceptions of Greece by Angelomatis-

Tsougarakis; a study of the economic crisis in Greece between the wars by Mazower; an illuminating narrative on I Megali Katastrophi by Llewellyn-Smith, Wrigley's study of the Ionian islands; and Koliopoulos has acknowledged influence from Campbell on his study *Brigands with a Cause*.

THE PRIOR ENGAGEMENT WITH HISTORY BY SOME OTHER MEDITERRANEAN ANTHROPOLOGISTS

The engagements with historical data in some other countries in the region developed earlier and took on different perspectives from those which will shortly be discussed, for Greece. Spain, for example, has been famous for the passion of popular anticlericalism in the 20th and 19th century. Indeed, one of John Davis' criticisms of Pitt-Rivers' slight use of history was his failure to inform the reader that his Andalusian village had been set in a region famous for its Anarchists. Carmelo Lison-Tolosana's 1966 study of an Aragonese town made extensive use of Church records to probe the state of mind of local people towards their Church. Lison-Tolosana was able to show that popular disaffection with the Church went back to the 17th century. He was also able to show a certain stability in the nature of the agrarian class system.

Brian Juan O'Neill's study of class, kinship and marriage in a North Portuguese village published in 1981 uses village and parish records to document the refinements of agrarian class, and the markedly different marriage patterns between secure land owners and the insecure landless wage labourers. Notably the wage labourers have high rates of pre-marital pregnancy, which forces O'Neill to conclude that North Portugal is not to be included in the circum-Mediterranean "honour and shame" complex of pre-marital female chastity. It is more "Atlantic", more akin to North European peasantries. The "scandal" of the high illegitimacy rates in a nominally Catholic community is, of course, remarkable.

Sicily also attracted historically-minded anthropologists. Peter and Jane Schneider's 1976 *Culture and Political Economy in Western Sicily* showed how shifts in a regional economy shape specific local cultural forms, particularly "broker capitalism" – short-term highly speculative investments extraordinarily exposed to failure. The most valuable resources possessed by brokers were their social networks, and their propensity to protect their interests with violence was notable. This is mafia country, but the Schneiders' study their small town mafiosi not through the filter of moral disdain, but by explaining the technical preconditions for such social forms.

Space does not permit me to discuss other excellent studies by Mediterranean anthropologists who have adopted historians' perspectives, and I am not the first

to write about these matters. I mention, merely, John Davis own (1969) *Land and Family in Pisticcì*, Wolf and Cole (1974) *The Hidden Frontier*, Sydel Silverman (1975) *Three Bells of Civilization*, Anton Blok (1974) *The Mafia of a Sicilian Village*. Studies by anthropologists in Greece which engaged with agrarian conditions, with capitalist penetration, with economic and political transformation of rural production and society come a good deal later. One reason for this must be the power of the military dictatorship to divert scholarly interests which might have been so engaged. But my argument will be that the topics chosen by anthropologists in Greece have, with few exceptions, avoided political economy issues and engaged with issues of national identity and with religion. It may be we will never get the equivalents of Lison-Tolosana, O'Neill, the Schneiders and Anton Blok. Theory does not often double back, or return in a circle.

SOME MAJOR ANTHROPOLOGICAL STUDIES OF GREECE WITH HISTORICAL DIMENSIONS

I shall proceed chronologically. Michael Herzfeld's *Ours Once More: folklore, ideology and the making of Modern Greece* (1982) is not a work of history in the sense of delving in local archives, but it is intellectual history in that it treats the writings of Greek folklorists as a problem for interpretation. How far were folklorists the under-laborers in the service of a developing Greek nationalism? The answer – they were essential foundation workers. Herzfeld seems to have made very creative use of his reading to open up a new perspective on the politics of folklore, and as I noted in my review of his book, this was not a phenomenon confined to Greece, but it was notable in many Central European and Balkan countries.

Maria Couroucli's *Les Oliviers du lignage : une Grèce de tradition Vénitienne* (1985) is rich in historical demographic sources and insights of all kinds, and like the previous study, influenced by Jack Goody's approach to these matters.

Paul Sant Cassia and Constantina Bada (1991) wrote *The making of the modern Greek family: marriage and exchange in nineteenth century Athens* a significant contribution showing a clear influence from Sant Cassia's Cambridge teacher Jack Goody. Sant Cassia's doctoral thesis in Cyprus made excellent use of land tenure records, debt sales, and other political economy features to explain major shifts between the early part of the 20th century and mid-century political patterns. He was already "historically-minded" before turning to the family in Greece.

Eythymios Papataxiarchis, who trained at LSE has, in a series of articles, examined the historical transformations of marriage settlements in Lesbos, particularly the way in which the Church succeeded in imposing certain forms of

property regimes on contracting families. He wrote: "The arrangement of marriage became a battle field in which the Church intervened ostensibly as an arbitrator, but also to promote its own conceptions of this institution". He has also persuasively explained the links between the matrifocal family in the Aegean and long-term patterns of male migration. There are a number of important articles and edited collections by him on themes within an historical anthropology (Papataxiarchis 1993, 1995, 1998).

A major study from under Campbell's wing was Charles Stewart's *Demons and the Devil: moral imagination in modern Greek culture* (1991). This distinguished and elegant book is presented by Stewart as an attempt to respond to a challenge by several anthropologists who had worked in Eastern civilisations (Dumont, Pocock, Freedman and Tambiah) "to combine a philological understanding of religious and other texts with the results of empirical fieldwork". He admits that "the undertaking proved to be enormous, and in the case of Greek culture there were so many allied fields such as classics, Byzantine studies, and theology upon which to draw". Stewart notes that his project has similarities with the work of the *Annales* schools and those they influenced in attempts to grasp "the structure of consciousness", "the mental outlook" – "mentalités". But this was by chance rather than by design. It is the combination of what informants do and say with numerous texts from many different time periods and parts of Greece which contrasts with many of the locally-focused studies produced by anthropologists not so comfortable in reading Greek sources which is refreshing. It also raises methodological questions which anthropologists continued to puzzle over. If our informants have not read the texts we draw down to point to parallels in their thinking, are we doing something dubious? No informant's head contains all the resources of a literate culture, but no informant has invented most of the concepts with which their mentalité is furnished. (See Just, "Anthropology Bedevilled".)

Anastasia Karakasidou's 1997 *Fields of Wheat, Hills of Blood* is the study most like the Spanish and Italian studies mentioned above in its engagement with political economy and regional trade. But of course, capitalist penetration is only the background to Karakasidou's project. Her foreground concern is to show how a hegemonic national consciousness gets its way with individuals, down to and including slavophone mothers being told by ellinophone husbands to stop speaking their mother tongue to the children. (Interestingly, there is a notable tendency in contemporary mixed marriages for the mother to insist on the necessity and rightness of teaching her own mother tongue to her children regardless of which country the family is living in.) The irony of Karakasidou's project being criticised, even dismissed by some of her informants has not been missed by close observers of Greek cultural politics (Just, "Anthropology Bedevilled" TLS).

The most recent study to use a historical perspective to probe local understandings of past events is David Sutton's *Memories Cast in Stone: the relevance of the Past in Everyday Life* (1998). The study is set in Kalymnos. Sutton's original project was similar to Anna Collard's. Where she had wanted to find out how the Greek Civil War was remembered by villagers in Evritania, Sutton wished to explore narratives of local history and remembrances of World War Two. He was dissatisfied with the general approaches of Benedict Anderson, Terence Ranger and Eric Hobsbawm on nationalism, in that for him their analyses were too elite-focused, too Gellnerian in their focus on the literati. He was equally opposed to the "sterile dichotomies" of Sahlins. He quotes approvingly a listing by an American anthropologist of nine metaphorical tropes for thinking about change, and insists the kinds of metaphors people employ make an important difference to how they experience the past. "We must be sensitive to these multiple categories, metaphors and terms", he insists.

I cannot here discuss a number of other studies which have engaged fruitfully with history, beyond the merest mention of their concerns. Anna Collard, who trained at LSE, carried out an important study of how the Civil War was remembered in Central Greece. Roger Just's study of Spartohori is thoroughly historical in its concern, since the economic transformation of the village by migration and high-wage sea-faring is central to his framework. Ricki von Boeschoten has written two historical accounts of the people of Ziakas, in Pindus region, and how they experienced the Greek Civil War, subsequent exile and eventual repatriation. Her method is oral history, with an avoidance of a politically partisan perspective, a subtle and nuanced use of individual testimony, a stress on the need for plural voices, and a strong focus on the need for plural voices, and a strong focus on the importance of the individual experience. Her monographs are published in Greek, which, unlike most of the work discussed in this paper, makes them immediately accessible to all Greek citizens. The first, *Anapoda Chronia: syllogiki mnimi kai istoria sto Ziaka Grevenon (1900-1950)*, Athens, Plethron, 1997, and the second, *Perasame polles bores, koritsi mou*, Plethron (undated). Margaret Kenna's sensitive handling of how leftist detainees endured exile on a Cycladic island is a major addition to our understanding of imprisonment, and probably a "first" for anthropology.

To conclude: In the study of Greece, anthropology's engagement with history has been a "late development", at the very same time as Greek historiography has, as far as I can tell, been in a strong phase. John Campbell, both by example and by his creative supervision, has had a very strong influence on both disciplines, and seems in this to effectively dissolve many of the alleged "difficulties" of yoking the two disciplines to the same plough. But the affinity of anthropology with history

in the Mediterranean has energy from other teachers and influences, particularly, the opening towards Marxism in North America and North Europe which started in the early 1970s. If anthropology is now deeply and decisively engaged with historical thinking, anthropological studies of late modern agrarian societies and the specific character of capitalist penetration in rural Greece have been few in number, with more scholars favouring projects which focus primarily on ethnicity and religion. How far these emphases can be explained by the military dictatorship of 1967-74, whose leaders could see little difference between socialism and sociology, I cannot say. That is a task for an historian.

WORKS CITED IN THE TEXT

Angelomatis-Tsougarakis Helen (1990), *The eve of the Greek revival: British travellers' perceptions of early nineteenth-century Greece*, London: Routledge.

Blok A. (1974), *The Mafia of a Sicilian Village 1860-1960*, Oxford: Blackwell.

Campbell J. K. (1992), "Fieldwork among the Sarakatsani", Pina Cabral J. and Campbell J. K. (eds), *Europe Observed*, London: MacMillan.

Campbell J. K. (1964), *Honour, family and patronage: a study of institutions and moral values in a Greek mountain community*, Oxford: Clarendon Press.

Campbell J. K. and Sherrard P. (1968), *Modern Greece*, London: Benn.

Cole J. and Wolf E. (1974), *The Hidden Frontier: ecology and ethnicity in an Alpine valley*, London: Academic Press.

Collard A. P. (1991), *Self-government, memory and strife: negotiating the past in selected villages of mountainous Epirus* (Ph. D. thesis LSE).

Couroucli M. (1985), *Les Oliviers du lignage : une Grèce de tradition Venitienne*, Paris: Maisonneuve et Larose.

Davis J. (1969), *Land and Family in Pistocci*, LSE Monographs on Social Anthropology, London: Athlone Press.

Davis J. (1977), *People of the Mediterranean: an essay in comparative social anthropology*, London: Routledge and Kegan Paul.

Evans-Pritchard E. E. (1949), *The sanusi of Cyrenaica*, Oxford: Clarendon.

Evans-Pritchard E. E. (1940), *The Nuer: a description of the livelihood and political institutions of a Nilotic people*, Oxford: Clarendon.

Gounaris B. C. (1993), *Steam over Macedonia 1870-1912. Socio-economic change and the railway factor*, Boulder: East European Monographs.

Harlaftis G. (1993), *Greek shipowners and the state 1945-1975 from separate development to mutual interdependence*, London: Athlone.

Just R. (1996), "Anthropology Bedeviled", *Arion* 4: 185-197.

Just R. (2000), *A Greek Island Cosmos: kinship and community on Meganisi*, Oxford: James Currey.

Karakasidou A. (1997), *Fields of Wheat, Hills of Blood*, Chicago: Chicago University Press.

Kenna M., *The social organization of exile: Greek political detainees in the 1930s*, Amsterdam: Harewood Academic.

Koliopoulos J. S. (1987), *Brigands with a Cause; brigandage and irredentism in modern Greece 1821-1912*, Oxford: Clarendon.

Kondogiorgi E. (1996), *The rural settlements of Greek Refugees in Macedonia, 1923-30*, D. Phil. thesis, University of Oxford.

Llewellyn Smith M. (1973), *Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919-1922*, London: Allen Lane.

Lison-Tolosana C. (1966), *Belmonte de los Caballeros: an anthropological study of a Spanish village*, Oxford: Clarendon (reprinted as *Belmonte de los Caballeros: a sociological study of an Aragonese town*).

Mazower M. (1991), *Greece and the inter-war economic crisis*, Oxford: Clarendon.

Papataxiarchis E. (1993), "La valeur du menage : Classes sociales, stratégies matrimoniales et loi ecclésiastique : Lesbos au 19ème siècle", S. Woolf (ed.), *Espaces et Familles dans l'Europe du Sud à L'Âge Moderne*, Paris: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, p. 109-142.

Papataxiarchis E. (1995), "Male Mobility and Matrilocality in the Aegean Basin", S. Diamianakos, M.-E. Handman, J. Pitt-Rivers and G. Ravis-Giorani (eds), *Brothers and Others: Essays in honour of John Peristiany*, Athens and Paris: National Center of Social Research, with the Maison des Sciences de l'Homme, p. 219-238.

Papataxiarchis E. – Petmezas S. (1998), “The devolution of property and kinship practises in late –and post– Ottoman ethnic Greek societies. Some demo-economic factors of 19th and 20th century transformations”, G. Bouchard, J. Goy and A.-L. Head-Köning (eds), *Necessités Économiques et Pratiques Juridiques : Problèmes de la Transmission des Exploitations Agricoles (XVIII-XXe Siècles)*, Roma: École Française de Rome, p. 217-241.

O’Neill B. J. (1987), *Social Inequality in a Portuguese Hamlet: land, late marriage and bastardy 1870-1978*, Cambridge: Cambridge University Press.

Schneider P. and Schneider J. (1975), *Culture and Political Economy in Western Sicily*, New York: Academic.

Silverman S. (1975), *Three Bells of Civilisation: the life of an Italian hill town*, New York: Columbia University Press.

Sahlins M. (1985), *Islands of History*, Chicago: Chicago University Press.

Sant Cassia P. and Bada C. (1991), *The Making of the Modern Greek Family: marriage and exchange in nineteenth century Athens*, Cambridge: Cambridge University Press.

Sutton D. (1998), *Memories Cast in Stone: the relevance of the past in everyday life*, Oxford: Clarendon New York, Berg.

Stewart C. (1991), *Demons and the Devil: moral imagination in modern Greek culture*, Princeton: Princeton University Press.

Veremis T. (1974), *The Greek Army in Politics 1922-1935*, D. Phil. thesis, Trinity College, Oxford 1974 [= *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Athens: Exantas, 1977].

Van Boeschoten Rikki (2000), *Περάσαμε πολλές μπόρες κορίτσι μου. Μαρτυρίες*, Athens: Plethron.

Πολιτισμική ιστορία – Ιστορία της παιδείας
Οι γραμματολογικές συνθέσεις

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ
ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΤΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

Η ΣΤΑΔΙΑΚΗ ΠΟΡΕΙΑ

Α' 1821-1871

Η λογοτεχνία, όπως και οι τέχνες γενικότερα, εμπεριέχει μία αίτηση ακύρωσης της ιστορίας. Γράφοντας, ζωγραφίζοντας, σκαλίζοντας τον πηλό ή το μάρμαρο, ο καλλιτέχνης προσπαθεί να νικήσει τον χρόνο, να φτιάξει κάτι εσαεί. Και πραγματικά, ο Όμηρος, ο Αισχύλος, ο Βιργίλιος μπορούν να μας συντροφεύουν ακόμα ασχολίαστοι, το ίδιο όπως ο Ντοστογιέφσκι, ο Προυστ ή ο Μποντλέρ: πόσες φορές μπροστά στον μονόλογο του Άμλετ ή στο χαμόγελο του Αιγινήτη τοξότη δεν ξεχνάμε ότι μας χωρίζουν κάποιοι αιώνες, μαζί και τεράστιες κοινωνικές αλλαγές; Η ιστορία της λογοτεχνίας λοιπόν ερείδεται σε διαφορετική βάση από την ιστορία της ζωής, των κοινωνικών σχηματισμών ή των ανθρώπινων πράξεων, καθώς τα αντικείμενα που αποτελούν την ύλη-της έχουν και μια συγχρονική υπόσταση, ή καλύτερα χρήση, που ξεφεύγει από το δίχτυ του ιστορικού.

Δεν πρέπει ωστόσο να ξεχνάμε ότι παλιότερα –σε ορισμένες περιπτώσεις, μάλιστα, ως σήμερα– ακόμα και η καθαυτό ιστορική ύλη διαβάζεται συγχρονικά: η εξιστόρηση της μάχης του Μαραθώνα, της γενναίας αποκοτιάς του Κυναίγειρου, των θριάμβων της Ρώμης, ή της σταθερότητας του Δημοσθένη δεν γινόταν, και για πολλούς δεν γίνεται, παρά για να προβληθούν οι πράξεις αυτές ως παραδείγματα αξιομίμητα για τους συγχρόνους. Η αντίληψη πως ιστορία είναι η σύλληψη μιας πορείας κι όχι η κιβωτός της ανθρώπινης εμπειρίας και πρόσφατη είναι, και περιορίζεται σε τμήμα μόνο εκείνων που εμπλέκονται –μαθητές, δάσκαλοι, ερευνητές, αναγνώστες– στη διαδικασία της ιστορικής γνώσης.

Οι προλογικές ετούτες παρατηρήσεις γίνονται για να κατανοηθεί καλύτερα η επιλογή του διπολικού τίτλου που επέλεξα: γραμματολογικές απογραφές και συνθετικές θεωρήσεις. Οι πρώτες, αποθησαυρίζοντας το υλικό, ταξινομημένο με τον άλφα ή τον βήτα τρόπο, επιχειρούν να το καταστήσουν σύγχρονό-μας· οι συνθετικές θεωρήσεις, αντίθετα, προσπαθούν να το αντιμετωπίσουν ως μια πορεία. Ωστόσο και οι δύο αποτελούν για εμάς σήμερα το βασικό υλικό προκειμένου να ανασυγκροτήσουμε την πορεία όχι της ίδιας της λογοτεχνίας, παρά της ιστορίας-της.

Υπάρχει όμως κι ένα τρίτο είδος όπου απεικονίζεται το λογοτεχνικό παρελθόν με τρόπο απογραφικό, σπανιότερα συνθετικό· πρόκειται για τις λογής Ανθολογίες. Το τί καταχωρίζεται, το πώς καταχωρίζεται το ανθολογούμενο υλικό συνιστά επίσης μαρτυρία, ενίοτε σαφέστατη, του πώς αντιμετωπίζει κάθε εποχή το λογοτεχνικό γεγονός – αφήνω που πολύ συχνά εκτός από τη δομή και την οργάνωση, οι πληροφορίες που σημειώνονται για πρόσωπα και πράγματα τις ανάγουν σε σημαντική πηγή, τόσο για εμάς, όσο και για τις λογοτεχνικές αντιλήψεις του καιρού-τους. Τέλος οι κάθε είδους μεμονωμένες είτε συλλογικότερες κρίσεις, από επιτόπιους μάρτυρες ή εξωτερικούς παρατηρητές, όπως οι περιηγητές, που επιδιώκουν να πληροφορήσουν τους συντοπίτες-τους για τον τόπο που γνώρισαν, ή ενός λεξικού, όπου σωρεύονται ποικίλες γνώσεις, όλα αυτά αφήνουν συχνά επαρκή αποτυπώματα που μας επιτρέπουν να φανταστούμε καλύτερα τις παράλληλες πορείες της γνώσης και των θεωρήσεων της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Το *Researches in Greece* του Leake, λόγου χάρη, αποτέλεσε για πολλά χρόνια τον βασικό οδηγό όλων των ευρωπαίων φιλελλήνων· θα έβλεπα επίσης με πολύ ενδιαφέρον μια αποδελτίωση των ελληνικών ονομάτων που περιλαμβάνονται στο λεξικό του Vapereau, όχι τόσο για τα τυχόν αθησαύριστα εκεί στοιχεία, παρά για να εννοήσω πόσο βάρος έδινε στον ελληνισμό ένα επιτελείο Γάλλων των μέσων του 19ου αιώνα, και, βέβαια, ποια ακριβώς πρόσωπα και με ποια παραστατικά όριζαν αυτό το βάρος¹.

Όταν ακούω από άλλους τέτοιους μακριούς προλόγους, που σπαταλούν πολύτιμο ποσοστό του πάντα περιορισμένου χρόνου, σχολιάζω ειρωνικά: «απορία ψάλτου». Έτσι είναι· μόνο που πρόκειται για απορία της αφθονίας. Άλλωστε οι παλιότερες προσπάθειες του Άλκη Αγγέλου και της Βενετίας Αποστολίδου έχουν καταγράψει, σύντομα και βιβλιογραφικά η πρώτη, συνθετικότερα και αναλυτικότερα η δεύτερη, μεγάλο χρονικό κομμάτι του θέματος της δικής-μου ανακοίνωσης²· και δεν σκοπεύω βέβαια να προχωρήσω σε

1. Λόγου χάρη στο *Dizionario estetico*, του Niccolò Tommaseo, Φλωρεντία 1867, το λήμμα για την «Ιστορία της νεότερης Ελλάδας» του Ι. Ρίζου Νερουλού καταλαμβάνει υπερτριπλάσια έκταση από το λήμμα «Σολωμός». Συχνά η τύχη, ακριβέστερα οι υπάρχουσες δυνατότητες παίζουν καθοριστικό ρόλο σε πολλά ξένα λεξικά· αλλά ίσως οι επίμονες διερευνήσεις να έφεραν στο φως χρήσιμες πληροφορίες και για τις διασυνδέσεις ορισμένων λογίων.

2. Άλκη Αγγέλου, «Δοκιμές για απογραφή και αποτίμηση της νεοελληνικής γραμματείας στην ευρυχωρία του νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Ο Ερασιστής* 11 (1974=1980), 1-16· Βενετία Αποστολίδου, *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1992, σ. 25-90. Χρήσιμα για το θέμα-μας είναι δύο ακόμα άρθρα της, «Η επτανησιακή σχολή στις ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Μνήμη Λίνου*

μια παρουσίαση τίτλων, χωρίων, δελτίων που θα συμπλήρωναν το τοπίο προσφέροντάς-του εύρος και πολυφωνία. Θα προσπαθήσω να το δω από μακριά, επιλέγοντας μία βασική συντεταγμένη: το βάθος της λογοτεχνικής παράδοσης· αν μ' άλλα λόγια υπάρχει η αίσθηση μιας συνέχειας στις διαδοχικές θεωρήσεις. Λογάριαζα αρχικά να παρακολουθήσω την πορεία έως την κύηση της Νεοελληνικής Γραμματολογίας του Δημαρά, έως τα χρόνια δηλαδή της Κατοχής· αναγκαστικά όμως θα σταματήσω στο τελευταίο τέταρτο του τελευταίου αιώνα, αφήνοντας τη συνέχεια για άλλη ευκαιρία.

Αρχές Ιουλίου του 1824 δημοσιεύεται στο Παρίσι ο πρώτος τόμος των *Ελληνικών Δημοτικών Τραγουδιών* του Φοριέλ. Τα περίφημα έκτοτε προλεγόμενα αυτής της συλλογής περιλαμβάνουν και μια σύντομη ιστορική θεώρηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Σύντομη, αλλά εξαιρετικά πρωτότυπη· ο Φοριέλ ανατρέπει ολόκληρα όλες τις θεωρήσεις που είχαν προηγηθεί, δηλαδή τους απογραφικούς καταλόγους από τον Φαβρίκιο έως τον Βενδότη, ή την ανέκδοτη και άγνωστη-του συναγωγή του Ζαβίρα. Πρώτο ουσιαστικό στοιχείο: η λογοτεχνία απομονώνεται από τη λογιосύνη· ο Φοριέλ ενδιαφέρεται μονάχα για τα λογοτεχνικά έργα· η μόρφωση, η παιδεία, τα γράμματα, δεν εντάσσονται στο σχήμα-του. Δεύτερον, επιχειρεί μια ιστορική ματιά· αναζητεί μάλιστα τις απαρχές του φαινομένου όχι σε μια τομή πολιτική –το 1453, ή κάποια άλλη– παρά σε οργανική, δηλαδή στη χρήση της νεοελληνικής γλώσσας και μετρικής. Ανάγεται έτσι στα πρώτα Πτωχοπροδρομικά ποιήματα, και θεληματικά περιορίζεται σε κείμενα γραμμένα στη δημοτική· τρίτο, κλίριο στοιχείο διαφοροποίησης. Το τέταρτο είναι μια εντυπωσιακά υψηλή συνείδηση ερευνητή· ανακαλύπτει μόνος-του τον *Ερωτόκριτο*, την *Ερωφίλη*, τα ιπποτικά μυθιστορήματα –αργότερα θα εντοπίσει και τον *Αθέσθη*– μαζί και κάποιες ρίμες ιστορικού περιεχομένου, αναδιφεί χειρόγραφα σε βιβλιοθήκες, ξεφυλλίζει τον Δουκάγγιο, πρώτος αυτός για ν' αναζητήσει πληροφορίες για λογοτεχνικά έργα. Τέλος, το πιο εντυπωσιακό, επιχειρεί να συνδέσει τη νεοελληνική με την ευρωπαϊκή λογοτεχνία, να ψηλαρίσει τους αρμούς και τα σημεία απόκλισης, να προσφέρει δηλαδή στον αναγνώστη-του ένα συγκριτο-λογικό πλαίσιο³.

Πολίτη, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 197-208 και «Αντιστάσεις και μεταμορφώσεις του λογοτεχνικού κανόνα: οι έλληνες μαρξιστές και η ιστορία της λογοτεχνίας», *Τα Ιστορικά* 7, τχ. 12-13 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1990), 179-194.

3. Claude Fauriel, *Chants populaires de la Grèce moderne*, I, Παρίσι 1824, σ. xi-xxiv· *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, επιμ. Αλέξης Πολίτης, Α', Ηράκλειο 1999, σ. 19-25.

Ο Φοριέλ χτίζει δηλαδή μία ιστορική οπτική της νεοελληνικής λογοτεχνίας· ό,τι μας ενδιαφέρει ωστόσο αυτή τη στιγμή είναι πως σταματάει στα 1669. Ο 18ος αιώνας δεν αναφέρεται, οι σύγχρονοί-του, ούτε. Και μπορεί να μην έτυχε να γνωρίσει τον Δαπόντε, λόγω χάρη, αλλά τον Χριστόπουλο ή τον Ρήγα τους γνώριζε, όπως και τη φαναριώτικη ποίηση των χρόνων-του· αυτό το πιστοποιούμε από το αρχείο-του. Ίσως να μην έβλεπε πώς να τους συνδέσει απευθείας με την κρητική λογοτεχνία, ίσως να μην ήξερε πώς να τους συσχετίσει με το δημοτικό τραγούδι, που ήταν το κυρίως θέμα-του – πάντως η απουσία παραμένει.

Τον Οκτώβρη του 1823 ο Φοριέλ εγκαταλείπει το Παρίσι κι απομονώνεται λίγο έξω από το Μιλάνο για να συντάξει τα «προλεγόμενα»-του. Εν τω μεταξύ το ενδιαφέρον για τη λογοτεχνία των Νεοελλήνων φουντώνει ολοένα και περισσότερο· οι εκδότες-του προσθέτουν στον δεύτερο τόμο της συλλογής των δημοτικών τραγουδιών τον Ύμνο του Σολωμού, μαζί με μια γαλλική μετάφραση· παράλληλα εκδίδεται ο Κάλβος και μεταφράζεται στα γαλλικά, μεταφράζονται στ' αγγλικά και τα γερμανικά ο Σολωμός και τα δημοτικά τραγούδια, ενώ σειρά ανθολογιών και άλλων εντύπων περιλαμβάνουν άφθονα δείγματα, σχεδόν πάντα μεταφρασμένα, της νεοελληνικής ποίησης. Μέσα σ' αυτό το κλίμα οργανώνονται το 1825 στο Παρίσι και το 1826 στη Γενεύη ειδικά μαθήματα με στόχο να παρουσιαστεί συνολικότερα η νεοελληνική πνευματική παρουσία. Στο Παρίσι τα μαθήματα τα αναλαμβάνει ο Γεώργιος Α. Μάνος· δεν μπορούμε να ξέρουμε τί ακριβώς έδιδε, από το εισαγωγικό-του όμως μάθημα προκύπτει ότι η συνολική-του οπτική δεν συνταυριάζεται καθόλου με την πρόταση του Φοριέλ: τον ενδιαφέρει να προβάλει τη μόρφωση, τους Φαναριώτες κυρίως, τα σχολεία, τον Κοραή· το μοναδικό όνομα λογοτέχνη που αναφέρεται είναι του Χριστόπουλου⁴.

4. G. A. de Mano, *Discours d'introduction au cours de littérature grecque moderne, prononcé à l'Athénée de Paris, dans sa séance du 9 février 1825*, Παρίσι 1825, 27 σ. (αντίτυπο στη βιβλιοθήκη του ΚΝΕ-ΕΙΕ). Στις σ. 26-27 διατυπώνει το σχήμα των μαθημάτων· το πρώτο μέρος θα είναι για τη γλώσσα, το δεύτερο για την προφορά και το τρίτο για τη λογοτεχνία: «θα περιλάβει τη νεοελληνική λογοτεχνία γενικώς. Θα την παρακολουθήσω σε όλες-της τις εναλλαγές, και θα αναλύσω τα πιο διάσημα έργα». Κριτική δημοσιεύεται στη *Revue Encyclopédique* 25 (Μάρτιος 1825), 798-800· μια έρευνα στις γαλλικές εφημερίδες της εποχής ίσως να έφερνε στο φως περισσότερα στοιχεία.

Ο Γεώργιος Αλεξάνδρου Μάνος (1792-1869), σύζυγος της κόμισσας Anne de Grand-Pré, τον οποίο αναφέρει ο Const. G. Mano, *Documente... privitoare la familia Mano*, Βουκουρέστι 1907, σ. 362 κ.ε. (όπου και προσωπογραφία· πβ. τον γενεαλογικό πίνακα στο τέλος), πολέμησε με τον Αλεξ. Υψηλάντη στις παραδουνάβιες ηγεμονίες το 1821 (Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης*, Α', Λονδίνο 1853, σ. 51· διακόπηκε,

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη νεοελληνική λογοτεχνία είχε εκδηλώσει και ο Karl Iken, ήδη από τα 1817 και το ενδιαφέρον-του εντάθηκε, βέβαια, με το φιλελληνικό ρεύμα. Πέρα από τα όσα μπορούσαν να του μάθουν τα βιβλία, ο Ίκεν αναζητούσε πληροφορίες και από διάφορους Έλληνες με τους οποίους αλληλογραφούσε⁵ τελικά εξέδωσε στα 1825 ένα δίτομο συμπλήρωμα, τη Λευκοθέα, όπου συγκεντρώνει πολλών λογίων πληροφορίες. Θα περιοριστώ στη θετική παρουσίαση του Ερωτοκρίτου, που προέρχεται απ' το γράμμα του Στέφανου Κανέλου στις 22.3.1822, ενός ξεχωριστά προικισμένου νέου, κι από τους βασικούς πληροφορητές του Ίκεν⁶. Ο Κανέλος λοιπόν, αφού δώσει

αλλά κατηγορήθηκε ως ένας από τους υπαίτιους της καταστροφής [Ιω. Φιλήμων, *Δοκίμιο ιστορικών περί της ελληνικής επανάστασης*, Β', Αθήνα 1859, σ. 185, πβ. F. H. Marshall, «Η εν έτει 1821 στρατιά του Υψηλάντου», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 9 (1926), 500 και 503, και A. de La Garde-Chambonas, *Souvenirs du Congrès de Vienne*, Παρίσι 1901, σ. 427· για τη διαφυγή του βλ. Γ. Λάιος, *Ανέκδοτες επιστολές και έγγραφα του 1821*, Αθήνα 1958, σ. 154 και 171]. Γρήγορα κατέληξε στο Παρίσι (από όπου γράμμα-του στον Αλέξ. Μαυροκορδάτο, *Ιστορικών αρχείων Αλ. Μαυροκορδάτου*, επιμ. Γ. Πρωτοψάλτης, Δ', Αθήνα 1974, σ. 109-111)· εκεί έζησε ως δημοσιογράφος και συγγραφέας (βλ. τις σημειώσεις του Μαρίνου Παπαδόπουλου Βρετού στη μετάφραση της μελέτης του Hase («Οι εν Παρισίους λόγιοι Έλληνες»), *Εθνικών Ημερολόγιον*, 1867, σ. 230, τον κατάλογο της Γενναδείου, και τα λήμματα 1155, 1268, 1403, 1494-1495 και 2014 της Droulia, *Philhellénisme*, Αθήνα 1974 καθώς και *Notice nécrologique sur Madame la Princesse Ypsilanti née Mourousi*, Baden-Baden 1862). Στο Παρίσι βρισκόταν εκείνη την εποχή ο πολύ μεγαλύτερός-του Νικόλαος Δημητρίου Μάνος (1723-1825, βλ. Const. G. Mano, *Documente*, ό.π., γενεαλογικός πίνακας), επιτετραμμένος της Τουρκίας στο Παρίσι για ένα διάστημα, γνωστός από πολλές πηγές, συχνά χωρίς μνεία του μικρού-του ονόματος [Marcellus, *Grecs anciens et Grecs modernes*, Παρίσι 1861, σ. 60-61, 67, 228, 295· ονομαστικός κατάλογος των Ελλήνων του Παρισιού στο Ελένη Κούκου, *I. Α. Καποδίστριας*, Αθήνα 1978, σ. 398· Έντουαρντ Έβερρετ, *Σελίδες ημερολογίου*, επιμ. Άντεια Φραντζή, Αθήνα 1996, σ. 30-31· Τριαντάφυλλος Σχλαβενίτης, «Ο Σπ. Βαλέτας και η μετάφραση της Πολιτικής Οικονομίας του J. B. Say», *Η επανάσταση του 1821. Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης του Νέου Ελληνισμού, 1994, σ. 108-109· Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, «Ανέκδοτοι επιστολικοί του Παν. Κοδρικά», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 21 (1971-72), 62· *Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος 1927*, σ. 449· περ. Αθηνά, Παρίσι 1819, 156]· η συνωνυμία έχει μπερδέψει τον Hase (ό.π., σ. 223-224), αλλά και μεταγενέστερους (βλ. το άρθρο του Δημ. Π. Πασχάλη στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*. Ο Μ. D. Sturdza, *Dictionnaire historique et généalogique de grandes familles de Grèce...*, Παρίσι 1983, δεν μνημονεύει κανέναν από τους παραπάνω).

5. «Ο Στέφανος Κανέλος-σας, χαριτωμένος νέος, / υπήρξε των Βυζαντινών το καύχημα και κλέος», το δίστιχο είναι του νεαρού Αλέξανδρου Σούτσου, *Σάτυρα*, Ύδρα 1827,

μια περίληψη και αρκετές πληροφορίες, καταλήγει: «Μολαταύτα είναι και μένει το ποίημα αυτό, τολμώ να είπω, σχεδόν κλασικόν έργον εις την γραμματείαν των νέων Ελλήνων»⁶. Τολμηρή πραγματικά κρίση, διατυπωμένη πριν από τον Φοριέλ· η κοινή άποψη, Ελλήνων και Ευρωπαίων, μπορεί να ξεχώριζε το έργο του Βιτσέντσου Κορνάρου ανάμεσα στα υπόλοιπα της (αχυδαϊκής φιλολογίας), θετική ψήφο όμως δεν του έδινε. Ακόμα πιο εντυπωσιακό είναι ότι η κρίση ετούτη δεν στηρίζεται στις γλωσσικές προτιμήσεις του Κανέλου, όπως θα μπορούσαμε ίσως να πούμε για την κατά-τι παλαιότερη κρίση του Βηλαρά, ή την αμέσως μεταγενέστερη του Γεωργίου Ψύλλα, καθώς και για πολλές από όσες ακολούθησαν.

Επιλέγοντας ακριβώς για κριτήριο τη γλωσσική μορφή της λογοτεχνίας, ο Ψύλλας γράφει ένα σύντομο, μαχητικό όμως και πολύ ενδιαφέρον άρθρο στην *Εφημερίδα των Αθηνών* τον Νοέμβριο του 1825, με κύριο στόχο να τιμήσει τον Σολωμό· με την ευκαιρία δίνει μια πολύ συνοπτική εικόνα της («εθνικής») ποίησης: Ερωτόκριτος, Χριστόπουλος, κλέφτικα – ακόμα και ο Ρήγας καταγγέλλεται για τη γλώσσα που χρησιμοποίησε⁷. Για τη δημοτικιστική ομάδα καθετί μη γραμμένο στη δημοτική αποκλειόταν από τον εθνικό κορμό⁸.

Επανέρχονται στην Ευρώπη, στα μαθήματα της Γενεύης του 1826, όπου δίδασκε ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός. Καμωμένα από άνθρωπο ώριμο, με κύρος πολιτικό και λογοτεχνικό, είχαν, ως φαίνεται, μεγάλη επιτυχία· εκδόθηκαν τον άλλο χρόνο, επανεκδόθηκαν τον παράλλο, και μεταφράστηκαν αμέσως στα γερμανικά, τα πολωνικά, τα ολλανδικά, λίγα χρόνια αργότερα και στα ιταλικά⁹.

σ. 30. Για τα βιογραφικά-του βλ. πρόχειρα, Νικ. Κ. Βλάχος, «Στέφανος Κανέλος (1792-1823)», *Παρνασσός* 17 (1975), 257-276.

6. Karl Iken, *Leukothea*, I-II, Λιψία 1825. Το απόσπασμα για τον Ερωτόκριτο το αναδημοσιεύει ο Στ. Ξανθουδίδης στην έκδοσή-του, Ηράκλειο 1915, σ. cxlii-cxliii· κρατώ τη μετάφρασή-του. Τη συμβολή του Ίκεν τη μελετά η κυρία Ελένη Κωβαίου, και την ευχαριστώ για τις πληροφορίες-της. Σημειώνω πάντως και την παρουσίαση ενός μεγάλου τμήματος των επιστολών στην *Bibliothèque Universelle* της Γενεύης (τ. 32, 1826, 35-52, 149-169, 249-259), και ευχαριστώ την Katja De Herdt για τις σχετικές φωτοτυπίες.

7. Στο φύλλο της 11.11.1825 χρησιμοποιού την ανατύπωση του Βιβλιοπωλείου των Βιβλιοφίλων, Αθήνα 1981· πβ. Αικ. Κουμαριανού, *Ο Τύπος στον Αγώνα*, Α', Αθήνα 1971, σ. 232-236.

8. Φυσικά συμβαίνει και το αντίστροφο· οι οπαδοί της γλωσσικής καθαρότητας, της καθαρεύουσας αργότερα, αποκλείουν τα γραμμένα στη δημοτική έργα από τον εθνικό κορμό. Αυτή η οπτική γωνία, η «εθνική», είναι εξίσου ενδιαφέρουσα για μια συνολική θεώρηση των λογοτεχνικών απογραφών.

9. Iakovaky Rizo Néroulos, *Cours de littérature grecque moderne*, Γενέβη 1827· η δεύ-

Ανάμεσα στη θεώρηση του Φοριέλ και σ' εκείνην του Νερουλός, οι διαφορές είναι τεράστιες. Ο Φαναριώτης ήξερε το έργο του Γάλλου, και πρέπει να ήταν από τα ελάχιστα βοθηήματα που είχε μπροστά-του ενόσω επεξεργαζόταν τις ομιλίες-του· άντλησε μάλιστα ορισμένα αποσπάσματα από τον Ύμνο του Σολωμού, καθώς και κάποιες πληροφορίες για την πρώιμη νεοελληνική και την κρητική λογοτεχνία, αντιστρέφοντας όμως ολότελα το πνεύμα της πηγής-του: εκεί που ο Φοριέλ έβλεπε κάποια χάρη, ή φραστική γλαφυρότητα, ο Νερουλός βλέπει βαρετές σχοινοτενείς αφηγήσεις· και κυρίως αρνείται κάθε εθνικό χαρακτήρα στα έργα της κρητικής ακμής – η καθαυτό λογοτεχνία για τη συνειδήσή-του αρχίζει με τη *Βοσπορομαχία* και τον Δαπόντε, ή, κάνοντας

τερη έκδοση ελαφρώς επεξεργασμένη, 1828, βλ. Loukia Droulia, *ό.π.*, αρ. 1261 (όπου και η αναφορά για την πολωνική μετάφραση) και 1457· εκεί και η γερμανική μετάφραση του 1827, αρ. 1342, καθώς και η ολλανδική του 1829, αρ. 1718. Έχω εντοπίσει τρεις βιβλιοκρισίες· η μία με την υπογραφή C. de F. στη *Revue Encyclopédique* 33 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1827), η δεύτερη του Γκαίτε στο *Kunst und Alterthum*, βλ. Βασ. Ι Λαζανάς, «Μία κριτική του Goethe για το βιβλίο του I. R. Neroulos», πβ. και Ath. Kamyliis, "Goethe und Griechenland", *Αρετής μνήμη. Αφιέρωμα εις μνήμην Κ. Ι. Βουρβέρη*, Αθήνα 1983, σ. 305, και η τρίτη του Charles Magnin, στον *Globe*, βλ. Ελένη Καρατζά, «Το παρισινό περιοδικό *Globe* και η ελληνική επανάσταση», *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, I, Αθήνα 1956, σ. 69. Από τον J. M. Querard, *La France littéraire*, XII, ανατύπωση 1964, λήμμα Rizo Neroulos (που πιθανόν είναι συνταγμένο από τον Αλεξ. Ρίζο Ραγκαβή, του οποίου η βιογραφία έπεται) σημειώνω και εκείνην του *Le Journal des Savants*, 1828, σ. 192. Εκτός από τον πρόλογο του J. Humbert, κάποια στοιχεία για τις συνθήκες της σύνταξης του έργου δίνει κι ο ίδιος ο Νερουλός στο τμήμα της ανέκδοτης αυτοβιογραφίας-του, γραμμένης το 1842, που δημοσιεύει ο Ν. Ι. Λάσκαρης, *Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου*, Α', Αθήνα 1938, σ. 133. Η μετάφραση στα ιταλικά, *Corso di letteratura greca moderna*, Παλέρμο 1842 (πβ. και Achil. Varvessis, *Sul corso di letteratura greca moderna di Giac. Rizo Neroulos parole*, Μεσσήνη 1843· παίρνω την παραπομπή από τον Σοφ. Οικονόμο, *Περί Μάρκου του Κυπρίου*, Αθήνα 1843, σ. 32), και στα ελληνικά, από την Ολυμπία Άμποτ, *Ιστορία των γραμμάτων παρά τοις νεωτέροις Έλλησι*, Αθήνα 1870. Πβ. και Ιω. Θ. Κολοκοτρώνης, *Ελληνικά υπομνήματα*, Αθήνα 1856, σ. 4· για μια νεότερη αποτίμηση δες Mario Vitti, «Νερουλός – Ραγκαβής και η παραχάραξη της άλλης Ελλάδας», *Το Βήμα*, 11.6.1978.

Ο Νερουλός αποτελεί την ουσιαστική πηγή και του Alex. Negris, *An Outline of the Literary History of Modern Greece*, Βοστώνη 1829 και Εδιμβούργο 2¹⁸³⁵, 30 σ. (αντίτυπο της πρώτης έκδοσης δεν είναι γνωστό, της δεύτερης στη Γενάδειο· η πληροφορία από τον πρόλογο της δεύτερης, πβ. και Dia M. L. Philippides, *Census of Modern Greek Literature*, New Haven 1990, σ. 39· για τη δεύτερη, που είναι ανάπτυπο από κάποιο περιοδικό που δεν δηλώνεται –δίνεται μόνο η ένδειξη τ. 4, 123-152– ο συγγραφέας σημειώνει ότι "the present reprint has been revised and somewhat enlarged"), καθώς και του Δημ. Αργυριάδη, «Περί νεωτέρας ποιήσεως των Ελλήνων», για το οποίο βλ. παρακάτω.

μια εθνική παραχώρηση, και με τα κλέφτικα¹⁰. Άλλωστε ο Νερουλός αρχίζει την κυρίως εξιστόρησή-του στα 1700, μια εποχή δηλαδή που για την οπτική του Φοριέλ η νεοελληνική λογοτεχνία έχει πια παρακμάσει. Γεννημένος στα 1776, ο Νερουλός αφηγείται μονάχα τους χρόνους των παππούδων και των πατεράδων της γενιάς-του· η διαίρεση μάλιστα της ύλης-του σε τρεις περιόδους αντιστοιχεί και χρονικά με αυτές. Οι Φαναριώτες, παρ' όλο που συστηματικά εχάλικεαν συγγενικούς δεσμούς με τις βυζαντινές οικογένειες, αισθάνονταν πόσο νεότευκτη ήταν η κοινωνική-τους θέση· ο Διαφωτισμός, που σε μεγάλο βαθμό τους εκπροσωπούσε, έβλεπε την Ελλάδα ως μια αναγεννημένη ύστερα από αιώνες οντότητα – και αυτές οι αντιλήψεις εντάθηκαν με την Επανάσταση. Δεν είναι περιεργό που ο Αλέξανδρος Σούτσος, λίγα χρόνια αργότερα, στα 1833, θεωρούσε γενάρχη της νεοελληνικής ποίησης τον Χριστόπουλο· να θυμηθούμε ότι ο ποιητής ζούσε, κι είχε μόλις περάσει τα εξήντα. Αν στη λογοισύνη μπορούσαν να δώσουν κάποιο βάθος χρονικό, στη λογοτεχνία αισθάνονταν νεοσσοί – μια αντίληψη που θα διατηρηθεί σε μεγάλο βαθμό ως και τη γενιά του Παλαμά, που αντιλαμβανόταν τον Ρήγα, τον Χριστόπουλο και τον Βηλαρά ως «προδρόμους».

Τα μαθήματα του Νερουλού παρέμεναν το μοναδικό εγχειρίδιο για μισόν αιώνα – ως την αυτοτελή έκδοση της *Ιστορίας* του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή το 1877, ή σωστότερα το 1876, οπότε κυκλοφόρησε στα γερμανικά η *Ιστορία* του Ρ. Νικολάι. Εν τω μεταξύ είδαν το φως αρκετές απογραφές, που δεν θα μας απασχολήσουν, καθώς δεν προσφέρουν ιστορική προοπτική· θα περιοριστώ σε κάποια άρθρα και σε κάποιες απόπειρες να γραφτεί ιστορία, που δεν τελεσφόρησαν.

Στα 1838 δημοσιεύεται στο επίσημο, κρατικό περιοδικό *Ανθολογία των κοινωφελών γνώσεων* ένα ανώνυμο άρθρο: «Φιλολογία. Περί της συγχρόνου ελληνικής φιλολογίας». Η ματιά είναι περισσότερο θεωρητική, αλλά ο πυρήνας της ιστορίας υπάρχει: με την Επανάσταση του 1821, φαινόμενο απότοκο

¹⁰ Για τον Σολωμό, βλ. I. Rizo Néroulos, *ό.π.*, 1827, σ. 151-156· βλ. και Ηλίας Βουτιερίδης, *Ο Σολωμός και οι Έλληνες*, Αθήνα 1937, σ. 40-41· για την πρόωμη λογοτεχνία, 1828, σ. 152-153 (εκτός από ορισμένες παρόμοιες φραστικές διατυπώσεις, ο Νερουλός τιτλοφορεί *Εριφύλη* το έργο του Χορτάτση, ακολουθώντας το λάθος του Φοριέλ, πράγμα που μας οδηγεί να υποθέσουμε πως από εκεί αντλεί τις περισσότερες γνώσεις-του για την περίοδο). Για τα κλέφτικα, 1827, σ. 142-143 (στην έκδ. του 1828, σ. 153-154· στην ελληνική, 1870, σ. 167). Εκκρεμεί πάντως μία συγκριτική παρουσίαση των δύο εκδόσεων και της ελληνικής μετάφρασης· ολόκληρο το τελευταίο κεφάλαιο με τη συνοπτική εξιστόρηση είναι εξαιρετικά συντεταγμένο στην τελευταία.

της Γαλλικής Επανάστασης, ο νέος ελληνισμός αποκτά, σύμφωνα με τον συντάκτη του άρθρου, καινούριο πρόσωπο. Ρήγας, Χριστόπουλος, Ρίζος Νερουλόγος, ως δραματικούς συγγραφείς τώρα, Δανιήλ Φιλιππίδης, το γλωσσικό ζήτημα: μια ανάμειξη της διαφωτιστικής κληρονομιάς με τις εθνικές προσοπτικές, μια προσπάθεια να αναδειχθούν τα επιτεύγματα, στο επίπεδο της λογοσύνης κυρίως, για να ενδυναμωθεί η πίστη στο μέλλον. Στην πρώτη δεκαετία του ελεύθερου κράτους οι Έλληνες κοιτάνε επίμονα μπροστά¹¹.

Αυτό μπορούμε να το διαπιστώσουμε σε πολλές περιπτώσεις: περιορίζομαι αναγκαστικά στον χώρο της λογοτεχνικής ιστορίας. Νεαρός ακόμα τότε, ο Νικόλαος Σαρίπολος, φοιτητής στο Παρίσι, ενασχολείται στα 1841 «περί μίαν διατριβήν έχουσαν αντικείμενον την νέαν ελληνικην ποίησιν, ιδιαιτέρως όμως την περί την τραγωδίαν». Ποια ακριβώς θα ήταν η θέση του, ή έστω το θέμα-του δεν το ξέρουμε, καθώς η εργασία δεν φαίνεται να προχώρησε: αλλά από τα βιβλία που αναζητούσε βλέπουμε ότι ξεκινούσε από την πρόσφατη παραγωγή, πιο συγκεκριμένα από τα δραματικά έργα του Ρίζου Νερουλόγ¹². Την ίδια περίπου εποχή ο Δημ. Αργυριάδης, μια πολ-

11. «Φιλολογία. Περί της συγχρόνου ελληνικής φιλολογίας», *Ανθολογία των κοινοφελών γνώσεων* τχ. 15 (Αύγουστος 1838), 225-229, τχ. 16, 243-247, τχ. 17 (Σεπτέμβριος 1838), 257-262. Το περιοδικό τυπωνόταν «με βασιλική προσταγή» και τα άρθρα υπογράφονται με έναν συμβολικό αριθμό: το δικό-μας με το 1 – μήπως είναι ο διευθυντής, δηλ. ο Δ. Ανσελμος; Είτε Έλληνας όμως είναι ο συντάκτης είτε Βαυαρός, η προσωπική είναι ελληνική.

12. Αντλώ την πληροφορία από ένα γράμμα προς τον Wladimire Brunet de Presle, 26.4.1841, δημοσιευμένο από τον Ém. Legrand, *Facsimilés d'écritures grecques*, Παρίσι 1901, αρ. 7: είναι νομίζω χρήσιμο να το παραθέσω αυτούσιο: «Αξιότιμε Κύριε Βλαδιμήρε / Κατ' αυτές ενασχολούμαι περί μίαν διατριβήν έχουσαν αντικείμενον την νέαν ελληνικην ποίησιν, ιδιαιτέρως όμως την περί την τραγωδίαν. Πόσον όμως δύσκολον είναι το τοιούτον έργο, και μάλιστα εις Παρίσιους, γνωρίζετε κάλλιστα. Η κατά τ' άλλα πλούσιος Βασιλική Βιβλιοθήκη, αμοιρεί νέον ελληνικόν συγγραμμάτων και ποιημάτων, απευθύνομαι λοιπόν προς Υμάς όστις πλουτείτε των τοιούτων, διά να ζητήσω από την φιλόκαλον καλοκαγαθίαν-Σας τινά των συγγραμμάτων τούτων. Σας παρακαλώ λοιπόν να μοι ειπήτε αν έχετε τας δύο τραγωδίας του Κου Ι. [Ρίζου] Νερουλόγ, την Ασπασίαν και την Πολυξένην, προσέτι αν έχετε την Κομωδίαν της Κούρκας του ιδίου ποιητού».

Εκείνη την εποχή ο Σαρίπολος έχει εγκαταλείψει τις σπουδές της ιατρικής και ασχολείται με τη λογοτεχνία: αλλά, σύμφωνα με την προτροπή του Κωλέτη σπουδάζει νομικά. Στα *Αυτοβιογραφικά Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1889, δεν αναφέρει τίποτε για τη διατριβή αυτή, ούτε φαίνεται να σώθηκε κάτι σχετικό στα κατάλοιπά-του [βλ. Ν. Ι. Σαρίπολος, *Τα μετά θάνατον*, Αθήνα 1890· Μιχ. Δ. Στασινόπουλος (επιμ.), *Προσωπικόν αρχείον Ν. Ι. Σαρίπολου*, Αθήνα 1963· *Αρχείο Ν. Ι. Σαρίπολου*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1992], εκτός αν βρίσκεται κάτι στον δερματόδετο τόμο που αναφέρει ο Αναστ. Ε. Κοφινιώτης,

λαπλά ενδιαφέρουσα, αλλά και αντιφατική προσωπικότητα, συλλαμβάνει κι αυτός την ιδέα μιας ιστορίας της νεοελληνικής ποίησης. Δεν πιστεύω πως η ιδέα αυτή προχώρησε καθόλου, παρά τη ρητή δήλωση του Αργυριάδη, στα 1845, ότι είναι έτοιμη και «προσεχώς εκδιδομένη». Από τη συνοπτική πάντως εκδοχή που γνωρίζουμε, η οποία συμπεριλήφθηκε σε ένα άλλο-του βιβλίο του 1861, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η οπτική-του ακολουθούσε το σχήμα, συχνά και τις διατυπώσεις του Ιακ. Ρίζου Νερούλου – Ξεκινούσε δηλαδή από τον 18ο αιώνα¹³.

Εδώ θα παρεμβάλω την αντίληψη περί νεοελληνικής λογοτεχνίας που προκύπτει από την πρώτη λόγια ανθολογία, τον *Ελληνικό Νέο Παρνασσό* του Κωνστ. Αλ. Χαντζερή, που όπως γνωρίζουμε απηχεί τις απόψεις του Παναγιώτη Σούτσου¹⁴. Είμαστε πάντα στα 1841· η λεγόμενη «Αθηναϊκή Σχολή» έχει επιβληθεί σαρωτικά σχεδόν, και ο *Νέος Παρνασσός* το περφηανεύεται και το προβάλλει: Χριστόπουλος, οι Σούτσοι, οι Ραγκαβήδες, άλλοι σύγχρονοι, λίγος Ρήγας· ωστόσο αφήνει κάποιο μικρό χώρο για τον Σολωμό, τον Κάλβο, για ένα δημοτικό τραγούδι, αλλά και για τον Ερωτόκριτο: διακρίνεται

«N. I. Σαρίπολου, Κυπρίου, Λογογραφικά και ποιητικά δοκίμια», *Παρνασσός* 17 (1975), 600. Το ενδιαφέρον-του για το θέατρο πρέπει ενδεχομένως να συσχετιστεί με το άρθρο του Ed. Grasset, «Lettre à M. Frédéric Soulie sur le théâtre grec moderne», χρονολογημένο 25.5.1835, που είχε περιληφθεί στο *Souvenirs de la Grèce*, Παρίσι 1838, σ. 97-132 (και είχε πρωτοδημοσιευτεί στο *Monde dramatique*: δεν γνωρίζω χρονολογία).

13. Δημ. Αργυριάδη, «Περί νεωτέρας ποιήσεως των Ελλήνων», χρονολογημένο 1845, στο *Η Αυρηλιανή παρθένος του γερμανού ποιητού Φρ. Σίλλερ*, μτφρ. Δημ. Αργυριάδη, Αθήνα 1861, σ. 193-208 (αντίτυπο στη βιβλιοθήκη του ΚΝΕ-ΕΙΕ)· το χωρίο από τη σ. 198. Δεν πιστεύω ότι προχώρησε, επειδή αυτή η δήλωση δημοσιεύεται το 1861, και το κείμενο όπου εμπεριέχεται φανερώνει πως ο συγγραφέας είχε ελάχιστα προχωρήσει: το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας αυτής προέρχεται από τον Νερούλο· ορισμένα εκτενή κομμάτια αποτελούν κατά λέξη μετάφραση, και τα πρωτότυπα είναι ελάχιστα. Ο Άλκης Αγγέλου υποστήριξε, αντίθετα, πως το έργο γράφτηκε, και πιθανόν λανθάνει, βλ. «Μία λανθάνουσα ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας», στο *Η Κοζάνη και η περιοχή-της*, Κοζάνη 1997, σ. 15-22. Πληρέστερη παρουσίαση (αν και υπερβολικά εγκωμιαστική) και με πλουσιότερα βιογραφικά στοιχεία (και για τους δύο αδελφούς του Αργυριάδη, τον Νικόλαο και τον Αθανάσιο) στο Γ. Βαλέτας, *Ένα άγνωστο δοκίμιο Ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1934, ανατύπωση από το περ. *Εργασία* (ο Αγγέλου δίνει χρονολογία του εντύπου 23.12.1934).

14. Κωνστ. Αλ. Χαντζερής, *Ελληνικός νέος Παρνασσός*, Αθήνα 1841, σ. γ'-ε' και 61-63, 76-77, 81-82, 128-129, 247-250. Πβ. και το άρθρο-μου, «Ποιητικές ανθολογίες 1830-1900. Ανιχνεύοντας τη γραπτή παράδοση», *Μνήμη Ελένης Τσαντσάνογλου*. Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 407 και 414-415, όπου και βιβλιογραφία.

λοιπόν κι εδώ καθιέρω η ισχύς του Ρίττου Νερουλού – ζούσε άλλωστε ακόμα ο σεβαστός λόγιος. Να προσέξουμε όμως πως και πάλι από τον Ερωτόκριτο περνάουμε κατευθείαν στον Ρήγα ή τον Χριστόπουλο: ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας δεν έχει λοιπόν συγκροτηθεί για τη συλλογική συνείδηση, απλώς ένα έργο επιβιώνει, έστω και συνήθως αρνητικά¹⁵.

Στα 1843 μάλιστα διατυπώνεται από έναν Νέστορα της εποχής, τον Ανδρέα Μουστοξύδη, η ρητή άρνηση να συνταχθεί κάποια ιστορική επισκόπηση της πνευματικής κατάστασης των χρόνων της Τουρκοκρατίας, προκειμένου να μην καταγραφεί η προσχώρηση μιας διόλου ευάριθμης ομάδας λογίων στον καθολικισμό. Ιστοριοδίφης όμως ο ίδιος, και παθιασμένος ερευνητής, ο Μουστοξύδης παρακάμπτει τον σκόπελο με ένα πλάγιο τέχνασμα: οι ελληνικές πνευματικές δραστηριότητες «από της απαισίας εκείνης εποχής της υπό του Μωάμεθ του δευτέρου γενομένης δορυκτησίας, μέχρι της αισιωτάτης της επαναστάσεως, δεν δύνανται να χορηγήσωσιν ύλην εις γραμματολογικὴν ιστορίαν, ἀλλ' εἰς βιογραφίας λογίων ἀνδρῶν»¹⁶. Αν στο εσωτερικό μέτωπο, στη διαμάχη δηλαδή δημοτικής και αρχαιότροπης γλώσσας, οι αντιθέσεις οδηγούν στην άρνηση να θεωρηθούν «εθνικά» τα έργα των αντιπάλων, στο ζήτημα της θρησκείας φτάνουμε ως τον αποκλεισμό. Ίσως μια τόσο φανατική θεώρηση να μην απηχούσε την πλειοψηφία, αλλά κάποιες ενδείξεις μας κάνουν να υποψιαζόμαστε πως ο Μουστοξύδης δεν ήταν η μοναδική περίπτωση¹⁷.

Πάντως, εκείνα τα χρόνια συντάσσονται δύο στοιχειώδεις βιβλιογραφικοί κατάλογοι: ένας με χρονολογική τάξη, από τον Ανδρέα Παπαδόπουλο-Βρετό το 1845, κι ο δεύτερος με αλφαβητική τάξη, από τον Ιωσήφ Δε-Κιγάλλα την

15. Η αρνητική αντιμετώπιση στον *Ελληνικό νέο Παρνασσό* αποτυπώνεται στην αλλαγή της γλώσσας-του: η θετική διατυπώνεται στον πρόλογο, βλ. Ναταλία Δελιγιαννάκη, «Ο Ερωτόκριτος εις χείρας δοκίμου ποιητού», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 4 (1993), 89-109.

16. Α. Μουστοξύδης, «Βιογραφικά», *Ελληνομνήμων* τχ. 1 (1843), 95· το παράθεμα συνεχίζει ως εξής: «Αἱ βιογραφίαι αὐταὶ πρέπει νὰ διαταχθῶσιν ἢ κατὰ χρονολογικὴν τάξιν, ἢ κατὰ το εἶδος τῶν σπουδαγμάτων ἐκάστου». Ολόκληρο το άρθρο, σ. 94-96, παρέχει ενδιαφέρον.

17. Μεταφέρω μια μαρτυρία του 1894, από τον Legrand: «Ένας Έλληνας, που στη χώρα-του χιρίει μεγάλης εκτίμησης, παρακινημένος από ζήλο πιο πολύ σφοδρό παρά φωτισμένο, μας έστειλε εδώ και τρία χρόνια ένα μακρύ γράμμα, όπου διερμηνεύοντας, όπως έλεγε, την αντίληψη πολυάριθμων συμπατριωτών-του, μας εξόριζε μετά πάθους να απαλείψουμε 'χωρίς κανένα έλεος' από τη Βιβλιογραφία-μας τα ονόματα των Ελλήνων που ομολόγησαν την Καθολική πίστη. Ο λόγος που επικαλείτο για να νομιμοποιήσει αυτή τη μαζική προγραφή ήταν πως 'αυτοί οι άθλιοι είχαν προδώσει με την αποστασία-τους την ιερή υπόθεση του ελλητισμού', Ém. Legrand, *Bibliographie Hellénique... dix-septième siècle*, I, Παρίσι 1894, σ. x (μεταφράζω εγώ).

επόμενη χρονιά – και παρά τις όποιες ελλείψεις ή τα λάθη και των δύο, μια βούληση για συστηματικοποίηση γίνεται πια, νομίζω, φανερή¹⁸. Και για να φανεί πιο καθαρά ότι η βεντάλια των απόψεων ανοίγει κάπως κατά την πέμπτη δεκαετία του αιώνα, προσθέτω ότι γύρω στο 1848, ο Γ. Γ. Παπαδόπουλος πρότεινε, σε ανέκδοτο υπόμνημά-του, τη δημιουργία έδρας «νεωτέρως ελληνικής φιλολογίας μετά ρητορικής»¹⁹.

Έχουμε τώρα φτάσει στα μέσα του αιώνα· και ξέρουμε πως από δω κι εμπρός οι συλλογικές αντιλήψεις παίρνουν καινούρια τροπή μέσα στον ελλαδικό χώρο: μια σκλήρυνση στις ιδεολογικές επιλογές, μια ενίσχυση της αρχαιολατρίας, της καθαρεύουσας επίσης, μια ενίσχυση της απαίτησης για ιστορική

18. Ανδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός, *Κατάλογος των από της πτώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι του 1821 τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ελλήνων*, Αθήνα 1845. Για την υποδοχή του έργου βλ. τη δεύτερη έκδοση, *Νεοελληνική φιλολογία*, Α', Αθήνα 1854, σ. ιε'-κ'· για τον Βρετό, βλ. παρακάτω Ιωσήφ Δε-Κιγάλλας, *Σχεδιάσμα κατόπρου της νεοελληνικής φιλολογίας*, Ερμούπολη 1846. Ο Δε-Κιγάλλας γράφει συχνά από μνήμης (βλ. πολύ χαρακτηριστικά, σ. 54: «Κουταλινός Βασίλειος, διδάσκαλος. Νομίζω ότι συνέγραψε-τι, όπερ δεν εξεδόθη»), και τα λάθη και οι άγνοιές-του είναι συχνά εντυπωσιακές· παρατονίζει λόγου χάρι τον Χορτάτζη, ή δεν γνωρίζει ότι ο Ε. Α. ο Β. (σ. 34) είναι ο Βούλγαρης ή τον τίτλο των «Κορακιστικών» του Νερουλού (σ. 87). Έχω εντοπίσει δύο παρουσιάσεις στον Τύπο, όπου προτείνονται και διορθώσεις, εφημ. *Ελπίς*, 23.12.1846 και Σ. Π. εφημ. *Αθηνά*, 24.10.1846.

19. Η πληροφορία από το προσωπικό αρχείο-του που απόκειται στην Ακαδημία Αθηνών· την παίρνω από τον Κώστα Λάππα, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1997, πολυγραφημένη διατριβή, σ. 262 υποσ. 414 και σ. 260 υποσ. 383. Στα 1850 ακριβώς κυκλοφορεί ο πρώτος και μόνος τόμος της *Ιστορίας των Ελλήνων ποιητών και συγγραφέων του Κων. Ασωπίου*, όπου δεν αναφέρεται, αν δεν μου διέφυγε κάτι, καθόλου η νεότερη φιλολογία. Μνημονεύονται βέβαια ορισμένοι λόγιοι της Αναγέννησης, ενταγμένοι όμως στο πλαίσιο της ιστορίας της φιλολογίας, κοντά στους ευρωπαίους κλασικούς φιλόλογους. Δεν έχω δει τη μεταφρασμένη *Ιστορία συνοπτική της ελληνικής και ρωμαϊκής φιλολογίας*, Αθήνα 1852 [ΓΜ *5717, και προκήρυξη το 1850, Τριαντ. Ε. Σκλαβενίτης, «Αβιβλιογράφητα μονόφυλλα των ΓΑΚ», *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ-ΕΙΕ* 10 (1988), 38 αρ. 162].

Το 1848 δημοσιεύεται στο περιοδικό *Αποθήκη των ωφελίμων και τερπνών γνώσεων* που εξέδιδε στην Ερμούπολη ο Ιακ. Πιτσιπιός μία σειρά ανώνυμων άρθρων «Αναγέννησης των γραμμάτων εν τη Ανατολή» (τχ. 14, 15, 16, 18, 19, Αύγουστος-Οκτώβριος, Δεκέμβριος-Ιανουάριος 1849, 164-173, 204-206, 219-221, 265-268· το τχ. 19 δεν το έχω δει). Ο λόγος είναι αποκλειστικά περί σχολείων, με μία αναφορά στον Κοραή· η εποχή χωρίζεται σε τρεις περιόδους: η πρώτη από το 1453 έως τα τέλη του 18ου αιώνα, η δεύτερη από το 1802-1821, η τρίτη από το 1821 κ.ε.

συνέχεια. Κατά τη ρωσοτουρκική σύρραξη του 1853-56, κυρίως βέβαια λόγω της αγγλογαλλικής στρατιωτικής υποστήριξης της Τουρκίας, η ελληνική διανόηση ένωσε πάλι να κινδυνεύει ένα αναρρίπισμα του φιλελληνισμού έμοιαζε απαραίτητο. Έτσι ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής αναλαμβάνει να δείξει στους Ευρωπαίους τις προόδους της λογοτεχνίας, να επαναλάβει δηλαδή το ανάλογο εγχείρημα του θείου-του· αρχίζει λοιπόν να συντάσσει τα “Esquisses de la littérature grecque moderne” που δημοσιεύτηκαν σε οκτώ συνέχειες, Δεκέμβριο του 1853 με Δεκέμβριο του 1855, στον *Spectateur de l’Orient*, περιοδικό που εξέδιδε στην Αθήνα το επιτελείο της Πανδώρας.

Από μια άποψη ήταν το πιο αρμόδιο πρόσωπο· ώριμος συγγραφέας, με κύρος και ευρωπαϊκές διασυνδέσεις. Γνώσεις ιδιαίτερες δεν φαίνεται όμως να είχε ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, παρά την ισχυρή-του μνήμη και τη φιλαναγνωσία-του· εκτός αν, θεωρώντας ότι απευθύνεται στους ξένους, προτίμησε ένα ύφος δοκιμακό, δίχως πολλές χρονολογίες και λεπτομέρειες – οπωσδήποτε ο τρόπος που αποτυπώνεται η εικόνα της νεοελληνικής λογοτεχνίας δεν φαίνεται να έχει αλλάξει παρά σε κάποιες επί μέρους κρίσεις. Ο Ραγκαβής αρχίζει την αφήγησή-του με μια γενική εποπτεία των κοινωνικών συνθηκών αμέσως μετά την Άλωση, συνεχίζει με τα κλέφτικα και τα άλλα δημοτικά τραγούδια –που τα θεωρεί μια απόδειξη της ύπαρξης του έθνους– για να περάσει αμέσως στην κρητική λογοτεχνία, η οποία, μαζί με τα λίγα περί της ρητορικής, καταλαμβάνει τη δεύτερη συνέχεια. Δεν είναι απόλυτα αρνητικός· έχει να πει δυο καλά λόγια για τον Ερωτόκριτο και περισσότερο για την Ερωφίλη, και το ενδιαφέρον είναι ότι θεωρεί την κρητική λογοτεχνία ως «το κύκνειο άσμα μιας Ελλάδας που πεθαίνει», κρίνει δηλαδή την πολιτική τομή της τουρκικής κατάκτησης ως σημαντικότερη από τη χρήση της δημοτικής γλώσσας – αγνοεί άλλωστε την προϋπάρχουσα λογοτεχνία, και συνακόλουθα τη θεώρηση του Φοριέλ. Έξι μήνες αργότερα θα ακολουθήσει η επόμενη συνέχεια, όπου τα σχετικά με το Φανάρι, τους δραγουμάνους, τους ηγεμόνες και την εκκλησιαστική ρητορική (είναι ενδιαφέρουσα η υποβάθμιση του Σκούφου, προφανώς λόγω καθολικισμού – παρόμοια στάση με τον Μουστοξύδη), κάποιος λόγος για τον Νικηφόρο Θεοτόκη και περισσότερος για τον Ευγένιο Βούλγαρη· μαζί και μια εντυπωσιακή καταγγελία της απόλυτης αρχαιολατρίας. Το επόμενο κεφάλαιο, το τέταρτο, αναφέρεται στη λογιούσνη· μεταφράσεις, σχολεία, το γλωσσικό και ο Κοραΐς, και έπειτα έρχεται η σειρά της νέας φαναριώτικης ποίησης (όπου ο Ρίζος Νερουλός καταλαμβάνει περίπου τις μισές σελίδες και ο Ιάκωβος Ρίζος Ραγκαβής ίση έκταση με τον Χριστόπουλο). Ακολουθεί το έκτο μέρος, με τους Επτανήσιους, που φυσικά αντιμετωπίζονται με εχθρό-

τητα – αλλά έχουμε φτάσει πια στους σύγχρονους, οι οποίοι καταλαμβάνουν και τα άλλα τελευταία δύο μέρη²⁰.

Δημοσιευμένη σε περιοδικό, και ξενόγλωσση, η σύνθεση του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή δεν φαίνεται να κίνησε την περιέργεια· βρέθηκε, άλλωστε, από μίαν άποψη, αμέσως ξεπερασμένη. Γιατί ταυτόχρονα περίπου με τη σύνταξή-της, η πρώιμη νεοελληνική φιλολογία άρχισε να αποκτά καινούρια μέλη, άγνωστα δηλαδή ως τότε κείμενα, και καινούρια εργαλεία. Στα 1854 ο Ανδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός επανεκίδει τον πρώτο τόμο του βιβλιογραφικού-του καταλόγου, πολύ πιο επεξεργασμένου τώρα, θεματικά ταξινομημένου, μαζί με λιγοστές σημειώσεις, και με συνοπτικές βιογραφίες των συγγραφέων: *Νεοελληνική φιλολογία, ήτοι κατάλογος των από της πτώσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ελλήνων* το 1857 ακολούθησε ο δεύτερος τόμος²¹. Παρά τις ελλείψεις ή τις ατέλειες, ήταν η πρώτη κάπως συστηματοποιημένη

20. *Spectateur de l'Orient* τ. 1, τχ. 9 (26.12.1853/7.1.1854), 318-325 (1. δημοτικό τραγούδι)· τχ. 11 (26.1/5.2.1854), 380-390 (2. κρητική λογοτεχνία)· τ. 4, τχ. 25 (26.8/7.9.1854), 1-19 (3. Φαναριώτες, Ευγ. Βούλγαρης, Ν. Θεοτόκης)· τχ. 33 (10/22.1.1855), 273-289 (4. λογιόσνη, μεταφράσεις, γλωσσικό)· τχ. 34 (25.1./6.2.1854), 309-326 (5. φαναριώτικη ποίηση)· τ. 4, τχ. 46-47 (10/22.8.1855), 301-327 (6. Επανάσταση 1821, απουσία λογοτεχνίας, εκπαίδευση, παιδεία, λογιόσνη ως τα 1855)· τχ. 56 (10/22.12.1855), 233-258 (7. Σολωμός και λοιποί Επτανήσιοι, Παναγιώτης Σούτσος)· τχ. 60 (10/22.2.1856), 379-404 (8. Αλεξ. Σούτσος και οι νεότεροι της Αθηναϊκής Σχολής). Καθώς το περιοδικό έβγαине σε σχήμα 8ο μικρό, μπορούμε να υπολογίσουμε ότι αν το έργο εκδιδόταν αυτοτελώς θα καταλάμβανε κάτι λιγότερο από 150 σελίδες.

21. ΓΜ *6272 και *7300· φωτομηχανική ανατύπωση βιβλιοπωλείου «Σπανός» (Αθήνα, περί το 1980). Ο Ανδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός εργάστηκε νεαρός ως βιβλιοθηκάρης πλάι στον Guilford, φανατικό βιβλιοσυλλέκτη· από την καταγραφή εκείνη πήραν αρχή οι κατάλογοι-του, βλ. Στ. Ι. Μακρυμίχαλος, «Η πρώτη νεοελληνική βιβλιογραφία του Α. Παπαδόπουλου-Βρετού», *Ο Ερασιστής* 5 (1967), 203-207, πβ. και Φάνης Μιχαλόπουλος, *Παπαδόπουλος Βρετός (ο πρώτος Έλληνα βιβλιογράφος 1800-1876)*, Αθήνα 1938 (ανάτ. από *Νέα Εστία* στις σ. 20-22 κρίσεις για το έργο). Για την υποδοχή του πρώτου τόμου της δεύτερης έκδοσης, βλ. τον τ. Β', Αθήνα 1857, σ. ε'-ις· η ρωσική ακαδημία των επιστημών αποφάσισε μάλιστα να μεταφράσει το έργο στα γαλλικά και να το εκδώσει (είμαστε, ας μην ξεχνάμε, στα χρόνια του ρωσοτουρκικού πολέμου, και ο Παπαδόπουλος είχε καλές σχέσεις με τη Ρωσία), πβ. Σπ. Ασδραχάς, «Η 'Νεοελληνική φιλολογία' του Α. Παπαδόπουλου-Βρετού», *Επτανησιακό ημερολόγιο* 2 (1962), 111-112. Για τη μερική χρηματοδότηση του έργου από το Υπουργείο Παιδείας, βλ. Τριαντ. Ε. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη το 19ο αιώνα*, Αθήνα 1995, σ. 291. Αρκετές συμπληρώσεις δημοσιεύθηκαν στην *Πανδώρα*· σημειώνω όσες εντόπισα: Ι. Ν. Σταματέος, 7 (1856-57), 335-336· Παύλος Λάμπρος, 9 (1858-59), 246-247, 271, 314-316, 389-391, 437-

εργασία υποδομής: ο Ραγκαβής πρόλαβε να τον εκμεταλλευτεί ενώ συνέτασσε την τρίτη-του συνέχεια, αλλά με τρόπο βιαστικό²² – ωστόσο η εικόνα του Παπαδόπουλου-Βρετού για τη λογοτεχνία παρέμενε στο σχήμα του Ρίζου Νερουλού: ο Κορνάρος και ο Χορτάτζης απλώς μνημονεύονται, ο Σολωμός απουσιάζει, καθώς ο βιβλιογράφος δεν συνάντησε αυτοτελή έκδοση του Ύμνου, ο Κάλβος καταδικάζεται για τη γλώσσα-του, ενώ για τον Χριστόπουλο αντιγράφεται το χωρίο των *Cours de littérature* αμετάφραστο.

Δεν ήταν όμως μόνο τα εργαλεία: περισσότερο ήταν ο εμπλουτισμός του γνωστικού πεδίου. Ορισμένοι ξένοι και κάποιοι μετρημένοι, αρχικά, δικοί-μας, αφορμώμενοι είτε από τη συγκριτική φιλολογία είτε από τα γλωσσικά-τους ενδιαφέροντα, ανασύρουν από τις βιβλιοθήκες μεσαιωνικά χειρόγραφα και τα εκδίδουν: έτσι, σταδιακά, το τοπίο της πρώιμης νεοελληνικής φιλολογίας αλλάζει ριζικά: παλιότερα είχαμε μόνον τ' αποσπάσματα του Χρονικού του Μορέως από τον Buchon το 1824 και τον Πτωχοπρόδρομο του Κοραή: τώρα, εκτός από τις καινούριες, πληρέστερες επανεκδόσεις του Χρονικού, πάλι από τον Buchon στα 1840 και 1845, έχουμε τις συμβολές του Ellissen, 1855-1862, τη συλλογή του Μαυροφύδη, 1866, τις μελέτες του Gidel, 1866 επίσης και 1878, τις επάλληλες σειρές του Legrand από το 1869 και εξής, τις αντίστοιχες του Σάθα, την ομοβροντία των παραλλαγών του Διγενή Ακρίτα, τις εκδόσεις του Wagner, 1874 και 1879, του Σπυριδώνα Λάμπρου, 1880, του Δεστούννη, 1881: μια ολοένα και πυκνότερη εμφάνιση κειμένων και μελετών, μια κίνηση που πριν κλείσει ο αιώνας θα στεφθεί με την ίδρυση της έδρας του Μονάχου και την Ιστορία του Κρουμπάχερ²³. Ξαφνικά, μέσα σε τριάντα χρόνια, οι Νεοέλληνες απόκτησαν πρώιμη λογοτεχνία.

438· Α. Κ. Παπαζαφειρόπουλος, 10 (1859-60), 259-261 και μία ανυπόγραφη στον ίδιο τόμο, σ. 287. Αλλά και αργότερα ο Παύλος Λάμπρος στους παλαισιπαικούς-του καταλόγους, όπως και ο Εμμ. Γεωργίου στο Δελτίο-του θα επισημαίνουν τα αβιβλιογράφητα από τον Παπαδόπουλο βιβλία.

22. *Spectateur de l'Orient* τχ. 25 (26.8/7.9.1854), 13, όπου μνημονεύει 232 έργα εκκλησιαστικής γραμματείας τον 18ο αιώνα. Και στην επόμενη συνέχεια ένα μεγάλο μέρος των πληροφοριών είναι φανερό ότι αντλείται από τον Παπαδόπουλο-Βρετό, η δοκιμακή όμως υφή του κειμένου απέκλειε τις ρητές παραπομπές.

23. Δεν νομίζω ότι χρειάζεται να παραπέμψω στα πασίγνωστα: όποιος τις χρειάζεται μπορεί να τις βρει συγκεντρωμένες σε οποιοδήποτε εγχειρίδιο. Είχα πλάι-μου τον Hans-Georg Beck, *Ιστορία της βυζαντινής δημόσιας λογοτεχνίας*, μτφρ. Νίκη Eideneier, Αθήνα 1988: εκεί στις σ. 54-60 παρουσιάζονται σύντομα και οι σχετικές σπουδές. Η ιστορία αυτών των σπουδών, της νεοελληνικής φιλολογικής επιστήμης δηλαδή, οι σχέσεις των προσώπων, οι σχέσεις με τη βυζαντινολογία και ιδίως με τις κλασικές σπουδές, η ανάδυση του επιστημονικού φιλελληνισμού, όλα αυτά δεν έχουν ελκύσει ακόμα το ενδιαφέρον-μας.

Μας είναι ωστόσο απαραίτητη μία ακόμα υπομνηστική παρέμβαση. Η βούληση για αυτοσυνείδηση δεν είναι, ξέρουμε, ιδιαίτερα έντονη στον ελληνισμό της εποχής, ούτε η γνώση της νεότερης ιστορίας –χηρσιμοποιώ εδώ τον όρο με την ευρύτερη έννοια, ώστε να περιλαμβάνεται και η λογοτεχνία– είχε ενταχθεί στο γνωστικό σύμπαν των μορφωμένων· την πρωτοκαθεδρία την κρατούσε πάντα η αρχαιογνωσία. Παράλληλα η δοκιμαϊκή γραφή, κάτι παραπάνω, η ρητορεία, καλούνταν διαρκώς να καλύψει ποικίλα κενά ή φοβίες· κενά γνώσης, κενά προοπτικής, κι εκείνο το εκρηκτικό μείγμα μειονεξίας και περηφάνιας έναντι των Ευρωπαίων. Ενόσω επικρατούσε στις συνειδήσεις η υπεροχή της καθαρεύουσας γλώσσας, η έλλειψη παρελθόντος της νεοελληνικής λογοτεχνίας δεν συνιστούσε αρνητικό στοιχείο· το κενό μπορούσε εύκολα να καλυφθεί από την υπαρξη μορφωμένων, βιβλίων, σχολείων, και να στεγαστεί κάτω από την κάπως απλουστευτική ερμηνεία του τουρκικού ζυγού. Επιχειρώντας να συγκροτήσει το νοητό λογοτεχνικό πεδίο ένας σημαντικός λόγιος, ο Δημ. Ν. Βερναρδάκης, συμπλέκει στα 1858 ιδεολογήματα, πραγματολογικές άγνοιες και ρητορεία σε ένα πλούσιο και εντυπωσιακά καθησυχαστικό σύνολο – και φυσικά δεν ήταν ο μόνος:

Τιαύτη η ιστορία και η ποίησις των βυζαντινών μέχρι του δεκάτου μάλιστα μ.Χ. αιώνας. Έκτοτε, και ιδίως μετά την υπό των Λατίνων άλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως, η προς την Δύσιν συνεπιμείζια των Ελλήνων επενήργησεν ου μικρόν και εις την ποίησιν, πού μεν προσλαβούσαν χρωματισμόν-τινα της κατά την Δύσιν ρομαντικής ποιήσεως, κατά την στενοτέραν σημασίαν της λέξεως νοουμένης, πού δε και εξ υπαρχής ρομαντικήν καταστάσαν. Εις την περίοδον ταύτην μέχρι της υπό των Τούρκων αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως κατερχομένη, ανάγονται ως νομιζόμεν, τα πλείστα των εν τω ημετέρω έθνει «παραμυθίων», άτινα πρέπει να θεωρήσωμεν ως πολύτιμον πηγήν προς γνώσιν της κατά τους χρόνους εκείνους καταστάσεως και ιστορίας της Ελλάδος. Της περιόδου ταύτης ομοίως είνε πολλά τα ποιήματα, ανέκδοτά-τε και εκδοδεμένα, ών χαρακτηριστικότατον άμα και τελειότατον είνε το επικόν ποιήμα του Κρητός Βισσέντζου Κορνάρου «Ερωτόκριτος». Η των Τούρκων άλωσις της Κωνσταντινουπόλεως επήνεγκε μεταβολήν μεγάλην εις την ιστορίαν και την ποίησιν της Ελλάδος. Οι Έλληνες αποβαλόντες την πολιτικήν ελευθερίαν, ήρχισαν να αισθάνωνται πικρούς τους καρπούς της απωλείας του καρπού τούτου, όπερ είχαν μεν πρότερον, αλλά πολλά ολίγον εξετίμων. Έκτοτε η ιστορία της Ελλάδος είνε η ιστορία της αιχμαλωσίας των Ιουδαίων, και η μόνη ποίησις αυτής τα λόγια του Προφήτάναχτος: «Επί τον ποταμόν Βαβυλώνας εκεί εκαθήσαμεν και εκλαύσαμεν εν τω μνησθήναί ημάς της Σιών». Έκτοτε πλέον οι Έλληνες «επί ταις ιτέαις εκρέμασαν τα όργανα αυτών», διότι δεν υπήρχε, διότι δεν ήτο δυνατόν να υπάρξη ποίησις. [...] Ο ποιητικός λειμών της Ελλάδος ήτο άβατος πλέον και χέρσος, αι πηγάί της Κασταλιάς ξηραί, και φυγάδες αι θυγατέρες της Μνημοσύνης. Άνδρες ελεύθεροι έμελλον να θύσωσιν εις τας Μούσας, και τοιούτοι άνδρες ήσαν οι «Κλέφται». Άμα ενωτισθείσαι το άσμα αυτών, επέστρεψαν εις την Ελλάδα αι Μούσαι.

Και ύστερα από αυτή την περιγραφή, ο Βερναρδάκης συμπεραίνει, με αρκετή αυθαιρέσια: «Ο καθόλου λοιπόν χαρακτήρ του βίου, άρα και της ποιήσεως και της ιστορίας της Ελλάδος μέχρι της εθνικής παλιγγενεσίας, ήτο τα μάλιστα θρησκευτικός» – τα δημοτικά τραγούδια βγαίνουν, φαίνεται, ξαφνικά από τον λογαριασμό. «Από της ελληνικής επανάστασεως οι πόλοι του άξονος αντεστράφησαν», οι Έλληνες ενδιαφέρονται αποκλειστικά για την «πολιτική ελευθερία» – της οποίας βέβαια δεν είναι διόλου θερμός υπέρμαχος ο Βερναρδάκης – ενώ για να δημιουργηθεί αξιόλογη ποίηση θα πρέπει ο πόθος της ελευθερίας να συνενωθεί με τη θρησκευτικότητα²⁴.

Αναγκαστικά τέτοιου είδους κείμενα απαιτούν μακρά αποσπάσματα για να αναδείξουν το νόημά-τους, αναγκαστικά τα διαβάζουμε κάπως πλάγια, αναγκαστικά περιέκοψα πολλά· αλλά έχει ενδιαφέρον να διαπιστώσουμε ότι ένας νέος, φιλόδοξος, και ευρύτατα μορφωμένος άνθρωπος είχε τόσο ασαφή εικόνα για τη νεοελληνική λογοτεχνία.

Αλλά είπαμε, είχε έρθει η ώρα των εκδόσεων και των βοηθημάτων· κάτι θα άλλαζε, όχι στη συνολική εικόνα, μιας και η νεοελληνική ταυτότητα θα στηριζόταν, πάντα, στις αρχαιοελληνικές καταβολές, αλλά στη μερική, αρχικά περισσότερο στη λογιούσνη και σταδιακά στη λογοτεχνία. Και καθώς το βασικό έρεισμα της ιδεολογικής συγκρότησης, η αδιάπτωτη πορεία του ελληνικού έθνους στον χρόνο, είχε μπει πια στο αυλάκι με τα μαθήματα του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου και με τη συγγραφή της Ιστορίας-του, ήταν καιρός να αναπτυχθούν και οι παράπλευρες επιστήμες, η βιογραφία, η λαογραφία, η φιλολογία.

Η μεγάλη επιτυχία των ποιητικών διαγωνισμών είχε στρέψει το ενδιαφέρον των πλούσιων δωρητών προς ποικίλα «αγωνίσματα»: Οικονόμιος, Νικομήδειος, Λασσάνειος, κ.ά., – εδώ μας ενδιαφέρει ο Ροδοκανάκειος, ως φιλολογικός, που γινόταν ανά διετία. Τις τρεις πρώτες φορές (1859-1863) η προκήρυξη είχε θέμα, φυσικά, σχετικό με τον Όμηρο και το ομηρικό ζήτημα: η τέταρτη όμως, 1865, αφορούσε «την ιστορίαν της Ελληνικής παιδείας παρ' Έλλησιν από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι του 1821», «εκ των χαλεπωτάτων» φιλολογικών προβλημάτων «διά την παντελή έλλειψιν γενικών και ειδικών περί ταύτης πονημάτων και παρ' αυτοίς τοις σοφοίς της Ευρώπης» – όπως αποφαινόταν η προκήρυξη²⁵. Το βραβείο του 1867 το κέρδισε, όπως

24. Δημ. Ν. Βερναρδάκης, *Μαρία Δοξαπατρή. Ποίημα δραματικόν*, Μόναχο 1858, σ. 18^δ-κα'.

25. [Κωνσταντίνος Ασώπιος, Φίλιππος Ιωάννου, Ευθύμιος Καστόρχης], *Θεοδώρου Π. Ροδοκανάκη Φιλολογικός αγών*, Αθήνα 1867, σ. 3-4. Ως τη σ. 10, η σύντομη περι-

Ξέρουμε, ο Κ. Ν. Σάθας, κυρίως χάρη στην πληρότητα που παρουσίαζε «το κύριο και σπουδαιότερο μέρος της πραγματείας»²⁶ που περιλάμβανε τις βιογραφίες των λογίων, αντλημένες σε μεγάλο βαθμό, όπως επίσης ξέρουμε, από το ανέκδοτο έργο του Ζαβίρα – και το μέρος αυτό εκδόθηκε τον άλλο χρόνο, 1868: *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων από της καταλύσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας 1453-1821*. Μπορεί να κρατάμε αρκετές ενστάσεις για την ηθική του Κ. Ν. Σάθα, μπορεί τα πολλά κενά να ερέθισαν όχι λίγους –σύντομα άλλωστε άρχισαν οι επικρίσεις και οι συμπληρώσεις– αλλά η νεοελληνική φιλολογία απόκτησε ένα πρώτο λεξικό των λογίων-της, χρήσιμο ακόμα και σήμερα²⁷. Στον Ροδοκανάκιο συμμετείχε και ο Παναγιώτης Αραβαντινός: το έργο του, όμως, έμεινε ανέκδοτο ως τις μέρες-μας, όπως ανέκδοτη έμεινε και η συναγωγή βιογραφιών που είχε ετοιμάσει ο ίδιος λίγα χρόνια νωρίτερα: *Βιογραφική συλλογή σοφών και λογίων Ελλήνων*, ολοκληρωμένη κατά το 1866 για τη δική-μας επισκόπηση λοιπόν μονάχα ως τεκμήρια των δυνατοτήτων –διανοητικών και βιβλιακών– ενός επαρχιώτη λογίου μπορούν να αξιολογηθούν – έτσι άλλωστε τα είδαν και οι κριτές του διαγωνισμού²⁸.

Πάντως για μια πενταετία, από το 1867 έως το 1872 παρατηρούμε μια εντυπωσιακή εκδοτική παραγωγή: το 1867 εκδίδεται στην Κωνσταντινούπολη το *Σχεδιάσμα περί της εν τω ελληνικό έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσεως (16') εκατονταετηρίδος, του Ματθαίου Ι. Παράνικα – η συμ-*

γραφή των πηγών, των βοηθημάτων με τα σχετικά φιλολογικά και ιδεολογικά σχόλια ύστερα ακολουθεί η ανάλυση των δύο εργασιών που υποβλήθηκαν, του Π. Αραβαντινού στις σ. 10-37 και του Σάθα στις σ. 37-63 [οι σελίδες αυτές ανατυπώθηκαν φωτομηχανικά και στο Κων. Σάθας, *Επικρίσεως έλεγχος*, Αθήνα, Καραβίας, 1973. Η κρίση του διαιωνίσματος δημοσιεύτηκε και στην *Πανδώρα* 18 (1867-68), 41-55 και 81-87].

26. Ο.π., σ. 52-53.

27. Το βιβλίο κυκλοφορεί σε αρκετές νεότερες φωτομηχανικές ανατυπώσεις. Τα σχετικά με το χειρόγραφο Ζαβίρα και τη μεροληψία των κριτών υπέρ του Σάθα τα σημειώνει, με αρκετή εμπάθεια, ο Γ. Κρέμος στην έκδοση του Ζαβίρα, βλ. παρακάτω: ο Φάνης Μιχαλόπουλος, Κων. Σάθας, Αθήνα 1949 (ανάτυπο από τον τ. 3 της *Ελληνικής Βιβλιογραφίας* του Κων. Καιροφύλα) επιδιώκει να απαλύνει, όσο μπορεί, τις κατηγορίες.

28. Παναγιώτης Αραβαντινός, *Βιογραφική συλλογή λογίων της τουρκοκρατίας*, εισαγωγή και επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Ιωάννινα 1960 [πρ. τη βιβλιοκρισία του Σπ. Ασδραχά στην *Επιθεώρηση Τέχνης* τχ. 67-68 (Αύγουστος 1969), 71 κ.ε., όπου τονίζεται και το εξαιρετικό ευρετήριο του Λεάνδρου Βρανούση, καθώς κι εκείνη του Ι. Γ. Θεοχάρη στην *Ηπειρωτική Εστία* 14 (1965), 86] και *Ιστορία της ελληνικής παιδείας παρ' Έλλησιν*, επιμ. Ελευθερία Ι. Νικολαΐδου, Ιωάννινα 1986.

βολή της κωνσταντινουπολίτικης λογοισύνης, του «Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου» ακριβέστερα, στην εθνική αυτογνωσία· ένα αρκετά πλούσιο εγχειρίδιο για τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες²⁹. Ακολουθεί ο Σάθας, κι αμέσως μετά δύο συμβολές του Ανδρόνικου Δημητρακόπουλου με προσθήκες και επανορθώσεις, καθώς κι η ανταπάντησή του Σάθα³⁰. Το 1870 δημοσιεύεται το συμπλήρωμα του Σάθα για το γλωσσικό ζήτημα, μια αρκετά πλούσια ανθολογία κειμένων, και το 1872 το μείζον έργο του Δημητρακόπουλου, *Ορθόδοξος Ελλάς ήτοι περί των Ελλήνων των γραψάντων κατά λατίνων και περί των Συγγραμμάτων αυτών*³¹, ενώ την ίδια χρονιά εκδίδεται πια και το ίδιο το χειρόγραφο του Ζαβίρα από τον Γ. Κρέμο³². Μέσα σ' αυτό το κλίμα ο Ανδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός αναγγέλλει το 1868 και τρίτη έκδοση της βιβλιογραφίας-του, που τελικά όμως δεν έφτασε ως το τυπογραφείο³³. Αν συνοπτολογίσουμε τις φιλολογικές μελέτες των ξένων που αναφέραμε, καθώς και τις εκδόσεις των άγνωστων κειμένων, την πα-

29. Και φωτομηχανική ανατύπωση, Αθήνα, Καραβίας, 1969. Το έργο παρουσιάστηκε στην Πανδώρα από τον Ν. Δραγούμη, 17 (1867), 550-552· ο Παράνικας δημοσίευσε λίγο αργότερα μερικές προσθήκες στο περ. του *Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου*, 11 (1878), 74-95.

30. Ανδρόνικος Δημητρακόπουλος, *Προσθήκαι και Διορθώσεις εις την Νεοελληνικήν Φιλολογίαν Κ. Σάθα*, Λιψία 1871 (φωτομηχανική επανέκδοση, Αθήνα, Καραβίας, 1965, από κοινού με το επόμενο)· Ο ίδιος, «Επανορθώσεις σφαλμάτων παρατηρηθέντων εν τη Νεοελληνική φιλολογία του Κ. Σάθα μετά-τινων προσθηκών», εφημ. *Ημέρα* (Τεργέστη 1872)· Κωνστ. Σάθας, «Επικρίσεως έλεγχος», εφημ. *Κλειώ* (Τεργέστη, αρ. 575-580, 24.6/6.7-29.6/7.10.1872· φωτομηχανική επανέκδοση, Αθήνα, Καραβίας, 1973). Αργότερα ακολούθησαν και άλλες προσθήκες ή διορθώσεις στον Σάθα, βλ. Αλέξης Πολίτης, κ.ά., *Εγχειρίδιο του Νεοελληνιστή*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2002, σ. 177.

31. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνικής φιλολογίας παράρτημα. Ιστορία του ζητήματος της νεοελληνικής γλώσσης*, Αθήνα 1870 (φωτομηχανική ανατύπωση, Αθήνα, Ι. Χιωτέλλης, 1969)· Ανδρ. Δημητρακόπουλος, *Ορθόδοξος Ελλάς*, Λιψία 1872 (φωτομηχανική ανατύπωση, Αθήνα, Καραβίας, 1968).

32. Γεώργιος Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς ή ελληνικόν θέατρον*, επιμ. Γ. Π. Κρέμος, Αθήνα 1972, και φωτομηχανική ανατύπωση με ευρετήριο, Αθήνα 1972.

33. Σχετική αγγελία δημοσίευσε ο γιος-του Μαρίνος, βλ. Έμ. Legrand, *Bibliographie Ioniennne*, Παρίσι 1918, αρ. 2645· η έκδοση αναφέρεται ως δεύτερη, επειδή προφανώς εκείνη του 1845 (που είχε, άλλωστε, και ολότελα διαφορετικό τίτλο) δεν υπολογίζεται. Το αντίτυπο που χρησιμοποίησε ο Α. Παπαδόπουλος-Βρετός για να προσθέτει τις συμπληρώσεις σώζεται στα ΓΑΚ, βλ. Δημ. Σ. Γκίνης, «Η ανέκδοτη τρίτη έκδοση του Παπαδόπουλου-Βρετού», *Ο Βιβλιόφιλος* 4 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1950), 63. Αλλά και το αντίτυπο του Institut Neohellénique της Σορβόνης φέρει ποικιλίες προσθήκες· δεν έχω ελέγξει από που χέρι.

ράλληλη θεμελίωση των λογογραφικών σπουδών και τα ιστοριογραφικά έργα της εποχής, μπορούμε να δούμε πως η τομή του 1880 -όσο συμβατική και αν θεωρηθεί η απόλυτη αξία-της- προετοιμάστηκε πολύπλευρα. Η επίσημη άλλωστε είσοδος της δημοτικής στη λογοτεχνία θα τροποποιήσει ακόμα περισσότερο την εικόνα: η δημοτική γλώσσα αναζητά προγόνους, αναζητά περγαμηνές, όχι για να αντιταχθεί ή να ισοσκελίσει, εννοείται, την αρχαία γραμματεία και δόξα, παρά την προσωπική-της αντίπαλο, την καθαρεύουσα - εκτός από το υλικό θα πρέπει ν' αλλάξει και η οπτική.

Την πρώτη στιγμή που η καινούρια αυτή οπτική αρχίζει να διαφαίνεται στον ορίζοντα θα τη βρούμε, νομίζω, σε μια διάλεξη που έδωσε ο Δημήτριος Βικέλας τον Μάρτη του 1871 στο Λονδίνο, μπροστά στο κοινό της Ελληνικής Σχολής του Λονδίνου³⁴: από τη μια ένα πανόραμα, που καλύπτει όχι μόνο την Τουρκοκρατία, παρά και όλη την περίοδο από την πρώτη παρουσία της δημοτικής στα Πτωχοπροδρομικά έως τα χρόνια της Επανάστασης, από την άλλη κάποια προσπάθεια ιστορικής προοπτικής, να ενταχθεί δηλαδή η λαογυσύνη, η σταδιακή ανάπτυξη των σχολείων -ή αλλιώς, η απουσία κάποιας αξιολογής λογοτεχνικής παραγωγής από την πτώση της Κρήτης έως τα χρόνια του Ρήγα- σε μια περίοδο προπαρασκευής. Ταυτόχρονα επίσης μια έντεχνη, κρυφή υποστήριξη της δημοτικής: αποφεύγοντας να κάνει λόγο για τη μετά το 1821 λογοτεχνία, αποφεύγοντας να αναφέρει ακόμα και το όνομα του Σολωμού, αλλά και των Σούτσων, του Ραγκαβή ή των διαδόχων-τους, και αναφέροντας τιμητικά μονάχα τα παλαιότερα έργα, ξεφεύγει από έναν σκόπελο που δύσκολα θα προσπερνούσε μέσα στη λονδρέζικη παροικία, εννοώ την ισχυρή προκατάληψη υπέρ της καθαρεύουσας. Τον Βικέλα τον ενδιαφέρει κυρίως να στήσει ένα σχήμα, μια γέφυρα με το παρελθόν: η νεοελληνική λογοτεχνία υπάρχει εδώ και οκτώ-εννιά αιώνες, και είναι γραμμένη στη δημοτική. Πού ακουμπάει αυτή η γέφυρα στο παρόν, δεν το δηλώνει - πιστεύω απόλυτα συνειδητά: τεματίζει άλλωστε τη χρονολογική εξιστόρηση με το περίφημο δίστιχο του Αλέξανδρου Σούτσου, «Έις τον ωραίον Βόσπορον, εις της τρυφής τα στήθη, η ποιήσις της νέας-μας Ελλάδος εγεννήθη». Το εγεννήθη», σχολιάζει, «είναι υπερβολική μάλλον έκφρασις, συγχωρητέα εις τον βυζάντιον Σούτσον· αλλ' εκεί τώντι η καλλιεργημένη ποίησις αναθάλλει»³⁵. Έβλεπε λοιπόν κι αυτός μια ισχυρή τομή γύρω στα 1800 με 1810.

34. Δημήτριος Βικέλας, *Περί νεοελληνικής φιλολογίας. Δοκίμιον αναγνωσθέν εν τη Ελληνική Σχολή του Λονδίνου*, Λονδίνο 1871, φωτομηχανική ανατύπωση, Αθήνα, Καραβίας, 1976· για τις συνθήκες της διάλεξης βλ. τα όσα ενδιαφέροντα για τον χαρακτήρα του Βικέλα σημειώνει ο Αλεξ. Οικονόμος, *Δημ. Μ. Βικέλας*, Αθήνα 1953, σ. 188-190.

35. Δημ. Βικέλας, *ό.π.*, σ. 14.

Εδώ όμως μας χρειάζεται μια καινούρια στάση. Η έλλειψη ιστορικής συνείδησης, σωστότερα, η αίσθηση της απαρχής που είχαμε παρατηρήσει στις διαλέξεις του Ρίζου Νερουλού του 1826, που την ακούσαμε να αντηχεί για πενήντα χρόνια, ως τη σύντομη διάλεξη του Βικέλα, μήπως τελικά αντιστοιχεί σε κάποια πραγματικότητα; Μήπως δεν είναι μονάχα η έπαρση των Φαναριωτών, αλλά πραγματικά κάτι καινούριο, κάτι διαφορετικό αρχίζει με τον Χριστόπουλο;

Φαναριώτικα τραγούδια, η μαγιά απ' την οποία προέκυψε ο Χριστόπουλος, ο Βηλαράς, φυσικά υπήρχαν και είχαν προκύψει, με τη σειρά-τους, από ένα αστικό λαϊκό τραγούδι που επίσης προϋπήρχε. Ο Βηλαράς γνώριζε, σίγουρα, αρκετές ρίμες, που θα κυκλοφορούσαν στα χρόνια-του γραπτά και προφορικά, και, πλάγια έστω, το δημοτικό τραγούδι· ο Σολωμός έσκυψε και μελέτησε τον *Ερωτόκριτο*, τη *Βοσκοπούλα*, την προφορική παράδοση³⁶ μέσα στο έργο αυτών των τριών ανιχνεύουμε αλλού την κρητική και την παλαιότερη εφτανησιώτικη λογοτεχνία, αλλού την κωνσταντινουπολίτικη παράδοση του βιβλιοφάγου Δαπόντε, ή την κάπως ξεχασμένη ως σήμερα μετάφραση της *Βατραχομουμαχίας* από τον Όστροβικ. Ας μη μας διαφεύγει όμως ότι το άλμα από τα λιγιστά ποιήματα του Γιακουμάκη που γνωρίζουμε ως τα *Λυρικά* του Χριστόπουλου είναι τεράστιο – και δεν πιστεύω πως ο πιο διάσημος Κωνσταντινουπολίτης ποιητής γύρω στα 1800, ο Γιακουμάκης, ο Ιάκωβος πρωτοψάλτης δηλαδή, ξεχάστηκε από κάποια κακή τύχη. Όχι. Η τομή είναι βαθιά, είτε την τοποθετήσουμε στα χρόνια της Επανάστασης, είτε στη γενιά που την προετοίμασε. Μπορεί σήμερα σωστά να βλέπουμε πως κάποιοι σύνδεσμοι ενώνουν τα *Πτωχοπροδρομικά* με τα ιπποτικά μυθιστορήματα, κι αυτά με τον *Ερωτόκριτο*, μπορεί σωστά να υποψιαζόμαστε πως χάθηκαν κάποιοι κρίκοι που θα συνέδεαν τη λυρική ποίηση της Κύπρου μ' εκείνη της Κρήτης και των άλλων νησιών, αλλά από την άλλη δεν πρέπει να ξεχνάμε πως η ιστορία, η εξιστόρηση των μεταλλαγών μέσα στον χρόνο, περιλαμβάνει και την τομή πλάι στη συνέχεια. Ίσως πραγματικά η νεοελληνική λογοτεχνία να διαθέτει πολλές γεννήσεις, ίσως η παράδοση να μην είναι τόσο ισχυρή όσο θέλησε να τη δείξει η ιστορική ανακατασκευή-της, ίσως να απομένουν, δηλαδή, σημαντικά ερωτήματα προς απάντησή³⁶.

36. Το θέμα το έχει θέσει, παράδοξα όπως το συνήθιζε, ο Άλκης Αγγέλου από το 1995, βλ. πρόχειρα, *Των Φώτων*, Β', Αθήνα 1999, σ. 261· πβ. και τη βιβλιοκρισία-μου του Ν. Μ. Παναγιωτάκη (επιμ.), *Αρχές της Νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά του Β' διεθνούς Συνεδρίου "Neograeca Medii Aevi"*, Α'-Β', Βενετία 1993 στο περ. *Ο Πολίτης* τχ. 10 (15.9.1995), 42-44, τώρα και στο *Μυθολογικό κενό*, Αθήνα 2000, σ. 131-142.

Alexis Politis

LITERARY INVENTORIES
AND COMPOUND APPROACHES TO LITERATURE
THE GRADUAL COURSE
I, 1821-1871
(SUMMARY)

The paper attempts to survey the diverse literary inventories which appeared between the Greek War of Independence and the third quarter of the 19th century (1871), whether in the form of catalogues of names or as compound approaches. Although a compound approach to the subject would be most illuminating, we have resisted the temptation to relay a mass of assorted detailed information, focusing instead on one detail in particular, this being how earlier phases of Modern Greek literature (e.g. Ptochoprodromos, Akritas, verse novels, etc) are treated. It emerges that in the minds of the revolutionary generation of 1821, as well as of subsequent generations up to approximately 1880, Modern Greek literature was a nascent phenomenon, with its beginnings in Christopoulos and Vilaras, both of whom were frequently regarded as the vanguard even up to the time of Palamas. It was only for the intellectuals –the literati, teachers and authors of scholarly treatises– that a historical perspective of some depth was retained, although even this reached back no further than the early 18th century, or 1453 at the earliest. This was despite the existence of the brief historical outline by Fauriel, who had suggested as early as 1824 that Modern Greek literature had its beginnings in the 11th century. Only after 1865 a historical consciousness began to prevail, which was keen to subsume earlier texts into the past of contemporary literary output.

That being said, the paper closes by addressing the question of whether the earlier perception was not merely a product of the lack of knowledge or ideological choices prevalent at the time. Though some texts only existed in the form of inaccessible editions or unique manuscripts, while others written in demotic or local idioms were ignored or underrated, the earlier schema may nevertheless reflect certain truths. For example, it could be that divisions between the various periods in Modern Greek literature are more marked than current approaches lead us to believe. Or then again, it could be that our current ideological framework, that of the historically uniform Greek nation, has cast its shadow so heavily over the literary landscape that it prevents us from properly apprehending its historical development.

BENETIA ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ

Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ
ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ:
ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ, ΟΡΙΑ ΚΑΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Ένα Συνέδριο για την ιστοριογραφία δεν σκοπεύει, κατά τη γνώμη μου, να καταγράψει απλώς την ιστοριογραφική παραγωγή, αλλά, πρώτα απ' όλα, να αναδείξει τη σκοπιμότητα της μελέτης της ιστοριογραφίας ως ενός καθυπό ερευνητικού πεδίου, το οποίο αποτελεί μέρος της διανοητικής και πολιτισμικής ιστορίας. Η μελέτη της ιστοριογραφίας, δηλαδή, δεν παίζει έναν ρόλο εξωτερικό ως προς την ίδια την ιστορία αλλά είναι και η ίδια μια μορφή ιστορικής ανάγνωσης και συγγραφής που βρίσκεται σε αλληλοδιαπλοκή με τις άλλες μορφές ιστορικής γραφής μέσα στο ίδιο ευρύ επικοινωνιακό πλαίσιο¹. Από αυτή την πεποίθηση ξεκινώντας, η ανακοίνωσή μου δεν σκοπεύει απλώς να συγκεφαλαιώσει την εξέλιξη της ιστοριογραφίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας μιας πενηνταετίας αλλά, πριν από αυτό, θεωρεί ως προτεραιότητα να ορίσει το πεδίο της μελέτης της ιστοριογραφίας της λογοτεχνίας, να δημιουργήσει μια συστοιχία ερωτημάτων βάσει των οποίων θα εξετάσει κάποιους σταθμούς στην ιστοριογραφική παραγωγή της εν λόγω πενηνταετίας και, τελικά, να δείξει τη χρησιμότητά του στη συγγραφή της ίδιας της λογοτεχνικής ιστορίας.

Προκειμένου όμως να απαντήσουμε σε ερωτήματα όπως σε ποιο ευρύτερο ερευνητικό πεδίο εντάσσεται η μελέτη των ιστοριών της λογοτεχνίας, πού αποσκοπεί και ποια είναι τα ζητούμενα που τη διέπουν, θα πρέπει να επισημάνουμε πρώτα κάποια βασικά χαρακτηριστικά των ίδιων εκείνων ιστορικών έργων που αποκαλούνται («Ιστορίες της λογοτεχνίας») και διαφέρουν ασφαλώς από τα ιστορικά πονήματα της πολιτικής, κοινωνικής ή οικονομικής ιστορίας². Η ιστορία της λογοτεχνίας, στις έως σήμερα μορφές της, δεν

---

1. Η απόδειξη αυτής της πρότασης αποτελεί τον κυριότερο στόχο του Αντώνη Λιάκου, «Δοκίμιο για μια ποιητική της ιστορίας», *Τα Ιστορικά* τχ. 31 (Δεκέμβριος 1999), 259-290.

2. Στην ελληνική βιβλιογραφία έχουμε αρκετά άρθρα και μελετήματα σχετικά με την εξέλιξη και τα επιστημολογικά θεμέλια που προσδιόρισαν την ιστοριογραφία της λογοτεχνίας στην Ευρώπη. Ενδεικτικά αναφέρω: Για τη γέννηση του είδους στο τέλος του

μελετά συμβάντα ή καταστάσεις αλλά τα γραπτά έργα που η ίδια ορίζει ως λογοτεχνικά· συμβαίνει δηλαδή εδώ κάτι, το οποίο στα υπόλοιπα ιστορικά έργα θα φάνταζε ως παράδοξο: το αντικείμενο της ιστορικής αφήγησης είναι ταυτόχρονα και η, σχεδόν, μοναδική πηγή που χρησιμοποιείται. Απολαμβάνει δηλαδή την απόλυτη ελευθερία να ορίζει το αντικείμενό της χωρίς τη στοιχειώδη δέσμευση κάποιων «αντικειμενικών», σε άλλες περιπτώσεις, πηγών όπως δημόσια έγγραφα, στατιστικές, οικονομικά μεγέθη κ.ο.κ.³ Η συζήτηση που διεξάγεται τον τελευταίο καιρό και μάλιστα με αφορμή το Συνέδριο για την ιστοριογραφία, αν δηλαδή η ιστορία μελετά τα «όντως όντα» ή το λόγο περί των όντων, δεν αφορά με τον ίδιο τρόπο στην ιστορία της λογοτεχνίας, καθ' όσον η οντολογική υπόσταση της λογοτεχνίας θεωρείται σήμερα επισημάνης και διαφιλονικούμενη⁴. Μπορούμε βεβαίως να ορίσουμε το «όντως ον» της ιστορίας της λογοτεχνίας ως «αισθητική εμπειρία», «αισθητική πρόσκληση» ή όπως αλλιώς θέλουμε, αλλά, και πάλι, η διαφορά από τα όντως όντα της υπόλοιπης ιστορίας είναι προφανής⁵. Το ζήτημα είναι πως η ιστορία

18ου, αρχές 19ου αιώνα βλ. Βενετία Αποστολίδου, «Τα ευρωπαϊκά παράλληλα», στο βιβλίο της *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1994, σ. 305-348. Για την εξέλιξη της ιστορίας της λογοτεχνίας από τον Λανσόν και μετά βλ. Λίζυ Τσιριμώκου, «Ιστορία λογοτεχνίας και ιστορική ποιητική», στο βιβλίο της *Εσωτερική ταχύτητα. Δοκίμια για τη λογοτεχνία*, Αθήνα, Άγρα, 2000, σ. 23-56. Κριτικό έλεγχο σε βασικές κατευθύνσεις της ιστορίας της λογοτεχνίας και επισήμανση νέων κάνει ο Γρηγόρης Πασχαλίδης, «Η πρόκληση της Λογοτεχνικής Ιστορίας: προτάσεις για μια Ιστορική Ποιητική», *Σημείο τχ.* 2 (1993-1994), Λευκωσία, 41-53. Ο Μίλτος Πεχλιβάνος, «Ιστορία (και ιστορίες) της λογοτεχνίας», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής τχ.* 6 (1998-1999), 169-186, αξιολογεί τη γερμανική βιβλιογραφία και κρίνει δύο νέες ιστορίες, μία της αμερικανικής και μία της γαλλικής λογοτεχνίας.

3. Η αντικειμενικότητα των πηγών είναι ούτως ή άλλως ένα διαφιλονικούμενο ζήτημα στη θεωρία της ιστοριογραφίας. Εδώ απλώς θέλω να επισημάνω ότι ενώ στα περισσότερα ιστορικά πονήματα υπάρχει μια πολλαπλότητα πηγών, η κύρια πηγή της ιστορίας της λογοτεχνίας είναι τα ίδια τα λογοτεχνικά έργα και ο κριτικός λόγος περί αυτών. Σπάνια χρησιμοποιούνται άλλου είδους κείμενα όπως προκηρύξεις λογοτεχνικών διαγωνισμών ή επιστολές συγγραφέων.

4. Βλ. Φίλιππος Ηλιού, Σπύρος Ασδραχάς, «Με αφορμή το διεθνές συνέδριο του ΚΝΕ/ΕΙΕ για τη νεοελληνική ιστοριογραφία - Ενάμιση αιώνας νεοελληνικής ιστοριογραφίας: συνέχειες, ρήξεις και τομές», Συνέντευξη στον Άγγελο Ελεφάντη, *Η Κυριακάτικη Αυγή*, 17.10.2002· Βασίλης Κρεμμυδάς, «Έξι μέρες ιστοριογραφίας: Έτσι κλείσαμε...», *Η Κυριακάτικη Αυγή*, 17.11.2002. Ακολούθησαν πολλά άρθρα τα οποία συγκεντρώνει και σχολιάζει ο Νίκος Θεοτοκάς, «Μεταμοντερνισμός και ιστοριογραφία. Περί αλήθειας και αληθειών στην ιστορία», *Ο Πολίτης τχ.* 106 (Δεκέμβριος 2002), 24-35.

5. Ο Μίλτος Πεχλιβάνος, «Η σπουδή της λογοτεχνίας», *Η Κυριακάτικη Αυγή*,

της λογοτεχνίας (εμφανέστερα από κάθε άλλη ιστορική αφήγηση) δεν ιστορεί ένα αντικείμενο που προϋπάρχει, τη λογοτεχνία, αλλά κυριολεκτικά κατασκευάζει το αντικείμενό της. Είναι, ακριβέστερα, ένας από τους πιο ισχυρούς (λόγους) (discours) που συγκροτούν τη «λογοτεχνία». Υπό αυτή την έννοια, η ιστορία της λογοτεχνίας δεν μελετά το λογοτεχνικό πεδίο από μια ασφαλής απόσταση, όπως λανθασμένα πολλές φορές πιστεύεται, αλλά αποτελεί και η ίδια καθοριστικό μέρος του λογοτεχνικού πεδίου στο βαθμό που το συνδιαμορφώνει με τους ορισμούς, τις ταξινομήσεις, τις αξιολογήσεις, τους αποκλεισμούς της. Η επισήμανση αυτή έχει την εξής σημασία για τη μελέτη της ιστοριογραφίας της: τα ερωτήματα που θα έπρεπε να τη διέπουν δεν μπορεί να περιορίζονται στην ορθότητα των πληροφοριών ή την αισθητική αξία των αξιολογήσεών της (με ποια κριτήρια άλλωστε, εκείνα που προκύπτουν από την έρευνα ή το γούστο του παρόντος;), αλλά να αποσκοπούν στην κριτική του τρόπου με τον οποίο αυτή σχετίζεται με τα υπόλοιπα στοιχεία του λογοτεχνικού πεδίου, με άλλα λόγια, του ρόλου που επιδιώκει να παίξει ή παίζει στον άεναο ανταγωνισμό για τη συμβολική εξουσία του να αξιολογεί, να ταξινομεί, να ορίζει και να αποκλείει⁶. Όπως ελπίζω να δείξω παρακάτω, η μελέτη της ιστοριογραφίας της λογοτεχνίας με μια τέτοια σκόπευση μπορεί να συνεισφέρει ουσιαστικά στην εν γένει πολιτισμική ιστορία.

Τί αναζητούμε λοιπόν μελετώντας τις ιστορίες της λογοτεχνίας μιας περιόδου; Πρωτίστως εκείνα τα στοιχεία που τις καθιστούν ιστορικά έργα: το ερμηνευτικό σχήμα που δίνουν στο λογοτεχνικό παρελθόν, την αντίληψη που έχουν για τη λογοτεχνική εξέλιξη, τη σύνθεση, τη σχέση των διαφόρων παραμέτρων που καθορίζουν το λογοτεχνικό πεδίο. Μια δεύτερη συστοιχία ερωτημάτων πηγάζει από τη σχέση της συγκεκριμένης ιστορίας με τις προηγούμενες: επιδιώκει να ανατρέψει προηγούμενα σχήματα και κανόνες; Μήπως συστηματοποιεί και ολοκληρώνει σκόρπιες γραμματολογικές παρεμβάσεις; Τέλος, μεγάλη σημασία έχει η εξέταση της ιστορικότητας των ιδίων των ιστοριών της λογοτεχνίας: από ποια επιστημολογική, ιδεολο-

3.11.2002, στο πλαίσιο διαλόγου γύρω από την ιστορία της λογοτεχνίας αναφέρεται στην παραπάνω συνέντευξη του Φίλιππου Ηλιού περί των «όντως όντων» και αναρωτιέται μήπως «στην περίπτωση της ιστορίας της λογοτεχνίας το 'όντως όν', το γίνεσθαι που δεν πρέπει μαχαχτί να προσπεράσουμε, είναι ακριβώς αυτή η αισθητική πρόσκληση του έργου τέχνης».

6. Οι κριτικές που γράφονται για τις ιστορίες της λογοτεχνίας τις αντιμετωπίζουν συνήθως από φιλολογική οπτική γωνία: ελέγχουν κάπως τη συστηματοποίηση του υλικού, την περιοδολόγηση και την ισορροπία των όγκων των διαφόρων μερών της λογοτεχνικής παραγωγής αλλά, πολύ γρήγορα, περνούν σε επί μέρους παρατηρήσεις σχετικά με την αισθητική αποτίμηση συγκεκριμένων λογοτεχνών ή έργων και την ορθότητα κάποιων πληροφοριών.

γική, αισθητική παράδοση προέρχονται, για ποιο σκοπό γράφτηκαν, ποια χρήση τελικά είχαν.

Αν θέλουμε να εξειδικεύσουμε κάπως αυτά τα ερωτήματα, προσαρμόζοντάς τα ταυτόχρονα στην ιστοριογραφία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, θα λέγαμε πως τόσο το ερμηνευτικό σχήμα που δίνουν στο λογοτεχνικό παρελθόν, όσο και η έννοια της λογοτεχνικής εξέλιξης και της σύνθεσης εξαρτώνται από τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τη σχέση της λογοτεχνίας με το έθνος, τη σχέση της νεοελληνικής λογοτεχνίας με την αρχαία και τη βυζαντινή, τη συνέχεια, σε τελευταία ανάλυση, τόσο του έθνους όσο και της λογοτεχνίας. Αυτή η εξάρτηση που έχουν τα σχήματα των ιστοριών της λογοτεχνίας από μια κατ' εξοχήν ιστορική κατηγορία όπως είναι το έθνος, εκτός του ότι καθιστά τα έργα αυτά κατά κύριο λόγο ιστορικά έργα, επιβάλλει η μελέτη τους να λάβει υπόψη της τις γενικότερες εξελίξεις στην «εθνική» ιστοριογραφία την εποχή που γράφεται το καθένα.

Οι υπόλοιπες συστοιχίες ερωτημάτων επιδιώκουν να διερευνήσουν εν τέλει το βαθμό αυτεπίγνωσης της κάθε ιστορίας της λογοτεχνίας, τις αλλαγές που επιθυμεί να προκαλέσει στο λογοτεχνικό πεδίο και στην ιεράρχηση των αξιών, τη χρήση που της γίνεται και την εν γένει πρόσληψή της από τους σύγχρονους και τους μεταγενέστερους. Τα ερωτήματα αυτά είναι που κατά κύριο λόγο αποκαλύπτουν τη σχέση που δομεί η κάθε ιστορία με τις άλλες συντεταγμένες και θεσμούς του λογοτεχνικού πεδίου, την κριτική, τη διδασκαλία της λογοτεχνίας, τις λογοτεχνικές σχολές ή γενιές, τα περιοδικά, την εκδοτική παραγωγή, τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας αν πρόκειται για τη σύγχρονη εποχή. Τελικά, η μελέτη της ιστοριογραφίας της λογοτεχνίας, αν ενσωματώσει τα παραπάνω ερωτήματα και πολλά άλλα που προφανώς θα προκύψουν στην πορεία, μπορεί να αναδειχθεί σε εμπροσθοφυλακή της πολιτισμικής ιστορίας, καθ' όσον θα είναι κυρίως μια μελέτη της χρήσης των εννοιών (με κυριότερη την ίδια την έννοια της λογοτεχνίας) και των σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα σε κοινωνικές παραμέτρους, διανοητικές κατηγορίες και αισθητικές μορφές⁷: πάνω απ' όλα όμως, η μελέτη της ιστοριογραφίας της λογοτεχνίας μπορεί να συμβάλει στην προσέγγιση του βασικότερου διακυβεύματος της πολιτισμικής ιστορίας, που είναι η αποκάλυψη των όρων και των τρόπων με τους οποίους διεξάγεται ο αγώνας για την ηγεμονία στο πεδίο του πολιτισμού⁸.

7. Roger Chartier, «Διανοητική ιστορία ή κοινωνικοπολιτισμική ιστορία; Η γαλλική συζήτηση», μτφρ. Έφη Γαζή, *Διανοητική ιστορία. Όψεις μιας σύγχρονης συζήτησης*, Αθήνα, ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1996, σ. 17-65, κυρίως σ. 54-65.

8. Raymond Williams, «Ηγεμονία» και «Παραδόσεις, θεσμοί και μορφώματα»,

Ελπίζω οι παραπάνω διευκρινίσεις για τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνομαι τη μελέτη της ιστοριογραφίας της λογοτεχνίας να καθιστούν σαφές πως εδώ δεν είναι δυνατόν να γίνουν παρά υποθέσεις εργασίας και επισήμανση κάποιων εμφανών χαρακτηριστικών της πλούσιας ιστοριογραφικής παραγωγής της δεύτερης πεντηκονταετίας του 20ού αιώνα: από το 1948-1949 που εμφανίστηκε η *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* του Κ. Θ. Δημαρά μέχρι το 2000 εκδόθηκαν περίπου είκοσι επτά ιστορίες⁹.

Η πρώτη από αυτές μας δίνει τη δυνατότητα να ψηλαφίσουμε την έντονη σχέση της με τα ιστορικά συμφραζόμενα της εποχής της, τα οποία υπήρξαν και ιδιαίτερα οδυνηρά. Η *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* του Δημαρά κυοφορήθηκε στη δεκαετία του 1940, μια δεκαετία που χαρακτηρίζεται από έντονη ζήτηση για ιστορία. Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και, κυρίως, η τετράχρονη ξένη κατοχή της Ελλάδας με τις σκληρότατες συνθήκες επιβίωσης που επέβαλε και τα τεράστια ηθικά διλήμματα που πυροδότησε δημιούργησαν στους ανθρώπους την ανάγκη της κριτικής και της αυτογνωσίας. Σε μια τόσο ταραγμένη πολιτικά περίοδο, δεν ήταν η πολιτική ιστορία που ενδιέφερε τόσο, όσο η ιστορία της πνευματικής παραγωγής και ειδικότερα η ιστορία της λογοτεχνίας. Είναι πιθανόν η κατάρρευση των μηχανισμών χειραγώγησης και η πλήρης απαξίωση της επίσημης ιδεολογίας, όπως εκφράστηκε από τη μεταξική δικτατορία, να έκαναν ακόμη πιο επιτακτική την ανάγκη για επαναπροσέγγιση εννοιών όπως «ελληνοκεντρισμός» και «εθνική ταυτότητα», μέσα από την ανάπτυξη των νεοελληνικών σπουδών: έτσι τουλάχιστον φαίνεται από τη συζήτηση που διεξάγεται μέσα στην Κατοχή

Κουλουρά και *Ιστορία*, εισαγ. – μτφρ. Βενετία Αποστολίδου, Αθήνα, Γνώση, 1994, σ. 297-314.

9. Ο αριθμός μπορεί να μικρύνει ή να μεγαλώσει ανάλογα με το αν θα μετρήσουμε χωριστά τις ξενόγλωσσες ή αναθεωρημένες εκδόσεις του ίδιου έργου. Πολύτιμο παραμένει το μελέτημα του Γιώργου Κεχαγιόγλου, «Οι ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Μαντατοφόρος* τχ. 15 (Μάρτιος 1980), το οποίο παρουσιάζει τις κυριότερες ιστορίες από το 1924 έως την εποχή του. Το 2001 κυκλοφόρησε η αναθεωρημένη έκδοση της *Ιστορίας* του Μάριο Βίττι στα ιταλικά (*Storia della letteratura neogreca*, Ρώμη, Carocci, 2001) και αναμένεται και στα ελληνικά, ενώ λίγους μήνες αργότερα κυκλοφόρησε το έργο του Αλέξανδρου Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόβλησή της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1940)*, τ. Α'-Β', Αθήνα, Καστανιώτης, 2001. Οι εντυπώσεις από τα δύο τελευταία έργα είναι ακόμη εντελώς νωπές, δεν έχουν γραφτεί παρά σημειώματα γι' αυτά, το έργο του Αργυρίου είναι εξάλλου μέρος ενός πολύτιμου εκδοτικού προγράμματος που βρίσκεται σε εξέλιξη γι' αυτούς τους λόγους, θα ήταν επιπολαιότητα να αναφερθώ σ' αυτά με τον ίδιο τρόπο που θα το κάνω για τις άλλες ιστορίες, οι οποίες έχουν δοκιμαστεί σε ποικίλες φρεννητικές ζητήσεις, σε διαφορετικές στιγμές.

ανάμεσα στον Βάσο Βαρίκα, τον Κ. Θ. Δημαρά, τον Μιχάλη Σακελλαρίου και τον Εμμανουήλ Κριαρά· ο τελευταίος μάλιστα τονίζει με έμφαση την ανάγκη ανάπτυξης της γραμματολογικής επιστήμης, της οποίας τα όρια διαχωρίζει από εκείνα της κριτικής¹⁰.

Η Ιστορία του Δημαρά είναι ο πιο επιφανής καρπός αυτών των ζητήσεων, ενώ καταγράφονται και αρκετά άλλα έργα που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν γραμματολογικά με την ευρύτερη έννοια¹¹. Εξακολουθεί μέχρι σήμερα να αποτελεί την πιο «ιστορική» ιστορία της λογοτεχνίας, διότι αυτή επιχείρησε πρώτη ένα ρωμαλέο ερμηνευτικό σχήμα του λογοτεχνικού παρελθόντος, το οποίο αποτέλεσε τη βάση στην οποία στηρίχθηκαν οι επόμενες ιστορίες. Αξιοποιεί το κριτικό έργο του Παλαμά (όπως κανένας δεν το είχε κάνει ως τότε)¹², συμμερίζεται τις αισθητικές αξίες του δημοτικισμού αλλά υπερβαίνει τον δημοτικισμό στο επίπεδο της ιστορικής σκέψης· είναι ένα έργο πολυεπίπεδο που αντέχει σε πολλές αναγνώσεις. Η επιλογή του Δημαρά να συνθέσει μια ιστορία της νεοελληνικής γραμματείας περισσότερο, παρά της λογοτεχνίας ήταν σχεδόν αναγκαστική και δείχνει υψηλό ιστορικό κριτήριο. Εννοώ πως όταν γράφεται η πρώτη ουσιαστικά σύγχρονη ιστορία της λογοτεχνίας, η λογοτεχνικότητα δεν είναι δεδομένη αλλά είναι ένα διακίβευμα· πρέπει να αναδειχθεί μέσα από τις διαφορές των λογοτεχνικών κειμένων από το σύνολο της πνευματικής παραγωγής και αυτό ακριβώς συμβαίνει.

Η δημαρική ιστορία έχει μελετηθεί ελάχιστα¹³. Πολλά ερωτήματα μπορούν να τεθούν: Πώς συνδέεται με το συνολικό ανανεωτικό ιδεολογικό πρόγραμμα της γενιάς του '30; Αποτελεί μέρος αυτού του προγράμματος ή διαφοροποιείται και σε ποια σημεία; Με ποιον τρόπο αντιλαμβάνεται τη συνέχεια

10. Τη σχετική συζήτηση συνοψίζει ο Κ. Α. Δημάδης, *Δικτατορία - Πόλεμος και πεζογραφία 1936-1944*, Αθήνα, Γνώση, 1991, σ. 333-366.

11. Αναφέρω ενδεικτικά από το χώρο της Αριστεράς το μελέτημα του Γιώργη Λαμπρινού, *Το δημοτικό τραγούδι*, Αθήνα, Τα Νέα Βιβλία, 1947 και την τρίτομη *Ανθολογία της Δημοτικής Πεζογραφίας*, Αθήνα, Πέτρος Ράνος, 1947-1949 του Γιώργου Βαλέτα.

12. Βλ. Βενετία Αποστολίδου, «Το παλαμικό παράδειγμα στην Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας του Κ. Θ. Δημαρά. Υποθέσεις εργασίας», *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1994, σ. 127-138.

13. Εκτός από όσα αναφέρθηκαν στις υποσ. 9 και 12, βλ. και Παν. Μουλλάς, «Η Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας του Κ. Θ. Δημαρά: Θεωρητικές και πρακτικές προϋποθέσεις», *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, ό.π., σ. 63-67· Ο ίδιος, «Η ιστορία της λογοτεχνίας: παρελθόν ή μέλλον», *Σύγχρονα Θέματα*, αφιέρ. στην ιστοριογραφία, τχ. 35-37 (Δεκέμβριος 1988), 200-201· Αλέξανδρος Αργυρίου, «Ο θεμελιωτής της ιστορίας των συνειδήσεων», *εφημ. Ελευθεροτυπία*, ένθετο *Βιβλιοθήκη*, 9.3.2001, σ. 8-9.

του ελληνισμού και το συνδεόμενο με αυτήν ζήτημα της συγκρότησης του έθνους στη νεότερη εποχή; Ο Γ. Π. Σαββίδης υποστήριξε πως δεν διαφοροποιείται από την παπαρρηγοπουλική άποψη περί συνέχειας και αυτό είναι αλήθεια σε ένα επίπεδο ρητορικής¹⁴. Το πρώτο κεφάλαιο λ.χ. επιγράφεται «Οι αρχαίοι ζουν ακόμη» ενώ η τελευταία φράση του βιβλίου είναι: «η Ελλάδα, έννοια απόλυτη όχι στατική, χαρακτηρίζεται από την αδιάκοπη ανανέωση μιας προαιώνιας παράδοσης»¹⁵. Ωστόσο, όπως είναι γνωστό, η έμφαση δίνεται στις συνειδησιακές αλλαγές του 18ου αιώνα, οπότε χρειάζεται να ερευνηθεί ο τρόπος που συναρμόζεται η αντίληψη της συνέχειας με τη γένεση του σύγχρονου έθνους και ο ρόλος της έννοιας της σύνθεσης σ' αυτή τη συναρμογή.

Η περίοδος που εξετάζουμε είναι μια περίοδος κατά την οποία η νεοελληνική φιλολογία αναπτύσσεται με γρήγορους ρυθμούς, καθιερώνεται ως ακαδημαϊκό αντικείμενο και προκύπτουν πολύμορφες διδακτικές ανάγκες. Η περίοδος μετά τον Δημαρά χαρακτηρίζεται κυρίως από την έκδοση ιστοριών γραμμένων από ξένους νεοελληνιστές που εξυπηρετούν ανάγκες διδασκαλίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας στο ξένο ακαδημαϊκό κοινό και ακολουθούν κατά κάποιον τρόπο την ελλαδική ιστοριογραφία¹⁶. Χρειάστηκε να περάσουν αρκετά χρόνια για να εμφανιστούν, σχεδόν ταυτόχρονα, στις αρχές της δεκαετίας του 1970, οι δύο άλλες ιστορίες που χρησιμοποιούμε ευρέως, του Λίνου Πολίτη και του Mario Vitti¹⁷. Το πράγμα δεν μπορεί να είναι τυχαίο. Εκτός του ότι και οι δύο ιστορικοί με τα έργα τους προσπαθούσαν να καλύψουν ανάγκες του ακαδημαϊκού τους χώρου, έχω την αίσθηση ότι ικανοποιούν μία ανάγκη που προκύπτει από την ωριμότερη και θεσμοποιημένη πλέον νεοελληνική φιλολογία και είναι ο ακριβέστερος ορισμός της ίδιας της λογοτεχνίας, των κριτηρίων που ορίζουν τη λογοτεχνικότητα καθώς και των σχέσεων της λογοτεχνίας με κοινωνικά και ιστορικά συμφραζόμενα.

14. Γ. Π. Σαββίδης, «Το νέο μας όργανο ιστορικής συνείδησης», *Εποχές* τχ. 40 (Αύγουστος 1966), 166-169.

15. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Γνώση 192000, σ. 627.

16. Βλ. Κεχαγιόγλου, *ό.π.*

17. Λίνος Πολίτης, *Συνοπτική ιστορία της νέας ελληνικής λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη 1968· Ο ίδιος, *A History of Modern Greek Literature*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1973· Ο ίδιος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1978· Mario Vitti, *Storia della letteratura neogreca*, Τορίνο 1971· Ο ίδιος, *Einführung in die Geschichte der neugriechischen Literatur*, Μόναχο, Max Huber, 1972· Ο ίδιος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, μτφρ. Μυρσίνη Ζορμπά, Αθήνα, Οδυσσέας, 1978.

Οι δύο ιστορίες απαντούν σ' αυτή την ανάγκη διαφορετικά. Ο Πολίτης, ως αληθινός δημοτικιστής, εκλεπτύνει και εκσυγχρονίζει τα δημοτικιστικά κριτήρια, όχι μόνο κατά την εξέταση των ιδίων των έργων (ιδίως των ποιητικών) αλλά και κατά τη συγκρότηση του εξελικτικού του σχήματος: ο κύριος συνδετικός άξονας πάνω στον οποίο δομείται η λογοτεχνική συνέχεια είναι το δημοτικό τραγούδι και η γλώσσα που αυτό χρησιμοποιεί. Η συνέχεια που αναζητά ο Πολίτης στην ιστορία του είναι η συνέχεια της γλώσσας και της μορφής του δημοτικού τραγουδιού στο ποιητικό έργο μιας χιλιόχρονης διαδρομής: Διγενής Ακρίτας, κρητική ποίηση, Σολωμός, ποιητές της νεότερης εποχής αποτελούν μια ενότητα που επιδιώκει να αφομοιώνει και να προσαρμόζει τους εκφραστικούς τρόπους του δημοτικού τραγουδιού¹⁸. Με αυτή την έννοια, ο Πολίτης είναι ακόμη πιο γνήσιος μαθητής του Παλαμά από τον Δημαρά. Δεν διαθέτει ωστόσο το ιστορικό κριτήριο που επέδειξε ο Δημαράς ούτε έχει την παραμικρή επιδίωξη να ανανεώσει ή να αναπτύξει ιστορικές έννοιες. Θα πρέπει να μελετηθεί η μακρόχρονη χρήση της ιστορίας αυτής ως εγχειριδίου διδασκαλίας στα τμήματα φιλολογίας και ως προς τους λόγους που την υπαγόρευσαν και ως προς τις επιπτώσεις που ενδεχομένως είχε στην ιστορική εκπαίδευση των νέων φιλόλογων.

Ο Vittì επικεντρώνεται επίσης στη λογοτεχνία, αλλά ενδιαφέρεται για τη συσχέτισή της με κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές παραμέτρους στη συγχρονία περισσότερο παρά στη διαχρονία: σε κάθε φέτα της λογοτεχνικής παραγωγής που εξετάζει, υποδεικνύει τα στοιχεία εκείνα που ορίζουν ένα σύνθετο πρόβλημα στο οποίο οι συγγραφείς και τα έργα έρχονται να απαντήσουν. Δεν ενδιαφέρεται τόσο για συνθέσεις όσο για μεταβάσεις από τη μία φάση στην άλλη, φάσεις που χαρακτηρίζονται κυρίως με βάση τα λογοτεχνικά κινήματα και την «πολιτισμική ιδεολογία τους». Όπως πολλές φορές έχει ειπωθεί, η ιστορία του Vittì έχει έναν προσωπικό και ιδιότυπο χαρακτήρα που την καθιστά πολύτιμη, εκφράζει, όπως έχει πει και ο ίδιος, τον μεταπολεμικό άνθρωπο¹⁹, δίνει πολλά ερεθίσματα για συζήτηση, περιέχει ενδιαφέροντα κριτικά σχόλια, αλλά δεν επιδιώκει να δώσει εξελικτικό σχήμα στη λογοτεχνική ροή. Οπωσδήποτε η ιστορία αυτή κομίζει μια διάθεση ανανέωσης, αν όχι στην ουσία του γραμματολογικού σχήματος το οποίο παραμένει πάντα δημαρικό, τουλάχιστον στο επίπεδο της ρητορικής εκφοράς και των

18. Βλ. Λίνα Κουντουρά, *Η ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας στα εγχειρίδια της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1884-1983): η πρόσληψη και η αναπλασιάζωσή της στη διάρκεια ενός αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 245-248.

19. Συνέντευξη του Μ. Vittì στον Μισέλ Φάις, «Προσπάθησα να θερμομετρήσω τη φύση μερικών ενθουσιασμών», στην *Ελευθεροτυπία*, ένθετο *Βιβλιοθήκη*, β.π., σ. 7.

διατυπώσεων. Με την ευκαιρία τώρα και της νέας αναθεωρημένης έκδοσης, θα μπορούσε να διερευνηθεί ακριβέστερα το επιστημονικό παράδειγμα που ακολουθείται και η ενδεχόμενη επίδραση που δέχτηκε από τα σύγχρονα θεωρητικά ρεύματα της θεωρίας της λογοτεχνίας.

Η ιστοριογραφία της λογοτεχνίας ωστόσο δεν μελετάται μόνον με τις γραμμένες και εκδομένες ιστορίες της λογοτεχνίας. Κάποιες φορές συμβαίνει ένας συγγραφέας να κάνει αυτό που έχω ονομάσει αλλού γραμματολογική παρέμβαση χωρίς να καταλήξει να γράψει ιστορία της λογοτεχνίας. Πολύ γνωστή και γενικά αποδεκτή υπήρξε η γραμματολογική παρέμβαση του Κωστή Παλαμά. Ελάχιστα γνωστή και περιθωριοποιημένη είναι μέχρι στιγμής εκείνη του Δημήτρη Χατζής²⁰. Ο Χατζής, από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, είχε εκφράσει το ενδιαφέρον του για γραμματολογικά προβλήματα μαζί με την έντονη κριτική του στον τρόπο με τον οποίο συγκροτούνταν το πεδίο των νεοελληνικών σπουδών· τόνιζε διαρκώς την ανάγκη να επαναπροσδιορισθεί το ζήτημα της σχέσης της νεοελληνικής λογοτεχνίας με την αρχαία και τη βυζαντινή, δηλαδή το ζήτημα της συνέχειας. Κατέκρινε τον Δημαρά για την υιοθέτηση της συνέχειας, παρ' όλο που αναγνώριζε τη συστηματικότητα και τη σημασία της ιστορικής του σύλληψης. Ο Χατζής είχε αναπτύξει ένα γραμματολογικό σχήμα το οποίο στηρίζεται στη διαλεκτική σχέση σύνθεσης/ασυνέχειας. Ο εθνικός πολιτισμός (και επομένως η εθνική λογοτεχνία) νοείται ως κάτι ποιοτικά νέο, ως σύνθεση και υπέρβαση των δύο μεσαιωνικών παραδόσεων, της λόγιας και της λαϊκής· αυτή η πορεία προς τη σύνθεση του εθνικού πολιτισμού δεν είναι ευθύγραμμη αλλά διακεκομμένη, γεμάτη χάσματα και ανασχές. Προϋπόθεση για το σχήμα αυτό είναι η απόρριψη της μεταφυσικής έννοιας της εθνικής ψυχής και ο εντοπισμός του ενδιαφέροντος στην ίδια τη γένεση του έθνους στη νεωτερικότητα, την οποία συναρτά με την έλευση του σύγχρονου κόσμου, την εδραίωση των καπιταλιστικών σχέσεων, την εκκοσμίκευση της πνευματικής ζωής, τον εξορθολογισμό της κοινωνίας. Το δοκιμακό έργο του Χατζή είναι προσηλωμένο στη μελέτη αυτής της ιστορικής διαδικασίας, όσο ατελής κι αν μένει η μελέτη αυτή· είναι ο μόνος «ιστορικός της λογοτεχνίας» ο οποίος τόσο καθαρά τοποθετεί το ενδιαφέρον του στον ορισμό και τη συγκρότηση της εθνικής λογοτεχνίας ως μέρους της ευρύτερης πορείας προς τη νεωτερικότητα.

20. Βλ. Βενετία Αποστολίδου, «Ο Δημήτρης Χατζής ανάμεσα στην ιστορία και τη λύπη. Μια συνομιλία του λογοτεχνικού με το ιστορικό του έργο», Μισέλ Φάις (επιμ.), *Η γραφή και ο καθρέφτης. Λογοτεχνία και κριτική*, Αθήνα, Πόλις, 2002, σ. 27-48. Μια συναγωγή ιστορικών δοκιμίων του βρίσκεται υπό έκδοση: Δ. Χατζής, *Το πρόσωπο του νέου ελληνισμού*, επιμ. εισαγ. Β. Αποστολίδου, Αθήνα, Το Ροδακίό, 2003.

Η ενδιαφέρουσα γραμματολογική παρέμβαση του Χατζή δεν προσέχτηκε και για άλλους λόγους αλλά και εξαιτίας της απαξίωσης στην οποία είχαν περιπέσει οι γραμματολογικές απόπειρες που προέρχονταν από το χώρο της Αριστεράς²¹. Με το τέλος της δεκαετίας του 1970 παγιωτοποιήθηκε η εξέχου εικόνα στην ιστοριογραφία της λογοτεχνίας: οι τρεις ιστορίες των Δημαρά, Πολίτη, Vittì, αλληλοσυμπληρούμενες, θεσμοθετήθηκαν ως το τρίδυμο εργαλείο της νεοελληνικής φιλολογίας και της πανεπιστημιακής διδασκαλίας της χωρίς αμφισβήτηση· τα ενδιαφέροντα εξάλλου της νεοελληνικής φιλολογίας τρέπονταν ολοένα περισσότερο προς δομικές και μεταδομικές προσεγγίσεις.

Χρειάστηκε να περάσουν περίπου είκοσι χρόνια για να έχουμε, το 1994, το βιβλίο του Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*²². Το ενδιαφέρον του βιβλίου αυτού, το οποίο ανήκει στην παράδοση των ξένων ιστοριών που γράφονται για να εξυπηρετήσουν ανάγκες των ελληνικών σπουδών στο εξωτερικό, είναι η σχετικότητα με την οποία αντιμετωπίζει την ίδια την ιστορία της λογοτεχνίας και το κύρος του κανόνα, η αυτεπίγνωση που το διακρίνει για το ρόλο που επιδιώκει να παίξει και τα όριά του. Συγκεκριμένα, όπως γράφεται και στον πρόλογο, ενώ υπονοείται ότι η «συμβατική» ιστορία της λογοτεχνίας αδυνατεί να καλύψει σύγχρονες εκπαιδευτικές και επιστημο-

21. Για να παραμείνουμε στη μεταπολεμική εποχή, το έργο το οποίο θεωρήθηκε το πιο αντιπροσωπευτικό της αριστερής ιστοριογραφίας της λογοτεχνίας είναι του Γιάννη Κορδάτου, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, τ. Α'-Β', Αθήνα, Βιβλιοεκδοτική, 1962. Βλ. Θεόδωρος Ξύδης, «Ένα ανάρμοστο βιβλίο», *Νέα Εστία* ΟΒ' (Ιούλιος-Δεκέμβριος 1962), 993-996. Σφοδρή κριτική και από τον ίδιο τον αριστερό χώρο δέχθηκε το πεντάτομο έργο των Μ. Αυγέρη, Β. Ρώτα, Θρ. Σταύρου και Μ. Μ. Παπαϊωάννου, *Η ελληνική ποίηση ανθολογημένη*, Αθήνα, Κυψέλη, 1958-1961. Βλ. βιβλιοκρισίες: Μανόλης Αναγνωστάκης, *Κριτική τχ.* 7-8 (Ιανουάριος-Απρίλιος 1960), 61-69, τώρα στον τ. *Τα συμπληρωματικά. Σημειώσεις κριτικής*, Αθήνα, Στιγμή, 1985, σ. 21-41· Νικήφορος Βρεττάκος, *Επιθεώρηση Τέχνης τχ.* 63-64 (Μάρτιος-Απρίλιος 1960), 239-242· Κώστας Κουλουφάκος, *Επιθεώρηση Τέχνης τχ.* 69-72 (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1960), 138-140· Κώστας Πορφύρης, *Η Αυγή*, 15.7.1960. Ο Γ. Κεχαγιάγλου, ό.π., σ. 59 σημειώνει: «Δεν υπάρχει μαρξιστική ΙΝΕΛ που να εκπληρώνει τις σύγχρονες αισθητικές, κριτικές και φιλολογικές απαιτήσεις. Οι προσπάθειες που έχουν γίνει ως τώρα έχουν χρεώσει μάλλον αρνητικά την προοπτική αυτή». Πβ. και Β. Αποστολίδου, «Αντιστάσεις και μεταμορφώσεις του λογοτεχνικού κανόνα: Οι έλληνες μαρξιστές και η ιστορία της λογοτεχνίας», *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων*, αφιέρ. στον Κ. Θ. Δημαρά, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, Παρατηρητής, σ. 35-50.

22. Roderick Beaton, *An Introduction to Modern Greek Literature*, Οξφόρδη Clarendon Press, 1994. Στα ελληνικά, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, μτφρ. Ευαγγελία Ζουργού – Μαριάννα Σπανάκη, Αθήνα, Νεφέλη, 1996.

νικές ανάγκες, δηλώνεται εξαρχής ότι δεν υπάρχει κάποιο ολοκληρωμένο, θεωρητικά θεμελιωμένο, σχέδιο αντικατάστασής της²³. Παίρνοντας αποστάσεις από εξηγητικά σχήματα που σκοπεύουν να ερμηνεύσουν ολόκληρη τη λογοτεχνική παραγωγή από τον 9ο αιώνα ως σήμερα, περιορίζεται στη λογοτεχνία του νεοελληνικού κράτους, και αυτό, κατά τη γνώμη μου, είναι νόμιμο και δικαιολογημένο. Ολόκληρο το βιβλίο ωστόσο χαρακτηρίζεται από την αναντιστοιχία ανάμεσα στον οξυδερκή εντοπισμό των γραμματολογικών προβλημάτων που συσσωρεύτηκαν από τις προηγούμενες ιστορίες (ας σημειωθεί ότι είναι η μόνη ιστορία που αναφέρεται εκτενώς στις προηγούμενες) και στην αδυναμία να προτείνει πειστικές λύσεις, ενώ η αποστροφή του για αιτιοκρατικά σχήματα (απόλυτα δικαιολογημένη κατ' αρχήν) τον οδηγεί στην εμμονή στη σύγχρονα²⁴.

Οι αλλαγές παραδείγματος στην ιστοριογραφία της λογοτεχνίας είναι σπάνιες και όταν συμβαίνουν, είναι αποτέλεσμα μακροχρόνιων διαδικασιών. Πρόκειται για ένα είδος ιστορικής αφήγησης το οποίο προσδιορίστηκε, τη στιγμή της γέννησής του, τόσο ως ιστοριογραφική πρακτική, όσο και ως ιδεολογική θεμελίωση, από την ευρύτερη εθνική αφήγηση, στο πλαίσιο της οποίας εντάχθηκε· έκτοτε επέδειξε ισχυρές αντιστάσεις σε ουσιαστικές αλλαγές και αναθεωρητικά προγράμματα, παρ' όλο που αυτά προτάθηκαν, ήδη από τη δεκαετία του 1960, από διάφορες κατευθύνσεις της θεωρίας της λογοτεχνίας. Η ιστοριογραφία της νεοελληνικής λογοτεχνίας δεν αποτελεί ασφαλή εξαίρεση. Παρατηρείται και σ' αυτήν δυστοκία στην ανανέωση. Η νεοελληνική φιλολογία, ενώ είναι ενήμερη για τον σύγχρονο θεωρητικό προβληματισμό γύρω από τα αδιέξοδα της ιστορίας της λογοτεχνίας και έχει ήδη συσσωρευτεί μια αξιόλογη σειρά άρθρων και μελετημάτων στην ελληνική βιβλιογραφία γύρω από αυτά²⁵, δεν παρουσιάζει ανάλογη εγρήγορση στη μελέτη των ιδίων των ιστοριών της λογοτεχνίας. Η συζήτηση περιστρέφεται γύρω

23. R. Beaton, *Εισαγωγή...*, σ. 29 κ.ε.

24. Αναλυτικές βιβλιοκρισίες της αγγλικής έκδοσης βλ. Γ. Κεχαγιόγλου, *Ελληνικά* 45 (1995), 411-429 και Β. Αποστολίδου, *Σημείο τχ.* 3 (1995-1996), 201-207. Με αφορμή την ελληνική έκδοση δημοσιεύτηκαν αρκετές κριτικές: Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, «Εκσυγχρονίζοντας την Ιστορία», *Ελευθεροτυπία*, 19.2.1997· Ελισάβετ Κοτζιά, «Γόνιμο έργο που προκαλεί αντιδράσεις», *Η Καθημερινή*, 23.2.1997· Πολυκριτική στην εφημ. *Το Βήμα*, ένθετο *Βιβλία*, 16.3.1997, με συμβολές των Γ. Κεχαγιόγλου, Δ. Ν. Μαρωνίτη, Τ. Καγιαλή, Ν. Βαγενά, Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου· Δημοσθένης Κούρτοβικ, «Στην άκρη ή στην κόψη;», *Τα Νέα*, 29.4.1997.

25. Βλ. παραπάνω υποσ. 2. Το μελέτημα του Μ. Πεχλιβάνου περιλαμβάνει και επί πλέον αναφορές στην ελληνική βιβλιογραφία.

από την ιστορία της λογοτεχνίας γενικά, στην Ευρώπη και στην Αμερική, κρίνονται τα διάφορα ιστοριογραφικά προγράμματα που προτείνονται, χωρίς να γίνονται αναφορές ή εφαρμογές σε συγκεκριμένα έργα της δικής μας ιστοριογραφίας²⁶. Ο προσεκτικός αναγνώστης θα έχει παρατηρήσει ότι αυτό το άρθρο απέφυγε την οποιαδήποτε πρόβλεψη για το μέλλον της ίδιας της ιστορίας της λογοτεχνίας και επικεντρώθηκε στη σημασία της μελέτης της ιστοριογραφίας της. Τελειώνοντας, θα προσπαθήσω να δικαιολογήσω την επιλογή μου αυτή.

Ξεκινώ από την παρατήρηση ότι κάθε φορά που εμφανίζεται μια νέα ιστορία της λογοτεχνίας, η φιλολογία και η κριτική επιδεικνύουν αμηχανία και ένδεια κριτηρίων στην αντιμετώπισή της. Ενώ φαίνεται, δηλαδή, να γνωρίζουμε τί υπήρξε η ιστορία της λογοτεχνίας στο παρελθόν, ποιος είναι ο θεσμικός της ρόλος, ποιες είναι οι δυνατές νέες κατευθύνσεις που θα μπορούσε να ακολουθήσει, σύμφωνα με τα διεθνώς προτεινόμενα θεωρητικά προγράμματα, όταν εμφανίζεται μια νέα ιστορία της λογοτεχνίας τα ξεχνάμε όλα αυτά και την κρίνουμε σαν μια οποιαδήποτε φιλολογική μελέτη, από την οποία ζητούμε απλώς να έχει ενσωματώσει τα πορίσματα των νεότερων ερευνητών ή να μας δίνει πιο εμβριθείς αναλύσεις των έργων²⁷. Αναζητούμε με αγωνία και κάτι άλλο: αν προτείνει έναν νέο λογοτεχνικό κανόνα, έτοιμοι πάντα να διαφωνήσουμε εάν βρούμε παρεκκλίσεις από τις προσωπικές μας απόψεις και αξιολογήσεις. Βλέπουμε δηλαδή πως, ενώ η θεωρία μάς μιλά εδώ και καιρό για την ιστορικότητα της ίδιας της κατηγορίας («λογοτεχνία») και επομένως της λογοτεχνικής ιδιότητας και αξίας, καθώς και, σε χίλιους τόνους, μας υπογραμμίζει την πολλαπλότητα και ετερογένεια του λογοτεχνικού φαινομένου, οι διάφοροι παράγοντες του λογοτεχνικού πεδίου, οι συγγραφείς, οι κριτικοί, οι αναγνώστες, οι εκπαιδευτικοί, διαρκώς πιέζουν και αναζητούν έναν κανόνα, όσο εκσυγχρονισμένος και ανανεωμένος μπορεί

26. Η πρόσφατη συζήτηση για την ιστορία της λογοτεχνίας στο ένητο *Αναγνώσεις της εφημερίδας Η Κυριακάτικη Αυγή* δεν ξέφυγε από αυτό το κλίμα και τελικά ελάχιστα αναθέρμανε το ενδιαφέρον για την ιστορία της λογοτεχνίας. Βλ. τα σημειώματα των Γιάννη Παπαθεοδώρου (27.10.02), Μίλτου Πεχλιβάνου (3.11.02), Αλέξη Πολίτη (10.11.02), Βενετίας Αποστολίδου (17.11.02).

27. Βλ. την πρόσφατη πολυκριτική για την αναθεωρημένη ιταλική έκδοση της ιστορίας του Vittì, στο ένητο *Βιβλία της εφημερίδας Το Βήμα*, 15.7.2001, με συμβολές των Στέφανου Κακλαμάνη, Νάσου Βαγενά και Ευριπίδη Γαραντούδη. Μέχρι τη στιγμή που γράφονται αυτές οι γραμμές έχω υπόψη μου μόνον δύο κριτικές για το πρόσφατο έργο του Α. Αργυρίου: Ευριπίδη Γαραντούδη, «Η ελληνική λογοτεχνία στα χρόνια του Μεσοπολέμου», *Η Καθημερινή*, 9.7.2002· Νικήτα Παρίση, «Καμιά σχέση με τις άλλες!», *Εντευκτήριο τχ.* 58 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2002), 106-108.

να είναι αυτός. Η πίεση αυτή, η οποία ασφαλώς υπενθυμίζει την κοινωνική λειτουργία της ιστορίας της λογοτεχνίας και την αδυναμία της να ξεφύγει από αυτήν, αναγκάζει την ιστορία της λογοτεχνίας να αναδιπλώνεται σε παραδοσιακές μεθόδους, είτε θέλει να τον δημιουργήσει, οπότε θα καταφύγει στους γνωστούς αφηγηματικούς τρόπους της παλαιότερης ιστορίας, είτε θέλει να τον αποφύγει εντελώς, οπότε θα γίνει μια τράπεζα πληροφοριών. Η ίδια πίεση εμποδίζει την εφαρμογή των θεωριών στην εξέταση συγκεκριμένων ιστοριών, γιατί τούτο θα εξέθετε ασφαλώς τις διαπλοκές του πεδίου, πράγμα που δεν επιθυμεί κανείς.

Το γεγονός ότι η ιστορία της λογοτεχνίας παρουσιάζει στη σύγχρονη εποχή αυτή τη δυστοκία παρασύρει, φοβάμαι, και τη μελέτη της ιστοριογραφίας της στην αφάνεια. Ποιος νοιάζεται για την ιστορία ενός νεκρού είδους; Προτείνω ωστόσο να το δούμε και αντίθετα: αν η ιστορία της ιστοριογραφίας αναπτυχθεί στην κατεύθυνση της σύγχρονης πολιτισμικής ιστορίας και κατορθώσει να συμπεριληφθεί, ως ενεργός συνιστώσα, στη διαμόρφωση του λογοτεχνικού πεδίου, μπορεί να γονιμοποιήσει νέες ιστορίες. Μπορεί, δηλαδή, να αυξηθεί ο βαθμός επίγνωσης της ιστορικότητάς της και, συνακόλουθα, η ετοιμότητα της επιστημονικής και λογοτεχνικής κοινότητας να δεχθεί μια νέα ιστορία. Γιατί μόνον τότε θα έχουμε μια νέα ιστορία, όταν πραγματικά τη θελήσουμε.

Venetia Apostolidou

HISTORIES OF MODERN GREEK LITERATURE
IN THE SECOND HALF OF THE 20th CENTURY:
PRESUPPOSITIONS, LIMITS AND USE OF THEIR STUDY

(SUMMARY)

The article is based on the belief that the study of historiography is not external to history but it is in itself a form of historical representation, which communicates with other kinds of historical writing within the same intellectual field. At the beginning, the article tries to explore the differences between literary and social, political or economic history. The major difference is that literary history, more than any other kind of history, constructs its object almost exclusively. It is widely accepted today that "literature" does not exist outside its history, and this makes literary history a very powerful factor within the literary field. Consequently, the article suggests that the most important questions in the study of historiography of literature are not those, which test the validity of the information of the aesthetic valuation of the literary works, but those which aim to criticize the way in which certain literary histories interrelate with other factors of the literary field such as literary criticism, literary education, literary magazines, media and publishing industry. With those questions in mind, the article examines the histories of C. Th. Dimaras, Linos Politis, Mario Vitti and Roderick Beaton and traces the slow and difficult, almost impossible, change of the literary canon. It comes to the conclusion that, although Modern Greek philology is theoretically aware of the complicated social interrelations of literary history and acknowledges the impasse that it has been caught into, it has not developed the research on the particular histories of Modern Greek literature. The article suggests that only when the study of the historiography of literature becomes an organic part of the contemporary cultural history, a new literary history will be possible.

Πολιτισμική ιστορία – Ιστορία της παιδείας
Ελληνικός Τύπος 1784-2002

ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

Όταν μιλούμε για τον Τύπο, στην περίπτωση μας για τον ελληνικό Τύπο και την παρουσία του στις ιστοριογραφικές μας αναζητήσεις, είναι βέβαιο, όπως άλλωστε προκειμένου για την ιστορία του Τύπου γενικώς, ότι αναφερόμαστε σε δύο διακριτές προσεγγίσεις.

Η πρώτη αφορά στην ιστορική διαδρομή του Τύπου, ενώ η δεύτερη προσέγγιση αφορά στη συμβολή του Τύπου για τη μελέτη και την ανετότερη και, κατά τεκμήριο τουλάχιστον, αυθεντικότερη προσπέλαση των ιστορικών φαινομένων. Είναι πράγματι αδιαμφισβήτητη η εισφορά αυτού του εξάισιου μέσου για την ανίχνευση και μελέτη των φαινομένων, είτε πρόκειται για τις πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές, πολιτισμικές πραγματικότητες είτε για επί μέρους προσεγγίσεις.

Η δυνατότητα αναδίφησης ενός πρωτογενούς υλικού, το οποίο μάλιστα δεν έχει υποστεί δεύτερες φροντίδες και επεξεργασίες επιτρέπει στον μελετητή να προσοικειώνεται νοοτροπίες, να κατανοεί ασφαλέστερα συμπεριφορές, να αναγνωρίζει, ως εάν ήτο παρών, κίνητρα και συμπεριφορές. Να κατανοεί ακόμη τη σχέση πληροφόρησης και διαμόρφωσης της κοινής γνώμης, συνεπώς τις επιδράσεις τις οποίες μπορεί να ασκεί η πληροφορία, θετικά ή αρνητικά, στις εξελίξεις επί παντός πεδίου, και επομένως στην πρόοδο ή και στην καθυστέρηση των κοινωνιών.

Αυτά τα λίγα ως απλή υπενθύμιση στο μέγα θέμα του ρόλου του Τύπου. Αλλά και για να προσθέσω ότι όσα θα λεχθούν στη σύντομη παρέμβασή μου δεν θα αφορούν παρά στην πρώτη προσέγγιση του θέματος, δηλαδή στην ιστορία του ελληνικού Τύπου, διόλου στον ρόλο του ως εκφραστή της ελληνικής κοινωνίας στην ιστορική διαδρομή της.

Θα περιοριστώ συνεπώς σε όσα έχουν πραγματοποιηθεί στο ερευνητικό και πέραν αυτού στο πεδίο των μελετών γύρω από την πορεία του ελληνικού Τύπου καθώς επίσης και στα ελλείμματα που εξακολουθούν να χαρακτηρίζουν τις εργασίες μας σε τούτο τον τομέα.

ΟΙ ΠΡΟΓΟΝΟΙ

Αναλαμβάνοντας την έκδοση του περιοδικού *Καλλιόπη*, τον Ιανουάριο του 1819 στη Βιέννη, ο Αθανάσιος Σταχειρίτης δημοσιεύει σε δύο συνέχειες μελέτημα με τον τίτλο «Ιστορία των Εφημερίδων». Πρόκειται για επισκόπηση, αρκετά ελλιπειακή, των εφημερίδων, όσες εκδόθηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο από τις αρχές της ευρωπαϊκής εφημεριδογραφίας. Σε αυτό το σχήμα μία σύντομη παράγραφος είναι αφιερωμένη στον ελληνικό Τύπο.

Πρόχειρη, εντελώς στοιχειώδης η καταγραφή του ελληνικού Τύπου, με πολλά λάθη και περισσότερες παραλείψεις, πράγμα που προξενεί την απορία για το γεγονός ότι άνθρωπος σύγχρονος των γεγονότων, ο ίδιος εκδότης δημοσιογραφικός οργάνου, ο οποίος ζει στην ίδια πόλη, τη Βιέννη, όπου εκδόθηκαν τα πλείστα των ελληνικών προεπαναστατικών φύλλων, γνωρίζει ή ας πούμε αναφέρει τόσο ολίγα σχετικά, και μάλιστα τα περισσότερα εντελώς ανακριβή. Ένα μικρό παράδειγμα: τοποθετεί την αρχή της έκδοσης της *Εφημερίδος* των αδελφών Πούλιου στο έτος 1798, όταν, όπως είναι γνωστό, το φύλλο έχει πλέον διακόψει τη λειτουργία του. Όσο για την αιτιολόγηση της διακοπής, «διά τα τότε νεανιεύματα», ίσως ο φόβος της αυστριακής λογοκρισίας συνετέλεσε να παραθέσει τη σύντομη αλλά και εντελώς ανακόλουθη φράση.

Τον ίδιο χρόνο, τον Φεβρουάριο του 1819, δημοσιεύεται στον *Λόγιο Ερμή* άρθρο με τις υπογραφές του Στέφανου Κανέλλου και του Αθανασίου Βογορίδη, με τον τίτλο «Στοχασμοί εις τον Λόγιον Ερμήν». Πρόκειται για τεκμηριωμένη παρουσίαση του Τύπου, όπου υπογραμμίζεται η ανάγκη, η ωφέλεια και η σημασία του για την πρόοδο των συγχεροτημένων πολιτειών. Γενικώς.

Ταυτοχρόνως, και στο μεγαλύτερο μέρος του άρθρου, οι συντάκτες προβαίνουν σε ποιοτικές αναλύσεις των περιεχομένων του *Λόγιου Ερμή*, στην αξιολόγηση του περιοδικού («ως κτήματος εθνικού», σύμφωνα με τη δική τους επισήμανση, ως μέσου για την προαγωγή της παιδείας, για την ανάπτυξη και βελτίωση του πολιτισμικού επιπέδου του ελληνισμού. Οι πυκνές αναφορές του *Λόγιου Ερμή* στην ίδρυση και λειτουργία σχολικών μονάδων, οι μνείες των κοινωνικών ομάδων –(κοινωνικών ταγμάτων), όπως οι ίδιοι τα αποκαλούν–, που αποτελούνταν από λογίους αλλά και προστάτες χορηγούς, που στηρίζουν ανάλογες πρωτοβουλίες και προγράμματα, ακόμη το «χρέος» του περιοδικού («να μας κοινολογή την κατάσταση της φιλολογίας των άλλων σοφών εθνών»), συνιστούν, κατά τη γνώμη μου, σοβαρές επισημάνσεις σχετικά με το προβλεπόμενο από τους δύο συντάκτες εύρος των στόχων, και με τα ειδικά ή γενικότερα ενδιαφέροντα του περιοδικού. Πιστεύω ότι, σε τελευταία

ανάλυση, το άρθρο αυτό αποσκοπούσε, όχι απλώς στην παρουσίαση όλων όσα έως τότε είχαν πραγματοποιηθεί. Αλλά, πολύ πέραν αυτού σε συνθετική αντιμετώπιση του θέματος νεοελληνικός Τύπος, όπου προγράμματα, στόχοι και επιδιώξεις τίθενται για πρώτη φορά σε ουσιαστική προοπτική και θεωρητική προσέγγιση. Από την άποψη αυτή θεωρώ πως το δημοσίευμα των δύο νέων, φωτισμένων λογίων, πρέπει να συγκαταλεχθεί στις πρώτες συνθετικές προσεγγίσεις του θέματος, όπου ιστορική διαδρομή και τεκμηριωμένη, κριτική ανάλυση των περιεχομένων βρίσκονται εναρμονισμένα.

Εκδότης, το 1833–1η Μαΐου, το πρώτο φύλλο, στο Ναύπλιο– της εφημερίδας Χρόνος, ο Ιωάννης Φιλήμων καταχωρεί σε συνέχειες κείμενο «περί των εφημερίδων όσα εξέδόθησαν εις την Ελλάδα μέχρι τέλους του 1832, ως συναρτιζουσai και αυτά μέρος της πολιτικής ιστορίας του έθνους». Έχουμε λοιπόν μία καταγραφή των εφημερίδων του Αγώνα –όχι πλήρη, πρέπει να σημειώσω, ούτε ακριβή– αλλά ενδιαφέρουσα ιδιαίτερος για την επισήμανση του εκδότη σχετικά με τον ρόλο των εφημερίδων στην πολιτική ιστορία του έθνους. Ο Ιωάννης Φιλήμων, μελλοντικός και σκληρός εκδότης της εφημερίδας Αιών, επιχειρεί αφ' ενός να καταγράψει την ιστορική διαδρομή του ελληνικού Τύπου μέσα στον Αγώνα, και το σπουδαιότερο, οριοθετεί τη σημαντική συμβολή του Τύπου στη διαμόρφωση των πολιτικών πραγμάτων. Διπλή, ενδιαφέρουσα κατάθεση όπου συμβαδίζουν η απογραφική προσέγγιση και η ποιοτική, θεωρητική αντιμετώπιση του θέματος.

Συμπληρώνοντας και εν πολλοίς διορθώνοντας προηγούμενη εργασία του Queux de Saint Hilaire για τον ελληνικό Τύπο, δημοσιευμένη στο *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des Etudes Grecques en France*, με τίτλο “La Presse dans la Grèce moderne depuis l'indépendance jusqu'en 1871” (σ. 147-178), ο Δημήτριος Βικέλας δημοσιεύει στο ίδιο έντυπο εργασία με τίτλο “État de la Presse periodique Grecque en 1883” (1883, σ. 81-104). Ποσοτική, σε μεγάλο βαθμό, η προσέγγιση του Βικέλα, συμπληρώνει με νέους τίτλους τις εφημερίδες του γάλλου μελετητή, αλλά συνάμα παραλείπει αξιόλογες εφημερίδες, όπως π.χ. την εφημερίδα του Πέτρου Κανελλίδου *Καιροί* (έκδοση 17 Μαΐου 1872) και άλλες.

Άξιες μνείας εν τούτοις είναι οι σελίδες που αφιερώνει στον σατιρικό Τύπο, ιδιαίτερος ενδιαφέρον τμήμα του ελληνικού Τύπου των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα, το οποίο αξίζει να διερευνηθεί περισσότερο για τις πολιτικές, κοινωνικές, πολιτισμικές του προεκτάσεις. Η αναφορά του Βικέλα για τη γλώσσα στην οποία συντάσσονται οι σατιρικές εφημερίδες, τη δημόδη, σε αντίθεση με τη λόγια καθαρεύουσα των πολιτικών φύλλων, είναι άξια να μην μνησθεί.

Δεν έχω την πρόθεση να συνεχίσω απαριθμώντας τις εργασίες, όσες είχαν αντικείμενο τον ελληνικό Τύπο μέσα στον 20^ο αιώνα. Μας λείπει ο απαραίτητος χρόνος αφ' ενός και αφ' ετέρου οι απαριθμήσεις είναι βαρετές, αφού μάλιστα δεν είναι δύσκολο όποιος ενδιαφέρεται να τις εντοπίσει. Ενδεικτικά σημειώνω την *Ιστορία της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας* του Κ. Θ. Δημαρά, όπου στο τμήμα ειδικά θέματα, Τύπος και Τυπογραφία και Ευρετήρια περιοδικών, ανευρίσκονται οι σχετικές αναγραφές.

Θεωρώ ωστόσο απαραίτητο να μιλήσω έστω συνοπτικά για την τρίτομη εργασία του Κώστα Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου*, που καλύπτει τη χρονική περίοδο από το έτος 1790 έως το 1959. Τόμος Α' 1957, Β' 1959, Γ' 1960. Για να υπογραμμίσω πως η εργασία αυτή, με τις όσες ατέλειες και ελλείψεις μπορεί να διαπιστώνει ο σύγχρονος μελετητής, είναι άξια σεβασμού για τον μόχθο του συντάκτη τόσο όσο αφορά στον αριθμό των τίτλων εφημερίδων και περιοδικών που παραθέτει, τη γεωγραφική κατανομή τους στην κυρίως Ελλάδα, το κέντρο και την επαρχία, αλλά και την ελληνική διασπορά. Επίσης για τα βιογραφικά στοιχεία, πολύτιμα πρέπει να πω, για δημοσιογράφους, συντάκτες, συνεργάτες, εκδότες δημοσιογραφικών φύλλων και για την παράθεση υλικού δημοσιογραφικού, συχνά δυσεύρετου. Πιστεύω πως όλοι όσοι εργασθήκαμε σε σχετικά θέματα έχουμε αντλήσει από τον θησαυρό του Κ. Μάγερ. Καλό είναι να το ομολογούμε και να ευχαριστούμε.

Θα έλεγα πως οι περισσότερες από τις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν, με στόχο ιδίως να καλυφθούν βιβλιογραφικές ανάγκες γύρω από τη διαδρομή του ελληνικού Τύπου, δεν υπήρξαν πάντοτε ικανοποιητικές. Τα αίτια είναι πολλά και διαφορετικά. Ορισμένα θα αναφερθούν επομένως.

Είναι γεγονός ότι αν σταθούμε σε ποσοτικά δεδομένα θα δεχθούμε πως ο ελληνικός Τύπος των διακοσίων και ολίγων ακόμη χρόνων έχει μια πραγματικά εντυπωσιακή παρουσία. Οι πρόσφατες εργασίες, ειδικότερα η εξαντλητική και επίμονη έρευνα του Λευτέρη Καρυάτογλου έδωσε θεαματικά αποτελέσματα, γύρω στους 25.000 τίτλους, αριθμός ιδιαίτερος σημαντικός για το διάστημα των ετών που καλύπτει. Παρά το γεγονός λοιπόν ότι ο ελληνικός Τύπος εμφανίζεται αργά εν σχέσει με τον ευρωπαϊκό –και αυτό για διάφορους λόγους που δεν χρειάζεται να αναλύσουμε τώρα–, αρχές του 17ου αιώνα η ευρωπαϊκή εφημεριδογραφία, τέλη του 18ου η ελληνική, εν τούτοις η εξέλιξη και η παρουσία, αλλά και η δυναμική της στον 19ο αιώνα, μάλιστα μέσα στο ελεύθερο ελληνικό κράτος είναι όχι μόνο αριθμητικά επιβλητική αλλά και ποιοτικά σημαντική.

Περιορίζομαι να αναφέρω ενδεικτικά τις τρεις πρώτες μεγάλες εφημερίδες του ελεύθερου κρατιδίου, τον *Αιώνα*, του Ιωάννη Φιλήμονος, την *Αθηνά*

του Εμμανουήλ Αντωνιάδη, την Ελπίδα του Κωνσταντίνου Λεβίδη, οι οποίοες αν και διαφορετικών πολιτικών απόψεων ενήργησαν σχεδόν συντονισμένα στο θέμα των συνταγματικών ελευθεριών καθορίζοντας αποφασιστικά τις πολιτικές εξελίξεις και επιβάλλοντας ως ένα βαθμό το Σύνταγμα της 3ης Σεπτεμβρίου 1843.

Αξίζει να σημειωθεί πως σε ολόκληρο τον 19ο αιώνα και στον επόμενο, τον 20ό, η μελέτη των δημοσιογραφικών επιδόσεων επιβεβαιώνει την ανοδική και θα έλεγα πάντοτε δυναμική πορεία του ελληνικού Τύπου. Αντίθετα, οι σχετικές περί τον Τύπο εργασίες δεν ακολουθούν τη δική του, ανοδική πορεία, παρά ορισμένες αξιόλογες επιδόσεις.

Δεν προτίθεμαι να αναζητήσω και να αναλύσω τα βαθύτερα αίτια στα οποία οφείλεται αυτό το έλλειμμα. Θα σημειώω εν τούτοις τις βασικές ελλείψεις σε αρχαιακό υλικό, άλλο χαμένο και εξαφανισμένο λόγω των συνθηκών, ιδίως στα πρώτα στάδια, μέσα στις οποίες δημιουργήθηκε ο ελληνικός Τύπος, αλλά και αργότερα, όταν πολύ αρχαιακό υλικό χάθηκε από έλλειψη φροντίδας και ενδιαφέροντος. Έτσι πολλά αρχεία εφημερίδων και περιοδικών είναι οριστικά χαμένα. Αλλά ακόμη και σώματα των πρώτων ιδίως δημοσιογραφικών φύλλων κάποτε εξακολουθούν να είναι δυσεύρετα και πάντως δυσπρόσιτα. Δυσκολία σημαντική την οποία έρχονται να καλύψουν οι επανεκδόσεις εφημερίδων και περιοδικών που έχουν πραγματοποιηθεί τις τελευταίες δεκαετίες του περασμένου, του 20ού αιώνα. Σε αυτές συγκαταλέγονται οι επανεκδόσεις που πραγματοποιήθηκαν από τον Γ. Δημηακόπουλο, από τις άοκνες αναζητήσεις του Μάνου Χαριτάτου, με το ΕΛΙΑ, που κυκλοφόρησε εκτός από το σύνολο περίπου των προεπαναστατικών περιοδικών και άλλα φιλολογικά περιοδικά πλέον πρόσφατα. Από τη σύνταξη ευρετηρίων περιοδικών που έγινε από τους συνεργάτες του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών, από την ανθολόγηση εφημερίδων του Αγώνα από τη Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, από τις εκδόσεις Καραβία, κ.λπ. Πρέπει εδώ να προστεθεί η έκδοση υλικού των αρχείων της Βιέννης από τον Γεώργιο Λάιο και τον Π. Ενεπεικίδη, εκδόσεις που βοήθησαν στη διασαφήνιση πολλών εκκρεμοτήτων σχετικά με τη νέα έκδοση τριών επαναστατικών εφημερίδων.

Εδώ έχει τη θέση της η αναφορά στη μνημειώδη εργασία του Λεάνδρου Βρανούση, ο οποίος πραγματοποίησε την περίπου πλήρη συναγωγή των τόμων της *Εφημερίδος των αδελφών Μαρκιδών Πούλιου*, εμπλουτισμένη και ενισχυμένη με τις άκρως διαφωτιστικές προσθήκες και σχόλια.

Μεμονωμένες εργασίες, σε διάφορα επίπεδα, μεμονωμένοι ερευνητές που κάλυψαν διάφορες μορφές της δημοσιογραφικής δραστηριότητας – θυμίζω εδώ, εντελώς ενδεικτικά για να τονισθούν οι διάφορες θεματικές ενότητες που προσείλκυαν την προσοχή των μελετητών, την αξιολογική εργασία του

Κλήμη Μαστορίδη, σχετικά με τις τυπογραφικές τεχνικές όσες εφαρμόστηκαν στην εκτύπωση και την εν γένει εμφάνιση των εφημερίδων. Ακόμη τη δίτομη εργασία του Μανόλη Κανδηλάκη, με τίτλο *Η Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης*, στην οποία καταγράφονται οι εφημερίδες ελληνικές και ξενόγλωσσες, και είναι πολλές, της συμπερωτεύουσας. Επίσης την ευρετηριακή, πολύ χρήσιμη, εργασία του Κ. Π. Δεμερτζή, τιτλοφορημένη *Το ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος του Γεωργίου Δροσίνη*.

Εν τούτοις, τα ελλείμματα σε εργασίες υποδομής εξακολουθούν να είναι αισθητά παρά τις πραγματοποιημένες έως τώρα προσκτήσεις. Ωστόσο, δύο προγράμματα που έχουν ξεκινήσει την προηγούμενη δεκαετία και λίγο ενωρίτερα θεωρώ ότι θα καλύψουν επαρκώς τις βιβλιογραφικές και συνακόλουθα, εφ' όσον θα παρέχουν στοιχεία πλήρη και τεκμηριωμένα, τις συνθετικές απαιτήσεις και προσδοκίες των μελετητών.

Το πρώτο, στο οποίο αναφέρθηκα ήδη, είναι η βιβλιογραφική έρευνα του Λευτέρη Καρυάτογλου, χάρη στην οποία συγκεντρώθηκε ένας μεγάλος αριθμός τίτλων, πέραν, θα έλεγα κάθε προσδοκίας. Συνάμα συγκεντρώθηκε ανάλογος αριθμός αρχειακού υλικού, τίτλοι, περιεχόμενα εφημερίδων, μια συναγωγή εξόχως πολύτιμη που αυτή την ώρα βρίσκεται πλέον κατατεθειμένη στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, προς χρήση των ερευνητών, χάρη στις άοκνες και συνεχείς προσπάθειες της Λουκίας Δρούλια.

Το δεύτερο μεγάλο εγχείρημα, πάλι προς την κατεύθυνση της εξασφάλισης και κωδικοποίησης σημαντικών δεδομένων γύρω από τον ελληνικό Τύπο, συνιστά το πρόγραμμα, εν πλήρει εξελίξει, το οποίο με τον τίτλο «Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου» στοχεύει στη συναγωγή πληροφοριών για μεγάλο αριθμό δημοσιογραφικών φύλλων αλλά και όλων των συναφών με αυτά στοιχείων. Πρώτο δείγμα των δραστηριοτήτων του προγράμματος, δύο τόμοι, δοκιμαστικοί και ενδεικτικοί, που κυκλοφόρησαν τον προηγούμενο χρόνο, με τις πρώτες συνεργασίες που αφορούν στα ιστορικά των φύλλων αλλά και των παραγόντων όσοι ενίσχυσαν και πραγματοποίησαν με τις συμμετοχές τους την έκδοση και την κυκλοφορία των ελληνικών δημοσιογραφικών φύλλων. Το γεγονός ότι, εκτός από την έντυπη μορφή, το πρόγραμμα κατατίθεται ήδη σε τράπεζα δεδομένων είναι φανερό ότι επαυξάνει την εμβέλεια και εξασφαλίζει τον διαρκή εμπλουτισμό του. Σημειώνω ότι το πρόγραμμα «Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου» διευθύνεται από τη Λουκία Δρούλια. Σημαντικό στοιχείο η συνεργασία ικανοποιητικού αριθμού ατόμων, με αποτέλεσμα την κινητοποίησή τους σε ένα πρόγραμμα που φιλοδοξεί να καλύψει πολλές από τις ζητήσεις των ερευνητών.

Πιστεύω πως όσα έως τώρα ανέφερα, παρά τις όποιες επιφυλάξεις, αρχίζον να δημιουργούν κάποια αισθήματα αισιοδοξίας σχετικά με τις περαιτέρω επιδόσεις στον τομέα ελληνικός Τύπος.

Πού οφείλεται λοιπόν το έλλειμμα, το οποίο αναμφισβήτητα παρουσιάζεται στις έως τώρα μελέτες; Πιστεύω πως πρέπει να το αναζητήσουμε στην απουσία συνθετικών μελετών, αυτών που θα ερευνούσαν και θα μελετούσαν εξαντλητικά και τις δύο προσεγγίσεις που προανέφερα. Εξηγούμαι. Όσες θα επεξεργάζονταν σε βάθος την ιστορική διαδρομή του ελληνικού Τύπου με όλα τα συναφή στοιχεία, την τεκμηριωμένη και συνθετική, όχι απλώς περιγραφική διαδρομή του μέσα στην ελληνική κοινωνία που τον παρήγαγε. Αλλά και εκείνες που θα ερευνούσαν τη συμβολή του στην αυθεντικότερη προσπέλαση των ιστορικών φαινομένων, σε αυτό που εύστοχα ο Ιωάννης Φιλίμων αποκάλεσε «πολιτική ιστορία του έθνους».

Πιστεύω ότι η απουσία πανεπιστημιακών σπουδών με αντικείμενο τον Τύπο, βασικά τον ελληνικό αλλά και γενικότερα τον Τύπο, ανέστειλε επί μακρό διάστημα τη συστηματοποίηση των σχετικών μελετών, όπως η πανεπιστημιακή διδαχή μπορεί να πραγματοποιήσει.

Τον κενό χώρο των πανεπιστημιακών σπουδών κατέλαβαν για μεγάλο χρονικό διάστημα ιδιωτικές σχολές οι οποίες όμως δεν είχαν ως μέριμνα και φροντίδα τη μελέτη του φαινομένου, ίσως μόνο επιφανειακά. Οπωσδήποτε ο ρόλος τους δεν ήταν η κατάρτιση επιστημόνων ερευνητών αλλά επαγγελματιών δημοσιογράφων, μάλιστα με ταχύρρυθμα προγράμματα.

Από την ΕΣΗΕΑ, η οποία πραγματοποίησε –δεν ξέρω αν ακόμη υπάρχουν– σοβαρά προγράμματα μετεκπαίδευσης νέων δημοσιογράφων, θα περίμενε κανείς περισσότερα, ιδίως με τη θέσπιση υποτροφιών, χορηγιών και βραβείων για μελέτες συνθετικές γι' αυτό το σοβαρό θέμα.

Ιδιωτικά ιδρύματα, όπως το Ίδρυμα Λαμπράκη, το Ίδρυμα Μπότση, το Ίδρυμα Λίλιαν Βουδούρη, πραγματοποιούν προγράμματα, βιβλιογραφικά και άλλα προς αυτή την κατεύθυνση. Μήπως όμως πρέπει και αυτά να δουν το πρόβλημα με ανανεωμένες προοπτικές, προκειμένου να συμβάλουν και αυτά στην αντιμετώπιση ενός θέματος που πιστεύω πως αποτελεί ζητούμενο άξιο προσοχής της ελληνικής ιστοριογραφίας;

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ρωζάνη Αργυροπούλου, «Ο Ελληνικός Τύπος στον Αγώνα του 1821», *Νέα Εστία* 88, τχ. 1043 (1970).
- Α. Βρανούσης, *Προλεγόμενα* [στην έκδοση της *Εφημερίδος των αδελφών Μακριδών* Πούλιου, Βιέννη 1791-1797], Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1955.
- Δ. Σ. Γκίνης, *Κατάλογος Ελληνικών Εφημερίδων και περιοδικών 1811-1863*, πρόλογος Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1967.
- Γ. Δ. Δημακόπουλος, *Η Διοικητική οργάνωσις κατά την ελληνικήν επανάστασιν 1821-1827*, Αθήνα 1966.
- Αικατερίνη Κουμαριανού, «Η πρώτη ελληνική φιλολογική εφημερίδα 'Ερμής ο Λόγιος ή Φιλολογική Αγγελία'», περ. *Ελεύθερα Γράμματα*, 25.3.1947 και 12.4.1947, 83-84 και 108.
- , «'Λόγιος Ερμής' κοσμοπολιτισμός και εθνικός χαρακτήρας», περ. *Εποχές* τχ. 18 (Οκτώβριος 1964).
- , «Cosmopolitisme et hellénisme dans le 'Mercure Savant', première revue Grecque, 1811-1821», *Actes du IVe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée*, Παρίσι-Χάγη 1966, σ. 601-608.
- , «'Λόγιος Ερμής' Αθησαύριστα Κείμενα 1813-1815», περ. *Ο Ερανοστής έτος Ζ'*, τχ. 38-39 (1969), 33-112.
- , *Ο Τύπος στον Αγώνα*, τ. 3, Αθήνα, εκδ. Ερμής, ΝΕΒ, 1971.
- , «'Η Τρις ή Τα Νυν Ελληνικά'. Το περιοδικό της Ιονίου Ακαδημίας», περ. *Ο Ερανοστής έτος ΙΒ'*, τ. 11 (1974), Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά, 363-375 (ανάτυπο, Αθήνα 1977).
- , *Ο Ελληνικός Προεπαναστατικός Τύπος, Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1995.
- Γ. Λάιους, «Die Griechischen Zeitungen und Zeitschriften (1784-1821)», *Sonderdruck aus Berliner Byzantinische Arbeiten*, Band 15 Erschienen im Akademie-Berlin, 1960.
- , «Αφιέρωμα στον Ζακύνθιο Γεώργιο Βεντότη (1757-1795), πατέρα της ελληνικής δημοσιογραφίας», περ. *Επτανησιακά Φύλλα*, Περίοδος Γ', αρ. φύλλου 6 (Νοέμβριος 1956), 161-184.
- , «Οι αδελφοί Μακριδες Πούλιου, ο Γεώργιος Θεοχάρης και άλλοι σύντροφοι του Ρήγα, Ανέκδοτα έγγραφα από τα αρχεία της Βιέννης», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας* 12 (1957), 202-270 (ανάτυπο, Αθήνα 1958).

- Γ. Λάιος, *Ο Ελληνικός Τύπος της Βιέννης από του 1784 μέχρι του 1821*, δακτυλ. διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1961.
- Κ. Μάγιερ, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου*, Αθήνα 1957-1960 (για τις εφημερίδες του Αγώνα, βλ. τ. Α').
- Ιω. Μαζαράκης, «Τα Τυπογραφεία του Αγώνα», *Νέα Εστία* 88, τχ. 1043 (1970).
- Klimis Mastoridis, *Casting the Greek Newspaper. A study of the morphology of the ephemeris from its origins until the introduction of mechanical setting*, Θεσσαλονίκη, ΕΛΙΑ, 1999.
- Κ. Θ. Παπαλεξάνδρου, *Φρούρια Ελευθερίας. Ο Ελληνικός Τύπος προ και κατά την Επανάσταση του 1821*, Αθήνα, ΕΣΗΕΑ, 1971.
- Π. Φ. Χριστόπουλος, *Εφημερίδες αποκείμενες στη Βιβλιοθήκη της Βουλής (1789-1970). Περιγραφικός κατάλογος*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων - ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1993.

Aikaterini Koumarianou

GREEK JOURNALISM

(SUMMARY)

The main purpose of this paper is to present a brief account of the history of the Greek Press since the 19th century. This aim is fulfilled by depicting, in the first place, the historical background of the origins of the Greek Press and, secondly, through an overview of its subsequent evolution. It focuses on recent historical research and on the major contributions prepared by significant Greek and foreign scholars and published in reviews since the 19th century.

Another important aspect closely related with the subject and stressed in this paper is the antithesis between the vigorous development of Greek Press and the comparatively poor growth of relative university studies. The paper stresses the necessity for a coordinated development of the field and points out the importance of bibliographical and infrastructure works in supporting and encouraging research. It also surveys two significant works –the one recently concluded, the other still in progress– that have given a significant boost to historical studies on the Greek Press: the Lefteris Kariatoglou bibliographical research and the “Encyclopedia of the Greek Press” directed by Mrs Loukia Droulia, under the auspices of the Institute for Neohellenic Research.

Πολιτισμική ιστορία – Ιστορία της παιδείας
Διαδικασίες πολιτισμικών προσμειξέων

ΔΙΑΜΟΡΦΩΝΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ:
ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΕΣ

Θέλω να ευχαριστήσω τους οργανωτές του Συνεδρίου για τη δυνατότητα που μου παρέχουν να μιλήσω απ' αυτό το βήμα. Μιλάω με μια παράξενη ιδιότητα, ως ιστορικός που δεν ανήκει στη συντεχνία της νεότερης ιστορίας ενώ παράλληλα οι συνομιλητές μου, στο επίπεδο της θεωρίας της επιστήμης αλλά και στο επίπεδο των προσωπικών μου σχέσεων, είναι ιστορικοί. Αυτή η ιδιομορφία μου δίνει ορισμένα πλεονεκτήματα, κυρίως εκείνο του να μιλάω κάπως πιο ελεύθερα, προνόμιο του οποίου θα κάνω χρήση απόψε.

Ξεκινώ με τη διαπίστωση πως ο χώρος της νεότερης ιστορίας γνώρισε μια εντυπωσιακή άνθηση στην Ελλάδα κατά τα τελευταία 30 χρόνια. Η νεότερη ιστορία είναι ένας ευαίσθητος σειсмоγράφος της κοινωνίας. Υπάρχουν σήμερα σημάδια κάμψης; Και αν ναι, αυτή άραγε οφείλεται στο ότι η νεότερη ιστορία πέρασε στο στάδιο της ωριμότητας ή στο ότι αντικατοπτρίζει την τάση αποφυγής ρήξεων και συγκρούσεων που διαπιστώνουμε στο σύνολο της κοινωνίας, δηλαδή σε μια συντηρητικοποίηση; Ή και στα δύο, μια και η ωριμότητα φέρνει συχνά μαζί της και μια κάποια κάμψη της μαχητικότητας;

Η σειρά των διαδοχικών συνεδρίων, πρώτα το 1981 με το *Βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, μετά το 1983, με τις *Οικονομίες της Μεσογείου*, τέλος το Συνέδριο *Η Γαλλική Επανάσταση και ο νέος ελληνισμός*, τα Πρακτικά του οποίου δημοσιεύθηκαν το 1989, βρίσκει τη συνέχειά της τώρα, σχεδόν 15 χρόνια αργότερα, με ένα Συνέδριο αφιερωμένο στην ιστοριογραφία. Οπισθοχώρηση; Όχι αναγκαστικά, αν λάβουμε υπόψη μας ότι η ιστοριογραφική προσπάθεια δεν οδηγεί νομοτελειακά όποιον την ενστερνιστεί στην παθητική καταγραφή των ιστοριογραφικών δεδομένων.

I

Η ομιλία μου καταχωρίστηκε στην ενότητα «Διαδικασίες πολιτισμικών προσμεϊξέσεων» ή μάλλον μου ζητήθηκε να μιλήσω γι' αυτό το θέμα.

Συμβουλευτήκα το Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής του Ιδρύματος Τριανταφυλλίδη για τον όρο «πρόσμειξη»: «Προσθήκη και ανάμειξη μιας ουσίας με μιαν άλλη ή ενός στοιχείου, π.χ. γλωσσικού, πολιτιστικού κ.τ.λ. με ένα άλλο που είναι και το κυρίαρχο».

Το πρόβλημά μας είναι σήμερα αυτό, και το θέτω από την αρχή: μπορεί να εντοπιστεί στο χώρο των εικαστικών τεχνών μια ουσία, μια ελληνική ουσία, η οποία παρέμεινε αναλλοίωτη και κυρίαρχη κατά τη διάρκεια του χρόνου, παρ' όλο που προστέθηκαν σ' αυτήν περισσότερες άλλες, ξένες;

Είμαστε σε θέση, σαν καλοί χημικοί, να ξεχωρίσουμε τις ουσίες, όχι βέβαια τη στιγμή της πρόσμειξης, αυτό ίσως μπορεί να γίνει, αν και είναι δύσκολο, αλλά στη διάρκεια του χρόνου, αφού η πρόσμειξη θα έχει πιθανότατα μετατραπεί σε συγχώνευση, δεδομένου ότι μιλάμε μεν για «προσθήκη» αλλά και για «ανάμειξη» μιας ουσίας με μιαν άλλη;

Επιτρέψτε μου να πω ξεκινώντας πως θεωρώ στην καλύτερη περίπτωση ματαιοπονία και, στη χειρότερη, παραπλανητική ρητορεία την απόπειρα οριοθέτησης αυτής της αμιγούς ουσίας, η οποία, προσέξτε, υποτίθεται ότι παραμένει αναλλοίωτη στο πέρασμα του χρόνου, καθώς πάντοτε επικρατεί ως «το κυρίαρχο στοιχείο».

Κατά τη γνώμη μου, ο νεοελληνικός πολιτισμός, και κατ' επέκταση ο νεοελληνικός εικαστικός πολιτισμός, και το ίδιο θα έλεγα για τον ισπανικό ή για τον γαλλικό, βρίσκεται σε συνεχή αναδιαμόρφωση, είναι «κάθε στιγμή» (στο επίπεδο δηλαδή του βραχέος χρόνου) ένα κράμα, δεν υπάρχει ποτέ μια αρχική πρώτη στιγμή όπου δεν είναι κράμα, ενώ στη μεγάλη χρονική διάρκεια μπορούμε να εντοπίσουμε περισσότερα, διαφορετικά, αποκρυσταλλώματα με βάση τις επί μέρους προσμείξεις και συγχωνεύσεις.

Αυτό δεν σημαίνει ότι οι άνθρωποι, οι Έλληνες, όσοι θεωρούν εαυτούς Έλληνες, δεν αναγνωρίζονται σ' αυτά τα αποκρυσταλλώματα σε αρκετά μεγάλο βαθμό. Είναι αστείο να περιμένει κανείς από τέτοιου είδους ταυτίσεις ακριβή ποσοστά, όπως από μια στατιστική μελέτη για την ανταπόκριση νέων παιδιών ηλικίας 10-14 ετών σε μια καινούρια σοκολάτα που ένας παραγωγός θέλει να ρίξει στην αγορά.

II

Νομίζω πως είναι σχετικά εύκολο να συμφωνήσουμε πως η άποψη περί «συνέχειας της φυλής» από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα στον χώρο της τέχνης εκφράζεται με τη θεωρία της «ελληνικότητας» που υποστηρίζεται ότι χαρακτηρίζει την καλλιτεχνική παραγωγή αυτού του τόπου, τουλάχιστον από την Αθήνα του 5ου αιώνα π.Χ. (γιατί μερικοί τολμηροί πάνε πίσω

μέχρι τη Μινωική Κρήτη) έως σήμερα. Πρόκειται, θα μου πείτε, για ένα σχήμα ισχνό, συχνά ταυτολογικό. Δεν έχει καμία σημασία. Γιατί αυτό το σχήμα λειτουργεί πολύ περισσότερο από τα σχήματα που χρησιμοποιούν οι αρνητές του.

Όσοι καλλιτέχνες ενστερνίζονται αυτή την άποψη τείνουν να δημιουργήσουν έργα που στέκονται μορφολογικά κοντά σε έργα που θεωρήθηκαν ή θεωρούνται κατ' εσχολήν ελληνικά.

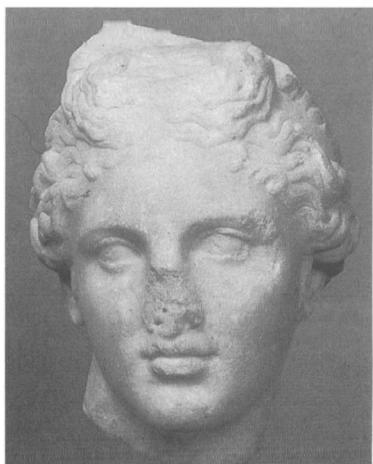
Οι κριτικοί και οι ιστορικοί της τέχνης που ασπάζονται και προπαγανδίζουν αυτό το θεωρητικό σχήμα επηρεάζουν με τη σειρά τους καλλιτέχνες και κοινό προς την ίδια κατεύθυνση.

Όταν ο Δημήτρης Παυλόπουλος, σε μια δημοσίευσή του με τον τίτλο «Η Έλληνικότητα» στη νεοελληνική γλυπτική – Διερεύνηση ενός προβλήματος¹, τοποθετεί ανεκδοκίμαστα τη φωτογραφία της κεφαλής αγάλματος της Αφροδίτης της Γλυπτοθήκης του Μονάχου, του 290 π.Χ. περίπου, δίπλα στο Κεφάλι νέου της Μπέλας Ραφτοπούλου, του 1930 (εικ. 1), ή τη φωτογραφία της Κόρης του Ευθυδίκου από το Μουσείο της Ακρόπολης, του 490 π.Χ. περίπου, δίπλα στο γλυπτό μιας Μεγαρίτισσας του 1932, του Μιχάλη Τόμπρου (ιδιωτική συλλογή, εικ. 2), χωρίς να ασκεί κριτική στην άποψη, τότε αναπαράγει ο ίδιος το σχήμα της συνέχειας, ανεξάρτητα από το αν η Ραφτοπούλου και ο Τόμπρος επεδίωξαν συνειδητά να δημιουργήσουν γλυπτά «στο πνεύμα της αρχαίας τέχνης» που θαύμαζαν, ανεξάρτητα από το κατά πόσον κατάφεραν να πλησιάσουν μέχρις ενός σημείου τον στόχο τους, από το ποιο είναι το τελικό αποτέλεσμα της δουλειάς τους, κ.τ.λ.²

Με τόσο εύκολο τρόπο αναπαράγονται οι ιδεολογίες. Δεκάδες οι παραλλαγές της συγκεκριμένης προβληματικής. Αξίζει να διαβάσει κανείς τις απαντήσεις στην έρευνα που έκανε το περιοδικό *Ζυγός* το 1956-1957 γύρω

1. Δημοσιεύθηκε στον συλλογικό τόμο *Σε αναζήτηση της ελληνικότητας – η αγενιά του '30η – Ζωγραφική – Κεραμική – Γλυπτική – Χαρακτική*, Αθήνα, Διεθνές Κέντρο Εικαστικών Τεχνών «Αέλιον», 1994, σ. 25-46.

2. Βλ. ιδιαίτερα: «Και η Μπέλλα Ραφτοπούλου (1910-1992), την περίοδο αυτή στο Παρίσι, δημιουργεί μορφές που, αν και δεν είναι προγραμματικά 'ελληνικές', αρχαίζουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, με έκδηλες και τις ροντενικές επιρροές» (σ. 38). Η εννοιολογική σύγχυση και, στην ουσία, η έλλειψη άποψης είναι ακόμη εμφανέστερη στο απόσπασμα που αφορά στον Τόμπρο: «Το 1932 διαγράφεται μια αποφασιστικότερη στροφή του Τόμπρου στην ελληνική παράδοση με την προτομή της Μεγαρίτισσας, σε ορείχαλκο, που έχει σαν πρότυπο την Κόρη του Ευθυδίκου. Η νεαρή σφριγγλή αγρότισσα αποδίδεται ρεαλιστικά, φορώντας τα ρούχα της δουλειάς της. Ο Τόμπρος ανακαλύπτει την αγροτική ηθογραφία και αποτυπώνει τη δωρική μορφή της κοπέλας» (σ. 30). Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου.

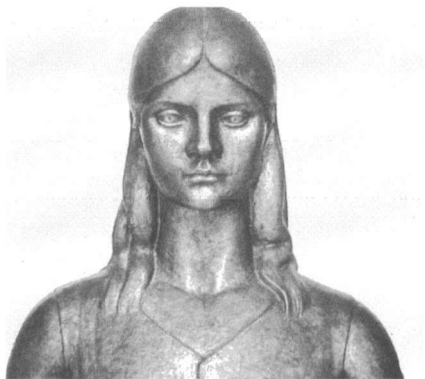
Εικ. 1: Κεφαλή αγάλματος της Αφροδίτης, 290 π.Χ.

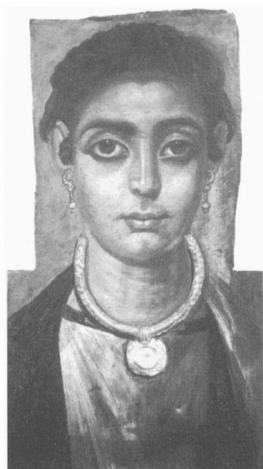
Μπέλα Ραφτοπούλου, Κεφάλι νέου, 1930

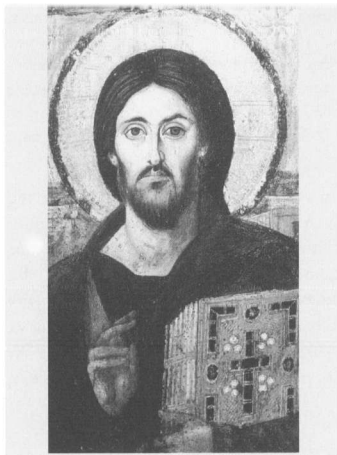
Εικ. 2: Η κόρη του Ευθυδικού, 490 π.Χ.

Μιχάλης Τόμπρος, Μεγαρίτισσα, 1932

Εικ. 3: Άγνωστος καλλι-
τέχνης, Προσωπογραφία
γυναίκας, Φαγιούμ, 130-
160 μ.Χ.

Εικ. 4: Άγνωστος καλλιτέχνης, Χριστός
Παντοκράτωρ, 6ος αιώνας, λεπτομέρεια

Εικ. 5: Γιάννης Τσαρούχης,
Πορτραίτο της Δέσποινας, 1968

από το θέμα: «Υπάρχουν κοινά σημεία επαφής της μοντέρνας τέχνης με το ιδεώδες της ελληνικής τέχνης;»

Ένα πρόσφατο παράδειγμα ισχυρής αναζωογόνησης της «ιδεολογίας της συνείδησης» θα βρείτε στο βιβλίο της Ευφροσύνης Δοξιάδη, *Τα πορτρέτα του Φαγιούμ*³. Η Δοξιάδη, ούτε λίγο ούτε πολύ, φτιάχνει μιαν ιστορία της ελληνικής ζωγραφικής που ξεκινάει τον 4ο αιώνα π.Χ. και φτάνει μέχρι τον 206.

Κοιτάζτε την *Προσωπογραφία γυναίκας* (εγκαυστική σε ξύλο, με προσθήκες από γύψο και φύλλα χρυσού, 46,5 x 25,5 εκ., 130-160 μ.Χ., Ντητρώιτ, Ινστιτούτο Τεχνών του Ντητρώιτ, εικ. 3), «ένα από τα αριστουργήματα του είδους», όπως γράφει η ίδια, και ακούστε την επιχειρηματολογία της:

Ο νατουραλισμός, κύριο γνώρισμα των καλύτερων πορτρέτων του Φαγιούμ, κατάγεται απευθείας από τον περιώνυμο ζωγράφο του 4ου π.Χ. αιώνα Απελλή και τους συγχρόνους του. [...] Για τους προδρόμους των προσωπογραφιών του Φαγιούμ είμαστε αναγκασμένοι να βασιστούμε κυρίως σε γραπτές πηγές, όπως το βιβλίο XXXV της Φυσικής Ιστορίας του Πλίνιου του Πρεσβύτερου (23-79 μ.Χ.) [...]. Προσωπογραφίες όπως αυτές που έχουν βρεθεί στο Φαγιούμ δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αποτελούν προδρόμους των εικόνων. [...] Αφού οι νεκρικές προσωπογραφίες και οι πρώτες χριστιανικές εικόνες συνυπήρχαν ως την οριστική εξαφάνιση των πρώτων, δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι ορισμένες εικόνες του 6ου και του 7ου αιώνα, που βρίσκονται σήμερα στη Μονή της Αγίας Αικατερίνης του Σινά (εικ. 4) παρουσιάζουν εντυπωσιακές ομοιότητες με τα πορτρέτα του Φαγιούμ. [...] Οι βυζαντινοί αγιογράφοι κληρονόμησαν από τους παγανιστές ζωγράφους τα μυστικά της τεχνικής τους, αλλά και άλλα στοιχεία. [...] Είναι πολύ πιθανό τα μεγάλα μάτια με έντονο το πνευματικό στοιχείο, που συναντάμε στη Βυζαντινή τέχνη, να είχαν τις ρίζες τους στην Αίγυπτο⁴.

Πώς μπορεί να γράφει κανείς ότι «ο νατουραλισμός των πορτρέτων του Φαγιούμ κατάγεται απευθείας από τον Απελλή και τους συγχρόνους του», όταν είναι ο ίδιος αναγκασμένος να κάνει τόσες υποθέσεις για να βρει μερικούς έμμεσους συνδετικούς κρίκους («οι προσωπογράφοι του Φαγιούμ [...] θα πρέπει να είχαν κληρονομήσει ή αφομοιώσει [...] η Αλεξανδρινή σχολή ήταν σίγουρα η άμεση πηγή έμπνευσής τους [...]» κ.τ.λ.)⁵; Πώς είναι δυνατόν να μιλάμε για πορτραίτα της ρωμαϊκής Αιγύπτου του 1ου, 2ου και 3ου αιώνα μ.Χ. και να εξαιρείται ως συστατικό στοιχείο, με διάφορα τεχνάσματα⁶, η μεγάλη

3. Αθήνα, Εκδόσεις Αδάμ, χ.χ. [copyright 1995].

4. Ο.π., σ. 84, 85, 90, 91.

5. Ο.π., σ. 88.

6. «[...] Κανένας ρωμαίος καλλιτέχνης δεν απέκτησε ποτέ τη φήμη των μεγάλων

ρωμαϊκή παράδοση του ρεαλιστικού πορτραίτου; Πού είναι τα επιχειρήματα υπέρ της άποψης ότι οι προσωπογραφίες από το Φαγιούμ αποτελούν, γενικά, τους προδρόμους των πρώτων χριστιανικών εικόνων; Αρκεί η αναφορά «στα μεγάλα μάτια με έντονο το πνευματικό στοιχείο» που διαπιστώνονται και σε μερικές εικόνες του θού και του 7ου αιώνα μ.Χ., οι οποίες σήμερα βρίσκονται στη Μονή της Αγίας Αικατερίνης του Σινά⁷;

Με τέτοιες μεθόδους φτάνουμε πράγματι, και τελειώς «γγραμμικά», για να πω μια λέξη της μόδας, απ' τον Απελλά στον Τσαρούχη (αν κοιτάξουμε, για παράδειγμα, εικ. 5, το πορτραίτο της Δέσποινας, ζωγραφισμένο το 1968 στο Παρίσι, που συμπεριλήφθηκε στην έκθεση «Τα πορτραίτα του Φαγιούμ και η γενιά του '30 – στην αναζήτηση της ελληνικότητας»)⁸, ο οποίος βέβαια λάτρευε τα Φαγιούμ και επέλεγε με μεγάλη οξυδέρκεια και ευαισθησία τα στοιχεία που του πήγαιναν από την τέχνη του παρελθόντος, φτιάχνοντας έτσι, όπως λίγο πολύ κάθε καλλιτέχνης, τη δική του «ιστορία της τέχνης», αλλά δεν ευθύνεται για την επιστημονίζουσα σύλληψη που μας προτάθηκε στα τέλη του 20ού αιώνα με τον ανιστορικό τρόπο στον οποίο αναφέρθηκα.

Ας προσθέσω πως για αυτό το θεωρητικό σχήμα (με ιδανικό, στο εικαστικό επίπεδο, ένα είδος «λαϊκού νατουραλισμού») «προσμεϊξίεις» δεν υπάρχουν. Υπάρχει μια ελληνική αρχέγονη ουσία που συνεχώς ανανεώνεται και ποτέ δεν πεθαίνει⁹.

ελλήνων ζωγράφων και γλυπτών της Κλασικής ή της Ελληνιστικής περιόδου» (ό.π., σ. 87). «Η βασιική, ωστόσο, διαφορά ανάμεσα στα δύο είδη προσωπογραφίας δεν έγκειται ούτε στο ύφος, ούτε στην τεχνική, αλλά στη διαφορετική φιλοσοφία από την οποία διαπνέονται: το διπλό πορτρέτο της Πομπηίας απευθύνεται στην κοινωνία, ενώ εκείνα του Φαγιούμ στους θεούς» (ό.π., σ. 88-89), κ.τ.λ.

7. Το επιχείρημα είναι ως γνωστόν πολύ παλαιότερο του βιβλίου της Δοξιάδη. Θα ήθελα να θυμίσω την κριτική που άσκησε σ' αυτό πριν από τριάντα περίπου χρόνια ο Μπιάνι-Μπαντινέλι: «Γενικά οι ιστορικοί της τέχνης θεώρησαν [τις προσωπογραφίες του Φαγιούμ] άμεσους προδρόμους των βυζαντινών εικόνων, ιδιαίτερα αυτών του Σινά και των ψηφιδωτών της Ραβέννας. Η παρατήρηση είναι σωστή αν κανείς δεν βλέπει στα πορτραίτα αυτά τίποτε άλλο παρά ένα ορόσημο σε μια εξελικτική πορεία: είναι όμως εσφαλμένη αν θέλει κανείς να τοποθετήσει στην Αίγυπτο την αποικλιστική ή έστω την κύρια πηγή αυτής της εξέλιξης» (Ranuccio Bianchi Bandinelli, *Rome: la fin de l'art antique*, Παρίσι, Gallimard, 1970, σ. 291).

8. *Τα πορτραίτα του Φαγιούμ και η γενιά του '30 – στην αναζήτηση της ελληνικότητας*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 1998, σ. 31.

9. Μανιφέστο αυτής της ιδεολογίας, που ριζοσπαστικοποιεί μερικά σχόλια του Τσαρούχη, συχνά ενδιαφέροντα, βάζοντάς τα όμως σε ένα άλλο καλούπι, αποτελεί η δημοσίευση Από τα πορτραίτα του Φαγιούμ στις απαρχές της τέχνης των βυζαντινών εικόνων

Κι ας προσθέσω ακόμη ότι διαφωνώ με τον εξαίρετο Άγγελο Δεληβοριά, που έκανε τόσα κατά τη διάρκεια των τελευταίων 30 χρόνων για το Μουσείο Μπενάκη, αναδεικνυόντάς το σε ένα από τα σημαντικότερα ευρωπαϊκά μουσεία: με αφορμή την ανακαίνιση του μουσείου πρόβη σε μια πραγματική εθνοκάθαρση, εκδιώκοντας από τον χώρο του κτιρίου της λεωφόρου Βασιλίσσης Σοφίας τις εξαιρετικές συλλογές κινεζικής κεραμικής, κοπτικής και ισλαμικής τέχνης, και ό,τι άλλο τέλος πάντων δεν θεωρείται ελληνικό. Παρέχοντας με αυτόν τον τρόπο στο μουσείο τη δυνατότητα, διαβάζω από το ωραίο βιβλίο που έβγαλε με τον Διονύση Φωτόπουλο, «να υποβάλλει και μάλιστα με τρόπους υπαινικτικούς τη γοητεία της ελληνικής περιπέτειας», θυμίζοντας δηλαδή «στους Έλληνες και ξένους επισκέπτες του ότι ο χρόνος της μνήμης μας είναι και ο χρόνος της ύπαρξής μας»¹⁰.

Ομολογώ ότι αντί γι' αυτή την απαράδεκτη εθνοκεντρική μουσειογραφική λύση θα προτιμούσα να θαυμάζω στο ανακαινισμένο κτίριο με τις νέες μουσειολογικές προδιαγραφές το κοσμοπολίτικο πνεύμα του συλλέκτη Αντώνη Μπενάκη, αφήνοντας να αναπτυχθούν σε άλλα κτίρια –Κριεζώτου, Παλιό Φάληρο, Κηφισιά κ.τ.λ.– ορισμένες επί μέρους συλλογές: Γκίικας, παιδικά παιχνίδια, ιστορικά αρχεία κ.τ.λ.

III

Μία άλλη έκφραση εθνικισμού στον χώρο της τέχνης είναι η διεκδίκηση του ελληνικού χαρακτήρα φαινομένων πολυεθνικών, όπως η τουρκο-ισλαμική διακοσμητική τέχνη και, μέχρι ενός σημείου, ακόμη κι ο Θεόφιλος.

Δεν πιστεύω ότι χρειάζεται να έρθει κανείς σε επαφή με πολλά κείμενα αφιερωμένα στα αρχοντικά στη Σιάτιστα ή στα Αμπελιάνια (εικ. 6, βλέπουμε τον μεσιακό οντά του αρχοντικού του Γεωργίου Σβαρτς, 1798, η διακόσμηση του οποίου είθισται να καταχωρίζεται στην «ελληνική λαϊκή τέχνη»), για να διαπιστώσει το πώς «εθνοκοινοποιείται» ένα φαινόμενο που εντοπίζεται σε πολλές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Μίλτος Γαρίδης, ο ακέραιος φίλος μας, στη μελέτη που κυκλοφόρησε μετά τον θάνατό του *Διακοσμητική Ζωγραφική, Βαλκάνια-Μικρασία 18ος-19ος αιώνας*¹¹, αποκάλεσε την τέχνη αυτή «τουρκο-ισλαμική διακοσμητική τέχνη» και έδωσε άφθονα παραδείγ-

(μία συμβολή για μια άλλη προσέγγιση), Εισαγωγικά – επιλογή κειμένων – σχόλια Ευφροσύνη Κ. Δοξιάδη, Ηράκλειο, Βικελαία Βιβλιοθήκη Δήμου Ηρακλείου, 1998.

10. Διονύσης Φωτόπουλος – Άγγελος Δεληβοριάς, *Η Ελλάδα του Μουσείου Μπενάκη*, Αθήνα 1997, σ. 37.

11. Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 1996.

ματα από διάφορες περιοχές, όπως ένα εσωτερικό αρχοντικού στο Γενή Σεχίρ της Προύσας (εικ. 7) ή την εξωτερική τοιχογραφία σπιτιού στη νοτιοδυτική Βουλγαρία (εικ. 8), θαυμάσια τεκμήρια της εξάπλωσης σε μεγάλη κλίμακα αυτού του τύπου διακόσμησης στα σπίτια πλούσιων εμπόρων. Προσμείξεις; Μάλλον όχι. Πρόκειται περισσότερο για την υιοθέτηση του τουρκο-ισλαμικού διακοσμητικού ιδιώματος από τα εύπορα στρώματα διαφόρων εθνοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Γαρίδης μιλάει για τη «διάδοση και επικράτηση [ενός] νέου τύπου αρχοντόσπιτου [που] αντιστοιχεί κυρίως στη διαμόρφωση και την άνοδο ενός νέου εμποροαστικού κοινωνικού στρώματος, που πλούτισε από το διαμετακομιστικό εμπόριο και τη βιοτεχνία και έχει αντίστοιχα του στρώματα στις σύγχρονες δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες»¹².

Ο Θεόφιλος σίγουρα πατάει με το ένα πόδι σ' αυτή την παράδοση, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε αντιπαραβάλλοντας τον *Ήρωα Αθανάσιο Διάκο* με έναν *Πρίγκιπα της δυναστείας Κατζάρ*, ανώνυμου Πέρση καλλιτέχνη του 19ου αιώνα (εικ. 9) και τον *Τσιρίτογλου Ζεγπέκ*, καπετάνιο του Αϊδινίου το 1870, έργο του 1930, με μια *Φωτογραφία Ζειμπέκη των αδελφών Αμπντουλλά, Κωνσταντινούπολη, τέλη του 19ου*, που υπήρξε αναμφίβολα το πρότυπο του καλλιτέχνη (εικ. 10)¹³.

Από την άλλη, θα λέγαμε ότι ο Θεόφιλος έχει «εμφατική εθνική συνείδηση», αισθάνεται Έλληνας (μάλιστα 3.000 ετών κι αυτός) και το διακηρύσσει συχνά, τόσο με τα θέματα που επιλέγει όσο και με ορισμένες επιγραφές-σχόλια στις ζωγραφιές του.

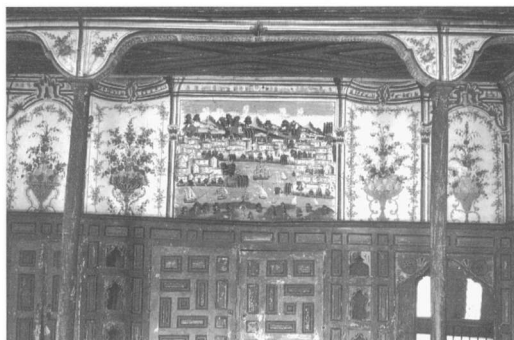
Όταν κάποτε έδειξα στο Παρίσι φωτογραφίες έργων του στον Τούρκο ζωγράφο Abidin Dino, με καταγωγή από την Ελλάδα, από την Άρτα αν θυμάμαι καλά, πραγματικά ξαφνιάστηκε κι αναφώνησε: «Μωρέ, αυτός είναι Οθωμανός!» Προσμείξεις; Μάλλον όχι. Εδώ πρόκειται περισσότερο για την ακραία, όψιμη, ταυτόχρονα λαϊκή και προσωποπαγή (!) έκφραση στον ελληνικό χώρο ενός συλλογικού, πολυεθνικού, εικαστικού φαινομένου.

IV

Αν στραφούμε προς την Κρήτη, στον χώρο της λογοτεχνίας και των εικαστικών τεχνών του 16ου και του πρώτου μισού του 17ου αιώνα, θα διαπιστώσουμε σποραδικά το φαινόμενο της ολοσχερούς προσχώρησης στην ιταλική παρά-

12. Ο.π., σ. 15.

13. Έχουν δημοσιευθεί παλαιότερα στο Nicos Hadjinicolaou, "Theophilos, Kontoglou, Ghika, Tsarouchis: Four Painters of 20th century Greece", Λονδίνο, Wildenstein, 1975, σ. 21 και 23.

Εικ. 6: Αρχοντικό Γεωργίου
Σβαρτς, 1798

Εικ. 7: Εσωτερικό αρχοντικού
Γενή Σεχίρ, Προύσα, τέλος 19ου αιώνα

Εικ. 8: Εξωτερική τοιχογραφία
σπιτιού, νοτιοδυτική Βουλγα-
ρία, α' μισό 19ου αιώνα

Εικ. 9: Θεόφιλος, Ο ήρωας
Αθανάσιος Διάκος

Άγνωστος Πέρσης καλλιτέχνης,
Πρίγκιπας της δυναστείας Κατζάρ

Εικ. 10: Άδελφοί Αμπντουλλά,
Φωτογραφία Ζεϊμπέκη

Θεόφιλος, Τσιρίτογλου Ζεγπέκ, 1930

δοση, συχνότερα το φαινόμενο της μερικής, μη-ολοκληρωμένης προσχώρησης σ' αυτήν, και τέλος τη δημιουργική πρόσληψη της ιταλικής λογοτεχνικής παράδοσης με αποτέλεσμα τη γένεση μιας νέας λογοτεχνίας χωρίς πραγματικό προηγούμενο. Και εδώ όμως αυτό που παρατηρούμε στον χώρο της έρευνας είναι η τάση υποβάθμισης της ιταλικής συμβολής και των οφειλών προς την ιταλική λογοτεχνική και εικαστική παράδοση.

Λόγω ελλείψεως χρόνου θα περιοριστώ στην περίπτωση της *Ερωφίλης* του Ρεθύμνιου Χορτάτση, ως παράδειγμα για την τελευταία αυτή κατηγορία.

Σκεφθείτε μία τραγωδία που γράφεται στα ελληνικά, στο κρητικό ιδίωμα, γύρω στο 1595, εμπνευσμένη σε μεγάλο βαθμό από την τραγωδία του Φερραρέζου Giambattista Girdali, *Orbecche*, που πρωτοπαίχθηκε το 1541 στη Φερράρα και πρωτοτυπώθηκε σε βιβλίο το 1543, δηλαδή πενήντα μόλις χρόνια πριν από τη συγγραφή της *Ερωφίλης*. Το έργο του Girdali θεωρείται από πολλούς ερευνητές ότι εκφράζει την Αντιμεταρρύθμιση και ίσως ειδικότερα τις ιδεολογικές-θεολογικές αντιπαραθέσεις στην Αυλή της Φερράρας ανάμεσα σε διάφορες μεταρρυθμιστικές τάσεις (οπαδούς του Λούθηρου και οπαδούς μιας ριζικής μεταρρύθμισης της Καθολικής Εκκλησίας). Για ό,τι αφορά στα δικά της λογοτεχνικά σημεία αναφοράς, η *Orbecche* έχει ως δραματικό πρότυπο τις τραγωδίες του Σενέκα, αλλά η βασική της πλοκή είναι αντλημένη από μια νοβέλα του Βοκάκιου. Στην κρητική λογοτεχνία δεν υπάρχει προηγούμενο στην τραγωδία του Χορτάτση.

Δεν πρόκειται να ασχοληθούμε σήμερα με το ερώτημα κατά πόσον η *Ερωφίλη* είναι έργο αναγεννησιακού χαρακτήρα, όπως υποστηρίζει ο φίλος Δημήτρης Σπάθης, ο οποίος θα μου επιτρέψει να διαφωνήσω μαζί του.

Αυτό που μας ενδιαφέρει τώρα είναι το εζή: να εκτιμήσουμε το φαινόμενο και τις συνέπειές του. Τι συνέβη; Ένα ιταλικό έργο ή μάλλον περισσότερο ιταλικά έργα (αν προσθέσουμε τη νοβέλα από το *Decamerone* και την τραγωδία του Antonio Cammelli, *Philostrato e Pamphila*, ή ακόμη την *Gerusalemme liberata* του Tasso για τα Ιντερμέδια) αποτελούν το καταλυτικό έναυσμα για τη δημιουργία της *Ερωφίλης*. Αυτή όχι μόνο στέκεται αυτόνομα στα πόδια της ως δραματικό έργο, αλλά αποτελεί γλωσσικά-λογοτεχνικά σταθμό στην ιστορία της λογοτεχνίας μας. Τι είναι αυτό το φαινόμενο; Πώς να το αποκαλέσουμε; Αν μιλούσαμε μόνο για «αφομοίωση» ξένων στοιχείων θα αδικούσαμε το μέγεθος της ιταλικής συμβολής. Πρόσμειξη σε τόσο μικρή χρονική διάρκεια; Κι όταν γνωρίζουμε ότι μισόν αιώνα αργότερα ένας άλλος Ρεθύμιος, ο Ιωάννης Ανδρέας Τρώλιος, παίρνει μεν και αυτός από την ιταλική λογοτεχνία τα θέματά του αλλά ακολουθεί συνειδητά τον Χορτάτση, όταν έχει πια διαμορφωθεί «κρητική παράδοση», όταν διαπιστώνουμε την ακτινοβολία της *Ερωφίλης* στον *Ερωτόκριτο*, ο οποίος έχει βέβαια και σημεία άμε-

σης αναφοράς στην ιταλική λογοτεχνία, τότε το ερώτημα για το πώς θα πρέπει να χαρακτηρίσουμε αυτό το τόσο σημαντικό ιταλο-κρητικό αποικυστάλωμα του τέλους του 16ου αιώνα παραμένει επίκαιρο. Το τί δεν πρέπει να κάνουμε το ξέρουμε: δεν πρέπει να υποτιμάμε τη σημασία της ιταλικής συμβολής και δεν πρέπει να θεωρούμε τα ελληνικά έργα, σώνει και καλά, ανώτερα από τα πρότυπά τους, όπως πολλοί έχουν την τάση να κάνουν. Να μείνω σε δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα: «[...] η Ερωφίλη του Χορτάτση είναι έργο ποιητικά υπέρτερο όχι μόνο από την *Orbecche* του Giralaldi, αλλά και από τα περισσότερα, ίσως από όλα, τα κορυφαία θεατρικά έργα της ιταλικής λογοτεχνίας της εποχής», έγραφε ο Νίκος Παναγιωτάκης¹⁴. Κι ο Στυλιανός Αλεξίου σημειώνει στην εισαγωγή του στην κριτική έκδοση του Ερωτόκριτου:

Αρκεί να λεχθεί εδώ ότι όπως απέναντι του *Paris et Vienne* έτσι και απέναντι του *Orlando Furioso* υπερέχει ο Ερωτόκριτος σε λογική σύνθεση και διαύγεια. Στον Αριστο η δράση διαλύεται σε μεμονωμένα επεισόδια. Το έργο υποφέρει από φόρτο μυθικών ονομάτων ηρώων, στα οποία ο αυλικός ποιητής προσθέτει μνείες των ισχυρών της εποχής και του περιβάλλοντός του. Ο Κορνάρος ήταν απαλλαγμένος από αυτά¹⁵.

Αντίθετα ο Σπάθης, ενώ γράφει πως «η κύρια προσπάθεια που θα κάνει [ο Χορτάτσης] είναι να απεγκλωβιστεί από τέτοιες επιρροές [Giralaldi, Seneca]», πως «θα τον αδικούσαμε [τον Χορτάτση] αν δεν βλέπαμε πως η προσπάθειά του είναι να βαδίζει ενάντια στο ρεύμα», υποστηρίζει ρητά την άποψη, σε αντίθεση προς τους προηγούμενους μελετητές που ανέφερα, και πιστεύω πως έχει δίκιο, πως «οι διαφορές δεν σημαίνουν ότι ένα έργο είναι καλλίτερο ή χειρότερο σ' εκείνο ή σε άλλο σημείο, απλώς δείχνουν πόσο οι δυο συγγραφείς παραμένουν αυστηρά προσηλωμένοι και συνεπείς ο καθένας στην τροχιά της δικής του δραματικής σύλληψης»¹⁶.

Είπα πριν: «Δεν πρέπει να υποτιμάμε», «δεν πρέπει να θεωρούμε...» Οι αρνήσεις είναι εύκολες. Αν και δεν είναι πάντα εύκολο να υλοποιηθούν. Θετικά όμως: Εδώ τα πράγματα είναι δύσκολα. Σίγουρα απαιτούν να δοθεί μεγαλύτερη προσοχή στις μορφές συμβίωσης των διαφορετικών κοινοτήτων στην Κρήτη από όση δίνουμε μέχρι τώρα.

14. «Γράμμα του αείμνηστου Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη στους συμμετέχοντες στο Συμπόσιο», *Cretan Studies* 6 (1998), 2.

15. Αθήνα, Ερμής, 31994, σ. 58'.

16. «Ιταλικές πηγές και κρητική αναγεννησιακή δραματολογία [Χορτάτσης, Τζιράλντι και Ευριπίδης]», Δάφνη, τμητικός τόμος για τον Σπύρο Ευαγγελάτο, Αθήνα 2001, σ. 330.

V

Αναφέρθηκαν ήδη στους διαφορετικούς βαθμούς προσχώρησης στη δυτική τέχνη από Έλληνες καλλιτέχνες, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε κοιτάζοντας τη Σταύρωση του Ανδρέα Παβία (β' μισό του 15ου αιώνα), σήμερα στην Εθνική Πινακοθήκη (εικ. 11), και τον Μυστικό Δείπνο του Μιχαήλ Δαμασκηνού (1535-1592) (Ηράκλειο, Αγία Αικατερίνη), ζωγραφισμένο γύρω στο 1585-1590 (εικ. 12). Οι ιδεολογικές διαστάσεις αυτού του φαινομένου, απ' όσο γνωρίζω, δεν έχουν μελετηθεί αυτές καθ' εαυτές, ούτε για τον 16ο αιώνα ούτε για τον 20ό.

Η προσχώρηση σε μια μανιέρα δεν αξίζει να μελετηθεί σε σχέση με τα συμφραζόμενά της και σε σχέση με την απόκλισή της από τα υπόλοιπα εικαστικά ιδιώματα που λειτουργούν παράλληλα στην ίδια κοινωνία; Είτε μιλάμε για το φωτορεαλιστικό κιτς του Αχιλλέα Δρούγκα (εικ. 13, η Ταράτσα με την Ακρόπολη, του 1986) είτε για το όψιμο μπαρόκ του Παναγιώτη Δοξαρά (εικ. 14, η Προσωπογραφία του Κόμη von Schulenburg, έργο του 1719), δεν θα ήταν χρήσιμο να τεθεί το πρόβλημα; Τον 20ό και τον 21ο αιώνα τί εκφράζουν τα κυρίαρχα ρεύματα; Την ντόπια παράδοση; Αν αυτή διαμορφώθηκε στη βάση μιας σειράς προσμειξιών και συγκρητισμών μεγάλης διάρκειας δεν θα έπρεπε αυτό να γίνει αντικείμενο μελέτης; Αυτά δεν είναι τα πραγματικά ερευνητικά προγράμματα που εκκρεμούν; Πώς θα μπορούσαμε να πλησιάσουμε τα έργα και να τα ερμηνεύσουμε; Ακούστε τί γράφουν οι Χάρης Καμπουρίδης και Γιώργος Λεβούνης στον κατάλογο της Πινακοθήκης Ρόδου για τον Δρούγκα:

Στη θεματογραφία του Δρούγκα κυριαρχούν η χλιδή της υστερορωμαϊκής εποχής, το χολυγοντιανό ύφος επανεγγραφής της Ιστορίας και ταυτόχρονα η σχεδόν εξωπραγματική φωτορεαλιστική απόδοση που υπονομεύει τα θεώμενα. Η νοσταλγία του για το ιστορικό παρελθόν συγγενεύει με το πνεύμα της «γενιάς του '30»¹⁷.

Μπορούμε να πλησιάσουμε τα αντικείμενα μ' αυτόν τον τρόπο; Και αν ναι, ποιο είναι τότε το τίμημα;

Σήμερα ο εθνικισμός καλλιεργείται με ταυτόχρονες διακηρύξεις κατά του εθνικισμού. Άλλες έννοιες αποτελούν το νέο κρησφύγετο αυτής της ιδεολογίας. Όπως, για παράδειγμα, ορισμένες χρήσεις της έννοιας «οικουμενισμός». Σας διαβάζω ένα απόσπασμα από τον επίλογο του ίδιου καταλόγου, που φέρει τον τίτλο «Οικουμενισμός και ιθαγένεια στη νεοελληνική τέχνη»:

17. Χ. Καμπουρίδης - Γ. Λεβούνης, *Νεοελληνική Τέχνη, 20ός αιώνας, Ζωγραφική, Χαρακτική, Γλυπτική - Οι πολύτιμες συλλογές της Πινακοθήκης Ρόδου, χ.τ., Υπουργείο Αιγαίου, χ.χ. [1999:], σ. 198.*

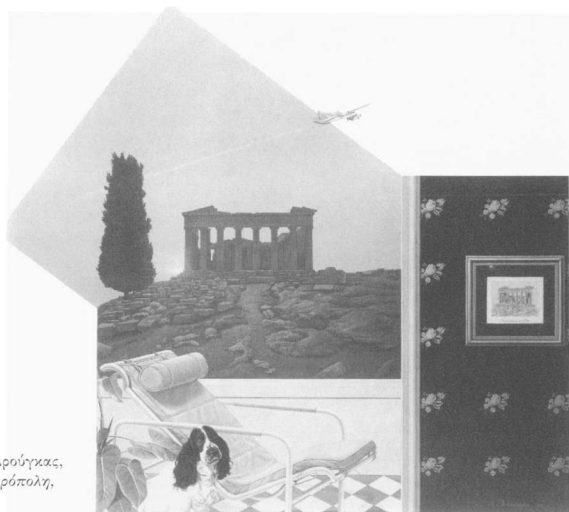

Εικ. 11: Ανδρέας Παβίας,
Σταύρωση, β' μισό 15ου

Εικ. 12: Μιχαήλ Δαμασκηνός,
Μυστικός Δείπνος, π. 1585-1590

Εικ. 13: Αγγέλες Δρούγκας,
Ταράτσα με την Ακρόπολη,
1986

Εικ. 14: Παναγιώτης Δοξαράς,
*Προσωπογραφία του Κόμη von
Schulenburg*, 1719

Η σύγχρονη ελληνική τέχνη δεν ήταν απλώς ζήτημα εκσυγχρονισμού εικαστικής φόρμας και τεχνοτροπιών όσο μια επίπονη διαδικασία ιδεολογικής εναρμόνισης μιας παγκόσμιας πατρίδας με το νέο διεθνές κλίμα σύντηξης πολιτισμών, εντός του οποίου όφειλε να ενεργήσει με υπευθυνότητα διαχειριστή μιας παγκόσμιας διαθήκης. [...] Σήμερα, οι προβληματισμοί που θεμελίωσαν τη σύγχρονη ελληνική τέχνη έχουν διαστάσεις οικουμενικές¹⁸.

VI

Όταν γυρίζουμε το κεφάλι μας και κοιτάζουμε πίσω δεν βλέπουμε «την» παράδοση αλλά μια σειρά από παραδόσεις.

Όταν κοιτάζουμε μπροστά, δημιουργώντας, συμβάλλουμε στην αναζωογόνηση-αναδιάρθρωση ορισμένων από τις παλαιές και στη δημιουργία νέων παραδόσεων.

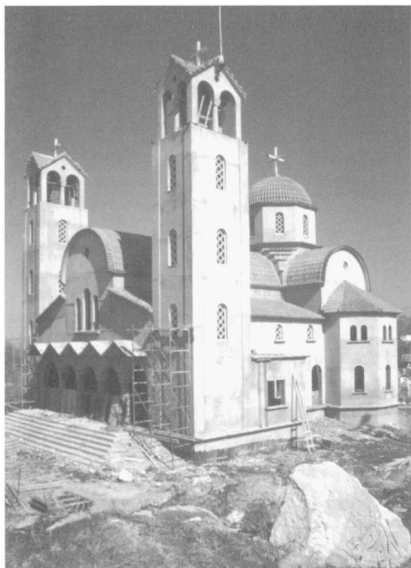
Με ποιο τρόπο όμως γίνεται αυτό συγκεκριμένα; Είμαστε όλοι ίσοι και ξεκινάμε από το ίδιο σημείο, το σημείο εκκίνησης ενός φανταστικού μαραθώνιου δρόμου;

Σίγουρα όχι. Υπάρχει μια αναπόφευκτη ανισότητα. Τον κύριο ρόλο σ' αυτή τη διαδικασία παίζουν οι μεγάλοι μηχανισμοί, κρατικοί και άλλοι: το εκπαιδευτικό σύστημα σ' όλες του τις βαθμίδες, ο Τύπος, η τηλεόραση, τα μπουσέια και οι γκαλερί, η Εκκλησία.

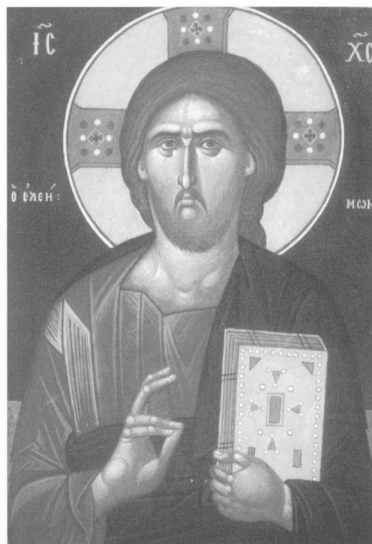
Κι αφού μιλάμε για τη δυναμική σχέση του παρόντος με το παρελθόν, με τις παραδόσεις στις οποίες οι περισσότεροι αναγνωρίζονται, κι αφού μιλάμε για προσμειξείς, ας δούμε και τούτη την καθαρή πρόσμειξη σκυροδέματος και ιδεολογίας: μια εκκλησία «βυζαντινού τύπου» που χτίζεται τώρα στα Μισίρια έξω από το Ρέθυμνο. Δυστυχώς δεν προλάβαμε να τη φωτογραφίσουμε πριν σοβατιστεί, όσο ήταν ακόμη ένας αγνός βυζαντινός τσιμεντένιος σκελετός (εικ. 15).

Προϋπόθεση για την ύπαρξη αυτού του κτιρίου είναι η λειτουργία ενός πανίσχυρου ιδεολογικού μηχανισμού. Κι όταν ο Κόντογλου (εικ. 16, το έργο του *Χριστός Παντοκράτωρ ο Ελεήμων*, του 1965) συμμετείχε σαν καλός ορθόδοξος χριστιανός ζωγράφος σ' αυτό το ρεύμα στα χρόνια που είχε πια χάσει τη δημιουργικότητά του, τότε είχαμε ένα όνομα γνωστού καλλιτέχνη να βγαίνει από την ανωνυμία των χιλιάδων αγιογράφων οι οποίοι διακοσμούν τις χιλιάδες εκκλησίες βυζαντινού τύπου που κτίζονται στο σύνολο της χώρας κατά τα τελευταία εκατό χρόνια.

18. Ο.π., σ. 323.

Εικ. 15: Εκκλησία στα Μισίρια έξω από το Ρέθυμνο, 2002

Εικ. 16: Κόντογλου, Χριστός Παντοκράτωρ ο Ελεήμων, 1965

Εικ. 17: Μιχάλης Βασιλάκης, *Ευαγγελισμός*, 2002

Κι όταν κάποιος με ισχυρή προσωπικότητα θέλει να συμβάλει σ' αυτή την παράδοση ανανεώνοντάς την, όπως ο Ηρακλειώτης ζωγράφος Μιχάλης Βασιλάκης, απ' τη μια έχει ν' αντιμετωπίσει τη δογματική άρνηση του ενός ή του άλλου δεσπότη ή ηγούμενου σε οποιαδήποτε αλλαγή, με το επιχείρημα ότι η τέχνη της Ορθοδοξίας δεν ανανεώνεται, δεν χρειάζεται καμία ανανέωση, κι από την άλλη δέχεται τις πιέσεις ενός απαιδέυτου κοινού θρησκευόμενων ορθοδόξων, επηρεασμένου απ' τους διάφορους συρμούς, με αποτέλεσμα να μένει τελείως αβοήθητος και να καταλήγει στο νόθο αποτέλεσμα που βλέπετε, έναν *Ευαγγελισμό* που εκτέθηκε στον Άγιο Μάρκο στο Ηράκλειο, τον Οκτώβριο του 2002, μαζί με μια σειρά άλλων έργων, τα οποία θα στεγαστούν σ' ένα ορθόδοξο μοναστήρι στο San Francisco της Καλιφόρνιας (εικ. 17).

Από τη μια, φόρος τιμής στην αφηρημένη τέχνη της Δύσης, βλέπετε σε προοπτική το καρεκλάκι με το κουβάρι της Παναγίας (ενώ ο καλλιτέχνης δηλώνει ταυτόχρονα πως «αν υπάρχει έστω και το ελάχιστο ίχνος δυτικής τέχνης στα έργα μου θα τα πάω αμέσως πίσω στο εργαστήρι μου να το σβήσω»), την απόπειρα δημιουργίας ψευδαίσθησης για την ύπαρξη εδάφους πάνω στο οποίο στέκονται οι δυο φιγούρες, το τράβηγμα των μορφών από τα μαλλιά για ό,τι αφορά στις αναλογίες, με αποτέλεσμα εδώ να «ξεπερνιέται» ο μεγάλος προπάτορας, ο Θεοτοκόπουλος, κ.τ.λ. Να πού καταλήγει μια σημαντική βούληση ανανέωσης όταν υλοποιείται σ' ένα περιβάλλον από κάθε άποψη δυσμενές προς αυτήν.

Αυτή είναι η κυρίαρχη κατάσταση στο εσωτερικό της χώρας. Στους μηχανισμούς που αναφέρθηκαν πιο πριν προσφέρουν τις υπηρεσίες τους διανοούμενοι και καλλιτέχνες. Μετά το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, υπάρχει βέβαια και η ακτινοβολία της εκάστοτε μόδας που έχει επικρατήσει στην Ευρώπη και στην Αμερική, η οποία φθάνει σχετικά γρήγορα στην Ελλάδα και διαχέεται με διάφορους τρόπους εδώ. Μόδα που δημιουργείται κι αυτή χάρη σ' ένα πολύπλοκο παιχνίδι οικονομικών και ιδεολογικών συμφερόντων και ατομικών πρωτοβουλιών που εντάσσονται σ' αυτό. Αλλά δεν έχει νόημα ν' ασχοληθούμε τώρα μ' αυτό το θέμα.

Αν κοιτάξουμε λοιπόν τη δυναμική διάσταση διαμόρφωσης της παράδοσης κατά τα τελευταία 170 χρόνια, εύκολα θα διαπιστώσουμε πώς οι συντηρητικές δυνάμεις που είχαν τον έλεγχο της χώρας μέχρι την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών, αλλά σε πολύ μεγάλο βαθμό και μετά, αφού είχαν τον έλεγχο του κρατικού μηχανισμού ανεξάρτητα από το ποιος ήλεγχε την κυβέρνηση, κράτησαν μια κατ' εξοχήν στείαρ στάση απέναντι στην αρχαιότητα, χρησιμοποιώντας τη ως βάλσαμον παρηγορίας προς τα μέσα και ως διαπραγματευτικό ατού έξω από τη χώρα. Δεν υποστηρίζω φυσικά πως είναι εύκολο να αντιμετωπίσει κανείς με τρόπο δημιουργικό ό,τι του παραδόθηκε ως κληρονομιά. Ιδίως όταν πρόκειται γι' αυτόν τον ογκόλιθο που συμβατικά αποκαλείται «αρχαίος ελληνικός πολιτισμός». Αλλά πάλι, είναι τυχαίο που ό,τι δημιουργικό έγινε προς αυτή την κατεύθυνση υλοποιήθηκε κυρίως από διανοούμενους της Αριστεράς; Με λίγες φωτεινές εξαιρέσεις φιλελεύθερων ανθρώπων των γραμμάτων και καλλιτεχνών;

Υπάρχει βέβαια και η φιλελεύθερη αστική επίκληση του αγροτικού πολιτισμού ως της κατ' εξοχήν ελληνικής παράδοσης, ένα σημαντικό ιδεολογικό ρεύμα, από κάθε άποψη, που δεν έχει μελετηθεί με τη δέουσα προσοχή.

Η Αριστερά αρνήθηκε με συνέπεια τη στείαρ αρχαιολατρία, αντιμετώπισε τον αγροτικό πολιτισμό θετικά ως τμήμα του «λαϊκού πολιτισμού», αλλά κυρίως λειτούργησε στο εσωτερικό των ευρωπαϊκών παραδόσεων, τότε του

κριτικού ρεαλισμού και τότε της μετριοπαθούς αφαίρεσης και του μοντερνισμού που έρχονταν τόσο από την Ανατολική Ευρώπη όσο και, πολύ περισσότερο, από τη Δυτική.

Πού βρισκόμαστε σήμερα; Πόσες παραδόσεις έχουμε μπροστά μας; Μπορούμε να αγνοήσουμε την ταυτόχρονη ύπαρξη μιας «λαϊκής»/«ελληνίζουσας», μιας εμπορικής βυζαντινού τύπου, μιας εκκλησιαστικής-θεσμικής βυζαντινού τύπου, μιας μοντέρνας και μιας μεταμοντέρνας πολυεθνικής παράδοσης;

Οι διαδικασίες πολιτισμικών προσμειξιών, απ' όσο γνωρίζω, ουδέποτε μελετήθηκαν στην Ελλάδα αυτές καθ' εαυτές. Γιατί η λογική μέχρι σήμερα ήταν πως ο ελληνοισμός συνεχώς αφομοιώνει τα ξένα στοιχεία. Το αποτέλεσμα της αφομοίωσης είναι όμως κάτι το καινούριο που εν μέρει οφείλει την ύπαρξή αλλά και την ιδιομορφία του στους παράγοντες και στα στοιχεία που αφομοίωσε.

Μοιάζει εύκολο σήμερα να ασκούμε κριτική στον εθνικισμό, τον οποίο έτσι κι αλλιώς ελάχιστοι τολμούν να υποστηρίξουν ανοιχτά στον χώρο των ανθρωπιστικών επιστημών, αλλά ο οποίος ταυτόχρονα θεριεύει, συμβάλλοντας απ' τη μεριά του στη διαμόρφωση μιας αυταρχικής κοινωνίας.

Το ερώτημα είναι: μπορεί η κριτική στον εθνικισμό να είναι αποτελεσματική και πώς;

Σίγουρα όχι από τη θέση ότι τελικά όλα είναι υποκειμενικές κατασκευές, constructions, inventions των μελετητών του 19ου αιώνα ή δικές μας: αυτή είναι η νέα μόδα που μας ήρθε από την Αμερική και σαρώνει την Ευρώπη. “The Invention of Spain”, “Inventing the French Revolution”, “The Invention of Boucher”, “L'invention de la Renaissance”, “The Invention of the Louvre” κ.τ.λ. Εκατοντάδες βιβλία και χιλιάδες άρθρα. Όλα δημοσιευμένα κατά τα τελευταία 20-25 χρόνια. Σίγουρα ο ρόλος της ιδεολογίας ήταν πάντοτε τεράστιος. Αλλά υπάρχει και η πραγματικότητα. Όχι μόνο η πραγματικότητα της ιδεολογίας αλλά και η άλλη: η φύση και η κοινωνία, οι θεσμοί και οι πληθυσμοί. Αυτά δεν είναι inventions κανενός, αλλά ιστορικά προϊόντα που διαμορφώνονται με την πάροδο αιώνων, μερικές φορές χιλιετηρίδων. Ο νέος αγνωστικισμός τείνει να μας πει ότι τίποτα δεν υπάρχει αντικειμενικά, ανεξάρτητα από εμάς. Το ότι παρόμοιες απόψεις υποστηρίζουν και πρώην ή νυν αριστεροί είναι βέβαια μια θλιβερή διαπίστωση. Πρώτα γιατί είναι οδυνηρό να βλέπεις τους ανθρώπους να αλλάζουν ιδεολογίες σαν τα πουκάμισα, να τρέχουν πίσω από την εξουσία και να εγκαταλείπουν σαν τα ποντίκια ένα καράβι όταν νομίζουν πως βυθίζεται. Αλλά οδυνηρό επίσης, και βέβαια περισσότερο, είναι το να διαπιστώνει κανείς τη σταθερή πρόοδο που κάνει στον χώρο της επιστήμης και της ιδεολογίας η προπαγάνδα εκείνων οι οποίοι μεθοδεύουν την καθυπό-

ταξή μας στο δικό τους σύστημα. Το ζήτημα είναι κρίσιμο και δεν μπορεί ν' αντιμετωπιστεί στα πλαίσια μιας ανακοίνωσης που έχει μάλιστα άλλο θέμα.

Το μέτωπο κατά του εθνικισμού πάντως παραμένει ευάλωτο όσο ορισμένοι αντίπαλοί του συνεχίζουν να πιπιλίζουν την καραμέλα των «φαντασιωκών κοινοτήτων» και αρνούνται να αναγνωρίσουν το βάρος της ιστορίας, τη διαμόρφωση πραγματικών κοινοτήτων στη διάρκεια του χρόνου, που λειτουργούν ως κοινότητες με πολύ μεγαλύτερο δυναμισμό απ' ό,τι οι κοινότητες των Hippies, των χειμερινών κολυμβητών ή των χορτοφάγων. Κοινότητες που σίγουρα αποτελούν ένα κράμα, οι οποίες δεν είναι ποτέ αμιγείς, αλλά αυτό το κράμα έχει τις δικές του ιδιομορφίες. Η κοινότητα που αποκαλούμε «εθνική κοινότητα», και δεν έχω κανένα λόγο να απαρηθώ τη λέξη αν δεν βρω μιαν άλλη καλύτερη, η κοινότητα των Ελλήνων, όλων εκείνων που αυτοπροσδιορίζονται ως Έλληνες, 10-12 εκατομμυρίων κατοίκων της γης, υπάρχει σήμερα. Η γλώσσα σίγουρα αποτελεί τον σημαντικότερο συνδετικό κρίκο αλλά και οι επιπτώσεις της ζωής από κοινού σ' ένα γεωγραφικό χώρο ή έστω μακριά του αλλά με βασικά σημεία αναφοράς σ' αυτόν: τα ήθη και οι νοοτροπίες. Αυτό το γεγονός δεν αίρει τις κοινωνικές και πολιτικές αντιθέσεις, ούτε τη σύγκρουση ιδεολογιών και συμφερόντων, όπως αφήνουν μερικοί να εννοηθεί στο όνομα ενός κακώς νοούμενου «διεθνισμού». Αλλά δεν παύει να υπάρχει.

Θα ήταν αυτοκτονία να κλείσουμε τα μάτια μπροστά στις πιέσεις που δεχόμαστε, τόσο εμείς όσο και το σύνολο της Ευρώπης και του κόσμου, από μια μεγάλη δύναμη, τον «αμερικανικό ιμπεριαλισμό» (μήπως ο όρος δεν είναι ο πιο κατάλληλος; Μήπως πρόκειται για μία ακόμη «ιδεολογική κατασκευή» που μας προσφέρει τη γνωστή «φαντασιακή ασφάλεια»), ο οποίος ως έναν από τους πρωταρχικούς στόχους του έχει να τσακίσει όλα τα σύνολα που θα μπορούσαν να προβάλλουν αντίσταση στις βλέψεις του. Να τα αποσυνθέσει, για να μείνουν πια μόνον άτομα που θα περιορίζονται στο να καταναλώνουν. Και να σταματήσουν επιτέλους οι διαδηλώσεις και οι συγκρούσεις. Πώς το έλεγε ο Ράμφος: «Ν' αρχίσει ο καθένας τον αγώνα για να δαμάσει τον διάβολο μέσα του» ή κάτι τέτοιο.

Το μέτωπο κατά του εθνικισμού πρέπει να παραμείνει ανοιχτό, όχι γιατί οι εθνικισμοί που δεν συμπλέουν μαζί τους θεωρούνται από τις Ηνωμένες Πολιτείες εμπόδιο στην πολιτική τους και επομένως πράγμα κακό, αλλά γιατί ο εθνικισμός αποτελεί πραγματικό εμπόδιο στην ανάπτυξη των εσωτερικών αγώνων κάθε κοινωνίας, εμπόδιο στην ανάπτυξη και εδραίωση της δημοκρατίας.

Μ' αυτή την αντίθεση πρέπει να ζήσουμε στο άμεσο τουλάχιστον μέλλον όσοι είμαστε κατά του εθνικισμού, ενώ ταυτόχρονα πιστεύουμε πως οι εθني-

κές κοινότητες χρειάζονται περιφρούρηση μπροστά στην επιθετικότητα του αμερικανικού ιμπεριαλισμού και στην ισοπεδωτική μανία ορισμένων αντιπάλων του εθνικισμού, για τους οποίους «εθνική συνείδηση» και «εθνικισμός» είναι ένα και το αυτό. Το πώς θα μπορέσουμε να δράσουμε αποτελεσματικά κατά του εθνικισμού όταν ορισμένοι από τους αντιπάλους του από τη μια πλευρά ασκούν οξύτατη κριτική στον ίδιο (με ενδιαφέρουσα εξαίρεση τον αμερικανικό και τον εβραϊκό εθνικισμό, οι οποίοι είναι στο απυρόβλητο), και από την άλλη αμφισβητούν την ίδια την ύπαρξη των εθνικών κοινοτήτων, συμβάλλοντας μ' αυτόν τον τρόπο στην ανάπτυξη των εθνικιστικών κινημάτων, είναι ένα ερώτημα στο οποίο δεν μπορεί να δοθεί εύκολα απάντηση.

Nicos Hadjinicolaou

CONTRIBUTING TO THE FORMATION
OF CULTURAL TRADITIONS:
IDEOLOGIES AND HISTORICAL TENDENCIES

(SUMMARY)

Studies published in Greece during the last ten years, dedicated to various subjects concerning the arts, like the issue of "Greekness" in modern Greek sculpture, the portraits of Fayoum, murals of the end of the 18th century decorating the houses of prosperous merchants, the new installation of the Benaki collection, Cretan drama of the end of the 16th century, contemporary painting in the "byzantine manner" or the collection of the Municipal Gallery of Rhodes, are considered here as expressions of a nationalist ideology, having in common 1. an obsessive development from Ancient to Modern times and 2. the underestimation of the importance, if not the dismissal, of non-Greek elements which were an integral part of some major artistic and literary realisations.

This criticism of nationalism, however, does not emanate from the present-day tendency to denigrate national communities and national culture in the name of a presumed globalized society with a corresponding unified culture. The defence of national traditions, national cultures, national identities does not necessarily lead to nationalism and theories of cultural superiority, as some want us to believe. However, the menace of nationalism being today as real as the danger of domestication and destruction of national cultures through imperialism, work in the humanities demands the effort of continuous critique of both of these alternatives.

Πολιτισμική ιστορία – Ιστορία της παιδείας

Ανανεώσεις στην πολιτισμική ιστορία

*Ιστορία των ιδεών και των συλλογικών συνειδήσεων·
ιστορία των συλλογικών συμπεριφορών και των νοοτροπιών*

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΝΕΩΣΕΙΣ

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ, ΟΙ ΑΝΑΓΝΩΣΤΕΣ, Η ΑΝΑΓΝΩΣΗ:
ΤΟ ΠΟΣΟΤΙΚΟ ΣΤΟ ΤΡΙΤΟ ΕΠΙΠΕΔΟ

Όταν μου προτάθηκε να λάβω μέρος σ' αυτό το μεγαλειώδες και πολυήμερο Συνέδριο, η πρόταση συνοδευόταν από ένα ωραίο περιτύλιγμα με πολύ πικάντικη σάλτσα. Σχεδιάζαν οι οργανωτές στην αφετηρία να οργανώσουν μια ελεύθερη συζήτηση –ας την πούμε έτσι– στην οποία θα έπαιρναν μέρος τρεις από τους παλαιότερους εν ζωή και εν ενεργεία ιστορικούς, ο Σπύρος Ασδραχάς, ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος και εγώ –από τους παλαιότερους βεβαίως εξαιρούνται οι κυρίες–, να μιλήσουμε γι' αυτή τη διαδρομή των 50 χρόνων που ζήσαμε και στη διάρκεια των οποίων έγιναν σημαντικές –όχι κοσμογονικές, μη μεγαλοπιανόμαστε– διευρύνσεις και ανανεώσεις και ανατροπές του ιστοριογραφικού πεδίου, σε ό,τι αφορούσε βέβαια στην νεοελληνική ιστορία. Τελικά, το σχέδιο δεν ευοδώθηκε και έτσι κι εγώ βρήκα ένα θέμα, όπως συνήθως συμβαίνει, για πράγματα με τα οποία είχα ασχοληθεί, και φτιάχνοντάς το διαπίστωσα και πάλι ότι το αυτοβιογραφικό στοιχείο, που θα έμπαινε πολύ έντονα στη συζήτηση ανάμεσα στους τρεις, μπαίνει και στα όσα θέλω να σας πω· γι' αυτό θα αποφύγω επιμελώς να αναφερθώ σε ονόματα και σ' ένα βαθμό θα ξεπεράσω το θέμα που σας ανήγγειλε ο κύριος Σπάθης και το τυπωμένο πρόγραμμα.

Ιστοριογραφικές ανανεώσεις είναι ένα τμήμα του τίτλου. Θα επιμείνω πάρα πολύ σ' αυτό σε συνάρτηση με τις συζητήσεις που γίνονται και που έγιναν και στην πρωινή συνεδρία, για τις γενεές, για τις ρήξεις στα πεδία της νεοελληνικής ιστοριογραφίας. Βεβαίως, πάντα υπάρχουν οι συνέχειες και κάποια στιγμή οι συνέχειες αυτές οδηγούν σε ανατροπές και σε ρήξεις· αλλά μέσα στις συνέχειες, και οργανικό τμήμα των συνεχειών, είναι οι διευρύν-

---

Ο Φίλιππος Ηλιού δεν βρήκε το χρόνο να επιμεληθεί την απομαχνητοφωνημένη προφορική ανακοίνωσή του στο Συνέδριο. Την αναπαράγουμε εδώ με ελάχιστες επεμβάσεις, όσες καθιστά απαραίτητες η μετάβαση από τον προφορικό στον γραπτό λόγο. Οι κυριότερες δηλώνονται με ορθές αγκύλες: πρόκειται για προσθήκες λίγων λέξεων που τις υποστήριξαν η τονικότητα του προφορικού λόγου.

σεις και οι ανανεώσεις που δεν συγκροτούν ποιοτική αλλαγή αλλά διεύρυνση πεδίων, διεύρυνση γνωστικών αντικειμένων και ιστοριογραφικών πεδίων.

Έχω την εντύπωση ότι ανάκαμψης διακρίνει την ιστοριογραφία του δεύτερου ημίσεως του 20ού αιώνα είναι ακριβώς αυτή η διαρκής διεύρυνση χωρίς ουσιαστική αλλαγή των μεθοδολογικών εργαλείων. Είχαμε μικρές ομάδες ιστορικών – να σκεφτεί κανείς πόσες έδρες υπήρχαν στα πανεπιστήμια κι ότι οι επαγγελματίες ιστορικοί, δηλαδή οι άνθρωποι που ζούσαν από το επάγγελμα του ιστορικού, πρώτον απεκαλούντο φιλόλογοι και δεύτερον ήταν λιγότεροι από 10 στο πρώτο Κέντρο των Νεοελληνικών Ερευνών· σήμερα φτιάχνεται ένα Συνέδριο με δεκάδες επί δεκάδων και περισσότερες δεκάδες επί δεκάδων να παραπονοούνται γιατί δεν εκλήθησαν να πάρουν μέρος σ' αυτό. Αλλά, αυτή η ποσοτική ανάπτυξη έχει τα στοιχεία μιας ρήξης και μιας ανατροπής; Ας το δούμε. Θα έλεγα ότι η νεοελληνική ιστοριογραφία του δεύτερου ημίσεως του 20ού αιώνα, κι ας ακουστεί παράδοξο, είναι μια ιστορία με καταβολές αριστερές, μαρξιστικές, συνολικά εαμικές. Αυτοί είναι οι ιστορικοί που εμφανίζονται στην αφετηρία με κάποια βαρύνουσα θέση στο ιστοριογραφικό στερέωμα, αυτοί είναι οι ιστορικοί που πολλαπλασιάζονται και εκδηλώνονται αμέσως μετά τη Μεταπολίτευση, όταν η κυροφία των χρόνων της δικτατορίας μπορεί να έχει έντυπους καρπούς. Από εκεί και πέρα, βέβαια, υπάρχουν άλλου τύπου προσεγγίσεις: οι γενεές ανά δεκαετία, οι γενεές ανά περιοδικά, οι γενεές κατά τούτο ή κατά το άλλο· όλα αυτά είναι νόμιμα, είναι τα εργαλεία για να προσεγγίζεις τις πραγματικότητες· δεν νομίζω ότι αυτά επηρέασαν το ιστοριογραφικό πεδίο. Εκείνο που επηρέασε και στάθηκε καθοριστικό από τους ανθρώπους που εκδηλώθηκαν από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και μετά είναι μια επιστημονικοποίηση της πολύ ζωντανής και έντονης παρουσίας της μαρξιστικής ιστοριογραφίας στην Ελλάδα, που προέκυψε από έναν πολιτικό, από έναν χρησιμοθηρικό λόγο, από τη μεγάλη ρήξη της δεκαετίας του 1920 και του 1930 με την εισαγωγή και την εμφάνιση του μαρξισμού στην Ελλάδα· ό,τι αποτελούσε αυτή την παράδοση αρχίζει να επιστημονικοποιείται, να τίθεται υπό την επιρροή, ως ένα βαθμό, των μεθόδων που καλλιεργούσε ως τότε στον ελληνικό χώρο η φιλολογική επιστήμη και κάποιοι οψίγονοι βυζαντινολόγοι, όχι οι νεοελληνιστές, οι οποίοι και ελάχιστοι ήταν και σαν τη μύγα μέσα στο γάλα. Δεν θέλω να πω ότι δεν υπήρξαν ιστορικοί πιο πριν· αλλά αυτοί οι ιστορικοί, όσοι υπήρχαν, υπήρχαν μέσα στην παράδοση της παλαιάς ελληνικής ιστοριογραφίας, όπου ο νέος ελληνισμός ήταν σε μειωμένη κλίμακα και θέση [όπως] και τα μεθοδολογικά εργαλεία που εχρησιμοποιούσαν, με σπάνιες εξαιρέσεις· κι αυτές οι σπάνιες εξαιρέσεις είναι χαρακτηριστικό ότι επικεντρώνονταν σ' ένα ερευνητικό κέντρο με υψηλή φιλολογική, το Μεσαιωνικό Αρχείο

της Ακαδημίας Αθηνών: ο Σβορώνος, ο Ζακυθινός, ο Μανούσακας, ήδη πριν την Κατοχή, έφεραν στη νεοελληνική ιστοριογραφία τη διεκδίκηση της επιστημοσύνης: η ιστοριογραφοποίηση και επιστημονικοποίηση του μαρξισμού είναι, νομίζω, το δεύτερο μεγάλο βήμα στην ελληνική ιστοριογραφία του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα. Τί θέλω να πω μ' όλα αυτά; Ότι από εκεί και πέρα υπάρχουν συνεχείς διευρύνσεις χωρίς να υπάρχουν ανατροπές. Ο νέος μαρξισμός, ο ιστορικοποιημένος μαρξισμός, φέρνει στην επιφάνεια και καθιστά στο εξής υποχρεωτικό στοιχείο της ιστοριογραφικής ανάλυσης την κοινωνία, τη δημογραφία, την ταξική ή κοινωνική αντιπαλότητα και σύγκρουση και ένα, στην αφετηρία πολύ απλουστευτικό και δογματικό, σχήμα: η βάση και το εποικοδόμημα, όπου όλα είναι συνάρτηση μιας οικονομικής βάσης που προσδιορίζει με μια ακρίβεια τρομερή όλα τα υπόλοιπα: και αυτά τα ρεύματα αρχίζουν να γονιμοποιούν το σύνολο της ιστοριογραφίας στο μέτρο που θέλει να είναι επιστημονική. Αν παρακολούθησι κανείς τη βιβλιογραφία των ετών εκείνων, ή είναι ιστοριογραφία με κοινωνικό προβληματισμό και αφετηρία τις μαρξιστικές σπουδές, όπως αυτές μετεξελιχτηκαν, ή είναι μια ιστοριογραφία επιστημονική η οποία δεν θέλει να έχει μέθοδο: δεν υπάρχει μια ιστοριογραφία αντίπαλη. Εκείνο που έχει μεγάλη σημασία να παρακολουθήσει κανείς είναι [τί γίνεται] από εκεί και πέρα και στο μέτρο που πληθαίνουν οι άνθρωποι: αυτό πολλές φορές το ξεχνάμε: όταν είναι πέντε οι άνθρωποι κάνουν πέντε πράγματα: όταν είναι εκατό οι άνθρωποι είναι σε θέση να κάνουν εκατόν πενήντα πράγματα: αλλά οι πέντε άνθρωποι, συμβολικά και συμβατικά το λέω αυτό, είχαν κατ' αρχήν ως προς τη νεοελληνική ιστορία να επανασυγκροτήσουν τα πεδία των αντικειμένων τους, να ξαναφτιάξουν και να συνειδητοποιήσουν τις πηγές τους, να διαμορφώσουν τα εργαλεία ανάγνωσης των πηγών αυτών για να μπορούν να προχωρήσουν παραπέρα. Στο μέτρο που οι άνθρωποι πληθαίνουν, που ο αριθμός τους ανεβαίνει, και στο μέτρο που αυτά τα ρεύματα έρχονται σε επαφή και με δυσκολότερες εκφάνσεις του ιστοριογραφικού λόγου, τα *Annales* κυρίως, αλλά από αφετηρία μαρξιστική, [πραγματοποιείται] μια ενσωμάτωση της προβληματικής των *Annales* στο πεδίο της μαρξιστικής ιστοριογραφικής προβληματικής τους. Ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος λέει ότι μια φορά είχε πάει σ' ένα Συνέδριο αγροτικής ιστορίας στη Ν. Γαλλία, κι εκείνο που τον ρωτούσαν οι Γάλλοι σύνεδροι ήταν: «Μα τί στην ευχή, είσατε οι μόνοι ιστορικοί που μιλάνε ακόμα για πάλη των τάξεων». Δεν ξέρω αν καλώς ή κακώς μιλούσαμε για πάλη των τάξεων, αλλά τούτο δείχνει με μεγάλη ευκρίνεια τις αφετηρίες του συνόλου της ιστοριογραφίας. Και ήρθαν δίπλα στα *Annales* πολύ ευθύτερα—αλλά η γλωσσομάθεια όλων μας δεν βοήθησε σ' αυτό—οι μαρξιστικές σχολές γύρω από το “Past and Present” και άλλα πολλά.

Αυτό, συν τα αιτήματα που έθετε η εποχή και που προμοδοτούσαν τον προβληματισμό του ιστορικού. Η κοινωνία που ζήσαμε, κοινωνία εμφυλίου πολέμου, κοινωνία κρατών μη δίκαιου μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο, η κοινωνία της δικτατορίας της 21ης Απριλίου, έθετε στην ελληνική κοινωνία τα ερωτήματα των αιτιών - τα υπαινίχθηκε με μεγάλη σαφήνεια και πολύ κομψά χθες ο Σπύρος Ασδραχάς, δεν θα επιμείνω· αλλά, όλα αυτά τα ερωτήματα ξεκινούσαν από ένα πολιτικό ερώτημα, κατέληγαν σ' ένα πολιτικό πρόταγμα και οδηγούσαν σε συμπλήρωση των ερευνητικών πεδίων μέσα από τις ίδιες μεθοδολογίες, μεθοδολογίες με την έννοια των μεθοδεύσεων, όχι των συνολικών μεθόδων. Κι έτσι, ενώ σήμερα το πεδίο είναι τρομερά πιο πλούσιο απ' ό,τι μπορούσε να είναι το 1950, το 1960, το 1970 και μπορούμε να έχουμε δίπλα στις παραδοσιακότερες μορφές ιστορίας αναπτυγμένη σχολή οικονομικής ιστορίας, να έχουμε ιστορίες των γυναικών και ιστορίες των Εβραίων, ν' αρχίσουμε ν' αποκτούμε τώρα ιστορίες των μειονοτήτων, όλα αυτά δεν δημιουργούν ένα νέο ιστοριογραφικό σχήμα παρά μέσω υπερβάσεων και διορθώσεων της αφετηρικής ομάδας. Αυτή είναι η εντύπωσή μου και αν θέλετε, το συζητούμε στο τέλος.

Μέσα σ' όλα αυτά κι επειδή γίνεται -και δικαίως- πολύς λόγος για τον Κωνσταντίνο Δημαρά, θα έλεγα ότι όπως η ιστορικοποίηση του μαρξισμού ήταν ένα μέλημα και ένα κατάκτημα αυτής της ομάδας -αυτών των ομάδων που ξεκινούν, είπαμε, από το 1950, φουντώνουν μέσα στη δικτατορία και εκδηλώνονται από τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης-, όπως η επαναιστορικοποίηση του μαρξισμού ήταν ένα από τα αποκτήματα, η ενσωμάτωση του περιθωριοποιημένου Δημαρά στα θετικά της ελληνικής ιστοριογραφίας -ενώ μέχρι τότε θεωρείτο ένας καλός εκπρόσωπος, και της «μαύρης αντίδρασης» έχει γράψει ο Μιχάλης Παπαϊωάννου, αλλά εν πάση περιπτώσει της συντηρητικής αστικής ιδεολογίας-, η ενσωμάτωση του Δημαρά στα δικά μας ρεύματα είναι κι αυτό μια κατάκτηση· η επίδρασή του επάνω μας ήταν σαφώς καθοριστική· αλλά, συνήθως σ' αυτές τις επαφές υπάρχει ο διάλογος, κι ο διάλογος με τον Δημαρά, από τη στιγμή που κατάλαβε κι ο ίδιος ότι ο μόνος σύμμαχος του ορθολογισμού τον οποίον επρέσβευε είναι ο μαρξισμός ή οι αριστεροί ιστορικοί, ο διάλογος με τον Δημαρά ήταν και για μας, πιστεύω και για εκείνον, από τα πιο γόνιμα αποκτήματα της ιστοριογραφικής σκέψης στον αιώνα μας.

Απο εκεί και πέρα αρχίζει σε διάφορους τομείς η αναζήτηση και μέσω της μετακένωσης· δεν φευρίσκαμε πράγματα, διαβάζαμε πολύ και προσπαθούσαμε να χρησιμοποιήσουμε εργαλεία τα οποία θα βοηθούσαν τη δική μας κατανόηση του ελληνικού φαινομένου.

Δεν ασχοληθήκαμε με τη συνέχεια: χθες όλο το πρωινό καταναλώθηκε με τη συνέχεια. Μια παρατήρηση θα κάνω μόνο (δεν την έκανα χθες γιατί είχαμε εξαντληθεί όλοι στο τέλος): ότι η συνέχεια προϋποθέτει ιστορικούς που ασχολούνται με τη συνέχεια στην οντολογική της διάσταση. Όχι μόνο δεν υπήρξαν ιστορίες του ελληνικού έθνους στον 20ό αιώνα που να έχουν μία στοιχειώδη επιστημοσύνη, αλλά, αν παρατηρήσει κανείς καλά, δεν υπήρξαν, με εξαίρεση τον Βακαλόπουλο, ιστορίες του νέου ελληνικού έθνους: η μόνη απόπειρα που έχει αυτόν τον γενικό τίτλο, εκτός από πανεπιστημιακά και σχολικά εγχειρίδια, είναι η *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* του Κορδάτου, αλλά κι αυτή αρχίζει από το 1821. Η μη ύπαρξη, λοιπόν, της ιστοριογραφικής ενασχόλησης, [για το] τί είναι αυτός ο νέος ελληνισμός. Μας λένε τι σκέφτηκε ο ένας κι ο άλλος: παρά πολύ χρήσιμο: αλλά στο μέτρο που δεν υπάρχει η οντολογική διάσταση –ποιος ήταν ο τόπος, ποιοι ήταν οι άνθρωποι, τί θα πει τελικώς έθνος– αν το καλοπαρατηρήσει κανείς, όσοι μιλούν για έθνος μένουν σε ελαφρές παραλλαγές του σταλινικού ορισμού. Δεν έχει προβληματίσει την ελληνική ιστοριογραφία η έννοια του έθνους και η έννοια του νέου ελληνισμού εν τω συνόλω του, ως ιστοριογραφική απόπειρα, ως ιστοριογραφική πρόκληση. Ένας από τους λόγους θα πρέπει να είναι ότι συνειδητοποιήθηκε πάρα πολύ γρήγορα ότι, για να μπορέσουμε να φτάσουμε σε μια συνολική θέση που να λαμβάνει υπόψη της όλα αυτά τα στοιχεία, θα έπρεπε –έστω κι αν στον καλό αυτόν αγώνα χαθεί μια και δυο γενιές ως προς αυτό το αντικείμενο– να έχουν διερευνηθεί επί μέρους θέματα που ήταν τελείως ανεξερεύνητα. Δεν ξέραμε τί είναι ιστορική δημογραφία, παρότι υπήρχαν οι καταγραφές: δεν ξέραμε τί ήταν οι νεοελληνικοί πληθυσμοί κι εξακολουθούμε να μην ξέρουμε: εξακολουθούμε να θεωρούμε ότι διάφορα ιδεολογήματα παλαιού τύπου έχουν διαχρονική ισχύ.

Είδα χθες το βράδυ στην τηλεόραση τον κύριο Παρασκευαΐδη κι αυτά που έλεγε για τη μοναδικότητα του ελληνικού έθνους, του ελληνικού λαού, την υπεροχή του έναντι πάντων των άλλων, και αυτό το ακροατήριο, εκατοντάδες παιδιά που τον επευφημούσαν και τον χειροκροτούσαν, είναι μια εικόνα που δείχνει πόσο οι παλιές παραδόσεις, οι παραδοσιακότερες της ελληνικής κοινωνίας βραίνονται ακόμα σαν βαρίδια που μας τραβάνε προς τα κάτω. Και θα είχα εδώ να πω ότι, αν σε κάποιο σημείο εμφανίστηκε άλλου τύπου ιστορική προσέγγιση, εμφανίστηκε μέσα από δύο πράγματα: ένα, μέσα από την οργιαστική άνθηση του νεορθόδοξου ιστορικού και ιδεολογικού ρεύματος απ' τη μια μεριά και, δεύτερο, μέσα από την ανάδειξη, κυρίως με αφετηρία ή τουλάχιστον στα χρόνια του Μακεδονικού, μιας νέας εθνικιστικής σχολής. Πράγματα που σταδιακά υποχωρούσαν κάτω από την πρό-

οδο των ιστορικών σπουδών άρχισαν να ξαναγίνονται κοινοί τόποι της νεο-ελληνικής συνείδησης, της νεοελληνικής κοινωνίας.

Ένας από τους τρόπους, μία από τις μεθοδεύσεις που βοήθησαν στη νέα ανάπτυξη των νεοελληνικών σπουδών είναι η εισαγωγή ποσοτικών μεθόδων, όχι η εισαγωγή της ποσοτικής μεθόδου στην ιστορία – καλά έκανε και μου το υπενθύμισε σε μια εποχή που το είχα παρακάνει ο Σπύρος Ασδραχάς, στα παλαιότερα χρόνια των μετρήσεων: μετρήσεις στην οικονομία, μετρήσεις στη δημογραφία· εγώ έχω χρησιμοποιήσει μεταφράζοντας τον όρο ενός πολύ συντηρητικού αλλά πολύ σπουδαίου γάλλου ιστορικού, του Chaunu, το ποσοτικό στον τρίτο βαθμό, δηλαδή το ποσοτικό στην τρίτη δύναμη. Το ποσοτικό στην τρίτη δύναμη τί μας βοήθησε να δούμε; Κατ' αρχήν μας ανάγκασε να φτιάξουμε σειρές· εκεί που η ιστοριογραφία ήταν μια σειρά εμπρεσιονιστικών απόψεων περί πραγμάτων, μας ανάγκασε να την αναστοχαστούμε ανασυγκροτώντας σειρές που θα μας επέτρεπαν να καταλάβουμε τη λειτουργία των κοινωνικών σχηματισμών. Στο επίπεδο της πνευματικής και της πολιτισμικής ιστορίας οι σειρές επιχειρήθηκαν προς πάρα πολλούς τομείς; και στο επίπεδο των νοοτροπιών και στο επίπεδο των λεξιλογικών αναλύσεων, δεν μας έδωσαν πάντα συνθετικά έργα –τα περιμένουμε– αλλά δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για να φτάσουμε στα συνθετικά έργα.

Θα πω ένα παράδειγμα και θα τελειώσω εδώ: στις δικές μου δουλειές χρησιμοποίησα το ποσοτικό στοιχείο για να μετρήσω την πνευματική παραγωγή και τη δεκτικότητα της ελληνικής κοινωνίας: σειρές βιβλίων, να μετρήσουμε τα βιβλία. Δεν θέλω να πω ότι εγώ το άρχισα αυτό· αυτό μορφοποιείται στα δικά μας χρόνια και μπαίνει και στις μεταγενέστερες εκδόσεις της ιστορίας του Δημαρά. Τί βιβλία εξεδίδοντο; Να τα μετρήσουμε. Αν τα μετρήσουμε και τα κατατάξουμε ειδολογικά, τί εικόνα πνευματικής παραγωγής δίνετα; Τα χειρόγραφα, τα οποία έχουν ίση δύναμη με τα βιβλία, ίση διάδοση και μεγαλύτερη ίσως στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, πόσα είναι και τί περιέχουν; Αυτά τα βιβλία σε πόσα αντίτυπα βγαίνουν και σε ποιους πληθυσμούς απευθύνονται; Οι συνδρομητές των βιβλίων – σήμερα έχω φτάσει σ' ένα εφιαλτικό πρόγραμμα, που δεν ξέρω καλά καλά πώς να το κυριαρχήσω, όπου είναι στον κομπιούτερ εννιακόσιες τόσες χιλιάδες ονόματα· φτιάχνουν δηλαδή μια μελέτη πνευματικής αγοράς πολυδύναμης. Πού μας οδήγησαν όλα αυτά; Μας οδήγησαν και για τα θέματα της πολιτισμικής ιστορίας να εισαγάγουμε μετρήσιμα ποσά, να κάνουμε συγκρίσεις και να καταλάβουμε. Εγώ προσωπικά κατάλαβα πάρα πολλά· θα πω ένα μόνο: κατάλαβα ότι αυτή η ιστορία, η ανοδική, του νεοελληνισμού, που ξεκινάει από τη βαρβαρότητα της δουλείας και, μέσα από μια ανοδική πορεία, περνώντας από τον ελληνικό Διαφωτισμό, κορυφώνεται σ' ένα σύγχρονο

μοντέρνο κράτος, είναι ένας από τους μύθους τους οποίους δεν έχουμε καταρρίψει ακόμα. Και ότι ο ελληνικός Διαφωτισμός, με όλο τον δυναμισμό, με όλη την πρωτοτυπία, όλα τα μέτωπα τα καλά που άνοιξε, στάθηκε ένα πολύ μειοψηφικό φαινόμενο, όπως συνάγεται απ' όλες τις δυνατές μετρήσεις, το οποίο έδωσε τον τόνο και την τονικότητα σε μια εποχή, αλλά την ώρα της σύγκρουσης δεν μπορούσε παρά να υποχωρήσει.

Απ' την ανάσχεση του Διαφωτισμού φτάσαμε στον κύριο Χριστόδουλο.

Philippe Iliou

RENOUVELLEMENTS HISTORIOGRAPHIQUES

LE LIVRE, LES LECTEURS, LA LECTURE :

LE QUANTITATIF AU TROISIÈME DEGRÉ

(RÉSUMÉ)

L'auteur fait un bilan global des orientations et des acquis de l'historiographie grecque pendant la deuxième moitié du XXème siècle, ainsi que de l'impact, modéré, du renouvellement thématique sur la restructuration méthodologique de la recherche historique centrée sur les composantes de l'histoire de la Grèce moderne. Tout en insistant sur l'apport de la pensée marxiste ou marxisante, il souligne les caractéristiques qui la globalisent et la différencient : d'une part, la primauté du politique, voire la subordination à de schémas explicatifs d'envergure générale et par définition abstraits ; d'autre part, la démarche positiviste d'historiens influencés par le marxisme, ainsi que par ses implications politiques. Tout ceci se réfère aux prémisses, mais aussi aux caractères originaux du renouvellement historiographique et de ses connotations explicatives : toutefois, bien que ces convergences et divergences pourraient aboutir à une réorientation méthodologique, elles n'ont pas contribué, pour l'essentiel, qu'à l'élargissement, notoire, des terrains d'observation de l'historien ; la rupture méthodologique, en tant que fait collectif, n'a pas eu lieu. Les renouvellements des perspectives, ainsi que l'élargissement des champs d'observation "n'ont pas créé un nouveau schéma historiographique qu'à travers les dépassements et corrections" des vues et acquis du groupe initial de ces historiens, adeptes de l'une ou de l'autre conception historiographique.

En se référant à la question de la continuité historique, il souligne les défauts d'une démarche qui laisse de côté le substrat ontologique de l'histoire et privilégie le discours sur celle-ci ; il en va de même avec la définition de l'"hellénisme moderne", bien que les contributions partielles ou spécifiques ont ouvert la voie vers une compréhension globale et offrent certaines des prémisses d'une synthèse à la fois pragmatique et interprétative. Une de ces prémisses consiste dans l'application des méthodes quantitatives, particulièrement dans le domaine du culturel : elles ont permis de mesurer et pondérer les permanences et rendre la place qu'elles méritent aux ruptures. Les premières accusent une résistance latente mais aussi exaspérée : elles sont illustrées dans le mouvement néo-orthodoxe et les exaltations nationalistes qui influent encore sur les interprétations de l'histoire grecque moderne.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΝΟΟΤΡΟΠΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ ΣΤΗΝ ΟΝΟΜΑΤΟΘΕΣΙΑ

Προσπαθώντας να προσδιορίσω το αντικείμενο της σημερινής ανακοίνωσης θα το τοποθετούσα πρώτα-πρώτα ανάμεσα σε δύο χαρακτηριστικές διατυπώσεις: του ολλανδού ιστορικού Johan Huizinga, στα 1919 η πρώτη, “L’illusion même dans laquelle ont vécu les contemporains a la valeur d’une vérité”¹ και του Jacques Le Goff η δεύτερη, στα 1974, όταν ανέλαβε να περιγράψει ένα (νέο αντικείμενο), μία έννοια-κλειδί της λεγόμενης (καινούργιας ιστορίας), τιτλοφορώντας τη μελέτη του “Les mentalités. Une histoire ambiguë”². Ονειροπόλημα, αυταπάτη (;) λοιπόν, που έχει ωστόσο την αξία μιας αλήθειας, από τη μια, ιστορία «διφορούμενη» από την άλλη. Αναφέρομαι προφανώς στις νοοτροπικές στάσεις (attitudes mentales) των κοινωνιών που αποτέλεσαν και αυτές αντικείμενο έρευνας της ιστορικής επιστήμης, όταν δημιουργήθηκε μία κριτική στάση απέναντι στη συμβατική ιστοριογραφία και συνειδητοποιήθηκε η ανεπάρκεια της ιστορικής επιστήμης να κατανοεί επαρκώς μία εποχή. Η αποκλειστική ενασχόληση με τα σημαντικά γεγονότα ή τις μεμονωμένες προσωπικότητες αντικαταστάθηκε τότε σε μεγάλο βαθμό από το ενδιαφέρον –το επηρεασμένο από την ανθρωπολογία και τις νέες επιστήμες του ανθρώπου γενικότερα– για τα συλλογικά σώματα και την εκάστοτε συλλογική τους έκφραση στη «δομή» και τη «μακρά διάρκεια». Έτσι έρχεται στο προσκήνιο η οικονομική και κοινωνική ιστορία.

Οι νοοτροπικές στάσεις επικράτησε να αποκαλούνται με τον γενικό όρο νοοτροπίες (Les mentalités) και αντιμετωπίστηκαν αρχικά ως μία όψη της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας: επακόλουθα, απέκτησαν, θεωρήθηκε

1. Johan Huizinga, *Le Déclin du Moyen Âge*, γαλλ. μτφρ. 1932 από την ολλανδική έκδοση (Haarlem, 1919), επανέκδοση, Παρίσι 1967.

2. Jacques Le Goff, “Les mentalités. Une histoire ambiguë”, *Faire de l’Histoire*, τ. 3, *Nouveaux objets*, Παρίσι, Gallimard, 1974, σ. 76-94 (σ. 92-94 Βιβλιογραφία). (Ελλ. μτφρ. Κλάρη Μιτσουτάκη, *Το έργο της ιστορίας*, τ. 1, Αθήνα, Ράππας, 1975, μέρος τρίτο: Καινούργια αντικείμενα, «Οι νοοτροπίες: μια διφορούμενη ιστορία», σ. 316-338.)

μάλιστα ότι κατέλαβαν δυναμικά, την αυτονομήσή τους και αποτέλεσαν έναν από τους ουσιώδεις προσανατολισμούς της «καινούργιας ιστορίας». Γίνεται τότε πια λόγος για «Ιστορία των νοστροπιών»³, που στη συνέχεια θα ταυτιστεί με την πολιτισμική ιστορία⁴. Ωστόσο, καθώς το πεδίο της διευρύνεται και συχνά, με τον χρόνο, αναπροσανατολίζεται, παραλλάσσει, και ο ορισμός λαμβάνει διάφορες προσωινμίες, όπως λ.χ. ιστορική ψυχολογία, κοινωνικο-πολιτισμική ιστορία, ιστορική ανθρωπολογία⁵. Είναι φανερό ότι στον ιστορικό αυτό κλάδο και το ερευνητικό του περιεχόμενο συνεχίζει να ενυπάρχει κάποια ασάφεια. Μια ερμηνευτική διατύπωση στο θέμα θα μπορούσε να ήταν και η ακόλουθη: ότι δηλαδή η ιστορία των νοστροπιών δεν φαίνεται να αποτελεί μία παράλληλη ιστορία με εκείνες της «νέας ιστορίας», και ακόμα λιγότερο της συμβαντολογικής ιστορίας. Θα έλεγα ότι αποτελεί μία «εγκάρσια» ιστορία, δηλαδή ακριβέστερα ένα νέο ερωτηματολόγιο, μια άλλη «οπτική», έναν νέο τρόπο ερμηνείας, που ταιριάζει σε πολλές προσεγγίσεις και μάλιστα τις κατευθύνει και τις εμπλουτίζει. Ίσως πια σε όλες τις προσεγγίσεις, αφού, όπως έχει διαπιστωθεί, η επιστροφή –στις περιπτώσεις βέβαια που μπορούμε να μιλήσουμε για επιστροφή, και όχι για συνέχεια– της συμβαντολογικής ιστορίας, της πολιτικής ιστορίας, της βιογραφίας συνοδεύεται σήμερα πια από μία νέα, ανανεωμένη προβληματική⁶. Η υπόθεση αυτή είναι προς συζήτηση.

Όσο για τον ίδιο τον όρο «νοστροπίες», ο Jacques Le Goff, ενώ επισημαίνει τη μεγάλη επιτυχία και επίδρασή του στη διαδικασία της ιστοριογραφίας,

3. Georges Duby, “Histoire des mentalités”, *L’Histoire et ses méthodes*, sous la direction de Charles Samaran, “Encyclopédie de la Pléiade”, 11, Παρίσι, Gallimard, 1961, σ. 937-966, (ελλ. μτφρ. Ελένη Στεφανάκη, *Ιστορία και μέθοδοί της*, τ. Β’, τχ. 3, Αθήνα, MIET, 1988, σ. 237-278)· R. Mandrou, “L’histoire des mentalités”, *Encyclopaedia Universalis*, τ. 8, Παρίσι, 1968· Philippe Ariès, “L’histoire des mentalités”, *La nouvelle histoire*, sous la direction de Jacques Le Goff, Roger Chartier et Jacques Revel, *Les encyclopédies du Savoir modernes*, Παρίσι 1978, σ. 402-422. Το άρθρο του Ariès ξαναδημοσιεύτηκε το 1988, βλ. υποσ. 6.

4. Βλ. Philippe Ariès, *ό.π.*, (1978), σ. 405 και (1988), σ. 170: “Il y avait donc alors, d’un côté, l’histoire traditionnelle et, de l’autre, l’histoire sociale qui comprenait à la fois l’histoire économique et l’histoire culturelle, dite désormais des mentalités”.

5. Roger Chartier, λήμμα “Outillage mental”, *La nouvelle histoire*, *ό.π.*, σ. 452. Για «ιστορική ανθρωπολογία» κάνει λόγο η Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Ιστορία και Ανθρωπολογία», *Σύγχρονα Θέματα τχ.* 35-36-37 (Δεκέμβριος 1988), 230-232 και για «ιστορικο-ποίηση των κοινωνικών επιστημών» ο Σπ. Ασδραχάς, στο ίδιο τεύχος, σ. 94.

6. Υπό τη διεύθυνση του Jacques Le Goff ξαναεκδόθηκαν σε ένα τομείο τα δέκα κύρια άρθρα της προηγούμενης έκδοσης (βλ. υποσ. 3) με τον ίδιο τίτλο *La nouvelle histoire*, Παρίσι, Éditions complexes, 1988· βλ. «Εισαγωγή της νέας έκδοσης», σ. 15-17.

επαναλαμβάνει την ανησυχία του για το περιεχόμενό του: «Θα περιοριστώ εδώ να υπενθυμίσω», σημειώνει, «ότι αυτή η ασαφής, διαφορούμενη, και ενίοτε ανησυχητική έννοια της 'νοοτροπίας', όπως και πολλοί ασαφείς όροι, είναι μία από εκείνες που κινητοποιήσαν στα πρόσφατα χρόνια τον χώρο της ιστορίας και έφεραν ένα αντίρροπο, μάλιστα ένα επιθυμητό αντίρροπο. Οι νοοτροπίες έδωσαν φυσήματα ανέμου (bouffées) στην ιστορία»⁷. Δέκα χρόνια αργότερα, συμπληρώνοντας όσα είχε αναφέρει ήδη, ο ίδιος ιστορικός θα σημειώσει ότι «η ιστορία των νοοτροπιών, μία επιτυχία της καινούργιας ιστορίας, [προερχόμενη] από μία έννοια της οποίας έγινε μερικές φορές κατάχρηση, υπήρξε πολύ παραγωγική»⁸. Αξίζει να επισημανθεί αυτή η αντίφαση: οι νοοτροπίες, οι κατ' εξοχήν δυνάμεις της στασιμότητας και της ακινησίας έδωσαν ώθηση στη μελέτη της ιστορίας.

Ο Michel Vovelle, ιστορικός, διαμορφωμένος, όπως τονίζει ο ίδιος, με τις μεθόδους των μαρξιστικών προσεγγίσεων, από κάποια στιγμή και πέρα θα δεχθεί ότι η ιστορία των νοοτροπιών «έχει κερδίσει την υπόθεση» (a cause gagnée), πάντως στη Γαλλία και μερικώς σε άλλες χώρες: θα φτάσει μάλιστα να την αποκαλέσει ατμομηχανή της ιστορίας –έκφραση πολύ πιο τονισμένη από τα «φυσήματα ανέμου» του Le Goff– η οποία, όπως σημειώνει, μοιάζει να έχει εκθρονίσει την οικονομική ιστορία, και μάλιστα την κοινωνική ιστορία⁹. Βαθεία είναι η πίστη του ότι η ιστορία αυτή δεν αποτελεί απλά μια μόδα, μια περαστική ιστορική προσέγγιση, αλλά «μία πραγματική ανάγκη, που έχει διανοίξει ένα νέο, πολύ εύφορο πεδίο ερευνών, πεδίο που κατανοεί τους ανθρώπους μέσα από τα συνειδητά ή όχι κίνητρά τους και από τις στάσεις που τα παρατείνουν»¹⁰.

Όπως είναι γνωστό η νέα προσέγγιση της ιστορίας στο πεδίο των νοοτροπιών ανήκει στους γάλλους ιστορικούς της λεγόμενης Σχολής των *Annales*. Είναι αυτοί που κυρίως πρωτοστάτησαν στον χώρο, προσπάθησαν συστηματικά να προσδιορίσουν το περιεχόμενό του και ν' αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες και τις αντιστάσεις που αντιμετώπισε το καινούργιο. Γιατί, πέρα από ορισμένους πρωτοπόρους, που παρέμειναν κάπως παραμερισμένοι ώσπου να τους ξαναανακαλύψει η ιστορική έρευνα –«ανεξάρτητες και μοναχικές προσω-

7. Jacques Le Goff, "L'histoire nouvelle", *La nouvelle histoire*, ό.π. (υποσ. 3), σ. 233 και έκδοση του 1988, σ. 58.

8. Σε συμπληρωματικές υποσημειώσεις του στην έκδοση του 1988, σ. 74.

9. Michel Vovelle, *Ideologies et Mentalités*, Παρίσι 1982, σ. 86-87.

10. Στο ίδιο, σ. 99: "mais un besoin réel : et qu'elle ouvre un nouveau champ d'enquêtes extrêmement fécond, celui qui saisit les hommes dans leurs motivations conscientes ou non, et dans les attitudes qui les prolongent".

πικότρητες), ονομάζει ο Ariès τον Johan Huizinga, τον Ιταλό Mario Praz και τον Γερμανό Norbert Elias¹¹, οι συμπεριφορικές επιστήμες στον αγγλοσαξονικό κόσμο και ιδιαίτερα στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπως έχει διαπιστωθεί, κράτησαν τις αποστάσεις τους από την ιστορία¹².

Αντίθετα στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, η ιστορική επιστήμη μπουλιασμένη, όπως ήδη αναφέρθηκε, από τις νέες επιστήμες του ανθρώπου, περιέλαβε για τα καλά στην οπτική της το συλλογικό, το ψυχολογικό, την καθημερινότητα, διαμορφώνοντας συνακόλουθα το αναγκαίο ερωτηματολόγιο για την αναζήτηση και γνώση του τρόπου σκέψης και της ψυχικής διάθεσης των ανθρώπων μιας δεδομένης εποχής. Γίνεται λόγος τότε για τα νοητικά εργαλεία (*ouillage mental*), το λεξιλόγιο, τη χρήση των λέξεων, για την αισθητικότητα–ευαισθησία (*sensibilité*), για τις συλλογικές αντιλήψεις, τις συλλογικές στάσεις και συμπεριφορές, τις συλλογικές συνειδήσεις (υποσυνείδητο, ασυνείδητο), το φαντασιακό ή νοησιακό (*l'imaginaire*), τα σύμβολα, χωρίς να εξαιρούνται οι βιολογικές πλευρές. Μ' ένα λόγο συμπεριλαμβάνεται η όλη στάση του ανθρώπου απέναντι στη ζωή και τον θάνατο, στον χώρο και τον χρόνο και στις ποικίλες της εκφάνσεις. Στην προσέγγιση αυτή πρωτανεύει η έννοια του «συλλογικού», το πέρασμα δηλαδή από το ατομικό στο συλλογικό, από την ιδιαιτερότητα στις κανονικότητες, από το εξαιρετικό στους μέσους όρους, είτε με ποσοτικές προσεγγίσεις είτε με ποιητικές.

Στην ελληνική ιστοριογραφία η λεγόμενη ιστορία των νοοτροπιών, όπως την οριοθετήσαμε, κάνει εμφανή την παρουσία της στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και πιο δυναμικά στη δεκαετία του 1980, έχοντας ως κύριους φορείς ή «μεταφορείς» τους έλληνες ιστορικούς που σπούδασαν στη Γαλλία. Όμως πριν αναφερθούμε στη σχετική ιστοριογραφία, πριν φτάσουμε στην ονομα-

11. Philippe Ariès, *ό.π.*, σ. 404 (1978), σ. 169 (1988).

12. Γκέοργκ Ίγκερς, *Νέες κατευθύνσεις στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, μτφρ. Βασίλης Οικονομίδης, Αθήνα 1991, σ. 105 (αγγλική έκδοση, 1984). Προσεγγίσεις στο πεδίο αυτό περιέχονται στον συλλογικό τόμο που εκδόθηκε το 1982 στις Ηνωμένες Πολιτείες με τίτλο *Modern European Intellectual History. Reappraisals and Perspectives*, εκδ. Dominick La Capra και Steven L. Kaplan (Cornell University Press 1982), που περιλαμβάνει μεταφρασμένες μελέτες γάλλων ιστορικών όπως, λ.χ., στην εργασία του R. Chartier, “Intellectual History or Sociocultural History?” το κεφάλαιο “History of Mentalities/History of Ideas”. Σε μια προσπάθεια καταγραφής της σύγχρονης ελληνικής ιστοριογραφίας και του εντοπισμού των σιωπών και των κενών, η οποία πραγματοποιήθηκε το 1982 από έλληνες κοινωνικούς επιστήμονες που είχαν σπουδάσει στις Ηνωμένες Πολιτείες, το πεδίο των νοοτροπιών δεν φαίνεται να επιστημάνθηκε ως ζητούμενο της ελληνικής ιστοριογραφίας, βλ. A. Lily Macrakis – P. N. Diamandouros (εκδ.), *New Trends in Modern Greek Historiography*, MGSA Occasional Papers-1, Hannover, NH 1982.

τοθεσία, θα πρέπει να παρακολουθήσουμε κάπως την πορεία της διαμόρφωσής της μέσα στον χρόνο. Τίθεται, λοιπόν, πρώτα-πρώτα το ερώτημα: απουσίαζε εντελώς στα προηγούμενα χρόνια αυτή η οπτική, η «παρατήρηση»; Επιγραμματικά θα μπορούσε να απαντήσει κανείς ότι δεν ήταν απύσχα η οπτική απλώς, αναφορικά με τις πηγές, δεν είχε διαμορφωθεί από τον ιστορικό το αναγκαίο ερωτηματολόγιο. Το ερωτηματολόγιο που θα διερευνούσε τις πηγές ως προς την έκφραση των συλλογικών σωμάτων, και ιδίως εκείνων των ομάδων που δεν άφησαν ευδιάκριτα ίχνη τους στο πέρασμα του χρόνου, αφού ο γραπτός λόγος δεν τους ήταν προσιτός. Έτσι, ενώ το πρωτογενές τεκμηριωτικό υλικό, ο γραπτός λόγος κάθε είδους, υπήρχε, έπρεπε τα ερωτήματα να τεθούν διαφορετικά για να προσφέρουν τις αναγκαίες απαντήσεις: επί πλέον χρειαζόταν να γίνει μια τεκμηριωτική διεύρυνση. Να εντοπιστούν και να χρησιμοποιηθούν γραπτά τεκμήρια άλλου είδους, που δεν είχαν ως τότε επισύρει το ενδιαφέρον του ιστοριοδίφη, αφού κατά την επικρατούσα αντίληψη δεν υπηρετούσαν, φανερά τουλάχιστον, την εθνική ιστοριογραφία. Έτσι, λ.χ., λογίων-λογίων φεττέρια και κατάστιχα, μαθητολόγια και άλλα παρόμοια ντοκουμέντα θεωρούμενα μικρότερης, αν όχι και μηδαμινής, σημασίας-βραχέα χρονικά, ενθymήσεις- αποτελέσαν καινούργιες ιστορικές πηγές. Κοντά σε αυτά ήρθαν να προστεθούν ο προφορικός λόγος (τραγούδια, ανέκδοτα, μύθοι), η εικονογραφία, ο υλικός κόσμος, τα αντικείμενα στο σύνολό τους. Με έναν λόγο όλος ο περιβάλλων χώρος χρησιμοποιήθηκε ως τεκμηριωτικό υλικό για να ανιχνευθούν τα νέα ζητούμενα.

Παρ' όλο που, όπως έχει συχνά επαναληφθεί, η ελληνική ιστοριογραφία του 19ου αι., και ακόμα του 20ού, υπηρετώντας τις ανάγκες της εθνικής ολοκλήρωσης, ακολούθησε, ως τα πρόσφατα χρόνια, με ελάχιστες εξαιρέσεις, την παραδοσιακή ιδεαλιστική γραφή¹³ -αποτελώντας η ίδια, σήμερα, θα λέγαμε παρενεθικά, αντικείμενο μελέτης της ιστορίας των νοοτροπιών-, είναι, ωστόσο, δυνατόν να ανιχνευθούν στοιχεία που οδηγούν στο συμπέρα-

13. Βλ. Α. Λ. Macrakis - Ρ. Ν. Diamandouros, *ό.π.*: Hélène Belia, "La formation de la pensée historique en Grèce pendant le XIXe et le XXe siècle", *Ελληνικές ανακοινώσεις στο Ε' Συνέδριο Σπουδών ΝΑ Ευρώπης, Βελιγράδι 11-17 Σεπτ. 1984*, Αθήνα 1985, σ. 11-19. Έκτοτε η νέα οπτική της ιστοριογραφίας του νεότερου ελλητισμού, τα σύγχρονα ρεύματα, οι καθυστερήσεις, η μετακένωση και οι υποδοχές έχουν συχνά γίνει αντικείμενο συζητήσεων, συνεντεύξεων και αυτοτελών ή συνοπτικών δημοσιευμάτων σε περιοδικά. Χαρακτηριστική είναι η εμφάνιση από τη δεκαετία του 1980 νέων περιοδικών που φέρουν στον τίτλο τους αποκλειστικά τον όρο ιστορία (*Τα Ιστορικά* 1981-, *Τστωρ*, περιοδική ιστορική έκδοση, 1990-, *Historiein. A review of the past and other stories*, 1999-), που καλλιέργησαν γενικά τη «νέα ιστορία» και όπου «οι νοοτροπίες» παίρνουν ξεχωριστή θέση.

σμα πως η ιδεαλιστική θεώρηση είχε αρχίσει να αλλάζει. Συνειδητά ή και ασυνειδητά. Οι αναζητήσεις για την «αντικειμενική ιστορική αλήθεια» και οι ποικίλες ερμηνείες δεν εθεωρούντο επαρκείς για να κατανοηθεί σε βάθος το παρελθόν. Βέβαια, στην όλη αυτή εξελικτική πορεία της ιστορικής οπτικής, την οποία περιγράψαμε παραπάνω, δεν πρέπει να λησμονούμε την αρχική, σημαντική συμβολή και επίδραση παλαιότερων ιστορικών, του Voltaire, ιστορικού ο οποίος με το έργο του *Esquisses sur les mœurs* άνοιξε τον δρόμο για τη μελέτη του ανθρώπου στο σύνολό του. Του Edward Gibbon και στη συνέχεια των Thomas Macaulay και Jules Michelet, που ακολούθησαν τον καινούργιο δρόμο, ανανεώνοντας τον καθιερωμένο τρόπο της ιστορικής αφήγησης. Έναν δρόμο που είχε γίνει γνωστός και στο ελληνικό λόγο κοινό στον φθινόθα 19ο αιώνα. Ο Εμμ. Ροΐδης το επισημαίνει όταν θα αναλάβει να μεταφράσει στα ελληνικά το έργο του Μακώλεϋ. Στον Πρόλογο του αναφέρεται με μεγάλη οξυδέρκεια στη νέα προσφορά του άγγλου συγγραφέα, που οφείλει τη δημοτικότητά του στη δεξιοτεχνία με την οποία επέτυχε («να αναμίξει»), όπως σημειώνει, «μετά της αφηγήσεως των ιστορικών γεγονότων και της μελέτης των πολιτικών ζητημάτων, αξίας καλλιτέχνου τόπων, ηθών και εθίμων περιγραφάς, παντοία ανέκδοτα, λεπτοτάτας ψυχολογικάς αναλύσεις και ακριβείς περί παντός πράγματος πληροφορίας, αναδεικνυόμενος συγχρόνως πολιτικός ανήρ, οικονομολόγος, φιλόλογος, στατιστικός, ηθολόγος και νομομαθής». Δεν περιορίζεται ο ιστορικός, προσθέτει ο Ροΐδης, στην απλή αφήγηση πολέμων και επαναστάσεων, δυναστικών μεταβολών και λοιπά της πολιτικής ζωής, αλλά προσπαθεί να παρουσιάσει «την ακριβή εικόνα του όλου βίου των παρωχημένων γενεών»¹⁴.

Την πορεία της ελληνικής ιστοριογραφίας προς αυτήν την κατεύθυνση έρχεται να συνδράμει η ελληνική λαογραφική επιστήμη, όπως διαμορφώθηκε μέσα από το έργο του Νικόλαου Πολίτη. Έργο που ξεκίνησε –παρακινημένος από τον Ροδοκανάκειο Διαγωνισμό– με αρχαιογνωστικό και συγκριτικό προσανατολισμό, τον οποίο είχε καλλιεργήσει το ρομαντικό κλίμα της εποχής, αναζητώντας να αποδείξει και να τεκμηριώσει την αδιάσπαστη ενότητα της ιστορίας του ελλητισμού¹⁵. Ωστόσο, ο Πολίτης δεν περιορίστηκε στην «εθνική

14. Μακώλεϋ, *Ιστορία της Αγγλίας*, μτφρ. Εμμ. Ροΐδης, τ. 1, 1898, σ. 1, βλ. Γιάννης Βλαχογιάννης, *Ιστορική Ανθολογία*, επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Εστία: Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 2002, Εισαγωγή, σ. 22-23 και Εμμ. Ροΐδης, *Απαντα*, φιλολογική επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, τ. 5, Αθήνα, Ερμής, 1978, σ. 267.

15. Νεότατος, και μόνος υποψήφιος, ο Ν. Γ. Πολίτης βραβεύθηκε στον Ροδοκανάκειο Διαγωνισμό (πρόεδρος της κριτικής επιτροπής ήταν ο Κων. Ανώπιος) που είχε ως στόχο να συλλεγούν και να καταγραφούν τα σύγχρονα ελληνικά ήθη και έθιμα και να παραβλη-

διάσταση της λαογραφίας»· όπως επισημαίνει η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, κατόρθωσε να τη συνδυάσει «με την υπερεθνική και πανανθρώπινη διάσταση της σύγχρονης του εθνολογίας»¹⁶.

Στο βιβλίο του *Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Ελλήνων*, ο Πολίτης επιχειρώντας και αυτός να ανασκευάσει τις θεωρίες του Fallmerayer, θα διατυπώσει πρώτα-πρώτα την άποψή του όσον αφορά στη συγγραφή της ιστορίας ενός έθνους. Δεν συνίσταται η συγγραφή μόνο στην αφήγηση των πιο σημαντικών γεγονότων που το επηρέασαν. Χρειάζεται επίσης, τονίζει, να υπάρξει ακριβής και λεπτομερειακή γνώση του χαρακτήρα και του πνεύματος του έθνους, γνώση η οποία συντελεί στην κατανόηση των αιτίων και αποτελεσμάτων των γεγονότων που περιγράφονται και στη διαλεύκανση ενδεχόμενων αμφισβητούμενων ιστορικών ζητημάτων¹⁷. Χαρακτήρας και πνεύμα του έθνους, λοιπόν, δύο στοιχεία που θα τα αναζητήσει μέσα από την προφορική παράδοση, τα ήθη και έθιμα, τις παραδόσεις, τις προλήψεις και δεισιδαιμονίες. Βρισκόμαστε στα πρώτα βήματα όπου αντιμετωπίζεται η σύζευξη της ιστορίας με τη λαογραφία. Κάτι παρόμοιο είχε επιχειρήσει λίγες δεκαετίες πριν και ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος με τα *Άσματα Δημοτικά*. Αναζητώντας, όπως και ο Michelet, το πνεύμα του λαού μέσα από τα τραγούδια του, θέλησε να τα χρησιμοποιήσει για να στηρίξει τη θέση του σχετικά με τον εθνικό χαρακτήρα της συλλογικής μνήμης του ελληνικού λαού από την Άλωση και πέρα¹⁸. Ουσιαστικά διερευνούσε τον συναισθηματικό του κόσμο, τις ιδέες, εν τέλει τις συλλογικές νοοτροπίες, όπως θα λέγαμε σήμερα.

Προδιάθεση για να συμπεριλάβει στο ιστορικό του σύγγραμμα¹⁹ την «πνευματική και υλική εργασία», με άλλα λόγια τις θητικές και υλικές εκδηλώσεις του ελληνικού λαού είχε και ο Επαμεινώνδας Κυριακίδης, που ανέλαβε να συνεχίσει την ιστορία του Κων. Παπαρρηγόπουλου ως τη σύγχρονη του εποχή. Το δίτομο έργο του το κυκλοφόρησε στα 1892, χωρίς, ωστόσο, να μπο-

---

θούν με όσα διέσωζαν οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς στα κείμενά τους, πβ. το δημοσίευμά του *Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Ελλήνων. Τόμος πρώτος Νεοελληνική Μυθολογία*, Αθήνα 1871.

16. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 31986, σ. 99.

17. *Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Ελλήνων*, ό.π., Πρόλογος, σ. α'.

18. Για το θέμα αυτό πβ. τώρα την πρόσφατη διδακτορική διατριβή του Ιωάννη Κουμπουρλή, *Recherches sur la formation de l'histoire nationale grecque : L'apport de Spyridon Zabelios (1815-1881)*, Παρίσι 2002.

19. *Ιστορία του συγχρόνου ελληνισμού, από της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας, 1832-1892*, Αθήνα 1892, 2 τ.

ρέσει να εκπληρώσει ικανοποιητικά τον στόχο που είχε θέσει²⁰. Έλειπαν, άλλωστε, ακόμα οι αναγκαίες επεξεργασμένες πηγές. Αντίθετα, εντοπισμό πηγών και επεξεργασία τους ανέλαβαν, ο καθένας από τη μεριά του και με τον τρόπο του, ο Μανουήλ Γεδεών και ο Γιάννης Βλαχογιάννης. Με τις συστηματικές και εξονυχιστικές τους έρευνες σε χώρους ως τότε ανεξερεύνητους και σε υλικό που φάνταζε συχνά ασήμαντο και υποβαθμισμένο για μια εθνική ιστοριογραφία, πλησίασαν με αποτελεσματικότητα την ψυχή και την καθημερινότητα του ελληνικού λαού. Δεν χρειάζεται να επαναλάβω εδώ όσα έχει επισημάνει ο Φίλιππος Ηλιού για τον «πρόδρομο» της μοντέρνας ιστοριογραφίας, όπως αποκάλεσε τον Μανουήλ Γεδεών, και για «τον πρωτοποριακό χαρακτήρα των ζητήσεων και της προβληματικής του»²¹. Ζώντας από μέσα, σε καθημερινή βάση, τον θεσμό του Οικουμενικού Πατριαρχείου, μελετώντας το σωζόμενο χειρόγραφο και έντυπο υλικό και, ταυτόχρονα, καταγράφοντας την προφορική παράδοση, ο Γεδεών επέτυχε να δώσει μία εις βάθος εικόνα του ισχυρού αυτού θεσμού με τις ποικίλες διαστάσεις του, τις εκκλησιαστικές, τις πολιτικές, τις διοικητικές και τις οικονομικές. Παράλληλα ανέδειξε την «πνευματική κίνηση του γένους», του ελληνικού συλλογικού σώματος δηλαδή, κατά τον 18ο και 19ο αιώνα, χωρίς να αφήσει κατά μέρος –επεδίωξε μάλιστα μεθοδικά να διασώσει κάθε πληροφορία που συναντούσε– τις άλλες πλευρές του βίου του, πλευρές που αποτελούν σήμερα, μέσα από τη νέα οπτική, πεδία συστηματικών ιστορικών αναζητήσεων και ερμηνευτικών προβάσεων.

Το ίδιο περίπου θα μπορούσε να λεχθεί για τον λογοτέχνη, ιστοριοδίφη-ιστορικό Γιάννη Βλαχογιάννη. Επίμονες ήταν οι προσπάθειές του να γνωρίσει ο ίδιος, να ανασυστήσει και να εξεικονίσει στα μάτια των συγχρόνων του μια ολόκληρη εποχή, εκείνη του μεγάλου ξεσηκωμού. Όπως πληροφορούσε τους αναγνώστες του, «Γενικά το ιστορικό υλικό που [ο συγγραφέας αυτού του βιβλίου] έχει έτοιμο και περιμένει σ' εκατοντάδες κουτιά αγκαλιάζει την Εθνική και λαϊκή ζωή της Ελλάδας απ' όλες τις πλευρές της, σ' όλα τα δημόσια και ιδιωτικά φανερώματα»²². Υλικό που περιλάβαινε επίσης καταγραφές από «στοματική παράδοση»: ανέκδοτα, γνωμικά, αστεία «εκ του βίου διασήμων Ελλήνων» κ.λπ. Παρ' όλο, ωστόσο, που θαυμάστηκε από τους σύγχρο-

20. Πβ. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, «Νεοελληνικές ιστορικές σπουδές», *Νέα Εστία* έτ. ΙΖ', τ. 33 (1943), 439-440.

21. Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Η πνευματική κίνηση του γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, εκδοτική φροντίδα Άλκης Αγγέλου – Φίλιππος Ηλιού, Αθήνα 1976, σ. Θ'-ιστ': Φίλιππος Ηλιού, «Μανουήλ Γεδεών: ένας πρόδρομος».

22. Γ. Βλαχογιάννης, *Καραϊσκάκης: βιογραφία βγαλμένη από ανέκδοτες πηγές, βιβλιογραφία και στοματικές παραδόσεις*, [Αθήνα], Ι. Δ. Α. Κολλάρου, [1943;], σ. 16 υποσ.

νούς του ιστορικούς το ιστοριοδιφικό, αλλά και το ιστορικό του έργο, δεν φαίνεται να έγινε πάντα κατανοητή η «νεωτερική» προσέγγισή του στα πράγματα. Έτσι, λ.χ., ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Νικόλαος Βλάχος, αν και επαινεί γενικά το έργο του Βλαχογιάννη, μνημονεύοντας τις μελέτες που χαρακτηρίζει «κοινωνικού και λαογραφικού περιεχομένου» υποστηρίζει ότι «τα θέματα εις τα οποία αναφέρονται, ούτε ανήκουν πάντοτε εις τα αντικείμενα, περί τα οποία ασχολείται η ιστορία, ούτε κατά τας θεωρητικές αρχάς και την μέθοδον αυτής είναι συντεταγμένα»²³. Αυτά διατυπώνονται το 1948. Πολύ πρόσφατα, ο χαλκέντερος ιστορικός της νεοελληνικής παιδείας Άλκης Αγγέλου μας έδωσε μία εμπειριστατωμένη, διεισδυτική, ψυχογραφική, ας την πούμε, ερμηνεία για τον χαρακτήρα και την ιδιοσυγκρασία του συγγραφέα δημιουργού και ιστοριοδίφη, του ποιητή-ιστορικού. Η διπλή αυτή ιδιότητα του Βλαχογιάννη είναι για τον Αγγέλου εκείνη ακριβώς που του διαμόρφωσε την οπτική του: η ιστορία «μέσα από τη ματιά του ιστορικού που αφηγείται γεγονότα του παρελθόντος, αλλά δεν μπορούσε να την αφηγηθεί παρά ως λογοτέχνης, για τον οποίον το γεγονός αναβιώνει μόνο μέσα από την αναπαράσταση ανθρώπων και ανθρωπίνων καταστάσεων»²⁴. Η κοινωνική ιστορία και η λαογραφία είναι πια ενταγμένη στην ιστορική επιστήμη· έτσι, άλλωστε, δεν την νοούσε και ο Βλαχογιάννης, συνειδητά, ενδεχομένως και ασυνείδητα; Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται επίσης το πλούσιο έργο του Φαίδωνα Κουκουλέ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός* (9 τόμοι). Ο Κουκουλές συγκέντρωσε όλες τις σχετικές πληροφορίες χρησιμοποιώντας όχι μόνο τις βυζαντινές γραπτές πηγές, αλλά και τις έμμεσες, όπως ονομάζει τα έργα τέχνης (τοιχογραφίες, μικρογραφίες, γλυπτά, επιτύμβιους λίθους, ευρήματα σε τάφους κ.λπ.).

Πιστεύω ότι τα παραδείγματά μας είναι αρκετά –υπάρχουν και άλλα φυσικά–, για να πεισθούμε ότι η ελληνική ιστοριογραφία είχε ήδη σε κάποιο βαθμό αρχίσει να ενσωματώνει τα νέα επιστημονικά ρεύματα, να μοιλιάζεται από τις άλλες επιστήμες του ανθρώπου. Και άλλοι συγγραφείς θα αρχίσουν να μιλούν πια όλο και πιο τονισμένα για συλλογικά σώματα, για συλλογικές συνειδήσεις, για «μέσους όρους» –θυμίζω το όνομα του Κ. Θ. Δημαρά–, τέλος για συλλογικές συμπεριφορές και νοοτροπίες. Ας σημειωθεί ότι ο Δημαράς, αλλάζοντας ενσυνείδητα στα τέλη της δεκαετίας του 1930 και στη δεκαετία του 1940 την οπτική της πνευματικής του πορείας, από την αισθητική κριτική στην ιστορία, την ιστορία των γραμμάτων, την ιστορία των

23. Ν. Βλάχος, «Ο ιστοριοδίφης και ο ιστορικός», *Νέα Εστία*, [αφιέρωμα] «Γιάννης Βλαχογιάννης», τ. ΜΔ', τχ. 515 (Χριστούγεννα 1948), 64-68.

24. Γιάννης Βλαχογιάννης, *Ιστορική Ανθολογία*, επιμ. Α. Αγγέλου, ό.π., σ. 74.

ιδεών, την ιστορία των συνειδήσεων, δεν δέχεται ότι στη διαδρομή του πέρασε από την ιστορία των νοοτροπιών. Κατά την αντίληψή του υπάρχει εκεί ένα «ξεστράτισμα», αφού δεν κυριαρχεί ο λόγος. Είναι, νομίζω, ενδιαφέρον να παραθέσουμε εδώ τα δικά του λόγια πάνω στο θέμα, έτσι όπως τα διατύπωσε σε μία συνέντευξη το 1988:

Αυτό από όπου δεν επέρασα, είναι η ιστορία των *mentalités* [...]. Η δική μου η πάρεση προς την ιστορία των συνειδήσεων μου φαίνεται πολύ πιο ομαλή, και πολύ πιο ανθρώπινη. Δεν πηγαίνει σε γενικές έννοιες, *mentalités*, αλλά σε συγκεκριμένες συνειδήσεις: το τί γίνεται μέσα στη συνείδηση του κάθε ανθρώπου, τί συνειδητό διαθέτει από τις εμπειρίες του. Ωστε απλώς από την ιστορία των νοοτροπιών δεν επέρασα. Ίσως θα είχα περάσει, αν δεν είχα γνωρίσει πολύ αργά τον Lucien Febvre, γιατί οι *mentalités* βγαίνουν από την σχολή των *Annales*, βέβαια²⁵. Εγώ αυτά τα αγνόησα, και τον Lucien Febvre τον γνώρισα πολύ μετά τον πόλεμο. Με ιδιαίτερη συγκίνηση, γιατί ξαναβρήκα σ' αυτόν πολλούς προβληματισμούς που και εμένα με απασχολούσαν και αισθάνθηκα σαν να έβρισκα ένα πρόσωπο που έπρεπε να το γνωρίζω [...]²⁶.

Ωστόσο, παρ' όλων ότι θεωρεί τις νοοτροπίες («ξεστράτισμα») από τον λόγο, τη λογική, ο Δημαράς δέχεται και χρησιμοποιεί από νωρίς στις αναλύσεις του την ψυχολογία, μία προσέγγιση που ταιριάζει απόλυτα σε εκείνη της λεγόμενης ιστορίας των νοοτροπιών. Ιστορική ψυχολογία δεν είχε άλλωστε ονομαστεί σε κάποιον πρώιμο στάδιό της; Και μόνο ο τίτλος «Ψυχολογικοί παράγοντες του Εικοσιένα» το πιστοποιεί. Στον πανηγυρικό αυτό λόγο διευκρινίζει ότι πέρα από τους πνευματικούς και υλικούς παράγοντες του Εικοσιένα που έχουν εξετάσει οι ιστορικοί, πιστεύει ότι αρκετοί θα συμφωνήσουν μαζί του αν προβάλλει

ότι οι ενέργειες των ανθρώπων δεν είναι τόσο εξηρημένες ούτε από τις ιδέες τους, ούτε από τα συμφέροντά τους, όσο εξαρτώνται από τις διαθέσεις τους τις ψυχι-

25. Το 1946 τη διεύθυνση του περιοδικού αναλαμβάνει μόνος του ο Lucien Febvre, δίνοντάς του νέο τίτλο: *Les Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* και στρέφοντας μέσω αυτού τον προσανατολισμό της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας προς την ιστορία των νοοτροπιών. Τον ίδιο χρόνο ο Δημαράς επεξεργάζεται και πρωτοδημοσιεύει το κείμενο για τις «Πηγές της έμπνευσης του Κάλβου», όπου αναζητώντας τον κόσμο που «εξέθρεψε τις ωδές», προσπαθεί να ανασυνθέσει την ατμόσφαιρα και το κλίμα μέσα στο οποίο μεγάλωσε ο ποιητής, να γνωρίσει το περιβάλλον του, το φυσικό και το κοινωνικό, τα ήθη και έθιμα του τόπου (ανάτυπο από το περ. *Νέα Εστία*, Χριστούγεννα 1946. Βλ. τώρα *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 21985, σ. 78-79).

26. «Ως η διψώσα έλαφος...» Συνέντευξη με τον Κ. Θ. Δημαρά, περ. *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 35-36-37 (Δεκέμβριος 1988), 24-25.

κές: εκείνες είναι που συντελούν αποφασιστικά μέσα στο σύμπλεγμα των αιτίων που οδηγεί στην πράξη²⁷.

Και δεν είναι μόνο στο χώρο αυτό που συμπύκνουν οι προσεγγίσεις και η μεθοδολογία του «αιρετικού», για τα ελληνικά δεδομένα, διανοητή με ό,τι αποκλήθηκε («νέα ιστορία»), στη θεώρηση φυσικά της νεοελληνικής ιστορίας. Ο ίδιος είχε συχνά μιλήσει για τις «συμπτώσεις» στην ιστορία. Είναι όλη η κλίμακα της λεπτόλογης ανάλυσης και σύνθεσης, είτε μέσω στατιστικών στοιχείων και ποσοτικών εκτιμήσεων στο χώρο της πνευματικής έκφρασης, είτε με τη μελέτη της γλώσσας και της σημασιολογικής κάθε φορά ερμηνείας των ιδίων λέξεων στο χρόνο, την ανάδειξη των κοινών τόπων, και κυρίως με τη διεύρυνση της θεματικής, αποβλέποντας έτσι να μελετήσει και να αναδείξει όλες τις πτυχές της νεοελληνικής κοινωνίας και τη βραδεία μεταβολή, ενίοτε ανεπαίσθητη αλλοίωσή της στο χρόνο καθώς και την πύκνωση των φαινομένων που σηματοδοτούν αυτές τις μεταβολές ή και τις ρήξεις²⁸. Ο γόνιμος αυτός «εμβολιασμός» δεν έμεινε χωρίς συνέχεια. Αντίθετα μάλιστα. Όσοι γνώρισαν από κοντά τα διδάγματα του δασκάλου, φίλοι, μαθητές και ο ευρύτερος κύκλος των ακροατών και αναγνώστων θα ακολουθήσουν τα βήματά του είτε ιδιωτικά, είτε ως διδάσκοντες νεότερες γενεές. Αν δεχτούμε τελικά ότι ο Κ. Θ. Δημαράς, όπως ισχυρίζεται, δεν ενέταξε στην πορεία του τις νοοτροπίες, δεν συνέβηκε το ίδιο με τον ευρύτερο κύκλο όλων όσοι μαθήτευσαν κοντά του.

Η ονοματοθεσία στην ελληνική ιστοριογραφία θα παρουσιαστεί στη δεκαετία του 1980, όταν ο όρος *νοοτροπίες* θα αποτελέσει αυτόνομο πεδίο στη θεματική του Β' Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, στα 1983²⁹, και συνάμα θα κάνει την

27. Αθήνα 1981. Ανάτυπο από το περ. *Σπουδαί της Α[νωτέρως] Σ[χολής] Β[ιομηχανικών] Σ[πουδών]*, τ. Ζ', βλ. τώρα Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορικά Φροντισμάτα. Α'. Ο Διαφωτισμός και το κορυφωμά του*, Αθήνα, Πορεία, 1992, σ. 211.

28. Πβ. γενικότερα Φίλιππος Ηλιού, «Ιστορία των κορυφών και ιστορία των μέσων όρων», στο τομίδιο *Οι ασέβειες του ιστορικού. Τρία κείμενα για τον Κ. Θ. Δημαρά, Ερμής*, 2003. Ο ίδιος ιστορικός είχε καταρτίσει την «Εργογραφία του Κ. Θ. Δημαρά», πβ. ανάτυπο από τον τόμο «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά», *Ο Ερασιστής* 11 (1974), α'-μ', Αθήνα 1980, όπου μπορεί ο αναγνώστης να αντιληφθεί το εύρος της θεματικής του Δημαρά. Έκτοτε ο Φίλιππος Ηλιού συνέχισε και ολοκλήρωσε την καταγραφή της εργογραφίας Δημαρά, όπου περιέλαβε και τις επιφυλλίδες στην εφημερίδα *Το Βήμα* και άλλου, δεν πρόλαβε ωστόσο να τη δει δημοσιευμένη.

29. «Νοοτροπίες και δεκτικότητα του οικονομικού», *Actes du IIe Colloque International d'Histoire, Économies méditerranéennes : équilibres et intercommunications, XIIIe-XIXe siècles*, τ. Γ', Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1986, σ. 73-187. Οι εργασίες του τμήματος αυτού κυκλοφόρησαν και στα ελληνικά σε αυτοτελές δημοσίευμα με τίτλο *Προσεγγίσεις στις νοοτροπίες*

εμφάνισή του σε τίτλους άρθρων, αυτοτελών έργων και διδακτορικών διατριβών³⁰. Χωρίς, βέβαια, αυτό κατ' ουδένα λόγο να σημαίνει ότι αποκλειστικά οι αναφερόμενες εδώ εργασίες αντιπροσωπεύουν τον νέο αυτό τρόπο προσέγγισης και ερμηνείας της κοινωνίας. Σ' αυτά τα χρόνια συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο: όλο και περισσότερες μελέτες ακολουθούν αυτήν την προβληματική και μεθοδολογία. Θέτοντας νέα ερωτήματα στις γνωστές πηγές, όπως ήδη επισημάναμε, αξιοδοτώντας άλλες –χρήσιμη θα ήταν ως πηγή και το εθιμικό δίκαιο– και διευρύνοντας την ερευνητική θεματική, αναζητούν τους δείκτες των συλλογικών στάσεων και συμπεριφορών μέσα από όλες τις εκδηλώσεις –(φανερώνματα) κατά την έκφραση του Βλαχογιάννη–, τις πνευματικές ή υλικές της ανθρωπίνης δραστηριότητας. Η αντιμετώπιση του θανάτου, λόγου χάρη, έγινε πρόσφατα και από την ελληνική έρευνα ένα πολυμελετημένο θέμα: η απειλή αφορισμού³¹, τα συγχωροχάρτια³², το ρίσκο³³, ο φόβος³⁴, οι διαθήκες³⁵, το λεξιλόγιο

των βαλκανικών χωρών, 15ος-20ός αι. Οικονομικές αντιλήψεις και συμπεριφορές, Αθήνα, Ι. Ζαχαρόπουλος, 1988, 167 σ.

30. Σπ. Ασδραχάς, «Η οικονομία και οι νοοτροπίες – Η μαρτυρία του 'Χρονικού των Σερρών', του Νεκτάριου Τέρπου και του Αργύρη Φιλιππίδη», *Τετράδια Εργασίας* 7 (1984), 89-125· Ο ίδιος, *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα, Ερμής, *Νεοελληνικά Μελετήματα*, 1988, 257 σ· Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Κοινωνικές σχέσεις και νοοτροπίες στην Κύπρο του δέκατου όγδοου αιώνα», *Ελληνικά* (1988). Φωτομηχανική αναδημοσίευση με προσθήκη γλωσσαρίου, ευρετηρίου, χαρτών και εικονογράφησης παρουσιάστηκε από το Εκπαιδευτικό και Πολιτιστικό Κέντρο του Συγκροτήματος της Λαϊκής Τράπεζας Κύπρου, Λευκωσία 1992· Ρωζάνη Αργυροπούλου, «Changement du mode de vie et rôle des mentalités dans les Balkans», *6e Congrès International du SE Européen, 1989*, Αθήνα 1990, σ. 389-402· Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα 1993· Χρ. Δερμεντζόπουλος, *Συλλογικές παραστάσεις και νοοτροπίες στο ελληνικό ληστικό λαϊκό μυθιστόρημα (1900-1930)*, διδακτορική διατριβή, 1994.

31. Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάκης, *Αφορισμός. Η προσαρμογή μιας ποιητής στις αναγκαίες της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1997.

32. Φίλιππος Ηλιού, «Συγχωροχάρτια», *Τα Ιστορικά τχ.* 1 (Σεπτέμβριος 1983), 35-84 και τχ. 3 (Μάιος 1985), 3-44.

33. Πβ. την Έκθεση με τίτλο «Οι Κίνδυνοι της θάλασσας. Μεσόγειος 18ος, 19ος και 20ός αιώνας», η οποία οργανώθηκε από το Ελληνικό Τμήμα του TICCIH στο πλαίσιο του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου του TICCIH με θέμα *Τεχνολογίες της θάλασσας* (Θεσσαλονίκη, 24-28 Ιουνίου 1997), και τον συνοδευτικό Κατάλογό της.

34. *Οι συλλογικοί φόβοι στην ιστορία. «Επιστήμη Κοινωνία»*. Ειδικές Μορφωτικές εκδηλώσεις, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2000.

35. Χρήστος Λούκος, *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19ο αιώνα. Οι μαρτυρίες των διαθηκών*, Πρόλογος Σπύρος. Ι. Ασδραχάς, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2000, 412 σ.

– έννοια και χρήση των λέξεων³⁶ ακολουθούν ως θέματα την υποδοχή του οικονομικού, την αναζήτηση των δεικτών παιδείας των συλλογικών σωμάτων, μέσα από την ιστορία του βιβλίου με την ποσοτική μέθοδο, τη δημογραφία, την ενασχόληση με την υγεία, τις ασθένειες, το παιδί³⁷ και την αντιμετώπισή τους από την ελληνική κοινωνία στο πέρασμα του χρόνου, θέματα που έγιναν διατριβές ή φιλοξενήθηκαν κατά κανόνα στα περιοδικά *Μνήμων* και *Τα Ιστορικά*. Παρόμοιες προσεγγίσεις είναι πια πολλές και σε πολλαπλούς χώρους της νεοελληνικής ιστορίας.

Κλείνοντας θα έλεγα ότι η πορεία αυτή της νεοελληνικής ιστοριογραφικής επιστήμης καθρεφτίζεται ανάγλυφα σε δύο πολύτομα ιστοριογραφικά έργα: την *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Εκδοτική Αθηνών, 1970) που δημοσιεύτηκε προ τριάντα περίπου ετών και την *Ιστορία της Ελλάδας στον 20ό αιώνα* (εκδ. οίκος Βιβλιόραμα 1999, 2002). Η πρώτη παρακολούθησε κατά κανόνα την παραδοσιακή ιδεαλιστική γραμμή, περιλαμβάνοντας ωστόσο τα πρώτα δείγματα της ανανεωτικής οπτικής της νέας ιστοριογραφίας. Η δεύτερη φιλοδοξεί να είναι μία σύνθεση, χωρίς χρονολογική διάταξη αλλά θεματική, που εξετάζει τις συνολές εκδηλώσεις της νέας ελληνικής κοινωνίας του 20ού αιώνα και, μέσα από τη δυναμική της, προσπαθεί να αναδείξει τους μηχανισμούς των μεταβολών που οδήγησαν στη διαμόρφωση της κοινωνίας στον 20ό αιώνα. Η συγκρότησή τους διαφέρει ριζικά³⁸.

Τέλος, επιτρέψτε μου να προσθέσω κάτι που ίσως θα έπρεπε να είχε λεχθεί στην αρχή. Την εισήγησή μου αυτή αισθάνομαι την ανάγκη να την αφιερώσω στον Σπύρο Ασδραχά, που με «χειραγώγησε» στο πεδίο των νοοτροπιών, προ «αμνημονεύτων ετών», όπως γράφουν και τα πατριαρχικά σιγίλλια. Τον ευχαριστώ.

36. Alexandra Sphini, *Langues et mentalités au Phanar (XVIIe-XVIIIe siècles)*. D'après les «*Éphémérides*» de P. Codrica et d'autres textes du milieu phanariote, Παρίσι 1992, διδακτορική διατριβή.

37. Βλ. ενδεικτικά τον κατάλογο των εντύπων για τη νεότητα: *Δημοσιεύματα του Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολαίας-Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς* τα οποία κυκλοφορούν και σε CD-ROM.

38. Το ίδιο μπορεί να λεχθεί και για την υπό δημοσίευση σε τεύχη *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000* (Νέα Ελληνικά Γράμματα), που έχει αρχίσει να εκδίδεται από το 2003 και φιλοδοξεί να αποτελέσει καθρέπτη και συγκερασμό της σύγχρονης ελληνικής σχέψης και μεθοδολογίας στην ιστοριογραφία.

Loukia Droulia

COLLECTIVE CONSCIOUSNESS AND MENTALITIES
FROM OBSERVATION TO TERMINOLOGY

(SUMMARY)

First, an outline is given of the attempt made by historians, mainly French historians, to describe a “new object”, namely the *mental attitudes* of societies, the so-called *mentalities*. This is a key concept of what is known as “the new history”; such attitudes have constituted an object of research in the field of historical science following the development of a critical stance towards conventional historiography with the realisation that it was unable to provide an adequate understanding of an epoch. The successive terminologies used to convey the concept and content of this new field are also presented.

In Greek historiography this area of study made its first overt appearance at the end of the 1970s and grew more dynamic during the 1980s, when the term *nootropies* (mentalities) became established as its name. To the question of whether this way of looking at things, “observation”, had been totally lacking in previous years, the answer is no; it is simply that historians had not formulated the necessary series of questions to apply to their sources. Questions, that is, which would explore the sources as regards the expression of collective bodies, and in particular of those groups that did not leave clearly visible traces over the passage of time since the written word was inaccessible to them. Thus, even when the primary documentary material, the written word in all its forms, existed, here too the questions needed to be posed differently in order to elicit the requisite answers; in addition, a broadening of documentation needed to be made.

An examination of the development of Greek historiography in this direction follows: how, in other words, from being oriented mainly towards serving the needs of national unification and thus until recently following –with very few exceptions– the traditional idealistic manner of writing, it formulated a new way of seeing things; and who were the individuals (amateur historians, historians, folklorists, writers) who sowed the first seeds of this new approach in the 19th century and later, in the 20th century, by submitting the known sources to new questions, followed this new way of looking at things, used the new methodology and systematically cultivated the new history.

ANNA TAMPAKH

Η ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΟΠΤΙΚΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΙΚΟΥ
ΕΓΧΕΙΡΗΜΑΤΟΣ:
ΑΠΟ ΤΗ «ΜΕΤΑΚΕΝΩΣΗ» ΣΤΗ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ;

Εάν θεωρήσουμε το μεταφραστικό εγχείρημα σε όλο του το ανάπτυγμα μα και σε όσα το προϋποθέτουν και οδηγούν σε αυτό (εννοώ τις διαδικασίες πρόσληψης της ξένης παιδείας, τις εκλεκτικές συγγένειες και το ίδιο το τελικό προϊόν στις ποικίλες πιστές ή άπιστες διασκευαστικές εκδοχές του), τότε έχουμε να κάνουμε με ένα είδος πολιτισμικής μεταφοράς, ενσυνείδητης ή και άλλοτε κάπως ασυνείδητης, που επιβάλλεται ενίοτε με ηγεμονικό τρόπο στη νεοελληνική γραμματεία από τις απαρχές της.

Ας θυμηθούμε ενδεικτικά για την περίπτωση τις σχετικές συζητήσεις γύρω από τα κυπριακά ερωτικά¹, τις έμμετρες μυθιστορίες, την κρητική λογοτεχνία της Αναγέννησης, γύρω από την οποία, μάλιστα, προκλήθηκε κατά τη δεκαετία του 1950 έντονη διχογνωμία για τον «ξενόφερτο» και άρα μη εθνικό για ορισμένους ή τον ανατροφοδοτημένο μεταβυζαντινό της χαρακτήρα: διατυπώθηκε επίσης το αίτημα της ισότιμης θέασης με την ευρωπαϊκή γραμματεία, της ισοδυναμίας της (βλ. κυρίως τις θέσεις του Εμμ. Κριαρά και τον αντίλογο του Στυλιανού Αλεξίου ή του Λίνου Πολίτη²).

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τη φίλη συνάδελφο κυρία Στέση Αθήνη, με την οποία συνεργάστηκα τα τελευταία χρόνια σε θέματα ιστορίας και θεωρίας της μετάφρασης, με επίκεντρο τη χειρόγραφη παραγωγή της περιόδου του Διαφωτισμού, για την ουσιαστική βοήθεια που μου προσέφερε τόσο ως προς τη βελτίωση της τεκμηρίωσης της παρούσας εργασίας όσο και για τον εν γένει προβληματισμό που περιέχει.

1. Σταχυολογώ μια πρόσφατη διατύπωση ενός παλαιού προβληματισμού: Νάσος Βαγενάς, «Ποιητική αρχαιολογία», εφημ. *Το Βήμα*, 8 Μαρτίου 1998: «Η ίδια η έναρξη της λογοτεχνίας μας (αν συμφωνούμε ότι ο ποιητής των κυπριακών ερωτικών ποιημάτων του 16ου αιώνα είχε νεοελληνική συνείδηση) εδράζεται σε μια μεταφραστική πράξη, αφού τα περισσότερα από αυτά τα ποιήματα (αν όχι όλα) αναπαράγουν κείμενα ιταλών ποιητών, ενώ μέσα από μια περισσότερο ελεύθερη ανάπλαση έχει παραχθεί το μεγαλύτερο μέρος της κρητικής λογοτεχνίας της ακμής». Σ' αυτό το κείμενο, ο Ν. Βαγενάς υποστηρίζει πως η μετάφραση είναι η θρεπτική πηγή, ο διαμορφωτής νέων ιδεών και τάσεων.

2. Είναι αναμφισβήτητα ενδιαφέρουσες για την ιστορία των ιδεών μα και της παιδείας

Δημιουργική μίμηση ξένων προτύπων επικράτησε να χαρακτηρίζουμε σήμερα τα έξοχα προϊόντα της κρητικής ακμής. Εξάλλου και σε συστοιχία μάλλον με αυτή τη μηχανιστική αντίληψη, οι παλαιότερες ιστορίες του νεοελληνικού θεάτρου (Ν. Λάσκαρης, Γ. Σιδέρης) δεν ενέτασσαν, όπως είναι γνωστό, την κρητική και εν μέρει την επτανησιακή παραγωγή στον οργανικό κορμό της νεοελληνικής δραματουργίας³.

Για να περάσουμε σε ένα άλλο πεδίο παρατήρησης, αν αποπειραθούμε να προσδώσουμε στην οπτική μας συνολική εποπτεία του μεταφραστικού φαινομένου, από τις απαρχές του, θα πρέπει να αναχθούμε στα ύστερα χρόνια του Βυζαντίου και, προϊόντος του χρόνου, να προσδιορίσουμε διακριτές κατηγορίες, ομόλογες στην πλειοψηφία τους με αυτές που κυριάρχησαν και σε άλλες ευρωπαϊκές γραμματείες κατά τη διαχρονική τους αποτύπωση. Όπως επισημαίνω στην ανέκδοτη εισαγωγική μου μελέτη για το μεταφραστικό φαινόμενο στα χρόνια του Διαφωτισμού⁴, όσο περισσότερο επιμένουμε σε μια συγκριτική ανάγνωση των πνευματικών φαινομένων που ανάγονται στις ευρωπαϊκές φιλολογικές παραδόσεις, τόσο τείνουμε στην ανεύρεση κοινών χαρακτηριστικών, ομοιοτήτων αλλά και βασικών διαφορών στις χρονικές τομές, στην αλληλουχία, στην ένταση και την ποιότητά τους⁵. Η γνωριμία με το «αλλότριο» και η πρόσληψή του ακολούθησαν, ωστόσο, μέσα από διαδοχικές μεταφραστικές επιλογές, μια διακριτή πορεία: κλασι-

---

μας αυτές οι αντιπαράθεσεις και οι σχετικές συζητήσεις, βλ. για παράδειγμα, Εμμ. Κριαράς, «Ο λαϊκότροπος χαρακτήρας της κρητικής λογοτεχνίας. Οι λογοτεχνίες της Αναγέννησης και η βυζαντινή λαϊκή παράδοση», *Κρητικά Χρονικά Ζ'* (1953), 298-314· Ο ίδιος, «Η γραμματολογική τοποθέτηση της βυζαντινής δημώδους και της κρητικής λογοτεχνίας», *Νέα Εστία* 58 (1955), 1054-1057. Συγκρατώ επίσης για την περίπτωση το μεστό κείμενο του Λίνου Πολίτη, «Λογοτεχνία Νεοελληνική και Λογοτεχνία Ευρωπαϊκή. Εναρκτήριο στο Μάθημα της Νέας Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση Δ'* (1949), 90-91.

3. Ως προς την παλαιότερη διατύπωση της προβληματικής, βλ. Βάλτερ Πούνγκερ, «Ερευνητικά προβλήματα στην ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου», *Δωδώνη* 9 (1980), 217 κ.ε. Πβ. Anna Tabaki, *Le théâtre néohellénique. Genèse et formation. Ses composantes sociales, idéologiques et esthétiques* (τ. I, II, III, Παρίσι, EHESS, 1995, 610 σ.), *Diffusion Septentrion, Presses Universitaires, Thèse à la carte*, 2001, σ. 20 κ.ε.

4. Ξένοι Συγγραφείς μεταφρασμένοι ελληνικά, 18ος αιώνας. *Ο Διαφωτισμός*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, υπό έκδοση.

5. Έχει λεχθεί, άλλωστε, πως η σύγκριση με το άλλο, το ξένο, μας επιτρέπει να συλλάβουμε βαθύτερα την ιδιοτυπία του νεότερου ελληνισμού. βλ. Κ. Θ. Δημηράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1982, σ. 504.

κοί συγγραφείς, εκκλησιαστικά κείμενα (λόγια και παραινετικά), ξένες, ευρωπαϊκές και μη λογοτεχνίες, ποίηση και πεζός λόγος⁶.

Αναφορικά τώρα με την ανάδυση ενός στοχασμού γύρω από τη μεταφραστική διαδικασία, την ανάληψη ενός μεταφραστικού προγράμματος και την επεξεργασία μεταφραστικής θεωρίας, για μιαν ακόμη φορά στην ιστορία της νεοελληνικής γραμματείας, ο Διαφωτισμός, εν μέσω της ρευστότητας εννοιών, όπως είναι η διασκευή, η μίμηση, η πρωτότυπη συγγραφή για να μη μιλήσουμε για την ακριβή μετάφραση, μας οδηγεί σταδιακά σε πύκνωση και βαθμιαία ωρίμανση. Εάν οι πρώτες ενδιαφέρουσες νύξεις, οι οποίες εκφράζουν την αγωνία για τη μεταφραστική διαδικασία ως δημιουργική πράξη που απαιτεί ακρίβεια, σαφήνεια και ζωντάνια, σε συνδυασμό με ένα πρόγραμμα εκλαίκευσης, μεταφοράς της γνώσης με παιδευτικούς στόχους, οφείλονται στον Ιώσηπο Μοισιόδακα (*Ηθική Φιλοσοφία*, 1760), και ο θεμέλιος λίθος για την ιστορική θεώρηση της μετάφρασης, τη γενεαλογία της και την εκπόνηση μιας μεταφραστικής θεωρίας τίθεται από τον Δημήτριο Καταρτζή («Πρόλογος στην μετάφραση του Ρεάλ»), γύρω στα 1784⁷, η στιγμή της αποτίμησης έρχεται στον αρχόμενο 19ο αιώνα και με αυτόν τον τρόπο μπορεί να λειτουργήσει ως εισαγωγικό τεκμήριο στην πραγμάτευση του θέματος που ανέλαβα.

Οι Έλληνες φορείς των ιδεών του Διαφωτισμού ασχολήθηκαν ενεργά και ποικιλοτρόπως με τη μετάφραση αλλά και, κατά την ώρα της αποτίμησης, τόνισαν τον πρωτεύοντα ρόλο που διαδραμάτισε στην ιστορία της παιδείας μας. Στη χορεία των ονομάτων, κορυφαίος στέκει ο Αδαμάντιος Κοραής, καθώς παρακινεί με συστηματικό τρόπο προς τη «μετακένωση» και ελέγχει κατά περίπτωση τις μεταφραστικές επιδόσεις των συγχρόνων του. Στο γνωστό μας *Υπόμνημα (Mémoire)* του 1803, προβαίνει, μεταξύ τόσων άλλων, σε έναν κριτικό απολογισμό των μεταφράσεων, των οποίων ο δείκτης αποτελεί αδιάφευστο τεκμήριο για την κορύφωση του φαινομένου που χαρακτηρίζει ως *révolution morale* (ηθική επανάσταση)⁸. Ψέγει την παραδοσιακή εκδοτική

6. Ξένοι Συγγραφείς μεταφρασμένοι ελληνικά, ό.π. και Η ίδια, «Το ζήτημα των μεταφράσεων στον 18ο αιώνα», *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή-Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1994, σ. 89-106.

7. Άννα Ταμπάκη, «Αντιλήψεις και θεωρίες για την μετάφραση στον 18ο αιώνα. Πρόδρομη ανακοίνωση», *Ο Εραυιστής* 21 (1997), 176-188.

8. «Il suffit à l'observateur impartial de jeter les yeux sur le catalogue des traductions en grec moderne, faites seulement depuis quelques années, pour se convaincre que les Grecs

παραγωγή της Βενετίας, από την οποία εξαιρεί τον *Τηλέμαχο* (*Τύχαι Τηλεμάχου*) του Fénelon και την *Παλαιά Ιστορία* του Rollin. Μνημονεύει τον Ευγένιο Βούλγαρη ως πρώτο μεταφραστή του Βολταίρου. Σ' αυτές συγκαταλέγει βιβλία μαθηματικών, τον John Locke (*Εγχειρίδιον Μεταφυσικο-Διαλεκτικόν*, μτφρ. Ιωάννης Λίτινος), τη *Γραμματική των φιλοσοφικών Επισημών* του Benjamin Martin, που μεταφράζει ο Άνθιμος Γαζής, θεατρικές εκδόσεις, μυθιστορήματα, παιδαγωγικά συγγράμματα και, τέλος, την ανακοπέισα έκδοση του *Νέου Αναχάρσιδος* (από τους Γεώργιο Σακελλάριο, Γεώργιο Βεντότη και Ρήγα Βελεστινλή)⁹.

Στις κατακτήσεις της ελληνικής παιδείας μέσω της μεταφραστικής δραστηριότητας αναφέρονται, κατά περίπτωση, και τα φιλολογικά προεπαναστατικά περιοδικά. Σ' αυτές αφιερώνει αξιόλογη διαφημιστική προβολή ο *Λόγιος Ερμής*, σε τέτοιο σημείο μάλιστα ώστε κατηγορήθηκε έντονα, σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, πως επιδεικνύει μονομέρεια και αγνοεί την εθνική λογοτεχνική παραγωγή. Αφορμή της αντιπαράθεσης στάθηκε η παράφραση της *Ιλιάδας* που εκπόνησε ο Γεώργιος Ρουσιάδης.

Γνωρίζοντας καλά τα πράγματα εκ των έσω, ο Φαναριώτης Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, στα *Μαθήματα νεοελληνικής λογοτεχνίας* (*Cours de littérature grecque moderne*, 1827), που εκδίδει στη Γενεύη, έχει μόνον αποδίδει καθοριστική σημασία στις μεταφράσεις από δυτικές γλώσσες αλλά και επιχειρεί να ερμηνεύσει την ανισομερή και συνάμα καθοριστική παρουσία τους στα εκδοτικά δεδομένα της ακμής του Διαφωτισμού (1750-1800), που αντιστοιχεί –σύμφωνα με τη διάκριση που επιχειρεί σε τρεις περιόδους των «προόδων», της αναγέννησης των γραμμάτων (*Lettres*)– στη δεύτερη περίοδο, η οποία σφραγίζεται από την εισαγωγή των φιλολογικών και επιστημονικών κατακτήσεων της Ευρώπης¹⁰. Στη διάταξη της ύλης του με τον γενι-

---

lettres sont aujourd'hui en plus grand nombre et beaucoup plus instruits que ne l'étoient les Grecs du quinzième siècle»: *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce. Lu dans la Société des Observateurs de l'Homme, le 16 Nivôse, an XI (6 janvier 1803)*. Par Coray, Docteur en médecine, et Membre de ladite Société, σ. 54.

9. Για το ιστορικό της διαδοχικής μετάφρασης, βλ. το δεύτερο μέρος της εισαγωγικής μου μελέτης στο *Νέος Ανάχαρσις, Εισαγωγή – Επιμέλεια – Σχόλια: Άννα Ταμπάκη*, <σειρά «Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα Σωζόμενα», τ. Δ'>, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2000.

10. «Le principal but de nos écrivains étant d'éclairer la nation, ils ne peuvent mieux y parvenir, qu'en transportant dans notre langue les chefs-d'œuvre scientifiques ou littéraires dont l'Europe s'honore; on ne doit donc pas s'étonner de trouver en grec moderne beaucoup plus de traductions que d'ouvrages originaux»: Jacovaky Rizo-Néroulo, *Cours de littérature grecque moderne*, Γενεύη 1827, σ. 135. Σε ελληνική απόδοση, *Ιστορία των γραμμάτων παρά τοις νεωτέροις Έλλησι*, Εξελληνίσθη υπό Ολυμπίας Ι. Ν. Άββοτ εν Θεσσαλονίκη, Αθήνα 1870.

κό όρο *Γράμματα*: «Θεολογία και Ρητορική», «Ιστορία», «Φιλολογία», οι «Μεταφράσεις» καθώς και οι «Γυναίκες Μεταφράστριες και Εκδότριες» κατέχουν αυτόνομη θέση, ενώ ακολουθούν τα «Ταξιδιωτικά και Μυθιστορήματα» και η «Λυρική Ποίηση».

Μερικές δεκαετίες αργότερα, ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, όταν εκδίδει στα γαλλικά τη *Φιλολογική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδος* (1877), προσθέτει στην προβληματική του φωτισμού του γένους, μέσω της μεταφραστικής δραστηριότητας, μιαν άλλη ενδιαφέρουσα παράμετρο, αυτήν του εμπλουτισμού της εθνικής λογοτεχνίας¹¹.

Στο ίδιο μήκος κύματος είχε κινηθεί και ο μαρκήσιος Queux de Saint-Hilaire, στο περιεκτικό του άρθρο “Des traductions et des imitations en grec moderne” (1873), με σημεία αναφοράς τον 19ο αιώνα και τη γαλλική επίδραση, όπου τόνιζε, σύμφωνα με το πνεύμα της εποχής, την πολιτισμική κατάκτηση που συντελείται μέσω των μεταφράσεων¹².

Αν και ο 19ος αιώνας, καθώς καθίσταται βαθμιαία ο χρυσός αιώνας της μεταφρασμένης λογοτεχνίας, αντιμετωπίζει ταυτοχρόνως το ζήτημα των ξένων επιδράσεων με σκεπτικισμό και ενίοτε με κριτικό πνεύμα, σε ευρείες γραμματολογικές συνθέσεις προσωπογραφικού χαρακτήρα, που κυκλοφορούν μετά το δεύτερο μισό του –εννοώ τον Α. Παπαδόπουλο-Βρετό (*Νεοελληνική Φιλολογία*, 2 τ., 1854-1857), τον Κ. Σάθα (*Νεοελληνική Φιλολογία*, 1868) και τον Γ. Ζαβίρα (*Νέα Ελλάς*, 1872)–, η μεταφραστική δραστηριότητα καταχωρίζεται ανελλιπώς και με όσα στοιχεία διαθέτει ο συντάκτης, συμπληρώνοντας τη σκιαγράφηση της προσωπικότητας του εκάστοτε λογίου.

Πρέπει να ξεκαθαρίσουμε ωστόσο πως η ανάδυση της ιστοριογραφίας του μεταφραστικού εγχειρήματος συμπλέκεται αναπόσπαστα με τη θέση που καταλαμβάνει ή μη η μετάφραση αυτή καθ’ εαυτή στον κορμό της εθνικής γραμματείας του δέκτη, στη λογοτεχνία άφιξης. Ένα σύνθετο ζήτημα που απασχόλησε, σε θεωρητικό πλαίσιο, τον ευρωπαϊκό στοχασμό ήδη από τις αρχές του

11. “Le caractère d’utilité publique qui distingue cette époque et sa tendance à enrichir la littérature nationale de tout ce que les autres littératures avaient de plus choisi, comme d’autant d’exemples sur lesquels elle devait se régler dans la nouvelle carrière qui s’ouvrait pour elle, ont surtout donné lieu à de nombreuses traductions de poètes anciens et modernes”: Alexandre Rizo-Rangabé, *Histoire littéraire de la Grèce moderne*, 1877, τ. Ι, σ. 140, κεφ. “Retour à la vie (1700-1800)”.

12. Queux de Saint-Hilaire, “Des traductions et des imitations en grec moderne”, *Annuaire de l’Association pour l’Encouragement des Études Grecques en France*, Παρίσι 1873, σ. 330-357: “Une traduction est une de ces conquêtes pacifiques d’une nation sur une autre dont on se plaît à suivre le développement dans l’histoire de l’humanité” (σ. 332).

20ού αιώνα, ενώ στην Ελλάδα ο σχετικός διάλογος προκύπτει μόλις λίγο πριν από την τελευταία δεκαετία του περασμένου αιώνα, αν δεν κάνω λάθος.

Πριν να θεμελιωθεί το αίτημα καταγραφής, αποτίμησης και ένταξης της μεταφραστικής δραστηριότητας στα συμφραζόμενα της νεοελληνικής γραμματείας, πριν να αποκτήσει το μεταφραστικό εγχείρημα την πολυπρισματική του διάσταση, την αυτόνομη ποιητικότητα του, την ιστορικότητά του και την οντότητά του ως στοιχείου πολιτισμικού διαλόγου, ζητήματα δηλαδή που απασχολούν κατά τον ένα ή άλλο τρόπο την επιστημονική κοινότητα σήμερα (μέσα από ένα σύνολο επί μέρους ενδιαφερόντων, μεταξύ αυτών και της νεογέννητης «μεταφρασεολογίας» και συμπληρωματικών ως εκ τούτου προσεγγίσεων), ας αναρωτηθούμε πώς έχει αντιμετωπιστεί η μετάφραση στις ιστορίες της λογοτεχνίας, σε συναγωγές ή ειδικές μελέτες;

Ένα κείμενο που χρήζει προσοχής, έστω και μόνον γιατί η πατρότητά του ανήκει στον Ιωάννη Κακριδή, είναι το δοκίμιο *Το μεταφραστικό πρόβλημα* (Θεσσαλονίκη 1936), πρώτο συστηματικό μέρος στον Ιούλιο Καίσαρα, *Υπομνήματα του Γαλατικού πολέμου* (Κείμενα, Μετάφραση, Σχόλια). Από την πλευρά του μεταφραστή, ο Κακριδής συνδιαλέγεται με τη μορφωτική αξία που εμπεριέχει η μετάφραση ως ενέργεια («τόση αξία μορφωτική έχει η μετάφραση ως ενέργεια»), με τη σχέση μεταφραστή και αναγνώστη. Τον απασχολούν, όπως είναι εύλογο, τα γλωσσικά διλήμματα του μεταφραστή, η πιστότητα της μετάφρασης και οι όροι της αλλά και η μεταφραστική πράξη και θεωρία στην Ελλάδα. Συγκρατώ τη γενεσιουργό δύναμη που αποδίδει στη μετάφραση για το «πλάσιμο» του ελληνικού πολιτισμού¹³.

Σε ορισμένες ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας, προγενέστερες του Κ. Θ. Δημαρά, η μετάφραση, κυρίως η λογοτεχνική, αναφέρεται απλώς ή εξετάζεται με αισθητικά συμβατικά κριτήρια (στο πλαίσιο της παραδοσιακής συγκριτικής φιλολογίας), της αντίκρουσης της «τύχης» (fortune) ενός συγγραφέα ή ενός έργου στη γραμματεία υποδοχής, συνιστά δηλαδή τεκμήριο πρόσληψης και γόνιμης επίδρασης της δυτικοευρωπαϊκής λογοτεχνίας, κυρίως στον Ηλία Βουτιερίδη (*Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, 2 τόμοι, 1924-1927)¹⁴, αλλά και στον Άριστο Καμπάνη (*Ιστορία της νέας ελληνικής λογοτε-*

13. «Α. Γενικό Μέρος. Μετάφραση και μεταφραστής. 1. Μεταφραστική πράξη και θεωρία στην Ελλάδα»: «Στα εκατό τελευταία μέσα χρόνια, που αγωνιζόμαστε να πλάσουμε έναν καινούργιο πολιτισμό, η μεταφραστική παραγωγή μας δεν είναι μικρή» (σ. 3). Προβληματισμό γύρω από τη μεταφρασιμότητα του ποιήματος είχε εκφράσει παλαιότερα ο Σ. Δ. Βάλλης, «Περί μεταφράσεως ποιητών», περ. *Αθήναιον*, έτος Ζ', τ. 7 (1878), 168-178.

14. Ηλίας Βουτιερίδης, *Σύντομη ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας 1000-1930*,

χίας, 1925), τον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο (*Στοιχεία Ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, 1936) και τον Γλ. Αλιθέρση (*Ιστορία της νέας ελληνικής λογοτεχνίας*, 1938)¹⁵.

Δεν πρωτοτυπώ αν αναφερθώ με αυτήν την ευκαιρία και πάλι στη νεωτερικότητα που διέπει τη σύλληψη της ιστορίας της λογοτεχνίας του Κ. Θ. Δημαρά. Ο τρόπος συγκρότησης και αξιολόγησης του υλικού, οι στοχεύσεις του έχουν συζητηθεί διεξοδικά αλλού¹⁶. Θα κρατήσω για την περίπτωση από τον Πρόλογο της πρώτης έκδοσης τούτο:

*Ο ελληνικός πολιτισμός, λοιπόν, εκφράζεται μέσα στην αδιάκοπη ανανέωση την οποία προκαλούν οι επαφές με τους ξένους πολιτισμούς, και στην αδιάκοπη ακτινοβολία που είναι αποτέλεσμα της ιδιοτυπίας και των επαφών του. Μας ενδιαφέρουν εδώ οι επιδράσεις που δεχόμαστε. Στην θεωρία, που θα έτεινε να υποστηρίξει την αυτονομία της ελληνικής πνευματικής ιστορίας, την πρώτη απάντησή δίνουν τα ίδια περιστατικά της [...]*¹⁷.

Η μετάφραση συντάσσεται επομένως με τη μάχη της πολιτισμικής ανανέωσης. Στιγμή κορύφωσης και ποσοτικής μέτρησης ο Διαφωτισμός¹⁸ και συνάμα βοηθητικό εργαλείο η πολυσυλλεκτικότητα. Ο Κ. Θ. Δημαράς ξεδίπλωσε το ριπίδι και ενσωμάτωσε στις θεωρήσεις του κάθε προσιτό κείμενο-τεκμήριο της εποχής που μελετούσε. Απαραίτητη τόλμη για να προσεγγίσουμε πρώιμα σύνολα επιφανομένων, όπου είτε τα όρια ανάμεσα στο μετάφρασμα και το πρωτότυπο δεν είναι πάντοτε εντελώς ορατά, σαφή, είτε τα ίδια τα όρια του τί προσλαμβάνεται ως «λογοτεχνία» είναι ασυγκρίτως

Αθήνα 1933. Η μετάφραση παίζει καθοριστικό ρόλο στην αναγέννηση των γραμμάτων: «Η μεταφραστική ορμή, που φανερώθηκε τον ΙΗ' αιώνα, είναι απόδειξη πως το νεοελληνικό πνεύμα είχε νιώσει δυνατή την ανάγκη να γνωρίσει περισσότερο τα ξένα πνευματικά δημιουργήματα» (σ. 260).

15. Πβ. Βίκυ Πάτσιου, «Η ιστορία των μεταφράσεων στην *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*», *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1994, σ. 121-124.

16. Βλ. για παράδειγμα τον προβληματισμό που εκφράζεται σε περισσότερες της μιας ανακοινώσεις που περιλαμβάνει ο τόμος *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, ό.π., ιδίως σ. 63-67, 98, 121-138 (αντιστοιχούν σε κείμενα των: Παν. Μουλλά, Άννας Ταμπάκη, Βίκυς Πάτσιου και Βενετίας Αποστολίδου).

17. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1975, σ. ιγ'.

18. Στη συναγωγή του *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* (1977), ο Κ. Θ. Δημαράς συχνά προσφεύγει στην τεκμηριωτική αποδεικτικότητα πινάκων που παρέχουν ποσοτικά στοιχεία των εκδόσεων της εποχής. Εξάγονται οι μετατοπίσεις από το συντηρητικό στο νεωτερικό πλαίσιο αναφοράς, με αναμφισβήτητο δείκτη, μεταξύ άλλων, τις μεταφράσεις από δυτικές γλώσσες.

ευρύτερα από τα σημερινά¹⁹. Οι ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας που θα συνταχθούν αργότερα (π.χ. Λίνος Πολίτης, Mario Vitti) κάτω από τη «βαριά σκιά» της δημαρχικής σύνθεσης, όπως το ομολογούν άλλωστε, δεν θα δώσουν ιδιαίτερο βάρος στο μεταφραστικό γεγονός, με εξαίρεση την επισημάνση δυτικών προτύπων στην έως τον Διαφωτισμό περίοδο. Θα μπορούσε να σταθεί κανείς λίγο παραπάνω σ' αυτά, συμπληρώνοντας με τη συντηρητική μα αρκετά συστηματική αντιμετώπιση του θέματος από τον Böhje Knös, *L'Histoire de la Littérature néo-grecque. La période jusqu'en 1821*²⁰, ή την απουσία συναφούς προβληματισμού στον Roderick Beaton²¹.

Και να 'μαστε πια κοντά στους καρπούς που έδωσαν πλείστες όσες νύξεις του Κ. Θ. Δημαρά σε εργασίες του, υποδείξεις στους συνεργάτες του και τους μαθητές του, εκλεκτικές συγγένειες με έναν ευρύτερο χώρο συνομιλητών. Το 1965, ο Γ. Π. Σαββίδης θα γράψει, με αφορμή την τρίτη έκδοση της Ιστορίας του Κ. Θ. Δημαρά: «πόσα μένουν να μάθουμε από την ιστορία των

19. Οι παρατηρήσεις της Στέσης Αθήνη πως παραβλέπει αρκετές πραγματικότητες της προγενέστερης περιόδου αλλά και του Διαφωτισμού και παραμένει ενίοτε σχηματικός είναι βάσιμες (Οψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας, 18ος αι.-1830. Ο διάλογος με τις ελληνικές και ξένες παραδόσεις στη θεωρία και την πράξη, διατριβή επί διδασκαλία, ΑΠΘ, Τμήμα Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 360-361). Το μεταφραστικό φαινόμενο είναι ασφαλώς πιο περίπλοκο και η καμπύλη του πρέπει να ερμηνευθεί σε συνάρτηση με την ολότητα του. Για το τί προσλαμβάνουμε ως λογοτεχνία τον 18ο αιώνα, πβ. με τον προβληματισμό που αναπτύσσω στην εργασία μου «Νεοελληνικές μεταφράσεις του Διαφωτισμού: Ευρυχωρία και όρια της λογοτεχνίας», *Δια-Κείμενα*, Ετήσια έκδοση [του] Εργαστηρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας ΑΠΘ, τχ. 2 (Θεσσαλονίκη 2000), 9-24.

20. Διάσπαρτες πληροφορίες για μεταφράσεις και πρότυπα, βλ. όμως το κεφ. "L'époque du renouvellement de l'Hellénisme, env. 1750-1821", *Traductions. Les poètes phanariotes*: "La dernière moitié du XVIIIe siècle est l'époque des traductions, nous en avons donné plusieurs exemples dans les différents domaines des lettres et des sciences, et il faut remarquer que pour le développement de l'esprit de la nation en général, les traducteurs jouaient un rôle plus important que les ouvrages originaux grecs. Les encyclopédies et les manuels n'étaient pas suffisants pour le besoin de l'hellénisme, on demandait des ouvrages spéciaux. Il est évident qu'on ne put traduire tous les chefs-d'œuvre occidentaux, les Grecs prirent ceux qui étaient à leur portée, qui plaisaient à leur goût ou qui paraissaient nécessaires pour des buts spéciaux".

21. Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική λογοτεχνία*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996. Ας συγκρατήσουμε την παρατήρηση σύμφωνα με την οποία, μετά το 1960, οι Έλληνες συγγραφείς άρχισαν να νοούνται ως αναγνώστες της δικής τους παράδοσης αλλά και των ξένων παραδόσεων.

μεταφράσεων)²², άποψη που ενστερνίζεται αργότερα και μεταφέρει στα γραπτά του ο μαθητής του Γιώργος Κεχαγιόγλου²³.

Κατά τις δεκαετίες 1960 με 1980 βλέπουν το φως πορίσματα νέων ερευνών για τη μετάφραση, την έντυπη και τη χειρόγραφη, τη λογοτεχνική και τη θεατρική. Οι εργασίες του Δημήτρη Σπάθη σ' αυτόν τον τελευταίο τομέα υπήρξαν πρωτοποριακές και έδωσαν έναυσμα για την έναρξη ενός γόνιμου διαλόγου με το ομιχλώδες και άγνωστο τοπίο μιας μεταφραστικής διαδικασίας που δεν έφθασε στο τυπογραφείο μα έλαβε μέρος σε σημαντικές αισθητικές και άλλες διεργασίες. Στον διάλογο με τα μεταφρασμένα κείμενα μπαίνουν ενεργά ο Γ. Π. Σαββίδης, ο Άλκης Αγγέλου και άλλοι, εμπνέοντας με τις παρεμβάσεις τους νεότερους μελετητές, στους οποίους ανήκα τότε. Οι επισημάνσεις είχαν ήδη επεκταθεί στον ευρύ χώρο της ιστορίας των ιδεών, και μια πλειάδα μελετών εστίασε την προσοχή της στην πρόσληψη του ιστοριογραφικού, φιλοσοφικού, πολιτικού, επιστημονικού στοχασμού, μέσω μεταφράσεων, διασκευών και συμπλημάτων (για παράδειγμα η Ρωζάνη Αργυροπούλου²⁴ ή ο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης²⁵ έχουν συνεισφέρει ουσιαστικά και σ' αυτόν τον τομέα). Εδώ πρέπει να προσθέσουμε την προσφορά του Λεάνδρου Βρανούση, κυρίως σε σχέση με το μεταφραστικό και εκδοτικό έργο του Ρήγα, τις ευρείες συνθέσεις της Αριάδνης Camariano-Cioran, τις συγκριτικές μελέτες του αδελφού της Νέστορα και μιας ομάδας ρουμάνων μελετητών, όπως του Al. Duju, της Κορνηλίας Papacostea-Danielopolu κ.ά., καθώς και τη συνεισφορά ευρωπαίων νεοελληνιστών, όπως ο Henri Tonnet²⁶.

22. Γ. Π. Σαββίδης, «Το νέο μας όργανο ιστορικής συνείδησης», *Εποχές* 40 (1966), 168.

23. Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Οι Ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Μαντατοφόρος* 15 (1980), 57· Ο ίδιος, «Οι έντυπες νεοελληνικές μεταφράσεις του 18ου αι. Παρατηρήσεις και αποτιμήσεις», *XVI. Internationaler ByzantinistenKongress Wien, 4-9 October 1981, Akten II, Teil 6.* (...), Βιέννη 1982, σ. 229-237.

24. Από την πλειάδα των εργασιών της, στις οποίες θίγονται ζητήματα μεταφραστικής δραστηριότητας μέσα από την οπτική της πρόσληψης φιλοσοφικών ιδεών, συγκρατώ εδώ μια από τις παλαιότερες, που μπορεί να θεωρηθεί τρόπον τινά ως αφηρητική. Βλ. Ρωζάνη Αργυροπούλου-Λουγγή, «Νεοελληνικές μεταφράσεις φιλοσοφικών έργων (1760-1821)», *Δευκαλίων* 21 (1978), 131-142.

25. Ενδεικτική ως προς την ευαισθησία με την οποία αντιμετωπίζει το μεταφραστικό ρεύμα, με πυκνές αναφορές και εμπεριστατωμένες εκτιμήσεις, από τις οποίες δεν λείπει και ο αμφίπλευρος συγκριτικός χαρακτήρας, είναι η μονογραφία του *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες, Μετάφραση* Στέλλα Νικολούδη, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1996.

26. Σε συνάρτηση κυρίως με τη γένεση του αφηγήματος και του μυθιστορήματος,

Εποχή αναψηλαφήσεων σε περισσότερα του ενός επίπεδα. Δεν αρκεί πλέον η εμπειρική παρατήρηση, χρειαζόμαστε τη θεωρητική υποστήριξη, μα ταυτοχρόνως γίνεται όλο και πιο επιτακτική η ανάγκη της καταγραφής: από την απογραφή λοιπόν να βαδίσουμε στη σύνθεση και ενδεχομένως στην ενσωμάτωση της μεταφρασμένης παραγωγής στον κορμό της εθνικής γραμματείας.

Το θεωρητικό πλαίσιο μπορούσε να καλύψει επαρκώς η αναζωογόνηση που είχαν λάβει οι μελέτες γύρω από τη φύση, την ιστορία και τη θεωρία της μετάφρασης σε διεθνές επίπεδο, ξεφεύγοντας από τα στερεότυπα της παραδοσιακής συγκριτικής φιλολογίας, και συνάμα από τις επεξεργασίες που επέβαλε με ζήλο η γλωσσολογία γύρω στο 1960· οι μεταφραστικές σπουδές ως υβριδικό αντικείμενο μελέτης κινήθηκαν προς σύνθετες φιλοσοφικές θεωρήσεις, επεδίωξαν να ξεπεράσουν την εθνοκεντρική συνείδηση, διδάχθηκαν από την αισθητική της πρόσληψης, έγιναν αντικείμενο εφαρμογής και άλλων θεωριών, όπως της θεωρίας της «χειραγώγησης» ή του «λογοτεχνικού πολυσυστήματος»²⁷. Αναφέρομαι συνοπτικά σ' αυτά γιατί τις τελευταίες δεκαετίες, ιδίως στο γύρισμα του 20ού αιώνα, άρχισαν να απασχολούν πιο συστηματικά τους έλληνες μελετητές.

Όπως το έχω υποστηρίξει και άλλες φορές, βρισκόμαστε σε μια καμπή, εκδοτική και συνάμα μελετητική. Ευαισθητοποιημένοι πλέον στο έπακρο για την ιδιάζουσα χροιά της μεταφραστικής διαδικασίας στη νεοελληνική γραμματεία, ιδίως στον 18ο και 19ο αιώνα, για τον γενετικό της ρόλο στη διαμόρφωση και ανανέωση των ειδών και για τη συμβολή της στον πολιτισμικό διάλογο, στραφήκαμε κατ' αρχήν να αποδώσουμε το *corpus* των νεοελληνικών μεταφράσεων. Αλλά όπως γίνεται συχνά στην Ελλάδα, ο ζήλος υπήρξε υπέρμετρος αν και πάντοτε καλοδεχούμενος.

έκδηλο είναι το ενδιαφέρον του εν λόγω μελετητή για την ιστορία του μεταφραστικού ρεύματος, την αισθητική και γλωσσική προσέγγιση και αποτίμησή του. Ορατή και αναπότρεπτη είναι στις εργασίες του και η συγκριτική οπτική (διαδικασίες πρόσληψης, επιδράσεις, δάνεια). Αναφέρομαι ενδεικτικά σε μια πρόσφατη συλλογή μελετημάτων του, Henri Tonnet, *Études sur la nouvelle et le roman grecs modernes*, Παρίσι-Αθήνα, Daedalus, 2002.

27. Πβ. με το άρθρο μου «Συγκριτική Φιλολογία και Μετάφραση», περ. Διαβάζω χ. 427 (Μάρτιος 2002), [αφιέρωμα] «Το θέμα του μήνα – Συγκριτική Λογοτεχνία», 121-125. Χαρακτηριστικός ενός πολυσήμαντου προβληματισμού είναι και ο τόμος *Μετάφραση και διαπολιτισμικές σχέσεις/Translation and Intercultural Relations*, [Πρακτικά] Β' Διεθνές Συνέδριο Ταυτότητα και Ετερότητα στη Λογοτεχνία, 18ος-20ός αι. / [Proceedings] Second International Congress, Identity and Alterity in Literature, 18th-20th c. (τ. Γ', Αθήνα, Δόμος, 2001), με επιμέλεια Άννας Ταμπάκη και Στέφης Αθήνη, που επιχειρεί να εγγράψει το ελληνικό παράδειγμα στη διεθνή θέαση.

Έτσι την αρχική ιδέα καταγραφής από τον 15ο στον 19ο αιώνα, χωρίς ειδολογικούς περιορισμούς παρά μόνον ενδογλωσσικούς, που άρχισε να πραγματοποιείται από το 1987 στο ΚΝΕ, με τον επιστημονικό συντονισμό του Εμμανουήλ Φραγκίσκου (με κατοπινά αυτονομημένα παρακλάδια το πρόγραμμα καταγραφής μεταφράσεων στα περιοδικά της περιόδου 1811-1847 και τις χειρόγραφες μεταφράσεις του Διαφωτισμού)²⁸, συμπληρώνει η «Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων ξένης λογοτεχνίας, 19ος-20ός αι.» με την ευθύνη του συναδέλφου Κ. Γ. Κασίνη, με έμφαση σε ποσοτικά και στατιστικά στοιχεία, η εκπόνηση «Βιβλιογραφίας των λογοτεχνικών μεταφράσεων του Μείζονος Ελληνισμού» από τον Λευτέρη Παπαλεοντίου και το «Πρόγραμμα καταγραφής μεταφράσεων σε περιοδικά» που μόλις ξεκίνησε στο Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

Τα τελευταία χρόνια άρχισαν να εκδίδονται παλαιές χειρόγραφες μεταφράσεις καθώς και σχολιασμένες επανεκδόσεις μεταφράσεων του 18ου και 19ου αιώνα. Το αίτημα συνεξέτασης της μεταφρασμένης με την πρωτότυπη γραμματολογία έχει δώσει καρπούς τόσο σε συνθετικές εργασίες και διατριβές (π.χ. για το θέατρο του Διαφωτισμού ή πιο πρόσφατα για τη νεοελληνική αφηγηματική παράδοση), όσο και στις σημαντικές πολυσυλλεκτικές ανθολογήσεις που επιμελήθηκε ο Γιώργος Κεχαγιόγλου (*Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, 1999, *Πεζογραφική Ανθολογία*, 2001). Η συναγωγή μάλιστα που κυκλοφόρησαν, στη σειρά *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, οι Εκδόσεις Σοκόλη συνοδεύεται από ιδιαίτερα ερεθιστική Εισαγωγή. Και στις δύο περιπτώσεις συνυπάρχουν πρωτότυπα κείμενα και μεταφράσματα και διευρύνεται αισθητά ο λογοτεχνικός κανόνας²⁹.

Ο θεωρητικός προβληματισμός ενισχύει την πράξη. Με αυτό το τελευταίο σημείο που αποτυπώνει μια ριζοσπαστική αλλαγή εν τω γίνεσθαι, θα κλείσω την παρέμβασή μου. Και πάλι μέσα από τον δοκιμιακό λόγο, την αρθρογραφία στον Τύπο και σε περιοδικά φύλλα των ετών 1990 και εξής, ανασύρουμε σκέψεις ανανεωτικές και ρηξικέλευθες. Από την αποστροφή «Όλα δικά μας» του Τάκη Καγιαλή³⁰, με έναν ενδεχόμενο «ελλοχεύοντα εθνοκεντρισμό», ή την αποφθεγματική ρήση «Μια ιστορία της λογοτεχνίας που δεν περιλαμβάνει τις μεταφράσεις είναι ελλιπής ιστορία. Μια ποιητική

28. Ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί να αντλήσει πληροφορίες από τα *Ενημερωτικά Δελτία ΚΝΕ/ΕΙΕ*: τχ. 3 (Ιούνιος 1991), 1-8· τχ. 21 (Ιούνιος 1998), 24 και τχ. 24 (Δεκέμβριος 1999), 36-39.

29. Πβ. με τον προβληματισμό που αναπτύσσω στην εργασία μου «Νεοελληνικές μεταφράσεις του Διαφωτισμού: Ευρυχωρία και όρια της λογοτεχνίας», ό.π., σ. 9-24.

30. *Το Βήμα*, 9 Ιανουαρίου 1994, σ. 56.

ανθολογία που δεν περιλαμβάνει τις μεταφράσεις είναι ελλιπής ανθολογία» που οφείλουμε στον Νάσο Βαγενά³¹, ας αφήσουμε επί του παρόντος την τελική ετυμηγορία σε έναν φιλοσοφούντα θεωρητικό της μετάφρασης, τον Βαγγέλη Μπιτσώρη: η μετάφραση οφείλει, κατ' αυτόν, να δεξιώνεται το ξένο κείμενο ενσωματώνοντάς το στον οικείο γλωσσικό κορμό, αλλά συνάμα πρέπει να αναγνωρίζει και να φιλοξενεί την ετερότητά του³².

---

31. *Ποίηση και μετάφραση*, 1989, σ. 91.

32. «Από τη μία γλώσσα στην άλλη. Ιδιοποίηση και ξενισμός», *Σύγχρονα Θέματα* (Ιανουάριος-Μάρτιος 1995), 63-68.

Anna Tabaki

L'ÉVALUATION HISTORIOGRAPHIQUE DU MOUVEMENT
DES TRADUCTIONS :
DU "TRANSVASEMENT" À L'INTERCULTURALITÉ ?

(RÉSUMÉ)

Si nous examinons le mouvement des traductions dans sa marche diachronique, en évaluant tous les présupposés qui contribuent à cet acte critique (il faut y entendre le mécanisme de réception, les affinités éclectiques aussi bien que le produit final polymorphe, qu'il soit fidèle à son original, qu'il soit très élaboré et infidèle, ou encore qu'il soit librement adapté), nous poursuivons les traces multiples d'un transfert culturel, conscient et même parfois inconscient, qui s'impose d'une manière hégémonique dans les lettres grecques modernes, dès le début.

Dans cette approche, nous observons tout d'abord l'émergence précoce d'une problématique visant l'acte de traduire et la création d'une théorie normative (Iossipos Moesiodax, Dimitrios Katartzis) ainsi que les premiers germes d'évaluation d'ensemble et d'intégration de la littérature traduite dans le *corpus* de la littérature nationale, initiatives datées déjà du XIXème siècle.

Néanmoins, le point crucial de la problématique esquissée demeure le suivant: dans quelle mesure la cristallisation de l'étude des traductions dans une optique historiographique est en corrélation avec la position que la traduction elle-même occupe dans le *corpus* de la littérature nationale, celle d'arrivée. Il s'agit d'une question fort complexe qui, quoique dans la pensée européenne ait préoccupé les esprits dès le début du XXème siècle, ses échos théoriques deviennent perceptibles en Grèce seulement un peu avant le tournant du siècle.

En faisant la rétrospective critique des histoires de la littérature grecque moderne et des principales tendances qui s'y esquissent, l'auteur s'efforce de saisir le passage d'un empirisme s'inscrivant dans les normes du comparatisme classique ("fortune", influence exercée) à des réflexions plus récentes plaçant en faveur d'une coexistence organique, en l'occurrence d'une équivalence du texte traduit et de l'original. De nos jours, est dévoilé le rôle génétique de la traduction, son implication à la formation des genres littéraires et au renouvellement, si nécessaire, des structures et valeurs culturelles ; elle est désormais décodifiée sa contribution décisive au dialogue interculturel, sans négliger pour autant sa poétique ou son essence philosophique les plus profondes.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ-ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ
 ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ:
 ΕΝΑ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΕΓΧΕΙΡΗΜΑ

Επιτρέψτε μου να αρχίσω με ορισμένες εννοιολογικές αποσαφηνίσεις. Για πολλούς μελετητές οι όροι *ιστορία της γλώσσας* (ή *γλωσσική ιστορία*) και *ιστορική* (ή *διαχρονική*) *γλωσσολογία* χρησιμοποιούνται αδιακρίτως για να περιγράψουν τη μελέτη ενός και του αυτού γνωστικού πεδίου, του ιδιαίτερα πολύπλοκου πεδίου της γλώσσας. Ωστόσο οι όροι αναφέρονται συνήθως στις εποχές που τους γέννησαν¹. Ο όρος *ιστορία της γλώσσας* ανάγεται στη στενή (και μάλιστα επιλεκτική) σχέση της ιστορίας με τη φιλολογία και σε εκείνη τη θεώρηση που αφ' ενός έβλεπε την ιστορία σαν απλή διαδοχή γενεών και γεγονότων, αφ' ετέρου συνέδεσε κατά τον 19ο αιώνα τη γλώσσα με τις περιπέτειες του έθνους και ασχολήθηκε εντατικά με τη σύνταξη γραμματικών, λεξικών και ανθολογιών. Ο έτερος όρος *ιστορική γλωσσολογία* χρησιμοποιήθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα για να διακρίνει τους γερμανούς νεογραμματικούς από τους νεογλωσσολόγους, διάκριση που είχε τότε ιδιαίτερο νόημα επειδή προσανατόλιζε τις γλωσσικές έρευνες προς νέα θέματα και μεθοδολογίες, απαλλαγμένες από τις αγκυλώσεις της ιστορικής γραμματικής και την εμμονή στον επιλεκτικό ιστορικισμό που χρησιμοποιούσε τα «ευγενή» έργα της λογοτεχνίας για να περιγράψει την εξέλιξη της γλώσσας. Κατ' αντιπαράσταση με τους γραμματικούς, οι γλωσσολόγοι, ιδιαίτερα μετά την τομή του Σωσύρ (*langue/parole*), στράφηκαν στη μελέτη της γλωσσικής πράξης στη συγχρονία και σε εμπειρικά δεδομένα, δηλαδή στον προφορικό λόγο, καθώς και σε τομείς καταλληλότερους για τη συγχρονική μελέτη, τη φωνητική, τη μορφολογία και τη σύνταξη, δηλαδή στα σημειώνοντα, με αποτέλεσμα να παραγκωνιστεί η μελέτη των σημεινομένων, η κατ' εξοχήν διαχρονική ή αλλιώς ιστορική μελέτη της γλώσσας.

1. Για τις έννοιες, τις θεωρίες και τις σχολές, βλ. πρόχειρα Oswald Ducrot, Jean-Marie Schaffer, *Nouveau Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, Παρίσι 1995. Βλ. επίσης Alain Lerond (επιμ.), "Histoire de la langue", *Langue française* 10 (Μάιος 1971) και Jean-Claude Chevalier, Pierre Kuenz (επιμ.), "Langage et histoire", *Langue française* 15 (Σεπτέμβριος 1972).

Ας έλθουμε στα ελληνικά πράγματα τώρα. Υπενθυμίζω ότι ολόκληρος σχεδόν ο 19ος αιώνας χαρακτηρίστηκε από τη μελέτη της αρχαίας γραμματείας και της μεσαιωνικής φιλολογίας. Στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα (γύρω στα 1880) ο αντίκτυπος του γλωσσολογικού ρεύματος προσανατόλισε τη νέα γενιά γερμανών και ελλήνων μελετητών της ελληνικής (Meyer, Krumbacher, Χατζιδάκις) προς την προφορική παράδοση και τη διαλεκτολογία. Το ρεύμα του δημοτικισμού έδινε νέα ώθηση στις γλωσσικές έρευνες, λαμβάνοντας κάποτε και κοινωνικό χαρακτήρα (Ψυχάρης, Τριανταφυλλίδης, Κορδάτος), χωρίς ωστόσο να εγκαταλείπεται το πάγιο αίτημα του ρομαντισμού σχετικά με τη συγκρότηση γραμματικής και λεξικού της ελληνικής ως γλώσσας ενός έθνους. Στη συγκυρία αυτή ξεκίνησε και η συνεργασία της ιστορίας με τη γλωσσολογία και τη λαογραφία στο Λεξικογραφικό Αρχείο της Ακαδημίας Αθηνών με όχι ευκαταφρόνητα αποτελέσματα για την ελληνιστική και μεσαιωνική κοινή και ακόμη σημαντικότερα για τις ελληνικές διαλέκτους². Από την άλλη πλευρά, ο Στέφανος Κουμανούδης διατηρούσε την εμμονή του στη μελέτη της σημαντικής συνεισφοράς των λογίων στην ανανέωση του λεξιλογίου, συνεπώς στην κατά παράδοση συνεργασία της γλωσσικής ιστορίας με την αρχαία και τη νεότερη ελληνική φιλολογία³.

Ωστόσο και οι ίδιοι οι γλωσσολόγοι παραδέχονται ότι από τη στιγμή που τα σημαίνοντα ενέχονται εμφανικότερα στη γλωσσική αλλαγή είναι επόμενο να απασχολούν περισσότερο από τα λοιπά γλωσσικά φαινόμενα τον ιστορικό. Η «ονομάτων επίσκεψις», όπως την εμπνεύστηκε ο Κ. Θ. Δημαράς από τη δεκαετία του 1950, επικεντρώθηκε στις γλωσσικές αντιλήψεις και στη λόγια λεξικογραφική συνεισφορά του νεοελληνικού Διαφωτισμού (Καταρτζής, Κοραής), επιλογή που αναβίωνε κατά κάποιο τρόπο τον Κουμανούδη και την κατά παράδοση συνεργασία της γλωσσικής ιστορίας με την αρχαία και τη νεοελληνική φιλολογία στην εθνική οπτική⁴, εμπλουτίζοντάς την όμως με πολλά από αυτά που είχε να προτείνει η ευαισθησία του ιστορι-

2. Βλ. Δικαίος Βαγιακάκος, *Γλωσσολογικά Έρευνα*, τ. 2, Κέντρο Συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1977. Βλ. επίσης τις γλωσσικές βιβλιογραφίες που δημοσιεύθηκαν από το 1937 (με την επιμέλειά του) στο *Λεξικογραφικό Δελτίο* της Ακαδημίας Αθηνών, καθώς και σε περιοδικά, π.χ. *Αθηνά*, *Onomata κ.ά.*

3. Για μια γενική επισκόπηση της γλωσσικής ιστοριογραφίας, βλ. τον συλλογικό τόμο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, επιμ. Μ. Ζ. Κοπιδάκης, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1999 και Στυλιανός Γ. Καψωμένος, *Από την ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ – Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 1985 (όπου και βιβλιογραφία).

4. Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. 1-2, έκδ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα 1980 και Κ. Θ. Δημαράς, *Λεξικογραφία και Ιδεολογία*, Αθήνα 1980.

κού των ιδεών και των συνειδήσεων και με κάποιες από τις σύγχρονες θεωρητικές διευρύνσεις και πρακτικές της ευρωπαϊκής (και δη της γαλλικής) ιστορικής επιστήμης, όπως η μετατόπιση του ερευνητικού ενδιαφέροντος από τις κορυφές προς τους μέσους όρους και η εισαγωγή ποσοτικών δεδομένων και μετρήσεων, αλλά με φειδώ που μας θυμίζει τις επιφυλάξεις του Lucien Febvre για την εντατική ποσοτικοποίηση και την έννοια της δομής στις ιστορικές σπουδές⁵. Στη συνέχεια ωστόσο η «ονομάτων επίσκεψις» δεν πραγματοποιήθηκε, εκτός εξαιρέσεων⁶, στο εύρος της σύλληψής της. Η έρευνα ενδιαφέρθηκε περισσότερο για τις γλωσσικές αντιλήψεις, τις φιλοσοφικές και πολιτικές ιδέες των κορυφαίων διανοητών του νεοελληνικού Διαφωτισμού και Ρομαντισμού (ιδίως το σύνδρομο της καταγωγής από την αρχαία ελληνική και τη συνήθως απαξιωτική θέαση της γλωσσικής αλλαγής, η οποία επιβάρυνε τη διόρθωση της γλώσσας), και sporadικά μελετήθηκαν κάποιες έννοιες ή όροι⁷.

Η συνάντηση, μετά τη Μεταπολίτευση, της ιστορίας με τις κοινωνικές επιστήμες, η εισαγωγή νέων (δομικού τύπου) μεθοδολογιών και εννοιολογικών (και μάλιστα μαρξικών) εργαλείων ανάλυσης, όπως λαϊκός πολιτισμός (Μπαχτίν, Προπ), ηγεμονία (Γκράμσι), ιδεολογία (Αλτουσέρ), σε συνδυασμό με το θεματολογικό ανάπτυγμα που έλαβε η έρευνα κυρίως από τη Σχολή των *Annales*⁸, τροφοδότησαν τη συζήτηση γύρω από τα ιδεολογήματα της εθνικής ιστοριογραφίας με παράδειγμα την έννοια (ιλαός)⁹, καθώς

5. «Ως η διψόσα έλαφος», συνέντευξη του Κ. Θ. Δημαρά στο περ. *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 35-36-37 (Δεκέμβριος 1988), 8-35. Βλ. επίσης Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Η των ονομάτων επίσκεψις», *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1994, σ. 86-92.

6. Μαριάννα Δήτσα, *Νεολογία και κριτική στον 19ο αιώνα. Νεόπλαστοι λογοτεχνικοί όροι από τη «Συναγωγή» του Σ. Α. Κουμανούδη*, Αθήνα, Ερμής, 1988.

7. Βλ. ενδεικτικά: Α. Βρανόσης, «Έλληνες, Ρωμιοί, Νεοέλληνες» και «Ρωμιοί χριστιανοί: έθνος, πολιτεία, πατρίδα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σ. 442-444· Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Η έννοια της πολιτικής στον νεοελληνικό στοχασμό του φθίνοντα 18ου αιώνα», *Φιλοσοφία και Πολιτική, Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας*, Αθήνα 1982, σ. 262-267· Panayotis Noutsos, «De la 'nation' au 'peuple': Rigas Ferreos et Coray», *Epsilon 2* (1988), 23-30· Dinos Georgoudis, «Sur le terme 'République' en péso-grec (1774-1821)», *Archipel Egéen 1* (1989), 13-19· Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Η έρευνα ως επιστημονικός όρος στον Αδαμάντιο Κοραή», *Ο Ερασιστής 22* (1999), 136-157. Βλ. επίσης *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Βιβλιογραφία 1945-1995*, επιμ. Δ. Γ. Αποστολόπουλος - Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ - Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1998.

8. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Ζητήματα ιστορίας*, Αθήνα 1983, σ. 255.

9. Φ. Ηλιού, Ν. Σβορώνος, «Η έννοια του λαού στη νεοελληνική ιστοριογραφία.

και τη συζήτηση γύρω από τη σύνθετη δομή της γλώσσας του Μακρυγιάννη, τα διαφορετικά στρώματα του μακρυγιαννικού λόγου, στα οποία ενσωματώνονται τόσο τα παραδοσιακά εκφραστικά στερεότυπα όσο και η επιβεβλημένη από το κυρίαρχο κράτος νέα γλώσσα¹⁰. Στο πλαίσιο της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας, της ιστορικής γεωγραφίας, της ιστορικής δημογραφίας, της ιστορικής ανθρωπολογίας, μελετήθηκαν ανθρωπώνυμα και τοπωνύμια, λέξεις, όροι και έννοιες ως εργαλείο βοηθητικό για την κατανόηση κοινωνικών πραγματικοτήτων, θεσμών και νοοτροπιών: με άλλα λόγια, η ιστορία των λέξεων συνδέθηκε με κοινωνικά-πολιτισμικά συμφραζόμενα¹¹.

Στο ίδιο (ή συναφές) πλαίσιο και στον αστερισμό μιας διεπιστημονικής οπτικής της κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας, εφαρμόστηκαν διάφορες μέθοδοι γλωσσικών αναλύσεων με διαφορετικά, κατά περίπτωση, ερευνητικά αιτούμενα: ποσοτική ανάλυση περιεχομένου για τη μελέτη της κοινωνικής και ιδεολογικής λειτουργίας της ελληνικής γλώσσας στα Βαλκάνια¹², δομικού τύπου λεξιλογική ανάλυση και ανάλυση περιεχομένου για την ανασύσταση γλωσσικών συμπεριφορών και νοοτροπιών του φαναριώτικου περιβάλλοντος¹³, σύνθετα μαθηματικά μοντέλα λεξιλογικής ανάλυσης στην

Διάρκειες και τομές», *Δελτίο της Εταιρείας σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας* 4β (1980), 77-98. Βλ. επίσης Φ. Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του κοραϊσμού στον εικοστό αιώνα*, Αθήνα 1984.

10. Ν. Θεοτοκάς, «Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη», *Τα Ιστορικά* τχ. 4 (Δεκέμβριος 1985), 276-296. Ο προβληματισμός επαναδιατυπώθηκε πρόσφατα σε πιο ολοκληρωμένη μορφή, πάλι με τη θεωρητική σκευή του Μπαχτίν και του Γκράμσι, σε μια συγκριτική ανάγνωση των γραπτών του Μακρυγιάννη και του Κοσμά του Αιτωλού, βλ. Ευαγγελή Αρ. Ντάτση, *Πολιτισμική ηγεμονία και λαϊκός πολιτισμός. Ο αετοροχρισμένος* διάλογος του ιερομονάχου Κοσμά και του αγωνιστή Μακρυγιάννη, Αθήνα 1999· Η ίδια, *Η ποιητική του λαϊκού πολιτισμού*, Αθήνα 2004.

11. Βλ. το συλλογικό έργο Σπύρος Ι. Ασδραχάς, με τη συνεργασία των Ν. Ε. Καραπιδάκη, Όλγας Κατσαρδή-Hering, Ευτυχίας Δ. Λιάτα, Άννας Ματθαίου, Michel Sivignon, Traian Stoianovich, *Ελληνική οικονομική ιστορία ΙΕ' - ΙΘ' αιώνας*, τ. 1, Αθήνα 2003 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία). Βλ. επίσης Ν. Ε. Καραπιδάκης, «Η πρακτική των τεκμηρίων», *Τα Ιστορικά* τχ. 38 (Ιούνιος 2003), 5-26. Ειδικότερα, για τη συνάρθρωση λεξιλογίου, κοινωνίας και θεσμών στα Ιόνια νησιά επί Βενετοκρατίας, βλ. Nicolas Karapidakis, *Civis fidelis: l'avènement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIIème-XVIIIème siècles)*, Peter Lang 1992.

12. Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850). Το τετράγλωσσο λεξικό του Δανήλ Μοσχοπολίτη*, Ιωάννινα 1988.

13. Alexandra Sfini, *Langue et mentalités au Phanar (XVIIe-XVIIIe siècles). D'après les*

ιστορία των θετικών επιστημών¹⁴. Αλλά σκοπός μου δεν είναι να εξαντλήσω εδώ το φάσμα των νεότερων επιστημολογικών προσεγγίσεων, άλλωστε συνήθως περιστασιακών και μεμονωμένων, σε ό,τι αφορά το πεδίο της γλώσσας¹⁵.

Η ιστορική θεώρηση της γλώσσας υπό διεπιστημονική οπτική αποτέλεσε αυτόνομο ερευνητικό αντικείμενο προγραμμάτων για τη μελέτη των γλωσσών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, στα οποία εντάχθηκε και η ελληνική λόγω του ιδιαίτερου ρόλου της για τους πληθυσμούς της περιοχής. Στη Ρουμανία συγκροτήθηκε πρόγραμμα που συνέδεε την ιστορία των ιδεών και της λογοτεχνίας με την ιστορία των ιδεολογιών και νοοτροπιών και με τη γλωσσολογία, με σκοπό να δειχθεί αν υπάρχει σημαντική γλωσσική ανανέωση ή συντηρητισμός των βαλκανικών γλωσσών κατά τον 18ο-19ο αιώνα, χωρίς ωστόσο να δημοσιοποιηθούν –απ' όσο ξέρω– μεγάλης εμβέλειας αποτελέσματα¹⁶. Στο πλαίσιο της Βαλκανικής Επιτροπής της Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών της Βιέννης ξεκίνησε πρόσφατα ερευνητικό πρόγραμμα για την καταγραφή (σε τράπεζες δεδομένων) της πολιτισμικής ορολογίας της Νοτιοανατολικής Ευρώπης κατά τον 19ο αιώνα, με αιτούμενο να περιγραφεί η διαδικασία συγκρότησης και εξέλιξης των εθνικών γλωσσών της ευρύτερης περιοχής¹⁷, στο οποίο προβλέπεται η συνεργασία της πολιτισμι-

---

“Ephémérides” de P. Codrica et d'autres textes du milieu phanariote, Paris I – Sorbonne 1991 (δακτυλόγραφη διατριβή).

14. Θεόδωρος Ε. Μπερχάκης, Ευθύμιος Νικολαΐδης, *Στατιστική ανάλυση λεξικών δεδομένων. Οι πρόλογοι βιβλίων των θετικών επιστημών της περιόδου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, πρόλογος Jean-Paul Benzécri, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1990.

15. Όπως κάποιες προσεγγίσεις που άπτονται του πεδίου της κοινωνιο-γλωσσολογίας ή με επιρροές από τη φωνηική επιστημολογία (ανάλυση του λόγου), π.χ. Λυδία Παπαδάκη, «Τα σύμβολα της κυρίαρχης ιδεολογίας στον ημερήσιο αθηναϊκό τύπο την περίοδο του 1920», *Τετάρη* 1 (Μάρτιος 1990), 89-116· Αικατερίνη Μπρέγιαννη, «Η πολιτική των ψευδαισθήσεων. Κατασκευές και μύθοι της μεταξικής δικτατορίας», *Τα Ιστορικά* τχ. 30 (Ιούνιος 1999), 171-198· Φύλιππος Ωραιόπουλος, *Ο νεοελληνικός λόγος για την αρχιτεκτονική και την πόλη. Το χωρικό μοντέλο της ελληνικής Ανατολής*, πρόλογος Αλέξανδρος Τζώνης, Lian Lefavre, Αθήνα 1998.

16. Elena Toma, “Mentalité et Langage”, *Revue des Études Sud-Est Européennes (RESEE)* 18, τχ. 4 (1980), 647-664· Zamfira Mihaíl, “Idéologie, mentalité – Expression linguistique”, *RESEE* 22, τχ. 2 (1984), 133-144· Lidia Simion, “The modernization of the social-political Vocabulary as reflected in the Romanian Press of the first half of the 19th Century”, *RESEE* 26, τχ. 1 (1988), 27-33· Lia Brad-Chisacof, “The language of Tudor Vladimirescu’s and Alexander Hyspantis revolutionary Proclamations”, στο *ίδιο*, σ. 35-42.

17. Εκτός από τις βαλκανικές γλώσσες, στο πρόγραμμα συμμετέχει και η οθωμανι-

κής ιστορίας με την ιστορία των ιδεών, την ιστορική ανθρωπολογία και τη συγκριτική γλωσσολογία, συνεργασία η οποία έχει αρκετές προϋποθέσεις ώστε να εκβάλλει μακροπρόθεσμα σε μια ιστορία των εννοιών (Begriffsgeschichte)¹⁸.

Το ερευνητικό έργο που εκπονείται στο ΚΝΕ/ΕΙΕ, με κύριο αντικείμενο του τα λεξιλόγια του ελληνικού Διαφωτισμού και της Επανάστασης¹⁹, αντλεί τα αναλυτικά εργαλεία του κατά πρώτο λόγο από την ιστορική σημασιολογία, όπως την ορίζει ο Alphonse Dupront, ως τη μελέτη των λεξιλογίων μέσω των οποίων τα ανθρώπινα σύνολα του παρελθόντος εξέφρασαν μερικώς την παρουσία τους στον κόσμο και την κοσμοθεωρία τους²⁰—ένα πεδίο παρατήρησης σε εγγύτητα με την ιστορική ψυχολογία και την πολιτισμική ανθρωπολογία—, και στη συνέχεια από τη γερμανική εννοιολογική ιστορία, ιδίως στη μετεξέλιξη της μετά τη συνάντησή της με τη γαλλική σχολή²¹, σε συνδυασμό με ορισμένες μεθόδους της (κοινωνιο)γλωσσολογίας²².

Μακροπρόθεσμο σχέδιο αυτών των ερευνών, και ενδεχομένως άλλων του ίδιου ή παρόμοιου τύπου²³, θα ήταν η κατάρτιση ενός λεξικού κοινωνικο-

---

κή-τουρκική. Στο πλαίσιο αυτό πραγματοποιήθηκε το Συνέδριο *Der Zivilisationswortschatz im Südosteuropäischen Raum 1840-1870*, Αυστριακή Ακαδημία Επιστημών - Βαλκανική Επιστητή, Βιέννη 1-3 Μαρτίου 2002 (υπό έκδοση).

18. Ο σχεδιασμός του ελληνικού τμήματος επηρεάστηκε από το θεμελιώδες εννοιολογικό λεξικό *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-socialen Sprache in Deutschland*, επιμ. Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck, τ. 1-8, Στουτγάρδη 1972-1977, βλ. Αγαθοκλής Αζέλης, Ιωάννης Καραχρήστος, «Η γένεση της μοντέρνας πολιτισμικής ορολογίας στις γλώσσες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης: η ελληνική περίπτωση», *Τα Ιστορικά* τχ. 28-29 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1998), 259-267.

19. Βλ. σχετικά Αλεξάνδρα Σφοίνη, «Λεξιλόγια και Διαφωτισμός. Οι Εφημερίδες του Π. Κοδριλιά», *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, ΟΜΕΔ, 1995, σ. 195-220 και *Ενημερωτικό Δελτίο του ΚΝΕ/ΕΙΕ* τχ. 24 (Δεκέμβριος 1999), 18.

20. Alphonse Dupront, "Sémantique historique", *Cahiers de Lexicologie* 14 (1969), 15-25.

21. Rolf Reichardt (επιμ.), *Aufklärung und Historische Semantik. Interdisziplinäre Beiträge zur westeuropäischen Kulturgeschichte*, Βερολίνο 1998.

22. Régine Robin, *Histoire et Linguistique*, Παρίσι 1973 και Jacques Guilhaumou, Denise Maldidier, "Langage", *La nouvelle histoire*, επιμ. Jacques Le Goff, Roger Chartier, Jacques Revel, Παρίσι 1978, σ. 304-308. Για ζητήματα σχετικά με τις τάσεις και τις σχολές, ας μου επιτραπεί να παραπέμψω στη συναγωγή μεταφρασμένων άρθρων, την οποία επιμελούμαι, *Ιστορική σημασιολογία - Εννοιολογική ιστορία. Διαδρομές της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας*, Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας, ΕΜΝΕ - Μνήμων (υπό έκδοση).

23. Δηλαδή ερευνών που έχουν διεξαχθεί σε διαφορετικό πλαίσιο (ή και μεμονωμένα)

πολιτικών και πολιτισμικών εννοιών και όρων της ελληνικής, με σημείο αιχμής τους αιώνες 18ο-19ο, οπότε εντείνονται οι διαδικασίες διαμόρφωσης των σημασιών της νεωτερικότητας²⁴. Είναι αυτονόητο ότι το εύρος του ερευνητικού σχεδίου για τη χαρτογράφηση και ανάλυση του ελληνικού κοινωνικοπολιτικού και πολιτισμικού λεξιλογίου στα συμφραζόμενά του και τη συγγραφή εννοιολογικού λεξικού προϋποθέτει πολλές και σταθερές συνεργασίες, καθώς και γλωσσολογικά εργαλεία ήδη επεξεργασμένα ή υπό κατασκευής²⁵.

και με διάφορες μεθοδολογίες, συναφείς πάντως με τη Begriffsgeschichte. Π.χ. για την πολιτική ιδεολογία του 19ου αιώνα, βλ. Ιωάννης Κουμπουρλής, «Εννοιολογικές πολυσημίες και πολιτικό πρόταγμα: ένα παράδειγμα από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο», *Τα Ιστορικά τχ.* 28-29 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1998), 31-58 και Νίκος Σιγάλας, «'Ελληνισμός' και εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τα Ιστορικά τχ.* 34 (Ιούνιος 2001), 3-70. Για μια ανανεωμένη διεπιστημονική και πολυπρισματική προσέγγιση της πολιτικής σκέψης του Διαφωτισμού σε διεθνές περιβάλλον, βλ. Paschalis M. Kitromilides (επιμ.), *From republican polity to national community. Reconsiderations of Enlightenment political thought*, <Studies on Voltaire and the Eighteenth Century 2003: 09>, Οξφόρδη, Voltaire Foundation, 2003.

24. Εκτός από το *Geschichtliche Grundbegriffe*, σημαντικό εννοιολογικό λεξικό αποτελεί το *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820*, έκδ. Rolf Reichardt, Eberhard Schmitt, Hans-Jürgen Lüsebrink, τ. 1-20, Μόναχο 1985-2000, στο οποίο εισήχθησαν ορισμένες κατευθύνσεις της Σχολής των *Annales* (ιστορία των νοστροπιών, εικονογραφικές αναπαραστάσεις κ.ά.). Τοποθετημένο σε βραχύτερη διάρκεια που επιτρέπει να συλλάβει κανείς τις μεταβολές εν τω γίνεσθαι, ενίοτε και με τη χρήση λεξικομετρικών μεθόδων, είναι το *Dictionnaire des usages socio-politiques (1770-1815)*, INALF/Saint-Cloud, τ. 1-6, Παρίσι 1985-1999.

25. Απαραίτητα για κάθε μελέτη, όταν αυτή λαμβάνει υπόψη τα ατομικά και συλλογικά συμφραζόμενα, είναι τα γλωσσάρια, οι συμφραστικοί πίνακες λέξεων, οι τράπεζες δεδομένων. Εκτός από την ολοκλήρωση του ιστορικού άτλαντα των ιδιωμάτων της ελληνικής που επιχειρεί αργόρυθμα η Ακαδημία Αθηνών, παραμένει ακόμη στα ζητούμενα της ελληνικής λεξικογραφίας η συμπλήρωση του ιστορικού λεξικού της νέας ελληνικής με ακριβείς χρονολογήσεις και σημασίες στη συνέχεια των λεξικών του Κριαρά και του Κουμανούδη, βλ. σχετικά Henri Tonnet, «Για μια ιστορία της διαμόρφωσης του λεξιλογίου της νέας ελληνικής», *Η ελληνική γλώσσα και η ιστορία της*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, ΥΠΕΠΘ/Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2003, σ. 53-57. Βλ. επίσης Α.-Φ. Χρηστίδης, «Ιστορίες της ελληνικής», στο *ίδιο*, σ. 15-30.

Alexandra Sfini

HISTOIRE SOCIO-POLITIQUE ET CULTURELLE DE LA LANGUE :
UNE DÉMARCHE PLURIDISCIPLINAIRE

(RÉSUMÉ)

Il s'agit d'un bref parcours des différentes approches de la langue de la part de l'historiographie grecque, jalonné par le début du nationalisme au XIXème siècle, qui comprend la rédaction philologique de grammaires et dictionnaires de la langue nationale, l'étude linguistique des dialectes au début du XXème, l'étude de la réflexion théorique sur la langue et de l'apport néologique des Lumières néohelléniques entreprise par l'histoire des idées et la lexicographie vers les années 1950, pour aboutir à la rencontre de l'histoire des mots avec l'histoire économique et socio-culturelle et les méthodes structurales à partir des années 1970. L'avènement récent de l'histoire de la langue en objet d'étude autonome sous un angle pluridisciplinaire, englobant des études langagières multiples, déboucherait à long terme sur un Dictionnaire de notions et concepts socio-politiques et culturels en grec (XVIIIème-XIXème siècles).

ΕΙΡΗΝΗ ΤΟΥΝΤΑΣΑΚΗ

Ο «ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»
ΩΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ
ΜΙΑ ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ

Στο κείμενο που ακολουθεί θα επιχειρήσω να καταθέσω κάποιες πρώτες σκέψεις για το πώς επιτελείται και πώς λειτουργεί η κατασκευή της έννοιας του παραδοσιακού πολιτισμού στο εσωτερικό της ελληνικής λαογραφίας, μιας επιστήμης που χρησιμοποίησε και εξακολουθεί μέχρι σήμερα να εκλαμβάνει την παραδοσιακότητα ως βασικό κριτήριο για τον προσδιορισμό της εκδοχής εκείνης του πολιτισμού που ορίζει ως επιστημονικό της αντικείμενο.

Η έννοια του πολιτισμού, βασικό αναλυτικό εργαλείο στον χώρο των κοινωνικών επιστημών και κυρίαρχη όσον αφορά στον χώρο της κοινωνικής ανθρωπολογίας, γνώρισε σημαντικές διαφοροποιήσεις, μεταλλαγές και μετασχηματισμούς στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, ενώ μέχρι και σήμερα ακόμα εξακολουθεί να μεταλλάσσεται.

Παρακάμπτοντας την προϊστορία του όρου, θα υιοθετήσω μια από τις πιο σύγχρονες ανθρωπολογικές θεωρίες, εκείνη η οποία αντιμετωπίζει τον πολιτισμό ως σύστημα συμβόλων και σημασιών, ως διαδικασία δηλαδή που βρίσκεται σε συνεχή διαντίδραση και διαλεκτική σχέση με την κοινωνική πραγματικότητα. Η παραδοχή ότι η ανθρώπινη δράση και οι κοινωνικές σχέσεις δεν θα πρέπει να εκλαμβάνονται πλέον ως ιδιότητες καθορισμένες από τη φύση αλλά να αντιμετωπίζονται ως «κοινωνικές κατασκευές» στάθηκε από πολλές απόψεις ανατρεπτική και πάντως μας έχει επιτρέψει την εκ νέου σημασιοδότηση βασικών εννοιών, μεταξύ άλλων και των εννοιών του έθνους και της παράδοσης.

Τα τελευταία χρόνια, στους κόλπους της ανθρωπολογίας υπάρχει ένας πλούσιος προβληματισμός αναφορικά με τις διαδικασίες επινόησης της

Η Ε. Καλπουρτζή βρέθηκε κοντά μου σε όλες τις φάσεις επεξεργασίας του κειμένου. Τα σχόλια και οι κριτικές της παρατηρήσεις αντέστρεψαν πολλές φορές την αγωνία και τα αδιέξοδα του όλου εγχειρήματος και στάθηκαν οπωσδήποτε πολύτιμα κατά τη διαμόρφωση της τελικής εκδοχής. Την ευχαριστώ για άλλη μια φορά. Ευχαριστίες οφείλω και στη Ρ. Καυταντζόγλου για τις υποδείξεις και τα ενθαρρυντικά της σχόλια.

παράδοσης και αναδιαπραγματεύσης των συμβολικών σημασιών του παρελθόντος για την κατασκευή του έθνους¹. Μεταξύ άλλων έχει γίνει πλέον φανερό ότι η κατασκευή του παρελθόντος σε παραδοσιακό πολιτισμό προϋποθέτει διεργασίες εξιδανίκευσης, έτσι ώστε οι πολιτισμικές μορφές αποκτώντας τα χαρακτηριστικά της ιδιαιτερότητας και της αυθεντικότητας να μπορούν να επικυρώσουν την, απαραίτητη για τον εθνικισμό, μοναδικότητα του εθνικού πολιτισμού.

Όπως είναι γνωστό, η ελληνική λαογραφία θεμελιώνεται ως επιστήμη στα τέλη του 19ου αιώνα² και σε άμεση συνάρτηση με την ανάγκη να συγκρο-

---

1. Κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες έχουν σημαντικά πολλαπλασιαστεί οι ανθρωπολογικές μελέτες που διερευνούν τις διαδικασίες ανακατασκευής του παρελθόντος με βάση τα ιδεολογικά αιτούμενα και τις ανάγκες του παρόντος. Οι εργασίες αυτές, που υποδεικνύουν το περιεχόμενο της σχέσης παρελθόντος - παρόντος ως προϊόν κατασκευής, αντλούν κατά κύριο λόγο από το έργο των E. Hobsbawm και T. Ranger (επιμ.), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, 1983· B. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Verso, 1983 (ελληνική έκδοση: *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις Απαρχές και τη Διάδοση του Εθνικισμού*, μτφρ. Π. Χαντζαρούλα, Αθήνα, Νεφέλη). Βλ. ενδεικτικά, J. Linnekin, "Defining Tradition: Variation of the Hawaiian Identity", *American Ethnologist* 10 (1983), 241-252· R. Handler και J. Linnekin, "Tradition, Genuine or Spurious", *Journal of American Folklore* 97 (1984), 273-290· D. Gefou-Madianou, "Cultural Polyphony and Identity Formation: Negotiating Tradition in Attica", *American Ethnologist* 26 (1999), 412-439. Για μια ερμηνεία της θεωρίας της κοινωνικής και πολιτισμικής κατασκευής στην ελληνική γλώσσα βλ. *Τοπικά Β'*, Αθήνα, ΕΜΕΑ, Νήσος, 1996. Από τον συγκεκριμένο τόμο ιδιαίτερα ενδιαφέρον για την ανθρωπολογική προσέγγιση αποδεικνύεται το άρθρο του Ε. Παπαταξιάρχη, «Περί της πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας», σ. 197-216.

2. Ο Ν. Πολίτης δημιούργησε τον όρο «λαογραφία» συνδυάζοντας τους αγγλικούς όρους "folklore" και "ethnography", προτιμώντας, ωστόσο, για την απόδοση του συμφυρμού των δύο αυτών όρων την αρχαία ελληνική λέξη «λαογραφία», η οποία στην αλεξανδρινή εποχή σήμαινε τον κεφαλικό φόρο που πλήρωναν οι κάτοικοι της Αιγύπτου. Ο όρος «λαογραφία» ως δηλωτικό της νέας επιστήμης αναφέρεται από τον Ν. Πολίτη για πρώτη φορά το 1884, στον πρώτο τόμο του *Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, που ιδρύεται το 1882 με σκοπό τη μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας και του πολιτισμού. Μερικά χρόνια αργότερα, και πιο συγκεκριμένα το 1909 ο Ν. Πολίτης στον πρώτο τόμο του περιοδικού *Λαογραφία*, το οποίο εκδίδει η Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία (που ιδρύεται επίσης από τον ίδιο), δίνει τον ορισμό της νεοσύστατης επιστήμης και προτείνει ένα συνοπτικό διάγραμμα των θεμάτων που οφείλουν να μελετούν οι λαογράφοι (βλ. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Η Θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1978, σ. 152).

τθθεί μια εθνική αφήγηση, αφήγηση η οποία υποστασιοποιώντας το έθνος καλούνταν να ανταποκριθεί στις προκλήσεις της συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας, καταδεικνύοντας την αδιάλειπτη και ομοιογενή συνέχεια του ελληνικού έθνους στο χρόνο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο γίνεται κατανοητός ο πατριδογνωστικός και εθνοκεντρικός χαρακτήρας που προσλαμβάνει η επισημή της λαογραφίας κυρίως κατά την πρώτη ακαδημαϊκή της φάση. Κατά τη φάση αυτή η λαογραφία, χρησιμοποιώντας μεθόδους της φιλολογίας και της αρχαιολογίας, θα επιχειρήσει να συμβάλει στην «ανακατασκευή» του παρελθόντος, κατά τρόπο που να τεκμηριώνει τις αξιώσεις του ελληνικού εθνικισμού, κατά τρόπο δηλαδή που να στοιχειοθετεί τα εθνικά και πολιτικά δικαιώματα απέναντι στις προκλήσεις, τις απειλές και τις αμφισβητήσεις της εποχής.

Μέσα σε αυτήν την προοπτική, οι λαογραφικές έρευνες αναλαμβάνουν όχι μόνο να αποκαταστήσουν τη διαχρονική ενότητα του ελληνικού έθνους, αλλά ταυτόχρονα και να συμβάλουν στη δημιουργία δι' αυτής μιας μονοπολιτισμικής ταυτότητας³. Οι θεματογραφικές και συγκριτικές μελέτες των ελλήνων λαογράφων, με την αποκατάσταση της ιστορικής συνέχειας, επιδιώκουν, δηλαδή, να υπηρετήσουν ένα διττό στόχο: από τη μια πλευρά, να προαγάγουν τα επιχειρήματα τα ικανά να αντικρούσουν τις εξωτερικές απειλές και αντιπαλότητες⁴, να ενισχύσουν, με άλλα λόγια, την αμυντική προστασία της προς τα έξω εικόνας του νεοελληνικού έθνους-κράτους. Από την άλλη πλευρά, στο εσωτερικό του κράτους στοχεύουν να προσφέρουν ερείσματα, έτσι ώστε οι

3. Η συμβολή της λαογραφίας στη συγκρότηση και αναπαραγωγή της νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών και σημαντικών μελετών. Βλ. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Η Θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας*, ό.π.: Μ. Herzfeld, *Πάλι Δικά μας. Λαογραφία, Ιδεολογία και η Διαμόρφωση της Σύγχρονης Ελλάδας*, μτφρ. Μ. Σαρηγιάννης, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2002· S. Damianakos, "Représentations de la paysannerie dans l'ethnographie grecque (un cas exemplaire: la fiction Clephtique)", C. Kar-noouh (επιμ.), *Paysans et Nations d'Europe centrale et balkanique*, Παρίσι, Maisonneuve et Larose, 1985, σ. 71-86· Ε. Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988· Α. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα, ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1993.

4. Να αντικρουστούν κυρίως οι περί αφελητισμού θεωρίες του αυστριακού ιστορικού J. Ph. Fallmerayer, οι οποίες όχι μόνο αμφισβητούσαν την ιστορική ενότητα του ελληνικού πολιτισμού, αλλά έθεταν σε κίνδυνο και το αίτημα της πολιτικής ανεξαρτησίας που το νεοσύστατο κράτος στήριζε στην ελληνικότητα (βλ. ενδεικτικά Σ. Κυριακίδης, *Ελληνική Λαογραφία. Μέρος Α' Μνημεία του Λόγου*, <Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών, αρ. 8>, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1965, σ. 12).

εσωτερικές αμφισβητήσεις και οι τοπικές ιδιαιτερότητες να παραμεριστούν και αντίστοιχα να τονιστούν όλες εκείνες οι μορφές οι οποίες εφ' όσον αποδεικνύουν την αρχαία τους καταγωγή, μπορούν να αναχθούν σε εθνικά χαρακτηριστικά και άρα να χρησιμοποιηθούν για τη συγκρότηση μιας νέας εθνικο-κρατικής και απαραίτητα μονοπολιτισμικής ταυτότητας. Αυτή η αποστολή που αναλαμβάνει η ελληνική λαογραφία είναι που της προσδίδει τον έντονο εθνικο-πατριωτικό χαρακτήρα και την αναδεικνύει σε κατ' εξοχήν εθνική επιστήμη⁵, γεγονός που για την ίδια είχε καθοριστικές, τόσο στο θεωρητικό όσο και στο μεθοδολογικό επίπεδο, επιπτώσεις.

Η ακαδημαϊκή λαογραφία, προσηλωμένη στο ρομαντικό-εθνικιστικό κλίμα της εποχής, κατασκευάζει το αντικείμενό της εστιάζοντας σε μια ορισμένη και απολύτως αποφασιστικής σημασίας εξίσωση, την εξίσωση αγροτικός πληθυσμός = λαός = έθνος⁶. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι έννοιες αγροτικός πληθυσμός, λαός και έθνος θα καταλήξουν να ταυτιστούν και να διαμορφώσουν σε φανταστικό επίπεδο ένα ενιαίο και συνεκτικό σύνολο, το οποίο θα σηματοθεί με τον όρο παραδοσιακός πολιτισμός. Πιο συγκεκριμένα, η λαογραφία στοχεύοντας στη διαμόρφωση μιας αναγκαστικά ενιαίας όχι μόνο εθνικής αλλά και κοινωνικής συνείδησης θα ταυτίσει το «λαϊκό» με τον αγροτικό πολιτισμό, εξιδανικεύοντας το αξιακό σύστημα της αγροτικής κοινωνίας καθώς θα θεωρήσει ότι αυτό ενορακίονει όλες τις εθνικές αρετές και ανάγοντας τον αγροτικό πληθυσμό σε αποκλειστικό θεματοφύλακα της κληρονομιάς αυτής⁷.

5. Την αποστολή της κατασκευής της εθνικής συνέχειας, όπως συνέβη με τη λαογραφία, υπηρέτησαν την εποχή αυτή και άλλες θεωρητικές επιστήμες, όπως η φιλολογία και η ιστοριογραφία, γεγονός που όχι μόνο καθόρισε τη συγκρότησή τους κατά τον 19ο αιώνα, αλλά σημάδεψε και την πορεία τους κατά τον 20ο αιώνα. Για τη συγκρότηση της εθνικής λογοτεχνίας βλ. Β. Αποστολίδου, «Η συγκρότηση και οι σημασίες της 'εθνικής λογοτεχνίας'», *Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός. Επιστημονικό Συμπόσιο (21-22 Ιανουαρίου 1994)*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1995, σ. 15-39. Για τον ελληνοκεντρικό και πατριδογνωστικό χαρακτήρα της ελληνικής ιστοριογραφίας βλ. Γ. Δερτιλής, «Η ιστοριογραφία του νεότερου ελληνισμού σήμερα», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 35-36-37 (1988), 84-93· Σ. Ασδραχάς, «Συνέντευξη», *Τετάρ 4* (1992), 35-43· Β. Παναγιωτόπουλος, «Συνέντευξη», *Τετάρ 4* (1992), 49-56· Ε. Αβδελά, «'Ετερότητα' και 'ταυτότητα': ιστοριογραφικές προσεγγίσεις», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 54 (1995), 17-20.

6. Πβ. Σ. Δαμιανάκος, «Ακαδημαϊκή Λαογραφία και Αγροτική κοινωνία. Μια χαρακτηριστική περίπτωση: η μυθοποιία του κλέφτικου», στο βιβλίο του, *Παράδοση Ανταρσίας και Λαϊκός Πολιτισμός*, Αθήνα, Πλέθρον, 1987, σ. 44 και ο ίδιος, *Από τον χωρικό στον αγρότη. Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, μτφρ. Α. Βουγιούκα με τη συνεργασία του συγγραφέα, Αθήνα, Εξάντας-ΕΚΚΕ, 2002, σ. 199.

7. Η ιδεολογικής έμπνευσης ταύτιση των τριών εννοιών και οι συνέπειές της για τη

Το πρώτο πράγμα που η ταύτιση αυτή συνεπάγεται είναι ο διαχωρισμός ανάμεσα σε λαϊκό και μη-λαϊκό πολιτισμό. Πρόκειται για έναν διαχωρισμό ο οποίος αντλεί από τις διαφορετικές διαδικασίες παραγωγής χωρίς ωστόσο να παραπέμπει σε κάποια μορφή ταξικού διαφορισμού. Ως λαϊκός, δηλαδή, ορίζεται ο πολιτισμός του προκαπιταλιστικού κόσμου, της προβιομηχανικής αγροτικής Ελλάδας, ο οποίος και θεωρείται ότι ενσαρκώνει τις «εθνικές αξίες και αρετές»⁸. Σε αντίθεση προς αυτόν, μη-λαϊκός χαρακτηρίζεται αδιάκριτα

λαογραφική επιστήμη υπογραμμίζονται με πολλαπλούς τρόπους από την Α. Κυριακίδου-Νέστορος (βλ. ενδεικτικά Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Η Θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας*, ό.π., σ. 184-185· Η ίδια, *Λαογραφικά Μελετήματα II*, Αθήνα, Πορεία, 1993, σ. 31, 104-105, 127-129). Όπως προκύπτει, η εξιδανίκευση των αγροτικών πληθυσμών και η ανάδειξη του αγροτικού πολιτισμού σε εθνικό πρότυπο απορρέει από την πρόμειξη της εθνικιστικής ιδεολογίας με το ιδεολογικό ρεύμα του ρομαντισμού που κυριαρχούσε στην Ευρώπη του 19ου αιώνα, γι' αυτό και αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό των περισσότερων εθνικισμών. Για τον «αγροτικό μύθο» της εθνικιστικής ιδεολογίας, όπως χαρακτηριστικά τον αποκαλεί ο Π. Λέκκας, βλ. Π. Ε. Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο. Εθνικισμός και νεοτερικότητα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2001, σ. 84-85 και 233-235. Βλ. επίσης J. Brow, "Notes on Community, Hegemony and the Uses of the past", *Anthropological Quarterly* 63 (1990), 1-6· E. Gellner, *Εθνη και Εθνικισμός*, μτφρ. Δ. Λαφαζάνη, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1992 και E. Hobsbawm, *Εθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, μτφρ. Χρυσ. Νάντρις, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου - Μ. Καρδαμίτσα, 1994.

8. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο συμφύρονται οι έννοιες «λαϊκός» και «παράδοσιακός» ως αυτονόητα ταυτόσημες στη ρητορική των λαογράφων. Στην πραγματικότητα, οι δύο αυτοί όροι ποτέ δεν διακρίθηκαν αφού, όπως αποδεικνύεται, εξακολουθούν να συγχέονται μέχρι τα τελευταία χρόνια ακόμα και στα κείμενα ορισμένων από τους πιο σύγχρονους λαογράφους που μάλιστα διακρίθηκαν για τις ριζοσπαστικές τους απόψεις. Η Α. Κυριακίδου-Νέστορος, για παράδειγμα, υπογραμμίζει: «(Η λαογραφία) είναι εξ ορισμού 'η επιστήμη του λαϊκού πολιτισμού', ο οποίος έχει για κύριο γνώρισμά του το 'κατά παράδοσιν'. Αν τώρα ονομάστηκε 'λαϊκός' -και όχι 'παράδοσιακός'- πολιτισμός, αυτό οφείλεται στο ότι η λαογραφική έρευνα, όταν άρχισε να γίνεται συστηματικά, είχε ως αντικείμενό της τον πολιτισμό του 'λαού' της υπαίθρου, σε αντίθεση με τον πολιτισμό των μορφωμένων αστών. Σήμερα όμως τόσο η λέξη 'λαός' όσο και το επίθετο 'λαϊκός' έχουν πολύ ευρύτερη σημασία, και έτσι ο όρος 'λαϊκός πολιτισμός' δεν μας λέει απολύτως τίποτε. Θα μπορούσαμε να τον διατηρήσουμε συμβατικά, μένοντας έτσι πιστοί και στον ορισμό της λαογραφίας κατά Κυριακίδη. Το ζήτημα όμως είναι ότι και αυτός τον χρησιμοποιήσει, κατά τη γνώμη μου, συμβατικά, αφού δεν δέχτηκε να ορίσει το περιεχόμενο της λαογραφίας κατά τον φορέα της, τον λαό, αλλά μόνον κατά το δημιουργήμα του φορέως, τον πολιτισμό. Στην περίπτωση αυτή το επίθετο 'λαϊκός' δεν αποδίδει ουσιαστικό γνώρισμα του πολιτισμού, αλλά είναι ένας απλός τοπικός προσδιο-

ο σύγχρονος πολιτισμός που αντιστοιχεί στη νεωτεριστική πραγματικότητα των αστικών κέντρων. Η διάκριση αυτή μεταξύ λαϊκού και μη-λαϊκού πολιτισμού αποδεικνύεται κατ' εξοχήν πρόσφορη για να υπηρετήσει τα προτάγματα της εθνικιστικής ιδεολογίας.

Έτσι, η έννοια του λαϊκού πολιτισμού κατασκευάζεται από την επίσημη λαογραφία μέσα από τρία κατά βάση αντιστιχτικά δίπολα: παρελθόν/παρόν, αγροτικός/αστιακός, παραδοσιακός/νεωτεριστικός⁹. Οι διχοτομίες αυτές, που και βέβαια ενέχουν αξιολογικές προθέσεις, φορτίζονται ιδεολογικά έτσι ώστε ο πρώτος πόλος να αναδεικνύεται σε απροσδιόριστο και άρα υποκειμενο σε εξιδανίκευση σύμβολο, σε αντιπαραβολή με το αρνητικό ως παροντικό και πραγματικό φορτίο του δεύτερου πόλου.

Σε αυτήν την προσπάθεια ιδεολογικής εννοιολόγησης και συμβολικής νοηματοδότησης του παρελθόντος με στόχο τη διαμόρφωση ενός εθνικού πολιτισμού, που επιχειρεί με την ίδρυσή της η ελληνική λαογραφία, εντάσσεται και η κατασκευή της έννοιας της παραδοσιακότητας, μιας έννοιας που θα αναδειχθεί σε έννοια-κλειδί. Η παράδοση εννοούμενη ως σύνολο πολιτισμικών μορφών που κληρονομούνται από γενιά σε γενιά¹⁰ παρεμφάνει την πολιτισμική ενότητα του ελληνικού έθνους και ταυτόχρονα ενδυναμώνει «την αίσθηση της 'προδιαγεγραμμένης συνέχειας'»¹¹. Οι λαογράφοι, εκκινώντας από αυτήν την αξιωματική παραδοχή που ανάγει τις συνέχειες του παρελθόντος στο παρόν σε συστατικό (συνεκτικό) στοιχείο της εθνικής ταυτότητας, θα υιοθετήσουν μια ακραία ουσιοκρατική προσέγγιση, θα «φυσικοποιήσουν» την παράδοση, αντιμετωπίζοντάς την ως μια εξωτερική και αντικειμενική πραγματικότητα. Στο πλαίσιο αυτό θα επιχειρήσουν να εντοπίσουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά εκείνων των πολιτισμικών μορφών που, όπως οι ίδιοι θεωρούν, αποτελούν ενδείκτες της πολιτισμικής αυτής συνέχειας, ενδείκτες ικανούς να κατοχυρώσουν αποτελεσματικά επιλεκτικές συνδέσεις ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν. Έτσι, από την ίδρυση της λαογραφικής επιστήμης στα τέλη του 19ου αιώνα και μέχρι τα τελευταία

ρισμός (λαϊκός=αγροτικός). Αντίθετα, το επίθετο 'παραδοσιακός' αποδίδει το σημαντικότερο γνώρισμα της έννοιας που προσδιορίζει, και γι' αυτό ο όρος 'παραδοσιακός πολιτισμός' είναι, κατά τη γνώμη μου, προτιμότερος». Α. Κυριακίδου-Νέστορος, «Η οργάνωση του χώρου στον παραδοσιακό πολιτισμό», *Λαογραφικά Μελετήματα*, Αθήνα, Νέα Σύνορα-Α. Λιβάνης, σ. 43.

9. Πβ. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Η Θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας*, ό.π., σ. 18.

10. Αναφέρομαι στον κλασικό ορισμό της παράδοσης από τον Α. L. Kroeber. Βλ. Α. L. Kroeber, *Anthropology*, Νέα Υόρκη, Harcourt, Brace, 1948, σ. 411.

11. R. Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία*, εισ.-μτφρ. Β. Αποστολίδου, Αθήνα, Γνώση, 1994, σ. 308.

χρόνια, τα φαινόμενα που επιλέγονται να αποτελέσουν αντικείμενο της λαογραφικής μελέτης ορίζονται κατά κύριο λόγο με βάση το κριτήριο της παραδοσιακότητας.

Στο σημείο αυτό θα ήταν ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε αναλυτικότερα πώς κατασκευάζεται η έννοια του παραδοσιακού πολιτισμού από τους θεμελιωτές της ελληνικής λαογραφίας. Σύμφωνα με τον ιδρυτή της, τον Ν. Πολίτη, η «λαογραφία εξετάζει τας κατά παράδοσιν διά λόγων, πράξεων ή ενεργειών εκδηλώσεις του ψυχικού και κοινωνικού βίου του λαού»¹². Όπως προκύπτει από την επεξηγήρηση των κατηγοριών που ο Ν. Πολίτης εντάσσει στις λαϊκές εκδηλώσεις, το κριτήριο που ο ίδιος υιοθετεί για να ορίσει τις «κατά παράδοσιν» είναι το κριτήριο της καταγωγής¹³. Με άλλα λόγια, για τον Ν. Πολίτη η παραδοσιακότητα ισοδυναμεί με την αρχαϊκή προέλευση. Στην προσπάθειά του να κάνει τη λαογραφία να ανταποκριθεί στην εθνική της αποστολή, στρέφεται προς τον ανθρωπολογικό εξελικτισμό, από τον οποίο δανείζεται τη «βολική» για τα ιδεολογικά του αιτήματα θεωρία των πολιτισμικών επιβιωμάτων¹⁴. Μέσα από αυτό το σχήμα, ο παραδοσιακός πολιτισμός ορίζεται ως ένα άθροισμα «εγκαταλειμμάτων»¹⁵, επιβιωμάτων δηλαδή του ένδοξου εθνικού παρελθόντος στο νεοελληνικό παρόν.

Ο Σ. Κυριακίδης, μαθητής και συνεχιστής του έργου του Ν. Πολίτη¹⁶, διακηρύσσει, στη συνέχεια, ότι «η λαογραφία εξετάζει την ζωή του λαού εν τω συνόλω, εις όλας αυτής τας εκδηλώσεις, εφ' όσον αυτά έχουν χαρακτηρηρα αυθόρμητον και κατά παράδοσιν και δεν προέρχονται από τον σύγχρονον πολιτισμόν, ο οποίος είναι δημιουργημα ορισμένων υπερόχων ατόμων, δη-

12. Ν. Πολίτης, «Λαογραφία», *Λαογραφία* 1 (1909), 7.

13. Βλ. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Η Θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας*, ό.π., σ. 153.

14. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ελληνική διάνοηση της εποχής εκείνης δεν είναι η μοναδική που ανατρέπει στη ρητορική του βικτωριανού εξελικτισμού. Η θεωρία των πολιτισμικών επιβιωμάτων αποδείχτηκε εξίσου «βολική» για την ικανοποίηση των στόχων πολλών ευρωπαϊκών εθνικισμών. Βλ. Μ. Hertzfeld, *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη. Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*, μτφρ. Ρ. Αστανάκη, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1998, σ. 17.

15. Χρησιμοποίησε την έκφραση του ίδιου του Ν. Πολίτη. Ν. Πολίτης, «Λαογραφία», ό.π., σ. 9.

16. Ο Σ. Κυριακίδης, και αυτός από την πλευρά του, στρέφεται προς την ανθρωπολογική θεωρία της εποχής του, αντίθετα όμως από τον Ν. Πολίτη προτιμά τη θεωρία της πολιτισμικής διάχυσης και ιδιαίτερα την έννοια των «κύκλων του πολιτισμού» για να ανιχνεύσει την ιστορική αρχή των λαογραφικών φαινομένων, την οποία φαίνεται ότι τοποθετεί-διαφοροποιούμενος και σ' αυτό το σημείο από το δάσκαλό του- στην ύστερη αρχαιότητα (βλ. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Η Θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας*, ό.π., σ. 111-132).

λαδή εξετάζει με άλλες λέξεις τον λαϊκόν πολιτισμόν»¹⁷. Και ενώ προτείνει για την οριοθέτηση των χαρακτηριστικών του «λαϊκού», τον κοινωνικό παράγοντα (το «ομαδικόν») και τον ψυχολογικό παράγοντα (το «αυθόρμητον»), επιμένει ωστόσο και ο ίδιος στη σημασία του παραδοσιακού χαρακτήρα (το «κατά παράδοσιν»)»¹⁸. Γίνεται, πάντως, φανερό ότι με τον Σ. Κυριακίδη η έμφαση μετατοπίζεται από την καταγωγή στη μορφή¹⁹. Παραδοσιακές δηλαδή δεν θεωρούνται οι εκδηλώσεις που αποτελούν επιβιώματα πολιτισμικών στοιχείων του παρελθόντος αλλά αυτές που «δεν ακολουθούν δρόμον ίδιον και αυθαίρετον, αλλά τον γνωστόν και πεπατημένον, ο οποίος εμορφώθη βαθμηδόν και κατ' ολίγον υπό των παλαιότερων γενεών και κληροδοτείται εις τας εκάστοτε νεωτέρας γενεάς»²⁰. Όπως προκύπτει, αν και η έννοια των επιβιωμάτων παραμερίζεται, εν τούτοις, η παραδοσιακότητα εξακολουθεί να προσδιορίζεται με βάση την αναγωγή στις ομοιότητες με το παρελθόν: «των τοιούτων εκδηλώσεων διά να εννοήσωμεν την σημασίαν και την μορφήν, είναι ανάγκη να ανατρέξωμεν εις το παρελθόν, διά να αναζητήσωμεν τα ίχνη παλαιότερων μορφών των είναι ανάγκη να τας ερευνήσωμεν ιστορικώς»²¹). Η παραδοσιακή μορφή εξακολουθεί να τεκμηριώνεται μέσα από τη διαχρονική σύγκριση διάσπαρτων καταλοίπων του παρελθόντος με το παρόν προκειμένου να αποκατασταθεί η ιστορική συνέχεια.

Ένας ακόμα μαθητής του Ν. Πολίτη, ο Γ. Μέγας, αν και πολύ νεότερος, συγκαταλέγεται, ωστόσο, στην πρώτη γενιά των ακαδημαϊκών που θεμελίωσαν τη λαογραφική επιστήμη. Ο Γ. Μέγας συναινεί και αυτός με την έμφαση και την ανάδειξη του παραδοσιακού χαρακτήρα σε προσδιοριστική αρχή των λαογραφικών εκδηλώσεων, τονίζοντας ότι «όσα ένας λαός από παράδοσιν λέγει, ενεργεί ή πράττει, αποτελούν εκδηλώσεις του ψυχικού και κοινωνικού βίου του λαού, εκφάνσεις του λαϊκού πολιτισμού, τας οποίας εξετάζει ιδιαίτερα επιστήμη, η λαογραφία»²². Ιδιαίτερα επηρεασμένος όχι από την ανθρωπολογική θεωρία αλλά από τη γερμανική λαογραφία, εμμένει

17. Σ. Κυριακίδης, «Τί είναι η Λαογραφία και εις τί δύναται να ωφελήση η σπουδή της», *Λαογραφία* 12 (1938), 138.

18. Σ. Κυριακίδης, «Τί είναι η Λαογραφία και εις τί δύναται να ωφελήση η σπουδή της», ό.π., σ. 151, και Ο ίδιος, *Ελληνική Λαογραφία. Μέρος Α' Μνημεία του Λόγου*, <Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών, αρ. 8>, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1965, σ. 20.

19. Βλ. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Η Θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας*, ό.π., σ. 166.

20. Σ. Κυριακίδης, «Τί είναι η Λαογραφία και εις τί δύναται να ωφελήση η σπουδή της», ό.π., σ. 140.

21. Ό.π., σ. 145.

22. Γ. Μέγας, *Εισαγωγή εις την Λαογραφίαν*, Αθήνα 1975, σ. 9-10.

στη σημασία της μελέτης του παραδοσιακού πολιτισμού για τη γνώση (της ψυχικής ιδιοσυστασίας του λαού). Ο Γ. Μέγας θεωρεί ότι η παραδοσιακότητα είναι χαρακτηρισμός εγγενής της λαϊκής ψυχής:

Όλοι γύρω μας εις την ζώην—εις την γέννησιν, τον γάμον και τον θάνατον, εις την λατρείαν και εις κάθε περιστατικόν της ζωής— βλέπομεν πράξεις και ενεργείας, που πολλάκις μας κάμνουν να ερωτώμεν: «διατί αυτό; διατί εκείνο;» [...]. Αλλ' όμως όλα «έτσι τα βρήκαν από τους παλιούς», όλα «τάκουσαν από τους παππούδες». Πάντοτε δηλ. τους τα υπαγορεύει μία παράδοσις άγραφος, ιερά και απαραβίαστος, βαθιὰ ριζωμένη εις την ψυχὴν του λαού²³.

Οι παραπάνω ορισμοί εμφανίζουν τον τρόπο με τον οποίο οι θεμελιωτές της ελληνικής λαογραφίας εννοιολογούν τον όρο παραδοσιακός πολιτισμός. Εύκολα μπορούμε να διακρίνουμε τρία βασικά σημεία: 1. Οι ακαδημαϊκοί λαογράφοι δεν επιδιώκουν να κατανοήσουν τα πολιτισμικά φαινόμενα ως παράγωγο συγκεκριμένων ιστορικών διαδικασιών και άρα ο παραδοσιακός πολιτισμός εμφανίζεται αχρονικός, δεν παραπέμπει σε συγκεκριμένες χωρικές και οικονομικές συνιστώσες και δεν θεωρείται σύστοιχος προς ορισμένα κοινωνικά στρώματα αλλά βρίσκεται διάχυτος σε έναν ενιαίο λαό²⁴. 2. Παρότι οι λαογράφοι αναγνωρίζουν τη διπολική αντίστιξη μεταξύ λόγιου και λαϊκού πολιτισμού, στο βαθμό που τους είναι αναγκαία προκειμένου να στοιχειωθούν την απόσταση η οποία νομιμοποιεί το δικαίωμά τους να μελετούν το «λαό», εξετάζουν, ωστόσο, τη μεταξύ τους αντίθεση ανεξάρτητα από τα πραγματικά ιστορικά συμφραζόμενα σαν να πρόκειται για έννοιες που παραμένουν αναλλοίωτες στη ροή της ιστορίας. 3. Μέσα σ' αυτήν την οπτική, πολύ λίγο απασχολούν τη λαογραφική επιστήμη οι συγκεκριμένες συνθήκες και οι όροι της καθημερινής ζωής των ανθρώπων που εμφανίζονται ως φορείς του παραδοσιακού πολιτισμού²⁵.

Άρα, κατά την πρώτη περίοδο της λαογραφικής επιστήμης, ο παραδοσιακός πολιτισμός δεν αντιστοιχεί σε συγκεκριμένη ιστορική ή/και κοινωνική πραγματικότητα. Το περιεχόμενό του προσδιορίζεται με βάση την αγωγή σε έναν εθνικό—πλην όμως αόριστο— παρελθοντικό χρόνο. Ο παραδοσιακός πολιτισμός, δηλαδή, καλείται να σημάνει την ανάκληση του ένδοξου αρχαϊκού παρελθόντος μέσα από την αναφορά σε έναν εξιδανικευμένο κόσμο, ο οποίος νοείται ως αποκλειστικά αγροτικός. Με τον τρόπο αυτόν κατασκευ-

23. Ο.π., σ. 8-9.

24. Πβ. Φ. Ηλιού, «Ιδεολογική χρήση της παράδοσης», Αντί («Το συνέδριο για την 'παράδοση' στα Ανάγεια») τ. ΙΑ', αρ. 133 (31 Αυγούστου 1979), 30-31.

25. Πβ. L. M. Danforth, «The Ideological Context of the Search for Continuities in Greek Culture», *Journal of Modern Greek Studies* 2 (1984), 53-85.

άζεται ένα άθροισμα απολιθωμάτων, παράγωγο ενός ανιστορικού συστήματος αξιών, το οποίο αμετάβλητο και αλώβητο μπορεί να επιτελέσει την κατ'εξοχήν συμβολική λειτουργία που του «ανατίθεται», να επικυρώσει και να διακηρύξει, δηλαδή, την αναλλοίωτη αυθεντικότητα και τη μοναδικότητα –και βέβαια, ως ένα βαθμό και την ανωτερότητα– του ελληνικού έθνους²⁶.

Αυτό σημαίνει ότι προκειμένου ο ηγεμονικός λαογραφικός λόγος να υπηρέτησε τις σκοπιμότητες της εθνικιστικής ρητορείας, κατασκευάζει την έννοια του παραδοσιακού πολιτισμού αναδιαρθρώνοντας και ανασυγκροτώντας το παρελθόν σε νέες νοηματικές ακολουθίες. Μέσα από διαδικασίες επιλεκτικής ανάκλησης/χρήσης νοημάτων και πρακτικών²⁷, οι λαογράφοι προχωρούν σε ιδεοτυπικές συγκρίσεις και προσαρμόζουν τα επιλεγμένα «σημαίνοντα» του παρελθόντος στο ιδεολόγημα του παραδοσιακού πολιτισμού, έτσι ώστε αυτά να αποκτούν νέα σημασιόμενα και να ανταποκρίνονται στο πολιτικό πρόταγμα της οικοδόμησης συλλογικών ταυτοτήτων με εθνικό χαρακτήρα.

Και αν δεχτούμε ότι μια τέτοια κατασκευή της έννοιας παραδοσιακός πολιτισμός επιβάλλεται στα τέλη του 19ου αιώνα στη νεοσύστατη τότε λαογραφική επιστήμη από την ανάγκη να ενδυναμωθούν οι διαδικασίες εθνικής ανακατασκευής του παρελθόντος, το περίεργο είναι ότι η εμμονή στο ιδεολογικό φορτίο του παραδοσιακού πολιτισμού δεν παύει, ωστόσο, να αποτελεί σταθερή συνάρτηση του ορισμού της ελληνικής λαογραφίας σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Το ιδεολόγημα του παραδοσιακού πολιτισμού καθώς και η αναγωγή του σε κανονιστικό πρότυπο εξακολουθούν να σηματοδοτούν τις επιστημονικές αναζητήσεις των λαογράφων μέχρι τα τελευταία χρόνια. Με τη μόνη διαφορά ότι, όπως προκύπτει, στη δεύτερη περίοδο η

26. Σύμφωνα με την εξαιρετικά εύστοχη παρατήρηση της Ε. Σκουτέρη-Διδασκάλου, η παραγνώριση οποιασδήποτε ιστορικής διάστασης είναι που καθιστά τις «παραδοσιακές αξίες» σε διαχρονικά πρότυπα συμπεριφοράς. Με αυτόν τον τρόπο δηλαδή «οι επιμέρους πραγματώσεις της 'παράδοσης' δεν προβάλλονται ως ιστορικά ειδικά (δηλαδή συγκεκριμένα στο χώρο και το χρόνο) πρότυπα συμπεριφοράς και πρακτικής αντίθετα προβάλλονται ως αιώνια (ή, τουλάχιστον, μακραίωνα), φυσικά και νομιμοποιημένα (= επικυρωμένα και σεβάσιμα) πρότυπα» Ε. Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Η παράδοση της 'παράδοσης': από τον καθημερινό στον επιστημονικό λόγο», Γ. Χατζηγώγα (επιμ.), *Αρχιτεκτονική και Παράδοση*, πρόλογος Δ. Φατούρου, Θεσσαλονίκη, Ατλαντίς, 1982, σ. 43.

27. Η επιλεκτική χρήση του παρελθόντος δεν χαρακτηρίζει το ερευνητικό εγχείρημα αποκλειστικά και μόνο των ελλήνων λαογράφων. Αντίθετα, όπως έχει αποδειχθεί, αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα γενικότερα της εθνικιστικής ιδεολογίας. Βλ. Π. Ε. Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο. Εθνικισμός και νεοτερικότητα*, ό.π., σ. 33-35· Μ. Hertzfeld, *Πάλι Δικά μας. Λαογραφία, Ιδεολογία και η Διαμόρφωση της Σύγχρονης Ελλάδας*, ό.π., σ. 20.

έμφαση στην αρχαϊκή διάσταση, χωρίς ποτέ να εγκαταλειφθεί, έχει, ωστόσο, αρχίσει να υποχωρεί και να αντικαθίσταται από την εμμονή στις αξίες ενός παρελθόντος το οποίο νοείται πλέον κυρίως ως αγροτικό.

Στα μεταπολεμικά χρόνια και κυρίως στη δεκαετία του 1960, σε μια προσπάθεια υπέρβασης των αδυναμιών της λαογραφικής επιστήμης, ορισμένοι λαογράφοι αρχίζουν να εστιάζουν το ενδιαφέρον τους σε νέα αντικείμενα και να υποδεικνύουν νέους τρόπους προσέγγισης του λαογραφικού υλικού, καθώς θεωρούν ότι θα πρέπει να αναθεωρηθούν οι θεωρητικές κατευθύνσεις και τα μεθοδολογικά εργαλεία της ελληνικής λαογραφίας. Μέσα σ' αυτήν την προσπάθεια, συνειδητοποιείται η ανάγκη να αντιμετωπιστεί ο νεοελληνικός πολιτισμός ως οργανικό σύνολο και να τοποθετηθεί σε συγκεκριμένα κοινωνικά και χρονικά πλαίσια²⁸.

Φαίνεται ότι οι σημαντικές αλλαγές που συνταράσσουν τον ελληνικό χώρο καθώς την εποχή αυτή η Ελλάδα μετατρέπεται σε πεδίο έντονων οικονομικών και κοινωνικών ανακατατάξεων, με την εκβιομηχάνιση, τη μετανάστευση και την αστικοποίηση να επιταχύνουν τη «διάβρωση των αξιών» κυρίως στον αγροτικό χώρο, δεν αφήνουν ανεπηρέαστους ορισμένους τουλάχιστον λαογράφους. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 ο Δ. Λουκάτος, ένας από τους σημαντικότερους εκφραστές των ανανεωτικών τάσεων της μεταπολεμικής λαογραφίας, επισημαίνει μορφές κοινωνικής οργάνωσης και πολιτισμικής έκφρασης που η λαογραφία οφείλει να μελετήσει και στο επίπεδο της πόλης και εισηγείται την ανάπτυξη της αστικής λαογραφίας²⁹. Με αυτόν τον τρόπο παρέχεται η εντύπωση ότι δύο από τα αντιστικτικά δίπολα που, όπως είπαμε, αναδείχθηκαν σε άξονες αναφοράς κατά τον ορισμό του επιστημονικού αντικειμένου της λαογραφίας υποχωρούν. Σε θεωρητικό επίπεδο, η αντίθεση ανάμεσα στον αγροτικό και τον αστικό χώρο και ταυτόχρονα ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν δείχνει να αμβλύνεται, αφού μέσα στο πλαίσιο των γενικότερων θεωρητικών και μεθοδολογικών αναζητήσεων αναγνωρίζεται η αναγκαιότητα να στραφεί η λαογραφική έρευνα και προς τη σύγχρονη πραγματικότητα του λαού των πόλεων.

Ο Δ. Λουκάτος δεν αναφέρεται ρητά στην παραδοσιακότητα και δεν περιλαμβάνει στον ορισμό του για τη λαογραφία την έννοια του παραδοσιακού. Χαρακτηρίζει ωστόσο τη λαογραφία ως παραδοσιακή επιστήμη³⁰ και τονί-

28. Βλ. Μ. Μερακλής, «Θέσεις για τη Λαογραφία», *Διαβάζω* 245 (1990), 16-22.

29. Βλ. Δ. Λουκάτος, *Σύγχρονα Λαογραφικά*, Αθήνα 1963, και Ο ίδιος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1978, σ. 79-80.

30. Δ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, ό.π., σ. 83.

ζει ιδιαίτερα ως κύριο στόχο της τη συμβολή στο σεβασμό και τη διατήρησή της «της εθνικής μας παράδοσης»³¹.

Έτσι, ακόμα και όταν προτείνει τη συγκρότηση μιας αστικής λαογραφίας, η οποία θα ασχολείται με τις λαογραφικές διεργασίες που συνεχίζονται –όπως λέει– «στις λαϊκές ή στις πληθωρικές επαγγελματικές τάξεις και μέσα στις πόλεις»³², μιας λαογραφίας σύγχρονης που, όπως και πάλι ο ίδιος τονίζει, θα κινείται παράλληλα και δεν θα «εμποδίζει την παλιά», αυτό που τον ενδιαφέρει κυρίως είναι να υπογραμμίσει τους κινδύνους νοθείας των παλιών πολιτισμικών στοιχείων από τα καινούρια, και στην ουσία να αναθέσει στους λαογράφους να αποδείξουν τη συνέχεια και τη διδακτική αξία του παραδοσιακού πολιτισμού:

[Οι λαογράφοι] Διαπιστώνοντας ότι τα παλιότερα φεύγουν, δεν αρνούνται στο χωρικό τα δικαιώματα της αλλαγής. Μόνο που περισυλλέγοντας τα παλιά [...] επιθυμούν να ενημερώσουν τον αρνητή τους λαό για την παραδοσιακή αξία των αποβαλλομένων και για το επίσης «μορφωτικό» και «νεωτερικό» κέρδος που θα έχει, αν τα κρατήσει στη θύμηση και στο σεβασμό του. [...] Όσο για τη μελέτη των καινούριων συνθηκών, οι λαογράφοι την κάνουν κι αυτή με αγάπη πάντα προς τις εκάστοτε λαϊκές πρωτοβουλίες, αλλά και με τον έλεγχο της εθνικής ευθύνης τους, μπροστά στις ακρότητες και την παραδοσιακή διαφθορά που μπορεί να φέρει το εμπόριο, ή η διαστρέβλωση του παραδοσιακού κι αισθητικού υποσυνείδητου των μαζών από αλαογράφους φολκλοριστές και από εκμεταλλευτικούς εισβολείς στους φυσικούς χώρους των λαϊκών ψυχαγωγιών και εθίμων³³.

Ο Μ. Μερακλής, πανεπιστημιακός δάσκαλος και κυρίαρχη μορφή της μεταπολεμικής λαογραφίας, ενστερνίζεται και αυτός απόλυτα τις απόψεις του Δ. Λουκάτου για τη στροφή της λαογραφικής έρευνας προς το λαό των μεγαλουπόλεων και των αστικών κέντρων³⁴ και υπογραμμίζει την αναγκαιότητα να μελετήσουν οι λαογράφοι το λαό στην «κοινωνική και ιστορική εξέλιξή του»³⁵. Ωστόσο, ενώ συναινεί στην κατάργηση της αποκλειστικής έμφασης στον παραδοσιακό πολιτισμό της υπαίθρου, ο ίδιος τονίζει ότι η μέθοδος που ακολουθεί προσδιορίζεται

31. Ο.π., σ. 292.

32. Ο.π., σ. 295.

33. Ο.π., σ. 297-298.

34. Βλ. Μ. Μερακλής, «Ο άνθρωπος της πόλης», *Λαογραφία* 29 (1974), 71-83, και Ο ίδιος, «Θέσεις για τη Λαογραφία», ό.π.

35. Μ. Μερακλής, *Ο Σύγχρονος Ελληνικός Λαϊκός Πολιτισμός*, Αθήνα, Καλλιτεχνικό και Πνευματικό Κέντρο «Ωρα», 21983, σ. 13.

[...] από το συνδυασμό παραδοσιακών και κοινωνιολογικών στοιχείων. Η αγάπη στην παράδοση προέρχεται από την εθνική, την ελληνική μου συνείδηση. Είμαι Έλληνας [...] και έχω συνειδητοποιήσει το βάθος της παράδοσής μας, που σε πολλά πράγματα μας ορίζει και θα μας ορίζει [...] συμβαίνει συχνά η εξέταση ενός φαινομένου να αποκαλύπτει πλευρές, που ωθούν τον Έλληνα μελετητή να κινηθεί προς τα πίσω, αναζητώντας τη «συνέχειά» τους: είναι αυτό ένα πήγαιν' έλα στην ιστορία μας γόνιμο και διδακτικό, που η παραμέλησή του, σε πολλές περιπτώσεις, θα άφηνε λειψή μια προσπάθεια³⁶.

Την έμφαση στην παραδοσιακότητα υπογραμμίζει ο Μ. Μερακλής και λίγα χρόνια αργότερα, όταν, προκειμένου να προσδιορίσει τα χαρακτηριστικά των λαογραφικών εκδηλώσεων, ανατρέχει στα κριτήρια που ο Σ. Κυριακίδης πρότεινε το 1938 και διαφοροποιεί τη θέση του μόνο ως προς τη σημασία του αυθόρμητου. Έτσι, σε κείμενό του που δημοσιεύεται το 1984, θεωρεί ότι η λαογραφία σήμερα ασχολείται με τα φαινόμενα που χαρακτηρίζονται από το κριτήριο της ομαδικότητας δίπλα στο κριτήριο του «κατά παράδοση». Με τη διαφορά ότι για τον Μ. Μερακλή η παραδοσιακότητα δεν προκύπτει απαραίτητα από «την αναγκασία στην παλαιότερη λαογραφία προϋπόθεση της μακροβιότητας των φαινομένων»³⁷.

Η Α. Κυριακίδου-Νέστορος, όπως πολλές φορές έχει υπογραμμιστεί, αποδείχθηκε πολλαπλά καινοτόμος ως προς τις κλασικές λαογραφικές θέσεις. Για παράδειγμα, υπέδειξε τη συμβολή της λαογραφικής ρητορικής στις διαδικασίες εθνικής συσπείρωσης και με εξαιρετική οξυδέρκεια ερμήνευσε τον ιδεολογικά υποβολιμαίο χαρακτήρα της ανάδειξης του αγροτικού πολιτισμού σε εθνικό ιδανικό. Παρ' όλα αυτά, και η ίδια φαίνεται να κληρονομεί τις ασάφειες στη συμβολική σημασιοδότηση του παραδοσιακού πολιτισμού. Σε κείμενό της το οποίο δημοσιεύεται το 1972, τροποποιεί τον ορισμό της λαογραφίας ως επιστήμης του λαϊκού πολιτισμού –όπως είχε διατυπωθεί από τον Σ. Κυριακίδη– προτείνοντας να αντικατασταθεί ο όρος «λαϊκός πολιτισμός» από τον όρο παραδοσιακός πολιτισμός. Έτσι αναδεικνύει και η ίδια τον παραδοσιακό πολιτισμό σε βασικό άξονα για τον προσδιορισμό του επιστημονικού αντικειμένου της λαογραφικής επιστήμης. Την πρότασή της αυτή τη στηρίζει στην ασάφεια που κατά τη γνώμη της περιβάλλει την έννοια «λαός» στην ελληνική λαογραφία και υπογραμμίζει ότι «ορίζοντας τον πολιτισμό ως παραδοσιακό δεν καλύπτουμε φυσικά όλες τις πλευρές του, επισημαίνουμε ωστόσο το κύριο συστατικό του, την παράδο-

36. Ο.π., σ. 13.

37. Μ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική συγκρότηση*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1984, σ. 9-10.

ση»³⁸. Λίγα χρόνια αργότερα, αιτιολογεί τη μετατόπιση από τον όρο «λαϊκός» στον όρο «παραδοσιακός» ως μια προσπάθεια να απεικδυθεί η έννοια του λαϊκού πολιτισμού τις κοινωνιολογικές της συνεκδοχές. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει:

[...] για να ξεκαθαρίσω τον χαρακτήρα του ως ιστορικού φαινομένου από οποιασδήποτε κοινωνιολογικούς ή άλλους συνειρμούς που δημιουργεί σήμερα ο όρος «λαϊκός πολιτισμός» όρισα [...] τη λαογραφία «ως σπουδή του παραδοσιακού μας πολιτισμού» εξηγώντας συνάμα και τους λόγους που με κάνουν να πιστεύω ότι είναι χρήσιμος σήμερα για την πατρίδα μας ένας ιστορικός προσανατολισμός της λαογραφίας, ο οποίος θα την μεταβάλει ουσιαστικά σε ιστορία του πολιτισμού της Τουρκοκρατίας – εφόσον αυτός αποτελεί την τελευταία φάση της ακμής του παραδοσιακού μας πολιτισμού³⁹.

Όπως προκύπτει, η Α. Κυριακίδου-Νέστορος οριοθετεί με ακρίβεια τον παραδοσιακό πολιτισμό στο χώρο και το χρόνο: υποδεικνύει την περίοδο ακμής του, υποστηρίζει ότι ο αστικός χώρος δεν παράγει λαϊκό πολιτισμό, ενώ τονίζει ότι το 1950 αποτελεί, κατά την άποψή της, «το τελευταίο όριο του παραδοσιακού πολιτισμού»⁴⁰. Μ' αυτόν τον τρόπο επιστρέφουμε στις διχotomyικές αντιθέσεις μεταξύ υπαίθρου και πόλης, μεταξύ παρόντος και παρελθόντος. Τελικά, στην περίπτωση της Α. Κυριακίδου-Νέστορος βρίσκεται κανείς μπροστά σ' ένα παράδοξο: ενώ στη δική της κριτική ματιά οφείλουμε εν πολλοίς την κατανόηση των ιδεολογικών διεργασιών που οδήγησαν στη συμβολική εννοιολόγηση του αγροτικού πληθυσμού, φαίνεται ότι και η ίδια παρακάμπτει το ιδεολογικό πρίσμα μέσα στο οποίο «κατασκευάζεται» το παραδοσιακό με βάση τις εξιδανικευμένες αξίες και αρετές της προπολεμικής αγροτικής κοινωνίας και νομιμοποιεί την επιστημονική εγκυρότητα της λαογραφικής εμμονής στις μορφές και τις πρακτικές του παραδοσιακού κόσμου εννοουμένου ως προβιομηχανικού.

Ένα πεδίο όπου η έννοια του παραδοσιακού εφαρμόστηκε από τους λαογράφους με ιδιαίτερα εμφαντικό τρόπο είναι η μελέτη του υλικού βίου. Ο υλικός βίος –καθώς θεωρήθηκε ότι δεν μπορούσε να συνεισφέρει εξίσου άμεσα στην εθνική υπόθεση της αδιάλειπτης συνέχειας– αγνοήθηκε από τη λαο-

38. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, «Η ελληνική λαογραφία στη σύγχρονη της προοπτική», *Λαογραφικά Μελετήματα*, Αθήνα, Νέα Σύνορα-Α. Λιβάνης, σ. 92. [Πρώτη δημοσίευση του κειμένου στο *East European Quarterly* 5 (1972).]

39. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, «Λαϊκός πολιτισμός», *Λαογραφικά Μελετήματα II*, Αθήνα, Πορεία, 1993, σ. 30-31 (πρώτη δημοσίευση του κειμένου το 1976).

40. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, «Πηγές για το Λαϊκό Πολιτισμό της Τουρκοκρατίας», *Λαογραφικά Μελετήματα II*, ό.π., σ. 136 (πρώτη δημοσίευση του κειμένου το 1983).

γραφία της πρώτης περιόδου, αποτιμήθηκε ως πραγματικότητα λιγότερο αξία προσοχής και χρειάστηκε να περάσουν πολλές δεκαετίες για να προσελκύσει σοβαρά το ενδιαφέρον των λαογράφων⁴¹. Έτσι, μόνο από τη δεκαετία του 1960, αρχίζει να εκφράζεται ένα σταδιακά αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη διάσωση και την προστασία μορφών του υλικού βίου. Και σ' αυτήν την περίπτωση, και πάλι, οι λαογράφοι ορίζοντας ως αντικείμενό τους την καταγραφή του παραδοσιακού υλικού πολιτισμού, τον εξισώνουν με τα αντικείμενα και τις τεχνικές της αγροτικής ζωής, αγνοώντας σχεδόν επιδεικτικά τα βιομηχανικά προϊόντα και τα δεδομένα της σύγχρονης αστικής πραγματικότητας. Όπως η Α. Πολυμέρου-Καμηλάκη παραδέχεται:

Οπωσδήποτε τα βιομηχανικά αντικείμενα, ως προϊόντα του σύγχρονου πολιτισμού, πρέπει να αποτελέσουν αντικείμενο ξεχωριστής έρευνας. Αναμφισβήτητα διασώζον μεγάλο μέρος από την παραδοσιακή τους χροιά, όπως για παράδειγμα την ονομασία, ενδεχόμενα το σχήμα και τη λειτουργικότητα. Διαφέρουν ωστόσο ριζικά οι διαδικασίες παραγωγής και διάδοσής τους. Έτσι τουλάχιστον πρακτικά, προς το παρόν, μόνο οι παραδοσιακές μορφές του υλικού πολιτισμού μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο έρευνας με τη συγκριτική, τυπολογική και λειτουργική προοπτική⁴².

41. Ενόητες που αφορούν στον υλικό βίο περιλαμβάνονται στο διάγραμμα το οποίο ο Ν. Πολίτης προτείνει για την έρευνα και την κατάταξη των λαογραφικών φαινομένων (βλ. Ν. Πολίτης, «Λαογραφία», ό.π., σ. 11-14). Λίγο αργότερα ο Σ. Κυριακίδης βελτιώνοντας τον ορισμό του Πολίτη προσέθεσε στο αντικείμενο της λαογραφίας τον υλικό βίο (βλ. Σ. Κυριακίδης, «Τί είναι λαογραφία και εις τί δύναται να ωφελήσει η σπουδή της», ό.π., σ. 143). Παρ' όλα αυτά για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα το ενδιαφέρον των λαογράφων σχεδόν εξηντλείτο στα «μνημεία του λόγου» και την εθιμογραφία, καθώς οι τομείς αυτοί αφ' ενός μπορούσαν να αποδείξουν πιο άμεσα την αρχαία τους καταγωγή και αφ' ετέρου προσφέρονταν περισσότερο για την ιστοριοφιλολογική ανάλυση. Μόνο όταν η εκβιομηχάνιση της χώρας και η αστικοποίηση οδήγησαν στη συνειδητοποίηση της απώλειας του κόσμου του χωριού οι λαογράφοι στράφηκαν στον τομέα έρευνας του υλικού πολιτισμού. Βλ. Α. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Λαϊκός υλικός βίος και πολιτισμός (προβλήματα και απόψεις)», *Επιστημονικές ανακοινώσεις Συλλόγου Επιστημονικού Προσωπικού της Ακαδημίας Αθηνών*, Αθήνα 1982, σ. 94-103· Ε. Αλεξάκης, «Κοινωνική Ανθρωπολογία και Ελληνική Λαογραφία: ένα θεωρητικό και μεθοδολογικό πρόβλημα», *Η κοινωνική έρευνα στην Ελλάδα σήμερα*, Πρακτικά Συνεδρίου που οργανώθηκε από τον Σύλλογο Εργαζομένων του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1993, σ. 23-47.

42. Α. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Λαϊκός υλικός βίος και πολιτισμός (προβλήματα και απόψεις)», ό.π., σ. 103. Η αποκλειστική σχεδόν ενασχόληση των λαογράφων με την καταγραφή και τη συλλογή αντικειμένων του αγροτικού παραδοσιακού πολιτισμού αποτυπώνεται και στις συλλογές των λαογραφικών μουσείων. Οι πολιτισμικές εκφράσεις

Βλέπουμε δηλαδή ότι οι νεότεροι έλληγες λαογράφοι εμμένουν στην έννοια του παραδοσιακού πολιτισμού τον οποίο εξακολουθούν να ορίζουν ως πολιτισμό της αγροτικής Ελλάδας, παρότι σε θεωρητικό επίπεδο διακηρύσσουν τη διεύρυνση της παραδοσιακότητας, ώστε να συμπεριλάβει και τα αστικά πολιτισμικά φαινόμενα. Παρά τις διστακτικές αμφιταλαντεύσεις και τις προσπάθειες που καταβάλλονται, η πλειονότητα των λαογράφων δυσκολεύεται να παραιτηθεί από τα δύο κύρια χαρακτηριστικά του παραδοσιακού πολιτισμού, την αναφορά σε έναν παρελθοντικό χρόνο και την αποκλειστική επικέντρωση στην αγροτική ζωή. Σε τελικό απολογισμό, το ιδεολόγημα του παραδοσιακού πολιτισμού επιτρέπει στους λαογράφους να αγνοήσουν τις ιστορικές αλλαγές και τις πολλαπλές κοινωνικές ανακατατάξεις που μεταβάλλουν ριζικά την εικόνα της ελληνικής κοινωνίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Στην αντίθετη περίπτωση θα ήταν αναγκασμένοι να παρακολουθήσουν τα χαρακτηριστικά του παραδοσιακού στο πλαίσιο του ασταχού πολιτισμού, να ενδιαφερθούν για τους όρους και τις συνθήκες που καθόρισαν τις πολιτισμικές μορφές στα μεταπολεμικά χρόνια. Προς την ίδια κατεύθυνση, εύγλωττη αποδεικνύεται η παραδοχή του Ε. Αυδίκου, ενός από τους νεότερους λαογράφους που εμμένουν στη δικαιοματική παρουσία της λαογραφίας στον αστικό χώρο: «[...] δεν μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι έχουν αρθεί οι επιφυλάξεις για την αναγκαιότητα να ασχοληθούν πιο συστηματικά οι λαογράφοι με τον αστικό χώρο. Επικρατεί η άποψη πως προτεραιότητα έχει η διάσωση μορφών πολιτισμού της υπαίθρου, που απειλούνται με εξαφάνιση⁴³».

Ο παραδοσιακός πολιτισμός είναι μια έννοια-σύμβολο την οποία η λαογραφική επιστήμη κατασκευάζει κατ' αρχήν για εθνικούς λόγους αλλά και για να την αντιτάξει, εξίσου, στη νεωτερικότητα και στις αλλαγές που αυτή φαίνεται να συνεπάγεται. Πρόκειται για ένα σύμβολο το οποίο καθώς έχει συγκροτηθεί με κύρια αναφορά την εξιδανικευμένη εικόνα της ζωής στην ύπαιθρο μπορεί να λειτουργήσει ως «παραμυθητικό αντιστήκωμα»⁴⁴. Μπρο-

---

των μη-αγροτικών κοινωνικών στρωμάτων αγνοήθηκαν ως ανάξιες μελέτης και κατά κανόνα αποκλείστηκαν από τις προθήκες των λαογραφικών μουσείων. Όπως παρατηρεί η Ρ. Καυταντζόγλου, «Η μουσειογραφική αφήγηση του 'λαϊκού πολιτισμού' μας τερματίζεται αυθαίρετα μα και άβυστα, κάπου γύρω στον μεσοπόλεμο ή λίγο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, εξουδετερώνοντας την ιστορική διάσταση του πολιτισμικού γίνεσθαι» (βλ. Ρ. Καυταντζόγλου, «Λαογραφικά μουσεία, 'λαϊκός πολιτισμός' και το 'κούνι' των μουσείων», *Εθνογραφικά* 2003 [υπό έκδοση]).

43. Ε. Αυδίκος, «Αστική Λαογραφία», *Εθνολογία* 3 (1994), 176.

44. Με τη συγκεκριμένη και ιδιαίτερα εύστοχη διατύπωση ο Δ. Τζιόβας υποδεικνύει τη λειτουργία της παράδοσης ως αντίβαρου στην ανασφάλεια που προκαλεί στην Ελλάδα η ρευ-

στά στις ασάφειες και τις αβεβαιότητες της κοινωνικής αλλαγής, η λαογραφία κατά τη μεταπολεμική περίοδο αναλαμβάνει ένα νέο καθήκον, το οποίο αν και αυτή τη φορά δεν υπαγορεύεται από τις επιταγές μιας συγκεκριμένης εθνικής συγκυρίας, υπόρρητα, ωστόσο, παραπέμπει σε εθνικές ανάγκες: μέσα από την ανάπτυξη και την επίκληση ενός επινοημένου παραδοσιακού πολιτισμού η λαογραφική επιστήμη προσφέρει στα κοινωνικά υποκείμενα τη «φανταστική ασφάλεια»⁴⁵ της αγροτικής παραδοσιακής κοινωνίας.

Η λαογραφία εξακολουθεί μέσα από το μυθοποιητικό εγχείρημα του παραδοσιακού πολιτισμού να στοχεύει στην κατασκευή μιας ενιαίας κοινωνικής και πολιτισμικής συνείδησης, μιας ενιαίας κοσμοθεωρίας υπερβαίνοντας πάντα τα ταξικά γνωρίσματα. Πρόκειται για μια διαδικασία συμβολικής νοηματοδότησης του παρελθόντος που όμως, καθώς καθορίζεται από τις ιδεολογικές εννοιολογήσεις του παρόντος, τελικά αφορά περισσότερο στο παρόν και κατ'επέκταση στο μέλλον παρά στο ίδιο το παρελθόν⁴⁶: υποστασιοποιώντας το αντικείμενο της λαογραφικής έρευνας αποσκοπεί κυρίως στην προβολή των μορφών του παραδοσιακού πολιτισμού σε κανονιστικά πρότυπα και παραδειγματικές αξίες της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας. Στο εσωτερικό της ελληνικής λαογραφίας, η έμφαση έως τις μέρες μας στον παραδοσιακό πολιτισμό και στις παραδοσιακές αρετές συνεχίζει να λειτουργεί ως μηχανισμός ο οποίος συμβάλλοντας στην ιδεολογική κατασκευή ενός εθνικού «έθνους» μπορεί να ανταποκριθεί στις εκάστοτε ανάγκες για εθνική συσπείρωση⁴⁷.

στότητα και η αντιφατικότητα των θεσμών. Βλ. Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Οδυσσεύς, 1989, σ. 15.

45. Δανείζομαι την έκφραση από τον Π. Ε. Λέκκα, *Το παιχνίδι με τον χρόνο. Εθνικισμός και νεοτερικότητα*, β.π., σ. 36.

46. Πβ. J. Linnekin, "Defining tradition: variations on the Hawaiian identity", β.π., σ. 241· B. Kapferer, *Legends of People, Myths of State: Violence, Intolerance and Political Culture in Sri Lanka and Australia*, Ουάσινγκτον, Smithsonian Institution Press, 1988· Π. Ε. Λέκκα, *Το παιχνίδι με τον χρόνο. Εθνικισμός και νεοτερικότητα*, β.π.

47. Όλοι οι λαογράφοι, από τους θεωρητικούς θεμελιωτές μέχρι τους κυριότερους σύγχρονους εκπροσώπους της λαογραφικής επιστήμης, ανεξάρτητα από τις όποιες διαφορές τους, φαίνεται να συγκλίνουν στην άποψη ότι λαογραφία σημαίνει κυρίως συμβολή στην καλλιέργεια και ενίσχυση της εθνικής συνείδησης και δεν διστάζουν να την χαρακτηρίσουν ως κατ'εξοχήν εθνική επιστήμη μέχρι και τα τελευταία χρόνια. Βλ. Σ. Κυριακίδης, «Τί είναι η λαογραφία και εις τί δύναται να ωφελήσει η σπουδή της», β.π., σ. 147· Δ. Λουκάτος, *Λαογραφία - Εθνογραφία. Στοιχεία Διδασκαλίας και απόψεις από τον εναρκτήριο λόγο της έδρας του*, Ιωάννινα, Φιλοσοφική Σχολή Ιωαννίνων, 1968, σ. 16-17· Ο ίδιος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, β.π., σ. 22-23· Γ. Μέγας, «Λαογραφία,

Συνοψίζοντας, η λαογραφία τόσο κατά την πρώτη φάση της ακαδημαϊκής της ανάπτυξης όσο και κατά τη μεταπολεμική περίοδο, κατασκευάζει την έννοια του παραδοσιακού πολιτισμού ως ένα στατικό, κλειστό σύστημα το οποίο δεν καθορίζεται από την ανθρώπινη δράση αλλά από σύμβολα. Με τον τρόπο αυτό κατασκευάζεται μια έννοια που επιτρέπει να παρακάμπτονται μέσα από την προβολή διαχρονικών αξιών οι αντιθέσεις της κοινωνικής πραγματικότητας. Ο ηγεμονικός λαογραφικός λόγος αφού εξασφάλισε το δικαίωμα να ορίζει κατ' αποκλειστικότητα τί είναι παραδοσιακό, κράτησε για τον εαυτό του και το δικαίωμα να ορίζει πώς αυτό διαμορφώνεται. Και αν κατά την πρώτη περίοδο ο συγκεκριμένος τρόπος κατασκευής του παραδοσιακού πολιτισμού αποδεικνυόταν εθνικά λειτουργικός, προκαλεί εντύπωση ότι η λαογραφία εξακολουθεί μέχρι σήμερα να υιοθετεί τον ίδιο τρόπο εννοιολόγησης του παραδοσιακού. Ίσως γιατί η στοιχειοθέτηση μιας συλλογικής ταυτότητας επί τη βάση αυτών των τόσο σταθερών και αμετάβλητων παραδοσιακών αξιών μπορεί να αναλάβει –όπως ο Φ. Ηλιού υπογραμμίζει– το ρόλο της ανάσχεσης μπροστά σε οτιδήποτε μπορεί να σηματοδοτεί εκσυγχρονιστικές ή ανανεωτικές τάσεις κάθε είδους⁴⁸. Στο σημείο αυτό καταλήγοντας, θα επέμενα στο γεγονός ότι η προσκόλληση σε μια τέτοια κατασκευή της παραδοσιακότητας αποδείχθηκε εξαιρετικά βολική για όλους εκείνους που προκρίνουν να αγνοήσουν την ετερότητα, τις ασυνέχειες και τις αντιφάσεις προς τις οποίες η νεωτερικότητα, αναπόφευκτα, μας φέρνει αντιμέτωπους.

Εθνογραφία, Εθνολογία», *Λαογραφία* 25 (1967), 36-37· Μ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική συγκρότηση*, ό.π., σ. 9.

48. Φ. Ηλιού, «Ιδεολογική χρήση της παράδοσης», *Αντί* («Το συνέδριο για την 'παράδοση' στα Ανάγεια»), ό.π.

Irini Toundassaki

LA NOTION DE LA “CULTURE TRADITIONNELLE”
EN TANT QUE CONSTRUCTION DANS LES ÉTUDES
DE FOLKLORE GREC (LAOGRAPHIE)
UNE TENTATIVE D’INTERPRÉTATION ANTHROPOLOGIQUE

(RÉSUMÉ)

La tentative de reconstruction idéologique du passé aux fins d’élaboration d’une civilisation nationale, entreprise dès sa naissance par la *laographie* –comme N. Politis, son fondateur, a nommé en 1884 les études de folklore–, inclut la construction de la notion de “*traditionnalité*”. Il s’agit là d’une notion qui sera érigée en principe déterminant des phénomènes qui, de la fin du XIXème siècle jusqu’à ces dernières années, seront retenus pour faire l’objet des études folkloriques.

Chez les fondateurs de la *laographie*, la forme traditionnelle est mise en évidence à travers des comparaisons idéales de “signifiants” soigneusement choisis du passé avec le présent, ce qui permet à l’homogénéité et la continuité culturelle de la notion hellène de se constituer. C’est ainsi que pendant la première période de la *laographie* académique, la *culture traditionnelle* apparaît comme une entité intemporelle, abstraite, qui ne correspond à aucune réalité historique ou sociale concrète. C’est une construction idéologique qui, puisant aux sources d’une identification d’inspiration nationaliste des concepts de population rurale, de peuple et de nation, renvoie à un ensemble d’indices fossilisés de la continuité du glorieux passé archaïque dans les valeurs d’une culture rurale idéalisée.

Mais même lorsque disparaissent les conjonctures historiques particulières qui légitiment, comme nationalement fonctionnelle, une telle construction idéologique, l’insistance à maintenir la charge idéologique de la *culture traditionnelle*, entendue comme rurale, ainsi que son érection en modèle continué à déterminer les recherches et les études scientifiques des *laographes* grecs pendant toute la durée du XXème siècle et jusqu’à ces dernières années.

La preuve est faite qu’en dépit des déclarations des représentants les plus illustres de la *laographie* de l’après-guerre concernant l’élargissement de la *traditionnalité* aux phénomènes culturels urbains, la majorité des *laographes* continue à se référer à un temps passé et à se concentrer sur l’élévation de la culture rurale en valeur exemplaire de la société grecque moderne.

En dernière analyse, tel semble bien être l’apport des études *laographiques* aux besoins nationaux engendrés par la modernité : permettre aux sujets sociaux d’acquérir, à travers la régénération et l’invocation d’une *culture traditionnelle* inventée, la “sécurité imaginaire” de la société rurale traditionnelle.

Πολιτισμική ιστορία – Ιστορία της παιδείας

Ανανεώσεις στην πολιτισμική ιστορία

Νέα ερμηνευτικά σχήματα στην ιστορία της εκπαίδευσης

Η ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821
ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΝΕΩΤΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ

Στις αρχές της δεκαετίας του 1880 ο Μανουήλ Γεδεών, με αφορμή την ιστορία της Πατριαρχικής Σχολής της Κωνσταντινούπολης, περιγράφει συνοπτικά τα θέματα που θα έπρεπε, κατά τη γνώμη του, να καλύπτει η ιστορία ενός εκπαιδευτικού ιδρύματος:

Όταν λέγω ιστορίαν σχολής τινός νοώ κατά τας ενούσας πηγάς, γραπτάς ή φηφορικός, γνώσιν του βίου των εν αυτή διδασκάντων και του διδακτικού αυτών συστήματος, ει δυνατόν, και γνώσιν των συγγραμμάτων εκάστου, γνώσιν του αριθμού των εν αυτή διδασκάντων, και γνώσιν του αριθμού των ιδρυτών και συντηρητών αυτής, και τέλος γνώσιν των κατά διάφορα έτη πόρων και των αναλωμάτων εκάστης και του σωτηρικού οργανισμού¹.

Για την περίπτωση του Γεδεών θα μιλήσουμε και παρακάτω. Εκείνο που πρέπει να σημειώσουμε απλώς εδώ είναι ότι για τον Γεδεών η ιστορία της εκπαίδευσης θα έπρεπε να εξετάζει το σύνολο των παραγόντων και των πρακτικών που συνδέονται με τη λειτουργία των σχολείων, αλλά και τον βίο και τα συγγράμματα των («διδασκάντων») σ' αυτά. Με άλλα λόγια η ιστορία της εκπαίδευσης δεν μπορούσε να είναι ξεκομμένη από την ιστορία των γραμμάτων και της παιδείας γενικότερα. Η σχέση ανάμεσα στα δύο αυτά πεδία, για την προεπαναστατική τουλάχιστο περίοδο που ενδιαφέρει πρωτίτως τον Γεδεών, είναι κάτι αυτονόητο, καθώς ο δάσκαλος ταυτίζεται πολύ συχνά με τον λόγιο και τον συγγραφέα και η επαγγελματική του ενασχόληση με τη διδασκαλία λειτουργεί ως μέσο βιοπορισμού αλλά και παραγωγής συγγραφικού έργου. Η σύζευξη παιδείας και εκπαίδευσης είναι ιδιαίτερα φανερή στις πρώτες δοκιμές για την καταγραφή της νεοελληνικής πνευματικής ζωής. Ενω οι καταγραφές λογίων από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης και ύστερα, που εμφανίζονται στις αρχές του 18ου αιώνα και απολήγουν στη γραμματολογία του Γεωργίου Ζαβίρα (*Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέα-*

---

1. Μ. Ι. Γεδεών, *Χρονικά της Πατριαρχικής Ακαδημίας. Ιστορικά ειδήσεις περί της Μεγάλης του Γένους Σχολής*, Κωνσταντινούπολη 1883, σ. 25.

τρον), όπου περιέχονται στοιχεία για τη ζωή και το συγγραφικό έργο των βιογραφουμένων αλλά και για τα σχολεία στα οποία είχαν χρηματίσει δάσκαλοι.

Μετά από τη σύντομη αυτή εισαγωγή, ας δούμε πώς διαμορφώνεται η ιστοριογραφία της εκπαίδευσης της περιόδου της Τουρκοκρατίας μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Θα πρέπει να σημειωθεί, κατ' αρχήν, ότι η εκπαίδευση κατά την Τουρκοκρατία ήταν για το νεότευκτο ελληνικό κράτος και την υπό διαμόρφωση εθνική ιδεολογία ένα προνομιακό πεδίο αναφοράς και εκμετάλλευσης. Προνομιακό, γιατί μέσα από την εκπαίδευση της περιόδου αυτής μπορούσαν να αναδειχθούν επιλεκτικά τα στοιχεία εκείνα που θα φανέρωναν τη ζωτικότητα του έθνους στους κρίσιμους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας. Πραγματικά, οι αναφορές στην εκπαίδευση έχουν ένα βαρύ ιδεολογικό φορτίο. Αυτό που επιδιώκεται κυρίως είναι να φανεί ότι η εκπαίδευση συνέβαλε αποφασιστικά στη διαφύλαξη της ελληνικής γλώσσας και παιδείας, στη συντήρηση των παραδοσιακών θρησκευτικών αξιών και μάλιστα στην προετοιμασία του έθνους για την Επανάσταση του 1821. Τα στερεότυπα αυτά, διατυπωμένα με ρητορικό τρόπο, τα συναντάμε σε λόγους που εκφωνούνται με διάφορες αφορμές, σε άρθρα εφημερίδων, σε μονογραφίες για την εκπαίδευση και άλλα σχετικά κείμενα. Κοινός τόπος είναι ότι το ελληνικό έθνος, παρά τις συνθήκες δουλείας στις οποίες ζούσε, δεν έπαψε ποτέ να καλλιεργεί στα σχολεία τα γράμματα και την παιδεία και ότι αυτό αποδείκνυε την πνευματική συνέχεια του ελληνισμού, ενώ απαντούσε συγχρόνως και στις γνωστές θεωρίες των «κατηγόρων» του γένους. Ένας άλλος κοινός τόπος είναι ότι η εκπαίδευση είχε να αντιμετωπίσει την εχθρότητα των τουρκοικών αρχών και ότι μοναδικός σχεδόν προστάτης της ήταν η Εκκλησία. Τα ιδεολογήματα αυτά θα δώσουν τροφή στην κατασκευή του δημοφιλούς μύθου του «Κρυφού Σχολείου», αλλά και άλλων, όπως είναι για παράδειγμα αυτός που θεωρεί τους Τούρκους υπεύθυνους και για την καταδρομή των επιστημών στα νεωτερικά σχολεία κατά την προεπαναστατική περίοδο.

Πέρα όμως από τις ιδεολογικές χρήσεις και τις μυθολογικές κατασκευές, ο 19ος αιώνας είναι η εποχή που τέθηκαν οι βάσεις για τη μελέτη της εκπαίδευσης στα προεπαναστατικά χρόνια. Στην αφετηρία των σχετικών προσπαθειών βρίσκεται το έργο του Κων. Κούμα *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*. Ο δωδέκατος τόμος του έργου αυτού, που εκδόθηκε το 1832, περιλαμβάνει ένα μεγάλο κεφάλαιο με τίτλο «Κατάστασις της παιδείας των νεωτέρων Ελλήνων», όπου ο Κούμας καταθέτει με νηφάλιο τρόπο τη μαρτυρία του για την κατάσταση των σχολείων από τον 18ο αιώνα και ύστερα, επιμένοντας ιδιαίτερα στις διαφοροποιήσεις που συντελούνται στην εκπαίδευση κάτω από την επίδραση των ιδεών του Διαφωτισμού.

Η προσέγγιση αυτή του Κούμα όμως δεν είχε συνέχεια. Εξάλλου ο τελευταίος ανήκε στη λογιουσύνη της διασποράς και όχι στη λογιουσύνη του νεοδημιούργητου ελληνικού κράτους, για την οποία η εκπαίδευση στα προεπαναστατικά χρόνια ήταν, όπως είπαμε, περισσότερο ένα μέσο για την άντληση διδαγμάτων που συνεισέφεραν στην οικοδόμηση της εθνικής ιδεολογίας, παρά αντικείμενο έρευνας και μελέτης. Θα χρειαστεί να περάσουν αρκετές δεκαετίες ακόμη έως ότου αρχίσουν, στη δεκαετία του 1860, οι πρώτες προσπάθειες ιστορικής προσέγγισης των εκπαιδευτικών πραγμάτων.

Δεν έλειψαν όμως στο μεταξύ κάποια εγχειρήματα σε τοπικό επίπεδο. Το 1847 ο Ευθύμιος Καστόρχης, καθηγητής κατόπιν στη Φιλοσοφική Σχολή του ελληνικού Πανεπιστημίου, θα εκδώσει μια μονογραφία για τη σχολή της ιδιαίτερης πατρίδας του, της Δημητσάνας². Στο έργο του ο Καστόρχης προσπαθεί να δώσει μια τεκμηριωμένη ιστορία της σχολής, χρησιμοποιώντας το αρχείο της αλλά και προφορικές παραδόσεις. Παρότι το ενδιαφέρον του Καστόρχη είναι τοπικό, κάνει όμως και γενικές αναφορές στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Η οπτική του βρίσκεται ακόμη μέσα στο πνεύμα του Διαφωτισμού. Ακολουθώντας τον Κούμα, τοποθετεί την ακμή της παιδείας στα χρόνια 1760-1820 και διαφοροποιείται προσεχτικά από ορισμένες θέσεις της τρέχουσας ρητορείας, επισημαίνοντας, για παράδειγμα, ότι πριν από τον 18ο αιώνα τα ελληνικά γράμματα «ήσαν κτήμα μόνον ολίγων μάλιστα ιερωμένων, το δε πλήθος ουδεμίαν ή μικράν γνώσιν αυτών είχαν»³. Η επισήμανση αυτή μπορεί στην προεπαναστατική περίοδο να ήταν για τους Διαφωτιστές τουλάχιστο κοινός τόπος, στα μέσα του 19ου αιώνα όμως ήταν μια θέση μάλλον αιρετική, πράγμα που κάνει τον Καστόρχη να απολογείται στους ζηλωτές της «εναντίας δόξης». Από την άλλη μεριά, όμως, στο έργο του Καστόρχη θα συναντήσουμε αρκετά από τα στοιχεία που θα κυριαρχήσουν αργότερα στις τοπικές μονογραφίες για την εκπαίδευση: υπερβολικά εγκώμια για τη συνεισφορά της σχολής της Δημητσάνας στην εθνική αναγέννηση και εξιδανίκευση της μορφής του δασκάλου της Τουρκοκρατίας.

Διαφορετικό χαρακτήρα έχει ένα άλλο μελέτημα ή ακριβέστερα ένας Λόγος που εκφωνήθηκε από τον εκπαιδευτικό Γρηγόριο Παπαδόπουλο το 1857 στο

2. Ευθύμιος Καστόρχης, *Περί της εν Δημητσάνη Ελληνικής Σχολής και περί των καθηδρυνών και πρώτων αυτής διδασκάλων*, Αθήνα 1847. Το έργο αυτό αποτέλεσε την αφετηρία για τη συγγραφή διαφόρων μονογραφιών για σχολεία της Πελοποννήσου. Σημειώνω το βιβλίο του Παναγιώτη Παπαζαφειρόπουλου, *Περί της εν Βυτινέ Ελληνικής Σχολής, των πρώτων αυτής διδασκάλων και της εν αυτή καταρτιζομένης βιβλιοθήκης...*, Ναύπλιο 1858 και το έργο του Ιωάννη Λαμπρόπουλου, *Πελοποννησιακή παιδεία* (1861), που παραμένει ανέκδοτο (τυπώθηκε από τον Ν. Βέη, αλλά δεν κυκλοφόρησε).

3. Καστόρχης, *ό.π.*, σ. β'.

«Ελληνικόν Εκπαιδευτήριον» που διήυθνε ο ίδιος⁴. Στον Λόγο του ο Παππαδόπουλος αποθησαυρίζει ποικίλες πληροφορίες για τις παιδαγωγικές μεθόδους, τα σχολικά εγχειρίδια, τους δασκάλους και τους μαθητές στα σχολεία της προεπαναστατικής περιόδου, αντλώντας υλικό και από την προφορική παράδοση. Παράλληλα επιχειρεί μια σύγκριση ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν για να φανερί η πρόοδος που έγινε στην εκπαίδευση μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους αλλά και για να καυτηριάσει τα κακώς κείμενα στα σύγχρονα σχολεία. Αντιπαράθετοι, λοιπόν, τον δάσκαλο της Τουρκοκρατίας, που ζούσε λιτά και ήταν «απόστολος της θρησκείας και της πατρίδος», προς τον εκπαιδευτικό της εποχής του που είναι δημόσιος υπάλληλος και ενδιαφέρεται πρωτίστως για την προαγωγή του. Ανάλογες συγκρίσεις κάνει και για τους μαθητές, οι οποίοι, σε αντίθεση με ό,τι υποτίθεται πως συνέβαινε στο παρελθόν, μαθαίνουν πολλά αλλά η ελληνική τους παιδεία είναι ανεπαρκής, η εκπλήρωση των θρησκευτικών τους καθηκόντων «παρεκκλίνει κατ' ολίγον επί το εξωτερικώτερον», ενώ η ανάγνωση μυθιστορημάτων και άλλων «ασκόπων» βιβλίων ασκεί αρνητική επίδραση στον χαρακτήρα τους.

Το ενδιαφέρον του Παππαδόπουλου για τα «προγενέστερα ελληνικά σχολεία» φαίνεται να προοιμιάζει μια νέα εποχή στην εκπαιδευτική ιστοριογραφία. Πραγματικά, μερικά χρόνια αργότερα θα γίνουν στην Κωνσταντινούπολη και την Αθήνα οι πρώτες συστηματικές προσπάθειες για τη μελέτη της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Το ενδιαφέρον εδώ είναι ότι οι προσπάθειες αυτές ενθαρρύνονται ή υποκινούνται για πρώτη φορά από εκπροσώπους συλλογικών σωμάτων (Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, Πανεπιστήμιο Αθηνών) και εκφράζουν γενικότερα αιτήματα της εποχής. Από την ίδρυσή του, στις αρχές της δεκαετίας του 1860, ο Φιλολογικός Σύλλογος εντάσσει στους σκοπούς του τη μελέτη της κατάστασης των γραμμάτων στο ελληνικό έθνος από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης ως τα νεότερα χρόνια και τη βιογράφιση των «διαπρεψάντων» ανδρών της περιόδου αυτής. Η απόφαση αυτή θα αποτελέσει το έναυσμα για την έκδοση το 1867 στην Κωνσταντινούπολη από τον Ματθαίο Παρανίκα του γνωστού *Σχεδιάσματος* του για την εκπαίδευση στην περίοδο της Τουρκοκρατίας⁵.

4. Γ. Γ. Παππαδόπουλος, «Περὶ των προγενεστέρων ελληνικῶν σχολείων», *Πανδῶ-ρα* 8 (1857-1858), 169-179.

5. Ματθαῖος Κ. Παρανίκα, *Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἐλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως των γραμμάτων ἀπὸ ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (19^{ῆς} αἰ.) εκατονταετηρίδος*, Κωνσταντινούπολη 1867. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Κων. Ηροκλή Βασιδάδη στὸν Μ. Παρανίκα ποὺ προτάσσεται στὸ βιβλίο (σ. ζ'-η').

Ένα ανάλογο εγχείρημα σημειώνεται και στην Αθήνα, στο πλαίσιο του Ροδοκανάκειου Διαγωνισμού, που διενεργούσε το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Το 1865 η επιτροπή του Δ' Ροδοκανάκειου Διαγωνισμού, την οποία αποτελούσαν οι καθηγητές της Φιλοσοφικής Σχολής Κωνσταντίνος Ασώπιος, Φίλιππος Ιωάννου και Ευθύμιος Καστόρχης, ορίζει ως θέμα τη συγγραφή της ιστορίας της ελληνικής παιδείας από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης ως το 1821. Το εύρος του θέματος ήταν αρκετά μεγάλο, όπως δείχνουν τα επί μέρους αντικείμενα που έπρεπε να απασχολήσουν τους διαγωνιζόμενους: σχολεία, διδασκόμενα μαθήματα, διδακτικές μέθοδοι, χρηματοδότηση σχολείων, επίσημοι λόγοι και τα συγγράμματά τους, τα ελληνικά τυπογραφεία, οι εκδόσεις βιβλίων και εφημερίδων⁶. Στον Ροδοκανάκειο Διαγωνισμό υποβλήθηκαν, όπως είναι γνωστό, δύο έργα: το ένα ήταν του Κωνσταντίνου Σάθα και το άλλο του ηπειρώτη λογίου Παναγιώτη Αραβαντινού. Από τα δύο έργα βραβεύτηκε αυτό του Κων. Σάθα, ο οποίος και δημοσίευσε το 1868 το μεγαλύτερο και πληρέστερο μέρος του: τη γνωστή *Νεοελληνική Φιλολογία*, που περιείχε βιογραφίες λογίων της Τουρκοκρατίας. Το τμήμα που αφορούσε στα σχολεία δεν δημοσιεύτηκε. Ανέκδοτο έμεινε επίσης ως τις μέρες μας (1986) και το έργο του Αραβαντινού⁷.

Οι παραπάνω πρωτοβουλίες, που εκδηλώνονται σχεδόν ταυτόχρονα στην Κωνσταντινούπολη και την Αθήνα, δείχνουν σαφώς μια στροφή προς τη μελέτη της παιδείας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Η στροφή αυτή δεν είναι άσχετη με τις ιστοριογραφικές αναζητήσεις της εποχής, και ειδικότερα με την ανακάλυψη του Μεσαίωνα από τους έλληνες λογίους, στο πλαίσιο της αποκατάστασης της συνέχειας του ελληνισμού. Από τη στροφή αυτή ευνοείται ιδιαίτερα η Τουρκοκρατία, καθώς ο Μεσαίωνας στην ελληνική του εκδοχή περιλαμβάνει και την περίοδο αυτή. Πραγματικά, από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα αρχίζει να διαμορφώνεται μια πλειάδα ιστοριογράφων, που ασχολούνται με πάθος με την αναζήτηση και έκδοση πηγών, αναδεικνύοντας πτυχές της ιστορίας της Τουρκοκρατίας και ιδιαίτερα της πνευματικής ζωής των Ελλήνων στην περίοδο αυτή.

6. Βλ. Θεοδώρου Π. *Ροδοκανάκη Φιλολογικός Αγών, ήτοι κρίσις των κατά την Δ' αυτού περίοδον σταλεισών πραγματειών, ων υπόθεσις είναι η ιστορία της ελληνικής παιδείας παρ' Έλλησιν από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι του 1821*, Αθήνα 1867. Η θεματολογία του Ροδοκανάκειου Διαγωνισμού ήταν ανάλογο με εκείνη ενός προγενέστερου διαγωνισμού, που είχε προκηρυχθεί το 1812 από την Ιονική Ακαδημία της Κέρκυρας: βλ. *Ελληνικός Τηλέγραφος*, τχ. 45, 5 Ιουνίου 1812, 184-185 και *Λόγιος Ερμής*, 1 Ιουλίου 1812, 193-195.

7. Παναγιώτης Αραβαντινός, *Ιστορία της ελληνικής παιδείας παρ' Έλλησιν*, εισαγωγή-επιμέλεια Ε. Ι. Νικολαΐδου, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1986.

Τα αποτελέσματα του Ροδοκανάκειου Διαγωνισμού ως προς την εκπαίδευση ήταν μάλλον πενιχρά, αν κρίνουμε τουλάχιστο από την εργασία του Αραβαντινού που υποβλήθηκε στην επιτροπή του Διαγωνισμού: μια εργασία ερασιτεχνική που στηρίζεται συχνά σε ατεκμηριώτες υποθέσεις. Πιο μεθοδικό είναι το *Σχεδιάσμα* του Ματθαίου Παρανίκα, που γεννήθηκε, όπως είπαμε, στο πνευματικό περιβάλλον του Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως. Στο έργο του ο Παρανίκας κάνει μια απογραφή των ελληνικών σχολείων κατά γεωγραφικές περιφέρειες, χρησιμοποιώντας τη διαθέσιμη βιβλιογραφία αλλά και ανέκδοτες πηγές από αρχεία της Κωνσταντινούπολης. Το ενδιαφέρον του ωστόσο εστιάζεται σχεδόν αποκλειστικά στους δασκάλους που διδάζαν σε κάθε σχολείο: λίγες είναι οι αναφορές του στην εσωτερική κατάσταση και λειτουργία των σχολείων. Όσο για την οπτική του, αυτή δεν απομακρύνεται από τα γνωστά εθνικά στερεότυπα. Εξαιρεί την προσφορά των δασκάλων της Τουρκοκρατίας, οι οποίοι «εν περιστάσεσι και καιροίς δεινοίς εκαλλιέργησαν κατά το δυνατόν τα γράμματα, ούτω δε διέτηρξαν την θρησκείαν και την γλώσσαν», και καταφέρεται εναντίον των «επιτολαίων» εκείνων περιηγητών, αλλά και ορισμένων ομογενών, που υποστήριζαν ότι στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας δεν υπήρχε κανενός είδους σχολείο και, το χειρότερο, ότι «ο ζήλος της εκπαίδευσως, δι' ον το φιλομαθές ημών έθνος διακρίνεται, εσβέσθη όλως παρ' αυτώ». Με ιδιαίτερη θέρμη εκθειάζει επίσης τη συνδρομή της Εκκλησίας στη σύσταση σχολείων και στην «περίθαλψη» των γραμμάτων⁸. Είναι γεγονός πάντως ότι το *Σχεδιάσμα* του Παρανίκα πρόσφερε για πρώτη φορά στο ελληνικό κοινό μια συνεκτική εικόνα του εύρους του σχολικού δικτύου στην περίοδο της Τουρκοκρατίας και αποτέλεσε βασική πηγή άντλησης πληροφοριών για πολλές μεταγενέστερες μονογραφίες.

Δεκαπέντε χρόνια περίπου μετά το *Σχεδιάσμα* του Παρανίκα θα δει το φως της δημοσιότητας μία ακόμη ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης, γραμμένη και πάλι από έναν λόγιο της Κωνσταντινούπολης. Πρόκειται για το βιβλίο του Γ. Χασιώτη *L'instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu'à nos jours*, που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1881. Το βιβλίο σχεδιάστηκε το 1878, με αφορμή τη Διεθνή Έκθεση του Παρισιού, στην οποία συμμετείχε και η Ελλάδα. Αυτό που ενδιαφέρει πρωτίτως τον Χασιώτη είναι να δείξει στο ευρωπαϊκό κοινό την εξέλιξη της εκπαίδευσης στο ελληνικό βασίλειο και αυτό ακριβώς το θέμα εξετάζει στο μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου του. Θεώρησε σκόπιμο ωστόσο να κάνει και μια αναδρομή στην προγενέστερη ιστορία της εκπαίδευσης, από το 1453 ως την εποχή του Καποδίστρια. Σε αντί-

8. Παρανίκας, *ό.π.*, σ. 1-2, 6-7.

θεση με τον Παρανίκα, ο Χασιώτης δεν ενδιαφέρεται να καταγράψει το σύνολο των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας αλλά να περιγράψει σε αδρές γραμμές την εκπαιδευτική πραγματικότητα της εποχής. Αναφέρεται, έτσι, στα σπουδαιότερα σχολεία και τους δασκάλους τους, αντλώντας πληροφορίες κυρίως από τον Παρανίκα αλλά και από άλλες πηγές: περιηγητικά κείμενα και γραμματολογίες που είχαν κυκλοφορήσει στο μεταξύ, όπως η *Νεοελληνική Φιλολογία* του Σάθα και η *Νέα Ελλάς* του Ζαβίρα (1872). Μια άλλη καινοτομία του Χασιώτη είναι ότι αφιερώνει δύο χωριστά κεφάλαια σε ζητήματα σχετικά με το περιεχόμενο της εκπαίδευσης: το ένα απ' αυτά αναφέρεται στα προγράμματα μαθημάτων και τις μεθόδους διδασκαλίας, ενώ το άλλο στα διδακτικά βιβλία και τη γλώσσα τους.

Από τα δύο παραπάνω έργα, του Παρανίκα και του Χασιώτη, εκείνο που διαβάστηκε και χρησιμοποιήθηκε περισσότερο ήταν το πρώτο. Το πληροφοριακό υλικό του *Σχεδιάσματος* του Παρανίκα αναπαράγεται σε τοπικές ιστορίες, όπου υπάρχει πάντα ένα κεφάλαιο αφιερωμένο στην εκπαίδευση, καθώς και σε μονογραφίες για την ιστορία διαφόρων σχολείων, οι οποίες συγγράφονται από τοπικούς λογίους με ιστοριοδιφικά ενδιαφέροντα (σημειώνω ενδεικτικά τον Α. Ιδρωμένο, τον Μ. Χαμουδόπουλο, τον Π. Ζερλέντη, τον Β. Μυστακίδη, τον Μ. Ευαγγελίδη, τον Μ. Μαλανδράκη).

Το σχολείο με το οποίο καταπιάνονται οι παραπάνω λόγιοι είναι συχνά το σχολείο της ιδιαίτερης πατρίδας τους, γεγονός που προσδιορίζει εν πολλοίς και τον χαρακτήρα των σχετικών μονογραφιών. Με την πρόσβαση που έχουν στα τοπικά αρχεία οι συγγραφείς τους φέρνουν στο φως ένα πλούσιο τεκμηριωτικό υλικό (πατριαρχικά σιγίλλια, κώδικες σχολείων, αλληλογραφίες δασκάλων, κανονισμούς σχολείων, συμφωνητικά διδασκαλίας κ.λπ.). Ένα υλικό το οποίο χρησιμοποιούν για τη διακρίβωση της εσωτερικής ιστορίας των σχολείων, την αποκατάσταση της συνέχειας των δασκάλων και ενίοτε για την εξέταση ζητημάτων που αφορούν στη διδασκαλία και τη διδακτική ύλη. Αυτά, στα καλύτερα παραδείγματα. Από την άλλη μεριά όμως οι μονογραφίες αυτές υπόκεινται στους περιορισμούς που επιβάλλει ο ίδιος ο χαρακτήρας τους: εμμονή στο τοπικό και τη μερίκευση, περιορισμένη θεματολογία, αναπαραγωγή στερεοτύπων και τα λοιπά. Με τις μονογραφίες αυτές πάντως τα πιο γνωστά σχολεία αλλά και πολλά μικρότερα (από την Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινούπολης, την Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης, τα σχολεία των Ιωαννίνων και την Πατμιάδα ως τα σχολεία της Σίφνου, της Νάξου, της Μυκόνου και της Κυνουρίας) αποκοτούν σταδιακά, από τα τέλη του 19ου αιώνα και ύστερα, τη δική τους ιστορία.

Την ίδια εποχή όμως υπάρχουν και άλλες, αρκετά πιο προωθημένες, προσεγγίσεις. Αναφέρομαι κυρίως στην περίπτωση του Μανουήλ Γεδεών. Ερευ-

νητής του μεσαιωνικού ελληνοισμού, τον οποίο ήθελε να φτάνει ως την ίδρυση του ελληνικού κράτους, ο Γεδεών εισάγει ένα νέο πνεύμα στην ιστορία της εκπαίδευσης. Στις πολυάριθμες εργασίες του για την πνευματική κίνηση στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, μέσα στην οποία εντάσσεται και η σχολική εκπαίδευση, αξιοποιεί δημιουργικά, με κριτικό πνεύμα ασυνήθιστο για την εποχή του, τις αρχαιακές και έντυπες πηγές που χρησιμοποιεί, ενώ παράλληλα διευρύνει και ανανεώνει τη θεματική της ιστορίας της εκπαίδευσης. Ανατρέποντας κατά κάποιον τρόπο την παράδοση που ήθελε την ιστορία της εκπαίδευσης να σχολείται κυρίως με την απαρίθμηση σχολείων και δασκάλων, ανοίγεται σε νέα αντικείμενα που ως την εποχή του είχαν μελετηθεί ελάχιστα ή καθόλου. Μεταξύ αυτών είναι το περιεχόμενο της διδασκαλίας και τα διδακτικά εγχειρίδια, οι σχολικές βιβλιοθήκες, τα δίδακτρα, οι μισθοί των δασκάλων και η οικονομική τους κατάσταση, οι χορηγίες προς τα σχολεία, τα έσοδα και έξοδά τους, οι σχολικές γιορτές. Όλα αυτά τα θέματα, όπως έχει παρατηρήσει εύστοχα ο Φίλιππος Ηλιού, έρχονται να ενταχθούν «στα πλαίσια μιας ιστορικής αντίληψης που θέλει να αγκαλιάζει σύνολα»⁹.

Το παράδειγμα όμως του Γεδεών δεν είχε συνέχεια. Οι ανανεωτικές προσεγγίσεις του δεν άγγιζαν τη σύγχρονή του εκπαιδευτική ιστοριογραφία, που ενέμενε στα παραδοσιακά σχήματα. Αλλά και οι λιγοστές προσπάθειες για μια συνολική μελέτη των σχολείων δεν προχώρησαν πέρα από τη χρονολογική παράθεση σχολείων και δασκάλων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το δίτομο έργο του Τρύφωνος Ευαγγελίδη *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, που εκδόθηκε το 1936. Ουσιαστικά ο Ευαγγελίδης ξαναγυρίζει στο παλιό σχήμα του Παρανίκα. Μετά από μια γενική εισαγωγή για την εκπαίδευση από τη βυζαντινή εποχή ως τον 19ο αιώνα, παρουσιάζει κατά γεωγραφικές περιφέρειες τα σχολεία της περιόδου της Τουρκοκρατίας, παραθέτοντας για το καθένα, και ιδιαίτερα για τους δασκάλους τους, ένα πλήθος πληροφοριών. Όλη αυτή όμως η αναμφισβήτητα χρήσιμη συγκομιδή, που στηρίζεται στο υλικό που είχε αποθησαυριστεί ως τότε αλλά και σε δικές του αρχαιακές έρευνες, κάθε άλλο παρά οδηγεί στη σύνθεση. Το έργο δεν έχει εσωτερική συνοχή και παρουσιάζει σοβαρές αδυναμίες ως προς τον έλεγχο και τη διαχείριση του πραγματολογικού υλικού.

Το βιβλίο του Ευαγγελίδη, όπως και του Παρανίκα, χρησιμοποιήθηκε εκτεταμένα ως εργαλείο έρευνας αλλά και ως αυθεντική πηγή πληροφοριών από την τοπική κυρίως ιστοριογραφία, με αποτέλεσμα να αναπαράγονται έως και σήμερα οι ανεπάρκειες του έργου. Η ρήξη με την παράδοση, όπου και

9. Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, εκδοτική φροντίδα: Άλκης Αγγέλου – Φίλιππος Ηλιού, Αθήνα, Ερμής, 1976, σ. 1ε'.

όσο αυτή έγινε, πέρασε μέσα από άλλους δρόμους. Στη δεκαετία του 1940 διερευνάται για πρώτη φορά, με αφορμή τον Ιώσηπο Μοισιόδακα, η σχέση της νεοελληνικής εκπαίδευσης με τη δυτική παιδαγωγική σκέψη¹⁰, ενώ την ίδια εποχή αμφισβητείται επίσημα ο μύθος του «Κρυφού Σχολείου», που είχε κατασκευαστεί μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους¹¹. Αργότερα, η μελέτη της νεοελληνικής παιδείας στην περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού από τον Κ. Θ. Δημαρά και τον κύκλο του, η συστηματική διερεύνηση των πηγών της Τουρκοκρατίας από επαγγελματίες ιστορικούς και φιλόλογους και οι ανανεωτικές τάσεις που εμφανίζονται στη νεοελληνική ιστοριογραφία από τη δεκαετία του 1970 δίνουν μια νέα πνοή στην ιστοριογραφία της εκπαίδευσης.

Ερευνητές της νεοελληνικής παιδείας επιχειρούν σε μελέτες με συνθετικές φιλοδοξίες να διαφωτίσουν καίριες πλευρές της νεοελληνικής εκπαίδευσης, ανασυνθέτοντας τα παλιά και θέτοντας νέα ερωτήματα στο πραγματολογικό υλικό. Από τις σχετικές εργασίες θα πρέπει να σημειώσω ιδιαίτερα το δοκίμιο του Άλκη Αγγέλου για την εκπαίδευση στα χρόνια του νεοελληνικού Διαφωτισμού, πρωτοδημοσιευμένο το 1975¹². Στο έργο του αυτό ο Αγγέλου διερευνά με γνώση και οξυδέρκεια βασικές συνιστώσες του εκπαιδευτικού γίγνεσθαι, όπως ο βαθμός εξάρτησης της εκπαίδευσης από την Εκκλησία, ο ρόλος των Φαναριωτών και των εμπόρων στην ανανέωση των σχολικών πραγμάτων, η τυπολογία του εκπαιδευτικού προσωπικού, οι κτηριακές εγκαταστάσεις και ο εξοπλισμός των σχολείων, τα προγράμματα μαθημάτων και οι διδακτικές μέθοδοι, οι μισθοί των δασκάλων. Την ίδια εποχή ο Χρήστος Πατρινέλης επιχειρεί μια συνοπτική αλλά εμπεριστατωμένη παρουσίαση της εκπαίδευσης στους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας, ξεκαθαρίζοντας τη θολή εικόνα που είχαμε για την περίοδο αυτή¹³, ενώ αργότερα ο Νικόλαος Παναγιωτάκης στη συνθετική μελέτη του για την παιδεία στη βενετοκρατού-

10. Βλ. Νικόλαος Αργ. Βοστταντζής, *Παιδαγωγικά ιδέα Ιωσήπου του Μοισιόδακα*, Αθήνα 1941 και Εμμανουήλ Κριαράς, «Η Παιδαγωγία του Μοισιόδακα και η σχέση της με το παιδαγωγικό σύγγραμμα του Locke», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 17 (1943), 135-153.

11. Γ. Βλαχογιάννης, «Το κρυφό σχολείο», *Νέα Εστία* 38 (1945), 678-683.

12. Άλκη Αγγέλου, «Η εκπαίδευση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 1Α' (1669-1821), Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1975, σ. 306-328 [= *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1999, σ. 391-467].

13. Χρ. Πατρινέλης, «Από την Άλωση ως τις απαρχές της πρώτης αναγεννήσεως της παιδείας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι' (1453-1669), Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1974, σ. 367-377.

μενη Κρήτη θα διερευνήσει συστηματικά την εκπαιδευτική πραγματικότητα σε ένα περιβάλλον με διαφορετική κοινωνική και πολιτισμική παράδοση¹⁴.

Από την άλλη μεριά έχουμε και μια ανανέωση των πηγών της ιστορίας της εκπαίδευσης. Έτσι, η έρευνα στα βενετικά και επτανησιακά αρχεία μάς πρόσφερε ένα μεγάλο αριθμό ιδιωτικών συμφωνητικών για τη διδασκαλία κυρίως των κοινών γραμμάτων, που εμπλούτισαν τις γνώσεις μας για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση στις βενετοκρατούμενες περιοχές¹⁵, ενώ άλλες έρευνες σε συμβολαιογραφικά αρχεία ανέδειξαν το κρίσιμο αλλά αγνοημένο θέμα του αλφαριθμητισμού¹⁶. Μέσα από άλλες πηγές, τέλος, μελετήθηκαν τα «τραβήγματα» και η κυκλοφορία των παραδοσιακών σχολικών εγχειριδίων της Τουρκοκρατίας (Αλφαριθμητάρια, Οκτώηχια, Ψαλτήρια κ.λπ.)¹⁷.

Τα στοιχεία που προέκυψαν από τις παραπάνω έρευνες έριξαν καινούριο φως στον τομέα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και συνετέλεσαν στην αναθεώρηση καθιερωμένων απόψεων για την έκταση της εγγραμματοσύνης στις ελληνικές κοινωνίες. Διερευνήθηκαν επίσης συστηματικά τα χειρόγραφα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων¹⁸, η εισαγωγή των νεωτερικών επισημών στην εκπαίδευση, οι προεπαναστατικές αντιπαράθεσεις για τον χαρακτήρα και τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς της εκπαίδευσης, οι μυθολογικές κατασκευές γύρω από το σχολείο των κοινών γραμμάτων της Τουρκοκρατίας¹⁹.

Τα ανοίγματα που σημειώθηκαν παραπάνω δεν αφορούν βέβαια παρά ένα μέρος της σχετικής ιστοριογραφίας και ασφαλώς μένουν ακόμη να γίνουν πολλά σε διάφορα επίπεδα. Είναι γεγονός πάντως ότι έχει ξεκινήσει

14. Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, «Η παιδεία κατά την Βενετοκρατία», *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. Β', Κρήτη 1988, σ. 163-195.

15. Από τη σχετική βιβλιογραφία σημειώνω για την Κρήτη το άρθρο του Θεοχάρη Ε. Δετοράκη, «Διδακταλικές και βιβλιογραφικές συμβάσεις στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητολογία* 10-11 (1980), 231-256 και τη μελέτη του Ν. Μ. Παναγιωτάκη, που αναφέρθηκε παραπάνω, ενώ για τα Επτάνησα την αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή της Παναγιώτας Τζιβάρα, *Σχολεία και δάσκαλοι στη Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (16ος-18ος αι.)*. Συμβολή στην ιστορία της εκπαίδευσης, Κομοτηνή 2000.

16. Βλ. την εργασία της Ρόδης Σταμούλη, «Ο αλφαριθμητισμός στην Πρέβεζα κατά τον 18ο αιώνα (1742-1784)», *Ο Εραυιστής* 17 (1981), 86-99, που αποτελεί τμήμα της αδημοσίευτης διδακτορικής διατριβής της.

17. Φίλιππος Ηλιού, «Σημειώσεις για τα 'τραβήγματα' των ελληνικών βιβλίων τον 16ο αιώνα», *Ελληνικά* 28 (1975), 102-141.

18. Αγγελική Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1994.

19. Άλκης Αγγέλου, *Το Κρυφό σχολείο. Χρονικό ενός μύθου*, Αθήνα, Εστία, 1997.

μια νέα θεώρηση των εκπαιδευτικών φαινομένων, στηριγμένη σε ένα πλούσιο πραγματολογικό υλικό που αξιοποιήθηκε μεθοδικά και το οποίο μπορεί να δώσει απαντήσεις σε πολλά ακόμη εκκρεμή ζητήματα. Θα πρέπει να σημειωθεί, τέλος, ότι ως ένα βαθμό η πρόσφατη ιστοριογραφία ξανάπιασε το νήμα από εκεί που το είχαν αφήσει παλαιότεροι ερευνητές – για να θυμηθούμε και πάλι τον Μανουήλ Γεδεών και μαζί την επίκαιρη πάντα παρατήρηση του Άλκη Αγγέλου για τη σπασμωδικότητα με την οποία κινήθηκε σε αρκετές περιπτώσεις η νεοελληνική επιστήμη.

Kostas Lappas

THE HISTORIOGRAPHY OF EDUCATION BEFORE THE GREEK
REVOLUTION OF 1821
TRADITION AND RENOVATIVE TENDENCIES

(SUMMARY)

During the 19th century was laid the foundation for the study of Greek education in the period of Ottoman rule. Scholars and professors, like K. Koumas (1832), E. Kastorchis (1847) and G. G. Pappadopoulos, collected information on schools, teachers and their educational methods at both the national and local level. More important attempts will take place in the following years. In 1867 M. Pararikas published a book (*Σχεδίασμα*) concerning education from the conquest of Constantinople until the 19th century, where he recorded all Greek schools per geographical area, while in 1881 G. Chassiotis included in his book *L'instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu'à nos jours* (Paris 1881) a chapter on education during the period 1453-1821.

The above mentioned studies, primarily the work of Pararikas, prompted the publication of a number of monographs concerning several schools during the 19th and 20th centuries. Although these works draw on rich archival material, their subject matter is quite limited and they reproduce several stereotypes about the national role of education during the period of Ottoman occupation. The traditional historiographical method is also followed by Tr. Evangelidis in his book *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας* (*Education under the Ottoman occupation*), published in 1936. An exception to the rule, yet without any successors, was the effort of M. Gedeon to renew the history of culture and education.

The historiography of education was modernized in the 1970s. Researchers in this period try to present a composite picture of the development of education by focusing on unknown areas and selecting new subjects, like the dependence of education on the church, the role of the Phanariotes and merchants in the modernization of schools, the typology of teachers, the way course programs were organized and the methods of teaching. Private contracts to provide first grade education are being studied, as well as the issue of illiteracy and school books. In this way, traditional notions about the mode of operation of primary schools are being questioned. Although these newer approaches represent just a part of the historiography of education, they constitute good examples of a renovative tendency in this field in response to current broader historiographical quests.

Η ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ: ΑΠΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΘΕΣΜΟΘΕΤΗΣΗ (1821-1967)

Αν στην έννοια του όρου *ιστοριογραφία* περιλάβουμε και μια δημιουργική διάσταση, εκείνη που διακρίνει την παράθεση από την ερμηνεία, την αφήγηση από τον προβληματισμό, τη μονοδιάστατη από την πρισματική θεώρηση – τότε η εισήγησή μου θα μπορούσε να περιορίζεται στις ακόλουθες λίγες λέξεις: «Κατά την επισκοπούμενη περίοδο 1821-1967 δεν παρατηρείται στην Ελλάδα ιστοριογραφική παραγωγή στον τομέα της εκπαίδευσης». Αλλά, βέβαια, –όπως πάντα– τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά: βιβλία που καλύπτουν το θέμα –στην ευρύτερη ή τη στενότερη διάστασή του– κυκλοφόρησαν τότε, και υπάρχουν και αρκετά σχετικά δημοσιεύματα στον περιοδικό Τύπο. Ο λόγος είναι αποκλειστικά για μελετήματα που έχουν ως αντικείμενο τα ιστορικά δεδομένα και όχι την υφή της επιστημονικής προσέγγισής τους. Γιατί στον τομέα της θεωρητικής ανάλυσης των μεθοδολογικών προβλημάτων του ειδικού αυτού κλάδου δεν έχω εντοπίσει τίποτα¹.

Και από τα βιβλία όμως, δεν θα με απασχολήσουν εδώ όσα αναφέρονται αποκλειστικά σε παλαιότερες περιόδους και όσα καλύπτουν ειδικά θέματα. Τα πρώτα αποκλείστηκαν γιατί η θεώρησή τους καλύπτεται από την εισήγηση του Κώστα Λάππα. Τα δεύτερα δεν τα περιέλαβα γιατί θα εμπόδιζαν την εστίαση στα κύρια χαρακτηριστικά της περιόδου που προβάλλουν καλύτερα σε γενικότερα έργα².

1. Στο «τίποτα» περιλαμβάνω και το *Η Μέθοδος της Ιστορικής Παιδαγωγικής Ερευνής* του Νικολάου Μελανίτου, που δημοσιεύθηκε το 1957.

2. Εδώ ανήκουν και ορισμένα έργα, όπως το *Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της Δημοτικής Εκπαίδευσης εν Ελλάδι του Λάζαρου Βελέη* (Αθήνα 1908) και το *Η Δημοτική Εκπαίδευσις και η Γεωργία (1833-1936)* του Δημ. Α. Ζωγράφου (Αθήνα 1937), που, αν και έχουν τα βασικά μειονεκτήματα των γενικών έργων, ξεχωρίζουν τουλάχιστο για την πρωτοπορία τους στην επιλογή του θέματος. Ως προς το πρώτο σημειώνω πάντως ότι η πρωτοβουλία για τη στροφή του ενδιαφέροντος προς την ιστορική προοπτική οφείλεται στους οργανωτές του –και κατά άλλα καινοτόμου– Εκπαιδευτικού Συνεδρίου του 1904, που, με αθλοθέτη τον επιχειρηματία Μαρίνο Κοργιαλένιο, προκήρυξε διαγωνισμό

Προκειμένου, εξάλλου, να παρουσιάσω συνοπτικά το θέμα μου περιορίζομαι στις αυτοτελείς εκδόσεις. Η επεξεργασία αντίστοιχων άρθρων σε περιοδικά – με τις υπάρχουσες νεοελληνικές ερευνητικές υποδομές – θα ήταν έργο ζωής, και υποθέτω περιττό για το θέμα μας: υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις πως στην εστίαση που επιχειρώ δεν θα προσέφερε τίποτα περισσότερο και τίποτα διαφορετικό από ό,τι προκύπτει από την ανάλυση των βιβλίων.

Επισημαίνω, προκαταρκτικά, ότι η εξέλιξη του αντικειμένου συναρτάται και εδώ, όπως και σε άλλες χώρες, με τη διδασκαλία του. Ιστορία της εκπαίδευσης, λοιπόν, κατά την επισκοπούμενη περίοδο διδάχτηκε στην Ελλάδα με σχετική συνέχεια και συνέπεια μόνο στα διδασκαλεία (και στις παιδαγωγικές ακαδημίες που τα διαδέχτηκαν) καθώς και στα αντίστοιχα παρθεναγωγεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, από το 1878, δηλαδή από την ίδρυση των νέων διδασκαλείων και ύστερα. Τότε, στο πρόγραμμά τους, ως δεύτερος από τους πέντε κλάδους του μαθήματος των «Παιδαγωγικών» αναφέρεται η «Ιστορία της Παιδαγωγικής». Λίγα χρόνια αργότερα στην τροποποίηση του προγράμματος προστίθεται το μάθημα «Οι παρ' ημίν κείμενοι θεμελιώδεις νόμοι περί της δημοτικής εκπαίδευσεως και ερμηνεία αυτών». Ακολούθησε ο συνδυασμός των δύο σε «Ιστορία της παρ' ημίν Δημοτικής Εκπαίδευσεως και ισχύουσα νομοθεσία».

Το 1934, τέλος, στο πρόγραμμα των νεοϊδρυμένων παιδαγωγικών ακαδημιών ορίζεται ως πέμπτος από τους – και πάλι πέντε – κλάδους των «Παιδαγωγικών», η «Σύντομος ιστορία της Παιδαγωγικής». Στην εξειδίκευση των περιεχομένων του μαθήματος, που αρχίζει με την αγωγή στην αρχαία Ελλάδα και καταλήγει στον Dewey, δεν υπάρχει αναφορά στα νεοελληνικά. Και είναι χαρακτηριστικό ότι πέντε χρόνια αργότερα, το 1939, σε «Πορίσματα εκ της πενταετούς εφαρμογής του προγράμματος» ο εισηγητής του – όπως και του θεσμού γενικότερα –, ο Γεώργιος Παλαιολόγος, σημειώνει ότι το μάθημα αυτό «έχει καλώς»³. Αργότερα, πάντως, η ύλη του μαθήματος επεκτάθηκε και στα νεοελληνικά πράγματα ως την εκάστοτε σύγχρονη εποχή⁴.

για τη συγγραφή μονογραφίας με αυτό το θέμα. Ταυτόχρονα προκήρυξε (με αθλοθέτη τον Μιλτιάδη Καλβοκορέση) και τη συγγραφή έργου με θέμα «Ο Κοραής ως εθνικός παιδαγωγός». Ο Βελέλης πάντως, παρ' όλο που όφειλε να ανταποκριθεί σε δοσμένη θέση προκειμένου να επιδιώξει το βραβείο, αντιμετώπισε το θέμα του με αρκετή ευρύτητα και χωρίς πλήρη αποσιώπηση των διαφορετικών απόψεων.

3. *Ο Θεσμός των Παιδαγωγικών Ακαδημιών και η Μαράσλειος Παιδαγ[ωγική] Ακαδημία*, Αθήνα 1939, σ. 55.

4. Για όλα τα σχετικά με την κατάρτιση και την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών της πρώτης βαθμίδας πολύτιμες είναι οι πληροφορίες που περιέχονται στο: Χρήστος Ηρ.

Σε άλλους φορείς κατάρτισης ή επιμόρφωσης εκπαιδευτικών (τα Πανεπιστήμια Αθηνών και ύστερα Θεσσαλονίκης, το Διδασκαλείον Μέσης Εκπαίδευσως⁵, τη Μετεκπαίδευση των Δασκάλων στο Πανεπιστήμιο – με εξαίρεση ίσως την Παιδαγωγική Ακαδημία του Γληνού, στην οποία το πρόγραμμα περιλαμβάνεται) η ιστορία της εκπαίδευσης διδάχτηκε σπάνια και ευκαιριακά και, πάντως, κατ' εξαίρεση μόνο αυτοτελώς⁶.

Σε σχέση όμως και με τη σύνταξη των αντίστοιχων εγχειριδίων που, όπως θα δούμε, αποτελούν τον κύριο όγκο της ιστοριογραφικής παραγωγής, σημαντικό χαρακτηριστικό του μαθήματος στις σχολές κατάρτισης ή επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών είναι ότι θεωρείται χρήσιμο και ωφέλιμο να γνωρίζουν τα σχετικά με την ανέλιξη των σχολείων της βραθυμίας στην οποία προορίζονται να υπηρετήσουν. «Διά [της] συντόμου εξετάσεως του παρελθόντος», εξηγήσε το 1882 ο Μιλτιάδης Βρατσάνος στους τελειοφοίτους του Διδασκαλείου Αθηνών, «θέλωμεν δυνηθῆ σαφῆ ιδέαν περί του παρόντος να σχηματίσωμεν, και βέλτιον το μέλλον αυτού να παρασκευάσωμεν»⁷.

Αντωνίου, *Η εκπαίδευση των Ελλήνων δασκάλων (1828-2000)*, Αθήνα 2002, καθώς και στα: Σήφης Μπουζάκης και Χρήστος Τζήκας, *Η κατάρτιση των Δασκάλων-Διδασκαλιστών και Νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, τ. Α' (1834-1933), Αθήνα 1996, και Οι ίδιοι με τον Κώστα Ανθόπουλο, *Η Επιμόρφωση και η Μετεκπαίδευση των Δασκάλων-Διδασκαλιστών και των Νηπιαγωγών στο Νεοελληνικό Κράτος*, Αθήνα 2000. Πβ. επίσης Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, *Το Ελληνικό Νηπιαγωγείο και οι Ρίζες του – Συμβολή στην Ιστορία της Προσχολικής Αγωγής*, Αθήνα 1996.

5. Στο ΔΜΕ, το αυτόνομο μάθημα «Ιστορία της εν Ελλάδι Μέσης Εκπαίδευσως και ερμηνεία της ισχύουσας νομοθεσίας αυτής» διατηρήθηκε στο Πρόγραμμα από το 1914 ως το 1920.

6. Ως αυτοτελές μάθημα φαίνεται πως διδάχτηκε η ιστορία της παιδαγωγικής στη «Μετεκπαίδευση» των δασκάλων στο Πανεπιστήμιο Αθηνών από το 1955 και ύστερα: Αποστόλης Ανδρέου (επιμ.), *«Η εν τω Πανεπιστημίω Αθηνών Μετεκπαίδευσις των Δημοδιδασκάλων» (1922-1964)*, Θεσσαλονίκη 1999. Για την παιδαγωγική κατάρτιση των υποψήφιων καθηγητών στα αντίστοιχα πανεπιστημιακά τμήματα ετοιμάζουν αναλυτική εργασία, στο πλαίσιο του προγράμματος του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας, οι ερευνητές του Άλκηστις Βερέβη και Μανώλης Κουτούζης. Το πρώτο μέρος της καλύπτει τα ιστορικά του θεσμού, αξιοποιώντας και όσα προκαταρκτικά είχε άλλοτε συγκεντρώσει η συνάδελφος Ηλέκτρα Γεωργιάδου. Από τα στοιχεία τους προκύπτει η εικόνα της πλήρους ασυνέχειας και ασυνέπειας στη διδασκαλία των σχετικών με την ιστορία. Βλ. και Παναγιώτης Παπακωνσταντίνου, «Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών της Μέσης Εκπαίδευσης (1880-1970)», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία*, τ. Β', Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1989, σ. 445-460.

7. Μιλτιάδης Ι. Βρατσάνος, *Λόγος [...]*, 1882 (βλ. «Στοιχεία Βιβλιογραφίας – Συνομογραφίες», εδώ στο τέλος), σ. 6.

Έτσι, κατά καιρούς στους υποψήφιους δασκάλους διδάσκεται η ιστορία του δημοτικού σχολείου, στις σχολές νηπιαγωγών τα σχετικά με την προσχολική αγωγή, και στο Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης η ιστορία της αντίστοιχης βαθμίδας⁸. Την ίδια εστίαση, εξάλλου, υποδηλώνει και η ενιαία θεώρηση της ιστορίας με την ενημέρωση για την εκάστοτε «ισχύουσα νομοθεσία», στην οποία αναφέρθηκα ήδη. Η τάση συνεχίστηκε χαρακτηριστικά και μετά το τέλος της επισκοπούμενης περιόδου όπως λ.χ. στις Σχολές Επιμορφώσεως των Λειτουργών της Δημοτικής Εκπαίδευσης, τις ΣΕΛΔΕ, όπου, το 1979-80, στο πρόγραμμα των δασκάλων προβλέπονταν απλώς «Σύγχρονοι παιδαγωγικά κατευθύνσεις και εκπαιδευτικά συστήματα», και στον νηπιαγωγών «Σύγχρονοι τάσεις και κατευθύνσεις της Προσχολικής Αγωγής»⁹. Διαφορετική εντελώς προσέγγιση διαπιστώνεται κατά το έσχατο χρονολογικό όριο αυτής της επισκόπησης, ως δημιουργικό διάλειμμα χωρίς συνέχεια, στο πρόγραμμα της μετεκπαίδευσης που οργάνωσε το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο από το 1965 ως το 1967: το αντικείμενο διδάχτηκε με τον πολύ αντιπροσωπευτικότερο –και συνεπώς ορθότερο– τίτλο «Σταθμοί εις την Ιστορίαν της Παιδείας» και με προσέγγιση σφαιρική¹⁰.

---

8. Χαρακτηριστικά, ακόμη και ο σοφός Ιωάννης Πανταζίδης στη *Γυμνασιακή Παιδαγωγική* του (1889), ακολουθώντας καινοφανή για τα νεοελληνικά εκπαιδευτικά πράγματα ιστορικο-συγκριτική μέθοδο στην παρουσίαση του θέματός του, περιορίζει την εστίασή του στα θέματα της Μέσης Εκπαίδευσης, χωρίς συσχετισμούς με τις άλλες βαθμίδες ή με άλλα κοινωνικά φαινόμενα.

9. Χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της εξειδίκευσης στην ιστορική προσέγγιση είναι και ένα αντίτυπο της πρώτης έκδοσης της *Ιστορίας* του Μωραΐτη που έχω στη βιβλιοθήκη μου: ανήκε σε σπουδαστή (μου είναι δυστυχώς αδύνατο να διαβάσω το όνομά του) του Διδασκαλείου Μέσης Εκπαίδευσης το 1927. Κατά τη συνήθεια όλων των εποχών, ο κάτοχος έχει σημειώσει με «Ναι» και «Όχι» τα εξεταστέα και μη κεφάλαια του εγχειριδίου, ασφαλώς σύμφωνα με τους προσδιορισμούς του καθηγητή του. Οι αποκλεισμοί παρασιάζουν γενικότερο ενδιαφέρον, αλλά εδώ αρκεί να επισημάνω ότι στα «Όχι» έχουν καταταχθεί όλα τα κεφάλαια που δεν αναφέρονται άμεσα στη Μέση Βαθμίδα.

10. Το μάθημα διδάχτηκε «με αναφοράν εις τα οικεία κείμενα» και αποτελούσε, μεταξύ άλλων, «μια σπουδή εθνικής αυτογνωσίας» (Απόστολος Τσακαλίδης, «Η μετεκπαίδευση των δασκάλων στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Ιανουάριος 1966-Ιούνιος 1967», *Ένωσις Φίλων του Πνευματικού Ιδρύματος «Γεώργιος Παπανδρέου», Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση 1964: Τριάντα χρόνια μετά*, [Πρακτικά Συμποσίου], Πάτρα 1995, σ. 169-184).

Προσθέτω ότι και ο όρος «νεοελληνική» για τον προσδιορισμό της περιόδου η οποία καλύπτεται –αλλά έμμεσα και της ιδεολογικής εστίασης– πρωτοεμφανίζεται, αν δεν μου διαφεύγει κάτι, μόλις το 1983, στα προγράμματα επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών και των δύο βαθμίδων (ΣΕΛΔΕ και ΣΕΛΜΕ).

Είναι, δηλαδή, προφανές ότι ώς το τέλος της επισκοπούμενης περιόδου η ένταξη του μαθήματος της ιστορίας στα προγράμματα κατάρτισης και επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών δεν απέβλεπε ούτε στη σύνδεση του εκπαιδευτικού συστήματος με τις εθνικές εξελίξεις ούτε –ακόμη λιγότερο– στην επισήμανση της κοινωνικής διάστασής του. Ο «παιδαγωγισμός» της ιστορίας της εκπαίδευσης προβάλλει και με τη διαπίστωση ότι αποτελούσε κλάδο του μαθήματος «Παιδαγωγικά», ακόμη και σε ιδρύματα όπως τα διδασκαλεία και ύστερα οι παιδαγωγικές ακαδημίες, όπου διδασκόταν η γενική ιστορία, στην οποία θα φαινόταν λογικότερο να ενταχθεί. Άλλωστε, φαίνεται ότι, χωρίς εξαίρεση, οι καθηγητές που δίδασκαν την ιστορία της εκπαίδευσης στα ιδρύματα αυτά ήταν παιδαγωγοί ή ψυχολόγοι¹¹. Προκύπτει ότι η μόνη σχέση τους με την ιστορία ήταν η ανάληψη της διδασκαλίας του μαθήματος αυτού, η οποία οδήγησε και στη συγγραφή των μακροβιβλίων αντίστοιχων εγχειριδίων.

Προκειμένου, λοιπόν, να παρουσιάσω τα προϊόντα της σχετικής βιβλιοπαραγωγής τα κατέταξα, ειδικά για την περίπτωση, σε πέντε κατηγορίες¹².

11. Αναφέρω ενδεικτικά ότι από τους σχετικά μεταγενέστερους συγγραφείς εγχειριδίων ιστορίας της εκπαίδευσης, για τους οποίους θα γίνει λόγος και παρακάτω, ο Δημήτριος Μωραΐτης είχε πυκνό μαθηματικό, αλλά είναι κυρίως γνωστός ως ο σημαντικότερος από τους πρώτους έλληνες αδελριανούς. Είχε κάνει μεταπτυχιακές σπουδές στην ψυχολογία (στην Ιένα, τη Γοττίνγη, και τη Ζυρίχη). Το 1928 υπήρξε και υποψήφιος για την έδρα της Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης όταν εξελέγη ο Δελημούζος με 10 ψήφους και 1 λευκή (βλ. και υποσ. 39 εδώ). Το κεφάλαιο για τα νεότερα ελληνικά στην *Ιστορία Τσίριμπα – Κωνσταντοπούλου* το έχει γράψει ο δεύτερος, υποδιευθυντής της Μαρασλείου Παιδαγωγικής Ακαδημίας (με διευθυντή τον Τσίριμπα) κατά την εποχή της έκδοσης του εγχειριδίου (1953). Κατά τα άλλα είναι (σε εμένα τουλάχιστο) ελάχιστα γνωστός: μόνο ο Φίλος παρέχει την πληροφορία ότι το 1937 ο Ευριπίδης Κωνσταντοπούλος διορίστηκε επιθεωρητής Στοιχειώδους Εκπαίδευσης στην περιφέρεια Ζαγορίου Μετσόβου υπερσκελιζοντας εκείνον που είχε σειρά στον κυρωμένο πίνακα των υποψηφίων οι οποίοι είχαν επιτύχει σε διαγωνισμό που είχε διεξαχθεί πριν από την 4η Αυγούστου (Στέφανος Φίλος, *Το Χρονικό ενός Θεσμού*, Αθήνα 1984, σ. 93). Ο Αντώνιος Τσίριμπας του Ανδρέου, ο συγγραφέας του κύριου μέρους της *Ιστορίας*, απόφοιτος της Φιλοσοφικής Αθηνών, είχε μετεκπαιδευτεί στο Μόναχο στα παιδαγωγικά, στη φιλοσοφία και στην κλασική φιλοσοφία. Ο Αντώνιος Μιχαήλ Ισθγιόνης, πτυχιούχος και δάκτωρ (με αριστοτελικό θέμα διατριβής) της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, αφού δίδαξε για πολλά χρόνια στη Μέση Εκπαίδευση, ειδικεύτηκε στην παιδαγωγική και την ψυχολογία στις Βρυξέλες και τη Γενεύη.

12. Αυτή η μεθοδολογικά ευκαιριακή κατάταξη δεν αναιρεί την άλλη, τη στηριγμένη πρωτευόντως σε χρονολογικές τομές (με αναπόφευκτες επικαλύψεις), την οποία έχω προτείνει στο «Ιστοριογραφία της εκπαίδευσης» (περ. *Σύγχρονα Θέματα*, αφιέρωμα

Τις δύο πρώτες τις ανέφερα ήδη. Είναι τα βιβλία που καλύπτουν αποκλειστικά παλαιότερες εποχές, όπως του Ματθαίου Παρανίκα και του Τρύφωνος Ευαγγελίδου¹³. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν όσα έχουν περιορισμένο αντικείμενο (Βελέλης, Ξανθόπουλος, Ζωγράφος κ.ά.).

Σημειώνω παρενθετικά ότι σχετικά σπάνια απαντούν έργα των δύο αυτών κατηγοριών στους βιβλιογραφικούς πίνακες των μεταγενέστερων συγγραφέων. Σπάνια επίσης εντοπίζονται δημιουργικές χρήσεις των πληροφοριών τις οποίες παρέχουν ή –ακόμη σπανιότερα– των απόψεων τις οποίες εκφράζουν. Και κανένας λόγος δεν μπορεί να γίνει για επίδραση των νεότεριων προσεγγίσεων τις οποίες είχε εισαγάγει ο Μανουήλ Γεδεών στις ιστοριογραφικές εργασίες του¹⁴. Η παρατήρηση ισχύει διαχρονικά και γενικότερα για το σύνολο σχεδόν των μεταγενέστερων συγγραφέων που παρουσιάζονται εδώ¹⁵.

Στην τρίτη κατηγορία ενέταξα τις συλλογές εκπαιδευτικών νόμων που πρωτοεμφανίστηκαν κατά την επισκοπούμενη περίοδο. Μνημονεύω τις παλαιότερες, ως το γύρισμα του αιώνα (εκείνες του Κλάδου, των Δηλιγιάννη – Ζηνοπούλου, του Βενθύλου, του Παρίση, και του Δημητριάδη). Από εκεί και ύστερα οι ανάλογες εκδόσεις πολλαπλασιάζονται. Αλλά και από αυτούς τους παλαιότερους, μόνο ο Βενθύλος δηλώνει στον πρόλόγό του ότι συνέταξε «βιβλίον προωριζόμενον να χρησιμεύσει εις διδασκαλίαν από της έδρας». Ο πρώτος τόμος του έργου του δημοσιεύτηκε το 1884 όταν –όπως ανέφερα– είχε εισαχθεί στα διδασκαλεία το μάθημα «Οι παρ' ημίν κείμενοι θεμελιώδεις νόμοι...». Και ο Παρί-

«Σύγχρονα ρεύματα στην ιστοριογραφία του Νέου Ελληνισμού», τχ. 35-37 (Δεκέμβριος 1988), 191-197. Εκεί για την περίοδο ως το 1974, κάνω λόγο για δύο φάσεις: την «προϊστορική» (π.χ. από τον Χασιώτη αλλά και ως τους Τζουμελέα – Παναγόπουλο) και την «πρωτοϊστορική» (ως τον Ισηγώνη, αλλά και από τον Ρώση). Η σύνθεση των εσωτερικών χαρακτηριστικών κάθε περιόδου ταυτίζεται με εκείνα στα οποία καταλήγουν εδώ οι, από διαφορετική οπτική γωνία, παρατηρήσεις μου.

13. Τους πλήρεις τίτλους των έργων που αναφέρονται στο κύριο σώμα της εισήγησης βλ. στον βιβλιογραφικό πίνακα στο τέλος της.

14. Ειδικά για τον Γεδεών, του οποίου το έργο θα έπρεπε, ως εκ του αντικειμένου του να γνωρίζουν οι ιστορικοί της εκπαίδευσης, παρατηρώ ότι από τους «διδασκικούς» (βλ. πιο κάτω) κανένας δεν τον περιλαμβάνει στη βιβλιογραφία του – ούτε ο Ισηγώνης, που παραθέτει πάρα πολύ μεγαλύτερο αριθμό έργων.

15. Η έλλειψη παραδειγματισμού παρατηρείται ακόμη και σε εργασίες που συντάχθηκαν (ή αναθεωρήθηκαν) μετά την έκδοση της *Ιστορίας* του Παπαρρηγόπουλου με το συμπλήρωμα του Καρολίδη («από της τελευταίας περιόδου του Αγώνος μέχρι του 1930»). Η έκδοση αυτή από τον Ελευθερουδάκη (1932) παρείχε δείγματα συστηματικής παρουσίασης (Βιβλιογραφία – Χρονολόγιο – Ευρετήριο), η απουσία ή το αμέθοδο των οποίων αποτελούν σταθερά χαρακτηριστικά και των μεταγενέστερων ιστοριών της εκπαίδευσης.

σης, τον ίδιο χρόνο, δείχνει κάποιο ενδιαφέρον για τα προηγούμενα, καθώς επισημαίνει ότι στο έργο του «περιελήφθησαν πολλά διατάξεις κατηργημένα, αλλά χρήσιμοι εις γνώσιν της ιστορίας της εκπαιδευσεως». Κατά τα άλλα και οι παλαιότερες συλλογές και οι πολλές μεταγενέστερες, όσο πολύτιμες αποδεικνύονται σήμερα για τους ερευνητές, τόσο ασήμαντες είναι για την επισκόπηση της ιστοριογραφίας, αφού έχουν μόνο καταγραφικό, χρηστικό χαρακτήρα.

Στην τέταρτη κατηγορία περιέλαβα όσα αποκαλώ για την περίσταση «Εξωθεσμικά», γιατί αντίθετα προς την τελευταία ομάδα, τα «Διδακτικά», οφείλονται προφανώς σε ανυστερόβουλη πρόθεση, σε καθαρά επιστημονικά ή άλλα ενδιαφέροντα των συγγραφέων τους.

Συνολικά στις τρεις τελευταίες κατηγορίες ενέταξα 20 διαφορετικά έργα – και ειδικότερα 5 συλλογές νόμων, 8 εξωθεσμικά (από τα οποία 2 από αλλοδαπούς συγγραφείς – τον Daniel Quinn και τον Paul Kipper–, 2 αλλόγλωσσα – του Χασιώτη και του Γεννάδιου– και 1 ημιτελές – του Χριστόδουλου Λέφα) και στην τελευταία 7 διδακτικά¹⁶.

Μένει, λοιπόν, να εξετάσουμε ειδικότερα τις δύο τελευταίες κατηγορίες, τα εξωθεσμικά και τα διδακτικά. Για τα πρώτα θα ακολουθήσω τη χρονολογική σειρά της έκδοσής τους, όχι γιατί τα ύστερα στηρίζονται στα πρώτα, αλλά γιατί με μια τέτοια παράθεση προβάλλει καλύτερα ακριβώς η ασυνέχεια της προσπάθειας.

Έτσι πρώτο στην απαρίθμηση έρχεται το γαλλόγλωσσο ογκώδες έργο του Γεωργίου Χασιώτη, αποφοίτου της Ζωσιμαίας και της Φιλοσοφικής Αθηνών. Το βιβλίο του –προφανώς χρηματοδοτημένο από τον Χρηστάκη Ζωγράφο, ιδρυτή των ομώνυμων σχολείων– το έγραψε με αφορμή τη Διεθνή Έκθεση των Παρισίων του 1878, με δηλωμένη πρόθεση να δείξει ότι η παιδεία όχι μόνο δεν απέθανε στον ελλαδικό χώρο κατά την Τουρκοκρατία και τις πρώτες δεκαετίες του νέου ελεύθερου κράτους, αλλά ότι, αντίθετα, γνώρισε τότε αξιόλογη ανάπτυξη¹⁷. Πρότυπό του οι ανάλογες εργασίες του Célestin Hippeau, που εκείνα τα χρόνια δημοσίευε περιγραφές των εκπαιδευ-

16. Αναλυτικότερα και συγκεντρωτικά η κατάταξη στις τρεις τελευταίες κατηγορίες έχει ως εξής: 5 συλλογές νόμων (Κλάδος, Δηλιγιάννης – Ζηνόπουλος, Βενθύλος, Παρίσης, Δημητριάδης) – 8 «Εξωθεσμικά» (Βρατσάνος, Quinn, Kipper, Χασιώτης, Γεννάδιος, Λέφας, Τζουμμελέας – Παναγόπουλος, Παπαδημητρίου) – 7 «Διδακτικά» (Σπαθάρης, Ρώσης, Μωραΐτης, Ιατρίδης (*Περίληψις και Ιστορία*), Τσίριμπας – Κωνσταντόπουλος, Ισηγόνης). Με συνυπολογισμό των αλλητάλληλων εκδόσεών τους τα «Διδακτικά» φτάνουν τα 12, αριθμητικά, δηλαδή, αποτελούν την αισθητά μεγαλύτερη κατηγορία.

17. Η συνήθεια των απόλυτων, διασταυρούμενων χρονολογικών και ειδολογικών τομών τις οποίες ακολουθούν όλοι οι συγγραφείς (βλ. και υποσ. 46 εδώ) επιδεινώνει τον αποσπασματικό χαρακτήρα της παρουσίασης του αντικειμένου και την αίσθηση της

τικών συστημάτων των Ηνωμένων Πολιτειών, της Αγγλίας, της Γερμανίας κ.ά. χωρών¹⁸. Το έργο του Χασιώτη είναι γεμάτο πληροφορίες αντλημένες από πρωτογενείς πηγές, συσχετισμούς με δεδομένα άλλων χωρών και με κατανομή της ύλης που δηλώνει σαφώς το ενδιαφέρον του για τη νεότερη Ελλάδα: στα χρόνια του Αγώνα αφιερώνεται το 8% των σελίδων, στα χρόνια 1832-1878 το 40%, και το 25% στον Έξω Ελληνισμό¹⁹. Η σημασία μιας τέτοιας κατανομής θα φανεί σε λίγο όταν θα γίνει λόγος για τα διδακτικά εγχειρίδια για την ιστορία της εκπαίδευσης.

Δεύτερο είναι το εντελώς διαφορετικό μελέτημα του Βρατσάνου, που τον γνωρίζουμε και από παλαιότερη έκκλησή του: «Ελαττώσατε τον στρατόν και παραδώσατε τη εκπαίδευσί τα εκατομμύρια», είχε προτρέψει δημόσια την κυβέρνηση το 1874²⁰. Τώρα, για να συντάξει το λόγο του έχει προσφύγει κι αυτός σε πηγές και βοηθήματα (ανάμεσά τους περιοδικά, η αλληλογραφία του Καποδίστρια και ο Χασιώτης που είχε εκδοθεί τον προηγούμενο χρόνο). Βέβαια οι αναφορές στα πρόσωπα είναι όλες θετικές (απολύτως καλοί είναι και ο Κοραής, και ο Καποδίστριας και ο Κοκκώνης...), αλλά δεν λείπουν και οι στοχαστικές παρατηρήσεις σαν την ακόλουθη για τη μακροβιότητα της αλληλοδιδασκτικής στην Ελλάδα: «Αι ζωηραί αυτής κινήσεις, η στρατιωτική ούτως ειπείν πειθαρχία, η συμμετοχή των προκεχωρημένων μαθητών εις το έργον της διδασκαλίας και διοικήσεως, τα άσματα αυτών, πάντα ταύτα ήρσαν τότε εις το έθνος, το οποίον μετά θαυμασμού εθεάτο και ήκουεν»²¹.

ιστορικής ασυνέχειας. Εξάλλου η επαναλαμβανόμενη άποψη ότι είτε ο Καποδίστριας, είτε οι Βαυαροί, είτε και οι δύο «δεν βρήκαν τίποτα» στον τομέα της εκπαίδευσης επιτρέπει στους συγγραφείς να αποσιωπούν τα προηγούμενα (π.χ. τις τοποθετήσεις και τις ενέργειες των εκπροσώπων του Διαφωτισμού πριν και κατά τον Αγώνα) και να αποφεύγουν έτσι συγκρίσεις και εκτιμήσεις. Ταυτόχρονα τους επιτρέπει –κατά την ηρωοποιητική τάση τους– να υπερτιμούν το έργο του Καποδίστρια ή των Βαυαρών.

18. Χαρακτηριστικά, μία από τις περιγραφές του Hippau κυκλοφόρησε σε (άνωνμη) ελληνική μετάφραση στην Αθήνα το 1879 (*Περί της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως εν Αγγλία*).

19. Πολύτιμοι (αλλά και αισθητικά γοητευτικοί) είναι οι ιδιαίτερα επιμελημένοι αναδιπλούμενοι χάρτες που περιέχονται στο βιβλίο του Χασιώτη και αποτυπώνουν τοποθεσίες ελληνικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων το 1878-79: “Carte figurative de l’instruction secondaire chez les Grecs” (= Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση στην Ελλάδα και στις παρυκίες της Ανατολής), “Carte topographique scolaire” (= Αθήνα, Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Κέρκυρα, Ιωάννινα, Κεστοράτι [Αργυροκάστου, γενέτειρας του Ζωγράφου]).

20. *Το Δημοτικόν Σχολείον εν Ελλάδι και ο διδάσκαλος αυτού*, Αθήνα 1874, σ. 4. Πρόκειται για κείμενο ομιλίας του στον Ελληνικό Διδακταλικό Σύλλογο.

21. Λόγος, σ. 20-21.

Περνώ στα δύο ξενόγλωσσα, το αγγλικό του Quinn και το γερμανικό του Kipper, που και τα δύο είναι χρονολογημένα στο 1897²². Του Quinn η εργασία είναι μια πλήρης και πλούσια τεκμηριωμένη αλλά επιφανειακή, ακυμάτιστη και άχρωμη περιγραφή της εξέλιξης των εκπαιδευτικών πραγμάτων όπως αυτή προκύπτει από τα κείμενα – όχι από τις εφαρμογές. Μόνο του γλωσσικού ζητήματος η παρουσίαση είναι αφελής και προδίδει έλλειψη κατανόησης του θέματος. Αντίθετα, ο κατά τα άλλα άγνωστος –σε εμένα, τουλάχιστο– Paul Kipper φαίνεται ιδιαίτερα εμπιστός και εμπλεγμένος στις έντονες τότε διαμάχες των εντόπιων παιδαγωγών: οδηγούμενος προφανώς από τον Παπαμάρκο (στον οποίο αφιερώνει ειδικό κεφάλαιο) χαρακτηρίζει (ανωθρά και κενή κεφαλή) τον Π. Π. Οικονόμου²³, και κρίνει ότι ο Πετρίδης, «ανήρ εντελώς ανίκανος», «είχε [τον] καιρόν [ως υποουργός] να κακουργήσῃ εφαρμόζων τον νόμον [του 1895]»²⁴. Άλλοι σύγχρονοί του (όπως και εμείς σήμερα) κρίνουν τον «νόμο Πετρίδη» πολύ πιο θετικά. Τέλος ανάμεσα σε εύστοχες ομολογουμένως διαπιστώσεις για την κοινωνική συμπεριφορά των Ελλήνων, ο Kipper κάνει και την ακόλουθη παρατήρηση:

Σχολεία δεν υπήρχον [στον ελλαδικό χώρο πριν από τον Αγώνα] ουχί ένεκα της τουρκικής κυριαρχίας, αλλά διά την πνευματικήν κατάστασιν αυτών των Ελλήνων. [Συνεπώς] το παιδομάζωμα [...] δεν απέβη προς βλάβην των ελληνοπαίδων, διότι αν μη λάβωμεν προ οφθαλμών ότι ούτοι ηναγκάζοντο να εξομώσωσι την χριστιανικήν θρησκείαν, εστέλλοντο εις τα σχολεία, [...] – σχολεία δε υπήρχον [στην Τουρκία] άπειρα σχεδόν²⁵.

Βιβλιογραφία δεν παρέχει ο Kipper, ούτε παραπομπές στις πηγές του – έχει όμως πλήθος αναφορών σε γερμανούς συγγραφείς και περιηγητές και αναλώνει πολλές σελίδες για να ανασκευάσει τις αρνητικές για τον Καποδίστρια κρίσεις ξένων συγγραφέων, κυρίως του Mendelsohn-Bartholdy και του Maurer. Επισημαίνω ότι –παραδόξως– το βιβλίο αυτό υπήρξε για χρόνια έργο αναφοράς για τους έλληνες εθνοκεντρικούς ιστορικούς της εκπαίδευσης²⁶.

Το τελευταίο ξενόγλωσσο της σειράς, το αγγλικό μελέτημα του Ιωάννου Γενναδίου, έχει τα χαρακτηριστικά που επέβαλαν ο σκοπός για τον οποίο

22. Θα πρέπει κάποτε να διερευνηθεί ποια αφορμή μπορεί να προκάλεσε το 1897 το ταυτόχρονο ενδιαφέρον των δύο ξένων για την ελληνική εκπαίδευση.

23. *Geschichte*, σ. 70 της ελληνικής μετάφρασης.

24. Στο ίδιο, σ. 112 και 113 αντίστοιχα.

25. Στο ίδιο, σ. 8.

26. Αυτή η προβολή θα μπορούσε ίσως να αποδοθεί και στη διάθεση των συγγραφέων να φανούν αρεστοί στον Παπαμάρκο, που διατήρησε κυρίαρχη θέση στα εκπαιδευτικά πράγματα της χώρας για πολλά χρόνια, και τον οποίο, όπως είπαμε, ο Kipper επαινούσε ιδιαίτερα.

συντάχτηκε και η λογιουσύνη του συγγραφέα²⁷. Είναι σαφές, σχετικά πλήρες, καλά τεκμηριωμένο και με πλούσιο βιβλιογραφικό οδηγό. Αλλά είναι κι αυτό επίπεδο, περιγραφικό και απροβλημάτιστο. Δυσανάλογα μεγάλη έκταση του μελετήματος εξάλλου –αυτονόητα ίσως– είναι αφιερωμένη στη δράση και στο έργο του Γεωργίου Γενναδίου, πατέρα του συγγραφέα.

Τελειώς διαφορετικό είναι το πόνημα των επιθεωρητών Τζουμειέα και Παναγοπούλου, στον τίτλο του οποίου –εικάζω, συνειδητά– δεν χρησιμοποιείται ο όρος «Ιστορία». Σκοπός του, κατά τους συγγραφείς, είναι «να δείξει σε κείνους που αιώνια [...] λένε [για την εκπαίδευσή μας] πως δεν αξίζει τίποτε, ότι δεν είναι δίκαια τα παράπονά τους». Έχει σοβαρά λάθη («Όσο διαρκούσε [η Επανάσταση] ούτε σκέψη [δεν] γινότανε για σχολεία και εκπαίδευση»)²⁸. Είναι αδόλευτο και άνισο: 15% των σελίδων του καλύπτουν παραθέματα των εκθέσεων των έκτακτων επιθεωρητών του 1883. Ούτε αυτό έχει βιβλιογραφικό πίνακα ή παραπομπές, αλλά είναι φανερό ότι οι συγγραφείς έχουν προσφύγει και σε πρώτες πηγές. Είναι έργο ενθουσιασμού στο κλίμα της μεταρρύθμισης του 1929-32, και είναι το πρώτο ιστορικό για την εκπαίδευση γραμμένο στη δημοτική.

Στην ίδια εποχή ανήκει και η *Ιστορία του Λέφα*, που εκδόθηκε μετά το θάνατό του από τα χειρόγραφα που είχε αφήσει – κατά την κρίση μου χωρίς συνθετική επεξεργασία καθώς κύριο χαρακτηριστικό του είναι η ανισότητα των κεφαλαίων και οι σχοινοτενείς παρεκβάσεις, μειονεκτήματα που δεν έχει το επίσης δικό του άρθρο «Εκπαίδευσις» στον τόμο («Ελλάς») της ΜΕΕ του 1939. Ο Λέφας, για πολλά χρόνια ανώτερος υπάλληλος στο Υπουργείο Παιδείας, είχε προηγουμένως εκδώσει διάφορες συλλογές νόμων, και είχε συνεπώς στη διάθεσή του πλούσιο και δυσεύρετο πρωτογενές υλικό, το οποίο –όπως προκύπτει και από τις παραπομπές του– χρησιμοποίησε εκτενώς. Και η δική του προσέγγιση, πάντως, είναι γραμμική και «νομοκεντρική», αν και έχει αναφορές τόσο σε εφαρμογές όσο και σε εναλλακτικές προτάσεις. Σε

27. Ο Ιωάννης Γεννάδιος (1844-1932), ο ιδρυτής της ομώνυμης Βιβλιοθήκης, σταδιοδρόμησε ως διπλωμάτης (στην Ουάσιγκτον, τη Βιέννη, τη Χάγη και –για είκοσι συνολικά χρόνια– στο Λονδίνο). Έπαιξε καθοριστικό ρόλο στις διαδικασίες για την ίδρυση της «έδρας Κοραή» (Νεοελληνικής και Βυζαντινής Ιστορίας, Γλώσσας και Φιλολογίας) στο King's College του Λονδίνου (1918). Στο πλούσιο συγγραφικό του έργο περιλαμβάνεται (με ψευδώνυμο Ξενοφών Αναστασιάδης) μια δίτομη βιογραφία του πατέρα του Γεωργίου (Παρίσι 1926), λογίου που είχε πάρει μέρος στον Αγώνα και, από τα χρόνια του Καποδίστρια, είχε συμβάλει στην οργάνωση και λειτουργία των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και υπήρξε πρώτος γυμνασιάρχης (1835-1854) του Α' Γυμνασίου [αρρένων] Αθηνών.

28. *Η εκπαίδευσή μας*, σ. 5.

ορισμένα σημεία, εξάλλου, δείχνει και κριτική –αλλά όχι ερμηνευτική– διάθεση²⁹.

Τομή σε όλα αυτά αποτελεί η εργασία του Παπαδημητρίου, που κι αυτή είναι ημιτελής – ο συγγραφέας δεν πρόλαβε να προχωρήσει πέρα από το πρώτο μέρος της. «Δάσκαλος διωγμένος από την εκπαίδευση για την αντιστασιακή του δράση» –κατά ιδιωτικό χαρακτηρισμό του Τάσου Βουρνά³⁰– ο Παπαδημητρίου καινοτομεί στη μελέτη του αντικειμένου, καθώς, όπως γράφει ο ίδιος, εξετάζει την «ίδρυση, οργάνωση και νομοθετική εξέλιξη [του δημοτικού σχολείου] σε συνδυασμό με την κάθε φορά πρακτική του εμφάνιση και διαμόρφωση, [καθώς και] με τις διάφορες προσπάθειες που έγιναν κατά καιρούς για τη μεταρρύθμιση και τον εκσυγχρονισμό του»³¹. Στην επεξεργασία του υλικού του, που το αντλεί συστηματικά και από ως τότε ανεκμετάλλευτες πηγές, όπως τα περιοδικά, κάνει πρωτόγνωρες για την εποχή του συσχετίσεις και αναφορές, όπως, λ.χ., η αντιπαράθεση των συνταγματικών προβλέψεων με την κοινή νομοθεσία, η διαχρονική παρακολούθηση στατιστικών δεδομένων, η συνεξέταση των κρατικών δαπανών, οι κρίσεις για πρόσωπα. Και, φυσικά, είναι στη δημοτική. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ενοχλεί λιγότερο το υπερβολικό πλήθος και η μεγάλη έκταση των παραθεμάτων και η διάχυτη διάθεση να προβληθεί η θέση για τον «κακομοίρη δάσκαλο» και την «κακιά εξουσία» που τον καταπιέζει και τον εκμεταλλεύεται.

Εδώ τελειώνει η συνοπτική θεώρηση των συγγραφέων που τους χαρακτηρίσα («εξωθεσμικούς»). Οι υπόλοιποι, οι συγγραφείς των διδακτικών εγχειριδίων δεν αντέχουν σε τέτοιες εξατομικευμένες προσεγγίσεις, καθώς οι μεταξύ τους διαφορές –από τον πρωτοπόρο Σπαθάκη του 1888 ως τον «ανακαινιστή» Ισηγόνη 75 χρόνια αργότερα– είναι ουσιαστικά ανύπαρκτες³². Άλλωστε η έκταση που αφιερώνουν στα βιβλία τους στη νεοελληνική ιστορία είναι ασήμαντη: κατά μέσο όρο περίπου 5%. Θυμίζω το αντίστοιχο 40% του Χασιώτη. Και όλων η προσέγγιση είναι επίπεδη, μονόχρωμη και χρονολογι-

29. Δεν γνωρίζω –αλλά θα πρέπει κάποτε να ερευνηθεί και αυτό– με ποιο σκεπτικό αποφασίστηκε μέσα στην Κατοχή η έκδοση του βιβλίου από τον ΟΕΣΒ.

30. Σε προσωπική επιστολή· στο αρχείο μου.

31. *Ιστορία*, σ. 10.

32. Ως προς το περιεχόμενο σημειώνω ότι η *Ιστορία των Γσίριμπα – Κωνσταντοπούλου* διαφοροποιείται από τις άλλες κατά το ότι στοχεύει να παρουσιάσει μόνο «κατά το μάλλον και [sic] ήττον πλήρη εικόνα της Ελληνικής Παιδείας και των περί αγωγής αντιλήψεων των διά μέσου των αιώνων πνευματικών ηγετών του Ελληνικού Έθνους». Πάντως και έτσι, το (αποκομμένο) κεφάλαιο «Η αγωγή και η μόρφωση εις την Δύσιν» (από τον Μεσαίωνα ως τον Dewey και τον Spranger) καλύπτει το 1/4 περίπου της συνολικής έκτασης του έργου.

κή κατά κεφάλαιο, χωρίς συνδέσεις, συσχετισμούς ή συγκρίσεις. Και στα ειδικότερα, όμως, χαρακτηριστικά παρουσιάζεται ομοιομορφία: με εξαίρεση τον Ισηγγόνη –που το επισημαίνει, μάλιστα, ως ειδοποιό διαφορά του έργου του– απουσιάζει η προσφυγή σε αρχαιικές πηγές αλλά και σε εκείνες, τις σχετικά δυσεύρετες, που ωστόσο, όπως είδαμε, χρησιμοποιήθηκαν από τους «εξώθεσμικούς» συγγραφείς. Όπως πάντα οι εξαιρέσεις επιβεβαιώνουν τον κανόνα: ο Μωραΐτης, που αφιερώνει στη Νέα Ελλάδα πολύ περισσότερο χώρο από τους άλλους (16%), και ο αμερικανοσπουδασμένος Ιατρίδης, που στην *Περίληψη* (η *Ιστορία* του είναι γενικώς άθλια) περιέλαβε και μερικά καινοτόμα διαγράμματα και ασκήσεις, δεν αλλάζουν τη γενική εικόνα.

Για τους δύο παλαιότερους ακούν μερικές γενικές παρατηρήσεις: το πόνημα του Σπαθάκη προορίζεται σαφώς για διδακτική χρήση στα διδασκαλεία³³, είναι προφανώς προσαρμοσμένο στις προδιαγραφές του αντίστοιχου επίσημου προγράμματος³⁴. Έτσι το μεγαλύτερο μέρος του Παραρτήματος («Περί της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαιδεύσεως και των περί αυτής ισχυόντων νόμων») καλύπτεται από το κεφάλαιο «Περί των περί Δημοτικής Εκπαιδεύσεως ισχυόντων εν Ελλάδι νόμων» με πλήρεις παραπομπές στον Βενθύλο, η οφειλή στον οποίο αναγνωρίζεται ρητά³⁵. Έτσι, στο Παράρτημα, που καλύπτει συνολικά 18 σελίδες, ύστερα και από ένα εισαγωγικό κεφάλαιο «Ιστορική έκθεσις των δημοτικών σχολείων καθόλου», οι καθαρά ιστορικές αναφορές «περί της εν Ελλάδι δημοτικής εκπαιδεύσεως» είναι μόνο τέσσερις – αναγκαστικά συνοπτικές αλλά επίσης αφελείς και επίπεδες.

Περισσότερο από σαράντα χρόνια αργότερα, το 1924, η *Ιστορία* του Στέφανου Ρώση σε τίποτα δεν διαφοροποιεί τα χαρακτηριστικά του Σπαθάκη

33. Στη σελίδα του τίτλου σημειώνεται ότι το έργο είναι «Προς χρήσιν των διδασκαλείων» και ότι εγκρίθηκε «εν τω του „ΛΩΠΗ“ [1888] έτους διαγωνισμώ των διδακτικών βιβλίων». Τα ίδια επαναλαμβάνονται στον Πρόλογο. Πρόκειται για επεξεργασμένη δεύτερη έκδοση της «Ιστορίας της Παιδαγωγίας» την οποία περιελάμβανε ο Β' τόμος του έργου *Ο Παιδαγωγός* (1881 [=1882]). Στην πρώτη εκείνη έκδοση δεν περιέχεται κεφάλαιο για τη νεότερη Ελλάδα.

34. Το μάθημα «Οι παρ' ημίν κείμενοι θεμελιώδεις νόμοι περί της δημοτικής εκπαιδεύσεως και ερμηνεία αυτών» προστέθηκε στο πρόγραμμα των διδασκαλείων το 1882. Η σύζευξή του με το μάθημα «Ιστορία της παιδαγωγίας» (με την προσθήκη: «ανάπτυξις των υπό της πολιτείας επιβαλλομένων καθηκόντων τοις δημοδιδασκάλοις») έγινε στο πρόγραμμα του 1886 – δύο χρόνια πριν από την έκδοση της *Ιστορίας* του Σπαθάκη.

35. Ο Β' τόμος του Βενθύλου είχε κυκλοφορήσει το 1887 – μόλις ένα χρόνο πριν από την *Ιστορία*. Σημειώνω –για να φανεί ο χαρακτήρας του έργου– ότι οι παραπομπές στον Βενθύλο, δηλαδή οι άμεσες αναφορές στην ισχύουσα νομοθεσία, είναι οι μόνες που υπάρχουν στο Παράρτημα. Αναγνωρίζω εδώ ακόμη μία σαφή ένδειξη για τον χρηστικό προσανατολισμό του.

ως προς την απουσία κάθε κριτικής προσέγγισης και κάθε προσπάθειας εμβάθυνσης³⁶. Το κεφάλαιο για τα νεότερα τελειώνει –άτοπα– με μια ευχή: θα ήταν, υποστηρίζει, «εθνοφελές έργο αν και οι παρ' ημίν άρχοντες επεσκέπτοντο προηγμένων χωρών σχολεία κατά το παράδειγμα του Γάλλου υπουργού Κουζάιν» ο οποίος, λέει, πρότεινε στην κυβέρνηση του να μιμηθεί το εκπαιδευτικό σύστημα της Πρωσίας³⁷. Είναι, δηλαδή, ενδεικτικό ότι από όλα όσα είχαν γίνει ή εκδηλωθεί ως τάσεις την εποχή εκείνη στην Ελλάδα, ο Ρώσος προκρίνει να αναζητήσει τη λύση σε άλλες χώρες και σε μακρινή εποχή, και μάλιστα με ανακρίβεια: η αναφορά του είναι στον φιλόσοφο Victor Cousin, που το 1831 υπέβαλε στην κυβέρνηση ένα εγκωμιαστικό για την πρωσική εκπαίδευση υπόμνημα που επηρέασε καθοριστικά τη μεταρρύθμιση που εκφράζεται στην αντίστοιχη νομοθεσία του υπουργού Francois Guizot το 1833. Επικεφαλής του Υπουργείου Παιδείας βρέθηκε ο Cousin μόνο πολύ αργότερα, το 1840, και μόνο για λίγους μήνες³⁸.

Γενικά, όμως, για όλα τα έργα αυτής της κατηγορίας ισχύουν οι παρατηρήσεις του Χαράλαμπου Θεοδωρίδη για την *Ιστορία του Μωραΐτη*:

[...] είναι ερανήσματα τοποθετημένα κατά παράθεση χωρίς στερεότερο εσωτερικό σύνδεσμο, χωρίς εμβάθυνση ιστορική. Ιδέες και αγώνες για την εκπαίδευση παρουσιάζονται σαν κάτι απόμονο και ξεριζωμένο από το κοινωνικό τους πλαίσιο και χωρισμένα από άλλες παράλληλες πνευματικές εκδηλώσεις, σαν φαινόμενα φυσικά χωρίς ψυχικότητα³⁹.

36. Ένα –αλλά όχι μοναδικό– παράδειγμα: στις 4 σελίδες (από το σύνολο των 172) που καλύπτει το κεφάλαιο «Η εν Ελλάδι παιδεία κατά τους νεωτέρους χρόνους», η παρουσίαση της διαφοράς ανάμεσα στην αλληλοδιδασκτική και τη συνδιδασκτική μέθοδο (αλλά και των ιδεολογικο-παιδαγωγικών παραμέτρων που τις διαφοροποιούσαν) εξασπλείται σε δύο χαρακτηρισμούς: η πρώτη ήταν «άστοχος» και η δεύτερη «φωτεινή διδασκαλίας μέθοδος» (σ. 171).

37. *Ιστορία*, σ. 172.

38. Αυτό που δεν γνωρίζει ο Ρώσος –ή δεν θέλει να μνημονεύσει γιατί θα ανέτρεπε την προτροπή του– είναι ότι ο νόμος Guizot αποτέλεσε το 1834 πρότυπο του αντίστοιχου ελληνικού, ο οποίος ήταν έτσι –έστω και έμμεσα– στηριγμένος στις συστάσεις του Cousin.

39. Στην εισήγηση του κατά την εκλογή (24.11.1928) για την τακτική έδρα της Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Φιλοσοφικής Σχολής περί της πληρώσεως της έδρας της Παιδαγωγικής, Θεσσαλονίκη 1930*, σ. 6). Ειδικά για τα νεοελληνικά παρατηρεί: «Αξιοπαρατήρητο είναι το παράρτημα του βιβλίου: 'Σύντομος ιστορία της εκπαίδευσης των Ελλήνων από της Αλώσεως ως σήμερα' μολονότι είναι γραμμένο με το ίδιο πνεύμα και δεν μπορεί να έχει αξίωση για πρωτοτυπία, είναι όμως αξιέπαινη σαν πρώτη προσπάθεια» (στο ίδιο). Ο Θεοδωρίδης ακυρώνει έτσι –δικαίως, βέβαια– και τον αρκετά παλαιότερο Σπαθάκη (1888) αλλά και τον πιο πρόσφατο Ρώση (1924).

Κατά συνέπεια, δεν εκπλήσσει η διαπίστωση ότι στα εγχειρίδια αυτά δεν προβάλλεται –όταν δεν αποσιωπάται πλήρως– η ύπαρξη των δύο αντίθετων τάσεων που χαρακτήριζαν την εξέλιξη των νεοελληνικών εκπαιδευτικών πραγμάτων και πολύ πριν από τη συγκεκριμενοποίησή τους με το κίνημα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού: αντιθέσεις, δηλαδή, πέρα από τα ιδεολογικά, ανάμεσα στην παιδαγωγική θεωρία και την πράξη, ανάμεσα στην πολιτική ρητορική και τις εφαρμογές, ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς στόχους και τα χρησιμοποιούμενα μέσα.

Αλλά, καθώς ο λόγος είναι για διδακτικά εγχειρίδια υποψήφιων ή εν ενεργεία εκπαιδευτικών, επισημαίνω και την εμφανέστατη έλλειψη οποιασδήποτε έγνοιας για την –διά του παραδείγματος– τήρηση των κανόνων της επιστημονικής εργασίας, και του σεβασμού στον αναγνώστη-χρήστη. Θα παραθέσω μόνο δύο σχετικές ενδείξεις από την *Ιστορία του Μωραΐτη* γιατί, ενώ παρουσιάζονται σε όλα, εκεί είναι πιο φανερές. Και οι δύο αναφέρονται σε διαφορές που εμφανίζουν οι εκδόσεις του έργου, από την πρώτη, του 1927, στην τρίτη, του 1953. Στην ουσία πρόκειται για αλλαγές από την πρώτη στη δεύτερη έκδοση (1935) καθώς, όπως δηλώνεται στο προλογικό σημείωμα της τρίτης, «ολίγαι μεταβολαί έγιναν εις την έκδοσιν ταύτην»⁴⁰.

Η πρώτη, λοιπόν, παρατήρηση αναφέρεται στη βιβλιογραφία που παρατίθεται στο τέλος κάθε έκδοσης (οι παραπεμπτικές υποσημειώσεις σπανίζουν), η οποία, κατά την αντίστοιχη εισαγωγική φράση, περιλαμβάνει «τα βοηθήματα τα οποία εχρησιμοποιήσαμεν κατά την σύνταξιν του παρόντος έργου». Όπως είναι αναμενόμενο υπάρχει αύξηση των αναγραφόμενων τίτλων από την πρώτη στην τρίτη έκδοση. Εκείνο, όμως, που εικονογραφεί τον τρόπο της σύνταξης του έργου δεν είναι τόσο οι παραλείψεις (όπως λ.χ. του *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité* του H. I. Marrou – 1948) όσο οι προ-

40. Η σημαντικότερη από τις «μεταβολές» είναι η προσθήκη του κεφαλαίου «Η εκπαίδευσις από του 1936 μέχρι σήμερον» (3^{1/2} σελίδες), όπου στην ενότητα 1 («Η εξέλιξις της εκπαίδευσεως») διαπιστώνεται ότι «η σπουδαιότερα βλάβη ήτο ότι οι νεαροί μαθηταί εξήλθον εκ της οικογενείας και του σχολείου διά να λάβουν μέρος εις πολιτικές ομάδας, διά να γίνουν ΕΟΝ και ΕΠΟΝ». Στην ενότητα 3 («Πρόνοια Βορείων Επαρχιών»), όπου αναφέρεται ότι το «Σπίτι του Λαού», που ίδρυσε η «Πρόνοια», το διευθύνει «μια κοπέλλα μορφωμένη» (έτσι, χωρίς όνομα), εκτιμάται ότι «αι συχναί επισκέψεις της Βασιλέως μας προς τους παθόντας εκ των πολέμων [...] ενίσχυσαν την εμπιστοσύνην του λαού διά το μέλλον». Μνημονεύεται και η ίδρυση του «Σχολείου ανωμάλων παιδών» (ο όρος ήταν τότε δόκιμος) αλλά όχι και η ιδρύτρια του, η Ρόζα Ιμβριώτη. Το γεγονός ότι το 1953 ο Μωραΐτης ήταν 77 ετών δεν επαρκεί για να εξηγηθούν αυτές οι τοποθετήσεις και διατυπώσεις.

σθήκες στη μεταγενέστερη έκδοση έργων που υπήρχαν ήδη κατά το έτος κυκλοφορίας της προγενέστερης αλλά δεν μνημονεύονται εκεί⁴¹.

Έτσι πρωτοεμφανίζονται, μεταξύ άλλων, ο Dewey (σε μετάφραση), τα «Αιτιολογική Έκθεσις και αγορεύσεις εν τη Βουλή» για τα νομοσχέδια του 1899, το Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1911-1924), η Αναγέννηση (1926-1928), τα Πρακτικά της Δίκης του Ναυπλίου (1915), αλλά και ο Δ. Γληνός (1920 και 1925), ο Ν. Εξαρχόπουλος (1906), ο Σπ. Καλλιάφας (1923), ο Ν. Καραχρήστος (1922)⁴². Είναι, εξάλλου, χαρακτηριστικό ότι ενώ από το 1927 στο 1935 υπάρχουν ένδεκα προσθήκες, από το 1935 στο 1952 είναι μόνο δύο⁴³.

Το δεύτερο παράδειγμα για τον τρόπο με τον οποίο έγιναν οι επανεκδόσεις της *Ιστορίας του Μωραΐτη* (που δεν διαφέρει ούτε με αυτό από τους άλλους «διδασκτικούς») είναι τούτο: το 1953 επιζούν διατυπώσεις όπως «εσχάτως» για την καθιέρωση της μετεκπαίδευσης των δασκάλων στο πανεπιστήμιο το 1924 (σ. 284) ή για την ίδρυση των πρακτικών λυκείων το 1918 (σ. 297). Εξάλλου η απαρίθμηση των διευθυντών του Διδασκαλείου Μέσης Εκπαιδύσεως (σ. 302) σταματάει στον Νικόλαο Καπετανάκη, που, ωστόσο, αντικαταστάθηκε το 1927 από τον Νικόλαο Βλάχο. Το 1953 θα έπρεπε να μνημονεύονται ακόμη ο Κωνσταντίνος Βουρβέρης (1937-38), η αναστολή λειτουργίας (1938-1941) και ο Κωνσταντίνος Γεωργούλης (από το 1941)⁴⁴.

41. Προσθέτω ότι στις περισσότερες περιπτώσεις δεν εντοπίζονται στο κείμενο αλλαγές που μπορεί να αποδοθούν σε επεξεργασία του περιχομένου αυτών των προσθηκών. Μόνη ίσως εξαίρεση η ένταξη βιβλιογραφίας που συνδέεται με τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό, στον οποίο αφιερώθηκε νέο ειδικό κεφάλαιο «Ο Έκπαιδευτικός Όμιλος» και οι μεταρρυθμισταί». Η τελευταία παράγραφος περιέχει την ακόλουθη εκτίμηση: «Οι δημοτικισταί απετέλεσαν ομάδα χωριστήν, η οποία απελάμβανε [sic] προνομιούχων θέσεων, καθ' όσον κατορθούτο η επικράτησις υπουργού ή κόμματος συμπαθόντος εις τον δημοτικισμόν» (1953, σ. 287).

42. Τα παραδείγματα εδώ αντλούνται αποκλειστικά από έργα γραμμένα στα ελληνικά ή με νεοελληνικό ενδιαφέρον. Οι πλήρεις τίτλοι των παραπάνω εγγράφων είναι: Dewey, *Τα σχολεία εργασίας*, μτφρ. Μ. Μιχαηλίδου, 1924 (αλλά όχι και *Το σχολείο και το παιδί* σε μτφρ. Κ. Σωτηρίου, 1926)· Γληνός, *Δημιουργικός ιστορισμός και Ένας άταφος νεκρός*· Εξαρχόπουλος, «Χαρακτηρισμός της αττικής αγωγής» στο περ. Αθηνά, και *Εισαγωγή εις την Παιδαγωγικήν*, 1934 (αλλά δεν είχε περιληφθεί η Α' έκδ. του 1923)· Καλλιάφας, *Θεωρία και πράξις* (αλλά όχι, ας πούμε, το *Οποίον πνεύμα οφείλει να διέπη την εκπαίδευσιν ημών*, 1926)· Καραχρήστος, *Περί κοινωνικής και πρακτικής μορφώσεως*.

43. Ο πίνακας της βιβλιογραφίας των Τσίριμπα - Κωνσταντοπούλου δεν παρουσιάζει ουσιαστική διαφορά από την πρώτη (1953) στην τρίτη (1964) έκδοση.

44. Δείγμα του τρόπου με τον οποίο έγινε η αναθεώρηση του κειμένου για τις διαδοχικές εκδόσεις είναι ότι ενώ ορισμένα (προφανώς τυπογραφικά) σφάλματα (κυρίως σε

Τελικά, με όλους τους κινδύνους που συνεπάγονται οι γενικεύσεις και οι χαρακτηρισμοί, θα αποτολμούσα τη συνολική αποτίμηση ότι στα έργα αυτά κυριαρχούν ο μεθοδολογικός ερασιτεχνισμός και η συγγραφική αφέλεια που καλύπτει μια ωσει μεταφυσική παραδοχή των πραγμάτων, και οι αγιογραφικές προσωπογραφίες – οι «κακοί» άλλωστε δεν μνημονεύονται⁴⁵.

Κάτω από τέτοιες συνθήκες δεν μπορεί, βέβαια, να γίνουν κατατάξεις σε σχολές, να αναζητηθούν επιδράσεις, να αναγνωριστεί παρακολούθηση των διεθνών τάσεων του κλάδου⁴⁶. Και όμως, κατά την επισκοπούμενη περίοδο –και ιδίως στο καθοριστικό για τα ελληνικά πράγματα μέσο και ύστερο διάστημα της– στη Δυτική Ευρώπη η ιστοριογραφία της εκπαίδευσης είχε περιχαρακώσει τον ζωτικό χώρο της και είχε κατασκευάσει τα βασικά εργαλεία για την καλλιέργειά του. Η παρατήρηση ισχύει κατ' εξοχήν για τις χώρες εκείνες στις οποίες είχαν σπουδάσει οι έλληνες ιστοριογράφοι και από τις οποίες εξακολουθούσαν –ή θα περίμενε κανείς ότι εξακολουθούσαν– να αντλούν τα φώτα τους⁴⁷.

χρονολογίες) διορθώνονται, φραστικές αδεξιότητες σαν τις ακόλουθες παραμένουν αναλλοίωτες: «Ούτοι απολυθέντες εξηναγκάστησάν τινες αυτών να υποστούν νέαν εξέτασιν [...]» (σ. 290), «[...] να προσέλθουν εις εξετάσεις μετά εν έτος αργότερον» (σ. 291). Εξάλλου, οι προσθήκες δεν επηρεάζουν τις προηγούμενες διατυπώσεις: στη νέα εισαγωγή του κεφαλαίου «Από του Όθωνος μέχρι σήμερα» υπάρχει η εκτίμηση ότι «[...] παράγων που επέδρασε ισχυρώς [αρνητικά] είναι αι ιδέαι, που μετεφέροντο εκ των ξένων χωρών προς εφαρμογήν εις την Ελλάδα χωρίς να λαμβάνονται υπ' όψιν αι ιδιαίτεροι συνθήκαι της ζωής του ελληνικού λαού» (1953, σ. 273). Παρέμεινε, όμως, και ο (από την πρώτη έκδοση) χαρακτηρισμός ότι «Η οργάνωσις και της μέσης εκπαιδεύσεως είναι έργον των σοφών Βαυαρών» (σ. 287).

45. Είναι αξιοσημείωτο ότι όσο οι «επιστήμονες» ιστορικοί της εκπαίδευσης αποτελμάτων να αντικείμενο, οι Γενικές Εισηγητικές Εκθέσεις των μεγάλων μεταρρυθμιστικών σχεδίων (1899, 1913, 1929, 1964, με συντάκτες αντίστοιχα τους –μη ιστορικούς– Δημήτριο Ζαγγογιάννη, Δημήτρη Γληνό, Ευάγγελο Κακούρο και Ευάγγελο Παπανούτσο), εμφανίζονται πολύ πιο σύμφωνες με τους μεθοδολογικούς κανόνες της ιστορικής προσέγγισης.

46. Για την αμέθοδη προσέγγιση των ελλήνων ιστοριογράφων είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό ότι οι «διδακτικοί» δεν φαίνεται να προβληματίστηκαν ούτε για την περιодολόγηση των φαινομένων, αλλά ούτε καν για την κατάταξη της ύλης τους σε κεφάλαια. Με εξαίρεση τον Ισηγόνη, που ακολουθεί με συνέπεια τομές σύμφωνα με τις περιόδους της γενικής ιστορίας, οι άλλοι τέμνουν ανάκατα χρονολογικά και θεματικά, με πρωθύστερες αναφορές και χωρίς εσωτερικές συσχέτισεις.

47. Πβ. σχετικά: Θανάσης Γκότοβος, «Ο 'χρυσός αιώνας' της παιδαγωγικής ιδεολογίας [...] Ξένες επιδράσεις στην ελληνική παιδαγωγική θεωρία και έρευνα», Α. Γκότοβος κ.ά., *Κριτική Παιδαγωγική και εκπαιδευτική πράξη*, Αθήνα 2000, σ. 25-71. Βλ.

Οι συγκρίσεις αυτές μπορεί να θεωρηθούν αδόκιμες, αλλά πιστεύω ότι είναι απαραίτητο να επισημάνω ότι το 1878, όταν άνοιξε το νέο Διδασκαλείο στην Αθήνα –με ιστορία της εκπαίδευσης στο πρόγραμμά του– άρχισε και στην Αγγλία, στο Καίμπριτζ, η συστηματική εκπαίδευση των δασκάλων – με ιστορία της εκπαίδευσης στο πρόγραμμά του⁴⁸. Το χάσμα διαπιστώνεται, συμβολικά, στο γεγονός ότι στο χρονολογικό όριο της εισήγησής μου, το 1967, στην Αγγλία είχαν τόσο πολλαπλασιαστεί τα σημεία διδασκαλίας της ιστορίας της εκπαίδευσης, ώστε κρίθηκε αναγκαίο να πραγματοποιηθεί μια συστηματική καταγραφή τους. Τότε ιδρύθηκε και η History of Education Society⁴⁹. Για άλλη μια φορά λοιπόν –όπως τόσο συχνά στα εκπαιδευτικά μας πράγματα– δεν είναι η αφετηρία που έπασχε αλλά η συνέχεια – δηλαδή η έλλειψή της.

Συνοψίζοντας παρατηρώ πως ό,τι επιτεύχθηκε στην ιστοριογραφία της εκπαίδευσης στην Ελλάδα στα χρόνια 1821-1967 –συνεπώς και στην προαγωγή του αντικειμένου– οφείλεται αποκλειστικά στους «εξωθεσμικούς» συγγραφείς, και μάλιστα στα δύο άκρα της περιόδου: με τον Χασιώτη στην αρχή και τον Παπαδημητρίου στο τέλος. Οι ενδιάμεσοι δεν συνέβαλαν στην πρόοδο του αντικειμένου, αλλά –τουλάχιστο– το κράτησαν σε ένα αξιοπρεπές επίπεδο.

Από τα διδακτικά, όμως, εκτιμώ ότι προέκυψε μόνο ζήμια. Θα έλεγα, μάλιστα, ότι η εξέλιξη της μελέτης της ιστορίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης θα ήταν διαφορετική, δηλαδή ταχύτερη και περισσότερο σύμφωνη με τους κανόνες της επιστήμης, αν η διδασκαλία της δεν είχε εισαχθεί στις διδασκαλικές σχολές. Αλλά και διαφορετικά επηρέασαν αρνητικά οι συγγραφείς των διδακτικών αυτών βιβλίων: η προφανής υποτίμηση της νεοελληνικής

σχετικά και Κώστας Κριμπάς, «Ιδεολογικές επιδράσεις στην [ελληνική] Ανώτατη Παιδεία», *Θραύσματα Κατόπτρου*, σ. 169-183, Αθήνα 1993 (το οποίο δεν περιλαμβάνεται στη Βιβλιογραφία του Γκόττβου).

48. Βλ. πρόχειρα: H. C. Barnard, "The Historiography of Education", Peter Gordon κ.ά. (επιμ.), *History of Education – The Making of a Discipline*, Λονδίνο 1989, σ. 114 και πολ.

49. Malcolm Seaborne, "The History of Education", J. W. Tibble (επιμ.), *An Introduction to the Study of Education*, Λονδίνο 1971, σ. 67. Στη Γαλλία το Service d'Histoire de l'Éducation ιδρύθηκε το 1970 και ενσωματώθηκε στο Institut National de Recherche Pédagogique το 1977. Στη Γερμανία, η Εταιρεία Ιστορίας της Αγωγής και του Σχολείου (Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte) ιδρύθηκε το 1890. Πιο κοντά στα χρόνια που μας απασχολούν στο σημείο αυτό, η Γερμανική Εταιρεία της Επιστήμης της Αγωγής (Deutsche Gesellschaft für Erziehungswissenschaft) ανήγαγε το 1972 σε Τμήμα (Sektion Historische Bildungsforschung) την Επιτροπή (Historische Kommission) την οποία είχε συγκροτήσει τον Ιανουάριο του 1969 για την ιστορία της εκπαίδευσης. Υπενθυμίζω ότι η «Ελληνική Εταιρεία Ιστορικών της Εκπαίδευσης» ιδρύθηκε μόλις φέτος (2002).

διάστασης του αντικειμένου τους (η οποία δεν εκφράζεται μόνο με την ποσοτική κατανομή της ύλης για την οποία μιλήσαμε) συνέβαλε έμμεσα αλλά ασφαλώς καθοριστικά, αφού κυριότατοι αν όχι αποκλειστικοί χρήστες των βιβλίων τους ήσαν οι εκπαιδευτές των νέων γενεών, στην απαξίωση της νέας Ελλάδας, και στην περιφρόνηση των στελεχών της κοινωνίας της.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ – ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Βελέλης: Λάζαρος Βελέλης, *Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της Δημοτικής Εκπαίδευσης εν Ελλάδι*, Αθήνα 1908.
- Βενθύλος: Γεώργιος Βενθύλος, *Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαίδευσεως 1833-1883*, Αθήνα 1884 (ώς τ. Δ', τχ. α' 1898).
- Βρατσάνος: Μιλτιάδης Ι. Βρατσάνος, *Λόγος περί της Δημοτικής Παιδείσεως από των χρόνων της Ελλην. [ικής] Εθνεγερσίας μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1882.
- Δηλιγιάννης – Ζηνόπουλος: Θεόδωρος Π. Δηλιγιάννης – Γ. Κ. Ζηνόπουλος, *Ελληνική νομοθεσία από του 1833 μέχρι του 1876, τ. Ζ' (α Υπουργείον επί των Εκκλησιαστικών και της Δημ. [οτικής] Εκπαίδευσεως)*, Αθήνα 1876.
- Δημητριάδης: Σωκράτης Χ. Δημητριάδης, *Συλλογή των περί της Μέσης Εκπαίδευσεως ιδία ισχυόντων νόμων [...] 1833-1899*, Αθήνα 1899.
- Ευαγγελίδης: Τρύφων Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)* (τ. Α' - Β'), Αθήνα 1936 (Ευρετήριο: Κώστας Θ. Λάμπας, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 1973).
- Ζωγράφος: Δημ. Α. Ζωγράφος, *Η Δημοτική Εκπαίδευσις και η Γεωργία (1833-1936)*, Αθήνα 1937.
- Ιατρίδης: Γεώργιος Ηλ. Ιατρίδης, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Αθήνα 1939.
Περίληψις της Ιστορίας της Παιδαγωγικής, Θεσσαλονίκη 1935.
- Ισηγγόνης: Αντ. Μ. Ισηγγόνης, *Ιστορία της Παιδείας*, Ρόδος 1958 (21964).
- Κλάδος: Πέτρος Ι. Κλάδος, *Εκκλησιαστικά και εκπαιδευτικά ήτοι νόμοι [...]*, Αθήνα 1860 (Μέρος Β' 1869).
- Λέφας: Χρ. Λέφας, *Ιστορία της [Δημοτικής] Εκπαίδευσεως*, Αθήνα 1942. (Από εσωτερικά τεκμήρια προκύπτει ότι κυκλοφόρησε μετά τον Αύγουστο του 1943 – καλύπτει την περίοδο ως το 1929.)
- Μωραΐτης: Δημήτριος Γ. Μωραΐτης, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Αθήνα 1927 (21936, 31953).

- Ξανθόπουλος: Κ. Ξανθόπουλος, *Συνοπτική έκθεση της πνευματικής αναπτύξεως των νεωτέρων Ελλήνων από της αναγεννήσεως αυτών μέχρι τούδε*, Κωνσταντινούπολη 1880.
- Παπαδημητρίου: Σ. Ν. Παπαδημητρίου, *Ιστορία του Δημοτικού μας Σχολείου – Μέρος Α' (1834-1895)*, Αθήνα 1950.
- Παρανίκας: Ματθαίος Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα περί της εν Ελληνικώ Έθνει καταστάσεως των Γραμμάτων [...]*, Κωνσταντινούπολη 1867.
- Παρίσης: Στέφανος Μ. Παρίσης, *Ανωτέρα και Μέση Εκπαίδευσις ήτοι Συλλογή [...] νόμων [...]*, Αθήνα 1884 (ώς τ. Γ' 1893).
- Ρώσης: Στέφανος Δ. Ρώσης, *Ιστορία της Παιδαγωγικής από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1924.
- Σπαθάκης: Αριστείδης Κ. Σπαθάκης, *Ιστορία της Παιδαγωγικής μετά παραρτήματος περί της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαιδεύσεως και των περι αυτής ισχυόντων νόμων*, Αθήνα 21888.
- Τζουμελέας – Παναγόπουλος: Σ. Γ. Τζουμελέας – Π. Δ. Παναγόπουλος, *Η εκπαίδευση μας στα τελευταία 100 χρόνια*, Αθήνα 1933.
- Τσίριμπας – Κωνσταντόπουλος: Αντώνιος Ανδρ. Τσίριμπας – Ευρ. Κωνσταντόπουλος, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Αθήνα 1953 (21957, [«Νέα» έκδ.] 31964).
- Chassiotis: G. Chassiotis, *L'Instruction Publique chez les grecs depuis la prise de Constantinople [...] jusqu'à nos jours*, Παρίσι 1881.
- Gennadius: J. Gennadius, *A Sketch of the History of Education in Greece*, "A paper presented to the World Federation of Education Associations Conference [...]", Εδιμβούργο 1925. Φωτομηχανική ανατύπωση στο: Ι. Κ. Μαζαράκης-Αιυάν, *Ένα διάγραμμα της ιστορίας της παιδείας στην Ελλάδα από τον Ιωάννη Γεννάδιο*, Αθήνα, Σύλλογος Φίλων Γενναδείου Βιβλιοθήκης, 2002.
- Kipper: Paul Kipper, *Ιστορία της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, μτφρ. Δημ. Λυξεντιάδης, Αθήνα 1906 (γερμανική έκδοση: *Geschichte des neugriechischen Volksschulwesens*, Λειψία 1897).
- Quinn: Daniel Quinn, "Education in Greece", Ministry of the Interior – Bureau of Education, *Report of the Commissioner of Education for the year 1896-97*, Ουάσινγκτον 1898 (Έκθεση χρονολογημένη «21 Σεπτεμβρίου 1897»).

Alexis Dimaras

THE HISTORIOGRAPHY OF MODERN GREEK EDUCATION:
ORIGINS AND INSTITUTIONALIZATION (1821-1967)

(SUMMARY)

This article examines the historiography of Greek education, drawing exclusively on books focusing on the period 1821-1967. During this period the subject "history of education" has been consistently taught since 1878 in Teacher Training Colleges as a branch of pedagogical rather than general history courses. At university level the subject was rarely and rather haphazardly taught.

The historiographical survey attempted in the article covers four works in foreign languages [G. Chasiotis (Paris 1881); Paul Kipper (Leipzig 1897, Greek transl. Athens 1906); Daniel Quinn (Washington 1898) and J. Gennadius (Edinburgh 1925)]. The main focus of the survey is on seven manuals used for teaching the history of education from 1888 to 1964. In all of them the downgrading of the modern Greek dimension of the history of education is salient: no more than 5% of the subject matter of these manuals is devoted to the history of modern Greek education. From a methodological point of view the manuals in question are characterized by amateurism and naivité: they do not offer much beyond a succession of embellished prosopographies. The comment of a university critic in 1928 is quite to the point: "they are linear compilations without inner coherence or historical depth. Ideas and struggles over educational issues are presented in isolation from their social context and separated from parallel intellectual trajectories".

Whatever has been achieved in the historiography of Greek education for the years 1821-1967 is due to authors who remained indifferent to the market of Teacher Training Colleges: they worked with primary sources, they attempted comparisons with other countries, they cite statistics and venture critical appraisals of persons and things. Their influence, nevertheless, has been much more limited. The historiographical production of the period as a whole does not allow classifications in schools of thought, tracing of influences or recognition of responses to international trends in the field. It was in this period, nevertheless, especially in its later phases, that the historiography of education in the West, from where one would expect Greek historians to draw their inspiration, had chartered out its vital field of research and elaborated the basic tools for its cultivation.

Η ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ:
ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΚΑΙ ΡΗΞΕΙΣ (1967-2002)

Η ιστορία της εκπαίδευσης, παρ' όλο που, σε αντίθεση με άλλες επί μέρους «ιστορίες» που παρουσιάζονται σ' αυτό το Συνέδριο, υπάρχει ως αναγνωρίσιμος χώρος από τον 19ο αιώνα τόσο διεθνώς όσο και στην Ελλάδα, γνωρίζει μια ιδιαίτερη άνθηση κατά τις τελευταίες δεκαετίες με τον προσανατολισμό του ερευνητικού ενδιαφέροντος προς τη «μελέτη της θέσης των γυναικών, των παιδιών και των νέων στην κοινωνία»¹. Σ' αυτή την ιστοριογραφική παραγωγή, η εκπαίδευση ως «διάπλωση και κοινωνικο-πολιτικός έλεγχος» κατέχει ένα σημαντικό μέρος². Η ποιοτική διαφοροποίηση συνοδεύεται εξάλλου από την ποσοτική πύκνωσή³ – εκδόσεις⁴, ερευνητικές ομάδες,

---

1. José Gentil Da Silva, «Η ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας στην πρόσφατη ιστορική παραγωγή», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τ. Α', Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1986, σ. 37.

2. Στο ίδιο, σ. 38.

3. Στο παρόν άρθρο εξετάζονται αποκλειστικά οι ιστορίες της εκπαίδευσης που αναφέρονται στην περίοδο που ξεκινά με την ίδρυση του ελληνικού κράτους και όχι τα έργα που αναφέρονται στην αμέσως προηγούμενη περίοδο και τα οποία αποτελούν αντικείμενο της ανακοίνωσης του Κ. Λάππα. Η βιβλιογραφία που χρησιμοποιήθηκε δεν περιλαμβάνει εξάλλου ανέκδοτες διδακτορικές διατριβές και άρθρα σε περιοδικά, αν και πολλά από τα έργα που μελετήθηκαν έχουν υποστηριχθεί σε μια πρώτη μορφή ως διδακτορικές διατριβές. Θεματικά, εξάλλου, περιορίστηκε στην ιστορία της εκπαίδευσης παρά την επικοινωνία που υπάρχει με κοινωνιολογικές ή παιδαγωγικές μελέτες. Επιλεκτικά χρησιμοποιήθηκαν έργα που ανήκουν στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης εφ' όσον επηρέασαν και την ιστορία της εκπαίδευσης ή ασχολήθηκαν με τη μελέτη του εκπαιδευτικού παρελθόντος. Πολλοί τίτλοι, τέλος, παραλείφθηκαν για να μην επιβαρυνθούν υπερβολικά οι υποσημειώσεις.

4. Ειδικές σειρές για την ιστορία της εκπαίδευσης έχουν οι εκδοτικοί οίκοι Gutenberg («Τεχνήρια – Μελέτες Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης») υπό τη διεύθυνση του Σ. Μπουζάκη και Αδελφών Κυριακίδη («Ιστορικό Αρχείο Νεοελληνικής Εκπαίδευσης», υπό τη διεύθυνση Ν. Π. Τερζή και Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου). Αρκετές μελέτες, εξάλλου, που εντάσσονται στην ιστορία της εκπαίδευσης περιέχονται στη σειρά «Παιδαγωγική και Εκπαίδευση» του ίδιου εκδοτικού οίκου. Η σειρά «Πηγές Ιστορίας της Νεοελληνικής

μεμονωμένοι ερευνητές, διδακτορικές διατριβές⁵.

Παράλληλα, στην ελληνική περίπτωση, η ιστορία της εκπαίδευσης διακρίνεται από κάποιες ιδιαιτερότητες που συνδέονται:

1. Με το πολιτικό κλίμα που επικράτησε στην Ελλάδα μετά το 1974 και κυρίως μετά το 1981, το οποίο ευνοούσε αφ' ενός τον προβληματισμό και αφ' ετέρου την αισιοδοξία για την αλλαγή στην εκπαίδευση. Η παλαιά έννοια της «μεταρρύθμισης» στην εκπαίδευση συναντά, μετά το 1981, την έννοια της «αλλαγής» στην κοινωνία και οι εκπαιδευτικές αλλαγές είναι ενταγμένες στην προοπτική των κοινωνικών αλλαγών. Η διερεύνηση του εκπαιδευτικού παρελθόντος στοχεύει συχνά εκείνη την περίοδο –έστω και υπόρρητα– στον σχεδιασμό του εκπαιδευτικού μέλλοντος, της εκπαιδευτικής αλλαγής. Από τη δεκαετία του 1990 εξάλλου, η ευρωπαϊκή ενοποίηση, η πτώση του τείχους του Βερολίνου και οι εθνικιστικές εξάρσεις στα Βαλκάνια δημιουργούν νέες –πολιτικές– προϋποθέσεις για την ιστοριογραφία της εκπαίδευσης.

2. Με την καθιέρωση της ιστορίας της εκπαίδευσης ως διδακτικού αντικείμενου σε νεοσύστατα πανεπιστημιακά τμήματα (από το 1982) και επομένως με την καθιέρωση μιας νέας επιστημονικής ειδικότητας, εκείνης του ιστορικού της εκπαίδευσης. Υπ' αυτή την έννοια, το τελικό χρονικό όριο της ανακοίνωσης επικυρώνεται και από ένα επί πλέον κριτήριο – τη δημοσίευση εφέτος ενός νέου επιστημονικού περιοδικού με τίτλο *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, το οποίο, όπως δηλώνεται στον πρόλογο, έχει ως στόχο να δώσει «την ευκαιρία στους ιστορικούς της εκπαίδευσης να έχουν πλέον το δικό τους έγκυρο βήμα για την κοινοποίηση του επιστημονικού τους λόγου»⁶.

3. Με το γεγονός ότι μεγάλο μέρος της σχετικής παραγωγής δεν προέρ-

Εκπαίδευσης» με διευθυντή τον Δ. Αντωνίου, που εγκαινίασαν οι Εκδόσεις Πατάκη το 1992, δεν είχε συνέχεια.

5. Σύμφωνα με έρευνα του Ν. Τερζή για τους τομείς παιδαγωγικής και τα παιδαγωγικά τμήματα κατά την περίοδο 1985-1997, 23,8% των μεταπτυχιακών εργασιών και 8,5% των διδ. διατριβών ανήκουν στην ιστορία της εκπαίδευσης. Παρατίθεται από τον Σ. Μπουζάκη, «Οψεις της Ιστοριογραφίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης», Σ. Μπουζάκης (επιμ.), *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης*, Αθήνα, Gutenberg, 2002, σ. 79.

6. Σ. Μπουζάκης, «Πρόλογος», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης* τχ. 1 (Χειμώνας 2002-2003), 7. Για μια συνολική επισκόπηση της ιστορίας της εκπαίδευσης (ώς το 1990), πβ. και Χ. Χαρίτος, «Δοκίμιο για την ιστορία της Ιστορίας της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης», *Σύγχρονη Εκπαίδευση* τχ. 5 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1990), 46-54· αναδημοσίευση στου ίδιου, *Θέματα Ιστορίας της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, Βόλος 1998, σ. 17-31 καθώς και Σ. Μπουζάκης, «Οψεις...», ό.π. Βλ. επίσης και τις παρατηρήσεις του Α. Δημαρά σχετικά με την έλλειψη αυστηρής εξειδίκευσης που χαρακτηρίζει το γνωστικό πεδίο της ιστορίας της εκπαίδευσης: Α. Δημαράς, «Μεθοδολογικά ζητήματα στην ιστο-

χεται από ιστορικούς αλλά από παιδαγωγούς ή εκπαιδευτικούς οι οποίοι εκπονούν στη διάρκεια της επαγγελματικής τους θητείας διδακτορικές διατριβές χωρίς την απαραίτητη υποδομή στο χώρο της ιστορικής έρευνας. Αυτή η ομάδα συγκροτεί έναν ιδιαίτερο τομέα ο οποίος τοποθετείται ανάμεσα στην παραδοσιακή και την ανανεωμένη ιστοριογραφία της εκπαίδευσης.

Η ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Η παραδοσιακή ιστοριογραφία της εκπαίδευσης, η οποία συνεχίζει να παράγεται μετά το 1967, καλύπτει διαφορετικούς χώρους αλλά έχει ως κοινό χαρακτηριστικό την περιγραφικότητα και την έλλειψη ερμηνευτικού σχήματος. Συνυπάρχουν σ' αυτή την κατηγορία έργα που αποτελούν πρόχειρες συνθέσεις δευτερογενούς βιβλιογραφίας, αλλά και μελέτες που στηρίζονται σε μεγάλη και ευσυνείδητη αρχειακή έρευνα. Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε, κάπως σχηματικά και χωρίς εσωτερικές ποιοτικές διαφοροποιήσεις, τις ακόλουθες ενότητες:

α' Εκδόσεις αρχειακών συλλογών και τεκμηρίων⁷.

β' «Εσωτερικές» ή «εσωστρεφείς» γενικές ιστορίες της εκπαίδευσης, όπου η έμφαση δίνεται αποκλειστικά στη νομοθεσία και στην καταγραφή όλων των σχετικών θεσμικών αλλαγών⁸. Πρόκειται συντοπώς για θεσμικές προσεγγίσεις χωρίς σύνδεση με τις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές εξελίξεις.

γ' Ιστορίες της εκπαίδευσης που αναφέρονται σε συγκεκριμένη περίοδο της ελληνικής ιστορίας με έμφαση στις παραμέτρους της εκπαιδευτικής πολιτικής και στο ρόλο της προσωπικότητας στη διαμόρφωσή της⁹.

ριογραφία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης», Σ. Μπουζάκης (επιμ.), *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης*, ό.π., σ. 19.

7. Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα-Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης*, Σειρά Τρίτη: *Τα περί Παιδείας*, μέρη I-III, Αθήνα 1968. Θα πρέπει να επισημάνουμε πως οι δημοσιεύσεις πρωτογενών ή δυσπρόσιτων πηγών και η συστηματοποίησή τους αποτελούν εξαιρετικά χρηστικά εργαλεία για τον ερευνητή της ιστορίας της εκπαίδευσης, κυρίως λόγω της κατάστασης των εκπαιδευτικών αρχείων και της δυσκολίας ανεύρεσης εγγράφων ή εντύπων πηγών. Βλ. π.χ. Δ. Αντωνίου, *Τα προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, τ. Α'-Γ', Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1987-1989, όπου προτείνεται και μια «ανάγνωση» των τεκμηρίων.

8. Σπ. Ευαγγελόπουλος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης*, τχ. Α'-Β', Αθήνα 1984.

9. Ελένη Κούκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία (1827-1832)*, Β'. *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήνα 1972.

δ' Τοπικές ιστορίες, οι οποίες είναι συνήθως διδακτορικές διατριβές ή πονήματα τοπικών λογίων. Στα βιβλία αυτά καταγράφονται η ίδρυση, η οργάνωση και η λειτουργία των σχολείων διαφορετικών βαθμίδων, οι αριθμοί, μισθοί και προσόντα των διδασκάλων, οι αριθμοί των μαθητών κ.λπ. Η σύνθεση στηρίζεται συνήθως σε έρευνα αρχειακών πηγών και προσφέρει πραγματολογικά στοιχεία για περιοχές της Ελλάδας. Η βασική έννοια που οργανώνει την αφήγηση είναι η εξάπλωση της εκπαίδευσης. Λαμβάνει λοιπόν ως στόχο να δειχθεί ο «ζήλος» για την εκπαίδευση τόσο εκ μέρους του κράτους και των τοπικών αρχών όσο και εκ μέρους του «λαού»¹⁰.

Αυτές οι τοπικές ιστορίες καθώς και οι γενικές ιστορίες που αναφέρθηκαν προηγουμένως συνδυάζουν τον θετικισμό με τον εθνοκεντρισμό, δηλαδή τη σχολαστική χρήση των τεκμηρίων με την προβολή της «ανάπτυξης» της εκπαίδευσης μετά την Επανάσταση¹¹.

ε' «Κανονιστικές» ιστορίες της εκπαίδευσης, όπου εντοπίζονται οι «ελλείψεις» της εκπαίδευσης και κρίνεται η εκάστοτε εκπαιδευτική πολιτική με βάση αυτό που «θα έπρεπε να είχε γίνει»¹².

στ' Γενικές ιστορίες της εκπαίδευσης που παρουσιάζουν την εξέλιξη των παιδαγωγικών θεωριών για την εκπαίδευση εστιάζοντας το ενδιαφέρον τους σε κάποιους «πρωταγωνιστές»—μεγάλους παιδαγωγούς¹³. Αυτού του είδους οι γενικές ιστορίες αποτελούν συνέχεια της «ιστορίας της παιδαγωγικής» η οποία, με διάφορες ονομασίες, διδασκόταν στα ιδρύματα εκπαίδευσης των δασκάλων από το 1878¹⁴. Παρ' όλο που κατά κανόνα ως χρονική αφετηρία

10. Ελένη Μπελιά, *Η εκπαίδευση εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την καποδιστριακήν περίοδον (1828-1832)*, Αθήνα, Παπούλιας, 1970· Κ. Ι. Χιόνης, *Η παιδεία στην Καβάλα 1864-1919*, Καβάλα, Δημοτικό Μουσείο Καβάλας, 1990· Πάνος Γ. Ροντογιάννης, *Η εκπαίδευση στη Λευκάδα, 1613-1950*, Αθήνα 1994.

11. Πρόκειται για τον αντίποδα της έννοιας της «υπανάπτυξης». Βλ. παρακάτω.

12. Γ. Πυργιωτάκης, *Προβλήματα στην ιστορία της εκπαίδευσης των δασκάλων στα πρώτα πενήντα χρόνια μετά την απελευθέρωση (1828-1878)*, Αθήνα, εκδ. Χριστινική, 1981. Στην κατηγορία αυτή θα μπορούσαν να ενταχθούν και μελέτες που προσπαθούν να αποδείξουν την «ανεπαρκή» διδασκαλία μαθημάτων όπως π.χ. Ι. Β. Κογκούλης, *Το μάθημα των θρησκευτικών στη Μέση Εκπαίδευση (1833-1932)*, Συμβολή στην ιστορία της Νεοελληνικής εκπαίδευσης, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη, 1985 και Ζακελίν Γραβάνη, *Το μάθημα της οικιακής οικονομίας. Οργάνωση και αξιολόγηση του αναλυτικού προγράμματος (1881-1991)*, Αθήνα 1995.

13. Θ. Δ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, Αθήνα, Παπαδήμας, 1986.

14. Το 1878, με το νόμο ΧΘ' «Περί συστάσεως του Διδασκαλείου εν Αθήναις», επιδίδεται το Διδασκαλείο αρρένων του οποίου η λειτουργία είχε διακοπεί το 1864.

επιλέγεται η Ελληνική Επανάσταση, δεν λείπουν οι μελέτες –τόσο γενικής όσο και τοπικής εκπαιδευτικής ιστορίας– που ξεκινούν από την αρχαιότητα για να φθάσουν στο παρόν¹⁵, συνεχίζοντας μια ιστοριογραφική παράδοση που δημιουργήθηκε στον 19ο αιώνα – της ιστορίας «από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς», η οποία συναρμόζεται με την καινοφανή τότε αφηγηματική δομή της εθνικής ιστορίας.

Η «ΝΕΑ» ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Ταυτόχρονα με τις παραδοσιακές προσεγγίσεις ωστόσο, από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, εμφανίζονται μελέτες που εγκαινιάζουν νέες, καινοτόμες προσεγγίσεις. Η τομή εκπροσωπείται αναμφίβολα από τη *Μεταρρύθμιση που δεν έγινε* του Α. Δημαρά (1973-4). Το βιβλίο αυτό συνδυάζει την τεκμηρίωση με τη συνολική ερμηνευτική πρόταση για την ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης από το 1821 ως το 1967. Θα μείνω σε τρία σημαντικά στοιχεία ανανέωσης: α' η επιλογή των τεκμηρίων καλύπτει πολλές κατηγορίες πηγών που ως τότε δεν προσείλκυαν το ενδιαφέρον των ερευνητών, β' έρχονται στο φως άγνωστες πτυχές της ιστορίας της εκπαίδευσης και υποδεικνύονται νέες θεματικές περιοχές που περιμένουν πλέον τους ερευνητές τους και γ' προτείνεται ένας κεντρικός ερμηνευτικός άξονας για όλη την εκπαιδευτική ιστορία, ο οποίος συμπυκνώνεται στην έννοια της *μεταρρύθμισης*.

Μετά την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που επιχείρησε να εφαρμόσει το 1964-5 η Ένωση Κέντρου, η έννοια της μεταρρύθμισης και της αντίπαλής της «αντιμεταρρύθμισης» είναι παρούσα στις συζητήσεις των διανοουμένων και των εκπαιδευτικών της Αριστεράς και του Κέντρου¹⁶. Η αποτυχία της μεταρρύθμισης και η «οπισθοδρόμηση» της εκπαιδευτικής πολιτικής με την επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών σηματοδότησαν το πνευματικό κλίμα μέσα στο οποίο παρήχθησαν οι αντίστοιχες μελέτες. Άλλωστε, η πολιτική θέση και κάποτε η στράτευση είναι προφανείς σε κάποια από τα έργα αυτά που, μέσα από την ανάλυση της ιστορικής εξέλιξης, επικρίνουν πολιτικές επιλογές και διατυπώνουν πολιτικές θέσεις.

Με αφετηρία το έργο του Α. Δημαρά, η λέξη «μεταρρύθμιση» θα εμφανιστεί πολύ συχνά σε τίτλους βιβλίων ή άρθρων που πραγματεύονται την

15. Βλ. Σπ. Ευαγγελόπουλος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης...*, τχ. Α', ό.π.

16. Βλ. ενδεικτικά την έκδοση της Επιτροπής Παιδείας της ΕΔΑ: *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση. Συζητήσεις, κρίσεις, απόψεις 1956-1965*, Αθήνα, «Προοδευτική Παιδεία», 1966 και *Συμπόσιο για την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση. Νοέμβριος 1965*, Αθήνα, Αθηναϊκό Τεχνολογικό Ινστιτούτο, 1966.

ιστορία της εκπαίδευσης, ιδιαίτερα όμως μετά το 1981, όταν επανέρχεται και πάλι η ιδέα της εκπαιδευτικής αλλαγής, σε συνδυασμό όμως –όπως αναφέρθηκε– με την κοινωνική αλλαγή¹⁷. Στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 κυρίως, η έννοια της μεταρρύθμισης οργανώνει πράγματι ως κοινός άξονας μια σειρά από μελέτες, παρ' όλο που μεταξύ τους υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεθοδολογικές και θεωρητικές. Όλες τους εγγράφονται ωστόσο στο σχήμα της «ιστορίας απουσιών» που πρότεινε ο Α. Λιάκος¹⁸: η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση είναι μονίμως «απούσα», εκκρεμεί και αναστέλλεται. Το αίτημα συνεπώς για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, όπως εκφράστηκε κατά καιρούς στην ελληνική κοινωνία, παγιδύεται αναλυτικά μέσα στο βασικό δίλημμα που χαρακτηρίζει τη νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία – παράδοση ή εκσυγχρονισμός.

Σε κάποιες από αυτές τις προσεγγίσεις διακρίνουμε το απλουστευτικό σχήμα μεταρρύθμιση-αντιμεταρρύθμιση, όπου η μεταρρύθμιση ταυτίζεται με το «προοδευτικό» και η αντιμεταρρύθμιση με το «συντηρητικό» έξω από κάθε έννοια ιστορικότητας. Ενυπάρχει εξάλλου στην προσέγγιση αυτή η έννοια της «προόδου», όπου τα μέτρα για την εκπαίδευση αξιολογούνται βάσει της εκτίμησής κατά πόσο αποτελούν «βελτίωση» ή «οπισθοδρόμηση»¹⁹. Η έννοια της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης συνδέθηκε εξάλλου στενά με το γλωσσικό ζήτημα²⁰, έτσι ώστε μελέτες για τον δημοτικισμό και

17. Βλ. Ε. Χοντολίδου, *Η συζήτηση για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση (1876-1981). Κριτική και θέσεις των πολιτικών και συνδικαλιστικών οργανώσεων των εκπαιδευτικών*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη, 1987· Δ. Χαραλάμπους, *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυσή του, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη, 1987· Σ. Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα τ. Α' 1913-1929, τ. Β' 1959-1985*, Αθήνα, Gutenberg, 1994· Α. Προβατά, *Ιδεολογικά ρεύματα, πολιτικά κόμματα και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση (1950-1965). Ο «Λόγος» για την Τεχνική-Επαγγελματική Εκπαίδευση και Ανάπτυξη*, Αθήνα, Gutenberg, 2002· Αθ. Κραφύλλης, *Νεοελληνική εκπαίδευση. Δυο αιώνες μεταρρυθμιστικών προσπαθειών*, Αθήνα, Κριτική, 2002.

18. Α. Λιάκος, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 76-77 (Ιανουάριος-Ιούλιος 2001), 82.

19. Β. Ιω. Τόγιας, *Το μάθημα των Νέων Ελληνικών στη Μέση Εκπαίδευση. Ιστορική θεώρηση (1833-1967)*, τ. Α'-Β', Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών ΑΠΘ, 1988-1990· Σπ. Ευαγγελόπουλος, *Νεοελληνική Εκπαίδευση*, τ. Β', 20ός αιώνας, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998.

20. Χαρακτηριστικά, στο πλαίσιο του διπολικού απλουστευτικού σχήματος που αναφέραμε, ο δημοτικισμός ταυτίζεται με τη μεταρρύθμιση και την προοδευτικότητα ανεξάρτητα από την ιστορική συγκυρία. Η υπεράσπιση της δημοτικής γλώσσας χρίζει

τους πρωταγωνιστές του να ανήκουν κι αυτές οριακά στην ιστορία της εκπαίδευσης²¹. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι οι περισσότερες βιογραφίες ή εκδόσεις απάντων για πρόσωπα που διαδραμάτισαν έναν κεντρικό ρόλο στα εκπαιδευτικά μας πράγματα αφορούν σε εκπροσώπους του δημοτικιστικού χώρου, σε φιλελεύθερους, σοσιαλιστές ή και συντηρητικούς διανοούμενους οι οποίοι συνέδεσαν το όνομά τους με τη μεταρρύθμιση – Δελμούζος²², Γληνός, Τριανταφυλλίδης²³, Δραγούμης²⁴, Σαράτσης²⁵, Κουντουράς²⁶.

Η έκδοση των Απάντων του Γληνού από τον Φίλιππο Ηλιού εντάσσει την ιστορία του δημοτικισμού σε ένα σχήμα εμπνευσμένο από τη γαλλική Σχολή των *Annales* όπου κυριαρχούν οι έννοιες της αδράνειας και της ανανέωσης, των συνεχών και των ρήξεων και όπου η αισχυρή, η γρηγορά και ο σχεδόν χαρισματική προσωπικότητα υπακούει στους πολλαπλούς κοινωνικούς προσδιορισμούς²⁷. Το σχήμα αυτό δεν αφορά βεβαίως μόνο στην ιστορία του δημοτικισμού αλλά στην ιστορία της παιδείας συνολικά από την εποχή του Διαφωτισμού: εδώ, οι ιδεολογικές συναντούν τις κοινωνικές συγκρούσεις.

αυτομάτως «προοδευτικό» τον υποστηρικτή της. Βλ. ωστόσο την κριτική αμφισβήτηση αυτού του σχήματος σε μελέτες που αναφέρονται στην εκπαιδευτική πολιτική του Μεταξά, θερμού υποστηρικτή της δημοτικής γλώσσας: Ζαφειρούλα Ι. Καγκαλίδου, *Εκπαίδευση και πολιτική. Η περίπτωση του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη, 1999 και Κ. Καλαντζής, *Η παιδεία εν Ελλάδι 1935-1951*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2002 (έκδοση της διδακτορικής διατριβής του, Βιέννη 1952).

21. Βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική*, Αθήνα, Ολκός, 1999 αλλά και τις προηγούμενες εργασίες της για τον δημοτικισμό.

22. Ε. Π. Παπανούτσος, *Αλέξανδρος Δελμούζος. Η ζωή του. Επιλογή από το έργο του*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1978· *Αλέξανδρος Δελμούζος. Παιδαγωγός και μεταρρυθμιστής*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη, 1991· Ν. Π. Τερζής, *Η Παιδαγωγική του Αλεξάνδρου Π. Δελμούζου. Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη, 1998.

23. Η έκδοση των Απάντων του Μανόλη Τριανταφυλλίδη από το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών του ΑΠΘ είχε ξεκινήσει πριν από την τομή του 1967.

24. Α. Φωτιάδου, *Των Δραγούμης. Οι απόψεις του για την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και τον Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη, 1986.

25. *Αρχείο Δημήτρη Ι. Σαράτση. Παιδεία και Κοινωνία. Αλληλογραφία-Μαρτυρίες-Δημοσιεύματα*, εποπτεία Α. Δημαράς, τ. Α': Πολιτικά-Κοινωνικά (επιμ. Γ. Παπακώστας) και τ. Β': Εκπαιδευτικά-Φιλολογικά (επιμ. Χ. Γ. Χαρίτος), Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1995.

26. Μίλτος Κουντουράς, *Κλείστε τα σχολεία (Εκπαιδευτικά Άπαντα)*, επιμέλεια-σχόλια Α. Δημαράς, τ. Α'-Β', Αθήνα, Γνώση, 1985.

27. Δ. Γληνός, *Άπαντα. Τόμος Α' 1898-1910 και Τόμος Β' 1910-1914*, εκδοτική φροντίδα, εισαγωγή, σημειώσεις Φ. Ηλιού, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983. Τα παραθέματα στον τ. Α', σ. κε', κη'.

Στους πρωταγωνιστές των ιδεολογικών και πολιτικών συγκρούσεων γύρω από την εκπαίδευση εστιάζουν εξάλλου οι μελέτες που αναφέρονται στη συνδικαλιστική δράση των εκπαιδευτικών²⁸ ή απλώς, πολύ πιο συγκεκριμένα, στη δράση του κύριου φορέα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού – του Εκπαιδευτικού Ομίλου²⁹. Στην ενότητα αυτή, συνυπάρχουν προσεγγίσεις με συναισθηματικό και βιοματικό χαρακτήρα, οι οποίες ανήκουν σε εκπαιδευτικούς-«αυτόπτες» και πρωταγωνιστές των γεγονότων³⁰, μαζί με μελέτες που έχουν γραφεί από ερευνητές που χρησιμοποιούν τα σύγχρονα εργαλεία των κοινωνικών επιστημών³¹.

Ως πρωταγωνιστές των συγκρούσεων για εκπαιδευτική, κοινωνική ή πολιτική αλλαγή αναγνωρίζονται εξάλλου και οι φοιτητές, ιδιαίτερα μετά το ρόλο που έπαιξαν κατά την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών (1973). Δεν έχουν ωστόσο προσελκύσει το ενδιαφέρον των ερευνητών παρά μόνο για να αναδειχτεί αναδρομικά ο «προοδευτικός», «ιδεαλιστικός» και «εθνικός» χαρακτήρας του φοιτητικού κινήματος από τους ιερολοχίτες φοιτητές του στρατού του Αλ. Ψηλάντη ως τους εξεγερμένους του Πολυτεχνείου το 1973³² ή για να εξαρθούν οι φοιτητικοί «αγώνες» ως τμήμα των «λαϊκών αγώνων» εναντίον των «αρχουσών τάξεων»³³. Γενικότερα εξάλλου, η ανώτατη εκπαίδευση αποτελεί μάλλον περιθωριακό αντικείμενο της

28. Α. Ανδρέου, *Όψεις του συνδικαλισμού των δασκάλων, -ισσών (1872-1927)*, Αθήνα, Λιβάνης, 1995· Βάσω Βασιλού-Παπαγεωργίου, *Το συνδικαλιστικό κίνημα των εκπαιδευτικών στην Ελλάδα. Ο ρόλος της ΟΛΜΕ και της ΔΟΕ στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1976*, Αθήνα, Πατάκης, 1996.

29. Δ. Χαραλάμπους, ό.π.· Α. Δημαράς, *Εκπαιδευτικός Όμιλος. Κατάλογος μελών 1910-1927. Σύνοψη-περιγραφή-εκτιμήσεις*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1994.

30. Γ. Κατσαντώνης, *Η αριστερή παράταξη των δασκάλων στο Μεσοπόλεμο. Ιστορική μελέτη*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1998. Παρόμοια είναι και η προσέγγιση που υιοθετεί ο Ν. Δ. Βαρμάζης, *Το Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Η ιστορία ενός υποδειγματικού ελληνικού σχολείου (1934-1998)*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Μάλλιαρης-Παιδεία, 1998.

31. Γ. Γρόλλιος-Χρ. Τζήκας, *Ηγεμονία, παιδαγωγική και εκπαιδευτική πολιτική. Το Επιστημονικόν Βήμα του Διδασκάλου (1953-1967)*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2002 και Χ. Αθανασιάδης, *Δάσκαλοι και εκπαιδευτικός δημοτικισμός. Το περιοδικό Αυγή (1923-1925)*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2001.

32. Βλ. Χ. Λάζος, *Ιστορία της πανεπιστημιακής ή φοιτητικής φάλαγγας*, Αθήνα, Χρυσή Τομή, 1980 και Ο ίδιος, *Ελληνικό φοιτητικό κίνημα 1821-1973. Κοινωνικοί και πολιτικοί αγώνες*, Αθήνα, Γνώση, 1986.

33. Α. Φλούντζης, *Το φοιτητικό κίνημα 1923-1928*, Αθήνα, Κέδρος, 1983.

ιστορίας της εκπαίδευσης και υπάρχουν ελάχιστα δημοσιευμένα έργα που να παρέχουν έστω και πληροφοριακό υλικό σχετικά με το παρελθόν της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης³⁴.

Παράλληλα, στην καθαυτό ιστορία της εκπαίδευσης, κάποιοι κοινωνικοί επιστήμονες, με πρώτο το έργο της Άννας Φραγκουδάκη, υπονόμισαν τον ερμηνευτικό μύθο της αδιαφοροποίητης στο χρόνο «αντίδρασης» και επιχείρησαν να διερευνήσουν τα αίτια της αποτυχίας της αστικής φιλελεύθερης μεταρρύθμισης με την ανάλυση των κοινωνικών και ιδεολογικών χαρακτηριστικών τόσο των υποστηρικτών όσο και των πολεμιών της³⁵. Η αναζήτηση των αιτιών της αποτυχίας των αστικοδημοκρατικών μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα οδήγησε στη χρήση ως ερμηνευτικού εργαλείου της έννοιας της «δύσμορφης» ή «εξαρτημένης» ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας³⁶. Υιοθετώντας ως βασική θέση ότι η Ελλάδα ανήκει στην «περιφέρεια» του καπιταλιστικού κέντρου—θέση που διατρέχει εξάλλου και μελέτες οικονομικής ιστορίας και πολιτικής επιστήμης—, οι ερευνητές αυτοί έγραψαν την ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης ακολουθώντας το νήμα της «ανάπτυξης της υπανάπτυξης»³⁷. Σημείο αναφοράς γι' αυτή την προσέγγιση αποτελεί το έργο του Κ. Τσουκαλά *Εξάρτηση και αναπαραγωγή* (γαλλική έκδοση το 1975, ελληνική το 1977). Ο Τσουκαλάς διερευνά τον κοινωνικό ρόλο των εκπαιδευτικών μηχανισμών και το φαινόμενο της ελληνικής «υπερεκπαίδευσης», για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η εκπαίδευση λειτουργήσει

34. Εξακολουθεί να παραμένει έτσι εγχειρίδιο αναφοράς το *Χρονικό-Ιστορία της Ανωτάτης μας Εκπαίδευσης* του Κ. Παπαπάνου (Αθήνα, έκδοση Αμερικανικού Κολλεγίου Θηλέων Αθηνών, 1970). Παράλληλα η λειτουργία του Ιστορικού Αρχείου του Πανεπιστημίου Αθηνών προσφέρει πλέον τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την εκπόνηση σχετικών μελετών.

35. Άννα Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1977 και Η ίδια, *Ο εκπαιδευτικός δημοκρατισμός και ο γλωσσικός συμβιβασμός του 1911*, <Παράρτημα περ. Δωδώνη, αρ. 10>, Ιωάννινα 1977.

36. Βλ. για παράδειγμα την ανάλυση του λόγου για την τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση από την Ανθή Κ. Προβατά, ό.π. Στο ίδιο εξάλλου θεωρητικό πλαίσιο της αντίθεσης παράδοσης-εκσυγχρονισμού κινούνται οι ελάχιστες μελέτες για την τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα. Βλ. π.χ. Σωτ. Ι. Γκλαβάς, *Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα (1830-1930). Η Σεβαστοπούλειος Εργατική Σχολή*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 2002.

37. Η θεωρητική αυτή θέση εκφράζεται από το έργο του Σ. Μπουζάκη. Βλ. κυρίως Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*, Αθήνα, Gutenberg, 1986 και γ' έκδ. συμπληρωμένη: *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998)*, Αθήνα, Gutenberg, 2001.

ως εφαιλτήριο κοινωνικής ανόδου από την αγροτική στη μικροαστική μεταπρατική τάξη³⁸. Το έργο του Τσουκαλά θα προσφέρει εξάλλου ένα επί πλέον εννοιολογικό εργαλείο για τη μελέτη της ελληνικής εκπαίδευσης που χρησιμοποιείται και από άλλους ερευνητές στην ίδια συγκυρία: την έννοια της αναπαραγωγής. Οι εκπαιδευτικοί μηχανισμοί θεωρούνται ότι συντηρούν την αναπαραγωγή των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων –όπως έδειξε ο Στ. Πεσμαζόγλου στο βιβλίο του *Εκπαίδευση και ανάπτυξη στην Ελλάδα 1948-1985* (Αθήνα, Θεμέλιο, 1987)– ή ότι συμβάλλουν στην πολιτισμική και ιδεολογική αναπαραγωγή³⁹.

Με την τελευταία αυτή αναπαραγωγική λειτουργία του σχολείου συνδέονται μια σειρά από μελέτες οι οποίες έχουν ως αντικείμενο κυρίως την ανάλυση των αναλυτικών προγραμμάτων και των σχολικών εγχειριδίων. Τα αναλυτικά εργαλεία προέρχονται είτε από τη νεομαρξιστική σχολή είτε από το έργο του Foucault ή και από ένα συνδυασμό των δύο. Στην πρώτη περίπτωση, η αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας μέσω του σχολικού θεσμού συνδέεται με την έννοια της ταξικής κυριαρχίας. Για παράδειγμα, στο έργο του Χαράλαμπου Νούτσου, η οργάνωση του σχολικού προγράμματος αναλύεται ως αντανάκλαση του κοινωνικού ελέγχου που ασκείται από τις κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες ή τάξεις⁴⁰. Στη δεύτερη περίπτωση, το σχολείο αναλύεται όχι μόνο ως μηχανισμός ιδεολογικής εγχάραξης και αναπαραγωγής αλλά και ως μηχανισμός εξουσίας. Αντιπροσωπευτικό αυτής

38. Με αυτή τη διάσταση του έργου του Τσουκαλά συνδέεται η μελέτη του Δημ. Α. Σακκής *Νεοσύστατο ελληνικό κράτος 1833-1848. Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνιστώσες της εκπαιδευτικής πραγματικότητας*, τ. Α', Αθήνα, Δαρδανός, 2001. Ο Σακκής χρησιμοποιεί την έννοια του «πολιτιστικού πατριωτισμού» που προτείνει ο Τσουκαλάς για να διερευνήσει την τάση του ελληνικού λαού για «πολιτισμική αναβάθμιση» σε σχέση με την οικονομικοκοινωνική του κατάσταση.

39. Η έννοια της αναπαραγωγής βρίσκεται κυρίως σε μελέτες που ανήκουν στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, οι οποίες ωστόσο τη χρησιμοποιούν και σε ιστορικές αναδρομές για την ελληνική εκπαίδευση. Βλ. ενδεικτικά Θ. Ν. Μυλωνάς, *Η Αναπαραγωγή των Κοινωνικών Τάξεων μέσα από τους Σχολικούς Μηχανισμούς. Η Μέση Εκπαίδευση στο Χοριό και στην Πόλη*, Αθήνα, Gutenberg, 1999. Τη σχέση εξάλλου εκπαίδευσης και οικονομικής ανάπτυξης διερευνά και ο Π. Κόκκοτας (*Ο ρόλος της παιδείας στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδος*, Αθήνα, Σ. Τούντας, 1978) για να εντοπίσει αφ' ενός τις «αδυναμίες» του εκπαιδευτικού συστήματος και τις αιτίες τους και αφ' ετέρου για να προτείνει μέτρα για τη «βελτίωσή» του. Δεν χρησιμοποιεί ωστόσο την έννοια της αναπαραγωγής αλλά τη «θεωρία περί σταδίων ανάπτυξης των εκπαιδευτικών συστημάτων».

40. Χ. Νούτσος, *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1979.

της προσέγγισης είναι το έργο του Ιωσήφ Σολομών, όπου η ανάλυση του σχολικού χώρου και της συγκρότησης της σχολικής τάξης οδηγεί στην περιγραφή του πρωτοβάθμιου σχολείου ως μηχανισμού πολιτικής καθυπόταξης της παιδικής ηλικίας⁴¹.

Τα σχολικά εγχειρίδια γίνονται αντικείμενο μελέτης για πρώτη φορά με το βιβλίο της Α. Φραγκουδάκη για τα αναγνωστικά⁴². Στο εξής τα σχολικά βιβλία θα αναλυθούν ως μέσα κοινωνικοποίησης των παιδιών μέσω της εκπαίδευσης και ως φορείς των κυρίαρχων κοινωνικών αξιών. Βασική μέθοδος που επιλέγεται είναι η ανάλυση περιεχομένου αλλά με άνισα αποτελέσματα. Λόγω ελλιπούς θεωρητικής κατάρτισης αλλά και επειδή μια έρευνα που στηρίζεται σε ένα πεπερασμένο σύνολο πηγών είναι τα σχολικά εγχειρίδια θεωρείται «εύκολη», έχουν παραχθεί μελέτες που εξαντλούνται στη μέτρηση λέξεων και στην επιβεβαίωση έτοιμων και σχηματοποιημένων υποθέσεων σχετικά με τα «στερεότυπα» – εθνικά, έμφυλα κ.λπ.⁴³

Μέσα στη δεκαετία του 1990, η ανάλυση αυτή των σχολικών εγχειριδίων αλλά και των εκπαιδευτικών μηχανισμών γενικότερα μετατοπίζεται προς τη μελέτη των εθνικών ταυτοτήτων σε συνδυασμό με τη συγκρότηση του έθνους-κράτους⁴⁴. Η εκπαίδευση νοείται ως ένα από τα μέσα για την ομογενοποίηση του πληθυσμού, τη μετάδοση της εθνικής ταυτότητας και εν τέλει την ισχυροποίηση του εθνικού κράτους. Στις αναλύσεις αυτές υιοθετείται η έννοια της «κατασκευής» – του έθνους και της εθνικής ταυτότητας – καθώς και το δίπολο ταυτότητα-ετερότητα βάσει του οποίου περιγράφονται οι

41. Ι. Σολομών, *Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο. Μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών 1820-1900*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1992.

42. Α. Φραγκουδάκη, *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου. Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1979.

43. Οι μελέτες των σχολικών εγχειριδίων εν τούτοις, στην πλειονότητά τους, δεν ανήκουν στην ιστορία της εκπαίδευσης αλλά αποτελούν μάλλον κριτικές αναλύσεις των εν χρήσει εγχειριδίων. Από τις μελέτες αυτές ξεχωρίζει για τον διεπιστημονικό του χαρακτήρα και τη συνθετότητα των προσεγγίσεων το συλλογικό έργο Α. Φραγκουδάκη – Θ. Δραγώνα (επιμ.), *«Τί είν' η πατρίδα μας;» Εθνοκεντριασμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1997.

44. Σ' αυτές τις αναλύσεις, προνομιακή θέση κατέχει το μάθημα της ιστορίας λόγω του ιδιαίτερου ρόλου του στη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας καθώς και τα αναγνωστικά. Βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων – Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1988· Μαρία Αδάμου, *Το εκπαιδευτικό σύστημα στην υπηρεσία του εθνικού κράτους. Η ελληνική περίπτωση 1950-1976*, Αθήνα, Παπαζήση, 2002.

αναπαραστάσεις του εθνικού «εαυτού» και του εθνικού «άλλου». Ο αναπροσανατολισμός αυτός συνδέεται με τις γενικές εξελίξεις στην ελληνική ιστοριογραφία τη δεκαετία του 1990, οι οποίες αντανακλούν αφ' ενός την αλλαγή του επιστημολογικού παραδείγματος της ιστορίας και αφ' ετέρου τον προβληματισμό που δημιουργήθηκε μετά το 1989. Ειδικότερα στην Ελλάδα, οι εθνικιστικές εξάρσεις με αφορμή το «Μακεδονικό Ζήτημα» ανοίγουν το δρόμο και για την εθνοκεντρική αναδίπλωση και για την κριτική της. Ως προς την ιστορία της εκπαίδευσης, δημοσιεύονται σ' αυτή τη συγκυρία μελέτες που αναφέρονται στην εκπαίδευση ως ιδεολογικό μηχανισμό τόσο εντός όσο και εκτός του έθνους-κράτους. Στη δεύτερη περίπτωση, η εκπαίδευση αντιμετωπίζεται ως μέσο της ελληνικής αλυτρωτικής πολιτικής στο πλαίσιο του ανταγωνισμού των βαλκανικών εθνικισμών στη στροφή του 19ου αιώνα⁴⁵.

Με κέντρο κυρίως τη Θεσσαλονίκη, εμφανίζεται μια παραγωγή που έχει ως κύριο αντικείμενό της την εκπαίδευση στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως τον 20^ο αιώνα⁴⁶. Ταυτόχρονα, εμφανίζεται ένα γενικότερο ενδιαφέρον για την εκτός κράτους εκπαίδευση που συναντά το πολιτικό ενδιαφέρον για τη διασπορά. Σ' αυτή τη συγκυρία, γίνονται επισημονικές συναντήσεις και δημοσιεύονται μελέτες σχετικά με την εκπαίδευση στις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού. Εν τούτοις, μόνο περιθωριακά γίνονται αναφορές στην ιστορία της εκπαίδευσης της διασποράς, ενώ το κέντρο βάρους τοποθετείται στην καταγραφή της σύγχρονης κατάστασης και στη διατύπωση προτάσεων για το μέλλον⁴⁷.

45. Σοφία Βούρη, *Η ελληνική εκπαίδευση στο Σαντζάκι Μοναστηρίου 1870-1904*, Ιωάννινα 1988 και *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της Βορειοδυτικής Μακεδονίας 1870-1904*, Αθήνα, Παρασκευή, 1992· Ελένη Μπελιά, *Εκπαίδευση και αλυτρωτική πολιτική. Η περίπτωση της Θράκης 1856-1912*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1999.

46. Πρόκειται για εκδόσεις του οίκου Αδελφών Κυριακίδη και του ΙΜΧΑ. Βλ. Αδέλα Ισμουρλιάδου, *Κοριτσά. Εκπαίδευση-Ευεργέτες-Οικονομία 1850-1908*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ-Κυριακίδη, 1999 και Γαβριήλ Καούρης, *Η εκπαίδευση στην ευρύτερη περιοχή της Αργυρούπολης του Πόντου (1723-1923)*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη, 1999. Επίσης, Κ. Γ. Αυγητίδης, *Τα ελληνικά εκπαιδευτικά ιδρύματα της Οδησσού (1816-1936)*, Αθήνα-Γιάννινα, Δωδώνη, 2000. Παρ' όλο που οι εκδόσεις αυτές καλύπτουν την περίοδο της οποίας η ιστοριογραφία εξετάζεται στην παρούσα ανακοίνωση, θεματικά εντάσσονται στην ενότητα περί εκπαίδευσης κατά την Τουρκοκρατία, και γι' αυτό δεν αποτελούν εδώ αντικείμενο εκτεταμένης διαπραγμάτευσης παρά μόνο ως ιδιαίτερη τάση που εμφανίζεται στη δεκαετία του 1990.

47. Βλ. ενδεικτικά *Ο Ελληνισμός της Διασποράς και η Ελληνική Παιδεία του. ΣΤ'*

Εκτός από το ενδιαφέρον για τη μελέτη των εθνικών ταυτοτήτων, αναπτύσσεται την ίδια περίπου εποχή το ενδιαφέρον για τις έμφυλες ταυτότητες και για την ιστορία των γυναικών. Χρησιμοποιείται και εδώ, όπως στην περίπτωση των εθνικών ταυτοτήτων, η έννοια της κατασκευής. Οι γυναίκες προσεγγίζονται ως ιστορικά υποκείμενα και το φύλο ως ιστορική, κοινωνική και πολιτισμική κατασκευή. Στο χώρο της ιστορίας της εκπαίδευσης αυτό μεταφράζεται σε ερευνητικό ενδιαφέρον για τη γυναικεία εκπαίδευση, έτσι ώστε ο σχολικός θεσμός να μελετάται τόσο ως μέσο αναπαραγωγής των έμφυλων κοινωνικών ρόλων όσο και ως αγωγός γυναικείας χειραφέτησης – μέσα από τη σύνδεση της εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας αλλά και με το γυναικείο κίνημα⁴⁸.

ΕΡΕΥΝΕΣ ΚΑΙ ΘΕΣΜΟΙ

Η επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας ιδιαίτερα την τελευταία δεκαετία δείχνει ότι έχουν δημιουργηθεί διάφοροι συρμοί όπως εκφράστηκαν μέσα από τα άρθρα των παιδαγωγικών περιοδικών, τα ερευνητικά προ-

---

Διεθνές Παιδαγωγικό Συνέδριο [...] Φλώρινα 29-31 Οκτωβρίου 1993, Παιδαγωγική Εταιρεία Ελλάδος, επιμ. Κων. Π. Χάρης – Ν. Β. Πετρούλακης, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1995.

48. Αρκετές μελέτες έχουν δημοσιευτεί με αντικείμενο την ιστορία της γυναικείας εκπαίδευσης, με πρώτο το έργο της Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1933)*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1986. Βλ. επίσης Ελ. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και Αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί Προβληματισμοί (1830-1910)*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1987· Αλ. Μπακαλάκη – Ελ. Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1987· Β. Δεληγιάννη – Σ. Ζιώγου (επιμ.), *Εκπαίδευση και φύλο. Ιστορική Διάσταση και Σύγχρονος Προβληματισμός*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1993. Μελέτες που αφορούν σε παρθεναγωγεία, ωστόσο, όπως: Κατερίνα Ι. Δαλακούρα, *Το Κεντρικό Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης (1854-1914). Μια πρώτη προσέγγιση της εκπαίδευσης των θηλέων στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη, 2000 και Αν. Κ. Ιορδάνογλου, *Το Εθνικό Ιωακείμειον Παρθεναγωγείον Κωνσταντινουπόλεως 1882-1988*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1989, δεν ανήκουν σ' αυτή την ενότητα αλλά στην κατηγορία των έργων που ασχολούνται με την εκτός κράτους εκπαίδευση. Βλ. υποσ. 46. Το ίδιο εξάλλου ισχύει και για την πρώιμη μελέτη της Κούλας Σηραδάκη: *Από τα Αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Παρθεναγωγεία και δασκάλες του υποδούλου Ελληνισμού*, τ. Α' - Β', Αθήνα 1972-1973. Αντίθετα, μάλλον στην ιστορία του εκπαιδευτικού δημοτικισμού θα πρέπει να εντάξουμε το βιβλίο του Χ. Χαρίτου, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, τ. Α' - Β', Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1989.

γράμματα, τις διδακτορικές διατριβές, τα σεμινάρια των παιδαγωγικών τμημάτων. Φαίνεται πράγματι πως η σύγχρονη ιστορία της εκπαίδευσης διαμορφώνεται μέσα από τρεις μεγάλους χώρους, οι οποίοι επικοινωνούν μεταξύ τους: α' τον εκδοτικό χώρο και την ελεύθερη αγορά του βιβλίου, β' τους ερευνητικούς θεσμούς με δημόσια ή ιδιωτική χρηματοδότηση και γ' τα πανεπιστήμια. Ο ρόλος των πανεπιστημίων –ιδιαίτερα των παιδαγωγικών τμημάτων– στην ενίσχυση της βιβλιογραφικής παραγωγής στο χώρο της ιστορίας της εκπαίδευσης υπήρξε καθοριστικός. Σειρές εκδοτικών οίκων στηρίζονται σχεδόν αποκλειστικά σε πανεπιστημιακά εγχειρίδια ενώ οι τίτλοι πολλών βιβλίων υπαγορεύονται από διδακτικές ανάγκες⁴⁹. Η λειτουργία των παιδαγωγικών τμημάτων προσανατόλισε λοιπόν σε σημαντικό βαθμό και τις θεματικές επιλογές των ιστορικών της εκπαίδευσης. Αυτό είναι εμφανές στον πολλαπλασιασμό των μελετών σχετικά με την ιστορία της εκπαίδευσης δασκάλων και νηπιαγωγών⁵⁰.

Ειδικά για την ιστορία της εκπαίδευσης, αξίζει να σταθούμε σε κάποιες ερευνητικές προσπάθειες οι οποίες πήραν θεσμική μορφή και διαμόρφωσαν σύγχρονες τάσεις. Ταυτόχρονα είναι το μέτρο για τις διαθέσιμότητες, για τα

49. Οι διδακτικοί στόχοι διατυπώνονται συχνά από τον πρόλογο. Βλ. Π. Παπακωνσταντίνου – Α. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία και η ανάπτυξη της παιδαγωγικής σκέψης 1875-1914*, Αθήνα, Οδυσσεύς, 1992, σ. 7.

50. Π. Παπακωνσταντίνου – Α. Ανδρέου, ό.π.· Χ. Χαρίτος, *Το Ελληνικό Νηπιαγωγείο και οι ρίζες του. Συμβολή στην ιστορία της προσχολικής αγωγής*, Αθήνα, Gutenberg, 1996· Σ. Μπουζάκης – Χρ. Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκάλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, τ. Α' *Η περίοδος των Διδασκαλείων 1834-1933*, Αθήνα, Gutenberg, 1996· Σ. Μπουζάκης – Χρ. Τζήκας – Κ. Ανθόπουλος, *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκάλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, τ. Β' *Η περίοδος των παιδαγωγικών ακαδημιών και των σχολών νηπιαγωγών 1933-1987*, Αθήνα, Gutenberg, 1998· Σπ. Ευαγγελόπουλος, *Οι Παιδαγωγικές Ακαδημίες*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998 (που καλύπτει την περίοδο από το 1824 ως το 1991)· Χρ. Ηρ. Αντωνίου, *Η εκπαίδευση των Ελλήνων Δασκάλων (1828-2000). Διδασκαλεία-Παιδαγωγικές Ακαδημίες-Παιδαγωγικά Τμήματα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2002, το οποίο βασίζεται στην αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή του συγγραφέα, *Η εκπαίδευση των δασκάλων στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες, 1834-1986*, Θεσσαλονίκη 1994· Α. Χουρδάκης, Ν. Παπαδογιαννάκης, Ν. Ανδρεαδάκης, Α. Πεδιαδίτης (επιμ.), *100 χρόνια από την ίδρυση Διδασκαλείου στην Κρήτη. Από τα Διδασκαλεία εκπαίδευσης εκπαιδευτικών στα Διδασκαλεία μετεκπαίδευσης. Προβληματισμοί για το παρόν και το μέλλον ενός θεσμού. Πρακτικά ημερίδας, Ρέθυμνο 2002*· Χ. Χαρίτος – Ιουλία Κανδήλα – Γ. Κοντομήτρος, *Τα Διδασκαλεία Λαμίας και Καρπενησίου. Συμβολή στην Τοπική Εκπαιδευτική Ιστορία*, Αθήνα, Gutenberg, 2002.

ενδιαφέροντα και για τις κατευθύνσεις που επιλέγονται. Πρόκειται για το ΚΕΝΕΚ (Κέντρο Ερευνών για τη Νεοελληνική Εκπαίδευση) της Εταιρείας Σπουδών της Σχολής Μωραΐτη, το ΙΑΕΝ (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας) της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς και το Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί του Σπ. Δοξιάδη – το οποίο ήταν και το πιο βραχύβιο. Χάρη στη λειτουργία αυτών των θεσμών η δεκαετία του 1980 γνώρισε μια ερευνητική «ευφορία» στον τομέα της ιστορίας των παιδιών και των νέων.

Το ΙΑΕΝ έχει αναμφίβολα να επιδείξει την πιο συστηματική και ογκώδη παραγωγή, όπως δείχνουν τα στατιστικά στοιχεία, παρά τις ασυνέχειες στη λειτουργία του. Για να μείνω μόνο στις εκδόσεις, από τις 36 εκδόσεις, οι 11 αναφέρονται στην ιστορία της εκπαίδευσης, στοιχείο που δείχνει το ειδικό βάρος της εκπαίδευσης σε μια σειρά που αναφέρεται στην παιδική ηλικία και τη νεότητα. Εξάλλου, οι 15 από τις 36 εκδόσεις αναφέρονται στην περίοδο του πρώτου αιώνα μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους (1830-1922), επιβεβαιώνοντας έτσι τη γενικότερη τάση της νεοελληνικής ιστοριογραφίας, ενώ έμφαση έχει δοθεί και στην τεκμηρίωση (ανθολόγια, καταγραφές, ευρετηριάσεις): 11 στις 36. Το έργο της τεκμηρίωσης που έγινε στο πλαίσιο του ΙΑΕΝ – αν λάβουμε υπόψη μας και την κατάσταση των αρχείων και των βιβλιοθηκών στη χώρα μας – πρόσφερε την απαραίτητη υποδομή για μια πολύ πιο στέρεη έρευνα στον τομέα της ιστορίας της εκπαίδευσης (και όχι μόνο). Από τις 11 εκδόσεις που ταξινομούμε στην ιστορία της εκπαίδευσης, οι 4 αναφέρονται στη γυναικεία εκπαίδευση συναντώντας το ενδιαφέρον για την ιστορία των φύλων που –όπως επιστημονικά– επίσης εμφανίζεται στην ελληνική ιστοριογραφία την ίδια εποχή.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Τα τελευταία 35 χρόνια, η ιστορία της εκπαίδευσης γνώρισε θεματική διεύρυνση, μεθοδολογική ανανέωση και πολλαπλασιασμό των σχετικών εκδόσεων. Η τομή πραγματοποιήθηκε στη δεκαετία του 1970 με το έργο κοινωνικών επιστημόνων που εμβολίασαν με νέα εννοιολογικά εργαλεία την έρευνα και πρότειναν καινοτόμες αναγνώσεις της εκπαιδευτικής ιστορίας. Οι εργασίες που παρήχθησαν τότε είχαν και μια εκπεφρασμένη ή υπόρρητη πολιτική λειτουργία, στοχεύοντας στην κριτική του ελληνικού σχολείου και στην «αλλαγή», στη «μεταρρύθμιση» της εκπαιδευτικής πραγματικότητας. Δημιουργήθηκε τότε μια ερευνητική προτίμηση για το κίνημα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, τους πρωταγωνιστές του, τις στάσεις συλλογικών φορέων που συνδέθηκαν άμεσα ή έμμεσα μαζί του καθώς και, γενικό-

τερα, για τις φιλελεύθερες ή τις αριστερές προτάσεις για την εκπαίδευση και τις αντιδράσεις που προκάλεσαν.

Η γενικότερη άθηση της νεοελληνικής ιστοριογραφίας μετά τη Μεταπολίτευση αναπροσανάτoliσε και την ιστορία της εκπαίδευσης προς νέες πηγές και νέα θέματα, όπως η γυναικεία εκπαίδευση, τα σχολικά εγχειρίδια, τα σχολικά κτίρια, τους φοιτητές κ.λπ. Οι μελέτες αυτές, γραμμένες κυρίως από ιστορικούς, είχαν αφομοιώσει τα νοητικά εργαλεία των γειτονικών επιστημών και προχωρούσαν σε νέες συνθέσεις που βασίζονταν πλέον και στη στέρεη τεκμηρίωση. Και η ιστορία της εκπαίδευσης λοιπόν ωφελήθηκε από τον διεπιστημονικό διάλογο που αναπτύχθηκε κυρίως μέσα στη δεκαετία του 1980. Μέσα στη δεκαετία του 1990, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται στη μελέτη των ταυτοτήτων και στο ρόλο του σχολικού μηχανισμού στη διαμόρφωση και μετάδοση μιας εθνικής ταυτότητας. Εκτός από τα νέα πεδία που ανοίγονται, και οι περισσότεροι παραδοσιακές προσεγγίσεις που μελετούσαν το θεσμικό πλαίσιο της εκπαίδευσης, τους δασκάλους και τους μαθητές, ξεπερνούν –όχι όλες βεβαίως– την περιγραφική καταγραφή για να διευσδύσουν στα τοπικά δίκτυα και τις σχέσεις με την κεντρική εξουσία, στην κοινωνική σύνθεση των μαθητών και των δασκάλων, στους παράγοντες που διαμορφώνουν την εκπαιδευτική πολιτική⁵¹. Παράλληλα, η παραδοσιακή ιστορία της δημοσίευσης ασχολίαστων εγγράφων ή της ανιστορικής παρουσίασης ιδεολογικών συγκρούσεων στο χώρο της εκπαίδευσης ακολουθεί το δικό της δρόμο μέσα και έξω από το πανεπιστήμιο και τα ερευνητικά κέντρα.

---

51. Χ. Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή Περίοδο. Διοικητική οργάνωση και εκπαιδευτική λειτουργία*, Αθήνα 1999· Ι. Αγγ. Κάππος, *Η λειτουργία των θεσμών της Εκκλησίας, της Εκπαίδευσης και της Κοινοτικής Αυτοδιοίκησης στην επαρχία Γορτυνίας στα χρόνια της βασιλείας του Όθωνα (1833-1862)*, Τρίπολη, Φύλλα, 2001· Πέπη Γ. Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση (Λακωνία, τέλη 19ου-αρχές 20ού αι.)*, Αθήνα 2002.

Christina Koulouri

THE HISTORIOGRAPHY OF MODERN GREEK EDUCATION:
CONTINUITY AND CHANGE (1967-2002)

(SUMMARY)

During the last thirty five years new subjects and new methods have emerged in the field of history of education, while the number of relevant studies has considerably increased. The turning point occurred in the 1970s when social scientists suggested innovative interpretations of the history of education, using new analytical tools. The studies produced at that time embodied hidden or pronounced political purposes, aiming at criticizing the Greek educational system and at implementing educational “reform” and “change”. Moreover, educational changes were meant to lead to social changes. The political environment after the fall of the colonels’ dictatorship (1974) and the rise of Greek Socialist Party-PASOK (1981) favoured research in subjects such as the demoticist educational movement (defense of the spoken language – “demotiki”) and its protagonists, and in general the liberal and leftist educational initiatives in parallel with the reactions they had provoked.

In the 1980s, the new historiographical trends and the interdisciplinary dialogue led the history of education towards new sources and new themes such as women’s education, textbooks, students, school buildings etc. In the 1990s research was oriented to national and gender identities and to the role played by schools in the process of building and transmitting a national identity. Traditional historiography survived these changes and has been present during all these years in publications combining positivism with ethnocentrism (local histories, histories of education “since antiquity”, “institutional” histories of education, editions of documents etc.).

The history of education has been recognized as a distinct field since the 19th century but has been particularly favoured by the establishment of university departments of pre-school and elementary education in 1982. A considerable number of publications in this field are meant to be used as university textbooks while another part are dissertations or the product of research projects at universities. Academic and market realities have thus shaped a new discipline – the history of modern Greek education.

Πολιτισμική ιστορία – Ιστορία της παιδείας
Ιστορία των θετικών επιστημών

Η ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΜΕ ΤΗΝ ΒΙΟΛΟΓΙΑ

Ιστορία και βιολογία: εκ πρώτης όψευς μια ασύμβατη σύνδεση, θα έλεγα και επικίνδυνη, δεδομένης της σημαντικής και έντονης αντιπαράθεσης που ξέσπασε τα τελευταία χρόνια με την κοινωνιοβιολογία, την νέα προσπάθεια της ένταξης, και πάλιν, των κοινωνικών επιστημών σε μια βιολογικής βάσεως δόμηση. Όμως από την άλλη μεριά είμεθα μάρτυρες μιας ολονέν μεγαλύτερης και δυνατότερης σχέσεως μεταξύ των παραδοσιακά ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών με την εξελικτική βιολογία. Έτσι στις αγγλόφωνες χώρες είδε το φως μια επιστημονική εταιρεία για την εξελικτική οικονομία, της οποίας το διεθνές Συνέδριο έγινε στο Πάντειο Πανεπιστήμιο τον Νοέμβριο του 1997. Μια ιστορική σχολή, του εξελικτικού υλισμού, αποκτά διαρκώς στις αγγλόφωνες επίσης χώρες πολλούς οπαδούς, αλλά φαίνεται μέχρι τώρα να μην έχει εισχωρήσει στην ελληνική πνευματική κίνηση. Τούτο δεν πρέπει να μας εκπλήσσει. Στον τόπο μας, όπως έχω ήδη παρατηρήσει, δεν υπάρχει ενεργός σύμμιξις των διαφορετικών, εκ της χώρας προελεύσεώς των, σχολών ή τάσεων. Οι ανήκοντες σε ορισμένο κύκλο, λόγω σπουδών, περιορίζονται σε ανταλλαγές και κοινοποιήσεις απόψεων μεταξύ μελών του ίδιου κύκλου σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα. Μου έκανε εντύπωση η σύνθεση του ακροατηρίου στο επιστημονικό μνημόσυνο του John Petropoulos στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ενώ οι ακροατές ανήκαν σε διάφορα τμήματα του πολιτικού φάσματος, όλοι ανεξαιρέτως είχαν κάποια αγγλοσαξονική πνευματική προέλευση ή σύνδεση, κανείς, μα ούτε ένας δεν παρευρίσκετο από την ηγεμονική, μέχρι σήμερα, γαλλική Σχολή των *Annales* ή εν πάση περιπτώσει συνδεδεμένος με αυτή.

Είναι λοιπόν φυσικό να μην διαπερνά τον κύκλο των ιστορικών γαλλικής επιδράσεως ο εξελικτικός υλισμός, είναι φυσικό να αγνοείται παντελώς. Όμως και τον αγγλόφωνο κύκλο δεν διαπερνά για διαφορετικό κατά την γνώμη μου λόγο. Πρώτα λόγω της πολύ ατυχούς σχέσεως που είχε ο Arnold Toynbee, ο νεότερος, με τους Έλληνες της εποχής του (και παρά την πρόσκληση του Κωνσταντίνου Δοξιάδη να παρευρεθεί στα Συμπόσια της Δήλου). Ακολούθως διότι από την κατάρτισή τους οι Έλληνες ιστορικοί έχουν μια φιλολογική και

ανθρωπιστική παιδεία και είναι αδιάβροχοι προς τις θετικές επιστήμες (αρκεί να δει κανείς με ποιο τρόπο γίνεται εκάστοτε χρήση, όταν αυτή γίνεται, μεθόδων φυσικών επιστημών για χρονολογήσεις ή για την παροχή πληροφοριών: η χρήση είναι καθαρά δανειστικής φύσεως, ως μιας συνταγής, την οποία με πολλές επιφυλάξεις, περισκεψίσι και αιδώ, αναγκάζονται εκ των πραγμάτων να χρησιμοποιήσουν). Και οι ελάχιστες συνεισφορές στην ιστορία της βιολογίας από Έλληνες έχουν γραφεί από βιολόγους παρά από ιστορικούς (στη Θεσσαλονίκη από τους οικολόγους Γεώργιο Στάμο και Κώστα Κορφιάτη, στην Αθήνα από τον υποφαινόμενο). Τέλος το περιεχόμενο της διαμάχης μεταξύ των χονδροειδών κοινωνιοβιολόγων και των εξίσου χονδροειδών αντιπάλων τους έχει και πολιτικά επηρεάσει τον τομέα αυτό γενικότερα.

Οι φυσιοκρατικές επιδράσεις στην ανθρώπινη ιστορία συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με τον δαρβινισμό. Οι παλαιότερες, ολιγότερον εμφανείς και έκτυπες, πρέπει να αναζητηθούν στο έργο του Arnold Toynbee (1889-1975). Ο Toynbee δεν φαίνεται να έχει άμεσα επηρεασθεί από τον Darwin, ούτε και τον μνημονεύει στα αρχικά του κείμενα, και όταν το κάνει αργότερα, τούτο γίνεται περιστασιακά, χωρίς να συνδέεται οργανικά με τα φυσιοκρατικά στοιχεία που περιλαμβάνει το σχήμα του. Οι ιδέες του έχουν προφανώς να ανεξάρτητη προέλευση, αποτελούν επινόηση που έχει τις ρίζες της στην περιρρέουσα πνευματική ατμόσφαιρα στην Αγγλία κατά τον Μεσοπόλεμο.

Θυμίζω πως οι Έλληνες είχαν κατά καιρούς διάφορα αλληλοσυγκρουόμενα αισθήματα για τον Toynbee. Πρώτος καθηγητής της έδρας Κοραή στο King's College του Λονδίνου, αναγκάζεται μετά από λίγα χρόνια να παραιτηθεί όταν η ελληνική κοινότης τον κατηγορεί ότι παραμελεί να ασχοληθεί με το κύριο αντικείμενο της έδρας, δηλαδή την εξέταση του νεοελληνικού πολιτισμού και ιστορίας διδάσκοντας μαθήματα μακριά μάλλον από το αντικείμενο αυτό, λ.χ. για τον οθωμανικό πολιτισμό. Η αλήθεια είναι ότι η ελληνομάθεια του Toynbee και η αγάπη του για την Ελλάδα υπέστησαν πλήγμα όταν κατέστη μάρτυρας βιαιοτήτων τις οποίες διέπραξαν Κρήτες στρατιώτες σε τουρκικά χωριά στα ανατολικά της θάλασσας του Μαρμαρά, κοντά στην πόλη της Γιάλοβας, κατά τον Μικρασιατικό Πόλεμο. Τις βιαιότητες αυτές κατήγγειλε με άρθρα του σε εφημερίδα του Λονδίνου της οποίας ήταν ανταποκριτής. Πολύ αργότερα αποκατέστησε τις σχέσεις του με την νεότερη Ελλάδα χάρις στον Κωνσταντίνο Δοξιάδη. Συμμετέσχε σε ένα φιλόδοξο πρόγραμμα του Ιδρύματος Δοξιάδη για τις αρχαίες ελληνικές πόλεις, συνέγραψε το πρώτο τεύχος της σειράς αυτής εκδόσεων του Ιδρύματος και επισκέφθη επανειλημμένα την Ελλάδα συμμετέχοντας στα Συμπόσια της Δήλου που οργάνωνε ο Δοξιάδης σε κρουαζιερόπλοιο. Ο Toynbee στα ύστερα χρόνια του

συνέγραψε και το βιβλίο «Οι Έλληνες και οι Κληρονομίες τους» (στο οποίο με διεισδυτικό τρόπο περιγράφει την ιστορική διαδρομή των Ελλήνων και τα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά τους, *The Greeks and their Heritages*, 1981).

Στο βασικό του έργο *A Study of History*¹, στις συνόψεις του², επίσης στην ενός τόμου περίληψη το 1972 (σε συνεργασία με την Jane Caplan), καθώς και στο οψίτυπο (1976) *Mankind and Mother Earth. A narrative history of the world*³, στο οποίο επιχειρεί μια συνοπτική παγκόσμια ιστορία, διατυπώνει ένα γενικό σχήμα, περιγραφικό και εξηγητικό της ιστορικής διαδρομής. Σε τελική ανάλυση το σχήμα προσδίδει βαρύνουσα σημασία στις πνευματικές επιδράσεις, είναι όμως από ορισμένες πλευρές σε σημαντικό βαθμό φυσιοκρατικό. Ο Toynbee ασχολείται με φαινόμενα μεγάλης κλίμακας και τον μηχανισμό που προτείνει τον εικονογραφεί με πλήθος παραδειγμάτων ιστορικών συμβάντων της μεσοκλίμακας. Είναι άξιο παρατηρήσεως ότι οι φυσιοκρατικές επιδράσεις παρουσιάζονται (όχι μόνο στον Toynbee) κατά την πραγμάτωση συμβαινόντων στη μεγάλη κλίμακα.

Ορίζει την κοινωνία ως το σύνολο των σχέσεων μεταξύ ατόμων, όχι ως το σύνολο των ατόμων της. Τα άτομα κατέχουν τα σημεία-κόμβους στο πολυπλοκο πλέγμα (δίκτυο) που αναπαριστά το σύνολο των σχέσεων αυτών. Ο Toynbee θεωρεί ότι το αντικείμενο της ιστορικής μελέτης δεν μπορεί να είναι το κράτος, όπως συνηθιζόταν την εποχή του. Τα κράτη αλληλοεπηρεάζονται, δεν καθίσταται δυνατή η κατανόηση της ιστορικής διαδρομής, ο καθορισμός της πορείας της αν εξετάζεται κάθε φορά ένα κράτος χωριστά. Πρόκειται για αποσπασματική μελέτη. Η μονάδα μελέτης είναι ο πολιτισμός (culture). Ο πολιτισμός ορίζεται ως το σύνολον επαναλαμβανόμενων τύπων συμπεριφοράς των μελών μιας κοινωνίας, εξαιρώντας αυτές που προσδιορίζονται από την βιολογική κληρονομικότητα. Εξετάζοντας τους πολιτισμούς στο σύνολο της ιστορικής διαδρομής του ανθρώπου ξεχωρίζει τριάντα επτά διάφορους πολιτισμούς, εκ των οποίων έξι δεν μπόρεσαν να αναπτυχθούν πλήρως (abortive civilizations, όπως λ.χ. των Νεστοριανών χριστιανών), δεκαεπτά άλλοι αποτελούν δορυφορικούς πολιτισμούς (λ.χ. ο ρωσικός του ορθόδοξου χριστιανικού) και δεκατέσσερις άλλοι είναι αυτόνομοι (δύο μη συγγε-

1. Arnold Toynbee, *A Study of History*, τ. I-III, 1934, τ. IV-VI, 1939, τ. VIII-X, 1954, τ. XI, 1959, τ. XII, 1961, Οξφόρδη, Oxford University Press.

2. *A Study of History. Abridgement of volumes I-VI* by D. C. Somerwell· *Abridgement of volumes VII-X* by D. C. Somerwell.

3. Arnold Toynbee (και Jane Caplan), *A Study of History*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 1972· Ο ίδιος, *Mankind and Mother Earth. A narrative history of the world*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 1976.

νείς άλλων, πέντε μη συνδεδεμένοι ή προερχόμενοι από άλλους, και επτά προερχόμενοι από άλλους ή συνδεδεμένοι με άλλους). Ο Toynbee επιχειρεί την περιγραφή των κυρίων χαρακτηριστικών της ιστορικής διαδρομής των πολιτισμών. Δεν πρόκειται όμως για μια απόπειρα γενικευμένης βιογραφίας των πολιτισμών διότι παραδέχεται ότι δεν υπάρχει αδήριτος ανάγκη θανάτου τους, ότι όλοι οι πολιτισμοί δεν «πεθαίνουν» κατ' ανάγκην.

Η ανάδυση, η γένεση ενός πολιτισμού μπορεί να οφείλεται σε μια αυθόρμητη μεταλλαγή μιας προπολιτισμικής κοινωνίας στην περίπτωση ανεξάρτητων πολιτισμών ή στην περίπτωση των δορυφορικών πολιτισμών στην επίδραση που ασκεί σε μια προπολιτισμική κοινωνία ένας ήδη υπάρχων πολιτισμός. Ένας πολιτισμός μπορεί να προέλθει από την αποδιοργάνωση ενός ή περισσοτέρων πολιτισμών και την μεταμόρφωσή τους σε μια νέα διάταξη.

Αυτή η μεταλλαγή οδηγεί μια προηγθείσα στατική κατάσταση σε μια δυναμική. Η ανάπτυξη του πολιτισμού οφείλεται στην δημιουργική ικανότητα των κοινωνικών ομάδων που αποτελούν την κυρίαρχη μειοψηφία. Το σχήμα που προτείνει ο Toynbee είναι εκείνο της πρόκλησης-απάντησης (challenge and response). Μια κοινωνία που δεν αντιμετωπίζει πρόκληση παραμένει στατική, οι ανάγκες της ικανοποιούνται και δεν υπάρχει ανάγκη μεταμόρφωσής της. Η παχεία και εύφορος γη της Βοιωτίας κράτησε τον βοιωτικό πληθυσμό στατικό. Αντίθετα αι Αθήναι και η Χαλκίς έλυσαν τα προβλήματα που έθεταν εμπόδια στην επιβίωσή τους. Η αττική γη έχει περιορισμένη έκταση και ορώμενη από ψηλά δίνει την εντύπωση αποσκιστεωμένου τοπίου (όπως όταν βλέπομε από αεροπλάνο το Σούνιο). Η αδυναμία διατροφής του διαρκώς αυξανόμενου πληθυσμού ώθησαν την Αθήνα σε άλλες επιλογές: εκμετάλλευση των κοιτασμάτων του Λαυρίου (απαραίτητων σε μια εκχρηματισμένη οικονομία), παραγωγή πολυτελών προϊόντων, λαδιού, κρασιού και κεραμικών, εμπορία τους για την κάλυψη αναγκών σε δημητριακά, άρα ανάπτυξη στόλου. Η Χαλκίς, με την στενή και ανεπαρκή παραθαλάσσια πεδιάδα της, στράφηκε προς άλλη κατεύθυνση, προς τον αποικισμό. Υπήρξε μια από τις πιο σημαντικές μητροπόλεις αποικιών.

Μια δυσκολία, μια συνθήκη ζωής που φαίνεται οριακή, σηματοδοτεί ενδεχομένως μιαν ανοδική πορεία όταν επιλύεται ή απαντάται η πρόκληση που εμφανίζεται. Μια υπερβολική δυσκολία, μια πρόκληση υπερβολικού μεγέθους μπορεί να επιφέρει το αντίθετο αποτέλεσμα, να γίνει δηλαδή ανασταλτικός παράγοντας, να μην επιτρέψει την περαιτέρω πολιτισμική πορεία. Για την συνέχιση της πορείας χρειάζονται λοιπόν προκλήσεις «μεσαίας» εντάσεως, προκλήσεις δυνάμενες να απαντηθούν. Με την απάντηση στην πρόκληση ο πολιτισμός περνά σε ένα διαφορετικό στάδιο. Αν η απάντηση στην πρόκληση επαρκέσει ο πολιτισμός θα παραμείνει στατικός και στο μέλλον θα αποδιοργα-

νοθεί. Εάν αντιθέτως η δοθείσα απάντηση είναι τέτοιας μορφής ώστε να προκαλεί μιαν άλλη, μια περαιτέρω πρόκληση, τότε η νέα απάντηση επιτρέπει την συνέχιση της δυναμικής πορείας του πολιτισμού προς την ακμή. Μια απάντηση στην πρόκληση δημιουργεί νέα πρόκληση, μια τέτοια ανατροφοδότηση αποτελεί τον θεμελιώδη μηχανισμό της πορείας προς την ακμή. Είναι προφανές ότι το υπόδειγμα αυτό έχει άμεση σχέση με όσα, πολύ αργότερα, διατυπώθηκαν από εξελικτικούς βιολόγους και οικολόγους.

Πριν σχολιάσουμε αυτό το σημείο ας ολοκληρώσουμε συνοπτικά το υπόδειγμα του Toynbee. Η στάση του πολιτισμού, δηλαδή το σταμάτημα της δυναμικής του πορείας, οδηγεί στην αποδιάρθρωσή του. Η κυρίαρχη μειοψηφία αποξενώνεται από το εσωτερικό προλεταριάτο και το εξωτερικό, το οποίο αποτελείται από τους εκτός συνόρων βαρβάρους. Σε καιρούς αστάθειας και ταραχών η λύση που συνήθως παρουσιάζεται είναι η δημιουργία ενός «παγκόσμιου» κράτους (universal state), το οποίο δεν είναι βέβαια παγκόσμιο, αλλά περιλαμβάνει όλες τις κοινωνίες και κράτη που απαρτίζουν τον πολιτισμό αυτόν. Στα παγκόσμια κράτη αναπτύσσονται και οι παγκόσμιες θρησκείες. Ο Toynbee αναγνωρίζει έξι ανώτερες θρησκείες, την ινδουιστική, την ζωροαστρική, την βουδιστική, την ιουδαϊκή, την χριστιανική και την ισλαμική. Η θρησκεία, που αναπτύσσεται από το εσωτερικό προλεταριάτο, αποτελεί το καρκίνωμα στον κορμό του παγκοσμίου κράτους αλλά και την χρυσαλλίδα, διά της οποίας οι αξίες και οι γνώσεις του προηγούμενου πολιτισμού μεταβιβάζονται, διά των εκκλησιών, στον επόμενο. Η αποκοπή των βαρβάρων, ομάδων που δεν ανήκουν αλλά υφίστανται την επίδραση του πολιτισμού, η θέση τους εκτός, διά της δημιουργίας συνόρων, καθώς και το σύγχρονο σταμάτημα της πολιτισμικής αποδοχής από τους βαρβάρους, σηματοδοτούν την αποδιάρθρωση και τελική διάλυση του πολιτισμού.

Οι όροι πρόκληση-απάντηση μοιάζουν υπερβολικά όμοιοι με μιαν αντίστοιχη έκφραση που χρησιμοποίησαν οι εξελικτικοί στις δεκαετίες του 1970 και 1980, δηλαδή το πρόβλημα και η επίλυσή του. Το περιβάλλον, η φύση, θέτει προβλήματα τα οποία καλείται να επιλύσει ο οργανισμός. Πρόκειται για μια προσωποποίηση του περιβάλλοντος αφ' ενός, και του οργανισμού αφ' ετέρου (πληθυσμού ή είδους), ανθρωποποίηση η οποία εκ πρώτης όψεως αντίκειται στην «αντικειμενική» περιγραφή της φύσεως, ανθρωποποίηση που απεδείχθη γόνιμος γιατί επέτρεψε περαιτέρω μεταφορές από την θεωρία των παιγνίων, όπως των όρων «στρατηγική» την οποία αν επιλέξει ο οργανισμός για να επιτύχει την άριστη λύση (ή για να αντιμετωπίσει τις μικρότερες απώλειες, minimax, ή τα μεγαλύτερα κέρδη, maximin, κ.ο.κ.). Σε μια τέτοια προοπτική οι προσαρμογές του οργανισμού αποτελούν λύσεις σε

προβλήματα που του ετέθησαν από το περιβάλλον, απαντήσεις δηλαδή που κατεσκεύασε η φυσική επιλογή σε περιβαλλοντικές προκλήσεις.

Η αναλογία δεν εξαντλείται εδώ. Οι οικολόγοι ανεγνώρισαν την διαρκή κατάσταση αλλαγής του οργανισμού, εάν θέλει να επιβιώσει των περιβαλλοντικών προκλήσεων-προβλημάτων. Όντως μια αλλαγή στο έμβιο περιβάλλον, στους διώκτες του οργανισμού, αποτελεί πρόβλημα που ο οργανισμός καλείται να αντιμετωπίσει. Ταχύτερα σαρκοφάγα αντιμετωπίζονται από ταχύτερα φυτοφάγα για να μπορέσουν αυτά τα τελευταία να τα αποφύγουν. Το υπόδειγμα της Ερυθράς Βασίλισσας του L. Van Valen, κατά το οποίο οι οργανισμοί πρέπει να τρέχουν διαρκώς για να παραμένουν στην ίδια θέση, ως εάν ευρίσκοντο επί κυλιόμενου τάπητος προς την αντίθετον κατεύθυνσιν κινουμένου, υπόδειγμα εμπνευσμένο από το βιβλίο του Lewis Carroll, *Through the Looking Glass*, φαίνεται να εικονογραφεί την διαρκή διαδικασία λύσης προβλημάτων-προκλήσεων. Η αναλογία βέβαια σταματά εδώ, διότι η ίδια η λύση-απάντηση πρέπει να σηματοδοτεί την γένεση της νέας πρόκλησης-προβλήματος. Τραβώντας λίγο πιο πολύ την αναλογία θα λέγαμε ότι η αύξηση της ταχύτητας και η καλύτερη δυνατότητα αποφυγής του διώκτη θέτει εκ των πραγμάτων ένα πρόβλημα στον ίδιο τον διώκτη, ο οποίος με την σειρά του πρέπει να μεταβληθεί, να λύσει το πρόβλημα που του παρουσιάζεται, της σύλληψης του θηράματος. Η λύση συνίσταται στην περαιτέρω αύξηση της δικής του ταχύτητας. Πρόκειται για είδος κλιμάκωσης, όπως η κλιμάκωση των εξοπλισμών (arm escalation) μεταξύ αντιπάλων, παρομοίωση που χρησιμοποιήθηκε από τους εξελικτικούς. Όποιος «παίκτης» παύει να απαντά θετικά στις προκλήσεις τίθεται εκτός παιγνίου. Εδώ συναντούμε την άλλη παρομοίωση του L. Slobodkin για το υπαρξιακό πόκερ. Σε αυτό το παίγνι οι παίκτες (τα διάφορα είδη) όταν κερδίζουν απλώς παραμένουν στο τραπέζι συνεχίζοντας να παίζουν, αυτή η παραμονή συνιστά το κέρδος τους, ενώ όσοι χάνουν πεθαίνουν, εξαφανίζονται.

Ο Toynbee επανειλημμένα ασχολήθηκε και με την νεότερη Ελλάδα, την νεοελληνική γλώσσα και τον νεοελληνικό Διαφωτισμό. Παρατηρεί για την γλώσσα ότι οι Έλληνες είχαν το αντίθετο πρόβλημα από τους Νορβηγούς και άλλους λαούς που θέλησαν μια λαϊκή γλώσσα να την καταστήσουν γλώσσα της διοικήσεως και της ανώτερης παιδείας. Χρειάζονταν νέες λέξεις για να αποτυπώσουν νέες εφευρέσεις και αφηρημένες έννοιες και εκεί έγκειτο η μεγάλη δυσκολία, από ποια πηγή να τις αντλήσουν. Η φτώχεια των πηγών σημάδεψε πολλές από αυτές τις γλώσσες, όπως την νορβηγική. Αντίθετα στην περίπτωση της ελληνικής ο πλούτος των πηγών δημιουργούσε άλλες δυσκολίες. Σε αυτόν τον πλούτο μερικά απέδωσε ο Toynbee τις δυσκολίες της διγλωσσίας. Ένα άλλο θέμα επίσης ενδιαφέρον είναι πώς αντιμετώ-

πισε τον ελληνικό Διαφωτισμό. Η συνάντηση μιας κουλτούρας με μιαν άλλη ηγεμονική, προσερχόμενη από πολιτισμό με ισχύ τόσο πολεμική όσο και τεχνική μπορεί να δημιουργήσει δύο ειδών αντιδράσεις. Η μία, που την ονομάζει των Ζηλωτών, είναι η αρνητική, της πλήρους αρνήσεως, του εγκλεισμού εις τα παραδοσιακά, στην εχθρική και επιθετική αντιμετώπιση του αντιπάλου, στην άρνηση του δανεισμού οιοδήποτε στοιχείου του πολιτισμού του. Αντίθετα μια άλλη αντίδραση είναι του Ηρωδιανισμού, της υιοθέτησης ενάντων των πολιτισμικών στοιχείων του αντιπάλου ώστε να καταστεί η εντόπιος κουλτούρα περισσότερο εξοπλισμένη να αντιμετωπίσει την ξένη απειλή. Ο Toynbee θεωρεί τον νεοελληνικό Διαφωτισμό ως μία ηρωδιανικού τύπου αντίδραση.

Βιογράφος του Toynbee είναι ο William H. McNeill (γεννήθηκε το 1917), διάσημος Αμερικανός ιστορικός, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Σικάγο⁴. Ο McNeill έχει και αυτός ασχοληθεί με την νεότερη Ελλάδα, έχει υπηρετήσει μεταπολεμικά ως αξιωματικός κατά την διάρκεια της θητείας του στην Ελλάδα μετά τον Εμφύλιο. Το έργο του «Η Μεταμόρφωση της Ελλάδος μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο»⁵ αποτελεί μια οξυδερκή και διεισδυτική περιγραφή των θεμελιωδών αλλαγών τις οποίες υπέστη η χώρα, τόσον ώστε η Ελλάδα προ του πολέμου και μετά από αυτόν να φαίνεται σαν δυο διαφορετικές χώρες! Ο McNeill συγγενεύει πνευματικά με τον Toynbee αλλά και με τους νεότερους της σχολής του εξελικτικού υλισμού.

Ο εξελικτικός υλισμός (evolutionary materialism) αποτελεί χρονολογικά την δεύτερη απόπειρα σύνδεσης ιστορίας και βιολογίας και αποτελεί μια γενική θεωρία ή μάλλον μια στρατηγική μελέτης της κοινωνικής εξέλιξης και της μακράς κλίμακος ιστορικής διαδρομής. Φαίνεται πως ο εξελικτικός υλισμός αποτελεί συνέχεια του πολιτισμικού υλισμού (cultural materialism). Αυτή η στάση συνδέεται με το όνομα του Marvin Harris (βιβλία του 1974, *Cows, Pigs, Wars, and Witches* 1977, *Cannibals and Kings: The Origins of Cultures* 1988, *Our Kind: What we are, Where we come from, Where we are going*), ενώ ο εξελικτικός υλισμός συνδέεται με τον Stephen Sanderson (1995, *Social Transformation: A general theory of historical Development*) και τον Jared Diamond (*The Third Chimpanzee* 1997, *Germes, Guns, and Steel*). Ο εξελικτικός υλισμός αναφέρεται στον Darwin και προσπαθεί αφ' ενός μεν να διαχωρίσει τις θέσεις του από εκείνες που προέρχονται από τον βικτωριανό κοινωνικό δαρβινισμό και την σύγχρονη κοινωνιοβιολογία με τις ανεπιθύμητες συνηχήσεις που μεταφέρουν

4. William H. McNeill, *Arnold Toynbee, A Life*, Oxford University Press, 1989.

5. William H. McNeill, *The Metamorphosis of Greece since the World War II*, Σικάγο, The University of Chicago Press, 1978.

μαζί τους, αφ' ετέρου να διαχωρίσει τις ιστορικές-κοινωνικές διαδικασίες από τις βιολογικές. Κοινό σημείο τους όμως είναι η πρωτοκαθεδρία την οποίαν αποδίδει ο εξελικτικός υλισμός σε υλικούς παράγοντες ως αίτια ή διαμορφωτικές συγκείμενες συνθήκες για την γένεση σημαντικών ιστορικών-κοινωνικών συμβάντων. Οι υλικοί αυτοί παράγοντες είναι δημογραφικοί, οικολογικοί, τεχνολογικοί και οικονομικοί. Η ιστορική κίνηση προκαλείται από την ανάγκη προσαρμογής του πληθυσμού στις συνθήκες ζωής του, από την δημογραφική αύξηση και περιβαλλοντικούς περιορισμούς. Δεν υπάρχει όμως δυνατότητα πρόβλεψης της ιστορικής διαδρομής. Αυτή η συνεχής προσαρμογή και επιλογή, επιλογή νόρμας και πρακτικών μάλλον παρά γονιδίων, οριοθετεί την ερμηνευτική περιοχή ως μια εξέλιξη πολιτισμική και όχι βιολογική. Το δαρβινικό πρότυπο, ως πηγή εμπνεύσεως, είναι όμως προφανές. Η κοινωνική εξέλιξη χαρακτηρίζεται από συγκλίσεις, παραλληλίες και προσηλυτισμούς. Η εξέλιξη των εθνικών κρατών στην Ευρώπη ακολουθεί, κατά τον Charles Tilly, μια διαδικασία επιλογής. Άπαξ και υιοθετείται ένα πολιτικό σχήμα από ένα κράτος, σχήμα προσαρμοστικό, τα υπόλοιπα κράτη είτε το ακολουθούν ή εξαφανίζονται.

Η παγκόσμια ιστορία φανερώνει κοινωνικές μεταρρυθμίσεις και τάσεις προς μίαν κατεύθυνση, ούτως ώστε καθίσταται επιδεικτική ερμηνείας. Η ερμηνεία είναι και εφικτή και αναγκαία. Οι μεγάλοι σταθμοί στην παγκόσμια ιστορία, τους οποίους οι οπαδοί του εξελικτικού υλισμού θεωρούν ότι μπορεί να ερμηνεύσουν, είναι μεταξύ άλλων η μετάβαση από το στάδιο του κυνηγού και συλλέκτη στο γεωργικό στάδιο, εδώ και 10.000 χρόνια περίπου, ακολούθως η μετάβαση στο πολιτισμικό στάδιο, εδώ και 5.000 χρόνια, η απογείωση του καπιταλισμού στην Ευρώπη και στην Ιαπωνία, πριν από 500 χρόνια, η συγκρότηση του σύγχρονου παγκοσμίου συστήματος και η ανάπτυξη των θεμελιωδών θεσμικών χαρακτηριστικών της νεωτερικότητας.

Η θεμελιώδης παραδοχή του εξελικτικού υλισμού είναι ότι οι αιτιακοί παράγοντες στην κοινωνική εξέλιξη είναι υλικοί, τα φαινόμενα και οι παράγοντες που αναφέρονται στην παιδεία και τον πολιτισμό ανήκουν στην υπερδομή, όπως και ο μαρξισμός διακηρύσσει. Το ότι οι ιστορικές διαδρομές έχουν αιτιακή προέλευση και ακολουθούν μια σειρά συνθηκών οι οποίες καθορίζουν την γένεση των φαινομένων ή σταδίων φαίνεται καθαρά στην περίπτωση της γεωργικής επανάστασης. Όντως δυσκολεύεται κανείς να αναγνωρίσει δυο ανεξάρτητες ή αυτόνομες όμοιες διαδρομές ή φαινόμενα που να έχουν παραγάγει όμοια προϊόντα. Τα περισσότερα αντικείμενα μελέτης της ιστορίας είναι μοναδικές ροές γεγονότων ή φαινομένων. Στην περίπτωση όμως της γεωργικής επανάστασης παρατηρούμε την εμφάνιση ικανού αριθμού εστιών στις οποίες αναπτύσσεται η γεωργία: στην γόνιμη ημι-

σέληνο (από την Παλαιστίνη-Ισραήλ, Λίβανο, το νότιο τμήμα της Μικράς Ασίας και την κοιλάδα του Τίγρη και του Ευφράτη, δηλαδή την Μεσοποταμία), στην κοιλάδα του Ινδού, δυο τρεις εστίες στην νοτιοανατολική Ασία (Κίνα και Βιετνάμ) και δύο εστίες στην Κεντρική και Νότιο Αμερική. Πολλές από αυτές τις εστίες είναι δυνατόν να μην αποτελούν ανεξάρτητες γενέσεις, η ύπαρξη και ανάπτυξή τους να οφείλεται στην επιρροή που εξάσκησαν άλλα προϋπάρχοντα κέντρα στον ίδιο γενικότερο γεωγραφικό χώρο. Είναι δηλαδή δυνατόν να έχουμε μιμήσεις, μη ανεξάρτητες επαναλήψεις, έτσι που να μην είναι δυνατή η μελέτη ή ο ισχυρισμός της «επαναλαμβανόμενης» πορείας των ιστορικών γεγονότων. Όμως στην περίπτωση των αμερικανικών ηπείρων και εκείνων του Παλαιού Κόσμου μπορεί με κάποια βεβαιότητα να στοιχειοθετηθεί μια ανεξάρτητη επανάληψη της ίδιας διαδρομής, πράγμα που δείχνει ότι υπό παρόμοιες συνθήκες (πληθυσμιακής αύξησης, περιορισμού των προσφερόμενων αγαθών από την άγρια φύση σε συνάρτηση με κλιματική αλλαγή) μπορεί να παραχθεί το ίδιο ιστορικό φαινόμενο και έτσι να μελετηθεί η αιτιότητα που το διέπει. Οι ιστορικοί μιλούν για second earth, για την ύπαρξη μιας δεύτερης γης, στην οποίαν παρατηρούνται αντίστοιχα, παράλληλα, όμοια φαινόμενα με εκείνα που συμβαίνουν στην «πρώτη» γη, την γη του παλαιαρχαϊκού κόσμου.

Μήπως η γεωργική επανάσταση αποτελεί το μόνο ανεξάρτητο επαναληφθέν γεγονός; Μήπως η επινόηση του δημοκρατικού πολιτεύματος, της σύγχρονης επιστήμης αποτελούν συμβάντα μοναδικά κατά την παγκόσμια ιστορική διαδρομή; Ο Sanderson ισχυρίζεται ότι σε μία ακόμη τουλάχιστον περίπτωση είναι δυνατόν να παρατηρηθεί επαναληπτική πραγματοποίηση. Πρόκειται για την καπιταλιστική απογείωση που έλαβε χώραν εδώ και 500 χρόνια στην Αγγλία-Ολλανδία αφ' ενός και στην Ιαπωνία αφ' ετέρου. Τα δυο αυτά γεγονότα δεν είναι κατ' ανάγκην ανεξάρτητα το ένα του άλλου. Ο Sanderson όμως καταγράφει πέντε συνθήκες που φαίνονται απαραίτητες για την απογείωση αυτή. Πρώτα παρατηρεί ότι όλες οι χώρες είχαν ένα σχετικά μικρό μέγεθος, δεύτερον ότι ήταν χώρες θαλασσινές, τρίτον ότι βρισκόνταν σε περιοχές ευκράτου κλίματος, τέταρτον ότι προ της απογείωσης παρετηρήθη μια σημαντική πληθυσμιακή αύξηση, τέλος ότι υπήρχε μια αποκεντρωμένη μορφή εξουσίας (μια φεουδαλική πολιτική δομή που παρείχε βαθμούς ελευθερίας ανύπαρκτους σε μεγάλες γραφειοκρατικές αυτοκρατορίες). Ίδιες συνθήκες ευνοούν (αν δεν καθορίζουν απολύτως) την ίδια έκβαση. Το ίδιο παρατηρείται άλλωστε και στην οργανική εξέλιξη, ίδιες συνθήκες (ξηρασίας ή σπηλαιόβιας ζωής) παράγουν παρόμοιες δομές (υπόγεια ή υπέργεια τμήματα σε φυτά που αποτελούν αποθήκες νερού, αμερικανικοί κάκτοι και αφρικανικές ευφόρβες στην πρώτη περίπτωση - χάσιμο της όρα-

σης, αποχρωματισμό, ανάπτυξη χημειοισθήσεων σε πολλά αθροίσματα ζώων στην δεύτερη περίπτωση).

Ο τρίτος ιστορικός είναι ο Jared Diamond. Καθηγητής της φυσιολογίας, περιηγητής και ορνιθολόγος, συνεργάτης του Ernst Mayr, του μόνου εν ζωή από τους θεμελιωτές της συνθετικής θεωρίας, με τον οποίον συνέγραψε βιβλίο για τα πτηνά της Μελανησίας. Ο Diamond, στο έργο του *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*⁶, επιχειρεί να ερμηνεύσει τις συνθήκες υπό τις οποίες γεννάται ένα σημαντικό ιστορικό γεγονός, καθώς και τους περιορισμούς οι οποίοι υφίστανται και τους οποίους υπερβαίνει για να μπορέσει να εκδηλωθεί. Την επιτυχία των Ισπανών κονκισταδόρες και τη νίκη τους στους πολυπληθέστερους Αμερικανούς αποδίδει στη χρήση αλόγων, ζώων αγνώστων στους εκεί ιθαγενείς, στην χρήση πυροβόλων όπλων κ.ο.κ. Ο πολιτισμός της Δ. Ευρώπης μπόρεσε να τα παραγάγει διότι ο βιολογικός πλούτος της άγριας φύσης της Ευρώπης το καθιστούσε εφικτό, υπήρχαν δηλαδή και άγρια άλογα και η γεωργία βασιζόταν σε φυτά με ικανές θρεπτικές ικανότητες, πράγμα που επέτρεψε αργότερα την ανάπτυξη αξιόλογου πολιτισμού, δηλαδή μεταλλουργίας. Η κτηνοτροφία προσέδωσε μακροχρόνια στους πληθυσμούς την ανθεκτικότητα σε ασθένειες, ασθένειες άγνωστες στην αμερικανική ήπειρο, που εδεκάτισαν τους εκεί πληθυσμούς όταν οι Ευρωπαίοι κατακτητές τις μετέφεραν. Αντίθετα στη Βόρειο Αμερική τα βαλάνιδια, που θα αποτελούσαν την πηγή αμύλου, και δεν μπορούν να καλλιεργηθούν και είναι πικρά, πίκρα που καθορίζεται από πολλά γονίδια που δύσκολα μια τεχνητή επιλογή μπορεί να εξαλείψει. Έτσι στη Βόρειο Αμερική δεν μπόρεσε να αναπτυχθεί ένας αντίστοιχος πολιτισμός. Στην Κεντρική και Νότιο Αμερική η γεωργία ανεπτύχθη, όχι όμως και μια εκτεταμένη κτηνοτροφία μηρυκαστικών, όπως στην Ευρώπη, επίσης δεν ανεπτύχθη ο τομέας των μεταφορών, και λόγω ελλείψεως υποζυγίων και διότι το έδαφος δεν επέτρεπε την χρήση αμαξιών. Έτσι, ενώ ο τροχός ήταν γνωστός στην πράξη δεν χρησιμοποιήθηκε, αποτέλεσε μόνο ένα θρησκευτικό σύμβολο. Ο Diamond μελέτησε επίσης την ιστορική εξέλιξη σε πολλά νησιά του Ειρηνικού Ωκεανού τα οποία αποικίστησαν από το ίδιο περίπου ανθρώπινο πληθυσμιακό υπόστρωμα. Οι μετέπειτα διαφορές μεταξύ τους δεν οφείλονται σε γενετική ιδιομορφία αλλά σε παράγοντες που προβάλλει η φυσιοκρατική ερμηνεία. Το μέγεθος του νησιού (όσο μεγαλύτερο τόσο ευνοείται μια μεγαλύτερη δημογραφική ανάπτυξη καθώς και η ανέλιξη σε πιο εκλεπτυσμένες μορφές πολιτισμού), η γεωγραφική θέση, το κλίμα, η σύνθεση και ο πλούτος της άγριας πανίδας και χλωρίδας που θα καθορίσουν την δυνατότητα ανάπτυξεως γεωργίας και κτηνοτροφίας, το γεωλογικό υπό-

6. Νέα Υόρκη, W. W. Norton, 1997.

βαθρο (αν υπάρχουν μεταλλεύματα που θα δώσουν μετέπειτα την δυνατότητα αναπτύξεως μεταλλουργίας και την απογείωση από το στάδιο του λίθου), είναι περιοριστικοί παράγοντες που καθορίζουν την περαιτέρω δυνατότητα ιστορικής εξέλιξης. Έτσι σε άλλα νησιά οι πληθυσμοί παρέμειναν στο στάδιο του ψαρά ή του κυνηγού-τροφοσυλλέκτη, σε άλλα μετέβησαν σε ένα κατά το μάλλον ή ήττον γεωργικό στάδιο, ενώ σε άλλα αναπτύχθηκε αργότερα και μια μεταλλουργία. Αλλά και η συμπεριφορά (επιθετική ή ειρηνική) καθορίστηκε από τις συνθήκες και τους περιοριστικούς παράγοντες.

Μια ενδιαφέρουσα επιτυχής προσπάθεια ποσοτικής ερμηνείας της δημογραφικής εξέλιξης των πληθυσμών των Αμεριδιάνων Anasazi σε μια κοιλάδα των νοτιοδυτικών ΗΠΑ δείχνει πόσον ισχυρό εργαλείο μπορεί να αποτελέσει ο εξελικτικός υλισμός⁷. πρόκειται για εργασίες ερμηνευτικές της δημογραφίας των Anasazi στην χρονική περίοδο 800-1300 μ.Χ. Υιοθετώντας απλές υποθέσεις για την τροφή των Αμεριδιών αυτών, την παραγωγικότητα της γεωργίας τους, κυρίως την παραγωγή καλαμποκιού, η οποία εξαρτάται από το διαθέσιμο νερό, αναसυστήνοντας τις διαθέσιμες ποσότητες ύδατος, όπως το πάχος των δακτυλίων δένδρων δείχνει καθώς και από άλλα στοιχεία, είναι ικανοί να παρουσιάσουν ένα πρόγραμμα υπολογισμού που προσομοιάζει πολύ ικανοποιητικά την δημογραφία, όπως την εμφανίζουν τα αρχαιολογικά ευρήματα. Στο περιοδικό *History and Theory* τα τελευταία χρόνια αφθονούν άρθρα και μελέτες σε αυτήν την κατεύθυνση. Πρόσφατο αφιέρωμά του περιλαμβάνει σειρά τέτοιων άρθρων⁸. Σε αγγλόφωνες χώρες αφθονούν αυτές οι προσεγγίσεις, όπως του Άγγλου ανθρωπολόγου Hallpike, ο οποίος διά της ανθρωπολογίας, εξετάζοντας όπλα και άλλα, στήνει μια γέφυρα μεταξύ ιστορίας και θετικών επιστημών.

Η φυσιοκρατική σχολή δανείζεται υποδείγματα από την εξελικτική βιολογία, γνώσεις και πληροφορίες, και καταβάλλει προσπάθεια χρησιμοποίησης αυτών σε μιαν νέα ερμηνευτική απόπειρα. Μια απόπειρα που λόγοι ιστορικής παράδοσης καθιστούν ξένη ή και περιθωριακή στον ελληνικό χώρο των ιστορικών επιστημών, ενώ θα μπορούσαν ενδεχομένως να συγκαταλεχθούν σε μια ευρύτερη, πιο εκτεταμένη υλιστική ιστορική παράδοση, εάν δεν έφεραν το στίγμα της αγγλοφώνου προελεύσεώς των και της συναφείας τους με τον δαρβινικό εξελικτισμό.

7. Jared M. Diamond, "Life with the artificial Anasazi", *Nature* 419 (2002), 567-569.

8. Theme issue 38 (1999): *The Return of Science: Evolutionary Ideas in History*.

Costas B. Krimbas

THE ENCOUNTER OF HISTORY WITH BIOLOGY

(SUMMARY)

The present paper considers the broad and methodologically challenging question of the encounter of history with the life sciences through the examination of the work of three historians, whose writings had a major impact on the articulation of pertinent conceptual approaches to the subject at hand. The three historians are Arnold Toynbee, William McNeill and Jared Diamond. All of them in wide-ranging works of historical synthesis, works which go far beyond the conventional focus of writings in the field of historical scholarship, have redirected the attention of students of the past to the factor of human evolution and to forms of behaviour that can be only understood and explained in biological terms, as a complex of causal interactions that can reveal a deeper dynamic shaping the course of humanity through time. On the basis of these writings and others that have been influenced by the pioneering ideas put forward in these works, we might talk of a "physiocentric school" in the broad research field on the human past but also in debates on the theory of history. All this has proved quite fertile in producing new ideas of historical interpretation, drawing on a materialist cognitive substratum.

In connection with the aims of the present congress it should be noted that two of the historians discussed in this paper, Arnold Toynbee and William McNeill, have produced important writings on Modern Greek history, which contemporary Greek historiography, labouring under its biases against works written in English, has ignored only to its peril.

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Η παρουσία της ιστορίας των επιστημών σε ένα Συνέδριο ιστοριογραφίας δεν είναι καθόλου προφανές εγχείρημα, καθότι η συζήτηση για το πού ανήκει ο επιστημονικός αυτός κλάδος δεν έχει καταλήξει: στις επιστήμες του ανθρώπου ή της φύσης;

Να πάρουμε το παράδειγμα της Ελλάδας. Το πρόγραμμα ιστορίας των επιστημών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών ανήκει σε ινστιτούτο ιστορίας, το νεοελληνικό. Το Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης (ΜΙΘΕ) του Πανεπιστημίου Αθηνών στο οποίο ανήκει ο Τομέας Ιστορίας των Επιστημών είναι ανεξάρτητο, δεν ανήκει ούτε στη Φυσικομαθηματική Σχολή ούτε στη Φιλοσοφική. Ο Τομέας Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου στο πλαίσιο του οποίου λειτουργεί το πρόγραμμα ιστορίας και φιλοσοφίας των επιστημών ανήκει στη Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου. Ερευνητική ομάδα λειτουργεί στο πλαίσιο του τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Οργανωμένη διδασκαλία υπάρχει μεταξύ άλλων στα παιδαγωγικά τμήματα Πάτρας, Ιωαννίνων, Θεσσαλίας και Αιγαίου, στο μαθηματικό τμήμα Θεσσαλονίκης, στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης. Η διδασκαλία και η έρευνα στην ιστορία των επιστημών βρίσκεται στη χώρα μας, όπως και σχεδόν παντού αλλού, μεταξύ θετικών επιστημών και επιστημών του ανθρώπου. Εξάιρεση η ιστορία της ιατρικής, η οποία έχει θεσμοθετηθεί από τον 19ο αιώνα και αποτελεί κατά παράδοση χωριστό κλάδο. Κατά κανόνα εντάσσεται στις σχολές ιατρικής.

Εδώ είμαι αναγκασμένος να κάνω μια παρένθεση. Ιστορία των επιστημών υπήρχε από τους αρχαίους ήδη χρόνους, πολύ πριν τη θεσμοθέτηση του κλάδου τον 20^ο αιώνα. Αυτή η προϊστορία των επιστημών, όπως έχει αποκληθεί, ήταν ενσωματωμένη στις επιστήμες. Ο Κλαύδιος Πτολεμαίος τον 2ο αιώνα ή ο Joseph Priestley τον 18ο ενσωματώνουν την ιστορία στην έρευνα, παρουσιάζουν τα νέα στοιχεία ως συνέχεια των παλαιών και τα παλαιά για να στηρί-

ξουν τα νέα. Στα βιβλία επιστημών του 18ου και 19ου αιώνα είθισται να υπάρχει ιστορικός πρόλογος όπου παρουσιάζονται οι μέχρι τότε εξελίξεις του θέματος. Έτσι αναδεικνύονται και η συμβολή του συγγραφέα και η ιστορική συνέχεια, πολλές φορές από αρχαιότατων χρόνων. Υπήρξαν και αυτόνομες ιστορίες επιστημών, με πρώτες γνωστές τις χαμένες ιστορίες αστρονομίας και μαθηματικών του Εύδημου, του 4ου π.Χ. αιώνα, ήταν όμως ενταγμένες στη λογική της επιστημονικής παρουσίας του θέματος, της απαρίθμησης δηλαδή των προγενεστέρων επιστημονικών γνώσεων. Η επιστημονική και κοινωνική αισιοδοξία του Διαφωτισμού δεν επέτρεψε στις επιστήμες να αναγνωριστούν τον 18ο και 19ο αιώνα ως ιστορικό φαινόμενο και έτσι διαιώνισε την ιστορία τους ως χρονολογική απαρίθμηση ανακαλύψεων κατά κλάδους που ενώ συνιστούν βάση της ιστορίας, δεν αποτελούν ιστορική επιστήμη.

Η δυσκολία ένταξης της ιστορίας των επιστημών που αναφέραμε στην αρχή προέρχεται από μία συζήτηση η οποία ξεκίνησε ήδη από τον Auguste Comte τον 19ο αιώνα. Το 1832, ο Comte ζητά την ίδρυση έδρας Ιστορίας των επιστημών στο Collège de France, πράγμα το οποίο θα γίνει τελικά το 1892, για να διδασχτεί η ενότητα της επιστήμης και η αλληλεπίδρασή της με την κοινωνική ζωή και τον πολιτισμό¹. Από τότε τέθηκε το εξής ερώτημα: χρησιμεύει η ιστορία των επιστημών μόνο για την ίδια την επιστήμη και τη διδασκαλία της, όπως κυρίως υποστηρίζουν οι ίδιοι οι επιστήμονες, οι οποίοι μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα ήταν περίπου οι μόνοι που ασχολήθηκαν με αυτή την ιστορία, ή είναι κλάδος της ιστορίας όπως και πολλοί άλλοι; Όπως ήδη ανέφερα, το θέμα δεν έχει λυθεί ακόμα. Η διεθνής αυτονόμηση του κλάδου από τις αρχές του 20ού αιώνα με την ίδρυση της Διεθνούς Ακαδημίας Ιστορίας των Επιστημών το 1928, στο Διεθνές Συνέδριο Ιστορικών Επιστημών του Όσλο με πρωτοβουλία του Aldo Mieli, και αργότερα της Διεθνούς Ένωσης Ιστορίας των Επιστημών, η οποία προσδέθηκε στις θετικές επιστήμες², προδιαγράφουν την ιδιαιτερότητά του μεταξύ ανθρωπιστικών και θετικών επιστημών.

1. Ένα κατατοπιστικό εισαγωγικό εγχειρίδιο για την εξέλιξη της ιστορίας των επιστημών είναι το βιβλίο του Helge Kragh, *An introduction to historiography of science*, Cambridge University Press, 1987.

2. Η Union Internationale d'Histoire des Sciences ιδρύθηκε το 1947 ως μέλος του International Council of Scientific Unions (έτος ίδρυσης 1931), το οποίο συνδέθηκε με την UNESCO μόλις ιδρύθηκε ο οργανισμός αυτός ως πολιτιστικό τμήμα του ΟΗΕ. Για την ιστορία της Ένωσης και της Ακαδημίας κάποια στοιχεία έχουν δημοσιευτεί στα Benoit Severyns, *The Members Vade Mecum*, IUHPS / DHS, 2001 και Emmanuel Poulle & Robert Halleux, *Directory/Annuaire 2002*, Académie Internationale d'Histoire des Sciences,

Η ιστορία των επιστημών στη νεότερη Ελλάδα, από τους αρχαιολατρικούς ιστορικούς προλόγους των επιστημονικών βιβλίων του 19ου αιώνα ως τις μελέτες για το ρόλο των γυναικών επιστημόνων στην Ελλάδα του 20ού αιώνα, ακολουθεί κατά πόδας τη διεθνή ιστοριογραφία, φυσικά με τις τοπικές ιδιαιτερότητες.

Κατ' εικόνα των ευρωπαϊκών, τα ελληνικά επιστημονικά βιβλία αποκτούν ιστορικούς προλόγους από τον 18ο αιώνα, ορισμένοι μάλιστα εξ αυτών, όπως του Ασάνη στο έργο *Στοιχεία αριθμητικής* (1797) ή του Κούμα στο *Χημείας επιτομή* (1808), αποτελούν σχεδόν αυτοτελή συγγράμματα. Δύο σχολές διακρίνονται, η αμιγώς αρχαιολατρική, όπου η ιστορία τελειώνει την εποχή του πρώιμου Βυζαντίου, και αυτή της ανάδειξης της νέας επιστήμης, όπου οι αρχαίοι παρουσιάζονται ως πρόγονοι του Γαλιλαίου, Καρτέσιου, Λάιμπνιτς, Νεύτωνα κ.λπ. Η Ευρώπη χρωστά την επιστημονική της μόρφωση στους Έλληνες, και τώρα ήρθε η ώρα να εκπληρώσει το χρέος της μορφώνοντας με τη σειρά της το γένος εν όψει της αναγέννησης των επιστημών στην αρχική τους πατρίδα³. Η μορφή αυτή της ιστορίας των επιστημών, που μας εισάγει στην ιστοριογραφία του νεοελληνικού κράτους με τους ιστορικούς προλόγους του Κούμα, δεν ξεπερνά την απλή απαρίθμηση της εξέλιξης των επιστημών, δανείζεται στοιχεία από αντίστοιχους ευρωπαϊκούς προλόγους ή αυτοτελή βιβλία, περιέχοντας όμως και μια τοπική ιδιαιτερότητα. Την υπενθύμιση της συγγένειας των ελληνοφώνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τους αρχαίους Έλληνες και την προτροπή για σύνδεση με την Ευρώπη, η οποία λόγω της απόπτωσης των επιστημών συνίσταται την πνευματική συνέχεια της αρχαίας Ελλάδας. Πάντως, η ιστορική μορφή των προλόγων στα ελληνικά επιστημονικά βιβλία φθίνει κατά τον 19ο αιώνα, και βασικά συγγράμματα όπως αυτά των Δαμασκηνού, Λάκωνα ή Αργυρόπουλου δεν διαθέτουν ιστορικά προλεγόμενα⁴.

Τον 19ο αιώνα εμφανίζονται στην Ευρώπη ογκώδη συγγράμματα ιστορίας επιστημών κατά κλάδους, γραμμένα από αντίστοιχους επιστήμονες με

Παρίσι 2002. Βλ. επίσης Robert Halleux – Benoît Severyns, "Trente ans d'institutions internationales", υπό δημοσίευση.

3. Σύντομες περιλήψεις και παρουσιάσεις αυτών των προλόγων υπάρχουν στο Θ. Μπεχράκης, Ευθ. Νικολαΐδης, *Στατιστική ανάλυση λεξικών δεδομένων, οι πρόλογοι βιβλίων των θετικών επιστημών της περιόδου του νεοελληνικού διαφωτισμού*, Αθήνα 1990.

4. Αντώνιος Δαμασκηνός, *Στοιχεία φυσικής πειραματικής*, Αθήνα 1871· Βασίλειος Λάκων, *Στοιχεία φυσικής εις χρήσιν των εν τοις γυμνασίοις διδασκομένων*, Αθήνα 1861· Τιμολέων Αργυρόπουλος, *Μαθήματα πειραματικής φυσικής διδασχθέντα εν τω στρατιωτικώ σχολείω των Ευελπίδων*, Αθήνα 1892.

τη γνωστή πάντα μέθοδο της απαρίθμησης ανακαλύψεων, προσώπων και θεωριών. Κατ' εικόνα της απαρίθμησης κατά κλάδους έχουμε την *Ιστορία της χημείας* του Ιωάννη Αλεξανδρίδη, διδάκτορα της φαρμακευτικής του Πανεπιστημίου της Βιέννης, ο οποίος τύπωσε το σύγγραμμά του με δικές του δαπάνες το 1869⁵. Ο πρώτος που ανέτρεψε αυτή την ιστοριογραφία και δικαίως θεωρείται ο θεμελιωτής της σύγχρονης ιστορίας των επιστημών υπήρξε ο Paul Tannery (1843-1904)⁶.

Ο πρώτος Έλληνας που μετέχει στη σύγχρονη ιστορία των επιστημών είναι αναμφισβήτητα ο Μιχαήλ Στεφανίδης. Οι σπουδές που έκανε τον προετοίμαζαν ήδη για μια τέτοια σταδιοδρομία. Στη Φιλοσοφική Σχολή, όπου γράφτηκε το 1888, σπούδασε και φυσικές επιστήμες και φιλολογικά, λέγεται δε ότι στη Σχολή τον αποκαλούσαν «φυσικοφιλόλογο»⁷. Το 1896, εποχή που διηύθυνε την οθωμανική αστυχμηκή υπηρεσία του Αιγαίου και δίδασκε φυσική και ιστορία των επιστημών στο Γυμνάσιο της Μυτιλήνης, εξέδωσε την *Ορυκτολογία του Θεοφράστου*, όπου μελετά τις ορυκτολογικές γνώσεις των αρχαίων Ελλήνων και συγκρίνει την αρχαία με τη σύγχρονη ταξινομήση. Το βιβλίο αυτό ξεφεύγει για πρώτη φορά από την απορρημιστική μέθοδο των προγενεστέρων ελληνικών συγγραμμάτων ιστορίας των επιστημών και συνδέει το συγγραφέα του με το σύγχρονο ευρωπαϊκό ρεύμα. Είναι το πρώτο ελληνικό έργο που έτυχε κριτικής, και μάλιστα ευμενούς, από τη διεθνή κοινότητα.

Ενταγμένος στην κοινότητα αυτή και συνάμα περιθωριακός λόγω της γεωγραφικής απομάκρυνσης, ο Στεφανίδης μένει στην ελληνοκεντρική γραμμή του 18ου και 19ου αιώνα. Τα πρώτα του έργα αφορούν στην αρχαία αλχημεία με επιστέγασμα την πραγματεία *L'art psammurgique et la chimie*, που εξέδωσε το 1909 στη Μυτιλήνη και στην οποία παρουσιάζει τη χρυσοποιία των Ελλήνων, Αλεξανδρινών και Βυζαντινών ως ενιαίο σύστημα, δια-

5. Ιωάννης Αλεξανδρίδης, *Ιστορία της χημείας*, Κωνσταντινούπολις 1869.

6. Μηχανικός, απόφοιτος της École polytechnique, ο Τανερύ, συγχρόνος με την απασχόλησή του στη βιομηχανία καπνού, υπήρξε και γνώστης της κλασικής παιδείας. Επηηρεασμένος από την ανάγνωση του έργου του Auguste Comte *Cours de philosophie positive*, ασχολείται με την ιστορία των μαθηματικών, ξεφεύγοντας από τη μέχρι τότε απορρημιστική προσέγγιση του θέματος. Βιογραφικό σημείωμα και βιβλιογραφία στο *Dictionary of Scientific Biography* (εκδ. C. C. Gillispie), Νέα Υόρκη 1980, τ. 13, σ. 251-256.

7. Για την επιστημονική βιογραφία του Στεφανίδη (1868-1957) υπάρχουν αρκετά στοιχεία στο Μ. Στεφανίδης, *Το έργον μου και η κριτική*, Αθήνα 1959 (ανάτυπο εκ του Μ. Στεφανίδη, *Γενική ιστορία των επιστημών*) και στο Βαγγέλης Μπακλαβάς, *Ο ιστορικός και φιλόσοφος της επιστήμης Μιχαήλ Στεφανίδης*, διπλωματική εργασία, μεταπτυχιακό ΕΜΠ-ΜΙΘΕ, 2002.

κρίτο της αλχημείας των Αράβων και Δυτικών. Ήδη από το 1904, με ένα μικρό άρθρο για τον Βενιαμίν Λέσβιο, διαφαίνεται η ενασχόλησή του με όλες τις περιόδους της ελληνικής ιστορίας, όπως αυτές είχαν ήδη καθιερωθεί από τους Ζαμπέλιο – Παπαρρηγόπουλο: αρχαία, βυζαντινή, νέα. Μέχρι το 1924, χρονιά της ίδρυσης έδρας Ιστορίας επιστημών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, έχει δημοσιεύσει μελέτες για την ιστορία των επιστημών στο Βυζάντιο, την οποία παρουσιάζει ως συνέχεια των επιστημών των Αλεξανδρινών, και για την ιστορία των επιστημών στην οθωμανική περίοδο («προ της επανάστασης») σύμφωνα με τη δική του ορολογία), όπου υποστηρίζει τη μη διακοπή της επιστημονικής διδασκαλίας την περίοδο αυτή. Το σχήμα του Στεφανίδη είναι η συνέχεια από την αρχαία Ελλάδα έως σήμερα, ενώ παραδέχεται κάμψεις αλλά όχι διακοπές.

Η ιστορία της αρχαίας αλχημείας από τον Στεφανίδη προχωρεί ένα βήμα πέρα από το επιστημονικό σύγγραμμα, ψάχνοντας να βρει ελληνική συμβολή σε ό,τι δύναται. Σε μικρότερο βαθμό, λόγω της δυσκολίας του εγχειρήματος, προσπαθεί να αναβαθμίσει τις βυζαντινές συμβολές στην εξέλιξη των επιστημών. Το εγχείρημα αυτό δεν ήταν για την εποχή τόσο α-ιστορικό, η πατριωτική ιστορία των επιστημών έχει δώσει αρκετά συγγράμματα στην Ευρώπη στα τέλη του 19ου αιώνα, και άλλωστε η αρχαία ελληνική επιστήμη αποτελεί σημείο αναφοράς για όλη τη διεθνή κοινότητα. Όσο για την ανάδειξη των βυζαντινών επιστημών, ο Στεφανίδης γράφει τα πρώτα του κείμενα για το Βυζάντιο μετά τον Paul Tannery, ο οποίος ανέδειξε τα βυζαντινά μαθηματικά και πριν από τον Joseph Mogenet, ο οποίος ανέδειξε τη βυζαντινή αστρονομία⁸. Η έρευνα για τις βυζαντινές επιστήμες ήταν ένα από τα ζητούμενα της εποχής, και ο George Sarton, ο οποίος γνώριζε τις φιλολογικές ικανότητες του Στεφανίδη για την ανάγνωση των πηγών, τον παρότρυνε προς αυτή την κατεύθυνση. Παρ' όλο όμως το παρθένο του πεδίου, ο Στεφανίδης έμεινε κυρίως προσκολλημένος στην ανάδειξη της αρχαίας ελληνικής αλχημείας και οι μελέτες που τον καθιέρωσαν δεν ξέφυγαν από το θέμα αυτό. Παρά τις αδυναμίες του που εκπορεύονται κυρίως από την τρέχουσα στην Ελλάδα της εποχής αρχαιολατρία, ο Στεφανίδης βασίζεται στα κείμενα και

8. Τα πρώτα κείμενα του Tannery για τα βυζαντινά μαθηματικά δημοσιεύτηκαν τη δεκαετία του 1880. Οι μελέτες του για τις βυζαντινές επιστήμες συλλέχθηκαν στον τόμο P. Tannery, *Sciences exactes chez les Byzantins, Mémoires scientifiques*, τ. IV, Παρίσι, 1920. Ο Mogenet άρχισε να ασχολείται με τη βυζαντινή αστρονομία τη δεκαετία του 1950 και οι προσπάθειές του κατέληξαν στην ίδρυση της σειράς *Corpus des astronomes Byzantins*, την οποία σήμερα επιμελείται η μαθήτριά του Anne Tihon.

όχι σε βιβλιογραφικές πληροφορίες, πράγμα που σαφώς τον διαφοροποιεί από τους προηγούμενους Έλληνες συγγραφείς ιστορίας των επιστημών.

Το 1924, ενώ είναι ήδη υφηγητής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ιδρύεται έδρα Ιστορίας των επιστημών στη Φυσικομαθηματική Σχολή, την οποία καταλαμβάνει ως έκτακτος καθηγητής. Ο Στεφανίδης θα ισχυριστεί ότι η έδρα αυτή είναι μοναδική στον κόσμο εκείνη την εποχή, πράγμα ανακριβές⁹. Η ιδεολογική σημασία για το ελληνικό κράτος της αρχαίας ελληνικής επιστήμης, η προσωπικότητα του Στεφανίδη και οι απαρχές της διεθνούς καθιέρωσης του κλάδου οδήγησαν σε αυτή την εκ πρώτης όψεως πρωτόπορα απόφαση του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Στην απίθανη ερώτηση «ποια είναι παγκοσμίως η σημαντικότερη ημερομηνία στην ιστοριογραφία των επιστημών», η απάντηση είναι παραδόξως εύκολη. Πρόκειται για το Σάββατο 4 Ιουλίου 1931, τελευταία ημέρα του 2ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας των Επιστημών και της Τεχνολογίας, που διοργανώθηκε στο Λονδίνο, η οποία είχε αφιερωθεί στις παρουσιάσεις της σοβιετικής αντιπροσωπίας¹⁰. Στην ουσία, επρόκειτο για το πρώτο μεγάλο διεθνές Συνέδριο, στο οποίο μετείχαν 25 κράτη, μεταξύ των οποίων η Ελλάδα με τον Στεφανίδη. Παρ' όλη την παρουσία του Μπουχάριν, ο οποίος μίλησε για τη θεωρία και πράξη από την πλευρά του διαλεκτικού υλισμού, η ομιλία που σημάδεψε το περισσότερο την εξέλιξη της ιστορίας των επιστημών ήταν αυτή

9. Η έδρα του Collège de France είχε χηρέψει, αλλά εν τω μεταξύ άλλες έδρες είχαν ιδρυθεί, π.χ. το 1923 ιδρύεται το πρώτο στην Αγγλία Department in history and philosophy of science στο University College London.

10. Στο Συνέδριο, οι πολυπληθέστερες αντιπροσωπίες ήταν της Βρετανίας με 22 αντιπροσώπους, των ΗΠΑ με 32, της Ινδίας με 15 και της Σοβιετικής Ένωσης με 8. Καθώς οι Σοβιετικοί εκπροσωπήθηκαν από ανώτατα κυβερνητικά στελέχη, οι οποίοι μόλις έφθασαν ζήτησαν δεκαπλάσιο χρόνο ομιλίας από αυτόν που τους είχε παραχωρηθεί, έγινε ένας συμβιβασμός. Η τελευταία ημέρα αφιερώθηκε στις ομιλίες των Σοβιετικών. Πρόεδρος της αποστολής ήταν ο Νικολάι Μπουχάριν, ο οποίος τότε διηύθυνε τον τομέα βιομηχανικής έρευνας του Ανώτατου Οικονομικού Συμβουλίου και ήταν πρόεδρος της επιτροπής για την ιστορία της γνώσης της Ακαδημίας Επιστημών. Συμμετείχαν ο Γιοφέ, από τους σημαντικότερους φυσικούς του 20ού αιώνα, ο Ρουμπινστάιν, οικονομολόγος, ο Κόλμαν, από τους σπουδαιότερους μαθηματικούς, ο Γκέσσην (Hessen για τους Δυτικούς), φυσικός, ο Βαβίλοφ, ο γνωστός γενετιστής, οι τελευταίοι είτε μέλη του Πρεζίντιουμ του Ανώτατου Επιστημονικού Συμβουλίου είτε του Γκοσπλάν. Τα ιερά αυτά τέρατα της ρωσικής επανάστασης και επιστήμης κατέβασαν την ημέρα εκείνη στην έκπληκτη αλλά και, σε περιπτώσεις όπως αυτή του Joseph Needham, ενθουσιώδη διεθνή κοινότητα τη μαρξιστική πλατφόρμα στην ιστορία των επιστημών. Σημειωτέον ότι από τους οκτώ Σοβιετικούς του Συνεδρίου, οι τέσσερις μόνο γλίτωσαν τις σταλινικές διώξεις.

του Γκέσπεν για τις κοινωνικές και οικονομικές ρίζες των *Principia* του Νεύτωνα. Ο Νεύτων ήταν τότε για τους ιστορικούς των επιστημών ο πρώτος στο πάνθεο των επιστημόνων όλων των εποχών, οι οποίοι συνιστούσαν μοναδικές διάνοιες που με τη διανόησή τους ανέτρεψαν τον κόσμο. Η θέση του Μπόρις Γκέσπεν, ο οποίος είχε σπουδάσει φυσική με τον Γιοφέ, ότι η επιστήμη του Νεύτωνα εξυπηρετήσε μεταξύ άλλων ανάγκες του πρώιμου αγγλικού καπιταλισμού ισοδυναμούσε με καθύβριση των θείων και πυροδότησε τη συζήτηση μεταξύ εσωτερικής ιστορίας των επιστημών (η εξέλιξή τους ως αυτόνομο φαινόμενο) και εξωτερικής ιστορίας (η εξέλιξή τους ως απόρροια κοινωνικών αναγκών). Μετά την ημέρα εκείνη, τίποτε πλέον δεν ήταν το ίδιο για την ιστορία των επιστημών, ούτε για τους οπαδούς του διαλεκτικού υλισμού οι οποίοι, όπως ο Needham, άνοιξαν νέους δρόμους, ούτε για τους αντιπάλους, οι οποίοι αναγκάστηκαν να τεκμηριώσουν τις θέσεις τους¹¹.

Ο ίδιος ο Στεφανίδης δεν φαίνεται να αντιλήφθηκε τί παίχθηκε στο Συνέδριο του Λονδίνου. Στην περιγραφή των γεγονότων που δίνει, δηλώνει ότι οι ομιλίες των Σοβιετικών, αν και όχι όλες ιστορικού χαρακτήρα, έθιγαν σπουδαία ζητήματα της επιστημονικής έρευνας. Ενώ όμως αναφέρει κάποιες ομιλίες, δεν αναφέρει τη σημαντικότερη, αυτή του Γκέσπεν. Η *Ιστορία των φυσικών επιστημών* που εξέδωσε το 1938, χρονιά κατά την οποία έγινε ακαδημαϊκός, μένει στην ίδια αρχαιολατρική γραμμή, προβάλλει ότι το πείραμα των αρχαίων δεν διαφέρει του πειράματος της νέας επιστήμης και αφιερώνει τις 240 από τις 290 σελίδες στους αρχαίους και τους βυζαντινούς συγγραφείς.

Μάταια θα έψαχνε κανείς επιρροές της νέας ιστοριογραφίας στο σύγγραμμα του Κ. Μέρμηγκα *Ιστορία των επιστημών (θεωρητικών και θετικών)*, το οποίο εξεδόθη το 1940. Το βιβλίο όμως αυτό είναι καινοτόμο για την ελληνική ιστοριογραφία. Παρουσιάζει συγχρόνως την ιστορία και τη φιλοσοφία της επιστήμης, καθώς και τη μεταξύ τους σχέση. Άλλη καινοτομία: η ιστορία του Μέρμηγκα δεν είναι ελληνοκεντρική. Από τις 500 σελίδες, οι 350 είναι αφιερωμένες στη νεότερη επιστήμη¹².

11. Οι ομιλίες των Σοβιετικών στο Συνέδριο έχουν εκδοθεί στον τόμο που επιμελήθηκε ο J. Needham, *Science at the crossroads*, Λονδίνο 1931, επανέκδοση 1971.

12. Εδώ οφείλω να ομολογήσω ότι η παρούσα ανακοίνωση έχει ένα κενό. Δεν είμαι σε θέση να αναφερθώ, όπως θα ήθελα, στα σχετικά κείμενα που προέρχονται από κύκλους του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος, στα οποία θα έπρεπε να ψάξει κανείς ενδεχόμενες εφαρμογές της «εξωτερικής ιστορίας» στην ιστορία των ελληνικών επιστημών, στις δεκαετίες 1930 με 1960, σε ελλαϊκευτικό επίπεδο. Στο πλαίσιο ενός ευρύτερου ερευνητικού προγράμματος για τις ελληνορωσικές σχέσεις, εκπονείται αυτό τον καιρό μία

Οι νέες τάσεις στην ιστοριογραφία των επιστημών θα εισαχθούν στην Ελλάδα πολύ αργότερα, μετά τη Μεταπολίτευση, με τη σύγχρονη γενιά των ιστορικών των επιστημών, και όταν η διαμάχη μεταξύ εσωτερικιστών και εξωτερικιστών θα έχει χάσει κάθε σφοδρότητα, ενώ έχουν εν τω μεταξύ αναπτυχθεί νέες προσεγγίσεις, όπως του Alexandre Koyré για την επιστημονική επανάσταση ή του Thomas Kuhn για τη μη συσσωρευτική πρόοδο της επιστήμης¹³ κ.λπ.

Ο ευκαιριακός χαρακτήρας της θεσμοθέτησης της ιστορίας των επιστημών στην Ελλάδα φάνηκε με την ουσιαστική απώλεια της έδρας μετά τη συνταξιοδότηση του Στεφανίδη το 1939 (η θητεία του Χρήστου Παπαναστασίου πέρασε απαρατήρητη), καθώς και με την ανυπαρξία κάθε είδους επιστημονικής κοινότητας. Κάποια βιβλία εξακολουθούν να γράφονται, όπως *Η Φιλοσοφία της αναγεννήσεως και η θεμελιώσις της νεωτέρας φυσικής* του Κωνσταντίνου Λογοθέτου, το οποίο μάλιστα εξέδωσε ο Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων το 1955. Το σύγγραμμα όμως αυτό δεν είναι παρά μια χρονολογική σειρά βιογραφιών επιστημόνων και φιλοσόφων, γραμμένων με στομφώδη τρόπο, χωρίς εμφανή σύνδεση. Στην ελληνική ιστοριογραφική έρημο, λάμπει η βάση των εκδόσεων των έργων του Αρχιμήδη και του Ευκλείδη από τον Ευάγγελο Σταμάτη, πρώην γυμναστή, ο οποίος στη συνέχεια, τη δεκαετία του 1930, σπούδασε φυσική στη Γερμανία. Ο Σταμάτης, με τη συνδρομή του ΟΕΔΒ και του Τεχνικού Επιμελητηρίου, μας πρόσφερε στις δεκαετίες 1950 με 1970 ασυνήθιστα άρτιες, για την ελληνική ιστορία, εκδόσεις αρχαίων επιστημονικών κειμένων¹⁴.

Ο Ευάγγελος Σταμάτης, συντηρητικός στις πολιτικές του πεποιθήσεις, υπήρξε ο τελευταίος εκπρόσωπος της αρχαιολατρικής γενιάς που συνάμα είχε κλασική και θετική παιδεία, πράγμα που επέτρεπε την ερμηνεία των κειμένων. Η επόμενη γενιά, η οποία εμφανίζεται με τη Μεταπολίτευση,

---

έρευνα για τη σοβιετική επιστήμη στην Ελλάδα: είναι λοιπόν ευκαιρία, βασιζόμενοι στα αποτελέσματα που θα προκύψουν, να επεκταθούμε και να επανέλθουμε (κοινό πρόγραμμα ΚΝΕ/ΕΙΕ και Ινστιτούτου Ιστορίας των Επιστημών της Ρωσικής Ακαδημίας Επιστημών, ενταγμένο στη διακρατική συνεργασία Ελλάδας-Ρωσίας, 2002-2003).

13. Το πρόσφατο βιβλίο του S. Fuller, *Thomas Kuhn: a philosophical history for our times*, University of Chicago Press, 2000, περιγράφει την πολιτική του Harvard την εποχή του ψυχρού πολέμου. Σύμφωνα με το συγγραφέα, το πανεπιστήμιο προσέλαβε τον Kuhn για να προστατεύει την κοινωνική εικόνα της επιστήμης και κατ' επέκταση το πυρηνικό πρόγραμμα των ΗΠΑ.

14. Κυρίως Ε. Σταμάτης, *Ευκλείδους γεωμετρία, στοιχεία*, τ. I, II, III, ΟΕΔΒ, 1975· Ο ίδιος, *Αρχιμήδους άπαντα*, τ. Α'-Δ', ΤΕΕ, 1970-1974· Ο ίδιος, *Απολλωνίου κωνικά*, τ. Α'-Δ', ΤΕΕ, 1975-1976.

προέρχεται από το πολιτικά αριστερό κίνημα, το οποίο επικρατεί στην εξω-πανεπιστημιακή –και όχι μόνο– πολιτιστική ζωή μετά τον πόλεμο.

Καχύποπτη απέναντι στο ιδεολόγημα της ελληνικής συνέχειας, κουρασμένη από τη στομφώδη διδασκαλία για την αρχαία Ελλάδα και το Βυζάντιο, συμμετέχοντας ενεργά στην πολιτική, η γενιά αυτή στρέφει την προσοχή της στο νεότερο ελληνισμό και την ευρωπαϊκή ιστορία.

Ο Γιάννης Καράς, έχοντας σπουδάσει φιλοσοφία στη Ρουμανία, βρίσκεται στο Παρίσι το 1972-1974, όπου με την προτροπή του Νίκου Σβορώνου στρέφεται στη μελέτη των επιστημών των Ελλήνων την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (Τουρκοκρατία την ονομάζαμε τότε). Η πρόσληψή του στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, όταν θα γυρίσει στην Ελλάδα μετά τη Μεταπολίτευση, του επιτρέπει να αφιερωθεί επαγγελματικά στο θέμα αυτό. Είναι η εποχή που το ΕΙΕ, νέο ίδρυμα αν συγκριθεί με το πανεπιστήμιο, ανοίγεται σε νέους τομείς της ιστορικής έρευνας. Ο Γιάννης Καράς, χωρίς να ανήκει ή να δηλώνει τη συμμετοχή του σε κάποια ιστοριογραφική σχολή των επιστημών, ενσωματώνει στα πρώτα ήδη βιβλία του πολλές από τις προσεγγίσεις που όφειλε να ενσωματώσει η ελληνική ιστορία των επιστημών δεκαετίες νωρίτερα: αναζήτηση των πηγών και διεξοδική καταλογογράφηση τους, σύνδεση της ιστορίας των επιστημών με την πολιτική, οικονομική, εκκλησιαστική κ.λπ. ιστορία, σύνδεση με τα φιλοσοφικά ρεύματα, τις διεθνείς εξελίξεις¹⁵. Η εποχή είναι ώριμη για να ενδιαφερθεί κάποιου κοινό για το θέμα, στην αρχή ερασιτεχνικά και αργότερα με μεγαλύτερη συνέπεια ως προς τις επαγγελματικές προδιαγραφές¹⁶.

Σε μια συγκεκριμένη θεματική περιοχή, τη θεωρία της εξέλιξης, έχουμε στις αρχές της δεκαετίας του 1980 τις εργασίες του Κώστα Κριμπά, ο οποίος σπούδασε γενετική στην Ελβετία και στη Γαλλία και στη συνέχεια εργάστηκε στην ομάδα του Dobzhansky στις ΗΠΑ. Ο Κριμπάς, και αυτός χωρίς να δηλώνει ένταξη σε συγκεκριμένο ιστοριογραφικό ρεύμα, ενσωματώνει πλή-

15. Τα πρώτα έργα του Γιάννη Καρά προς αυτή την κατεύθυνση είναι: *Ouvrages grecs sur les sciences exactes et naturelles conservés en manuscrits*, Thèse à l'École Pratique des Hautes Études, Παρίσι 1975· *Οι Φυσικές-Θετικές Επιστήμες στον ελληνικό 18ο αιώνα*, Αθήνα 1977.

16. Η νεότερη βιβλιογραφία σχετικά με τις επιστήμες στον ελληνικό χώρο καταγράφεται μέχρι το 1997 στο Γ. Καράς, *Ιστορία των επιστημών. Νεοελληνική βιβλιογραφία*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1997. Από το 1999 και μετά, τα δρώμενα της ιστορίας των επιστημών στην Ελλάδα καταγράφονται στο *Newsletter for the History of Science in Southeastern Europe*, το οποίο εκδίδεται από το Πρόγραμμα ιστορίας των επιστημών του ΚΝΕ/ΕΙΕ (στο διαδίκτυο στη διεύθυνση <http://www.eie.gr/institutes/kne/life>).

θος νέων ιστοριογραφικών προσεγγίσεων. Σχέσεις επιστημών και κοινωνίας, συμμετοχή των πρωταγωνιστών σε επιστημονικές σχολές, θεσμοί¹⁷.

Την ίδια περίπου εποχή που επιστρέφει στην Ελλάδα ο Γιάννης Καραός, ο Ευτύχης Μπιτσάκης, χημικός με όψιμες, λόγω διαφόρων εμποδίων που οφείλονται στην πολιτική του δραστηριότητα, σπουδές στην πυρηνική φυσική και στη φιλοσοφία των επιστημών στη Γαλλία, διοργανώνει σειρά ανοικτών σεμιναρίων στη γραμμή του μαρξισμού, με θέματα από τη σύγχρονη επιστημολογική συζήτηση. Οι διαλέξεις αυτές, αλλά και το γενικό κλίμα της εποχής που αμφισβητεί στους επιστήμονες την αποκλειστική ενασχόληση με την επιστήμη τους, διαμορφώνουν ένα κοινό κυρίως από φυσικούς και μαθηματικούς γεννημένους μετά τον πόλεμο, οι οποίοι στρέφουν το επαγγελματικό τους ενδιαφέρον προς την ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών. Ορισμένοι εξ αυτών θα κάνουν ειδικευμένες σπουδές στο εξωτερικό, κυρίως σε αγγλοσαξονικό περιβάλλον.

Έτσι, τη δεκαετία του 1980, διαμορφώνεται για πρώτη φορά μια επαγγελματική κοινότητα ιστορίας των επιστημών στην Ελλάδα. Λόγω της αποστροφής για πολιτικούς λόγους για το «ένδοξο» αρχαιοελληνικό παρελθόν, λόγω της μη φιλολογικής κατάρτισης των περισσοτέρων, λόγω της συνήθειας των θετικών επιστημών να συνεργάζονται σε διεθνές επίπεδο αλλά και λόγω της τρέχουσας αγγλοσαξονικής ιστοριογραφικής σχολής, η οποία απομακρύνεται από τη μελέτη των πηγών και προσανατολίζεται σε κοινωνιολογικές προσεγγίσεις, η πλειοψηφία της κοινότητας αυτής δεν ασχολήθηκε με ελληνικά θέματα. Όσο για την ελληνική ιστοριογραφία, αυτή επικεντρώνεται κατά τη δεκαετία του 1980 στην οθωμανική περίοδο και ασχολείται ελάχιστα με τις αρχαίες και τις βυζαντινές επιστήμες.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, η ανάπτυξη των ελληνικών πανεπιστημίων επέτρεψε σε μέλη της κοινότητας να δημιουργήσουν νέους θεσμούς, εκτός των ήδη υπαρχόντων στο ΕΙΕ και στο ΕΜΠ: το Τμήμα ΜΙΘΕ στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, που περιλαμβάνει τομέα Ιστορίας των επιστημών, θέσεις διδασκαλίας και ερευνητικές ομάδες σε άλλα πανεπιστήμια, όπως αναφέραμε και στην αρχή της εισήγησης. Συγχρόνως, ιδρύεται η Ελληνική Εταιρεία Ιστορίας Επιστημών και Τεχνολογίας και εκδίδεται το περιοδικό *Νεύσις*, το οποίο περιλαμβάνει σε μεγάλο βαθμό άρθρα ιστορίας των επιστημών. Απόρροια όλων αυτών υπήρξε η ανάπτυξη των ερευνητικών προγραμ-

17. Στη δεκαετία του 1980, ο Κ. Κριμπάς δημοσιεύει δύο μελέτες για τον δαρβινισμό στην Ελλάδα: «Ο δαρβινισμός στην Ελλάδα», *Materia Medica Graeca* 10 (1982), 465-471 και «Ο δαρβινισμός στην Ελλάδα. Τα πρώτα βήματα: η αλληλογραφία Χελδράκι-Δαρβίνου», *Τα Ιστορικά* 1, τχ. 2 (1984), 335-348.

μάτων και των μεταπτυχιακών σπουδών και, ως εκ τούτου, ο πολλαπλασιασμός εργασιών για την ιστορία της επιστήμης στην Ελλάδα. Εκτός όμως λίγων περιπτώσεων, που αφορούν κυρίως στη φιλοσοφία των επιστημών¹⁸, ακόμα και σήμερα δεν έχει ξεπεραστεί ούτε από τους διδάσκοντες ούτε από τους φοιτητές η ιστορική άρνηση για τη μελέτη της αρχαίας και της βυζαντινής περιόδου. Η μεγάλη πλειοψηφία των μελετών, διατριβών και μεταπτυχιακών εργασιών με ελληνικό θέμα αφορά στη νεότερη Ελλάδα, με τη διαφορά από τις δύο περασμένες δεκαετίες ότι η προσοχή στρέφεται βαθμηδόν από την προεπαναστατική περίοδο στον 19ο και στον 20ό αιώνα. Η προβληματική των εργασιών αυτών εντάσσεται στην τρέχουσα διεθνή ιστοριογραφική τάση, που αφορά στη μελέτη της διάδοσης της νεότερης επιστήμης σε χώρες διαφορετικών πολιτισμικών παραδόσεων από αυτές της Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης¹⁹.

---

18. Στον συλλογικό τόμο *Greek Studies in the Philosophy and History of Science*, <Boston Studies in the Philosophy and History of Science, τ. 121>, Βοστώνη 1990, που εξέδωσε ο Παντελής Νικολακόπουλος, παρουσιάζονται αρκετές μελέτες για την αρχαία Ελλάδα, οι οποίες έχουν κυρίως φιλοσοφικό χαρακτήρα.

19. Το προσεχές 22ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας των Επιστημών, που θα γίνει στο Πεκίνο το 2005, έχει ως θέμα "Diversity and globalization: diffusion of science and technology throughout history".

Efthymios Nicolaidis

HISTORIOGRAPHIE DES SCIENCES

(RÉSUMÉ)

Au XVIIIème et XIXème siècle, les livres de science grecs comprenaient souvent des prologues d'histoire de la discipline qu'ils traitaient. Ce genre d'histoire des sciences est à comparer avec les textes analogues parus dans d'autres pays européens à la même période : il s'agit d'une histoire événementielle où les découvertes sont présentées à la manière d'un catalogue chronologique. L'histoire des sciences en Grèce moderne, dans le sens actuel du terme, prend naissance au début du XXème siècle avec les travaux de Michel Stephanidès sur la chimie des Anciens. Suite à ses efforts, une chaire d'histoire des sciences sera créée à l'Université d'Athènes en 1924. Stephanidès participa à la vie de la communauté internationale des historiens des sciences (participation aux Congrès Internationaux, membre correspondant de l'Académie Internationale) tout en présentant des travaux inscrits dans l'idéologie nationale de la grandeur de la science des Anciens. Par contre, il n'a pas réussi à créer une communauté d'historiens de science Grecs et la chaire sera vite abandonnée après sa retraite en 1939. La nouvelle génération d'historiens des sciences qui donna naissance à la communauté nombreuse et dynamique actuelle provient du milieu des intellectuels de gauche, en majorité des scientifiques qui, après la chute de la dictature en 1974, se sont éloignés des études classiques et se sont penchés sur l'étude de la Grèce moderne et contemporaine (diffusion de la science "nouvelle", intégration du pays au modèle scientifique courant). En même temps, par leurs études à l'étranger et par leurs travaux s'inscrivant dans les tendances historiographiques actuelles, ces historiens des sciences ont réussi à s'intégrer dans la communauté internationale.

Πολιτισμική ιστορία – Ιστορία της παιδείας
Ιστορία της φιλοσοφίας

Η ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΩΣ ΜΕΘΟΔΟΣ ΑΥΤΟΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Η επίγνωση ότι η κατανόηση του παρόντος είναι ανέφικτη χωρίς τη γνώση του παρελθόντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς απέβη ήδη από την εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού αίτημα του νεότερου ελληνισμού. Το ενδιαφέρον για τη φιλοσοφική παράδοση του ελληνισμού εγγράφεται στις προσπάθειες της πολιτισμικής αυτογνωσίας του και στην επέκτασή του πεδίου της ιστορίας, όπου η κατανόηση της φιλοσοφικής παιδείας αντιμετωπίζεται ως μέρος της διάπλασης νέων μορφών συλλογικής συνείδησης¹. Ο Κ. Θ. Δημαράς, στα 1971, κάνει τις εξής ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικά με το φαινόμενο της αναβίωσης του ελληνικού στοχασμού στο γύρισμα του δεκάτου ογδόου αιώνα, τοποθετώντας το στην προοπτική της ιστορίας των συνειδήσεων:

Η «αναβίωση του ελληνικού στοχασμού»,

υπογραμμίζει ο Δημαράς,

δεν είναι, όπως θα μπορούσε να νομίσει ένας απόρροτος θεωρητής των ζητημάτων αυτών, ένα τυχαίο άθροισμα ατομικών περιπτώσεων, μία ευτυχημένη συγκυρία. Αυτοί οι «φιλόσοφοι» ή αυτοί οι «διδάσκαλοι φιλοσοφικών μαθημάτων» υπακούουν σε μια επιταγή του εθνικού συλλογικού σώματος, και ας είναι λανθάνουσα [...] Ιστορία στοχασμού, όχι στοχαστών².

Παρατηρούμε προσπάθειες προβολής της νεοελληνικής φιλοσοφικής παράδοσης στα χρόνια μετά την Άλωση. Ενδεικτικό για την ανάγκη προσδιορισμού της νεοελληνικής διανόησης είναι το γεγονός ότι ήδη πριν τον δέκατο ένατο αιώνα υπάρχουν προσπάθειες καταγραφής εστιασμένες στους «φιλοσοφούντες» λογίους των προηγούμενων αιώνων³, επιλεκτικά, μπορού-

---

1. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Στέλλα Νικολούδη, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1996, κεφ. δεύτερο, «Η διάπλαση της νεοελληνικής ιστορικής συνείδησης», σ. 83 κ.ε.

2. Κ. Θ. Δημαράς, εφημ. *Το Βήμα*, 4 Ιουνίου 1971, με αφορμή την έκδοση του βιβλίου του G. P. Henderson, *The Revival of Greek Thought 1620-1830*, Albany, NY, State University of New York Press, 1970.

με ν' αναφέρουμε την *Επιτετημημένη Επαρίθμηση... Λογίων Γραικών* του Δημητρίου Προκοπίου (1721) και το *Συμπλήρωμά της* από τον πατριάρχη Καλλίνικο Δ'³· πρόκειται περισσότερο για πράξεις πολιτισμικής πολιτικής: σκοπός τους είναι η προβολή της διαχρονικής ιστορικής παρουσίας της πνευματικής ζωής του νεότερου ελληνικού πολιτισμού σε δύσκολους αιώνες, κατά τους οποίους ανασυντάσσονται οι πνευματικές του δυνάμεις⁴.

Η φιλοσοφία, ως ύπατο παιδευτικό αγαθό,

παρατηρεί ο Κ. Ι. Δεσποτόπουλος,

*συνουδευομένη αργότερα και από τις θετικές επιστήμες, υποβαστάζει και προωθεί τη μεγάλη προσπάθεια Φωτισμού του Γένους, στον τελευταίο προπάντων αιώνα της Τουρκοκρατίας, για την εξύψωσή του πνευματικά, προϋπόθεση και προανάκρουσμα της περιπόθητης πολιτικής ελευθερίας του*⁵.

Πρώιμες ιστορικές επισκοπήσεις της νεοελληνικής φιλοσοφίας έχουμε κατά τον Διαφωτισμό από τον Ευγένιο Βούλγαρη και αργότερα από τον Κωνσταντίνο Μιχαήλ Κούμα. Εδώ θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι πρώτος ιστορικός της νεοελληνικής φιλοσοφίας υπήρξε ο Κ. Κούμας, ο οποίος την αξιολόγησε έχοντας συναίσθηση των ιδιοτυπιών της εποχής του και της μοναδικότητάς της στην ιστορία του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού⁶. Έμπρακτο παράδειγμα της διαμόρφωσης της ιστορικής συνείδησης, η οποία καθορίστηκε από τις πνευματικές ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας της καμπής του δεκάτου ογδόου αιώνα, ο Κούμας, ως ιστορικός και φιλόσοφος, πιστεύει στην ανάγκη της ιστοριογραφικής μεθόδου στον τομέα της νεοελληνικής φιλοσοφίας. Ευχή του μάλιστα αποτελούσε η συγγραφή μιας ιστορίας η οποία να εκθέτει το έργο «των από της ιε' εκατονταετηρίδος μέχρι της σήμερον αγωνισθέντων ομογενών μας εις διατήρησιν του της Φιλοσοφίας ιερού χρήματος [...] διά α μη αγνοώμεν την ιστορίαν της νεωτέρας Ελληνικής Φιλοσοφίας»⁷.

3. Ν. Κ. Ψημμένος, «Η 'Επιτετημημένη επαρίθμηση' του Δημητρίου Προκοπίου ως πηγή γνώσης της νεοελληνικής φιλοσοφίας», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 24 (1982), 204-208.

4. Μπορούμε εδώ να προσθέσουμε το έργο *Νέα Ελλάς* του Γεωργίου Ζαβίρα (1790-1804), τη δίτομη *Νεοελληνική φιλολογία* του Ανδρέα Παπαδόπουλου-Βρετού (1854-1857), τα έργα των Κ. Σάθα, Ανδρόνικου Δημητρακόπουλου.

5. Κ. Ι. Δεσποτόπουλος, *Δοκίμια και λόγοι*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1983, σ. 19. Βλ. επίσης Ο ίδιος, «Η ελληνική φιλοσοφία στον ΙΘ' και στον Κ' αιώνα», *Μελετήματα φιλοσοφίας σειρά III*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 1982, σ. 145-158.

6. Ν. Κ. Ψημμένος, «Ο Κωνσταντίνος Κούμας ως ιστορικός της νεοελληνικής φιλοσοφίας», *Φιλοσοφία* 15-16 (1985-1986), 376-397.

7. W. G. Tennemann, *Σύνοψις της ιστορίας της φιλοσοφίας*, μτφρ. Κ. Μ. Κούμα, Βιέννη 1818, στο Επίμετρο του ίδιου «Περί της εις την νεωτέραν Ελλάδα καταστάσεως της φιλοσοφίας», σ. 212.

Στην ίδια ιστοριογραφική γραμμή εντάσσεται ο Θεόφιλος Καΐρης, ο οποίος στα *Στοιχεία Φιλοσοφίας* (Αθήνα 1851) αφιερώνει ένα κεφάλαιο του βιβλίου του στους «από της ις' εκατονταετηρίδος μέχρι της σήμερον τα της φιλοσοφίας ασπασαμένους Έλληνες»· δεν θα σταθούμε σε ονόματα αλλά στο γεγονός ότι έχουμε πάλι καταγραφή προσώπων που εντάσσονται σε διάφορα φιλοσοφικά ρεύματα. Η φιλοσοφία εκπροσωπείται από το ατομικό έργο του κάθε φιλοσόφου και έχει παιδαγωγική κυρίως χροιά.

Η έννοια της φιλοσοφίας θα αλλάξει ριζικά όταν θα εδραιωθεί η έννοια του έθνους από το ιστορικό έργο του Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου. Η φιλοσοφία ανήκει και αυτή στην ιστορία του έθνους και αποτελεί ένα τμήμα του ελληνικού πνεύματος με την έννοια που του έδωσε ο Hegel⁸ από το υποκειμενικό πνεύμα η φιλοσοφία υποδηλώνει το αντικειμενικό Πνεύμα που βρίσκεται στη δρώσα συλλογική οντότητα, στο consensus των ατόμων. Με την έννοια αυτή η φιλοσοφία πραγματώνεται μέσα από τα διάφορα στάδια της ιστορίας του ελληνικού έθνους και αποτελεί προϊόν της ίδιας της ιστορίας.

Την ιδεαλιστική πρόσοψη του φιλοσοφικού λόγου ακολουθεί ένας ρεαλισμός. Κατά την εγγεληνή άποψη, η φιλοσοφία περατώνεται στην ολότητα της και καθορίζει τη δυνατότητα μιας αληθινής ιστορίας του πνευματικού πολιτισμού. Με τις προϋποθέσεις αυτές θα πρέπει να ενοήσουμε την προτροπή του Θεόδωρου Καρούσου «φιλοσοφικώς εκπαιδευόμενοι, εκπαιδευέσθε και εθνικώς»⁸. Με τη μελέτη της φιλοσοφίας επιτυγχάνεται η προβολή των χαρακτηριστικών της ελληνικής διάνοιας, της διαχρονικής συνοχής του ελληνισμού από την Αρχαιότητα ως τα νεότερα χρόνια, όπως και η σύλληψη και επίλυση εθνικών και κοινωνικών προβλημάτων του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Μέλημα των Ελλήνων διανοουμένων είναι ν' αποδείξουν ότι το φιλοσοφικό παρελθόν του ελληνισμού παρέχει σ' αυτούς το δικαίωμα να διεκδικήσουν τη θέση τους στην ιστορία. Ο ελληνισμός αποτελεί ένα πολυποίκιλο ιστορικό και πολιτισμικό φαινόμενο του οποίου τις διαδοχικές φάσεις οφείλουν να μελετήσουν οι νεότεροι Έλληνες, ώστε να μπορέσουν να ερμηνεύσουν τον δικό τους εθνικό χαρακτήρα.

Μελέτες όπως του Πέτρου Βράιλα-Αρμένη με θέμα «Περί των χαρακτηρισμών της ελληνικής διάνοιας» ή του Θεόδωρου Καρούσου «Σκέψεις περί της σπουδής του Ελληνισμού» παρουσιάζουν κοινά αιτήματα. Από το δυαδικό σχήμα πρόσδος-πτώση, το οποίο είχε γίνει αποδεκτό από τον Αδαμάντιο Κοραή και το

8. Θ. Καρούσος, «Λόγος εισαγωγικός εις την σειράν της φιλοσοφίας εκφωνηθείς κατά την έναρξιν των μαθημάτων της εν Παλαιώ Κεφαλληνίας Πετριτσείου Σχολής», *Πανδώρα* 7 (1865), 320· Γεωργία Αποστολοπούλου, «Ο Θεόδωρος Καρούσος ως ιστορικός της φιλοσοφίας», *Δωδώνη* 17 (1988), 234 κ.ε.

οποίο υιοθετεί επίσης το 1839 ο Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος στο *Φιλοσοφικό Δοκίμιο περί της προόδου και της πτώσεως της παλαιάς Ελλάδος*—έργο με το οποίο εγκαινιάζεται η φιλοσοφία της ιστορίας στο νεότερο ελληνικό κράτος—περνάμε στην αιτιοκρατική αντίληψη της ιστορίας, η οποία υπογραμμίζει την εξελικτική πορεία με μεταβάσεις από τη μία ιστορική εποχή στην επομένη· η ενότητα του ελληνισμού για τον Κοζάκη-Τυπάλδο είναι θρησκευτική και πολιτική και υφίσταται ως κοινότητα θρησκείας, νόμων, εθίμων και ηθών.

Με το τρίπτυχο ιστορικό σχήμα των Σπυρίδωνος Ζαμπέλου και Κωνσταντίνου Παπαρηγοπούλου συμπορεύονται μερικοί από τους σημαντικότερους Νεοέλληνες φιλοσόφους της εποχής, οι οποίοι προσπάθησαν να μελετήσουν τα προβλήματα του ελληνισμού προσδίδοντάς τους μεγαλύτερη ερμηνευτική εμβάθυνση. Στη διαδικασία αυτή ο φιλοσοφικός λόγος συντέλεσε στην επίτευξη της συνειδησιακής ενότητας του ελληνισμού και στον τομέα αυτόν η μελέτη της εγελιανής φιλοσοφίας της ιστορίας άνοιξε καινούριους ορίζοντες στην ελληνική σκέψη.

Ενώ στους προεπαναστατικούς χρόνους επικρατούσε αφ' ενός η ιστορική ορθολογιστική θεώρηση του καντιανού Wilhelm Gottlieb Tennemann ή ο συγκριτισμός του Γάλλου Ιδεολόγου Joseph-Marie Dégérando, τώρα θέματα όπως το γεφύρωμα μεταξύ Ανατολής και Δύσης, το Ανατολικό Ζήτημα, οι διάφορες εκφάνσεις της Μεγάλης Ιδέας αποτελούν ζητήματα στα οποία η ιστορική προοπτική της εγελιανής φιλοσοφίας επιτυγχάνεται με την αναζήτηση της συνείδησης του ατόμου ή της συλλογικότητας· γίνεται προσπάθεια να καταστούν κατανοητοί οι τρόποι της ύπαρξης στο γίνεσθαι τους επειδή η γενική κατεύθυνση του εγελιανού συστήματος «να σκεφτούμε τη ζωή» σημαίνει να γνωρίζουμε το πραγματικό γίνεσθαι των ανθρωπίνων κοινωνιών.

Ο ιστορισμός που επικρατεί κυρίως μετά το 1850 υπογράμμισε την εθνική ενότητα του ελληνισμού, με την προβολή της ενότητας της γλώσσας, της θρησκείας καθώς και τη διαχρονική ενότητα του ελληνικού πνεύματος και του ελληνικού φιλοσοφικού λόγου. Εξάλλου, η αναγωγή του ελληνισμού σε συλλογική πνευματική οντότητα υπήρξε απόρροια της έννοιας του *Zeitgeist*, ως συνείδηση της χρονικότητας ενός πολιτισμού που περνά μέσα από διάφορες φάσεις. Η φιλοσοφία αντανάκλαται στα ιστορικά και κοινωνικά ζητήματα και οφείλει να λάβει υπόψη της τις πολιτικές συγκυρίες, την επίδραση της θρησκείας, την ηθική ανάπτυξη του λαού, όχι μόνο επειδή αναγνωρίζεται η αιτιακή σχέση ανάμεσα στον ιστορικό και τον φιλοσοφικό βίο αλλά επειδή αναδεικνύεται με τον τρόπον αυτόν η δύναμη κάθε εποχής σ' όλες τις εκφάνσεις της.

Η ιστορία της φιλοσοφίας εναρμονίζεται με την ιστορία του πολιτισμού της ανθρωπότητας και συλλαμβάνει στο επίπεδο της διαλεκτικής τα μορφώ-

ματα κάθε εποχής. Αναδεικνύεται η συνάφεια του ελληνισμού προς την ιστορική ανέλιξη της υποκειμενικότητας και εδώ η φιλοσοφική συμβολή του εγγεληνισμού στο ζήτημα του υποκειμένου και της υποκειμενικότητας γίνεται εντονότερη και αποτελεί τον άξονα του στοχασμού των Θεόδωρου Καρούσου, Μάρκου Ρενιέρη, Παύλου Καλλιγά, Κωνσταντίνου Στρατούλη⁹.

Ο Νικόλαος Κοτζιάς στην *Ιστορία της Φιλοσοφίας* του αναφέρεται το 1878 στις προσωπικότητες των Ευγενίου Βούλγαρη, Θεόφιλου Καίρη, Πέτρου Βράιλα-Αρμένη και Απόστολου Μακράκη, χαρακτηρίζοντας τα φιλοσοφηματά τους «απομιμήσεις της σχολαστικής και των νεωτέρων χρόνων φιλοσοφίας»¹⁰: η θεώρησή αυτή τον τοποθετεί στην οπτική των προηγούμενων ιστορικών της φιλοσοφίας. Η ιστορικότητα της φιλοσοφίας και τα προβλήματα της απασχολούν στα 1880 τον Περικλή Γρηγοριάδη, ο οποίος προσπαθεί να τη στηρίξει απέναντι στην κριτική του θετικισμού¹¹. Εθνικούς λόγους για τη μελέτη της νεοελληνικής φιλοσοφίας επικαλούνται επίσης αργότερα ο Μαργαρίτης Ευαγγελίδης και ο Θεόφιλος Βορέας· καθ' υπόδειξη μάλιστα του Ευαγγελίδη, ο Κωνσταντίνος Λογοθέτης εξεπόνησε διδακτορική διατριβή το 1905 με θέμα *Πέτρου Βράιλα-Αρμένη φιλοσοφικών σύστημα*¹².

Σημαντική υπήρξε η συμβολή του Θ. Βορέα στην αναθεώρηση της αρνητικής άποψης για τη νεοελληνική φιλοσοφία¹³ στη μελέτη του *Die neugriechische Philosophie*, δημοσιευμένη στον πέμπτο τόμο του *Grundriss der Geschichte der Philosophie* του Friedrich Ueberweg, που φέρει τον τίτλο «Η φιλοσοφία του εξωτερικού από την αρχή του δεκάτου ενάτου αιώνα έως σήμερα» (*Die Philosophie des Auslandes vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis auf*

9. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Βάνιας, 2003, σ. 261-269.

10. Ν. Κοτζιάς, *Ιστορία της Φιλοσοφίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. 3, Αθήνα 1877, σ. 449-452, τ. 5, Αθήνα 1878, σ. 494-497· θεωρεί τον Ευγένιο Βούλγαρη «κορυφαίο των καθ' ημάς φιλοσοφησάντων» (σ. 495). Πβ. Νικόλαος Χρόνης, «Η έρευνα της νεοελληνικής φιλοσοφίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών από της ιδρύσεώς της μέχρι το 1950», *Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Νεοελληνική φιλοσοφία 1600-1950*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Βάνιας, 1994, σ. 123 κ.ε.

11. Π. Γρηγοριάδης, *Περί γενέσεως των φιλοσοφικών συστημάτων. Λόγος εισιτήριος εις το μάθημα της ιστορίας της φιλοσοφίας*, Αθήνα 1880· βλ. επίσης Γεωργία Αποστολοπούλου, «Ο Περικλής Γρηγοριάδης και η ιστορία της φιλοσοφίας ως επιστήμη», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Αθήνα 1987-1988, σ. 157-170.

12. Νικόλαος Χρόνης, «Δύο πανεπιστημιακοί διδάσκαλοι της φιλοσοφίας, Θεόφιλος Βορέας - Κωνσταντίνος Λογοθέτης», *Παρνασσός* 30 (1988), 145 κ.ε.

13. Νικόλαος Χρόνης, «Η έρευνα της νεοελληνικής φιλοσοφίας...», ό.π., σ. 127.

die Gegenwart)¹⁴. Στον γερμανικό αυτόν τίτλο ο Βορέας θεματοποιεί τον όρο «νεοελληνική φιλοσοφία» και σκοπός του είναι ν' αποδείξει ότι τα φιλοσοφήματα των νεότερων Ελλήνων δεν στερούνται πρωτοτυπίας. Ξεκαθαρίζει την πλάνη ότι τα χρόνια της δουλείας υπήρξαν σκοτεινά στα θέματα της παιδείας καθώς και το πρόβλημα της συνέχειας-ασυνέχειας του ελληνισμού¹⁵. Ο Θεόφιλος Βορέας στην ανακοίνωσή του στην Ακαδημία Αθηνών το 1929 με τον τίτλο «Η ελληνική φιλοσοφία κατά τους μετά την Άλωσιν χρόνους»¹⁶ προάγει σημαντικά την έρευνα της νεοελληνικής φιλοσοφίας πιστεύοντας στον δεσμό που υφίσταται μεταξύ των εθνικών χαρακτηριστικών ενός λαού και της φιλοσοφίας που αυτός δημιουργεί· προσπαθεί να ξεφύγει από το αδιέξοδο των προηγούμενων ιστορικών της φιλοσοφίας, πιστεύοντας ότι η ελληνική διάνοηση είναι σε θέση να σκεφθεί τον εαυτόν της όχι μόνο ως ερμηνευτική του δυτικού πολιτισμού αλλά ως αυτοπροσδιορισμό της εθνικής φιλοσοφικής παράδοσης.

Ο Βορέας αποδέχεται τη συνέχεια της φιλοσοφίας στην Ελλάδα και υπογραμμίζει ότι η απουσία φιλοσοφικού συστήματος εκ μέρους της ελληνικής διάνοησης δεν αίρει και την παρουσία φιλοσοφικού προβληματισμού¹⁷. Ακόμη επισημαίνει τις δυσκολίες της έρευνας στον τομέα αυτόν με την παντελή έλλειψη δημοσιευμένου υλικού και την ανάγκη της αναδίφησής του. Διευρύνει, σε σχέση με προηγούμενες ιστορικές προσεγγίσεις της νεοελληνικής φιλοσοφίας, τον αριθμό των Ελλήνων διανοητών και φιλοσόφων· ανάμεσα στους σημαντικότερους Νεοέλληνες φιλοσόφους και διανοητές συγκαταλέγει εκείνους που μετέβησαν στην Ευρώπη μετά την Άλωση καθώς και τους διδασκάλους του γένους, οι οποίοι έδρασαν τόσο στην Ελλάδα όσο και στην αλλοδαπή, όπου αγωνίστηκαν για την προβολή της ελληνικής σκέψης. Ο Βορέας δεν αρκείται στην καταγραφή ονομάτων· εκτός από την αναγραφή των κυριότερων έργων κάθε φιλοσόφου και την παράθεση των διδαγμάτων τους, δίνει βιογραφικές πληροφορίες, οι οποίες φωτίζουν τον πολιτικό και πνευματικό ορίζοντα στον οποίο άσκησαν το έργο τους. Αναφέρονται οι διώξεις του Θεόφιλου Κορυδαλέα, το κάψιμο των έργων του Μεθοδίου Ανθρακίτη, ο αφορισμός του Χριστόδουλου Παμπλέκη κ.ά.¹⁸

14. Εκδόθηκε από τον T. K. Oesterreich, Graz 1953, σ. 363-368.

15. Γ. Κ. Ιωαννίδης, «Η νεοελληνική φιλοσοφία και τα προβλήματα της (Δοκίμιο διαγραμματικής προβληματικής)», *Ζήνων* 1 (1980), 3-20.

16. Θεόφιλος Βορέας, *Ανάλεκτα*, 2, Αθήνα 1939, σ. 162-176.

17. *Ο.π.*, σ. 174.

18. Στην περίοδο του Μεσοπολέμου εκπονήθηκε επίσης η διδακτορική διατριβή ενός άλλου πανεπιστημιακού διδασκάλου, μαθητή του Θ. Βορέα, του Παναγιώτη Πατριαρ-

Ωστόσο, από τη δεκαετία του 1950 έγινε συνειδητή η διαπίστωση ότι η νεοελληνική φιλοσοφία αποτελεί παραμελημένο κεφάλαιο και ότι η έρευνά της θα καλύψει ένα χάσμα στην ελληνική πολιτιστική παράδοση. Ο Ντίμητρης Αποστολόπουλος το 1949 δημοσιεύει τη *Σύντομη ιστορία της νεοελληνικής φιλοσοφίας*, όπου θέτει το ζήτημα της αυτοδυναμίας του νεότερου ελληνικού φιλοσοφικού στοχασμού¹⁹.

Ο Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, παιδαγωγός και φιλόσοφος, προβάλλει το θέμα της νεοελληνικής φιλοσοφίας στο δίτομο έργο του *Νεοελληνική Φιλοσοφία (1600-1850)*, στη σειρά της Βασικής Βιβλιοθήκης, τόμοι 35, 36 (1953, 1956), εγχείρημα το οποίο θεωρήθηκε τολμηρό γιατί, όπως παρατηρεί ο Βασίλης Κύρκος, ο Παπανούτσος καταπιάνεται με κριτικό πνεύμα με τη μελέτη και την προβολή της νεοελληνικής φιλοσοφίας

σε έναν κόσμο που από παιδεία και αγωγή βλέπει μόνο στην Αρχαιότητα την προσφορά των προγόνων του στη Φιλοσοφία· τους πρόσφατους προγόνους του, αντίθετα, αντικρίζει γεμάτος προκατάληψη, για να μην πούμε περιφρόνηση, ντρέπεται σχεδόν γι' αυτούς.

Ο Παπανούτσος θέλει να ξεφύγει από τον κλειστό ορίζοντα της νεοελληνικής πνευματικής ιστορίας, όπου έχουμε έξαρση του μακρινού παρελθόντος και άγνοια της πρόσφατης πνευματικής μας ιστορίας, και να θεραπεύσει, όπως ο ίδιος γράφει, «τον πνευματικό αστιγματισμό των Νεοελλήνων»²⁰. Θεωρεί το έργο των Ελλήνων στοχαστών της Τουρκοκρατίας, που δικαιώθηκε από την ιστορία, ασύγκριτα δυσκολότερο από εκείνο των ομοτέχνων τους της Δυτικής Ευρώπης. Οι δύο αυτοί τόμοι της Βασικής Βιβλιοθήκης αποτελούν την απαρχή της προώθησης της έρευνας γύρω από τη νεοελληνι-

---

χέα, με θέμα *Φίλιππος Ιωάννου, ο από καθέδρας Έλληνας φιλόσοφος του 19ου αιώνας* (Αθήνα 1936)· επικαλείται τη σημασία που έχει η έρευνα της νεοελληνικής φιλοσοφίας και είναι πεπεισμένος ότι η Ελλάδα «ουδέποτε επαύσατο φιλοσοφούσα» και ότι για να συλλάβουμε την ενιαία εξέλιξη της ελληνικής σκέψης δεν χρειάζεται «να στρεφώμεθα προς τα οπίσω», προς την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, αλλά να ερευνούμε και τα φιλοσοφήματα των Νεοελλήνων φιλοσόφων. Νικόλαος Χρόνης, «Η έρευνα της νεοελληνικής φιλοσοφίας...», ό.π., σ. 132-133.

19. Ντίμητρης Αποστολόπουλος, *Σύντομη ιστορία της νεοελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα, Ελληνογαλλική Ένωση Νέων, 1949, 54 σ. Ο Κώστας Αξελός σε βιβλιοκρισία του θα αμφισβητήσει την αυτοδυναμία του νεοελληνικού φιλοσοφικού στοχασμού, βλ. *Νέα Εστία* 58 (1955), 229-233. Για τον Ντίμητρη Αποστολόπουλο (1909-1962), βλ. Κ. Ι. Δεσποτόπουλος, *Μελετήματα φιλοσοφίας, σειρά III*, ό.π., σ. 194-200.

20. Βασ. Α. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, Ο φιλόσοφος*, Αθήνα, εκδόσεις Φιλιππότη, 1989, σ. 81.

κή φιλοσοφία με ένα πληροφοριακό και κριτικό εισαγωγικό δοκίμιο και εύστοχες παρατηρήσεις και επιλογές από τα έργα Ελλήνων λογίων από το 1600 ως τις μέρες μας²¹.

Ο Παπανούτσος συνέλαβε την ιδέα να δει και να αξιολογήσει συστηματικά τις προσπάθειες των υποδούλων Ελλήνων ξεκινώντας από τον Θεόφιλο Κορυδαλέα· επηρεασμένος από τη διαίρεση του Κ. Θ. Δημαρά στην *Ιστορία της Λογοτεχνίας* του, ο Παπανούτσος δέχεται δύο συμβατικές ιστορικές τομές για την περίοδο που διαπραγματεύεται. Η πρώτη είναι το 1669, οπότε συντελείται η ολοκλήρωση της τουρκικής κυριαρχίας στην Ελλάδα, η δεύτερη το 1774, οπότε κλείνει ο αιώνας των Φαναριωτών²².

Ενώ το Βυζάντιο είχε αρχίσει να αποκαθίσταται στη συνείδηση των ιστορικών της φιλοσοφίας²³, η περίοδος της Τουρκοκρατίας παρέμεινε το μεγάλο χάσμα στην πνευματική μας ιστορία «που σημαίνει για τον λαό μας ανάλογο χάσμα και στην ψυχή του»²⁴. Από την Άλωση της Πόλης ως το 1821 μια μεγάλη χορεία Ελλήνων στοχαστών διασφάλισαν με τις προσπάθειές τους τη συνέχεια της πνευματικής μας ιστορίας. Από το έργο τους δεν λείπει ούτε η γνήσια πνευματική ανησυχία ούτε η πρωτοτυπία των προθέ-

21. Ευάγγελος Μουτσόπουλος, «Ο Παπανούτσος και η νεοελληνική φιλοσοφία», *Νέα Εστία* 112 (1982), 1332-1338 καθώς και Ο ίδιος, «Ο Παπανούτσος ως ιστορικός της νεοελληνικής φιλοσοφίας», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση* 1 (1984), 9-11· στη σ. 11 ο Ε. Μουτσόπουλος προβαίνει στην εξής αξιολόγηση για τον Παπανούτσο: «[...] όχι μόνο τάσσεται αναμφισβήτητα μεταξύ των σπουδαιότερων εκπροσώπων της νεοελληνικής φιλοσοφίας στις μέρες μας, αλλά προεκτείνει τη σημαντικότερη νεοελληνική έκφρασή της, τον λεγόμενο προεπαναστατικό 'Διαφωτισμό'».

22. Την περιοδολόγηση αυτή αμφισβήτησε ο Άλκης Αγγέλου, γιατί καθώς γράφει «[...] ο Παπανούτσος δυσκολεύθηκε να παρακολουθήσει μέσα από τα ίδια τα φιλοσοφικά έργα που εμελέτησε την πορεία της φιλοσοφικής σκέψης στην περίοδο που πραγματεύεται», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* 6, τχ. 2 (1953), 197-201.

23. Ο Βασίλειος Τατάκης με τον τόμο *La philosophie byzantine*, Παρίσι 1949, παράρτημα της πολύτομης *Histoire de la philosophie* του Émile Brehier (ελληνική μετάφραση: *Η βυζαντινή φιλοσοφία*, μτφρ. Εύας Κ. Καλπουρτζή, εποπτεία και βιβλιογραφική ενημέρωση Λίνου Γ. Μπενάκη, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1977), έδωσε στη βυζαντινή φιλοσοφία τη θέση που της ανήκει μέσα στην ιστορία της φιλοσοφίας· πρώτα αυτός επιχείρησε να μελετήσει τη βυζαντινή φιλοσοφία στο σύνολό της και απέδειξε ότι το Βυζάντιο ανέπτυξε μια πνευματική κίνηση εντελώς αυτόνομη από τη δυτική φιλοσοφία. Το εγχείρημα αυτό αποδεικνύει τη συνέχεια της ελληνικής φιλοσοφίας στη χριστιανική σκέψη. Βλ. τα Πρακτικά της Ημερίδας *Μνήμη Βασιλείου Ν. Τατάκη (1896-1986)*, Άνδρος, Καίριος Βιβλιόθηκη, 2002, 112 σ.

24. Βασ. Α. Κύρκος, *ό.π.*, σ. 83.

σεων. Το έργο αυτό ανοίγει τον ορίζοντα και δίνει το έναυσμα για περαιτέρω μελέτες²⁵.

Στο κλίμα που δημιούργησε ο Ε. Παπανούτσος κινείται ο G. P. Henderson, μελετητής της αρχαίας ελληνικής και της σκωτικής φιλοσοφίας, που χάρη στον Παπανούτσο ανακαλύπτει τη σημασία του νεοελληνικού φιλοσοφικού στοχασμού. Ο Henderson, φιλέλληνας καθηγητής της φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο του Saint Andrews της Σκωτίας, περιορίζεται το 1970 στη μελέτη του νεοελληνικού Διαφωτισμού²⁶. Όπως αναφέρει ο ίδιος στα προλεγόμενά του, εκείνο που τον εντυπωσίασε είναι το πλούσιο υλικό και ο δυναμισμός του αναγεννώμενου ελληνικού στοχασμού. Το ενδιαφέρον του για την ελληνική γραμματεία της Τουρκοκρατίας το ξύπνησε το 1953 ο πρώτος τόμος της *Νεοελληνικής Φιλοσοφίας* του Ε. Π. Παπανούτσου:

[...] από το έργο εκείνο επέρασα στην πυκνογραμμένη *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* του Κ. Θ. Δημαρά,

σημειώνει ο Henderson,

από εκεί κι έπειτα μεγάλωσε διαρκώς το ενδιαφέρον μου για την αναγεννητική πορεία, που πραγματοποιούσαν η ελληνική διανόηση, γλώσσα και παιδεία, πριν ακόμη ιδρυθεί το ανεξάρτητο Ελληνικό κράτος²⁷.

Από την εποχή αυτή και ύστερα η μελέτη της νεοελληνικής φιλοσοφίας γνώρισε ακμή με την εγκατάλειψη της γραμματολογικής αντίληψης χάρη σε πρωτοπόρες έρευνες μελετητών, οι οποίοι έκαναν την εμφάνισή τους στο τέλος της δεκαετίας του 1960. Βασικά, ξεπερνιέται το ζήτημα κατά πόσο η νεοελληνική σκέψη είναι πρωτότυπη, θέμα που απασχόλησε αρκετούς επικριτές της. Το 1973, στα προλεγόμενα της επανέκδοσης –από το Κέντρον

25. Ο Γ. Βουμβλινόπουλος κυκλοφόρησε το 1966 από τις εκδόσεις του Γαλλικού Ινστιτούτου τη *Bibliographie critique de la philosophie grecque depuis la chute de Constantinople jusqu'à nos jours (1453-1953)*, 236 σ. Ήδη όμως είχε δείξει ενδιαφέρον για τη νεοελληνική φιλοσοφία σε άρθρο του, *Ιδέα* 1 (1933), 383-389, όπου αναπτύσσει γενικές παρατηρήσεις για το θέμα αυτό· πάντως και τα δύο αυτά δημοσιεύματα παρουσιάζουν ορισμένα κενά.

26. G. P. Henderson, *The Revival of Greek Thought 1620-1830*, ό.π. Στα ελληνικά μεταφράστηκε από τον Φ. Κ. Βώρο με τον τίτλο *Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού 1620-1830. Η ελληνική φιλοσοφία στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, και εκδόθηκε δύο φορές από το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας, Αθήνα 1977, 1994· στη σ. 7 της πρώτης έκδοσης, ο G. P. Henderson επισημαίνει: «Ο κ. Παπανούτσος με εβοήθησε σημαντικά και με τη συζήτηση καθώς και τις παρατηρήσεις του σε τμήματα του δακτυλογραφημένου χειμένου του βιβλίου μου. Πάνω απ' όλα με τη συνεχή ενθάρρυσή του».

27. Ό.π., σ. 1. Βλ. επίσης G. P. Henderson, *E. P. Papanoutsos*, Βοστώνη, Twayne Publishers, 1983.

Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας– της ελληνικής μετάφρασης της *Σύνοψης της ιστορίας της φιλοσοφίας* του W. G. Tennemann από τον Κ. Μ. Κούμα, ο Ιωάννης Ν. Θεοδωρακόπουλος, γενικός γραμματέας τότε της Ακαδημίας Αθηνών, γράφει τα εξής σχετικά με τη συνέχεια της ελληνικής φιλοσοφίας και με τη σημασία που έχει η περίοδος μετά την πτώση του Βυζαντίου:

Κατά το δεύτερον ήμισυ της περιόδου αυτής, η οποία φθάνει μέχρι της ελληνικής Επανάστασεως, εκτός από την στοργήν και την μέριμναν διά την διάσωσιν των κειμένων, έχομεν και πραγματικήν αναγέννησιν της Ελληνικής Φιλοσοφίας, η οποία με βάσιν την παράδοσιν αρχίζει να αφομοιώνει την φιλοσοφίαν της Δυτικής Ευρώπης [...]. Οι δημιουργοί αυτής της αναγεννήσεως, άνευ της οποίας δεν είναι νοητή η ανάστασις του έθνους κατά το 1821, είναι πολλοί εξαίρετοι άνδρες²⁸.

Η πρόοδος που συντελέστηκε στη μελέτη της νεοελληνικής φιλοσοφίας κατά την τελευταία εικοσαετία του εικοστού αιώνα αντικατοπτρίζεται στο δίτομο έργο *Η ελληνική φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821* του Νίκου Κ. Ψημμένου, ο οποίος επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στην κυριαρχία του αριστοτελισμού στην προκορδαλική και κορδαλική περίοδο, καθώς και στην επικράτηση της νεωτερικής φιλοσοφίας στη μετακορδαλική περίοδο²⁹. Στην εμπειριστατωμένη εισαγωγή του πρώτου τόμου αναφέρονται και αξιολογούνται οι προσπάθειες για μια συνθετική θεώρηση της νεοελληνικής φιλοσοφικής προσφοράς από την εποχή της Τουρκοκρατίας ως τις μέρες μας.

Αν η ανθολογία του Ν. Ψημμένου συμβάλλει ουσιαστικά στην κατάρτιση ενός ευρύτερου και πληρέστερου κανόνα των πηγών της νεοελληνικής φιλοσοφίας, δύο άλλες συμβολές της ίδιας περιόδου ανοίγουν νέους ορίζοντες για την κριτική αποτίμησή της και την ισότιμη ενσωμάτωσή της στο πεδίο του ευρωπαϊκού στοχασμού. Πρόκειται για τα έργα των Π. Κονδύλη και Π. Κιτρομηλίδη, που επιχειρούν να εξετάσουν τις εκδηλώσεις του θεωρητικού στοχασμού στην ελληνική παιδεία σε ένα ευρύ συγκριτικό πλαίσιο: εντοπίζουν με εγχυρότητα τη συνάφεια των κυριότερων εκπροσώπων του νεοελληνικού Διαφωτισμού με τους αντίστοιχους προβληματισμούς της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας³⁰.

28. Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας, W. G. Tennemann, *Σύνοψις της ιστορίας της φιλοσοφίας, μετάφρασις Κ. Μ. Κούμα*. Προλεγόμενα Ι. Ν. Θεοδωρακοπούλου, επιλεγόμενα Ρωζάνης Δ. Αργυροπούλου («Ο Κούμας ως φιλόσοφος»), Αθήνα 1973, σ. 6-7.

29. Νίκος Κ. Ψημμένος, *Η ελληνική φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*. Ανθολογία κειμένων με εισαγωγή και σχόλια, τ. Α'-Β', <Φιλοσοφική και πολιτική βιβλιοθήκη 26, 27>, διεύθυνση Π. Κονδύλη, Αθήνα, εκδόσεις Γνώση, 1988-1989.

30. Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988 και Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π.

Η απόπειρα ν' αναδειχθεί η πνευματική ταυτότητα και να καταρτισθεί ο κανόνας των πηγών μιας μεταγενέστερης φάσης της νεοελληνικής φιλοσοφίας πρυτανεύει και στη δίτομη ανθολογία *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα (1828-1922)*³¹, καθώς και στην ελληνική συμμετοχή στην πολύτομη *Encyclopédie de philosophie universelle*, στην οποία παρουσιάζεται η νεοελληνική φιλοσοφική παραγωγή μ' ένα εισαγωγικό κείμενο της υπογράφουσας, το οποίο τιτλοφορείται "Aperçu historique de la philosophie en Grèce (XVIIIe-XXe siècles). Quelques jalons"³².

Τα τελευταία χρόνια, με τη διοργάνωση ειδικών συνεδρίων και συμποσίων αναδεικνύονται τα μεθοδολογικά και ερμηνευτικά προβλήματα της ιστορίας των νεοελληνικών φιλοσοφικών ιδεών³³, ακόμη τα αποτελέσματα των σχετικών ερευνών κοινοποιούνται σε ευρύτερο κοινό σε διεθνή συνέδρια εκτός των ορίων της Ελλάδας. Η νεοελληνική φιλοσοφία παγώνει τη θέση της και η πολυφωνία που ακούγεται διακρίνεται από την τάση ν' αμφισβητηθούν απόψεις προηγούμενων ερευνητών, οι οποίοι παρέμειναν στα όρια μόνο της γραμματολογικής προσέγγισης³⁴, μεγάλη συμβολή στον τομέα αυτόν αποτελούν και διάφορες εκδόσεις κειμένων, οι οποίες πραγματοποιούνται σύμφωνα με πρόσφατες κατευθύνσεις της κριτικής έκδοσης³⁵. Τελει-

31. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα (1828-1922)*. Ανθολογία κειμένων με εισαγωγή και σχόλια, τ. Α'-Β', <Φιλοσοφική και πολιτική βιβλιοθήκη 2>, διευθύνση Π. Κονδύλης, Αθήνα, εκδόσεις Γνώση, 1994-1997. Βλ. επίσης της ίδιας στην *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία της Εκδοτικής Αθηνών*, στον τ. 22 με γενικό θέμα *Φιλοσοφία και κοινωνικές επιστήμες*, το άρθρο «Νεοελληνική φιλοσοφία», σ. 297-299.

32. *Encyclopédie de philosophie universelle*, τ. IV, Presses Universitaires de France, 1999. Ακολουθούν κείμενα από την εποχή του Θεόφιλου Κορυδαλέα ως τους Κ. Δεσποτόπουλο, Κ. Καστοριάδη, Κ. Παπαϊωάννου και Ε. Μουτσόπουλο, σε γαλλική μετάφραση της Fabienne Vogin.

33. Ενδεικτικά, μπορούμε ν' αναφέρουμε δύο συνέδρια της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας, το ένα στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (Μάρτιος 1988), και το άλλο στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (Μάρτιος 1998) καθώς και έναν σημαντικό αριθμό επιστημονικών συναντήσεων με ειδικά θέματα νεοελληνικής φιλοσοφίας.

34. Βλ. τους απολογισμούς που έχω παλαιότερα δημοσιεύσει στα περιοδικά *Δευκαλίαν* 21 (1978), 143-159 και *Μαντατοφόρος, Δελτίο Νεοελληνικών Σπουδών* αρ. 21 (Απρίλιος 1983), 3-6.

35. Π.χ. το *Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum* του Ευαγγέλου Μουτσόπουλου όπου σε συνεργασία με την Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη, εκδόθηκαν τα *Φιλοσοφικά έργα του Πέτρου Βράιλα-Αρμένη*. Επίσης μπορούμε εδώ ν' αναφέρουμε την κριτική έκδοση των *Στοιχείων Ηθικής* του Βενιαμίν Λεσβίου από την υπογράφουσα στις εκδόσεις του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1994.

ώνοντας, εκείνο που αξίζει να υπογραμμίσουμε είναι ότι στην περίπτωση της νεοελληνικής φιλοσοφίας, η οποία στα χρόνια αυτά αποκτά ερευνητική αυτοδυναμία, η ιστοριογραφική μέθοδος αποτελεί κριτήριο πολλαπλής αποτίμησης του ιστορικού γίνεσθαι. Η ιστορική έρευνα στον τομέα αυτόν προασπίζει από γραμματολογικές απλουστεύσεις και επιτρέπει την ανασύσταση των παραμέτρων της νεοελληνικής φιλοσοφικής σκέψης³⁶.

---

36. Παναγιώτης Νούτσος, «Νεοελληνική φιλοσοφία. Μεθοδολογικά και ερμηνευτικά προβλήματα», Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, *Νεοελληνική φιλοσοφία 1600-1950*, ό.π., σ. 190 κ.ε.

Roxane D. Argyropoulos

LA MÉTHODE HISTORIOGRAPHIQUE DANS L'APPROCHE
DE LA PHILOSOPHIE NÉOHELLÉNIQUE

(RÉSUMÉ)

L'intérêt pour l'étude de la tradition philosophique néohellénique s'inscrit en Grèce dans le vaste champ de la connaissance de la culture hellénique. Une première évaluation de la production philosophique néohellénique s'opère à l'âge des Lumières ; E. Voulgaris et C. M. Coumas mettent l'accent sur la nécessité de l'emploi de la méthode historique. Or la conception de l'histoire de la philosophie change pendant le romantisme avec le sens donné par la théorie hégélienne au concept d'histoire. Mais, c'est Th. Voréas qui instaure la philosophie néohellénique, en tant qu'un champ à part de l'histoire de la philosophie grecque. Il se produit alors un important tournant plus novateur, et les travaux d'E. Papanoutsos, ainsi que ceux d'une lignée de chercheurs plus jeunes, s'inscrivent dans le sillage de Voréas. Durant les trente dernières années du vingtième siècle, on peut aisément constater un processus de rédéfinition de la philosophie néohellénique, dans lequel l'approche historique se joint à une interprétation de ses composantes ; dans ce foisonnement d'idées, on assiste à un élargissement du public, des champs d'études et des perspectives.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΟΥΤΣΟΣ

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Σπεύδω από την αρχή να υπομνήσω ότι ο υπότιτλος αυτής της ανακοίνωσης υποδεικνύει ότι η κύρια αιχμή της αφορά στους τρόπους ιστοριογραφικής διαχείρισης της περιόδου που ονομάστηκε περιγραφικά «Μεσοπόλεμος». Ο καμβάς είναι ορισμένες μόνον θεωρητικές αντιλήψεις που εμφανίστηκαν κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930 στο πεδίο της κοινωνικής και πολιτικής φιλοσοφίας. Ειδικότερα, αφορούν στα ζητήματα του «φασισμού» και του «κομμουνισμού» ως αντιθετικών μορφών σύλληψης μιας άλλης κοινωνίας.

Υπογραμμίζω επίσης ότι κάθε απόπειρα ερμηνευτικού αναστοχασμού έχει τη δική της ιστορία ως «ερμηνευτική της ερμηνευτικής», χωρίς να προκρίνει για τον εαυτό της την πλήρη τάχα αδρανοποίηση των ιδεολογικών πρακτικών ούτε να υιοθετεί το σχήμα «από το μύθο στο λόγο», το οποίο εκτρέφει σειρά μορφών θετικισμού, στις οποίες επιβάλλεται να συμπεριληφθεί και ο μαρξιστογενής που συνεπάγεται την «άγνοια κάθε θετικού» (“über alles Positive”, κατά την έκφραση –φου!– του ίδιου του Marx). Στο ζήτημα μάλιστα του «κομμουνισμού» το σχήμα «από το μύθο στο λόγο» συμφύρεται με την προσδοκία μετάβασης «από την ουτοπία στην επιστήμη».

Ο Engels βρίσκεται στην αφετηρία αυτής της παράδοσης, με την πολεμική του σύνθεση *Αντι-Ντύρινγκ* (1878)¹, από την οποία προήλθε η πολυμεταφρασμένη προσούρα *Ουτοπικός και επιστημονικός σοσιαλισμός* (1880, σε μετάφραση P. Lafargue και με πρόλογο του ίδιου του Marx, που θεωρούσε αυτό το κείμενο «εισαγωγή στον επιστημονικό σοσιαλισμό»). Ο «επιστημονικός σοσιαλισμός», με όλες τις συνδηλώσεις που έφερε ο όρος («επιστήμη» κατά τον 19ο αιώνα, θα εκλαϊκευθεί ως υπέρβαση του «ουτοπικού σοσιαλισμού», δηλαδή της «ανώριμης» ακόμη κοινωνικής θεωρίας που αντιστοιχούσε στην «ανωριμότητα» επίσης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής και στη συνεπακόλουθη σπανιότητα των ταξικών αγώνων. Ως «θεωρητική έκφραση του προλεταριακού κινήματος» ο «επιστημονικός

---

1. Fr. Engels, *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft* [1878], MEW, τ. 20.

σοσιαλισμός») προκύπτει πια από το «πραγματικό έδαφος», δηλαδή από τη συγκεκριμένη πάλη του προλεταριάτου με την αστική τάξη, και συνοψίζεται στην «ουλιστική θεώρηση της ιστορίας» και στη θεωρία της «υπεραξίας» που αποκαλύπτει το «μυστικό» της καπιταλιστικής παραγωγής².

Το σχήμα «από την ουτοπία στην επιστήμη», παρά την πρόθεση ίσως του εισηγητή του να μην συγκατανεύσει σε μια τυπική διάζευξη χωρίς ιστορικό περιεχόμενο, υπονοούσε την επανασύνδεση της «θεωρίας» με την «πράξη», την ανάδυσή της από την πραγματικότητα των ταξικών συγκρούσεων και όχι από τον εγκέφαλο των διανοουμένων που οραματίζονται μια ευτυχησμένη κοινωνία του μέλλοντος. Επίσης, ως ερμηνευτική κατασκευή, θα χρησιμοποιηθεί χωρίς καμιά τροποποίηση για την αντιμετώπιση της ιστορίας των σοσιαλιστικών κινήματων τόσο των χωρών που ρητά προϋπέθετε αυτό το σχήμα, όσο και των υπολοίπων που μόλις γνώριζαν τους πρώτους καρπούς των σοσιαλιστικών ιδεών. Ένα τέτοιο παράδειγμα υπήρξε και η ελληνική σοσιαλιστική κίνηση³.

Η πορεία της ελληνικής κοινωνίας του Μεσοπολέμου, τουλάχιστον μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και πάντως με την έναρξη της δεκαετίας του 1930, όταν δηλαδή η παγκόσμια οικονομική κρίση δεν αναστέλλει την ολοκλήρωση των κεφαλαιοκρατικών δομών της χώρας, είχε κατανοηθεί ως πολιτική κρίση ή –στην απλούστευσή της– ως χρεοκοπία των πολιτικών. Εκτός από την ισχυροποίηση των θεσμών του αντικομμουνιστικού κράτους στην αντιμετώπιση του αναπτυσσόμενου ταξικού εχθρού, δηλαδή στην πρόληψη ή στην καταστολή της οργανωμένης πια πολιτικής παρέμβασης για την ανάφλεξη των κοινωνικών αντιθέσεων, το πολιτικό στοιχείο διατηρεί την ιδιάζουσα θέση στο σκηνικό της ελληνικής κοινωνίας και μεταστοιχειώνει, με κάποιες τώρα αντιστάσεις, την ενδοαστική ρήξη σε «εθνικό» διχασμό. Η καταγγελία των «παλαιοκομματικών», στο όνομα της αναγκαιότητας για την έλευση της «τρίτης» κατάστασης, παραπέμπει στην ενίσχυση των «ειδικών» για την άσκηση της πολιτικής εξουσίας και επομένως αρμόδιων για τη διαχείριση και την υπέρβαση της κρίσης. Οι «ειδικοί» αυτοί, τόσο στην τυπική εκδοχή των «τεχνοκρατών» (μια από τις πρώτες μαρτυρίες για την ελληνική απόδοση του όρου “technocracy” ανήκει στον Κ. Θ. Δημαρά, όταν τον Απρίλιο του 1933 σχολιάζει σύντομα το νέο αυτό «σύστημα» που υπόσχεται την αποτελεσματική εφαρμογή των «τεχνικών μέσων») για την κατοχύρωση της ανθρώπινης ευημερίας και για τούτο προβάλλεται

2. Fr. Engels, *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft* [1880], MEW, τ. 19, σ. 193, 201, 208, 209.

3. Βλ. Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τ. Α', Αθήνα 1990, σ. 22-25.

ως εναλλακτική λύση τόσο προς την «κεφαλαιοκρατία» όσο και προς τον «σοσιαλισμό» και τον «κομμουνισμό»⁴) όσο και ως πνευματικοί «ταγείς» που ενσαρκώνουν το πρόγραμμα του αντεστραμμένου τεχνοκρατισμού (οι διανοούμενοι αυτοί κινούνται από τις παρυφές του Κόμματος Φιλελευθέρων, όπως συνέβαινε με τους κυριότερους συνεργάτες της *Ιδέας*, ως τους ακραίους συντηρητικούς κύκλους που εκδίδουν το περιοδικό *Επιστημολόγος* προτρέποντας στη δημιουργία «Ενιαίου Εθνικού Μετώπου» για την αποσόβηση της φθοράς των αρμών του εθνικού κορμού⁵), επικαλούνται κάποια δύναμη έξω από την τρέχουσα πολιτική τριβή, την πρόοδο της «Τεχνικής» ή το μεγαλείο του «Πνεύματος», μολονότι σαφώς κάνουν ανταγωνιστική πολιτική προς τα υπάρχοντα κομματικά σχήματα. Ο ιδεολογικός τους λόγος τροφοδοτείται, ρητά ή όχι, από τη φασιστική και εθνικοσοσιαλιστική φραστική που ωστόσο δεν ριζώνει σε ένα ομόλογο κοινωνικό κίνημα, παρά την εμφάνιση κάποιων ολιγάριθμων οργανώσεων («Εθνική Ένωσις Ελλάς», «Γρίαινα», «Σιδηρά Ειρήνη») ή κομμάτων (όπως το «Εθνικοσοσιαλιστικόν» του Γ. Μερκούρη) με πενιχρή απήχηση. Το καθεστώς «εκτάκτου ανάγκης» θα μπορούσε να εκληφθεί ως πολιτική άρση της κρίσης, έστω με την κινητοποίηση στρατιωτικών που διέθεταν κοινοβουλευτική κάλυψη είτε από τους Φιλελεύθερους είτε από τους Λαϊκούς.

Η πρόσληψη και ο εγκλιματισμός των ιδεολογημάτων της «τεχνοκρατίας» στην Ελλάδα δεν ευνοήθηκε μόνο από τη διεθνή συγκυρία, που επέτρεψε και τον συμφυρμό τους με τις ιδεολογικές συνιστώσες του φασιστικού και εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος, αλλά και από την εγχώρια διαδικασία της εκβιομηχάνισης που υπερδιπλασιάζει ταχύτατα την παραγωγική ικανότητα χάρη στον περιορισμό των εισαγωγών και τον υψηλό κρατικό προστατευισμό. Στη μερίδα του αντεστραμμένου τεχνοκρατισμού, όπως ελέω «Πνεύματος» αυτοπροσδιορίζονται οι «ειδικοί» στη χειραγώγηση των φυγόκεντρων ροπών του κοινωνικού οργανισμού, συνωθούνται κυρίως «στοχαστές» και καθηγητές πανεπιστημιακών «θεωρητικών» σχολών (Θεολογική, Φιλοσοφική, Νομική). Στην τυπική εκδοχή των «τεχνοκρατών» ανήκουν πρώτιστα καθηγητές του Πολυτεχνείου και της ΑΣΟΕΕ με ανεπαρκή μάλλον κοινωνιολογική μόρφωση και με την ελπίδα να θέσουν σε αποστρατεία την κοινωνική επανάσταση. Στην περίοδο της ραγδαίας εκβιομηχάνισης της χώρας, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και παρά τους κλυδωνισμούς που προκάλεσε η παγκόσμια οικονομική κρίση, οι τεχνικοί συμμε-

4. Φ. Ραφαήλ [= Κ. Θ. Δημαράς], «Τεχνοκρατία», *Ιδέα Α'* (1933), 274.

5. Φωκίων [= Ι. Φ. Δημάρατος], «Το Ενιαίο Εθνικόν Μέτωπον», *Επιστημολόγος*, Οκτώβριος 1934, 543-544.

τείχαν από την άποψη των κερδών δυσανάλογα στην ιδιοποίηση της υπεραξίας που πραγματοποιούσε σε βάρος των εργαζομένων ο κεφαλαιοκρατικός «παραιοτισμός»⁶. Τούτο ακριβώς οδήγησε τους εισηγητές του αντεστραμμένου τεχνοκρατισμού από το πεδίο των προνομίων και των «υλικών» απολαβών στην αυτάρκεια του «Πνεύματος», άσχετα αν η ευζωία του τελευταίου είχε χρεωθεί σε ξένες φάτνες και σε αλλοδαπά σπουδαστήρια. Η ολοκλήρωση των κεφαλαιοκρατικών δομών της ελληνικής οικονομίας και η σύστοιχη αναδιάταξη του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας επέφερε την ανάδειξη του στρώματος των διανοομένων και συνάμα τη διαφοροποίησή τους, με συμπληρωματικούς ρόλους την προώθηση των παραγωγικών δυνάμεων και αντίστοιχα την προβολή των πνευματικών «αξιών» του ελληνικού έθνους. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να σημαίνει ότι η γραμμασιανού τύπου αντιθετικότητα («παραιοσιακών» και «οργανικών» διανοομένων (που ήδη είχαν σχηματισθεί κατά την εποχή της ανόδου του Βενιζελισμού στην πολιτική εξουσία) αίρεται με την ένταξη και των δύο τους στον ίδιο στίβο. Το ιδεολογικό εκκρεμές του Μεσοπολέμου κυμαίνεται ανάμεσα στους «ειδικούς» της γονιμοποίησης της «Τεχνικής» και τους «ειδικούς» της γονιμοποίησης του «Πνεύματος».

Η κρίση της ελληνικής κοινωνίας, όπως την εννοούν όσοι διανοούμενοι δεν υπερβαίνουν τα πλαίσια του status quo, δεν αντιμετωπίστηκε με τους όρους που θα έθετε μια διεργασία εκφασισμού της, παρά τη σχετική ιδεολογική προετοιμασία, καθώς είχε καταγραφεί στον ορίζοντα της εγχώριας σκέψης. Η εκ των υστέρων απόπειρα να σχηματισθεί μια συνεκτική ιδεολογία από το καθεστώς της 4ης Αυγούστου υπήρξε απλώς η πρόθεση αρκετών διανοομένων που το υπηρέτησαν. Εκτός από την εκλαΐκευση του φασιστικού και εθνικοσοσιαλιστικού ιδεολογικού περιγράμματος που εκπόνησαν, προσπάθησαν να καθορίσουν τα δομικά στοιχεία του «τρίτου ελληνικού πολιτισμού», συχνά εξελληνίζοντας ιδεολογήματα που είχαν εμφανισθεί στην Ιταλία και τη Γερμανία. Πνευματικές μετρίότητες οι ίδιοι, στην πλειονότητά τους δεν κατόρθωσαν να δικαιολογήσουν την εγκαθίδρυση του «νέου κράτους», με την ταυτόχρονη μάλιστα απόρριψη του αστικού φιλελευθερισμού και του κομμουνισμού και τη χάραξη του «τρίτου δρόμου»⁷, ούτε να τονώσουν τη συναίνεση των πολιτών ως προς την αυταρχική δομή της εξουσίας και τις αποφάσεις της. Κάτι τέτοιο άλλωστε θα έδινε απλώς την επίφα-

6. Ρένα Χριστούλα, «Α. Ρουσόπουλος, Το θεωρητικό κοινωνικό πρόβλημα», *Σοσιαλιστική Επιθεώρηση*, νέα περ., Α (1945/1946), 141-142.

7. Π. Νούτσος, «Ιδεολογικές συνιστώσες του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου», *Τα Ιστορικά* τχ. 5 (Ιούνιος 1986), 139-150.

ση της νομιμότητας της δικτατορίας και δεν θα ενίσχυε τα κοινωνικά της ερείσματα. Η πλήρης απουσία ενός μαζικού φασιστικού κινήματος, που θα επιχειρούσε να συμφιλιώσει στις ιδεολογικές του κατασκευές την ιμπεριαλιστική με τη μικροαστική ιδεολογία, δεν επέτρεψε στη δικτατορία της 4ης Αυγούστου ν' αποκρύψει τα συγκεκριμένα οικονομικά της στρίβματα, δηλαδή το ξένο τραπεζικό κεφάλαιο που εξακολουθεί να παραμένει αγγλικό (παρά την κάποια γερμανική διείσδυση), με την πολιτική του εκπροσώπηση στους στρατιωτικούς και το Παλάτι. Οι εκκλήσεις ωστόσο των διανοουμένων του «νέου κράτους» έχουν το νόημα ότι επιβάλλεται να διαμορφωθεί μια «νέα κοσμοθεωρία» και όχι να διαδοθεί μια ήδη έτοιμη. Συχνά τονίζεται ότι δεν αντιγράφουν «ξένες προς την ελληνικήν πραγματικότητα θεωρίας» –ό,τι «εξελισσόμενον τελειοποιείται» πήγασε από την «ελληνικήν ψυχρότητα»– και ότι το «νέον ελληνικόν κράτος» μπορεί να προχωρήσει προς την τελική συγκρότηση μιας «καθαράς ελληνικής εθνικόφρονος κοινωνιστικής ιδεολογίας, ήτις θα προωθήση, όσον ουδέν άλλο, το έθνος μας εις την οδόν των πεπρωμένων του»⁸. Η επίγνωση της αδυναμίας εγκλιματισμού των φασιστικών ιδεών στοιχούσε προς την ανεπάρκεια του «τρίτου ελληνικού πολιτισμού» ως προς το να καταστεί ηγεμονική και προωθητική δύναμη της εγχώριας κοινωνίας.

Αν επιμένω σ' αυτό το θέμα, είναι γιατί ακόμη και σήμερα αντιμετωπίζονται αρκετοί εκπρόσωποι της «γενιάς του 1930», τόσο από το πεδίο της θεωρητικής σκέψης όσο κυρίως από τη σφαίρα της λογοτεχνίας, με μια πανοραμική κατόπτευση που παραβλέπει την ιδιαιτερότητα του «μέρους» και τη δομική υπόσταση του «όλου», σε αφιερώματα/συζητήσεις περιοδικών και κάποτε σε αυτοτελείς μονογραφίες. Πολύ περισσότερο, που με εγχειριδιακό τρόπο και με βεβαιότητα νεοφώτιστου αγνοούνται είτε απολυτοποιούνται οι συγκεκριμένες χρήσεις του όρου «φασισμός», όταν τα βλέμματα της Κομμουνιστικής Διεθνούς, της Σοσιαλιστικής Διεθνούς και της Διεθνούς Αριστερής Αντιπολίτευσης στρέφονται από την Ιταλία προς το μέλλον της Γερμανίας.

Θα σταθώ, από την άλλη πλευρά, στην ιδιοσυστασία του ΚΚΕ, της ίδιας περιόδου, ως συλλογικού διανοούμενου και ως πόλου προσέλκυσης διανοουμένων, με γνώμονα την αντιμετώπιση του «φασισμού» και τη συγκρότηση του «αντιφασιστικού μετώπου», γεγονός άλλωστε που σήμαινε μία από τις κύριες παραμέτρους ετεροκαθορισμού αυτού του «μαρξιστικού-λενινιστι-

8. Γ. Α. Μαντζούφας, «Έθνος, κράτος, δίκαιον», *Το Νέον Κράτος* 3 (1939), 248-252 και Δημ. Στεφανίδης, «Το κοινωνικόν ζήτημα υπό το φως του γερμανικού Εθνικοσοσιαλισμού», *Το Νέον Κράτος* 3 (1939), 1487-1507, 1588-1619.

κού κόμματος». Ακριβέστερα, θα προσπαθήσω ν' αναδείξω τη θεωρητική θεμελίωση του αναστοχασμού του, με εγχειρήματα ιστοριογραφικής πνοής να γράψει και να ξαναγράψει την ιστορία του, εντός της οποίας βέβαια έχουν την ξεχωριστή θέση τους οι «μαρξιστές-λενινιστές» του Μεσοπολέμου.

Ως προς την Γ' Διεθνή, συνοπτικά εντελώς, παρά την έμφαση που δόθηκε σε θέματα τακτικής και στη μετονομασία της «σοσιαλιστικής» πρότασης σε «κομμουνιστική», οι αρμοί συνέχειας είναι ενδεικτικοί: η γραμμή από τον Engels στον Kautsky και απ' αυτόν στον Λένιν⁹ αφορά στον τρόπο διαίρεσης του «μαρξισμού» («φιλοσοφικός υλισμός», «οικονομική θεωρία») και «επιστημονικός σοσιαλισμός» με αντίστοιχη μνεία της «διαλεκτικής», της «υπεραξίας» και της «πάλης των τάξεων») και επί πλέον στην ανάγκη «εισαγωγής» της ταξικής συνείδησης στο υποκείμενο του κοινωνικού κινήματος¹⁰. Η αναφώνηση: «Ο Λένιν πέθανε, ζήτω ο λενινισμός!» χρεώθηκε σε όλες τις μερίδες των διαδόχων του ηγέτη των Μπολσεβίκων, που είχαν διαμορφωθεί ήδη πριν το θάνατό του. Το ακριβές όμως περιεχόμενο του «λενινισμού» καθόρισε, εννοείται, η μερίδα που επικράτησε στα ανώτατα κομματικά όργανα. Έτσι η άποψη του Ζηνόβιεφ¹¹, προέδρου τότε της Κομμουνιστικής Διεθνούς, ότι ο «λενινισμός» είναι ο «μαρξισμός της εποχής των ιμπεριαλιστικών πολέμων και της παγκόσμιας επανάστασης που πραγματοποιήθηκε άμεσα μέσα σε μια χώρα, όπου κυριαρχεί η αγροτιά», θα παραμεριστεί, μαζί με τον εισηγητή της, από τον Στάλιν, που όρισε το «λενινισμό» ως «μαρξισμό της εποχής του ιμπεριαλισμού και της προλεταριακής επανάστασης», εφ' όσον πρόκειται για «διεθνές φαινόμενο» που η πεμπτοσύνη του έγκειται στη «θεωρία και την τακτική της δικτατορίας του προλεταριάτου»¹². Η σταλινική βέβαια εκδοχή της συζυγίας «μαρξισμού-λενινισμού» συνεπάγεται ορισμένη κωδικοποίηση θέσεων που αντλεί το θεωρητικό της κύρος από την τριάδα των «κλασικών» Marx – Engels – Λένιν, η οποία στο τέλος κιόλας της δεκαετίας του 1930 θα καταστεί τετράδα, με την υπόμνηση ότι ο «σταλινισμός» ήταν πια «ο μαρξισμός-λενινισμός της εποχής του σοσιαλισμού»¹³.

Ο «μαρξισμός-λενινισμός» προβάλλει την επιστημονική εμβέλεια μέσω της πρακτικής του εγκυρότητας, εφ' όσον έδειχνε να συναρτάται με μια μορ-

9. W. I. Lenin, *Drei Quellen und drei Bestandteile des Marxismus* [1913], LW, τ. 33, σ. 3-9.

10. W. I. Lenin, *Was tun?* [1902], LW, τ. 5, σ. 394-395.

11. G. Zinoviev, *Le léninisme*, Παρίσι 1926, σ. 15.

12. I. Stalin, *Les questions du léninisme*, Παρίσι 1926, σ. 12, 70.

13. N. Ζαχαριάδης, *Θέσεις για την ιστορία του ΚΚΕ* [1939], Αθήνα 1945.

φή εφαρμογής—την Οκτωβριανή Επανάσταση και την οικοδόμηση της σοβιετικής κοινωνίας— που απέδιδε τους πρώτους καρπούς. Η («επιστήμη») της κοινωνικής μεταβολής προσγράφεται έτσι στο οπλοστάσιο ενός ειδικού κομματικού μηχανισμού που επιτυγχάνει την αποκρυπτογράφηση των «νόμων» της ιστορίας και καθοδηγεί εκείνες τις κοινωνικές δυνάμεις που έχουν ιστορικό προορισμό την εγκαθίδρυση της αταξικής κοινωνίας. Με τη σύνθεση Διαλεκτικός και ιστορικός υλισμός, που χρεώνεται στον Στάλιν (στη γαλλική του μετάφραση το έργο θεωρήθηκε ισάξιο του καρτεσιανού *Discours de la Méthode*), εκλαϊκεύεται η γενική θεωρία του «μαρξιστικού-λενινιστικού κόμματος» καθώς και η «εφαρμογή» της στα «φαινόμενα της κοινωνικής ζωής» που μπορεί να συγκροτηθεί ως επιστήμη «το ίδιο ακριβές, όπως η βιολογία, ικανή να χρησιμοποιεί τους νόμους της εξέλιξης της κοινωνίας για πρακτικές εφαρμογές»¹⁴. Η καθημερινή παροχέτευση των επεξεργασιών του «μαρξισμού-λενινισμού» από τον διανοούμενο ηγετικό μηχανισμό του κόμματος στα μέλη του προϋποθέτει την επίτευξη της ιδεολογικής ομοιογένειας των «πυρήνων», δηλαδή των νέων μορφών πρωτοβάθμιων κομματικών οργανώσεων που πρώτιστα ιδρύονται στον τόπο εργασίας, τηρώντας με πειθαρχία τις εντολές της «συγκεντρωτικής» τους διοίκησης.

Επιβάλλεται να υπομνησθεί ξανά εδώ ότι η ιστορία της Β' Διεθνούς δεν σήμαινε και την ιστορία του διεθνούς σοσιαλιστικού κινήματος αυτής της περιόδου, πολύ περισσότερο που οι φυγόκεντρες συσπειρώσεις των κομμουνιστικών κομμάτων οριστικοποιούν αρκετά νωρίς τη φυσιογνωμία τους με τη συστοίχιση κυρίως προς την «Αριστερή Αντιπολίτευση» που είχε κιάλας σχηματισθεί στους κόλπους των Μπολσεβίκων. Άλλωστε και κατά τη φάση γένεσης της Κομμουνιστικής Διεθνούς είχαν συγκροτηθεί διαφορετικές φωνές υψηλής θεωρητικής εμβέλειας (Luxemburg, Korsch, Gramsci, Lukács κ.λπ.). Ως προς τη μεταπολεμική εποχή, εντελώς υπαινικτικά και χωρίς τα «αμαρτήματα» μιας «ιστορίας πολιτισμού» μέσω πανοραμικών-ιδεοτυπικών συλλήψεων, θα μπορούσαν να επισημανθούν δέσμες γεγονότων που επέφεραν καίρια ρήγματα στην τριτοδιεθνιστική «ορθοδοξία» και ευνόησαν νεωτερικές διατυπώσεις της σοσιαλιστικής θεωρίας: το 206 Συνέδριο του ΚΚΣΕ και η διεργασία της «αποσταλινοποίησης» ως υπέρβασης του «ψυχρού πολέμου»: η σινοσοβιετική ρήξη και ο πολυκεντρισμός των πηγών παραγωγής ιδεολογικού λόγου· ο Μάης του 1968 στη Δυτική Ευρώπη και ο προάγγελός του στις Ενωμένες Πολιτείες· η ώθηση των νέων κοινωνικών κινημάτων με γνώμονα την επίγνωση των διαφοροποιήσεων που έχουν υποστεί οι αναπτυγμένες κοινωνίες· η απο-αποικιοποίηση και ο τρόπος παρου-

14. *Le matérialisme dialectique et le matérialisme historique*, Μασσαλία 1938, σ. 3, 7, 18.

σίας του Τρίτου Κόσμου στο αναδιατασσόμενο πεδίο των διεθνών σχέσεων η αποσάθρωση τέλος των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού» που διέλυσε και το ιδεολογικό τους επίχρισμα. Το γεγονός αυτό διαρκεί, με διαφορετικό βέβαια εκθέτη ανά τμήμα της Αριστεράς, έως σήμερα.

Από την αντίχρηση των όρων διαμόρφωσης της κύριας ερμηνευτικής παράδοσης στην ιστοριογραφία του ελληνικού σοσιαλιστικού κινήματος προκύπτει σαφέστατα ότι ουδέποτε έχει κοπεί ο ομφάλιος λώρος της ιστορικής έρευνας από την πολιτική λειτουργία των εκάστοτε φορέων του σοσιαλιστικού, κομμουνιστικού και ευρύτερα εργατικού κινήματος. Βέβαια όχι μόνο στο εσωτερικό αυτού του κινήματος οι συγκεκριμένες κάθε φορά σχέσεις των μερών του γεννούν παραμορφώσεις ή αποσιωπήσεις, αλλά και στο σύνθετο κοινωνικό του περιβάλλον οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του status quo επιβάλλουν αντίστοιχα φαινόμενα στρεβλώσεων, με μεγαλύτερη όμως εμβέλεια και διάρκεια. Και οι δύο αυτές μήτρες των ιδεών, ιδιαίτερα η δεύτερη, καθορίζουν το θεσμικό πλαίσιο αυτού του είδους της ιστορικής έρευνας.

Η ώθησή όμως που γνώρισαν οι ιστορικές σπουδές, ιδίως μετά τη Μεταπολίτευση, και με ιστοριογραφικά εγχειρήματα που πραγματοποιήθηκαν κυρίως σε πανεπιστημιακά ιδρύματα του εξωτερικού, επέφεραν μια νέα αίσθηση στην ιστορική έρευνα και υποβοήθησαν στην ανατοποθέτηση, όχι πάντα άμεσα, του ρευνητικού αντικειμένου που μας ενδιαφέρει εδώ. Εκτός από το άγνωστο πραγματολογικό υλικό, το οποίο επισημάνθηκε και αναδείχθηκε με διάφορα αναλυτικά εργαλεία και ερμηνευτικά σχήματα, υπήρξαν πολλαπλά ερεθίσματα για νέες υποθέσεις εργασίας και ενισχύθηκε σαφώς η θέση ότι η ιστορία των ιδεών (ο όρος θα έπρεπε να εκληφθεί ως αναγκαίος πλεονασμός) ως ρευνητικό στρατήγημα εντάσσεται στην επιστήμη της ιστορίας. Η ιστορία των κοινωνικών και πολιτικών ιδεών και ειδικότερα των σοσιαλιστικών υπονοεί, σ' αυτήν ακριβώς την οπτική, την ανάγκη της ιστορικής κατανόησης—δηλαδή την ένταξη σε μια ολόκληρη όμοια, παράλληλων ή διαφορετικών εκφράσεων της κοινωνικής και πολιτικής σκέψης μιας ορισμένης περιόδου—της αυτοδυναμίας που αυτές απέκτησαν, χωρίς να ολισθαίνουμε στις παγίδες που επιφυλάσσει το δίδυμο σύμπλεγμα της επαρχιωτικής υποτίμησης και της νεοπλουτικής υπερτίμησης. Έτσι, τέλος, εξιχνιάζονται οι ιστορικές ιδιαιτερότητες της παραγωγής του σοσιαλιστικού λόγου και της αναπαραγωγής των διακόνων του.

Τα μερικότερα σημεία, που διευκρινίζουν τον ορίζοντα του ιστοριογραφικού αυτού εγχειρήματος, αφορούν στην επίγνωση του ομφάλιου λώρου που συνδέει την ιστορική έρευνα με την πολιτική και στην αναζήτηση των μέσων για μια νέα σχέση ανάμεσά τους, στην ανάδειξη ολόκληρου του τοπίου που συνθέτει τη σοσιαλιστική σκέψη, στην επεξεργασία εύκαμπτων

κριτηρίων και γόνιμων αναλυτικών εργαλείων για την κατανόηση των πτυχών της, στην εξακρίβωση των διεθνών της συσχετίσεων, στους περιορισμούς της γραπτής πια ιστορίας και ιδίως στη διαρκή φροντίδα για την αρτίωση ενός επαρκούς υποδείγματος ιστορίας των κοινωνικών και πολιτικών ιδεών.

Panayotis Noutsos

LA PENSÉE PHILOSOPHIQUE
DURANT LA PÉRIODE DE L'ENTRE-DEUX-GUERRES
PROBLÈMES THÉORIQUES ET MÉTHODOLOGIQUES

(RÉSUMÉ)

Je me hâte d'emblée de mentionner que le sous-titre de cette communication indique que son apport principal concerne les modes de gestion historiographique de la période qui a été appelée, de manière descriptive, "l'entre-deux-guerres". Le canevas du texte est constitué par certaines seulement parmi les conceptions théoriques avancées durant les décennies 1920 et 1930 dans le champ de la philosophie sociale et politique. Ces conceptions concernent plus particulièrement les questions du "fascisme" et du "communisme" comme des formes antithétiques de la conception d'une société différente.

Je tiens aussi à souligner que chaque tentative de réflexion interprétative a sa propre histoire comme "herméneutique de l'herméneutique", sans pouvoir s'arroger le droit de la neutralisation soi-disant entière des pratiques idéologiques et sans adopter le schéma interprétatif "du mythe à la raison", qui nourrit une série de formes de positivisme, dans lesquelles il faut également comprendre le positivisme d'origine marxiste.

Ιστοριογραφικές συζητήσεις
Η Ελληνική Επανάσταση του 1821

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΑΡΙΣΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Στην παρούσα ανακοίνωση, παρά την αισιόδοξη πρόθεσή μου να πλησιάσω την «Ιστορία του 1821 σε διπλή αποστολή: θεμέλιο της εθνικής ταυτότητας και 'θεωρία' της επερχόμενης επανάστασης», όπως προαναγγέλλεται στο πρόγραμμα του Συνεδρίου μας, θα περιοριστώ στο δεύτερο μόνον σκέλος της. Ο λόγος της παραίτησης αυτής είναι ένας και ουσιαστικός: δεν στάθηκε δυνατό, κατά τη διάρκεια της δημιουργικής γραφής της ανακοίνωσής μου, να οργανώσω σε ενιαίο λόγο τις αποκλίνουσες αφηγήσεις των δύο μεγάλων κοινωνικο-πολιτικών συσπειρώσεων του ελληνικού 20ού αιώνα, της εθνικιστικής Δεξιάς και της λαίικο-μαρξιστικής Αριστεράς. Περιορίστηκα έτσι στην εξέταση της αριστερής ιστοριογραφίας γιατί πιστεύω ότι παρουσιάζει μεγαλύτερο ερευνητικό ενδιαφέρον. Νομίζω πράγματι ότι στον χώρο της Αριστεράς, η μελέτη της ιστορίας, ειδικότερα αυτής του 1821, επιφορτίστηκε με ισχυρούς κοινωνικούς ρόλους, εκείνους της θεωρίας της κοινωνικής ανατροπής, λόγους κατά πολύ ισχυρότερους από εκείνους που η ίδια η ιστορία του 1821 διαδραμάτισε, ως «θεωρία», επίσης, της εθνικής ταυτότητας αρχικά και του εθνικού κράτους στη συνέχεια.

Η παράκαμψη της εθνικιστικής ιστοριογραφίας δεν είναι η μόνη παράκαμψη στην παρούσα ανακοίνωση. Συνειδητά αποκλείστηκαν τόσο η ακαδημαϊκή ιστοριογραφία όσο και η τοπική, αφού και οι δύο υπόκεινται σε άλλους καταναγκασμούς και δεσμεύσεις. Αποκλείστηκε επίσης η ιστορία του 1821 των λογοτεχνών, γιατί ανεξαρτήτως των ιδεών που ο καθένας φέρει και διαχέει στο έργο του, εκεί κυριαρχεί η δημιουργική ανάπλαση του 1821 με ό,τι αυτό επιφέρει. Μνημονεύω: Σπύρος Μελάς (βιογραφίες πρωταγωνιστών), Διονύσιος Κόκκινος (ιστορία του 1821), και Δημήτρης Φωτιάδης το ίδιο, Γιάννης Σκαρίμπας, Κυριάκος Σιμόπουλος (αυτός είχε φαίνεται και άλλου είδους φιλοδοξίες). Πάντως θέλω να κάνω φανερό από την αρχή ότι η παρούσα ανακοίνωση είναι φυσικό να ακουστεί όχι σαν μια περίληψη των ιδεών που η ίδια θέλει να εκφράσει, αλλά περισσότερο σαν μια παράλειψη ολόκληρης σειράς ιδεών και πληροφοριών που θα μπορούσαν να την εμπλου-

τίσουν επωφελώς και που μόνον υπαινικτικά αναφέρονται εδώ. Το κακό, αυτή τη στιγμή, δεν έχει θεραπεία.

Ερώτημα: Η «ιστορία», εννοώ η επιστήμη της ιστορίας, είναι μια «αριστερή» επιστήμη όπου όλοι οι θεράποντές της είναι «αριστεροί», άλλος πιο λίγο κι άλλος πιο πολύ, ή απλώς η κοινότητα των αριστερών διανοουμένων «ιστοριοκρατείται», με αποτέλεσμα να δημιουργείται η εντύπωση, όπως στο παρόν Συνέδριό μας, μιας ταύτισης, ή έστω μιας ισχυρής σχέσης Αριστεράς και ιστοριογραφίας;

Η απάντηση στο ερώτημα δεν είναι εύκολη παρά σε ορισμένα μόνα σημεία. Εντελώς επιγραμματικά θα ήθελα να τα επισημάνω: Η ιστορία δεν μπορεί να είναι «αριστερή» επιστήμη γιατί τότε θα μπορούσε να είναι και «δεξιά» επιστήμη. Η ίδια, στο βαθμό που στερείται συνείδησης και συνακόλουθα δυνατοτήτων επιλογής, βρίσκεται σε αδυναμία αυτοπροσδιορισμού και αντιθέτως βρίσκεται υπό την επιρροή, μάλιστα την επικυριαρχία, των χρηστών της. Είναι ένα κοφτερό μαχαίρι που μπορεί ο καθένας από εμάς να το χρησιμοποιήσει κατά τις ανάγκες και τις δυνατότητές του.

Εδώ ακριβώς έγκειται η πρώτη, ίσως και μόνη, δική μου βεβαιότητα: κοφτερό μαχαίρι. (Δεν μου αρέσουν οι παρομοιώσεις και οι μεταφορές αλλά δενμπόρεσα να την αποφύγω.) Εννοώ ότι η ιστορία είναι μια βασική ανθρωπο-κοινωνική επιστήμη, υψηλοτάτου βαθμού περιπλοκότητας και συναφώς υψηλοτάτου βαθμού επικινδυνότητας, η οποία δίνει το προνόμιο, αλλά και την ευθύνη, στους μελετητές της να στέκουν δίπλα στις πιο απλές στιγμές της ζωής των ανθρώπων και στις πιο αξιωμακρόνυτες στιγμές των κοινωνιών. Με ένα ταυτόχρονο πλεονέκτημα: εκείνο της ιστορικής εξέτασης του εαυτού της, πράξη που διευκολύνεται από την ταυτόσημη μεθοδολογία έρευνας του αντικειμένου της και της ανάλυσης του ίδιου του εαυτού της. Εννοώ εκείνη τη θεραπευτική «ιστορία της ιστοριογραφίας» την οποία ελπίζω ότι υπηρετεί και το παρόν Συνέδριο.

Εξειδικεύοντας κάπως το λόγο μου για τις σχέσεις Αριστεράς και ιστορίας θα ανέφερα τα ακόλουθα τρία σημεία επαφής τα οποία πρέπει να έχει κανείς υπόψη του όταν θέλει να προσεγγίσει τέτοιου είδους φαινόμενα.

α' Επίπεδο της θεωρίας: στο χώρο της Αριστεράς, περισσότερο από κάθε άλλη κοινωνική ή ιδεολογική ομάδα, επικράτησαν συνεκτικές θεωρίες για τη φύση και την κοινωνία (διαλεκτικός υλισμός, ιστορικός υλισμός), που επρόκεισαν τα μέλη της με ισχυρά αναλυτικά εργαλεία, υποκείμενα όμως στον κίνδυνο της τυποποίησης και της επανάληψης. Τα εργαλεία αυτά, πέρα από την πολύτιμη συμβολή τους στην κατανόηση αδιάφανων όψεων της κοινωνικής ζωής, λειτούργησαν ατυχώς και ως μηχανισμοί παρανόησης, μέσα από την

ένταξη μιας ιστορικής κίνησης ανέκδοτης, ατίθασης και οπωσδήποτε δυσανάγνωστης σε αρχετυπικές μήτρες δεσμευτικές και απλουστευτικές.

β' Επίπεδο της ιστορίας, καθ' εαυτήν: αξίζει εδώ να αναφερθούν δύο σπουδαίες πνευματικές και κοινωνικές κατακτήσεις του 18ου και του 19ου αιώνα. Πρόκειται για την ανάδειξη και ιστορικοποίηση της έννοιας λαός (αρχικά), της έννοιας πάλη των τάξεων (στη συνέχεια). Ο Διαφωτισμός εν μέρει, ο Ρομαντισμός κυρίως, ανακαλύπτουν αυτή την τόσο προφανή, αυτονόητη και παραδόξως τόσο νεωτερική έννοια λαός, η οποία εκλεπτύνεται και μεταλλάσσεται αργότερα σε πάλη των τάξεων από τον Μαρξισμό, για να ξαναεμφανιστεί σε άλλους τόπους και με άλλους τρόπους μέσα στις περίπλοκες συνθήκες της παγκόσμιας ιστορίας.

γ' Επίπεδο της πράξης: η Αριστερά διακατέχεται από μια σταθερή τάση αναζήτησης αγωνιστικών προτύπων στο παρελθόν, πρόσφατο ή απώτερο. Το φαινόμενο είναι διεθνές με εντονότερες ελληνικές εφαρμογές. Από τον Σπάρτακο και τις γαλλικές επαναστάσεις ώς τον Οδυσσέα Ανδρούτσο και τον Μακρυγιάννη. Ένα ξέφρενο κυνηγητό υποδειγμάτων και συμβόλων εν όψει της νομιμοποίησης σύγχρονων κοινωνικών αγώνων.

Αυτά γενικώς.

Για την ελληνική περίπτωση που μας ενδιαφέρει ξεχωριστά, οι σχέσεις της Αριστεράς με την ιστορία είναι ακόμη πιο στενές. Για τα μέτριας παιδείας στελέχη της ελληνικής επαναστατικής, ιδιαίτερα, Αριστεράς, η ιστορία ήταν η μόνη προσιτή γνωστική περιοχή όπου μπορούσαν να έχουν μια διείσδυση. Να έχουν κάποια πνευματική ωφέλεια οι ίδιοι, μέσω της ανάγνωσης-αυτομόρφωσης κ.λπ., και μια παρέμβαση στο ιδεολογικό πεδίο. Πράγματι, οι αριστεροί διανοούμενοι με μια σχετική ευκολία μπορούσαν να διαμορφώσουν ένα λαϊκό αντίλογο στην εθνικιστική ρητορεία, προσκομίζοντας απλά λίγες ανατρεπτικές έννοιες, καμιά φορά ούτε καν τις έννοιες, αλλά μόνον λίγες λέξεις που έλειπαν από τον εθνικιστικό λόγο: κοινωνία, κοινωνικοί αγώνες.

Η ελληνική ιστοριογραφία, πλούσια σε παραγωγή και λειτουργικά παρούσα στη διαμόρφωση της εθνο-πολιτιστικής ταυτότητας των Ελλήνων, προσφερόταν άριστα για μια διπλή ανατροπή: α' για την προώθηση ενός εναλλακτικού περιεχομένου (υποβάθμιση του εθνικού, ανάδειξη του λαϊκού-κοινωνικού, κριτική των επιλογών ανάπτυξης και των διεθνών σχέσεων της χώρας κ.λπ.) και β' ως ένα πεδίο καθαρού ιδεολογικού αγώνα. Ο ιστορικός προβληματισμός ήταν διαδεδομένος στο λαό λόγω του εθνικού ζητήματος, και εύληπτος λόγω της σχολικής εξοικείωσης με την εθνική ρητορεία, κάτι που διευκόλυνε μια επαναστατική ζύμωση, έστω στον χώρο των αφηρημένων ιδεών. Άλλωστε αυτός ακριβώς ο χώρος των ιδεών, κατά τις πρώτες δεκαετίες του

20ού αιώνα, είχε αποβεί στην Ελλάδα ένα σπουδαίο διακύβευμα, ένα πραγματικό πεδίο μάχης. Ας θυμηθούμε το γλωσσικό και ας σταθούμε σ' αυτό για λίγο.

Τί ήταν το γλωσσικό; Ήταν βέβαια το πεδίο του αγώνα των μυστών του εκπαιδευτικού-πολιτιστικού και κοινωνικού εκσυγχρονισμού, δηλαδή του αστικού εκσυγχρονισμού. Αυτή η κοινωνική ζύμωση, ο αγώνας των δημοτικιστών, ασφαλώς δεν άφηγε αδιάφορη την Αριστερά του Κομμουνιστικού μανιφέστου αλλά δεν της δημιουργούσε και υπέρμετρο ενθουσιασμό. Θα θυμίσω τη φράση από την αλληλογραφία του Φώτη Φωτιάδη, νομίζω, όπου γίνεται λόγος για ένα νέο, δάσκαλο το επάγγελμα, στην Κωνσταντινούπολη, για τον οποίο γράφονται τα ακόλουθα περίπου: είναι ένας εξαιρετικός νέος, μορφωμένος κ.λπ.· είναι σοσιαλιστής. Υπάρχουν μεγάλες ελπίδες να γίνει δημοτικιστής. Φαίνεται ότι ο σοσιαλιστής δάσκαλος λίγο νοιαζόταν για τον δημοτικισμό!

Πράγματι, αυτή την εποχή, άλλο ήταν το πεδίο των αγώνων της Αριστεράς: ήταν το ιστορικό. Ο λόγος μου μπορεί να μοιάζει με λογοπαίγνιο, αλλά δεν είναι. Το γλωσσικό δεν ήταν στις προτεραιότητες της Αριστεράς. Πέρα από όσα, εισαγωγικά, ειπώθηκαν ήδη για τις δομικές σχέσεις Αριστεράς και ιστορίας, το ιστορικό ήταν το προνομιακό πεδίο των αγώνων της Αριστεράς, γιατί αυτή διέθετε τα αναγκαία θεωρητικά εργαλεία για την εμπάθυνση και την επιχειρησιακή αξιοποίησή του, και γιατί αυτή, η Αριστερά, είχε τους δικούς της λόγους να διεμβολίσει το κυρίαρχο εθνο-παιδαγωγικό πρότυπο. Είχε συμφέρον να βάλει στη θέση του ένα νέο υπόδειγμα, εκείνο της ταξικής πάλης και του διεθνισμού, κάτι σαν μια κινητήρια μηχανή της εποχής, που θα έβαζε σε κίνηση όλους τους μύες του κοινωνικού σώματος-εργοστασίου, εν όψει της μεγάλης ανατροπής. Άλλωστε αυτή την ιδέα της μεγάλης ανατροπής την επεξεργαζόταν θεωρητικά και την προωθούσε στην πράξη το εργατικό-μαρξιστικό κίνημα, στην παγκόσμια εκδοχή του. Αυτή η διεθνής παράμετρος δεν ήταν δευτερεύουσα. Λειτουργούσε ως δύναμη αναπλήρωσης στην τοπική μοναξιά, και σαν ένα τονωτικό στο μικρό μέγεθος της ελληνικής περίπτωσης, δηλαδή της ελληνικής εργατικής τάξης.

Αναφερόμενος κανείς στον τίτλο της παρούσας ανακοίνωσης θα μπορούσε να αναρωτηθεί ευλόγως, γιατί ιδιαίτερος το 1821; Μια πρώτη απάντηση θα έλεγε ότι δεν είναι μόνο το 1821 που προσέλκυσε το ενδιαφέρον της αριστερής ιστοριογραφίας. Ας θυμηθούμε τις πρώιμες σελίδες του Κορδάτου για το κίνημα των Ζηλωτών της Θεσσαλονίκης, που νομίζω ότι μόνο «βυζαντινολογικό» ενδιαφέρον δεν είχαν ούτε για τον ίδιο ούτε για τους αναγνώστες του. Δεν έκανε τότε βυζαντινή ιστορία ο Γιάννης Κορδάτος. Απλά αναζητούσε τους προδρόμους εκείνων των κοινωνικών αγώνων που ο ίδιος και

το κόμμα του επαγγέλλονταν, και ειδικότερα ανέσυρε στην επιφάνεια και έδειχνε τις εμβρυακές έστω αστικές σχέσεις στο «θεοκρατικό Βυζάντιο» και στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη.

Καταλαβαίνει κανείς πόσο σημαντικό πεδίο δράσης ήταν για τις élites της πρώτης ελληνικής Αριστεράς η αναζήτηση προγόνων μέσα στην ελληνική ιστορία, και μάλιστα μέσα σε μια κορυφαία στιγμή της, την Ελληνική Επανάσταση. Από κάποια άποψη και μόνον η «μαρξιστική» μελέτη, καταστατικά αιρετική, της ελληνικής ιστορίας λειτουργούσε νομιμοποιητικά για τον αριστερό λόγο. Τα ολιγομελή αλλά υπαρκτά στρώματα νέων διανοουμένων, φοιτητών, μαθητών κ.λπ., μέσα από το διάβασμα κάποιων ανατρεπτικών σελίδων για το 1821 αισθάνονταν ότι συμμετείχαν σε μια πνευματική σύγκρουση που τους αφορούσε.

Βέβαια αυτή η αναζήτηση επαναστατών προγόνων μέσα στον πρόσφατο ή στον βαθύτερο ιστορικό χρόνο δεν ήταν πράξη ανώδυνη. Είχε και αυτή τις παρενέργειές της. Εννοώ ότι εγκαθιδρυόταν έτσι ένας δεύτερος ιστορικισμός, εκείνος του κοινωνικού ζητήματος, δίπλα στον πρώτο ιστορικισμό του εθνικού ζητήματος, με αποτέλεσμα να βρισκόμαστε, ως χώρα και ως κοινωνία, εκτεθειμένοι σήμερα σε υψηλές δόσεις ιστορικισμού, που μερικές φορές έχω την αίσθηση ότι πλησιάζουμε τα όρια της επικινδυνότητας.

Φαίνεται λοιπόν ότι για το εργατικό κίνημα, για το αριστερό κίνημα γενικότερα, και ξεχωριστά για τα πιο συνειδητοποιημένα στελέχη του, αυτούς τους πενιχρά εξοπλισμένους, ιδεολογικά και ταξικά, πρωτοπόρους της ανατροπής, η ιδέα και μόνον της επανάστασης που περιείχε ο Αγώνας του 1821 ήταν από μόνη της «επαναστατική». Άλλωστε και συναφείς ευρωπαϊκοί συνειρμοί λειτουργούσαν ενθαρρυντικά για τους Έλληνες αριστερούς διανοούμενους. Ας μην ξεχνάμε ότι ο ίδιος ο Μαρξ είχε προσηλώσει την προσοχή του και τις αναλύσεις του στο γαλλικό επαναστατικό φαινόμενο, που, για ολόκληρο τον 19ο αιώνα και σίγουρα για μεγάλο μέρος του 20ού, στάθηκε «φάρος» και «οδηγητής» στο παγκόσμιο επαναστατικό κίνημα: Γαλλική Επανάσταση, Επανάσταση του 1848, Κομμούνα του Παρισιού 1871, συνιστούν ένα επαναστατικό corpus – ένα πρότυπο για παγκόσμια ζύμωση. Δικαιολογημένα, άλλωστε, ένας οξυδερκής και ευρηματικός μαρξιστής φιλόσοφος, ο Λουί Αλτουσέρ, μίλησε, μέσα σε άλλα συμφραζόμενα, για την «ανακάλυψη» από τον Μαρξ μιας νέας «ηπείρου», της ιστορίας.

Δίπλα σ' αυτή την κοσμογονία, η ελληνική Αριστερά δεν είναι και τόσο μειονεκτική. Βρίσκεται κληρονόμος ενός μικρότερης εμβέλειας και περιφερειακού, σίγουρα, υποδείγματος, αλλά υποδείγματος υπαρκτού, μιας επανάστασης ελληνικής, που να! στέκει ολοζώντανη μπροστά μας. Το 1907 ήταν ηλικίας μόλις 86 ετών, σχεδόν περνούσε μια τρίτη νεότητα, μπλεκόταν στα

πόδια μας και, γιατί όχι, θα μπορούσε να ενταχθεί κι αυτή στο πάνθεον των μεγάλων κοινωνικών επαναστάσεων του κόσμου.

Πράγματι, η συζήτηση έχει αρχίσει από το 1907 με το *Κοινωνικό μας ζήτημα* του Γ. Σκληρού. Πλεχανοφικής εμπνεύσεως, όπως όλοι γνωρίζουμε, το κείμενο αυτό θα βάλει τα θεμέλια μιας μαρξιστικής ανάλυσης, που θα ολοκληρωθεί το 1924 με την *Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821* του Γιάννη Κορδάτου και νομίζω ότι θα κλείσει οριστικά εδώ, αφού η εσωκομματική διαπάλη και κυρίως το εθνικό ζήτημα (με τη μορφή του Σλαβομακεδονικού) θα αποπροσανατολίσουν την ιστορική συζήτηση και την ίδια την παραγωγή ιστορικής ύλης. Ας θυμηθούμε τις παλινωδίες του ίδιου του Κορδάτου στο θέμα του Ρήγα και της βαλκανικής ομοσπονδίας. Η Ελληνική Επανάσταση λοιπόν αποχτά μια βασική μαρξιστική προσέγγιση μεταξύ 1907-1924 η οποία εμπεριέχει κάποια βασικά χαρακτηριστικά ταξικής ανάλυσης, έστω κι αν ιστοριογραφικά νοσεί και, στα επί μέρους, δεν θα μπορούσε να γίνει αποδεκτή σήμερα ούτε από έναν μετρίως ενήμερο αναγνώστη. Πάντως είναι η πρώτη φορά που έχουμε στην ελληνική ιστοριογραφία μια αυθεντική μετακένωση του τριαδικού μαρξο-εγελιανού σχήματος της πάλης των τάξεων όπως αποτυπώνεται στο *Κομμουνιστικό μανιφέστο*, όπως εύστοχα το έχει επισημάνει από καιρό η Ρένα Σταυριδη-Πατρικίου (*Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο*, 1988) και μας το υπενθύμισε στη δική της προχθεσινή ανακοίνωση.

Ας σταθούμε λίγο στο ζήτημα αυτό. Το *Κομμουνιστικό μανιφέστο* για την ελληνική Αριστερά είναι το βασικό βοήθημα στη θεωρητική της κατάρτιση. Άλλωστε, η καθαρότητα του σχήματος των τάξεων που διαδέχονται η μία την άλλη, με αποκροφώμα την άφιξη της εργατικής τάξης και την ανάληψη από αυτή της πρωτοπορίας των κοινωνικών αγώνων για την πραγματοποίηση της ανθρώπινης ευδαιμονίας, δεν έχει ούτε αλλοιωθεί ούτε εμπλουτιστεί σοβαρά από τη μεταγενέστερη ελληνική βιβλιογραφία. Η Ρένα Πατρικίου μάλιστα επισημαίνει τις σαφέστατες οφειλές του *Κοινωνικού μας ζητήματος* του Σκληρού στο *Μανιφέστο*. Ακριβώς μάλιστα στο κρίσιμο αυτό σημείο της διαδοχής των τάξεων νομίζω ότι δεν θα ήταν πολύ παρακινδυνευμένο να δούμε τη βασική συγγένεια Σκληρού-Κορδάτου. Αυτή η πρόσληψη του *Κομμουνιστικού μανιφέστου* από τον Σκληρό, ή τυποποίηση θα λέγαμε, υιοθετείται αυτούσια από τον Γιάννη Κορδάτο το 1924, παρ' όλο ότι ο ίδιος ο Κορδάτος μπορούσε να διαβάσει το *Μανιφέστο* στα γαλλικά, που φαίνεται ότι γνώριζε, και πάντως στις δύο ελληνικές μεταφράσεις που είχαν προηγηθεί του χρόνου συγγραφής του βιβλίου του (Κωνσταντίνος Χατζόπουλος 1919, Αριστοτέλης Σίδερς το ίδιο έτος) και που σίγουρα είχε διαβάσει, καθώς είχε διαβάσει και κάποια άλλη προσιτή μαρξιστική βιβλιογραφία.

Ο Κορδάτος λοιπόν το 1924 είναι ένας άδολος εκφραστής μιας πρωτογενούς μαρξιστικής ορθοδοξίας, ένας μελετητής της νέας ελληνικής ιστορίας κάτω από τον προβολέα του Κομμουνιστικού μανιφέστου. Ένας μελετητής της νέας ελληνικής ιστορίας λοιπόν, εν όψει της επερχόμενης επανάστασης βέβαια, η οποία θα ήταν, τί άλλο, σοσιαλιστική.

Παρένθεση: Δεν θέλω να μην έχω αναφέρει σ' αυτό το σημείο της έκθεσης των σκέψεών μου, και μάλιστα μπροστά σε ένα κοινό σαν το δικό σας, κάτι που δεν φαίνεται απολύτως σχετικό με το θέμα μου, δεν αποκλείεται όμως και να είναι. Έχω σχηματίσει, πράγματι, την εντύπωση ότι η ελληνική λογοτεχνία προσέλαβε τον μαρξισμό πριν από την ιστοριογραφία και δοκίμασε εκεί για πρώτη φορά το πρωτόγνωρο εργαλείο της ταξικής ανάλυσης. Όπως υποθέσατε ήδη, σκέφτομαι τους δύο μεγάλους πεζογράφους των αρχών του 20ού αιώνα, τον Κωνσταντίνο Χατζόπουλο και τον Κωνσταντίνο Θεοτόκη, που στα βασικά δημιουργικά έργα τους βλέπω να υπόκειται, κάτω βέβαια από έναν ευρηματικό μύθο και μια λαμπρή αφήγηση, το αδιαπραγμάτευτο σχήμα της ταξικής πάλης όπως ρητά διατυπώνεται στο Κομμουνιστικό μανιφέστο και στην ευρύτερη μαρξική παραγωγή, στην οποία είχαν μέσω της γλωσσολογικής τους συστηματική πρόσβαση. Υπενθυμίζω: Κ. Θεοτόκης: *Η τιμή και το χρήμα* (1912), *Σκλάβοι στα δεσμά τους* (1922), Κ. Χατζόπουλος, *Αγάπη στο χωριό* (1910), *Ο Πύργος του Ακροπόταμου* (1915).

Σίγουρα η λογοτεχνία αυτή δεν λειτούργησε ιδεολογικά όπως η κορδατική ιστοριογραφία. Ίσως όμως λίγο αργότερα, όταν εντατικοποιήθηκαν οι κοινωνικοί αγώνες, κάποιοι κατάλαβαν καλύτερα το βαθύτερο μήνυμά της και αντέδρασαν αναλόγως. Θέλω να πιστεύω ότι το ταξικό υπόβαθρο αυτής της πεζογραφίας στάθηκε ο βασικός λόγος απόρριψής της από τη γενιά του '30 και της καταχώρισής της στην παρακατιανή («ηθογραφία»), ένα χαρακτηρισμό που θα μπορούσε κανείς να τον εκλάβει ως ένα καλλιτεχνικό στιγμιτισμό προφανούς ιδεολογικο-πολιτικής προέλευσης.

Επανερχομαι στον «άδολο μαρξισμό» του Κορδάτου. Εμείς που είμαστε πιο κοντά, χρονολογικά, στο έργο του και το διαβάζαμε ως μια «αριστερή εκδοχή» της ιστορίας του 1821, είχαμε καταλάβει εγκαίρως τις ιστοριογραφικές αδυναμίες του. Την επιλεκτική χρήση των πηγών, την αποκοπή τους από τα συμφραζόμενα, μια συγγραφική βιαιότητα που σε έκανε να αισθάνεσαι ότι το βιβλίο αυτό δεν γράφτηκε για να υπηρετήσει το θέμα του, αλλά για κάποιο άλλο σκοπό, έστω κι αν και εσύ συμφωνούσες με αυτόν. Νομίζω πάντως ότι παρά τις επιφυλάξεις μας δεν μπορούσαμε να το δούμε τότε σαν αυτό που πράγματι ήταν, δηλαδή ένα βιβλίο-σταθμό στην ιστορία της μαρξιστικής σκέψης στην Ελλάδα. Το βλέπαμε και το διαβάζαμε ως ένα βιβλίο μαρξιστικής ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης.

Αλλά προσοχή. Αυτά στη δεκαετία του 1950. Για την προηγούμενη φάση 1924-1950, έχω να σας αναφέρω κάποιες έγκυρες πληροφορίες και να υποδείξω και ένα κενό που μπορεί να αποτελέσει και χρήσιμο ερέθισμα για ένα άλλο μελέτημα. Οι πληροφορίες προέρχονται από τον Κυριάκο Σιμόπουλο, που συνάντησα για μία μόνο φορά στη ζωή μου, το 1967 ή 1968, στο Παρίσι, πριν γίνει «ιστορικός». Μας είχε πει τότε ότι αυτός και οι φίλοι του είχαν γίνει κομμουνιστές στον Μεσοπόλεμο με βασικό ερέθισμα και βοήθημα την Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 του Κορδάτου. Αυτή η πληροφορία είχε μια ξεχωριστή σημασία για μένα, ήταν ένας ισχυρός προβολέας που φώτιζε αυτό το «ιδιότροπο» έργο. Το κενό. Θα ήθελα να γνωρίζαμε τί έγινε στον χώρο της ευρύτερης Αριστεράς μετά την επικράτηση της Ζαχαριαδικής ομάδας στο κόμμα, ως προς τις τύχες του βιβλίου αυτού. Την αντιπαράθεση Κορδάτου-Ζέβγου την έχει ήδη αναδειξεί ο Φίλιππος Ηλιού, και σίγουρα το 1821 του Κορδάτου δεν θα έβγαινε αλώβητο από μια τέτοια αντιπαράθεση. Εννοώ δηλαδή αντιδράσεις ή αλλαγή στάσης, τόσο στο επίπεδο των αναγνωστών όσο και σε εκείνο της πρόσληψης του έργου γενικότερα.

Τούτων λεχθέντων φθάνουμε στη νέα εποχή: ρωσική επανάσταση που γρήγορα μετεξελίσσεται σε σοβιετική, Λένιν στη σοβιετική πια Ρωσία, και σε λίγο Ιωσήφ Στάλιν. Κρίση ανάπτυξης και εσωκομματικές συγκρούσεις στο ελληνικό Κομμουνιστικό Κόμμα. Δεν είμαι μελετητής του φαινομένου, δεν έχω διαμορφωμένη άποψη. Εκτός από την ακόλουθη. Αυτή τη φορά, ο αυθεντικός μαρξισμός των ιδρυτών καλείται να συμβιώσει με ένα νέο στοιχείο, που το ε γνώριζε ασφαλώς ο ίδιος, και μάλιστα εκ γενετής, αλλά το ε γνώριζε εκ του μακρόθεν. Το νέο στοιχείο ήταν βέβαια η πολιτική. Πάνω στην εξάισια μουσική της επανάστασης, ένας δυσάρεστος θόρυβος εγκαθίσταται, η πολιτική, που αρχίζει και επιβάλλει τους δικούς της όρους, ή καλύτερα, τους δικούς της περιορισμούς. Οι στοχεύσεις του παγκόσμιου κινήματος, η Γ' Διεθνής, το βαλκανικό τμήμα της, τα κρατικά συμφέροντα της πρώτης σοσιαλιστικής χώρας, οι πολιτικοί συσχετισμοί στη δική μας χώρα κ.λπ. δημιουργούν ένα νέο πλαίσιο αναφοράς, που για την παρούσα ανάλυση να το αποκαλέσει κανείς «σταλινικό», αποτελεί ακραία απλοστέωση και ταυτόχρονα μια απαραίτητη περιγραφική ανάγκη.

Η πολιτική λοιπόν και ό,τι θα λέγαμε «εξαναγκασμοί της πράξης» είναι οι νέες συνθήκες μέσα στις οποίες θα παραχθούν νέες ιδέες για το 1821. Δεν είμαι σε θέση αυτή τη στιγμή να παρακολουθήσω την άμεση αλλά και την έμμεση ιστοριογραφική παραγωγή, ή τις χαμηλόφωνες συζητήσεις στο χώρο της κομμουνιστικής Αριστεράς στη δεκαετία 1930, και ιδιαίτερα μετά το 1933. Πάντως το 1939, κατά ρητή μαρτυρία του, και αδιάψευστο τεκμήριο τη δημοσίευση τμήματος του έργου στη Φιλολογική Καθημερινή, ο

Γιώργος Λαμπρινός αρχίζει τη συγγραφή των *Μορφών του εικοσιένα*. Το έργο αυτό νομίζω ότι σηματοδοτεί τη δεύτερη εποχή που, χονδρικά, θα λέγαμε πως φθάνει ως το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου και ιδιαιτέρως ως το 20^ο Συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης.

Το έργο του Λαμπρινού, ο οποίος –ας το θυμίσουμε εδώ– ήταν πια ένα αναγνωρίσιμο κομματικό στέλεχος, δημοσιεύτηκε σε επαρκώς αναπτυγμένη μορφή το 1942 («Αετός» και επανέκδοση) και σε ολοκληρωμένη και τελειωτική μορφή το 1945 («Ρήγας»). Είχα την ευκαιρία σε άλλη περίπτωση να χαρακτηρίσω το έργο αυτό, μεταφορικά βέβαια, ως το εγχειρίδιο του καλού εαμικού αγωνιστή. Δεν ανακίρω τον χαρακτηρισμό αυτό, αλλά θέλω να προσθέσω ότι αυτό ισχύει κυρίως για τη στιγμή της ολοκληρωμένης έκδοσης (1942), ενώ για τον χρόνο συγγραφής θα ήθελα να προσθέσω μια συμπληρωματική προσέγγιση. Το 1939 το βιβλίο γράφεται μέσα στο κλίμα του πρώτου ιστορικού συμβιβασμού που υπαινίχθηκε ήδη. Χωρίς να εγκαταλείπεται βέβαια η ταξική ανάλυση, η αστική τάξη ούτε αναγορεύεται σε πρωτοπόρα τάξη για την εποχή της, όπως στην περίπτωση Σκληρού-Κορδάτου, ούτε αποδοκιμάζεται ως ανίκανη πια να επιτελέσει ή να ολοκληρώσει το ιστορικό της έργο που έμεινε ανολοκλήρωτο, όπως συμβαίνει γενικότερα στην περίπτωση του ώριμου Γ. Κορδάτου. Η επιλογή της αφήγησης μέσω βιογραφιών, σίγουρα όχι και τόσο αθώα, βοηθάει στην αποτροπή θεωρητικών κατασκευών, εννοώ δεσμευτικών πλαισίων για μια ρευστή ακόμη ιδεολογική πλατφόρμα. Αντίθετα όμως, κάνει τώρα την εισδοχή του («ο λαός»), όχι πως ήταν απών στις προηγούμενες αναλύσεις, αλλά με έναν τρόπο που εκφεύγει κάπως των ορίων της ταξικής ανάλυσης όπως την κατανοούσαν οι άμεσοι επίγονοι του Κομμουνιστικού μανιφέστου.

Την ίδια ώρα που έβγαίνει το βιβλίο του Γ. Λαμπρινού στην κατοχική Αθήνα, στην Αχροναυπλία, ένας άλλος κομμουνιστής ηγέτης, ο Γιάννης Ζέβγος, έγραφε τη δική του *Σύντομη μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας*, με κύριο άξονα βέβαια το 1821 και τα συμφραζόμενά του (το πρώτο μέρος). Αυτό το πρώτο μέρος άλλωστε κυκλοφόρησε στο Βουνό, έκδοση της εφημερίδος *Κόκκινη Σημαία* της Θεσσαλίας το καλοκαίρι του 1944, και στην Αθήνα το 1945 από τα «Νέα Βιβλία». Πέρα από το εθνοπατριωτικό πνεύμα που αυτονόητα διαπερνά ένα βιβλίο για το 1821 που τυπώνεται το 1944, στο Βουνό, είναι εμφανή τα ίχνη πολιτικών ιδεών και ζυμώσεων του κομματικού χώρου του ΚΚΕ της δεκαετίας 1930, όπου ο αυτοκράτωρ Λαός αναδεικνύεται σε κινητήρια δύναμη της ιστορίας. Αυτός, με τους δικούς του αγώνες, θα ολοκληρώσει το έργο που δεν μπόρεσε, και δεν επιθυμούσε, να επιτελέσει η «τάξη των αστών». Ολοκληρώνω την παρατήρησή μου για τα δύο αυτά βασικά έργα. Ο λαός, ως αναλυτική κατηγορία, έχει υποκαταστήσει την έννοια της τάξης, χωρίς αυτό να σημαίνει, όπως το υπαινίχθηκα κιόλας,

εγκατάλειψη του βασικού θεωρητικού οπλοστασίου του μαρξιστικού-κομμουνιστικού λόγου. Η περίοδος αυτή που την ονομάσαμε «δεύτερη περίοδος» χονδρικά θα λέγαμε ότι φθάνει ως το 206 Συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης για το διεθνές περιβάλλον, και για την εσωτερική ελληνική πραγματικότητα σηματοδοτείται από την έκδοση στην Ελλάδα («Θεμέλιο» 1959) της *Επανάστασης του εικοσιένα του Λεωνίδα Στρίγκου*, η οποία αποτελεί ανατύπωση από τις κομματικές εκδόσεις της υπερορίας του ίδιου έτους. Όπως δηλώνει ο ίδιος ο συγγραφέας, πρόκειται για μαθήματα ιστορίας που έκανε σε σχολή στελεχών του ΚΚΕ σε κάποια χώρα του εξωτερικού στα χρόνια 1953-54, και θα ήταν ενδιαφέρον να μαθαίναμε τις διαδικασίες συγγραφής αυτού του βιβλίου και τις συζητήσεις που σίγουρα θα έγιναν στα ηγετικά στρώματα του Κομμουνιστικού Κόμματος. Το βιβλίο αυτό εκφράζει έναν ανώτερο βαθμό ωριμότητας των κομματικών απόψεων και μια επιστροφή σε πρωτογενείς ταξικές αναλύσεις, είναι όμως ταυτοχρόνως λιγότερο αιχμηρό, λιγότερο μαχητικό, έχει κάτι από τον ειρηνικό δρόμο περάσματος στον σοσιαλισμό με τον οποίο διαπαιδαγωγήθηκε η σύγχρονη ελληνική Αριστερά.

Ως φιλόλογος που θέλω να είμαι, δεν μπορώ να παραλείψω δύο ονόματα σ' αυτή τη συζήτηση τα οποία σίγουρα δεν ανήκουν στις κατηγορίες που στην αρχή, συνειδητά, άφησα έξω από την εξέτασή μου: Γ. Βαλέτας και Τάσος Βουρνάς. Ισχυρές πνευματικές προσωπικότητες και οι δυο, είχαν μια όχι αμελητέα συμβολή στην ανάπτυξη των νεοελληνικών σπουδών, παρά τα τραύματα που άφησε στη δουλειά τους το βαρύ μετεμφυλιακό κλίμα και ένας βιοποριστικός επαγγελματισμός. Ο πρώτος με το *Προδομένο εικοσιένα* και ο δεύτερος με τη *Σύντομη ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης* θα μπορούσαν να έχουν μια θέση σ' αυτή την προσέγγιση. Δεν την έχουν όμως γιατί και οι δύο βρίσκονται στην τροχιά της επίσημης γραμμής – ο Γ. Βαλέτας του Γιάννη Ζέβγου και ο Τάσος Βουρνάς του Λεωνίδα Στρίγκου – και γιατί ούτε ο ένας ούτε ο άλλος είχαν ποτέ συμμετοχή σε ανώτατα καθοδηγητικά όργανα και ως εκ τούτου δεν είχαν και τις ανάλογες δεσμεύσεις. Η κομμουνιστική ιστοριογραφία έχει νόημα, από την άποψη της παρούσας προσέγγισης, μόνον σαν επίσημη άποψη και όχι ως επιστημονική παραγωγή ή εκλαΐκευση.

Η πολιτική, βλέπετε, δεν θέλει να ξεκολλήσει με τίποτα από τη δουλειά μας.

Vassilis Panayotopoulos

LA RÉVOLUTION NATIONALE DANS L'HISTORIOGRAPHIE DE LA GAUCHE GRECQUE

(RÉSUMÉ)

Nous entreprenons ici de retracer le cheminement historique et les fonctions politiques des interprétations de la Révolution Grecque par l'historiographie de Gauche. En effet, l'histoire de la Révolution a occupé une place majeure au sein des préoccupations théoriques des intellectuels de Gauche. Chargée de sens, la Révolution Grecque est appréhendée comme un champ de lutte où on reconnaîtra aussi bien le rôle progressiste de la classe bourgeoise naissante que les prémices de la Révolution sociale à venir. C'est ainsi qu'à côté de l'historicisme national de l'historiographie "bourgeoise", se développera une forme spécifique d'historicisme de Gauche. La période 1907-1924 est marquée par les premières approches marxistes de la Révolution de 1821. Sous les plumes des intellectuels marxistes Georges Skliros et Yannis Kordatos, le matérialisme historique tel qu'il est représenté dans le *Manifeste Communiste* et une littérature marxiste de base seront "appliqués" à la Révolution nationale perçue comme stade préalable à la Révolution socialiste. De là et jusqu'au XXème Congrès du PCUS, sous les contraintes de l'action politique et de l'engagement internationaliste du PC grec, cette "thèse" favorisant l'apport de la classe bourgeoise naissante sera abandonnée au profit du "facteur populaire" comme force motrice de la lutte nationale. De cadres éminents du PC grec comme Georges Lambrinos et Yannis Zeugos exprimeront cette nouvelle interprétation de la Révolution de 1821. La lecture qui s'imposera dans la période suivante, exprimée par Léonidas Strigos, cadre supérieur du PC grec lui aussi, sera marquée par le retour à une analyse de classe plus marquée, conçue néanmoins dans les conditions idéologiques imposées par la stratégie ambiante du passage pacifique au socialisme.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821

ΑΠΟ ΚΥΡΙΑΡΧΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ,
ΣΤΗΝ ΥΠΟΒΑΘΜΙΣΗ ΚΑΙ ΣΙΩΠΗ

Το 1821 αποτελεί το κορυφαίο, το «τραυματικό» γεγονός της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Δεν είναι, επομένως, τυχαίο ότι προκάλεσε το ενδιαφέρον της επιστημονικής έρευνας, των πάσης φύσεως ασχολουμένων ερασιτεχνικά με την ιστορική γραφή, αλλά και πολλών κοινωνικών ομάδων που σε αυτό αναζήτησαν την αφετηρία των οραμάτων και διεκδικήσεών τους. Η σημασία του υπήρξε τόσο μεγάλη, ώστε μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτέλεσε βασικό στοιχείο για τη διαμόρφωση της νεοελληνικής ιδεολογίας.

ΤΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΤΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΗΜΕΡΑ

Η Επανάσταση του 1821, κάποτε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της ελληνικής ακαδημαϊκής κοινότητας, τα τελευταία 30-35 χρόνια έχει παραμεληθεί σε μεγάλο βαθμό. Αυτή η σιωπή, η «παράδοξη» απουσία κατά τον Σπύρο Ασδραχά¹, θα μπορούσε να αποδοθεί στους ακόλουθους κυρίως λόγους:

α' Η αλλαγή που επέφερε στις συνειδήσεις των Ελλήνων η δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967. Ωθησε, κυρίως τους νέους ερευνητές, να στραφούν περισσότερο στην πρόσφατη ιστορία για να αναζητήσουν εκεί τα αίτια του αδιεξόδου του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Άλλα, πιο πιεστικά ερωτήματα τους απασχολούσαν.

β' Οι νέοι προσανατολισμοί των Ελλήνων ιστορικών από τη δεκαετία του 1970, κάτω από την επίδραση της γαλλικής και αγγλικής ιστορικής σχολής. Ο τρόπος που είχε ερμηνευθεί το 1821 θεωρήθηκε, και δικαίως σε μεγάλο βαθμό, απηρχαιωμένος και μαζί με τον τρόπο αυτό γραφής παραμελήθηκε και το αντικείμενο, γιατί είχε ταυτισθεί με τη στρατιωτική, διπλωματική και πολιτική ιστορία. Χάθηκε, έτσι, η ευκαιρία το 1821, ιδωμένο διαφορετικά, να αποτελέσει ουσιαστικό παράγοντα στην ανανέωση της ελληνικής ιστοριογραφίας.

---

1. Σπύρος Ασδραχάς, «Το 'παράδοξο' μιας απουσίας», εφημ. *Η Αυγή*, 24.3.2001.

γ' Η έντονη χρήση του 1821 για λόγους πολιτικούς και ιδεολογικούς συνέβαλε στο να κυριαρχήσουν γραφές που δεν τηρούσαν, τις περισσότερες φορές, τους στοιχειώδεις κανόνες ιστορικής γραφής. Είχαν όμως ευρεία απήχηση και έτσι αποθάρρυναν όλους όσους έβλεπαν τα αδιέξοδα αυτών των ερμηνειών αλλά δεν ήθελαν, για ποικίλους λόγους, να διαφοροποιηθούν.

δ' Πολλοί που θέλησαν να ασχοληθούν σοβαρά με το αντικείμενο αυτό σκόνηταψαν μπροστά στον όγκο της σχετικής βιβλιογραφίας και το πλήθος των τεκμηρίων.

ε' Με ελάχιστες εξαιρέσεις, οι θεσμοί, δηλαδή τα ερευνητικά κέντρα και τα πανεπιστήμια, δεν ασχολήθηκαν συστηματικά με το μείζον αυτό θέμα.

Ως επακόλουθο των παραπάνω, οι σχετικές με το 1821 διδακτορικές διατριβές στα πανεπιστήμια έχουν δραματικά περιορισθεί, λίγοι καθηγητές, όχι πάντοτε ειδικοί, διδάσκουν συστηματικά την περίοδο αυτή και δύσκολα συναντώνται στα έγκυρα ιστορικά περιοδικά άρθρα που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι προτείνουν κάτι ουσιαστικά νέο.

Αν ακολουθούσα ακριβώς τον τίτλο αυτού του κειμένου, θα έπρεπε να αναλύσω έναν προς έναν τους παραπάνω λόγους που έφεραν τις σπουδές για το 1821 σε μαρασμό. Προτίμησα όμως να το κάνω έμμεσα παρουσιάζοντας τις ως τώρα κατακτήσεις και επισημαίνοντας τις ελλείψεις. Συγχρόνως θα κάνω και κάποιες προτάσεις που πιστεύω ότι θα ξαναφέρουν το 1821 στο προσκήνιο των μελετών μας.

As αρχίσω από τις κατακτήσεις. Δεν είναι λίγες και καθόλου ευκαταφρόνητες. Ενδεικτικά θα μπορούσαν να αναφερθούν οι ακόλουθες:

Α' Κατ' αρχήν έχει μελετηθεί συστηματικά, υποδειγματικά θα μπορούσε να ειπωθεί, η περίοδος που καλύπτει τις τελευταίες πριν το 1821 δεκαετίες, κυρίως ως προς το φαινόμενο που ονομάστηκε νεοελληνικός Διαφωτισμός: ποιους νέους ορίζοντες άνοιξε και ποιες αντιδράσεις προκάλεσε. Η πρόσφατη έκδοση της ογκώδους σχετικής βιβλιογραφίας αποτελεί ισχυρή απόδειξη αυτής της διαπίστωσης². Ως μία από τις ισχυρότερες εξηγήσεις θα μπορούσε να προταθεί η ιδιαίτερη προτίμηση του Κ. Θ. Δημαρά και των συνεργατών του για το φαινόμενο αυτό και η συστηματική, με υψηλές προδιαγραφές, σε ατομικό και θεσμικό επίπεδο (κυρίως στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών) μελέτη του. Άλλοι, στην κατεύθυνση που χάραξε ο Νίκος Σβροβώνας με το πρωτοποριακό έργο του για το εμπόριο της Θεσσαλονί-

2. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ - Τομέας Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Βιβλιογραφία 1945-1995*, Αθήνα 1998.

κης το 18ο αιώνα³, ασχολήθηκαν κυρίως με τις οικονομικές πραγματικότητες που ίσχυαν στη Βαλκανική κυρίως Χερσόνησο επί οθωμανικής κυριαρχίας⁴.

Γνωρίζουμε, έτσι, με βεβαιότητα ότι η Επανάσταση, αντίθετα με ό,τι υποστήριζε μια στεία, κυρίως εθνικιστική, ιστοριογραφία, ξέσπασε σε μια περίοδο βαθύτατης οικονομικής και πνευματικής κρίσης του ελληνισμού: α' Το Πατριαρχείο είχε καταφέρει, με μεθοδευμένες ενέργειες, να πλήξει όλα τα κέντρα νεωτερικής παιδείας στην καθ' ημάς Ανατολή και να υπονομεύσει κάθε ιδέα που θα μπορούσε να απειλήσει τον αποικλειστικό πνευματικό έλεγχο που ασκούσε στους χριστιανούς⁵. β' Με το τέλος των ναπολεοντείων πολέμων αναιρέθηκαν οι έκτακτες συνθήκες οι οποίες επί δύο περίπου δεκαετίες είχαν ευνοήσει την ελληνική ναυτιλία και το εμπόριο· με τη σειρά τους, και οι άλλοι τομείς της οικονομικής δραστηριότητας, που και αυτοί είχαν ευνοηθεί από τη συγκυρία, συμπαρασύρθηκαν στην κρίση⁶.

Β' Για το 1821, που πρέπει να καλύπτει την περίοδο ως και το 1832, έχουν γραφτεί, ιδιαίτερα τα τελευταία 35 χρόνια, μερικές μονογραφίες και αρκετά άρθρα που μπορούν να αποτελέσουν ισχυρό έρεισμα για μια προσέγγιση του ιστορικού αυτού φαινομένου με νέους όρους. Και λέγοντας νέους όρους εννοώ κατ' αρχήν τον εξοβελισμό των στερεοτύπων που θόλωσαν, για διάφορες σκοπιμότητες, την εικόνα. Στα έγκυρα αυτά έργα, αναζητήθηκαν, στις περιοχές που ενεπλάκησαν στη δίνη της Επανάστασης, οι πραγματικότητες που ίσχυαν πριν, κατά και μετά το 1821. Επιχειρήθηκε δηλαδή να κατανοηθούν οι άνθρωποι, οι κοινωνικές ομάδες, οι θεσμοί και οι φορείς τους στο ιστορικό τους πλαίσιο χωρίς αναχρονισμούς και ηθελημένες παραποιήσεις των ιστορικών τεκμηρίων.

Θα μπορούσε, όμως, εύλογα να τεθεί το ερώτημα: αφού διαπιστώνεται ότι διαθέτουμε ουσιαστικές κατακτήσεις στην ιστοριογραφία του 1821, γιατί αυτός ο απελπιστικός τίτλος στο παρόν κείμενο; Θα απαντούσα ότι ακριβώς επειδή γράφτηκαν με νέους όρους εργασίες για το Σούλι και τους Σουλιώτες⁷,

3. Νίκος Γ. Σβορώνος, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Παρίσι, Presses Universitaires de France, 1956· ελληνική μτφρ.: *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1996.

4. Βλ. ενδεικτικά: Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιη' και ιθ' αι. (υποθέσεις και προσεγγίσεις)*, Αθήνα, Ερμής, 1982, 21988· Βασίλης Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα, 1715-1792 (με βάση τα γαλλικά αρχεία)*, Αθήνα 1972.

5. Φίλιππος Ηλιού, *Τύφλωσαν Κύριε τον λαόν σου: οι προεπαναστατικές κρίσεις και ο Νικόλαος Πάικολος*, Αθήνα, Πορεία, 1988.

6. Βασίλης Κρεμμυδάς, «Η οικονομική κρίση στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 19ου αιώνα και οι επιπτώσεις της στην Επανάσταση του 1821», *Μνήμων* 6 (1976-1977), 16-33.

7. Βάσω Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1998.

για τους προκρίτους της Πελοποννήσου⁸, ή εκδόθηκαν υποδειγματικά σειρές εγγράφων όπως η αλληλογραφία του Κωνσταντίνου Οικονόμου⁹, για να αναφέρω τρία μόνο παραδείγματα από τους νεότερους ερευνητές και όχι από τους δασκάλους μας, ακριβώς γι' αυτό θλίβομαι, αναλογιζόμενος τί θα μπορούσε να είχε παραχθεί αν δεν λειτουργούσαν ανασταλτικά οι παράγοντες που ανέφερα στην αρχή.

Ωστόσο, όπως όλοι γνωρίζουμε, τα στερεότυπα παρέμειναν. Δείχνουν τη δύναμη και την αντοχή τους. Δείχνουν, επίσης, και το πόσο εύκολα υποκαθίσταται ο επιστημονικός λόγος από αμφίβολης εγκυρότητας κατασκευές του παρελθόντος. Δημιουργείται, έτσι, το εξής παράδοξο: οι ιστορικοί, πολλές φορές με επίπονη προσπάθεια, να έχουν διαμορφώσει μια εικόνα για το 1821, ή για άλλη ιστορική περίοδο, η οποία θα μπορούσε να λειτουργήσει απελευθερωτικά για τις συνειδήσεις σ' αυτή τη συνεχή διαλεκτική σχέση παρόντος-παρελθόντος, και όμως η άποψή τους να μη λαμβάνεται υπόψη ούτε καν από τους κρατικούς φορείς, να μην περνά στα σχολικά εγχειρίδια και να περιθωριοποιείται.

Υστερα από τη γενική αυτή αποτίμηση, θα αναφέρω τώρα κάποια θέματα που κατά τη γνώμη μου χρήζουν επανερμηνείας ή δεν μελετήθηκαν επαρκώς.

Α' Θεωρητικές προσεγγίσεις

Παρά το γεγονός ότι έχουμε, όπως τονίστηκε, σημαντικές συμβολές για την κατανόηση των πραγματικοτήτων που ίσχυαν στις ευρωπαϊκές κυρίως περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας λίγες δεκαετίες πριν το 1821, μας διαφεύγουν ακόμη πολλά που δεν έχουν διευκρινιστεί επαρκώς: ιδιαίτερα δεν γνωρίζουμε ικανοποιητικά ποια φαινόμενα πύκνωσαν ώστε να δημιουργηθούν ετοιμότητες για τη ρήξη. Το άρθρο του G. Hering για τις επαναστατικές διαθεσι-

8. Μάρθα Πύλια, «Λειτουργίες και αυτονομία των κοινοτήτων της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1821)», *Μνήμων* 23 (2001), 67-98.

9. Κώστας Λάμπας – Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, Αλληλογραφία*, τ. Α': 1802-1817, τ. Β': 1818-1822, Αθήνα, Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, 1989, 2002. Ας επιστημανθεί εδώ και η πλούσια σε ερεθίσματα Εισαγωγή στα εκδιδόμενα έγγραφα. Προσθέτω, εκ των υστέρων, και μια εξαιρετική μελέτη που μόλις κυκλοφόρησε: Γιάννης Κόκκινος, *Ο πολίτης Πέτρος Σκυλίτζης Ομηρίδης 1784-1872. Μελέτη της συμμετοχής ενός ελάσσονος σε γεγονότα μείζονος σημασίας*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων* αρ. 13, Αθήνα 2003. Οι ερμηνευτικές προτάσεις του συγγραφέα, η εξαντλητική έρευνα και ο τρόπος γραφής συνιστούν ουσιαστική συμβολή στην προσπάθεια για ανανέωση των σχετικών με το 1821 σπουδών.

μόττητες¹⁰ άνοιξε σε ευρύτερη βάση μια παλιά συζήτηση: τότε η διαμορφούμενη ελληνική αστική τάξη, κυρίως αυτή, έθεσε θέμα δημιουργίας μιας ανεξάρτητης εθνικής οντότητας, και σε ποιο βαθμό η οικονομική κρίση στη δεκαετία που προηγήθηκε του 1821 διαμόρφωσε ευνοϊκό κλίμα για την εξέγερση¹¹. Ο Hering έθεσε κυρίως το θέμα της αναζήτησης, με βάση αντίστοιχα παραδείγματα από άλλες χώρες (π.χ. τη Σερβία), κάποιων θεωρητικών μοντέλων που ενδεχομένως να διευκόλυναν την κατανόηση του προβλήματος τότε επαναστατούν οι κατακτημένες κοινωνίες. Η υπόθεση που πρότεινε, της διάψευσης των αυξανόμενων προσδοκιών ή της σχετικής απογοήτευσης, η οποία, μεταξύ των άλλων, προκαλείται λόγω του φόβου ότι απειλούνται κεκτημένα αγαθά από μια νέα, αυστηρότερη, πολιτική του κυριάρχου, βοηθούν ασφαλώς στο να αντιληφθούμε καλύτερα το πώς ενδεχομένως αυτός απονομιμοποιήθηκε στις συνειδήσεις των μελλοντικών επαναστατών, πώς επήλθε μια παρακμή της νομιμότητας. Το πρόβλημα, ωστόσο, παραμένει: δεν έχουμε εντάξει την Ελληνική Επανάσταση σε έναν ευρύτερο προβληματισμό που μελετά τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες γίνονται και εξελίσσονται οι επαναστάσεις¹². Η αναζήτηση αυτή δεν θα περιορίζεται μόνο στο ελληνικό ή βαλκανικό παράδειγμα, αλλά θα επιχειρεί να αντλήσει χρήσιμες υποθέσεις από τις πάμπολλες εκδοχές του επαναστατικού φαινομένου. Εξυπακούεται ότι ο θεωρητικός οπλισμός και τα συγκριτικά παραδείγματα οφείλουν να καλύπτουν όλες τις εκφάνσεις της Επανάστασης και όχι μόνο τις προϋποθέσεις για την έναρξή της.

Τα θεωρητικά αυτά μοντέλα, όσο απαραίτητα κι αν είναι, δεν πρέπει να θέσουν σε δεύτερη μοίρα τη διερεύνηση του καθοριστικού ρόλου μικρών ομάδων ή και μεμονωμένων ατόμων, καθώς και των συγκυριών, στην απόφαση για την έναρξη της Επανάστασης ή για την πορεία της, ούτε πρέπει να υποτιμηθεί ο παράγοντας συνωμοτική δράση. Επί πλέον, στο διάστημα αυτό ο βραχύς χρόνος αποκτά ιδιαίτερη, βαρύνουσα σημασία: οι μέρες, ακόμη και οι ώρες είναι καθοριστικές¹³.

10. Gunnar Hering, «Σχετικά με το πρόβλημα των επαναστατικών εξεγέρσεων στις αρχές του 19ου αιώνα», *Τα Ιστορικά* τχ. 24/25 (Ιούνιος, Δεκέμβριος 1996), 105-120.

11. Για τη δεύτερη αυτή υπόθεση το άρθρο του Β. Κρεμμυδά ήταν πρωτοποριακό (βλ. υποσ. 6).

12. Βλ. ενδεικτικά: Miroslav Hrosh, *Social Conditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Smaller European Nations*, Καίμπριτζ 1985· και σύνοψη των συμπερασμάτων: Ο ίδιος, «Από το εθνικό κίνημα στην εθνική ολοκλήρωση», *Εθνικό κίνημα στα Βαλκάνια*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1996, σ. 17-54. Βλ. και τον συλλογικό τόμο: John Foran (επιμ.), *Theorizing Revolutions*, Λονδίνο/Νέα Υόρκη 1997.

13. Βλ. και Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η έναρξη του Αγώνα της ανεξαρτησίας στην Πελοπόννησο. Μια ημερολογιακή προσέγγιση», *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Συνε-*

Συναφές με την προετοιμασία της Επανάστασης είναι το πρόβλημα του κατά πόσον, και σε ποιο βαθμό, κάποιες από τις νεωτερικές ιδέες είχαν διαδοθεί στους ευρύτερους πληθυσμούς της Πελοποννήσου, της Στερεάς και των νησιών, ποια ήταν η ενδεχόμενη πρόσληψή τους, για να τεθεί και πάλι, υπό νέους όρους, το ερώτημα αν οι εν λόγω πληθυσμοί απλώς σύρθηκαν στον ένοπλο αγώνα ή είχαν κι αυτοί, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, προετοιμαστεί να ακολουθήσουν τις παλαιές ή νέες ηγεσίες.

Β' Γνώση ουσιαστική της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

Χρειάζεται μια μεγαλύτερη εγκατάλειψη του ελληνοκεντρισμού στις έρευνές μας για να εντάξουμε στο φυσικό τους πλαίσιο τα όσα συμβαίνουν στις περιοχές που επαναστάτησαν. Δεν γνωρίζουμε δηλαδή επαρκώς τις αλλαγές που συντελούνται στην ευρύτερη Οθωμανική Αυτοκρατορία από τις ποικίλες διεισδύσεις της καπιταλιστικής Δύσης στην Ανατολή. Κατά πόσον δηλαδή οι διεισδύσεις αυτές λειτουργούν αποδιαρθρωτικά στο σύστημα κυριαρχίας, αν το ίδιο υφίσταται μοιρολατρικά τις ποικίλες εξαρτήσεις ή με τις επιχειρούμενες μεταρρυθμίσεις επιτυγχάνει προσαρμογές ή ρήξεις, αν και πώς επηρεάζονται από τις ανακατατάξεις αυτές οι διάφοροι κατακτημένοι πληθυσμοί. Η ευρύτερη αυτή οπτική θα επιτρέψει να παρακολουθήσουμε καλύτερα τους πληθυσμούς αυτούς είτε είναι ελληνικοί είτε όχι, και να διαπιστώσουμε την ευρύτητα των μεταξύ τους σχέσεων¹⁴.

Γ' Δημογραφικά

Γνωρίζουμε ελάχιστα τα δημογραφικά δεδομένα της περιόδου 1821-1832: γάμους, γεννήσεις, θανάτους και τις αντίστοιχες συμπεριφορές. Ελλείψει τέτοιων στοιχείων – η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν καταχώριζε σε κατάστιχα τις

δρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000), τ. Γ', Αθήνα 2001-2002, σ. 449-461.

14. Το υπό έκδοση αρχείο του Αλή πασά και το εκδοθέν αρχείο του W. Meyer (Ε. Πρεβελάκης – Κ. Καλλιτάκη-Μερτικοπούλου, *Η Ήπειρος, ο Αλή Πασάς και η Ελληνική Επανάσταση. Προξενικές εκθέσεις του William Meyer από την Πρέβεζα*, τ. Α': 1819-1821, τ. Β': 1822, Αθήνα, Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, 1996), προξένου της Μεγάλης Βρετανίας στην ευρύτερη περιοχή της Αλβανίας, Ηπείρου και Δυτικής Στερεάς, προσφέρουν νέο τεκμηριωτικό υλικό για να βασίσουμε τις υποθέσεις μας. Επίσης, ιδιαίτερη βαρύτητα έχουν οι τουρκοικές πηγές είτε αυτούσιες ή διαμεσολαβημένες από τον λόγο Τούρκων, Ελλήνων ή άλλων ιστορικών. Το ίδιο φυσικά ισχύει και για πηγές και βοηθήματα από τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες. Για τις επιπτώσεις της Γαλλικής Επανάστασης στη Βαλκανική, βλ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Πορεία, 1990.

πράξεις αυτές– εικριμεί να αναζητηθούν στις διάσπαρτες πηγές όλες οι σχετικές πληροφορίες και να ενταχθούν σε κάποιο corpus. Δεν θα συναντήσουμε σειρές δεδομένων, αλλά όσα θα εντοπιστούν θα επιτρέψουν βάσιμες υποθέσεις με παραδειγματική, ενδεχομένως, αξία. Οι σωζόμενες απογραφές των κατοίκων του Ναυπλίου το 1825, παρά το γεγονός ότι μεταφέρουν μια εικόνα πόλης που απειλείται άμεσα από τον Ιμπραήμ, επομένως περικλείει στα τείχη της όχι μόνο τους κατοίκους της αλλά και όλους όσους συσσωρεύονται σ' αυτήν, περιέχουν στοιχεία που βοηθούν στο να κατανοηθούν προβλήματα συγγένειας, επαγγελματικής δραστηριότητας, γεωγραφικής προέλευσης, οργάνωσης του δομημένου χώρου, μορφών κατοικιών, κ.λπ.¹⁵ Ανάλογες απογραφές είναι βέβαιο ότι λανθάνουν: η επαναστατική κυβέρνηση είχε ανάγκη να γνωρίζει ποιοι κάτοίκους μπορούσε να φορολογήσει ή να στρατολογήσει. Συχνές είναι εξάλλου οι αναφορές των ξένων για τα πληθυσμιακά μεγέθη που συναντούν περιοδεύοντας τη χώρα. Τα νησιά, επίσης, των Κυκλάδων, με τη γραπτή παράδοση που κληρονόμησαν από την περίοδο της δυτικής κυριαρχίας, διασώζουν πλήθος κοινοτικών εγγράφων, μεταξύ των οποίων τα δημογραφικά τεκμήρια κατέχουν εξέχουσα θέση (διαθήκες, προικοσύμφωνα κ.λπ.). Βοηθούν, έτσι, να ανασυστήσουμε δημογραφικά μοντέλα που δεν θα πρέπει να αποκλίνουν πολύ από τα ισχύοντα στις γειτονικές περιοχές¹⁶. Υπάρχουν, παράλληλα, άλλης τάξεως πληροφορίες που βοηθούν στην κατανόηση δημογραφικών και άλλων συμπεριφορών: οι υψηλές ερωτικές επιδόσεις του Δημήτριου Χρηστίδη, τα έχθητα στην πολιορκημένη Αθήνα –την τροφό των οποίων αναλαμβάνει να πληρώσει η φρουρά–, οι διαθήκες αγωνιστών (του Καραϊσκάκη και άλλων), ο έρωτας του Κασομούλη με μια αρχόντισσα της Νάξου, η

15. Χρήστος Ρέππας, «Γενική απογραφή του πληθυσμού του Ναυπλίου κατά το 1825», *Μνημοσύνη* 9 (1982-1984), 261-349· Αργυρώ Βατσάκη, *Μια πόλη στην Επανάσταση του 1821. Το Ναύπλιο (1825)*, διπλωματική εργασία, Μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία», Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2001.

16. Για την προεπαναστατική Πελοπόννησο βλ. το σημαντικό έργο του Βασίλη Παναγιωτόπουλου, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου: 13ος-18ος αιώνας*, Αθήνα 1985, 21987. Βλ. επίσης Χρήστος Πατρινέλης, *Οι ελληνικοί πληθυσμοί κατά την περίοδο 1453-1821 (Προβλήματα ιστορικής δημογραφίας)*, Θεσσαλονίκη 1982 (πανεπιστημιακές παραδόσεις), καθώς και τις εργασίες του Κώστα Κόμη, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15ος-19ος αιώνας*, Ιωάννινα 1995 και *Ιστορικοδημογραφικά. Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1999. Για τα νησιά του Αιγαίου βλ. ενδεικτικά Ευτυχία Λιάτα, *Η Σέριφος κατά την Τουρκοκρατία (17ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1987· και Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος τον 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, Αθήνα 1997.

σχέση του Δημήτριου Υψηλάντη με τη Μαντώ Μαυρογένους, οι επιπτώσεις του πολέμου στη γεννητικότητα, οι συνέπειες των συνεχών μετακινήσεων, οι επαφές με νέα πρόσωπα, κ.ά.

Είναι προφανές ότι με τη γνώση των δεδομένων αυτών θα φωτισθούν καλύτερα και οι άλλες παράμετροι του φαινομένου της Επανάστασης. Με δυο λόγια, δεν μπορούμε να μελετήσουμε σοβαρά το 1821, όπως φυσικά και οποιαδήποτε άλλη περίοδο, χωρίς να γνωρίζουμε τους ανθρώπους που είναι τα υποκείμενα όλων όσα διαδραματίζονται.

Δ' Πολεμικά γεγονότα

Η μελέτη μιας Επανάστασης, της οποίας η πολεμική διάρκεια ήταν επτά ολόκληρα χρόνια, δεν μπορεί να μην αναφερθεί εκτενώς στις μάχες, τις πολιορκίες, τις ναυμαχίες. Το πρόβλημα είναι να ιδωθούν με τέτοιο τρόπο ώστε να εντάσσονται οργανικά στη νέα ερμηνευτική προσέγγιση που προτείνουμε. Μια μάχη δεν είναι μόνον η περιγραφή της σύγκρουσης των αντιμαχόμενων πλευρών. Είναι, συγχρόνως, όλη η αλυσίδα των ενεργειών που οδηγούν σ' αυτήν, καθώς και οι πράξεις που λαμβάνουν χώρα μετά τη λήξη της: συγκρότηση και συντήρηση των ένοπλων ομάδων και στρατοπέδων (στρατολογία, ανεφοδιασμός), ιεραρχίες, ο χαρισματικός ηγέτης, εθνοτικές και κοινωνικές διαφοροποιήσεις, ένδυση και οπλισμός, συνθήματα, καθημερινές πρακτικές, τρόπος του μάχεσθαι, η εικόνα του αντιπάλου, λάφυρα και η διανομή τους, αντιμετώπιση των αιχμαλώτων, σχέσεις με τον μη μάχιμο πληθυσμό, η αντιπαράθεση της στρατιωτικής με την πολιτική εξουσία, κ.λπ. Στον τομέα αυτόν πρωτοποριακές υπήρξαν οι μελέτες του Απόστολου Βακαλόπουλου για τα ελληνικά στρατεύματα του 1821, τους αιχμαλώτους και τους πρόσφυγες¹⁷. Δεν είχαν όμως ουσιαστική συνέχεια.

Αν όλα αυτά, και πολλά άλλα, μελετηθούν και πάρουν τη θέση τους σε ένα οργανικό σύνολο, το πολεμικό γεγονός αποσπάται από την περιορισμένη φαινομενικά εμβέλεια του, φέρνει στην επιφάνεια την υπό μελέτη κοινωνία και είναι αναπόσπαστο κομμάτι της. Η μάχη της Αλαμάνας μπορεί, έτσι, να αναδείξει όλα τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η ανατολική Στερεά Ελλάδα στην αφετηρία της εξέγερσης. Η συγκλονιστική και μεστή πληροφοριών περιγραφή του Ν. Κασμούλη για τη δεύτερη πολιορκία και άλωση του Μεσολογγίου μπορεί να αποτελέσει τη βάση αλλά και την αφετηρία για μια συνολι-

17. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την ελληνικήν Επανάστασιν του 1821: ιστορική μελέτη*, Θεσσαλονίκη 1939· *Αιχμάλωτοι Ελλήνων κατά την Επανάστασιν του 1821*, Θεσσαλονίκη 1941· *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821: οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία*, Θεσσαλονίκη 1948.

κή εξέταση, εκτός των άλλων, των ανθρώπινων και κοινωνικών σχέσεων των επαναστατών. Ιδιαίτερη έμφαση αποκτά η δράση στρατιωτικών παραγόντων, όπως ο Οδυσσέας Ανδρούτσος, των οποίων η παρουσία υπερβαίνει τη στρατιωτική δράση και βαραίνει και στις πολιτικο-κοινωνικές εξελίξεις.

Ε' Η πολιτική

Επειδή πολλά από τα ηγετικά στελέχη της Επανάστασης, κυρίως οι στρατιωτικοί, «κατασκευάσαν» στα απομνημονεύματά τους ή στις αναμνήσεις τους τη δική τους εικόνα για το 1821, απαιτείται μια έρευνα της γενικότερης δράσης τους με βάση τη συγκριτική μελέτη των πρωτογενών πηγών (επίσημα και ιδιωτικά έγγραφα που γράφτηκαν μέσα στον Αγώνα ή άλλα σχετικά τεκμήρια). Φυσικά και τα τελευταία δεν είναι άμοιρα υποκειμενικότητας και σκοπιμοτήτων, ωστόσο γράφονται «εν θερμώ» και το στρογγύλεμα που η επιλεκτική μνήμη επιχειρεί στις μεταγενέστερες ερμηνείες δεν είναι εδώ τόσο ισχυρό. Συνήθως εγκυβιβάται ο Κανέλλος Δεληγιάννης ότι στο τέλος του βίου του επιχειρήσε με τα απομνημονεύματά του να προβάλλει τον ρόλο των προκρίτων στην Επανάσταση και να περιορίσει την αντίστοιχη δράση του αυτοδημιούργητου Θ. Κολοκοτρώνη και των συνεργατών του, θέλοντας έτσι να διαμαρτυρηθεί για την πρωτεύουσα θέση του τελευταίου στο ελληνικό κράτος και την περιθωριοποίηση της δικής του «αρχοντικής» οικογένειας. Ο απολογητικός στόχος υπέρ των προκρίτων του Δεληγιάννη είναι προφανής και δικαιολογημένα χρησιμοποιούνται οι μαρτυρίες του με τη δέουσα επιφύλαξη. Θα ήταν όμως ουσιαστική παράλειψη να εκλάβουμε χωρίς την αντίστοιχη επιφύλαξη και τις απόψεις του Ι. Μακρυγιάννη ή των άλλων αγωνιστών που με τις θέσεις τους είναι συμπαθέστεροι και οπωσδήποτε πιο κοντά στον λαό που επαναστάτησε. Η παράλειψη αυτή πράγματι συνέβη επανειλημμένα και φτιάχτηκε μια εικόνα αψεγάδιαστων λαϊκών αγωνιστών (Κολοκοτρώνης, Μακρυγιάννης, Καραϊσκάκης, Ανδρούτσος, κ.ά.) που αν δεν είχαν εμποδιστεί από τους «ραδιούργους και ξενοκίνητους πολιτικούς», η Επανάσταση θα είχε πραγματοποιήσει πολλούς από τους στόχους της. Η προσέγγιση αυτή, που φέρνει σε δεύτερη μοίρα τους πολιτικούς του 1821 έναντι των στρατιωτικών, συμφωνούσε και με την απαξιωτική εικόνα που διαμόρφωσε για τους περισσότερους πολιτικούς του 20ού αιώνα η αριστερή κυρίως σκέψη. Οι «τύχες» του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου στη νεοελληνική συνείδηση είναι ενδεικτικές των παραπάνω υποθέσεων¹⁸.

18. Χρήστος Λούκος, «Οι 'τύχες' του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου στη νεοελληνική συνείδηση», *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Αθήνα, ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1994, σ. 93-104.

Εικρμερεί, κατά συνέπεια, να επανεξετάσουμε τη δράση των πολιτικών (με την ευρύτερη έννοια περιλαμβάνονται εδώ και αυτοί που με έναν μεταγενέστερο όρο θα μπορούσαν να ονομαστούν «διανοούμενοι»), είτε πρόκειται για τον Μαυροκορδάτο ή τον Κωλέττη ή τον Κουντουριώτη ή τον Τρικoupή ή τον Κλονάρη. Για να μην υπονομευθεί όμως κάθε νέα προσπάθεια, οφείλουμε, με την πληθώρα των άμεσων μαρτυριών που διαθέτουμε, να τους δούμε μέσα στις πραγματικότητες που ίσχυαν λίγο πριν και κατά την Επανάσταση, όταν δηλαδή δεν είχε αρχίσει ακόμη να διαμορφώνεται και να επιβάλλεται, για διάφορους λόγους, η παραμορφωτική εικόνα γι' αυτούς.

Ενδιαφέρει, επίσης, η μελέτη των πολιτικών ιδεών των επαναστατών σε συνάφεια με τη γενικότερη ιδεολογική τους συγκρότηση, ώστε να ανιχνευθούν οι καταβολές εκείνων που προτείνουν τη φιλελεύθερη πρόταση διακυβέρνησης ή αυτών που έλκονται από αυταρχικότερα μοντέλα, η προσαρμογή αυτών των ιδεών στην κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα της Επανάστασης, η εμμονή στις ιδέες αυτές ή η απομάκρυνση με την αλλαγή των συγκυριών. Είναι σε γενικές γραμμές γνωστές οι απόψεις του Δ. Υψηλάντη, του Αλ. Μαυροκορδάτου, του Ι. Κωλέττη, του Θ. Κολοκοτρώνη και άλλων επανούμων για το πώς θα έπρεπε να οργανωθεί η ελληνική πολιτεία. Μας διαφεύγουν όμως οι απόψεις πολλών άλλων αγωνιστών και κυρίως οι αποχρώσεις που επιτρέπουν πιο εκλεπτυσμένες ταξινομήσεις από τα γενικά σχήματα των συνταγματικών και αντισυνταγματικών, των κυβερνητικών και αντικυβερνητικών, των καποδιστριακών και αντικαποδιστριακών.

Δεν έχουμε μελετήσει ικανοποιητικά το λόγο που πολλοί από αυτούς αρθρώνουν στις εθνοσυνελεύσεις ή στα άλλα συλλογικά όργανα, τις απόψεις που διατυπώνουν σε επιστολές ή δημόσια έγγραφα που υπογράφουν. Αναλύθηκαν σε λίγες ενδιαφέρουσες μελέτες κείμενα αγωνιστών, κυρίως στρατιωτικών, για να φανεί πώς αυτοί αντιδρούν στις νέες, εκσυγχρονιστικές ιδέες και στους θεσμούς της διοίκησης που οργανώνεται με δυτικά πρότυπα. Πώς η παλαιά αντίληψη του κόσμου που εκφράζουν έρχεται σε σύγκρουση με τη νέα που οι θεσμοί αυτοί υπαγορεύουν, ποια είναι τα νοητικά όρια των ατόμων αυτών, οι αντιστάσεις τους και κάτω από ποιους συγκεκριμένους προσλαμβάνεται το νέο ως μια άλλη εκδοχή του παλαιού, ποιες στρατηγικές επεξεργάζονται για να αντιμετωπίσουν τη νέα συγκυρία, η πολυμορφία των προσαρμοστικότητων, κ.λπ.¹⁹ Η «γλωσσική» αυτή προσέγγιση ήταν μια καλή αφετηρία που όμως πρέπει να εφαρμοστεί σε μεγαλύτερη κλίμακα για

19. Ν. Θεοτοκάς, «Παράδοση και νεωτερικότητα: Σχόλια στο Εικοσιένα», *Τα Ιστορικά τχ.* 17 (Δεκέμβριος 1992), 345-369· Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1994.

να μπορέσουμε ασφαλέστερα να προσεγγίσουμε και τις ιδεολογικές συνιστώσες των ηγετικών ομάδων και τους μέσους όρους. Είναι αυτονόητο ότι σε μια τέτοια προσπάθεια δεν έχουν θέση οι επιλεκτικές χρήσεις απόψεων που μπορεί να αναηρεθούν στην επόμενη μαρτυρία, αλλά μια συνολική προσέγγιση. Τέτοιες επιλεκτικές παρουσιάσεις απόψεων του Ι. Καποδίστρια, για να αναφέρω ένα παράδειγμα που ευρύτατα χρησιμοποιείται, τον παρουσιάζουν τελειώς αναχρονιστικά ως «δημοκράτη» τη στιγμή που είναι, από τα ίδια τα κείμενά του και τις πράξεις του, γνωστό τί επρέσβευε²⁰.

ΣΤ' Κοινωνικές αντιπαράθεσεις

Έχει ξεπεραστεί, σε μεγάλο βαθμό, το παλαιότερο ψευτο-δίλημμα αν ήταν κοινωνική ή εθνική η Επανάσταση του 1821. Ο εθνικός της χαρακτήρας είναι προφανής, αλλά κάθε επανάσταση, όπως και η ελληνική, επαναθέτει, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, το πρόβλημα των κοινωνικών σχέσεων. Ωστόσο, δεν έχει επιχειρηθεί, όσο θα έπρεπε, η με νέους όρους μελέτη των κοινωνικών πραγματικοτήτων τις παραμονές και κατά τη διάρκεια της εξέγερσης, ώστε να κατανοηθούν καλύτερα οι συγκρούσεις στρατιωτικών και πολιτικών ηγεσιών, ο ενεργός και στη συνέχεια περιορισμένος πολιτικός ρόλος των αγροτικών μαζών, οι εμφύλιοι πόλεμοι, κ.λπ.²¹

Στην αναζήτηση κάποιων κοινωνικών διαφοροποιήσεων που ενδεχομένως προκάλεσε η Επανάσταση, θα πρέπει να διερευνηθούν τα αποτελέσματά από την κάρπωση χρημάτων και λοιπών αγαθών που προέκυψαν από εξω-οικονομικούς μηχανισμούς. Τα λάφυρα του εχθρού ύστερα από την κατάληψη φρουριών ή την ήττα στο πεδίο της μάχης, τα λύτρα από την εξαγορά αιχμαλώτων, οι πειρατικές λείες από την ευρεία καταδρομή και πειρατεία στη διάρκεια του πολέμου, οι ποικίλες αρπαγές κατά τους εμφυλίους

20. Στην επανεκτίμηση αυτή του πολιτικού στοιχείου κατά το 1821, δυστυχώς δεν διαθέτουμε σε βάθος μια αντίστοιχη ανάλυση με αυτήν που ο John Petropoulos τόσο εύστοχα επιχείρησε για την περίοδο 1833-1843: John Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, μτφρ. από τα αγγλικά, τ. Α'-Β', Αθήνα, ΜΙΕΤ, 21997. Στις πρώτες 150 σελίδες του έργου του, εν είδει εισαγωγής, έθεσε μερικά βασικά προβλήματα για την κατανόηση των πολιτικών δυνάμεων στην Πελοπόννησο, τη Στερέα και τα νησιά, όπου δηλαδή επικράτησε η Επανάσταση, κατά την προεπαναστατική και επαναστατική περίοδο (φατρίες, κόμματα, πελατειακές σχέσεις κ.λπ.). Ότι γράφτηκε με βάση το σχήμα που αυτός διέγραψε, παρά την όποια συμβολή, δεν κάλυψε το κενό.

21. Έχουμε ήδη, και είναι θετικό, ένα σχετικά πρόσφατο βιβλίο για τον εμφύλιο στο 1821: Νίκος Ροτζώκος, *Επανάσταση και Εμφύλιος στο Εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1997. Το θέμα, ωστόσο, είναι τόσο ευρύ που επιδέχεται και άλλες έρευνες και προσεγγίσεις.

πολέμους, οι λήρες των αγγλικών δανείων που έφθασαν στην επαναστατημένη χώρα, όλα αυτά τα καρπώθηκαν άτομα ή ομάδες. Ερευνητέο αν η κάρπωση αυτή οδήγησε σε κάποιες κοινωνικές ανακατατάξεις με μακροπρόθεσμη συνέπεια. Για παράδειγμα, το χρήμα που οικειοποιήθηκαν έμποροι στην Ερμούπολη από την αγορά των πειρατικών λειών επέτρεψε κάποιες συσσωρεύσεις που δεν μπορεί να μην επηρέασαν την οικονομική απογείωση της πόλης και την ενίσχυση ορισμένων εμπορικών οίκων. Θα ήθελα εδώ να θυμίσω το άκρως ενδεικτικό για την υπόθεση αυτή άρθρο της Δέσποινας Κατηφόρη²² και να τονίσω ότι θα ήταν ουσιαστική παράλειψη αν δεν εντάσσαμε γενναία την Ερμούπολη, δημιούργημα της Επανάστασης, στις οικονομικές, κοινωνικές και άλλες μελέτες μας για το 1821.

Ζ' Συμπεριφορές και νοοτροπίες

Η μελέτη των συμπεριφορών και νοοτροπιών των επαναστατών θα επιτρέψει καινούρια πεδία ερευνών για το 1821. Εδώ αναζητείται κατά πόσο η τομή που αποτέλεσε η Επανάσταση είχε επιπτώσεις και στις εδραιωμένες συνήθειες των ανθρώπων, κυρίως των ανωνύμων. Θα μπορούσαμε έτσι, με τη βοήθεια κυρίως των δημογραφικών δεδομένων, να θέσουμε ερωτήματα αναφορικά με τη θρησκευτικότητα του πληθυσμού, τη στάση απέναντι στο θάνατο, τις σχέσεις των δύο φύλων κ.ά.²³ Θα μπορούσαν επίσης να διερευνηθούν οι τυχόν νέες ευαισθησίες που προέκυψαν: αν σχηματίστηκε η εικόνα ενός διαφορετικού κόσμου στις συλλογικές νοοτροπίες σε αντίθεση με το όραμα της σωτηρίας που είχε επιβάλει η Εκκλησία· πώς συνειδητοποιείται και βιώνεται η Επανάσταση ανάλογα με τις περιοχές και τις κοινωνικές ομάδες· πώς διαμορφώνεται ο ήρωας· πώς εκφράζεται η διάθεση για αυτοθυσία· ποια τα όνειρα, οι φαντασιώσεις, τα οράματα οι απογοητεύσεις των επαναστατών. Ακόμη, στο επίπεδο της καθημερινότητας, το πώς αντιμετωπίζονται τα διάφορα προβλήματα που η επαναστατική διαδικασία τα φέρνει, πολλές φορές βιαίως, υπό νέα διαπραγματεύση: η διαφορετική αίσθηση του χώρου και του χρόνου, ιδιαίτερα λόγω της μεγάλης κινητικότητας ανθρώπων και ιδεών· οι αλλαγές στην έν-

22. Δέσποινα Θεμελή-Κατηφόρη, «Καταδρομή και πειρατεία κατά την Επανάσταση του 1821: φαινόμενα οικονομικών και κοινωνικών μετασχηματισμών», *Παρουσία* 5 (1987), 239-254.

23. Η σχετική μεγάλη βιβλιογραφία για παρόμοια ζητήματα της Γαλλικής Επανάστασης είναι ένα ισχυρό εφόδιο κάθε σχετικού εγχειρήματος. Εδώ ξεχωρίζει το έργο του Michel Vovelle, *Idéologies & mentalités*, Παρίσι, François Maspero, 1982 και κυρίως *La mentalité révolutionnaire. Société et mentalités sous la révolution française*, Παρίσι, Éditions sociales, 1985.

δυσση, τον οπλισμό, τη διατροφή, την κατοικία, στα επιδεικτικά μοντέλα γενικά: το παλαιό και το καινούριο στις δημόσιες και ιδιωτικές πράξεις: η διάθεση για άμεση χαρά, για απόλαυση σε συνδυασμό με την αίσθηση ή τον φόβο του επικείμενου θανάτου²⁴.

Για την προσέγγιση των θεμάτων αυτών που σχετίζονται με τις νοοτροπίες είναι απαραίτητη η συστηματική χρήση πηγών που δεν είναι μεμονωμένες αλλά αποτελούν σειρά: διάφορα *corpus* ιδιωτικής αλληλογραφίας, επίσημων πράξεων, διπλωματικών εγγράφων, κ.τ.ό. Η άλλη ανάγνωση που θα επιχειρηθεί, με νέο και διευρυμένο ερωτηματολόγιο, οφείλει να αναδείξει και τις σιωπές, δηλαδή να φέρει στο προσκήνιο και εκείνους που δεν άφησαν γραπτές μαρτυρίες. Μια συστηματική αποδελτίωση, με 60 περίπου λέξεις-κλειδιά, μερικών κεφαλαίων από το έργο *Ενθυμήματα Στρατιωτικά* του Ν. Κασομούλη, που επιχειρήθηκε σ' ένα μεταπτυχιακό σεμινάριο στον Τομέα Ιστορίας Νεότερων Χρόνων του Πανεπιστημίου Κρήτης, έδειξε ότι παρόμοια θέματα που αφορούν στις επαναστατικές νοοτροπίες ή σε άλλα μπορούν σε μεγάλο βαθμό να υποστηριχθούν από τις πηγές.

Γενικά, το πλήθος και η ποικιλία των μαρτυριών για το 1821 διευκολύνουν πολλαπλές προσεγγίσεις. Η Ελληνική Επανάσταση υπήρξε γεγονός με ευρύτερη απήχηση. Εκτός από τις μαρτυρίες των εμπλεκόμενων (απομνημονεύματα και κάθε τύπου αναμνήσεις), τον όγκο του σωζόμενου αρχαικού υλικού (δημοσιευμένου και ανέκδοτου), τα ποικίλα έντυπα και λοιπά τεκμήρια, διαθέτουμε και τις μαρτυρίες των ξένων που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο βρέθηκαν στις αγωνιζόμενες περιοχές, είτε ως μαχόμενοι φιλέλληνες είτε ως απλοί παρατηρητές ή αντιπρόσωποι, με ποικίλη ιδιότητα, ξένων χωρών. Σ' αυτά θα πρέπει να προστεθούν οι ανεξεμετάλλευτες ακόμη σχετικές με το 1821 τουρκικές πηγές, οι οποίες φαίνεται ότι σώζονται ακέραίες. Θα ήταν άκρωις ενδιαφέρον να γνωρίζουμε τί έγραψε στην κυβέρνηση του ο Δράμαλης για την ήττα στα Δερβενάκια και ο Κιουταχής για την κατάληψη της Αθήνας, ή πώς περιέγραψαν οι Τούρκοι αξιωματούχοι την πολιορκία και άλωση του Μεσολογγίου ή την καταστροφή στο Ναβαρίνο. Δεν έχει επίσης μελετηθεί συστηματικά ο τρόπος με τον οποίο οι Έλληνες επαναστάτες βλέπουν τους Τούρκους και αντίστροφα, ποιες είναι οι διαφορές στην αντιμετώπιση, ποια η βαρύτητα των προεπαναστατικών σχέσεων, κ.ά. Οι εικόνες του άλλου όπως προβάλλονται στα διάφορα τεκμήρια, π.χ. στις λεκτικές αντιπαράθεσεις και ύβρεις που ανταλλάσσουν οι αντιμαχόμενοι κατά τις πο-

24. Πβ. για όλα αυτά τις απόψεις του M. Vovelle, *La mentalité révolutionnaire*, ό.π.

λιορχίες ή πριν τη μάχη, είναι ενδεικτικές των αλλαγών που έχουν επέλθει στον τρόπο σκέψης των επαναστατών²⁵.

Στο ερευνητικό αυτό πεδίο δεν ήταν εύκολο να κινηθούν οι λίγοι άλλωστε Έλληνες τουρκολόγοι. Τα εμπόδια, στον εντοπισμό κυρίως των θεμάτων σε ένα αρχαιακό υλικό που καλύπτει μια ολόκληρη αυτοκρατορία, δεν φαίνεται να είναι ανυπέβλητα, αλλά χρειάζεται ενθάρρυνση και ενίσχυση για μια τέτοια προσπάθεια. Σημαντικό είναι και το γεγονός ότι και Τούρκοι ιστορικοί ενδιαφέρονται τελευταία να ασχοληθούν συστηματικότερα με το θέμα αυτό.

Η ΙΔΡΥΣΗ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Αναφέρθηκε ότι ο όγκος της σχετικής με το 1821 βιβλιογραφίας λειτουργεί ανασχετικά στην ενδεχόμενη πρόθεση για σοβαρή ενασχόληση με το θέμα αυτό. Επείγει συνεπώς η δημιουργία μιας βάσης δεδομένων όπου θα καταχωριστούν τα διάσπαρτα σε ποικίλες δημοσιεύσεις έργα, αυτοτελή και μη. Και επειδή η προσπάθεια, για να γίνει σωστά, ξεπερνά τις μεμονωμένες και, συχνά, ασυντόνιστες συμβολές οιοδήποτε, είναι άκρας αναγκαία η δημιουργία ενός ειδικού επιστημονικού κέντρου ή ινστιτούτου, το οποίο, ανάμεσα στις βασικές δραστηριότητές του, θα εγγράψει και τον καταρτισμό μιας συστηματικής βιβλιογραφίας για την Ελληνική Επανάσταση.

Η βιβλιογραφία, παρά τη σημασία της, δεν θα είναι φυσικά η μόνη δραστηριότητα του ερευνητικού κέντρου. Θα μπορεί να αναθέτει μελέτες σε

25. Σε αυτή τη διερεύνηση για τον «άλλο» κατά την Ελληνική Επανάσταση τα θέματα θα μπορούσαν να πολλαπλασιαστούν. Η απαξιοτική εικόνα που είχαν οι χριστιανοί για τους Εβραίους φάνηκε δραματικά στη σφαγή των τελευταίων κατά την άλωση της Τριπολιτσάς. Αλλά πώς αντιμετωπίζουν τους Αλβανούς μουσουλμάνους ή τους ετερόδοξους καθολικούς και προτεστάντες; Η ουδετερότητα που θα κρατήσουν οι καθολικοί των Κυκλάδων τα πρώτα χρόνια του 1821 θα εντείνει τις σχέσεις τους με τους ορθόδοξους, ιδιαίτερα στη Σύρο και τη Νάξο. Οι Ευρωπαίοι φιλέλληνες θα γίνουν δεκτοί με ενθουσιασμό, αλλά κάποτε και με καχυποψία. Απέναντί τους πάντως οι επαναστάτες θα προσπαθήσουν να «δαμονοποιήσουν» τους Τούρκους για να φανεί ότι και πολιτισμικά και όχι μόνο θρησκευτικά διέφεραν από αυτούς. Ενδιαφέρει, επίσης, πώς οι Πελοποννήσιοι βλέπουν τους Στερεοελλαδίτες ή τους νησιώτες και αντίστροφα, πώς οι γηγενείς αντιμετωπίζουν τους πολυπληθείς πρόσφυγες. Πότε το τοπικό υποχωρεί μπροστά στο εθνικό. Βλ. για όλα αυτά, και γενικά για τις νοσοτροπίες στο 1821, τη διπλωματική εργασία του Γιώργου Κατραχούρα, *Νοσοτροπίες και ετερότητες στην Ελληνική Επανάσταση, Μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία», Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2004.*

νέους ερευνητές, θα βρίσκεται σε επαφή με ερευνητικά κέντρα και πανεπιστήμια του εξωτερικού που μελετούν τα επαναστατικά φαινόμενα, θα οργανώνει συνέδρια, κ.λπ. Αυτό σημαίνει έναν αριθμό απασχολούμενων ερευνητών, σημαίνει κάποιον άξιο λόγου προϋπολογισμό. Θα απαντήσει θετικά το κράτος σε μια τέτοια αίτηση ή θα περιοριστεί μόνο σε ρητορικούς λόγους για το μεγαλείο του 1821 με αφορμή κάποια επέτειο; Η απαξίωση της νεότερης ελληνικής ιστορίας, σε αντίθεση με ό,τι θεωρείται αρχαία και χριστιανική κληρονομιά, δεν αφήνει πολλά περιθώρια για αισιοδοξία.

Ωστόσο, για μια νέα και συνολικότερη μελέτη του 1821 είναι βασικό να εκκινήσουμε από μια θεωρητική παραδοχή που θα προσδιορίσει σε μεγάλο βαθμό τις προσεγγίσεις μας. Αν εκλάβουμε το μείζον αυτό γεγονός μόνον ως απελευθερωτικό πόλεμο, όπως ήθελε μια ερμηνεία που ήταν διαδεδομένη τη δεκαετία του 1970 και η οποία τόνιζε κυρίως τις συνέχειες ανάμεσα στην προεπαναστατική και τη μετεπαναστατική Ελλάδα, θα μας διαφύγει ό,τι καινοφανές παρουσίασε η επαναστατική δυναμική, έστω για λίγο διάστημα, έστω ακόμη και στο επίπεδο των προθέσεων. Οι ασυνέχειες φαντάζουν πράγματι ελάχιστες αν συγκρίνουμε π.χ. την Πελοπόννησο του 1820 μ' αυτήν του 1835: λίγοι ισχυροί παράγοντες έχουν την τοπική εξουσία και μέσω των πελαταικών σχέσεων καθοδηγούν τους χωρικούς, οι φόροι ενοικιάζονται στον πλειοδότη και εισπράττονται με τον ίδιο επαχθή τρόπο, το εισόδημα των αγροτών μόλις επαρκεί για την επιβίωσή τους κ.λπ. κ.λπ. Ωστόσο, όχι ολίγα φαίνεται ότι έχουν αλλάξει. Κατ' αρχήν στις συνειδήσεις: η καθολική σχεδόν συμμετοχή στον Αγώνα έχει μεταβάλει τους πρώην υπηκόους του σουλτάνου σε φορείς μιας συλλογικότητας, στη δημιουργία της οποίας ο καθένας διεκδικεί μικρό ή μεγαλύτερο ρόλο. Η επιμονή στη συνταγματική οργάνωση της πολιτείας είναι μια βαρύνουσα κληρονομιά της Επανάστασης που καθόρισε, σε μεγάλο βαθμό, πολλές από τις εξελίξεις του 19ου αιώνα. Αλλά και στο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο τα πράγματα δεν είναι τα ίδια. Η επαναστατική πράξη, με την ορμή της, αποδέσμευσε δυνάμεις που αν δεν ανέτρεψαν τις υπάρχουσες δομές, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την αμφισβήτησή τους, για την ανατροπή τους σε τελευταία ανάλυση.

Χάσαμε στη δεκαετία του 1970, για τους λόγους που είπαμε, την ευκαιρία η Ελληνική Επανάσταση με το πλήθος των μαρτυριών της, με το εύρος των προβλημάτων που τέθηκαν υπό νέα διαπραγματέυση, να αποτελέσει αφετηρία για γενναία ανανέωση της νεοελληνικής ιστοριογραφίας. Μήπως δεν θα ήταν τελείως ουτοπικό να το τολμήσουμε σήμερα; Νομίζω ότι μπορούμε.

Christos Loukos

LA RÉVOLUTION DE 1821
UN SUJET PRÉDOMINANT DANS LA RECHERCHE ET L'ENSEIGNEMENT
ABOUTI À LA DÉPRÉCIATION ET LE SILENCE

(RÉSUMÉ)

Cet article examine au début les raisons pour lesquelles l'intérêt pour la Révolution de 1821 a diminué. Ensuite sont présentés les acquisitions scientifiques autant que les défauts de la recherche. Ces derniers sont développés dans les unités suivantes : 1. approches théoriques ; 2. connaissance approfondie de l'Empire Ottoman ; 3. démographie ; 4. la guerre ; 5. la politique ; 6. conflits sociaux ; 7. mentalités. Puis la fondation d'un centre de recherche pour l'étude systématique de la Révolution est proposée. On souligne enfin qu'il est important de point de vue méthodologique d'envisager cet événement majeur comme une rupture profonde et non seulement comme une guerre d'indépendance.

Ιστοριογραφικές συζητήσεις
Κατοχή - Αντίσταση - Εμφύλιος

ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ (1943-1949):
ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΩΝ ΜΥΘΩΝ ΚΑΙ Η ΣΤΡΟΦΗ
ΠΡΟΣ ΤΟ ΜΑΖΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ

Στο άρθρο του στον γνωστό συλλογικό τόμο για την Ελλάδα στη δεκαετία του 1940-1950, ο Νίκος Σβορώνος υπογράμμισε την απουσία της επιστημονικής μελέτης «που χρειάζεται για την κοινωνική σύνθεση του ΕΑΜικού συγκροτήματος»¹. Δυστυχώς, η επιστημονική υπανάπτυξη που διαπίστωσε ο Σβορώνος πριν από δύο δεκαετίες σχετικά με τη συστηματική εμπειρική έρευνα συνεχίστηκε, ενώ με τον χρόνο πολλές ατεκμηρίωτες και συχνά λανθασμένες παραδοχές μετατράπηκαν σε αξιώματα και ευρύτερα αποδεκτές «αλήθειες». Εδώ ισχύει πλήρως ο αφορισμός του Οδυσσέα Ελύτη στον *Μικρό Ναυτίλο*, ότι δηλαδή «οι φανταστικές αλήθειες φθείρονται πιο δύσκολα». Η υπανάπτυξη αυτή οφείλεται κυρίως στην αδυναμία απεμπλοκής από τις ιδεολογικές αγκυλώσεις που κληροδότησε η δεκαετία του 1940 και αυτό παρά την οριστική πλέον παρέλευση των πολιτικών της διακυβευμάτων. Η στάση αυτή συντηρεί και συντηρείται από την πραγματολογική φτώχεια που χαρακτηρίζει τη γνώση μας για την περίοδο. Παράλληλα, όμως, νέες ερευνητικές τάσεις που έχουν αναδυθεί τα τελευταία χρόνια δημιουργούν αισιοδοξία για τη μελλοντική πορεία της έρευνας και τη δυνατότητα να επαναπροσεγγίσουμε την περίοδο αυτή με διαφορετική ματιά.

Η ανακοίνωση αυτή ξεκινά με μια σχηματική σκιαγράφηση των δύο κεντρικών εκδοχών για τη δεκαετία του 1940, ιδίως όπως αυτές εκφράστηκαν στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Στη συνέχεια επιχειρείται μια σύντομη αποτίμηση της υπάρχουσας ιστοριογραφικής παραγωγής και των πρόσφατων ερευνητικών τάσεων και διατυπώνεται μία ερευνητική στρατηγική με κέντρο βάρους το μαζικό επίπεδο. Η ανακοίνωση ολοκληρώνεται με μια σύντομη επισκόπηση της έρευνας για τον Ισπανικό Εμφύλιο.

---

1. Νίκος Σβορώνος, «Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940-1950 στην Ελληνική ιστορία», *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, σ. 34.

ΟΙ ΔΥΟ ΜΥΘΟΙ

Η βιβλιογραφία του Εμφυλίου είναι ένα κράμα από κείμενα προπαγάνδας, επίσημης και ανεπίσημης, κρατικής, κομματικής, δημοσιογραφικής και ερασιτεχνικής ιστορίας, απομνημονευμάτων και μαρτυριών, μέσα στο οποίο η επιστημονική ιστοριογραφία κατέχει μικρό μόνο μέρος. Αυτό το κράμα διαμόρφωσε έναν περιρρέοντα λόγο και μια σειρά αντανακλαστικών σε πολλά επίπεδα, όπως στον Τύπο και την τέχνη, επηρεάζοντας έτσι και τη δημόσια πρόσληψη του Εμφυλίου². Έχουμε να κάνουμε, δηλαδή, με μιαν αφηγηματική κατασκευή, ένα «μύθο», στο βαθμό που εκφράζει μια «στρατευμένη μνήμη», ή έστω τα ίχνη της. Άλλωστε, η ιστορία του Εμφυλίου υπήρξε ευθύς εξαρχής όπλο. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο αντέδρασε ο Γιάννης Ζέβγος τον Μάρτιο του 1945, όταν έμαθε την απώλεια του αρχείου του Σόλων Γρηγοριάδη (ο οποίος είχε αναλάβει τη συγγραφή της ιστορίας του ΕΑΜ): «Καταλαβαίνεις τί χάσαμε; Κάτι πολύτιμο σαν τα όπλα, σ' αυτή τη νέα φάση που μπαίνουμε τώρα [...]»³.

Είναι εύκολο να διακρίνει κανείς δύο μύθους: τις «μεταπολεμικές» προσεγγίσεις ή («εκδοχή των νικητών») και τις «μεταπολιτευτικές» προσεγγίσεις (που όμως ξεκινούν πολύ νωρίτερα)⁴ – την «εκδοχή των ηττημένων». Και οι δύο αντλούν το περιεχόμενο και τη νομιμοποίησή τους από τις ιδεολογικές συγκρούσεις της δεκαετίας του 1940⁵. Γεννιούνται μέσα στην Κατοχή⁶, παράλ-

2. Για τη λογοτεχνία του Εμφυλίου παραπέμπω στις έξι οχες αναλύσεις των Δημήτρη Ραυτόπουλου («Το αίμα μελάνι δεν γίνεται», *Ελευθεροτυπία*, ένθετο *Βιβλιοθήκη*, 15.10.1999, σ. 12-13) και Θανάση Βαλτινού («Εκδίκηση μνήμης», *Ελευθεροτυπία*, ένθετο *Βιβλιοθήκη*, 15.10.1999, σ. 5).

3. Σόλων Γρηγοριάδης, *Συνοπτική ιστορία της Εθνικής Αντίστασης (1941-1945)*, Αθήνα, Καπόπουλος, 1986, σ. 7.

4. Η ποσοτική ανάλυση της εκδοτικής παραγωγής μαρτυριών και άλλων έργων σχετικών με τη δεκαετία του 1940 καταρρίπτει την ευρέως διαδεδομένη εντύπωση περί «δεκαετιών σιωπής» της Αριστεράς. Giorgos Antoniou και Nikos Marantzidis, «The Greek Civil War Historiography (1945-2001): Towards a new paradigm», ανακοίνωση στην επιστημονική συνάντηση «Civil wars and political violence in 20th century Europe», Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Φλωρεντίας, 18-20 Απριλίου 2002.

5. Νίκος Μαραντζίδης, «Η διαχείριση της μνήμης ως πολιτικό εργαλείο: η συλλογική μνήμη της βίας στο μεταπολεμικό πολιτικό σύστημα», ανακοίνωση στην επιστημονική συνάντηση «Η εμφύλια βία», Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 18-19 Οκτωβρίου 2002.

6. Το ΚΚΕ ξεκίνησε τη συγγραφή της ιστορίας της Αντίστασης ήδη από τον Ιούνιο του 1943, αναθέτοντας την εργασία αυτή στον Σόλων Γρηγοριάδη, που ανέλαβε μετά από εντολή της κεντρικής επιτροπής του ΕΛΑΣ να συγκεντρώσει το σχετικό ιστορικό

λήλα με τα γεγονότα που θα κληθούν να περιγράψουν και να ερμηνεύσουν, και αποκρυσταλλώνονται ταχύτατα μέσα στην επόμενη δεκαετία⁷. Οι εκδοχές αυτές είναι, συνεπώς, υποταγμένες σε πολιτικές αναγκαιότητες. Είναι στρατευμένες. Φτιάχτηκαν από την ανάγκη να πολεμήσουν την αντίθετή τους, από τις ανάγκες της πολιτικής πρακτικής που πάσχιζε να βρει τα πειστικά για τους οπαδούς και αποστομωτικά για τους αντιπάλους επιχειρήματα, εν ανάγκη να προσφέρει έναν δικαιοδικό μύθο. Από την άποψη αυτή η ιστορική θεώρηση της δεκαετίας 1940-50 είναι απόλυτα «ιδεολογικοποιημένη». Ιστορία και ιδεολογία συμπίπτουν εις βάρος της ιστορικής γνώσης⁸.

Παρ' όλη την ποικιλία της, η εσωτερική δομή των δύο αυτών μύθων διακρίνεται από συμμετρία, με κεντρικό της άξονα την ολοκληρωτική σύγκρουση ανάμεσα στο καλό και το κακό. Και οι δύο προϋποθέτουν μία πλοκή που πρέπει «πάντοτε να εμφανίζεται ως αφηγηματικά πειστική [και] συνεκτική» και όπου «δεν επιτρέπεται να παίξεις με το ιερό»⁹. Πρόκειται για έναν κόσμο που αποτελείται από ήρωες και προδότες, μάρτυρες και εκτελεστές, θύματα και θύτες, χωρίς αποχρώσεις και γκριζες ζώνες. Στην οπτική αυτή κυριαρχεί η εξιδανίκευση της μίας παράταξης και η δαιμονοποίηση της αντίπαλης, για την οποία συνήθως επιφυλάσσονται αφοριστικοί και απαξιωτικοί χαρακτηρισμοί: η μία πλευρά αποκλειστικά αμύνεται ενώ η άλλη αποκλειστικά επιτίθεται· ο λόγος είναι άκαμπτος και στερεότυπος και η ματιά επιλεκτική και μονομερής: δίνεται έμφαση στη βία της μίας παράταξης και αποσιωπάται η αντίστοιχη βία της άλλης, ενώ οι σκοτεινές πλευρές που δεν μπορούν να συγκαλυφθούν ή να παραποιηθούν εντάσσονται στο ρητορικό σχήμα του λάθους ή της μεμονωμένης ενέργειας με έντονη χρήση ευφημισμών· ο αντίπαλος είναι ξενοκίνητος και οι οπαδοί του «ανδρείκελα» χωρίς ίδια βούληση· πράξεις και παραλείψεις κρίνονται με τρόπο συχνά αναχρονιστικό και με αποκλειστικό γνώμονα την ιδεολογική ταυτότητα, συνήθως χωρίς καν να έχουν εξετασθεί τα ίδια τα γεγονότα· η αχιογραφία, η καρικατούρα, η απλουστευτική καταγγελία, η μαρτυρολογική ροπή και η έντονη

υλικό και να γράψει μια πρώτη ιστορία του ένοπλου αγώνα (που θα εμφανιζόταν αμέσως με την απελευθέρωση). Σόλων Γρηγοριάδης, *Συνοπτική ιστορία...*, ό.π., σ. 6.

7. Floyd A. Spencer, *War and postwar Greece: an analysis based on Greek writings*, Ουάσινγκτον, The Library of Congress, 1952.

8. Άγγελος Ελεφάντης, *Μας πήραν την Αθήνα... Ξαναδιαβάζοντας μερικά σημεία της ιστορίας 1941-1950*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 23.

9. Με τους όρους αυτούς περιγράφει ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς την εθνική ιστοριογραφία. Πβ. *Η Εξουσία ως λαός και ως έθνος. Περιπέτειες σημασιών*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1999, σ. 349, 355.

ρηγορεία αντικαθιστούν την έρευνα και την πολυσημία: ο συναισθηματισμός είναι έντονος, ο τρόπος σκέψης πολεμικός, ο ρομαντισμός ακατάσχετος, η γενίκευση αυθαίρετη και η τεκμηρίωση ανύπαρκτη, νοθευμένη ή αποσπασματική. Η περιοδολόγηση που προκρίνεται είναι και αυτή συμμετρική. Στην πρώτη εκδοχή κυριαρχεί το σχήμα των «τριών γύρων» με κεντρικό συνεκτικό στοιχείο την προσπάθεια του ΚΚΕ να καταλάβει την εξουσία, ενώ στη δεύτερη κυριαρχεί μια σχεδόν αντίστοιχη τριπλή στεγανή διαίρεση (Αντίσταση, «λευκή τρομοκρατία», Εμφύλιος), με κεντρικό συνεκτικό στοιχείο την προσπάθεια του ΚΚΕ να αποφύγει τη σύγκρουση πάση θυσία¹⁰.

Και οι δύο μύθοι πέρασαν στην επίσημη ιστορία, όπως αυτή αποτυπώνεται και στα σχολικά εγχειρίδια¹¹. Βέβαια, ο μεταπολεμικός μύθος έχει πλέον απαξιωθεί, ενώ ο μεταπολιτευτικός εξακολουθεί να είναι κυρίαρχος. Άλλωστε το «εθνικό» ως προσδιοριστικό στοιχείο εγκατέλειψε την εθνοφροσύνη για να περάσει στην *Εθνική Αντίσταση*. Στην τελευταία περίπτωση έχουμε να κάνουμε με μια «μονόπλευρη και στρεβλή ανασκευή της πρόσφατης ιστορίας μας που έχει επιβληθεί από είκοσι χρόνια ως νέα καθιερωτική ιδεολογία και ισοδυναμεί, στην ουσία, με 'ρεβάνς' των ηττημένων του Εμφυλίου στο φαντασιακό επίπεδο»¹². Τις οπτικές αυτές τις συναντά κανείς κυρίως σε έργα που προορίζονται για το ευρύ κοινό¹³. Δεν απουσιάζουν όμως από αρκετές μελέτες που αποζητούν επιστημονική νομιμοποίηση¹⁴. Άλλοτε

10. Ο διαχωρισμός ανάμεσα στο «έπος» της «παλαϊκής» Αντίστασης και το «δράμα» του Εμφυλίου, θεμελιώδες στοιχείο του μεταπολιτευτικού μύθου, κατασκευάζεται από το ΚΚΕ μέσα στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Βλ. *Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1978.

11. Β. Σκουλάτου, Ν. Δημακοπούλου, Σ. Κόνδη, *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*, τεύχος Γ', Γ' Λυκείου, Αθήνα, ΟΕΔΒ, 1984, σ. 268-299.

12. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Η Ρεβάνς των ηττημένων», *Πενήντα Χρόνια μετά τον Εμφύλιο*, Αθήνα, Ερμής, 1999, σ. 38-40.

13. Ενδεικτικά: Διονύσης Χαριτόπουλος, *Άρης, Ο αρχηγός των ατάκτων*, Αθήνα, Εξάντας, 2001· Κωσταντίνος Μπρούσαλης, *Η Πελοπόννησος στο πρώτο αντάρτικο 1941-1945. Απελευθερωτικός αγώνας και εμφύλια διαμάχη*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1997· Ευάγγελος Αβέρωφ-Τσιτσάκης, *Φωτιά και τσεκούρι. Ελλάδα 1946-1949 και τα προηγούμενα*, Αθήνα, Εστία, 1974· Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα, Εκδόσεις Αδελφών Γολίδη, 1980, 1981 (τ. Γ' και Δ')· Dominique Eudes, *Οι Καπετάνιοι*, Αθήνα, Εξάντας, 1975· *Στ' άρματα! Στ' άρματα! Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης, 1940-1945*, Αθήνα, Γνώσεις, 1967.

14. Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του Εμφυλίου Πολέμου*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2000· Γιάννης Δ. Σακκάς, *Η Εαμική αντίσταση 1941-1944. Μια κριτική ματιά*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1998· Ι. Θ. Μαλακάσης, «Η ανατολή του νέου πολιτικού διχασμού στο μεταπολε-

οι μύθοι είναι εντελώς απροκάλυπτοι¹⁵ και άλλοτε εμφανίζονται με έμμεσο τρόπο μέσω του λεξιλογίου που χρησιμοποιείται και των ερμηνειών που προσφέρονται¹⁶.

Όπως είναι φυσικό, οι μύθοι αυτοί δεν άφησαν αλώβητη την ιστοριογραφία, χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν γράφτηκαν σημαντικά ιστοριογραφικά έργα, ανεξάρτητα από το αν εμπεριέχουν στοιχεία των μύθων¹⁷. Την ιστοριογραφία την επηρέασαν κυρίως με τους φορτισμένους όρους τους, την απουσία αποστασιοποίησης, την ανάγκη δικαίωσης και καταδίκης, τη σύνδεση με την τρέχουσα πολιτική επικαιρότητα (που τοποθέτησε την καθαυτό μελέτη του Εμφυλίου σε δεύτερη μοίρα) και, κυρίως, με τον εξοστρακισμό των ερευνητικών αντικειμένων και ερωτημάτων που άνοιγαν ραγιμές στους μύθους ή τουλάχιστον δεν τους εξυπηρετούσαν.

ΤΑ ΚΕΚΤΗΜΕΝΑ

Γράφοντας το 1988, ο Προκόπης Παπαστράτης κατέληγε στο συμπέρασμα πως παρέμενε ακόμα κυρίαρχο «το αρχικό πρόβλημα της αναζήτησης ενόχων και της απόδοσης ευθυνών, αναπαράγοντας όλα τα πλέγματα που προκαλεί μια εμφύλια σύγκρουση και που τελικά μόνο την ιστορική έρευνα δεν προάγουν»¹⁸. Έντεκα χρόνια μετά, το 1999, ο Θανάσης Βαλτινός διαπίστωνε πως τα αίτια της κατάστασης αυτής πρέπει να αναζητηθούν «στην έλλειψη μιας έγκυρης, αυστηρά επιστημονικής ιστορικής έρευνας και αποτίμησής της εποχής», προσθέτοντας πως «μέχρι να γίνει αυτό –πράγμα όχι

μικό κράτος», Δωδώνη, *Ιστορία και Αρχαιολογία, Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων* 30 (2001), 27-227· Δημήτρης Γ. Κούσουλας, *ΚΚΕ: Τα πρώτα τριάντα χρόνια, 1918-1949*, Αθήνα, Ευρωεκδοτική, 1987.

15. Τρύφωνας Κωστόπουλος, «Ο Ταξικός παράγοντας του Εμφυλίου», Κλεομένης Κουτσούκης και Ιωάννης Δ. Σακκάς (επιμ.), *Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου, 1946-1949*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2000, σ. 186-195.

16. Ανδρέας Κέδρος, *Η Ελληνική Αντίσταση 1940-1944*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983· Κώστας Τσουκαλάς, *Η Ελληνική τραγωδία*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1981· Heinz Richter, *1936-1946: Δύο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1975. Συχνή είναι η χρήση φορτισμένων όρων (π.χ. «συμμορίες» που «αυμαίνονται» κάποια περιοχή).

17. Π.χ. John Louis Hondros, *Occupation and resistance. The Greek agony 1941-44*, Νέα Υόρκη, Pella, 1983· Δημήτριος Γ. Ζαφειρόπουλος, *Ο Αντισυμμοριακός Αγών, 1945-1949*, Αθήνα 1956.

18. Προκόπης Παπαστράτης, «Η ιστοριογραφία της δεκαετίας 1940-1950», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 35-37 (Δεκέμβριος 1988), 187.

εύκολο—θα συνεχίσουμε να ζούμε μέσα στο νοσηρό κλίμα ρεβανσισμού της μνήμης»¹⁹. Την ίδια χρονιά, ο Γιώργος Μαυρογορδάτος επαναλάμβανε πως «δεν υπάρχουν ακόμα οι προϋποθέσεις για μια αποστασιοποιημένη και (κατά τούτο τουλάχιστον) επιστημονική συζήτηση για τον ελληνικό εμφύλιο, παρά το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από την τυπική λήξη του»²⁰. Σήμερα, τα σημάδια αισιοδοξίας έχουν πολλαπλασιαστεί.

Η διπλωματική ιστορία υπήρξε ο κλάδος εκείνος που κατάφερε να απεγκλωβιστεί πρώτος από τις αγκυλώσεις των μύθων, γνωρίζοντας έτσι και τη μεγαλύτερη ανάπτυξη. Η θεματολογία των βασικών έργων για τη δεκαετία του 1940, όπως αυτή απεικονίζεται στα πρακτικά μιας σειράς σημαντικών συνεδρίων που καθόρισαν και τις συντεταγμένες της έρευνας για μεγάλο χρονικό διάστημα²¹, επιβεβαιώνει την κυριαρχία κυρίως της διπλωματικής ιστορίας και της ιστορίας των ηγεσιών²²—και σε μικρότερο βαθμό της ιστορίας των θεσμών²³. Η έρευνα του μαζικού επιπέδου παρέμεινε είτε περι-

19. Βαλτινός, «Εκδίκηση...», ό.π.

20. Μαυρογορδάτος, «Η Ρεβάνς...», ό.π., σ. 40.

21. Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή, αντίσταση, απελευθέρωση, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1998· John O. Iatrides και Linda Wrigley (επιμ.), *Greece at the Crossroads: The Civil War and its legacy*, University Park, The Pennsylvania State University Press, 1995· Lars Baerentzen, Γιάννης Ιατρίδης, Ole L. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο, 1945-1949*, Αθήνα, Ολικός, 1992· Χάγκκεν Φλάισερ και Νίκος Σβορώνος, *Η Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση, Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου*, Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, 1989· *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984.

22. Heinz Richter, *Η επέμβαση των Αγγλων στην Ελλάδα. Από την Βάρκιζα στον Εμφύλιο Πόλεμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1946*, Αθήνα, Εστία, 1997· Χάγκκεν Φλάισερ, *Στέμματα και Σβάστικα: Η Ελλάδα της κατοχής και της αντίστασης, 1941-1944*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1995· David H. Close, *The origins of the Greek Civil War*, Λονδίνο, Longman, 1995· Ο ίδιος (επιμ.), *The Greek Civil War, 1943-1950: Studies of Polarization*, Λονδίνο, Routledge, 1993· Howard Jones, "A new kind of war". *America's global strategy and the Truman doctrine in Greece, Νέα Υόρκη*, Oxford University Press, 1989· Prokopis Papastratis, *British Policy Towards Greece during the Second World War, 1941-1944*, Καίμπριτζ, Cambridge University Press, 1984· John L. Hondros, *Occupation...*, ό.π.· Lawrence Wittner, *American Intervention in Greece, 1943-1949, Νέα Υόρκη*, Columbia University Press, 1982· John Iatrides, *Revolt in Athens: The Greek Communist "Second Round", 1944-1945*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1972· L. S. Stavrianos, *Greece: American Dilemma and Opportunity*, Σικάγο, H. Regnery, 1952· C. M. Woodhouse, *Apple of Discord: A Survey of Recent Greek Politics in the International Setting*, Λονδίνο, Hutchinson, 1948· William H. McNeil, *The Greek Dilemma: War and Aftermath*, Φιλαδέλφεια, J. B. Lippincott, 1947.

23. Νίκος Αλιβιζάτος, «Το νομικό καθεστώς της Μακρονήσου», *Ιστορικό τοπίο και*

θωριακή²⁴ είτε έντονα επηρεασμένη από τον «μεταπολιτευτικό» μύθο²⁵. Το αποτέλεσμα είναι η συμπεριφορά των «μαζών» να θεωρηθεί πως προκαθορίζεται από τις αποφάσεις που λαμβάνονται στο επίπεδο των ηγεσιών μέσα, και κυρίως, έξω από την Ελλάδα.

Η διπλωματική ιστορία άγγιξε τα όριά της στα τέλη της δεκαετίας του 1990, για τρεις κυρίως λόγους. Πρώτον, τα βρετανικά και τα αμερικανικά αρχεία έχουν πλέον ερευνηθεί σε μεγάλο βάθος (καθυστερεί, πάντως, η αξιοποίηση των σοβιετικών και ανατολικοευρωπαϊκών αρχείων)²⁶. Δεύτερον, οι ερευνητές απέκτησαν επιτέλους πρόσβαση σε ορισμένες σημαντικές εγχώριες αρχειακές πηγές όπως τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) και της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού (ΔΙΣ). Τρίτον, διαπιστώθηκε πως τα ερωτήματα που αποτέλεσαν τον «ακρογωνιαίο λίθο»²⁷ τόσο της ιστοριογραφίας των νικητών όσο και αυτής των ηττημένων (ποιος «ήρξατο χειρών αδίκων», ποια ήταν η «πραγματική» στρατηγική του ΚΚΕ το 1944 ή το 1946, ποιος ευθύνεται για την ήττα κ.λπ.) συχνά αφορούσαν σε μεταφυσικά ζητήματα με περιορισμένο ή χωρίς πραγματικό περιεχόμενο, τα οποία εξυπηρετούσαν ανεδαφικές πλέον σκοπιμότητες²⁸. Αναγνωρίστηκε επίσης πως

ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2000, σ. 337-344. Ο ίδιος, Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της Ελληνικής εμπειρίας, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995.

24. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964. Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1985. Γ. Θ. Μαυρογοράτος, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946: προοίμιο του Εμφύλιου Πολέμου», *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: Ένα έθνος σε κρίση*, ό.π., σ. 307-340.

25. Χριστόφορος Βερναρδάκης και Γιάννης Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Εξάντας, 1991.

26. Βασίλης Κόντης και Σπυρίδων Σφέτας (επιμ.), *Εμφύλιος πόλεμος. Έγγραφα από τα γιουγκοσλαβικά και βουλγαρικά αρχεία, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1999. Β. Γ. Αρμινιά, Β. Κόντης, Κ. Παπουλίδης, Ν. Ντ. Σμίρνοβιτς, Ν. Τομίλινα, Οι σχέσεις ΚΚΕ και ΚΚ Σοβιετικής Ένωσης στο διάστημα 1953-1977 (Σύμφωνα με τα έγγραφα του αρχείου της ΚΕ του ΚΚΣΕ)*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1999. Επίσης δεν φαίνεται να αξιοποιούνται αρκετές μαρτυρίες πρώην καθεστωτικών στελεχών χωρών της Ανατολικής Ευρώπης που έχουν κυκλοφορήσει από το 1989 και μετά (όπως, π.χ., οι αναμνήσεις του Μουφτάρ Τάρε στην Αλβανία).

27. Παπαστράτης, «Η ιστοριογραφία...», ό.π., σ. 183. Βλ. επίσης και R. V. Burks, «Hellenic time of troubles», *Problems of Communism* 33, τχ. 6 (1984), 45-58.

28. Η δημοσίευση της Έκθεσης Μακρίδη ξεκαθάρισε αρκετές αμφιβολίες σχετικά με τους στόχους του ΚΚΕ στη διάρκεια της Κατοχής. Βλ. Γρηγόρης Φαράκος, *Ο ΕΛΑΣ και η εξουσία*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2000.

οι κρίσιμες εξελίξεις της δεκαετίας του 1940 δεν μπορούσαν να αποδοθούν αποκλειστικά στις αποφάσεις ηγεσιών και στις επεμβάσεις των ξένων Δυνάμεων, ούτε ήταν δυνατόν να αντιμετωπίζεται ο ελληνικός λαός ως «παθητικό αντικείμενο χειρισμών και καταναγκασμών από ντόπιες και ξένες ηγεσίες που οι αποφάσεις τους μπορούν να εξετασθούν και να εξηγηθούν μέσα από αντίστοιχα περιορισμένο ερμηνευτικό πλαίσιο»²⁹.

Η ΣΤΡΟΦΗ ΣΤΟ ΜΑΖΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ

Αργά αλλά σταδιακά, άρχισε να αυξάνεται το ενδιαφέρον για το μαζικό επίπεδο. Αμέσως προέκυψε θέμα πηγών. Είναι γεγονός πως οι υπάρχουσες πηγές δεν είναι ιδιαίτερα πλούσιες. Είναι γνωστή η κατάσταση των αρχείων στη χώρα μας, όπως και οι συνέπειες της καταστροφής του 1989. Όσο για τις προσωπικές αναμνήσεις και μαρτυρίες, οι περισσότερες από αυτές «δεν καταφέρνουν τελικά να ξεπεράσουν το επίπεδο του οιοει χρόνιου. Ακόμα και την ειδική αξία τους, ως 'κατάθεση του αυτόπτη', την εξουδετερώνουν η μαρτυρολογική ροπή και η έντονη ρητορεία τους»³⁰. Από την άλλη όμως, αρκετές μαρτυρίες μεγάλων³¹ και κυρίως μικρών³² πρωταγωνιστών είναι ιδιαίτερα χρήσιμες αρκεί να αντιμετωπισθούν με κριτικό πνεύμα και συνεχή διασταύρωση: «παρά την προσπάθεια ιδεολογικής και, κυρίως, προσωπικής δικαιώσεως, αποτελούν ορυχεία σημαντικών πληροφοριών»³³. Το ίδιο ισχύει

29. Μαυρογορδάτος, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα...», ό.π., σ. 307· Φίλιππος Ηλιού, «Εμφύλιος πόλεμος: μύθοι και πραγματικότητα», *Ελευθεροτυπία*, έθνετο Βιβλιοθήκη, 15.10.1999, σ. 4-5.

30. Βαλτινός, «Εκδίκηση...», ό.π.

31. Ενδεικτικά: Γιάννης Ιωαννίδης, *Αναμνήσεις*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1979· E. C. W. Myers, *Η Ελληνική περιπλοκή*, Αθήνα, Εξάντας, 1975· Αθανάσιος Ι. Χρυσόχου, *Η κατοχή εν Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1949· Κομνηνός Πυρομάγλου, *Η Εθνική Αντίσταση*, ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ-ΕΚΚΑ, Αθήνα 1947.

32. Ενδεικτικά: Χρήστος Αλ. Λώλης, *Βίος ατομικός και ιστορία του χωριού Λιγκιάδων*, Γιάννινα, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, 1999· Παγώνα Στεφάνου, *Των Αφανών. Δύο τετράδια, δύο τετραετίες*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1998· Θανάσης Μητσόπουλος, *Το 306 Σύνταγμα του ΕΛΑΣ*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1987· Αλέξανδρος Ζαούσης, *Αναμνήσεις ενός αντιήρωα (1933-1944)*, Αθήνα, Εστία, 1980· Παύλος Γ. Δελαπόρτας, *Το σημειωματάριο ενός Πιλάτου*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1978· Κ. Κωσταντάρας, *Αγώνες και διωγμοί*, Αθήνα, 1964. Ιδιάζουσα περίπτωση δημοσιογραφικής έρευνας και προσωπικής ανάμνησης αποτελεί η *Ελένη του Νίκου Γκατζογιάννη* (Νέα Υόρκη, Random House, 1983), που αδικήθηκε από τη δυσφήμισή της και περιέχει εξαιρετικά πλούσιο υλικό.

33. Βαλτινός, «Εκδίκηση...», ό.π.

και για ορισμένες τοπικές ιστορίες γραμμένες συνήθως από ερασιτέχνες ιστορικούς³⁴. Τα ελάχιστα δημοσιευμένα ημερολόγια παρέχουν επίσης μια πολύ σημαντική οπτική³⁵. Επί πλέον, κάποια λογοτεχνικά έργα προσφέρουν πλούσια στοιχεία για την κατανόηση της συλλογικής διάστασης του Εμφυλίου, ιδίως σε ό,τι αφορά στις πιο «ευαίσθητες» πλευρές του, όπως η εθνοτική του διάσταση και η συνεργασία με τις δυνάμεις κατοχής³⁶. Τέλος δεν πρέπει να ξεχνάμε πως ο Εμφύλιος υπήρξε πριν απ' όλα πόλεμος, γεγονός που καθιστά τη στρατιωτική ιστορία απαραίτητη. Από την άποψη αυτή παραμένει αξεπέραστο το έργο του Δημήτριου Ζαφειρόπουλου³⁷. Σε καμία, όμως, περίπτωση δεν μπορούν οι πηγές αυτές να υποκαταστήσουν την παραγωγή νέων πραγματολογικών στοιχείων από τους ερευνητές και τη χρήση σύγχρονων ερευνητικών εργαλείων.

Η στροφή προς το μαζικό επίπεδο ξεκίνησε σταδιακά στα μέσα της δεκαετίας του 1990³⁸, μολονότι συναντά κανείς σχετικά δείγματα πιο νωρίς. Μια σχηματική επισκόπηση των σχετικών τάσεων δεν θα μπορούσε να μην επι-

34. Ενδεικτικά: Στέφανος Μ. Φίλος, *Τα Τζουμερκοχώρια*, Αθήνα, 2000· Νίκος Ι. Ζέρβης, *Η Γερμανική Κατοχή στη Μεσσηνία, Καλαμάτα 1998*· Σπύρος Δ. Λουκάτος, *Τα Χρόνια της Ιταλικής Κατοχής και της Εθνικής Αντίστασης στην Κεφαλονιά και Ιθάκη*, Αθήνα, ΟΑΕΒ, 1997· Βασίλης Κ. Λάζαρης, *Πολιτική Ιστορία της Πάτρας, Πάτρα, Αχαϊκές εκδόσεις, 1989-1990*· Τάσος Γιάννης Κονιδάρης, *Η Λευκάδα στη σκιά του εμφυλίου πολέμου, 1943-1947*, Αθήνα, Σιδέρης, 1985· Κώστας Θ. Καραλής, *Ιστορία των δραματικών γεγονότων Πελοποννήσου, 1943-1949*, Αθήνα 1967· Ηλίας Παπαστεριόπουλος, *Ο Μωριάς στα όπλα. Έρευνα, ιστορία, κριτική*, Αθήνα 1965-1975.

35. Maria Spiliotopoulou, "War diaries of the civil war (1947-1949)", ανακοίνωση στο Συνέδριο "Domestic and international aspects of the Greek Civil War", ό.π.: Χάγην Φλάιμπερ και Αριστείδης Στεργέλλης (επιμ.), «Ημερολόγιο Φαίδωνα Μαηδώνη (24.6-10.9.1944)», *Μνήμων* 9 (1984), 33-156· Χρήστος Χρηστίδης, *Χρόνια κατοχής, 1941-1944. Μαρτυρίες ημερολογίου*, Αθήνα 1971· Γιώργος Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου 1939-1953*, Αθήνα, Εστία, χ.χ.

36. Πέτρος Γ. Βότσης, *Μακεντόντιστο. Οδοιπορικό μιας πικρίας*, Αθήνα, Πλέθρο, 1998· Βασίλης Γκουρογιάννης, *Το ασμόχορτο ανθίζει*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1996· Θανάσης Βαλτινός, *Ορθοκωστά*, Αθήνα, Άγρα, 1994· Σωτήρης Δημητρίου, *Ν' ακούω καλά τ' όνομά σου*, Αθήνα, Κέδρος, 1993· Θανάσης Βαλτινός, *Η κάθοδος των εννιά*, Αθήνα, Κέδρος, 1978· Γιάννης Μπεράτης, *Οδοιπορικό του '43*, Αθήνα, Ερμής, 1976· Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία*, Αθήνα 1953· Δημήτρης Χατζής, *Φωτιά*, Αθήνα 1946.

37. Ζαφειρόπουλος, *Ο Αντισυμμοριακός...*, ό.π. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αδημοσίευτη ανάλυση του Γερμανού στρατηγού Hubert Lanz, "Partisan Warfare in the Balkans", αδημοσίευτο χειρόγραφο, P-0551, Koenigstein: EUCOM Historical Division, 1950.

38. Mark Mazower, "Historians at war: Greece, 1940-1950", *The Historical Journal* 38, τχ. 2 (1995), 499-506.

σημάνει πως η πρώτη εφαρμογή των μεθόδων της σύγχρονης κοινωνικής έρευνας στη μελέτη του Εμφυλίου κατέληξε σε ένα σημαντικό εύρημα (τη διαταξική στελέχωση του ΚΚΕ) που επιβεβαιώθηκε από τις έρευνες που ακολούθησαν – και αυτό παρά το γεγονός πως η έρευνα αυτή υπέπεσε σε ένα σοβαρό ολίσθημα ηθικής τάξης³⁹. Η ποσοτική έρευνα χρησιμοποιήθηκε πρωταρχικά για τη μελέτη της εκλογικής συμπεριφοράς με ιδιαίτερη έμφαση στις εκλογές του 1946 (και την εκτίμηση του ποσοστού της «πολιτικής αποχής»)⁴⁰ αλλά και τις μετακινήσεις του πληθυσμού στη διάρκεια του πολέμου⁴¹. Γεγονός είναι, πάντως, πως το μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το μαζικό επίπεδο θα προέλθει από ερευνητές που προκρίνουν την οπτική «από τα κάτω», κυρίως προερχόμενους από τα πεδία της κοινωνικής ανθρωπολογίας⁴² και της μικροϊστορίας⁴³. Αντίθετα η απόπειρα να συμπεριληφθούν τα ανώνυμα πλήθη στην ανάλυση διά μέσου της χρησιμοποίησης αναλυτικών κατηγοριών όπως «κοινωνικές τάξεις», «κοινωνικές δυνάμεις» κ.λπ. υπήρξε μάλλον ατυχής⁴⁴.

Πρωτοποριακές από την άποψη τόσο της μεθοδολογικής και θεωρητικής καινοτομίας όσο και του εμπειρικού πλούτου υπήρξαν οι εργασίες των McNeill, Μαργαρίτη, Aschenbrenner, Mazower, Κολιόπουλου, Βαν Μπουσκότεν, Κωστόπουλου και Μαραντζίδη⁴⁵. Πρόκειται για υποδειγματικές συν-

39. Πρόκειται για την ανάλυση του R. V. Burks, "Statistical Profile of the Greek Communist", *Journal of Modern History* 28 (1955), 153-158. Επ' αυτού, βλ. Χάγκεν Φλάιμπερ, «Μακρόνησος 1950: Πρότυπο για τη Γερμανία του Ψυχρού πολέμου. Αμερικανικοί προβληματισμοί και συνταγές για τη Δημοκρατική 'Αναμόρφωση'», *Ιστορικό τοπίο*, ό.π., σ. 199-224.

40. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Αποχή 1946: Πλειοψηφικό ρεύμα ή μειοψηφική τάση;», *Αντί τχ.* 697 (15 Οκτωβρίου 1999), 43-47. Ο ίδιος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές...*, ό.π.· Μαυρογορδάτος, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα...», ό.π.

41. Αγγελική Λαίου, «Μετακινήσεις πληθυσμού στην ελληνική ύπαιθρο κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου», Lars Baerentzen, Γιάννης Ιατρίδης, Ole L. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο...*, ό.π., σ. 67-114.

42. Stathis Damianakos, *Le paysan Grec. Défis et adaptations face à la société moderne*, Παρίσι, L'Harmattan, 1996· Hans Vermeulen, «Το βάρος του παρελθόντος. Η εξουσία των καπεταναίων στο χωριό του Κάιν και του Άβελ», Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σ. 113-133.

43. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Χαϊδάρι, 8 Σεπτεμβρίου 1944. Η Αόρατη Στρατιά στο απόσπασμα*, Αθήνα, Πατάκης, 2002· Πέτρος Μακρής-Στάικος, *Κίτσος Μαλτέζος. Ο αγαπημένος των θεών*, Αθήνα, Ωκεανίδα, 2000.

44. Βλ. Βερναρδάκης και Μυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες...*, ό.π.

45. Χρονολογικά: William H. McNeill, *The Metamorphosis of Modern Greece since*

θετικές εργασίες που εκκινούν από εμπειρική (συνήθως τοπική) βάση και παράγουν πλούσιο πραγματολογικό υλικό, πρωτότυπες υποθέσεις και θεωρητικές οπτικές. Ανοίγουν όλες τους νέους ερευνητικούς δρόμους.

Τα τελευταία χρόνια ακολουθώντας τα ίχνη των κομβικών αυτών έργων αναδείχθηκαν δύο νέες προσεγγίσεις: η «κοινωνιολογική» προσέγγιση και η κοινωνική ιστορία. Τις διακρίνουν έντονα στοιχεία συγγένειας αλλά και αρκετές διαφορές. Τα όρια ανάμεσα στις δύο αυτές προσεγγίσεις που συχνά αλληλοκαλύπτονται είναι κάποτε ασαφή. Απλουστεύοντας, μπορεί να υποστηριχθεί πως η πρώτη προσέγγιση (που περιλαμβάνει δουλειές οι οποίες χρησιμοποιούν ερευνητικά εργαλεία από τα πεδία της ιστορίας, κοινωνιολογίας, πολιτικών επιστημής και ανθρωπολογίας) δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην ανάλυση των πολιτικών και κοινωνικών δυναμικών αυτών καθ' εαυτών με λιγότερο ή περισσότερο συστηματικό τρόπο⁴⁶, ενώ η δεύτερη στέκεται

World War II, Σιάγκαο, The University of Chicago Press, 1978· Γιώργος Μαργαρίτης, «Εμφύλιες διαμάχες στην Κατοχή (1941-1944): Αναλογίες και διαφορές», Χάγκεν Φλάισερ και Νίκος Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, ό.π., σ. 505-515· Stanley Aschenbrenner, «Ο Εμφύλιος από την οπτική ενός μεσοσηνιακού χωριού», Lars Baerentzen, Γιάννης Ιατρίδης, Ole L. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο...*, ό.π., σ. 115-135· Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece: The Experience of occupation, 1941-44*, New Haven, Yale University Press, 1993· Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Λεηλασία Φρονιμάτων*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1995· Νίκος Μαραντζίδης, *Οι Μικρές Μόσχες. Πολιτική και εκλογική ανάλυση της παρουσίας του κομμουνιστικού στον Ελλαδικό αγροτικό χώρο*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997· Ρίχη Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική Μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα, Πλέθρον, 1997· Τάσος Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην Ελληνική Μακεδονία*, Αθήνα, Μαύρη Λίστα, 2000· Νίκος Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ, Ζήτω το Έθνος. Προσφυγιά, κατοχή και εμφύλιος: Εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001. Η πολύ καλή εργασία του Γιώργου Μαργαρίτη, *Από την ήττα στην εξέγερση: Ελλάδα, άνοιξη 1941-φθινόπωρο 1942*, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1993, είναι πλούσια σε εξαιρετικά πρωτότυπες υποθέσεις αλλά φτωχή σε τεκμηρίωση.

46. Βαγγέλης Τζούκας, *Οι οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο. Τοπικότητα και πολιτική ένταξη*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2003· Giorgos Antoniou, "Aspects of the popular appeal of wartime EAM/ELAS in rural areas: a reconsideration", αδημοσίευτη εργασία, 2002· Hermann Frank Meyer, *Von Wien nach Kalavryta. Die blutige Spur der 117. Jäger-Division durch Serbien und Griechenland*, Μάνχαϊμ, Bibliopolis, 2002· Μαρία Μποντίλα, «Πολύχρονος να ζεις, Μεγάλε Στάλιν. Η εκπαίδευση των παιδιών των πολιτικών προσφύγων στα Ανατολικά κράτη (1950-1964)», αδημοσίευτη εργασία, Θεσσαλονίκη, 2002· Θανάσης Καλλιανιώτης, «Η Αντίσταση στη

συχνά σε «μεταφαινόμενα» όπως τα βιώματα, οι προσλήψεις και η μνήμη των γεγονότων. Για την πρώτη η ενδεδειγμένη πραγματολογική ανασύνθεση έχει πρωτεύουσα σημασία, ενώ η δεύτερη προσέγγιση εξετάζει παραγκωνι-

Φλώρινα: 1943-44», *Παρέμβαση* 120 (Νοέμβριος 2002), 50-53· Νάση Μπάλα, «Τότε με τα Ίτικα' δεν κόταγες να πεις ούτε τ' όνομά σου. Μαρτυρίες για τον εμφύλιο σε ένα χωριό της Πυλίας», Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος και Γρηγόρης Ψαλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2002, σ. 176-187· Βασίλης Κ. Γούναρης και Πέτρος Παπαπολυβίου (επιμ.), *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία-αντίσταση και επιβίωση. Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2001*· Βαγγέλης Τζούκας, «Χώρος και δυναμική της βίας στην Εθνική Αντίσταση: η περίπτωση των Γρατσουναίων», *Δοκίμίες* 9-10 (Φθινόπωρο 2001), 87-109· Στράτος Δωρδανάς, «Έλληνες εναντίον Ελλήνων: ο Γεώργιος Πούλος και το εθελοντικό τάγμα του», ανακοίνωση στην επιστημονική συνάντηση «'Οι Εμφύλιοι': τοπικές πτυχές του εμφυλίου», Τσοτύλι, 16-17 Ιουνίου 2001· Θανάσης Καλλιανιώτης, «Η ΟΠΛΑ του Τσιαρτσάμπά: 1941-1949», ανακοίνωση στην επιστημονική συνάντηση «'Οι Εμφύλιοι': τοπικές πτυχές του εμφυλίου», ό.π.· Ο ίδιος, «Η κατοχή στα Βέντζια: 1941-1945», αδημοσίευτη εργασία, 2001· Γιώργος Αντωνίου, «Από το ρετινόλαδο στον Γράμμο: ο ρόλος του μεσοπολεμικού κομμουνισμού στην ανάπτυξη και αφήγηση της εαμικής αντίστασης στο Βόιο», ανακοίνωση στην επιστημονική συνάντηση «'Οι Εμφύλιοι': τοπικές πτυχές του εμφυλίου», ό.π.· Θανάσης Καλλιανιώτης, «Οι αρχές της αντίστασης στη Δυτική Μακεδονία, 1941-1943», αδημοσίευτη εργασία, 2000· Γιώργος Μαργαρίτης, «Το στρατόπεδο της Μακρονήσου: Η στρατιωτική περίοδος (1947-1949)», *Ιστορικό τοπίο*, ό.π., σ. 275-284· Ξανθίππη Κοτζαγεωργή, «Εξοδος Ελλήνων και εποικισμός Βουλγάρων στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη κατά τη διάρκεια της Βουλγαρικής κατοχής (1941-1944)», *Μακεδονία και Θράκη*, ό.π., σ. 75-104· Γιάννης Δ. Στεφανίδης, «Η Έρυθρά Συμπρωτεύουσα. Η κυριαρχία του ΕΑΜ στη Θεσσαλονίκη», *Μακεδονία και Θράκη*, ό.π., σ. 357-380· Ελένη Χαϊδιά, «Δίκες δοσιλόγων Μακεδονίας: Μια πρώτη προσέγγιση», *Μακεδονία και Θράκη*, ό.π., σ. 169-178· Ρίχη Βαν Μπουσχόπτεν, «Γεωπολιτική της ελληνικής Αντίστασης: Η περίπτωση της Βόρειας Πίνδου», *Δοκίμίες* 6 (1997), 7-17· Ραϋμόνδος Αλβανός, «Σλαβόφωνοι ντόπιοι και Πόντιοι πρόσφυγες: η μνήμη και η εμπειρία της δεκαετίας του '40 σε δύο χωριά της περιοχής Καστοριάς», *Τα Ιστορικά τχ.* 33 (Δεκέμβριος 2000), 289-318· Βαγγέλης Τζούκας, «Απαρχές του Εμφυλίου στην Ήπειρο: Η περίπτωση των Κολιοδημητριάων στην Λάκκα Σουλίου», Κλεομένης Κουτσούκης και Ιωάννης Δ. Σακκάς (επιμ.), *Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου...*, ό.π., σ. 343-357· Τάσος Χατζηγαστασιού, «Οι ρίζες του Εμφυλίου στην Ανατολική Μακεδονία», Κλεομένης Κουτσούκης και Ιωάννης Δ. Σακκάς (επιμ.), *Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου...*, ό.π., σ. 315-326· Ο ίδιος, «Ομάδες ένοπλης αντίστασης στη Βουλγαρική κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης. Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής εθνικής αντίστασης», διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1998· Θανάσης Καλλιανιώτης, «ΠΑΟ-ΕΛΑΣ: Ο εμφύλιος στη

σμένα θέματα και «περιθωριακές» ομάδες, όπως τα παιδιά⁴⁷, οι γυναίκες⁴⁸, οι πολιτικοί κρατούμενοι⁴⁹ ή οι εθνοτικές μειονότητες⁵⁰ και στρέφεται στην ανάλυση «επιφαινομένων» όπως ο λόγος⁵¹, η μνήμη⁵², η αναπαράσταση των

Δυτική Μακεδονία 1943-1945», *Η δεκαετία 1940-1950 στη Δυτική Μακεδονία*, Εταιρεία Μελετών Άνω Βοΐου, σ. 228-238· Ο ίδιος, «Οι καταπίτες του Μπούρινου (1946-1950)», *Η δεκαετία 1940-1950 στη Δυτική Μακεδονία*, Εταιρεία Μελετών Άνω Βοΐου, σ. 388-398· Riki van Boeschoten, "The Peasant and the Party", *Journal of Peasant Studies* 20, τχ. 4 (1993), 612-139· Νίκος Μαραντζίδης, «Ο κομμουνισμός στον ελληνικό αγροτικό χώρο. Η περίπτωση του Μανταμάδου, 1922-1985», *Ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης* 2 (Οκτώβριος 1993), 101-124.

47. Tasoula Vervenioti, "Saved or kidnapped? The children of the civil war", ανακοίνωση στο Συνέδριο "Domestic and international aspects of the Greek Civil War", ό.π.

48. Τασούλα Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της αντίστασης: Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, Αθήνα, Οδυσσεύς, 1994· Janet Hart, *New voices in the nation. Women and the Greek resistance, 1941-1964*, Ithaca N.Y., Cornell University Press, 1996.

49. Polimeris Voglis, *Becoming a subject: Political prisoners during the Greek Civil War*, Νέα Υόρκη, Berghahn Books, 2002· Margaret E. Kenna, *Social Organization of Exile: Greek Political Detainees in the 1930s*, Λονδίνο, Routledge, 2001· Δήμητρα Λαμπροπούλου, «Ο κόσμος εντός των τειχών. Οι εκτελέσεις στις φυλακές», *Αντίτχ.* 697 (15 Οκτωβρίου 1999), 48-49.

50. Bea Lewkowicz, "After the war we were all together: Jewish memories of postwar Thessaloniki", Mark Mazower (επιμ.), *After the war was over: Reconstructing the family, nation, and state in Greece, 1943-1960*, Πρίνστον, Princeton University Press, 2000, σ. 247-272· Λένα Διβάνη, «Το θνησιγενές πριγκηπάτο της Πίνδου: Γιατί δεν ανταποκρίθηκαν οι Κουτσόβλαχοι της Ελλάδας στην ιταλο-ρουμανική προπαγάνδα», *Μακεδονία και Θράκη*, ό.π., σ. 189-210.

51. Βασίλης Κ. Γούναρης, *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων. Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2002.

52. Μαραντζίδης, «Η διαχείριση της μνήμης...», ό.π.: *Ιστορικό τοπίο*, ό.π.: Riki van Boeschoten, "The impossible return: Coping with Separation and the reconstruction of memory in the wake of the Civil War", Mark Mazower (επιμ.), *After the war was over: Reconstructing the family, nation, and state in Greece...*, ό.π., σ. 122-141· Xanthippi Kotzageorgi-Zymari (with Tassos Hadjianastasiou), "Memories of the Bulgarian Occupation of Eastern Macedonia: Three Generations", Mark Mazower (επιμ.), *After the war was over: Reconstructing the family, nation, and state in Greece...*, ό.π., σ. 273-292· Μαρία Θανοπούλου, *Η Προφορική μνήμη του πολέμου. Διερεύνηση της συλλογικής μνήμης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στους επιζώντες ενός χωριού της Λευκάδας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 2001· Anna Collard, «Διερευνώντας την 'κοινωνική μνήμη' στον Ελληνικό χώρο», Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν...*, ό.π., σ. 357-389.

γεγονότων⁵³ και τα βιώματα⁵⁴. Και οι δύο προσεγγίσεις αναδεικνύουν δύο νέα ερευνητικά αντικείμενα: τη λογική της εμφύλιας βίας και τη διαπλοκή του ιδιωτικού και του πολιτικού, του τοπικού και του εθνικού. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί πως ιδιαίτερη ώθηση στην ανανεωτική αυτή δραστηριότητα έχει δώσει ο σχηματισμός του Δικτύου Μελετών Εμφυλίων Πολέμων, το οποίο ξεκινώντας το 2000 έχει ήδη διοργανώσει πληθώρα επιστημονικών συναντήσεων μέσα και έξω από την Ελλάδα⁵⁵.

Όπως είναι φυσικό, ένας εμφύλιος πόλεμος παράγει πριν και πάνω απ' όλα βία. Τι γνωρίζουμε όμως γι' αυτήν; Αν η βία αποτελεί δομικό στοιχείο κάθε πολέμου, στην περίπτωση των εμφυλίων αποκτά εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά. Είναι γνωστό άλλωστε πως τα θύματα της εμφύλιας βίας είναι συχνά άμαχοι. Η διερεύνηση των εκτελέσεων, σφαγών, φυλακίσεων και διαπομπεύσεων έχει, όπως είναι επόμενο, κεντρική θέση στη θεώρηση του Εμφυλίου. Μέχρι τώρα αυτό γινόταν στα πλαίσια των δύο μύθων με κεντρικό εργαλείο τα μαρτυρολόγια και τη σχετική παραφιλολογία. Από την άποψη αυτή, η συστηματική μελέτη της βίας έχει και μία κατ' εξοχήν απομυθοποιητική λειτουργία. Για τη βία της Δεξιάς γνωρίζουμε αρκετά⁵⁶ (αν και μένει να καλυφθεί αρκετός δρόμος ακόμα). Όμως, όπως έχει επισημανθεί, από την «ανάλυση της αριστεράς λείπει η αναφορά και η ανάλυση της βίας την οποία η ίδια άσκησε, πριν ή παράλληλα με εκείνη που υπέστη»⁵⁷. Έχει πλέον φθάσει η στιγμή να παραβιαστεί το μεγάλο αυτό ταμπού του μεταπο-

53. Anastasia Karakaidou, "Protocol and pageantry: Celebrating the nation in northern Greece", Mark Mazower (επιμ.), *After the war was over: Reconstructing the family, nation, and state in Greece...*, ό.π., σ. 221-246.

54. Άννα Βιδάλη, *Άραγε εμείς ήμασταν*, Αθήνα, Εξάντας, 1999.

55. Επιστημονικές συναντήσεις στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας (2000), το Τσοτύλι (2001), το Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο της Φλωρεντίας (2001), το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας (2002), το Πάντειο Πανεπιστήμιο (2002) και το Μονοδέντρι Ζαγορίων (2003). Αρωγός στην προσπάθεια αυτή έχει σταθεί το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ) και ιδιαίτερα το παράρτημά του της Θεσσαλονίκης.

56. Ενδεικτικά: *Ιστορικό τοπίο*, ό.π.: Voglis, *Becoming a subject...* ό.π. Βασική πηγή για τα γερμανικά αντίποινα στην περίοδο της Κατοχής αποτελεί η εργασία του Χάγκεν Φλάισερ, «Αντίποινα των Γερμανικών δυνάμεων κατοχής στην Ελλάδα, 1941-1944», *Μνήμων* 7 (1979), 182-203.

57. Αντώνης Λιάκος, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 76-77 (Ιανουάριος-Ιούλιος 2001), 84-85. Σύμφωνα με τον Ραυτόπουλο, «[...] οι ευθύνες της Αριστεράς για τον εμφύλιο και τη διεξαγωγή του παραγράφονται σε μια περιέργη εξίσωση με τα ιδανικά της και προπάντων, με το μαρτύριο των αγωνιστών της. Αυτή η ηθική ετεροδικία και το ταμπού μονιμοποιήθηκαν στη συνείδηση της αριστεράς инτελλιγκέντσιας και του αριστερού κόσμου». Ραυτόπουλος, ό.π., σ. 13.

λειτευτικού μύθου: η βία της Αριστεράς που εκδηλώθηκε στα δεκάδες ΕΑΜικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, στους δρόμους της ομηρίας και μετά το τέλος των μαχών και η οποία πήρε μαζικές διαστάσεις ιδιαίτερα στη διάρκεια της Κατοχής (και όχι μόνο), προκαλώντας χιλιάδες θύματα, κυρίως άμαχους⁵⁸. Η αποσιώπηση του τεράστιου αυτού θέματος δεν αποτελεί μόνο σοβαρό εμπειρικό κενό· είναι και κατ' εξοχήν ζήτημα ηθικής τάξης⁵⁹.

Πέρα από την απομυθοποιητική της λειτουργία, η διερεύνηση της βίας έχει μεγάλη θεωρητική και εμπειρική σημασία και αποτελεί ένα από τα προνομιακά πεδία συνάντησης διαφορετικών επιστημονικών κλάδων: της ανθρωπολογίας, της κοινωνιολογίας, της ιστορίας και της πολιτικής επιστήμης. Η έρευνα αφορά σε αντικείμενα όπως η λειτουργία και οι μηχανισμοί της βίας, τα επίπεδα, οι μορφές και οι κατηγοριοποιήσεις της, οι επιπτώσεις της στην αποτύπωση της ατομικής και συλλογικής μνήμης και δράσης, ο τρόπος με τον οποίο ενσωματώνεται στις προφορικές ή γραπτές μαρτυρίες, αλλά και η επίδρασή της στις πολιτικές συμπεριφορές και η διαμόρφωση ενός κοινού παρελθόντος. Οι πρακτικές της βίας είναι ασφαλέστερος δείκτης για την κατανόηση και την ερμηνεία της δράσης των υποκειμένων και το σχηματισμό των ταυτοτήτων απ' ό,τι ο επίσημος λόγος των οργανώσεων. Επί πλέον η βία έχει το πλεονέκτημα πως σε πολλές περιπτώσεις μπορεί να καταγραφεί με συστηματικό τρόπο⁶⁰. Παρ' όλο που πρόκει-

58. Βλ. ενδεικτικά: Στάθης Ν. Καλύβας, «Μορφές, διαστάσεις και πρακτικές της βίας στον Εμφύλιο (1943-1949): Μια πρώτη προσέγγιση», Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος και Γρηγόρης Ψαλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο...*, ό.π., σ. 188-207· Ρίχη Βαν Μπουσχόπτεν, «Η εμφύλια βία ως μήνυμα», ανακοίνωση στην επιστημονική συνάντηση «Η εμφύλια βία», ό.π.: Πολυμέρης Βόγλης, «Η βία ως πλέγμα πρακτικών. Σκέψεις πάνω στη βία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου», στο ίδιο· Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ...*, ό.π.: Θανάσης Καλλιανιώτης, «Οι κρατούμενοι των ανταρτών στη Δυτική Μακεδονία: 1941-1949», αδημοσίευτη εργασία, 2001· Stathis N. Kalyvas, «Red Terror: Leftist Violence During the Occupation», Mark Mazower (επιμ.), *After the war was over: Reconstructing the family, nation, and state in Greece...*, ό.π., σ. 142-183. Ανορθόδοξες αλλά ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις στο ζήτημα της βίας είναι τα έργα των Ηλία Πετρόπουλου, *Πτώματα, πτώματα, πτώματα...*, Αθήνα, Νεφέλη, 1990 και Α. Στίνα, *ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΟΠΛΑ*, Αθήνα, Διεθνής Βιβλιοθήκη, 1984.

59. Για την πλέον πρόσφατη και ανοιχτή απόπειρα συγκάλυψης του φαινομένου αυτού βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, «Η Δεκαετία του 1940-1950: Μία ιστοριογραφική πρόκληση», *Ο Πολίτης* τχ. 104 (Οκτώβριος 2002), 33-34.

60. «Οι νεκρολογίες, για παράδειγμα, πεσόντων στον εμφύλιο, όπως παρουσιάζονται με πυκνότητα στις εφημερίδες της αριστεράς, αποτελούν, από μόνες τους, άριστο υλικό για έρευνα». Γιώργος Μαργαρίτης, «Ο Ελληνικός εμφύλιος πόλεμος και η ιστορία του.

ται για νέο αντικείμενο, η βία έχει ήδη αναδειχθεί σε κεντρικό ερευνητικό πεδίο⁶¹.

Σιγά-σιγά, γίνεται επίσης αντιληπτό κάτι που θα έπρεπε να είναι προφανές, δηλαδή πως ο Εμφύλιος δεν υπήρξε απλά μια σύγκρουση Αριστεράς-Δεξιάς ούτε μόνο μια διαπάλη αντιπάλων ιδεολογιών⁶². Υπήρξε και μια σύγκρουση ανάμεσα σε ανθρώπους που δεν ήταν πάντοτε αξιόπιστοι φορείς των ιδεολογιών αυτών. Κάτω από τις διάφορες πολιτικές ταμπέλες, ξεκαθαρίστηκαν κάθε είδους λογαριασμοί, προσωπικές και οικογενειακές βεντέτες⁶³, καθώς και τοπικοί και εθνικοί ανταγωνισμοί⁶⁴ που είχαν μικρή ή και καμία απολύτως σχέση με τα ευρύτερα πολιτικά διακυβεύματα του πολέμου. Οι νέες προσεγγίσεις στον Εμφύλιο αναδεικνύουν τη διερεύνηση των σχέσεων ανάμεσα στο ατομικό και το πολιτικό, το τοπικό και το εθνικό σε κεντρικό ερευνητικό ζήτημα.

Η υπερ-ιδεολογικοποίηση που επικράτησε εκ των υστέρων συγκάλυψε αυτές τις κεντρικές πτυχές του Εμφυλίου, μετατρέποντας την ένταξη στο ένα ή στο άλλο στρατόπεδο και την άσκηση βίας σε αναγκαστική και πλήρη έκφραση κάποιας ιδεολογικής λογικής και αγνοώντας εντελώς το πρόβλημα της πρόσληψης της ιδεολογίας. Αυτό, πάντως, δεν ξέφυγε από ελάχιστους προσεκτικούς ερευνητές⁶⁵ και κυρίως λογοτέχνες. Ο Νίκος Καζαντζάκης περιγράφει τον Εμφύλιο στην Κρήτη κάτω από το πρίσμα αυτό:

Γι' αυτό όταν πλάκωσε ο αδερφοσκοτωμός δεν ξαφνιάστηκαν οι Καστελιανοί, δεν τρώμαζαν, δεν άλλαξαν συνήθειες· μονάχα ό,τι ως τότε κουφόβραζε μέσα τους, βουβό κι αφανέρωτο, ξεσπούσε τώρα κι αυθάδιαζε λυγρό· τινάχτηκε από τα στήθια τους αχαλί-νωτη η αρχέγονη λαχτάρα του ανθρώπου να σκοτώσει. Καθένας είχε κι ένα φίλο ή αδερφό, που τον μισούσε, χρόνια, χωρίς αφορμή, κάποτε χωρίς κι ο ίδιος να το ξέρει, στέρνια-

---

Το 'επετειακό' 1999», *Αρχειοτάξιο 2* (Ιούνιος 2000), 140. Άριστο αλλά, θα πρόσθετα, σε καμία περίπτωση το μόνο.

61. Όπως έδειξε και η πρόσφατη επιστημονική συνάντηση για την «εμφύλια βία» που οργάνωσε το Δίκτυο για τη Μελέτη των Εμφυλίων Πολέμων σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, στον Βόλο στις 18-19 Οκτωβρίου 2002.

62. Riki van Boeschoten, "Russian dolls: The civil war in the slavophone area", ανακοίνωση στο Συνέδριο "Domestic and international aspects of the Greek Civil War", ό.π., σ. 1.

63. Βλ. Kalyvas, "Red Terror...", ό.π. Η περιγραφή της βεντέτας Σαρτζετακιδών-Πεντάρηδων στην περιοχή του Σελίνου στην Κρήτη, η οποία εν μέρει ενσωματώθηκε στον Εμφύλιο, είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα. Βλ. *Τα Νέα*, 23-24.6. 2001, σ. 24-25.

64. Π.χ. ντόπιοι και Τσάμηδες, πρόσφυγες και ντόπιοι, Καυκάσιοι και Τουρκόφωνοι.

65. Τζούκας, *Οι οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ...*, ό.π.· Γούναρης, *Εγνοσμένοι κοινωνικά φρονημάτων...*, ό.π.· Έφη Αβδελά, *Διά λόγους τιμής. Βία, συναισθήματα και αξίες στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Νεφέλη, 2002.

ζε χρόνια το μίσος και δεν έβρισκε κανάλι να βγει' και τώρα, να, ξαφνικά τους μοίραζαν τουφέκια και χειροβομβίδες, ανέμιζαν απάνω από τα κεφάλια τους τρισεύγενες σημαίες, τους ξόρκιζαν οι παπάδες, οι γαλιανάδες, οι γαζετατζήδες, να σκοτώσουν το γείτονα και το φίλο και τον αδερφό' έτσι μονάχα, τους φώναζαν, η πίστη και η πατρίδα θα σωθούν. Ο φόνος, η παμπάλαιη ανάγκη του ανθρώπου, έπαιρνε ένα υψηλό μυστικό νόημα, κι άρχισε το αδερφοκυνηγητό. Άλλοι κότσαραν κόκκινους σκούφους και πήραν τα βουνά, άλλοι, ταμπουρωμένοι στο χωριό, είχαν καρφωμένα τα μάτια τους αντίκρα στην κορφή του βουνού, στην Αϊτοράχη, όπου ροβολούσαν οι αντάρτες' τότε ροβολούσαν χουγιιάζοντας οι κοκκινোসκούφηδες, τότε έκαναν γιουρούσι οι μαυροσκούφηδες και πιάνονταν μέση με μέση κι άρχιζε το γλυκό το αδερφοφάγωμα⁶⁶.

Η σύζευξη ιδιωτικού-δημοσίου στην οποία αναφέρεται ο Καζαντζάκης δεν είναι απλά ένα τυχαίο συνεπακόλουθο του Εμφυλίου αλλά άμεσο προϊόν του, όπως υπαινίσσεται η Μιμίκια Κρανάκη:

Θυμήθηκα τότε μιά συζήτηση με τον Αλέξη τον Μητρόπουλο, μετά τα δεκεμβριανά, πριν φύγει για την Αμερική. Ανακάλυψε, λέει, κάτι τρομαχτικό που τον αναστάτωσε: όταν βρέθηκε να κρατάει το όπλο που του 'χε δώσει ο Ελάς, δοκίμασε τον μεγάλο πειρασμό της ζωής του. Τώρα, σκέφτηκε, με κάποια αγαλλίαση μάλιστα, τώρα μπορεί να ξεκάμω με το πιστόλι μου όποιον δε μου γουστάρει, εμένα προσωπικά, ως εχθρό του λαού. Σε ποιον θα δώσω λόγο; Ούτε η γάτα, ούτε η ζημιά της. Δεν το 'καμε βέβαια, έτσι μου 'πε τουλάχιστον, αλλά τον πειρασμό, μια φορά, τον δοκίμασε⁶⁷.

Εννοείται πως η αναγνώριση της σημασίας των δυναμικών αυτών ούτε εξασφαλίζει μια συνολική ή αποκλειστική ερμηνεία της εμφύλιας βίας, αλλά ούτε και εξαφανίζει τον ρόλο των ιδεολογιών και των οργανώσεων⁶⁸. Σε καμία περίπτωση όμως δεν μπορεί η διάσταση αυτή να αγνοηθεί: απαιτεί αντίθετα θεωρητική και εμπειρική έρευνα σε βάθος⁶⁹.

Κοινό χαρακτηριστικό αποτελεί, επίσης, η διαπίστωση πως η δεκαετία του 1940 αποτελεί μια ενιαία περίοδο, η αναλυτική διάσπαση της οποίας έχει τεράστιο κόστος – χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν έχουν νόημα οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις. Η πλήρης ένταξη της περιόδου 1943-44 στην ενότητα του Εμφυλίου στηρίζεται στο γεγονός πως δεν υπήρξε μόνο περίοδος κατοχής και

66. Νίκος Καζαντζάκης, *Οι αδερφοφάδες*, Αθήνα, Εκδόσεις Καζαντζάκη, 1982, σ. 10-11. Βλ. και Μπεράτης, *ό.π.*, σ. 71.

67. Μιμίκια Κρανάκη, *Φιλέλληνες. Είκοσι τέσσερα γράμματα μιας Οδύσσειας*, Αθήνα, Ίκαρος, 1992, σ. 231-232.

68. Kalyvas, *ό.π.*, σ. 175-177.

69. Βλ. Stathis N. Kalyvas, "The Ontology of 'Political Violence': Action and Identity in Civil Wars", *Perspectives on Politics* 3 (Σεπτέμβριος 2003)· Paul Brass, *Theft of an idol: text and context in the representation of collective violence*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1997.

αντίστασης αλλά και εμφύλιας σύγκρουσης με άμεσο και κεντρικό διακύβευμα τη μεταπολεμική πραγματικότητα. Ο υπότιτλος της *Πολιορκίας* του Αλέξανδρου Κοτζιά είναι σαφής: *Ο πόλεμος που άρχισε το 1943*. Οι συγκρούσεις του 1943-1944 τόσο μεταξύ αντιπάλων αντιστασιακών οργανώσεων όσο και μεταξύ ΕΛΑΣ και συνεργατών των δυνάμεων κατοχής υπήρξαν ένας κανονικός εμφύλιος πόλεμος εφ' όσον διέρρηξαν βίαια τον κοινωνικό ιστό και έφεραν αντιμέτωπους Έλληνες πολίτες, κοντοχωριανούς, γείτονες, φίλους και συγγενείς μέσα σε ένα κλίμα πρωτοφανούς αγριότητας. Ας μην ξεχνάμε πως οι μαζικότερες και πλέον πολύνεκρες μάχες της Κατοχής και της άμεσης μετακατοχικής περιόδου έλαβαν χώρα αποκλειστικά μεταξύ Ελλήνων. Αν μάλιστα χρησιμοποιήσουμε το κριτήριο των αμάχων ως ποσοστό των θυμάτων, τότε ο εμφύλιος του 1943-44 υπήρξε σαφέστερα αγριότερος από αυτόν του 1946-49. Οι προσεγγίσεις αυτές δεν αφαιρούν την πολιτική και την ιστορία από την ανάλυση· αντίθετα την επανεισάγουν σε πολλαπλά επίπεδα.

Συμπερασματικά, οι νέες προσεγγίσεις συνεισφέρουν πληθώρα νέων πραγματολογικών στοιχείων και οπτικών· εξερευνούν με ευαισθησία την ανθρωπινή συλλογικότητα και τον τρόπο με τον οποίο αυτή βιώνεται, και αποδίδουν αυτοβουλία στα άτομα και τις τοπικές ομάδες που έτσι έρχονται για πρώτη φορά στο προσκήνιο· διακρίνονται από τη διεπιστημονικότητά τους και χρησιμοποιούν πολλαπλά εργαλεία: γραπτές και προφορικές πηγές, ποιοτικές και ποσοτικές μεθόδους· χαρακτηρίζονται από την αποστασιοποίηση, τη νηφαλιότητα και την αποφυγή ασπρόμαυρων μηχανιστικών σχημάτων και καταφέρνουν να διαχωρίσουν την ανασύνθεση και την περιγραφή από την ερμηνεία αποφεύγοντας την εξαγωγή συμπερασμάτων πριν την έναρξη της έρευνας (πράγμα που μετατρέπει την έρευνα σε επιλεκτική αναζήτηση των στοιχείων που θα στηρίξουν τις υπόρρητες παραδοχές του ερευνητή): διασταυρώνουν τα στοιχεία τους και παρέχουν εμπειρική τεκμηρίωση σε βάθος, πράγμα που οδηγεί στη σφαιρικότητα, τη διαφάνεια και την πραγματολογική πληρότητα· είναι συχνά αιρετικές, απομυθευτικές, και αντιρωϊκές. Αυτό δεν σημαίνει πως δεν υπάρχουν προβλήματα και κίνδυνοι. Τα εμπειρικά στοιχεία πολλές φορές είναι αποσπασματικά, συχνά δεν διατυπώνονται διαψεύσιμες υποθέσεις εργασίας και σαφείς μέθοδοι έρευνας, τα μεθοδολογικά εργαλεία είναι συνήθως πρωτόγονα, απουσιάζει το άνοιγμα στη διεθνή βιβλιογραφία, ενώ ελλοχεύει, ιδίως στο πλαίσιο της κοινωνικής ιστορίας, ο κίνδυνος του εγκλωβισμού μέσα σε μια ανεξέλεγκτη (και κενή) θεωρητικολογία χωρίς εμπειρική βάση⁷⁰.

70. Π.χ. Hart, *New voices in the nation...*, ό.π.

ΤΑ ΖΗΤΟΥΜΕΝΑ

Η αποτίμηση αυτή δημιουργεί αισιοδοξία, αλλά ο δρόμος που μένει να καλυφθεί είναι μεγάλος. Χρήσιμο βοηθητικό εργαλείο αποτελούν οι «σημειώσεις για τα τεκμήρια της Ελληνικής αντίστασης» του Σπύρου Ασδραχά, ένα κείμενο που γράφτηκε το 1962 και όπου σκιαγραφούνται οι συνιστώσες μιας ερευνητικής στρατηγικής για τη μελέτη της Αντίστασης⁷¹. Προκρίνονται πέντε αντικείμενα: η αριθμητική έκφραση της Αντίστασης με μία ποσοτική προσέγγιση ώστε να ελεγχθεί εμπειρικά η διατύπωση περί καθολικότητας και παλλαϊκότητάς της, η έρευνα του γεωγραφικού παράγοντα, η ανάλυση της Αντίστασης με το «πολύπλεγμα των συνθηκών», η ιδεολογική επικοινωνία των αντιστασιακών οργανώσεων και μαζών και η κοινωνική της διάσταση. Η πρόταση αυτή παραμένει επίκαιρη και μπορεί, αναβαθμισμένη ώστε να καλύπτει ολόκληρο το πολιτικό φάσμα στη διάρκεια της δεκαετίας του 1940 και να αντανακλά σύγχρονους μεθοδολογικούς και θεωρητικούς προβληματισμούς, να αποτελέσει οδηγό για την πορεία της έρευνας.

Σε γενικές γραμμές γνωρίζουμε ακόμα λίγα πράγματα γι' αυτά τα αντικείμενα – και πολύ λιγότερα απ' ό,τι νομίζουμε πως γνωρίζουμε. Η πραγματολογική βάση είναι ισχνή και οι θεωρητικές δυσκολίες σημαντικές. Η δεκαετία του 1940 και ιδίως η περίοδος 1943-45 παραμένουν σε μεγάλο βαθμό ανεξερεύνητες⁷². Βασικά γεγονότα (όπως π.χ. μάχες σαν του Φαρδύκαμπου, του Μελιγαλά και του Κιλκίς και τα επακόλουθά τους, η βία των Δεκεμβριανών), περιοχές (Ανατολική Μακεδονία και, ιδίως, Θράκη) και γενικότερα φαινόμενα (οι επιθέσεις του ΕΛΑΣ εναντίον αντιπάλων αντιστασιακών οργανώσεων το 1943, η «Εαμοκρατία», η «λευκή τρομοκρατία», το «παιδομάζωμα») δεν έχουν μελετηθεί συστηματικά και σφαιρικά. Στον βαθμό που η πολιτική συμπεριφορά στη διάρκεια του Εμφυλίου έχει αποτελέσει αντικείμενο αναφοράς και μελέτης, αφορά σχεδόν αποκλειστικά σε ηγετικές φυσιογνωμίες και στελέχη. Η εμπειρία των «απλών ανθρώπων» είτε απουσιάζει τελείως, είτε είναι εντελώς σχηματική και τους μετατρέπει

71. Σπύρος Ασδραχάς, *Ζητήματα ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1999.

72. Πβ. το σχόλιο της Μαρίας-Χριστίνας Χατζηγιάννου για τη Δυτική Μακεδονία που θα μπορούσε να ισχύει και για την υπόλοιπη Ελλάδα: «Η κύρια εντύπωση [...] είναι το πόσο δύσκολο είναι να οριστούν οι ρόλοι σε αυτή την παραγμένη περίοδο, πόσο δύσκολο είναι να καταγραφεί και να ερμηνευθεί η ατομική και συλλογική πορεία στον μπλεγμένο κοινωνικό καμβά της Δυτικής Μακεδονίας, οι εκάστοτε ιστοριογραφικές ηρωοποιήσεις και οι ιστοριογραφικοί αναχρονισμοί μπερδεύουν τον μελετητή». Μαρία-Χριστίνα Χατζηγιάννου, «Η μάχη του Φαρδύκαμπου. Μας ενώνει και μας χωρίζει», *Ο Πολίτης* τχ. 27 (25 Οκτωβρίου 1996), 41.

σε έναν άμορφο και ομοιογενή «λαό». Η πολυσχιδής, ρευστή, ετερογενής και συχνά αντιφατική συμπεριφορά των ανθρώπων που βίωσαν τον Εμφύλιο ανασυγκροτείται συνήθως σε πλήρως συνειδητοποιημένη, ενοποιημένη και ενίοτε ιστορικά αναγκαία δράση. Τα κίνητρα των ανθρώπων ταυτίζονται με τον επίσημο λόγο των μηχανισμών, ενώ η εμπειρία τους «διαμεσολαβείται» από τους ηγέτες και τα στελέχη, κυρίως μέσω (επιλεκτικών) πηγών όπως τα απομνημονεύματα και οι μαρτυρίες. Η διαμεσολάβηση όμως αυτή λειτουργεί παραμορφωτικά καθώς τα κίνητρα και η νοοτροπία των στελεχών δεν συμπίπτουν απαραίτητα με αυτά των περισσότερων ανθρώπων. Κοντολογίς, η ανάδειξη νέων και πρωτότυπων μορφών πολιτικής συμπεριφοράς και πολιτικών ταυτοτήτων στη διάρκεια του Εμφυλίου συχνά οδηγεί σε αναχρονιστικές και στρεβλές ερμηνείες.

Η καταγραφή ποσοτικών δεδομένων για την αριθμητική επιρροή των διαφόρων οργανώσεων υπήρξε για καιρό κεντρικό ζήτημα της ιστοριογραφίας, στο πλαίσιο σκοπιμοτήτων που δεν ήταν πάντοτε καθαρά ιστοριογραφικές. Η αναφορά όμως σε ποσοτικά δεδομένα αυτού του τύπου είναι, σε γενικές γραμμές, εξαιρετικά προβληματική, αν όχι αδύνατη, για λόγους που δεν εξαντλούνται στην απουσία αντικειμενικών τεκμηρίων και οι οποίοι αναλύονται λεπτομερώς παρακάτω. Γνωρίζουμε, άλλωστε, πως παλαιότερες εκτιμήσεις σχετικά με τον αριθμό των μελών και οπαδών του ΕΑΜ είχαν μεγαλύτερη σχέση με τη φαντασία απ' ό,τι με την πραγματικότητα⁷³, αν και η διαπίστωση αυτή δεν φαίνεται να έχει γίνει ευρύτερο κτήμα⁷⁴. Ουσιαστικότερα όμως, είναι δύο παρεμφερή αντικείμενα: αφ' ενός η γεωγραφική κατανομή και η πολιτική και κοινωνική προέλευση των μελών και οπαδών των διαφόρων παρατάξεων και αφ' ετέρου η διαμόρφωση και το περιεχόμενο των πολιτικών ταυτοτήτων κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Ως προς το πρώτο, είναι ανάγκη να καταγραφεί όσο συστηματικότερα γίνεται η κοινωνική σύνθεση των διαφόρων παρατάξεων, αλλά και η πολιτική συμπεριφορά κοινωνικών ομάδων και δικτύων όπως οι αξιωματικοί⁷⁵, οι δάσκαλοι, οι

73. Νικολακόπουλος, «Αποχή 1946...», ό.π.· Ηλιού, «Εμφύλιος πόλεμος...», ό.π.· Lars Baerentzen, «Η λαϊκή υποστήριξη του ΕΑΜ στο τέλος της κατοχής», *Μνήμων* 9 (1984), 173.

74. Διατυπώσεις του τύπου πως «Η Ελλάδα 'σώθηκε' παρά τη θέλησή της» υπονοούν την ύπαρξη μιας πλειοψηφίας που επιθυμούσε την ταύτιση με τους ηττημένους του ψυχρού πολέμου. Βλ. Γιάννης Βούλγαρης, «Τρεις φορές Έλληνας ή η απόθνηση του εμφυλιακού τραύματος», *Τα Νέα*, 3.11.2001.

75. André Gerolymatos, «The role of the Greek officer corps in the Resistance», *Journal of the Hellenic Diaspora* 11, τχ. 3 (1984), 69-78.

γιατροί, οι κληρικοί κ.λπ. Ποια τμήματα των τοπικών κοινωνιών συντάχθηκαν με τις διάφορες παρατάξεις και τί μορφή πήρε η ένταξή τους; Βασίστηκαν οι παρατάξεις στις ίδιες κοινωνικές ομάδες σε κάθε περιοχή (για παράδειγμα οι πρόσφυγες επεδείξαν ενιαία συμπεριφορά) ή όχι; Ποιος ήταν ο ρόλος του φύλου και της ηλικίας και ποια η σημασία της τοπικής οικονομίας και των τοπικών ανταγωνισμών; Αν και διαθέτουμε κάμποσες υποθέσεις εργασίας (που συχνά παρουσιάζονται και αναπαράγονται ως πορίσματα έρευνας)⁷⁶, έχουμε ελάχιστα συστηματικά δεδομένα.

Το δεύτερο αντικείμενο αφορά στη διαμόρφωση και στο περιεχόμενο των πολιτικών ταυτοτήτων. Παρουσιάζει τις περισσότερες δυσκολίες αλλά έχει και το μεγαλύτερο ενδιαφέρον (και έχει σχέση με τα πέντε αντικείμενα έρευνας που προκρίνει ο Ασδραχάς). Τί σήμαινε η πολιτική ένταξη μέσα στις συνθήκες ενός εμφυλίου; Πώς ακριβώς γινόταν κανείς Εαμίτης, δασίλογος, εθνικόφρων, κομμουνιστής, αντάρτης, ταγματасφάλης, χωροφύλακας, κ.λπ.; Πόσο σταθερή ήταν και πόσο βάθος είχε η στράτευση στις διάφορες παρατάξεις και σε διάφορους ρόλους, ιδιαίτερα στους κάλπους του αγροτικού πληθυσμού της χώρας; Πώς πενούσε κανείς από το ένα στρατόπεδο στο άλλο; Ποια ήταν η έκταση της «γκρίζας ζώνης» και οι μορφές ουδετερότητας; Ποιος ήταν ο ρόλος των τοπικών δικτύων και των δικτύων συγγένειας;

Η διερεύνηση των διαδικασιών πολιτικής ένταξης των ομάδων και των υποκειμένων στις διάφορες παρατάξεις πρέπει να λαμβάνει υπόψη της πως η δυναμική αυτή στο πλαίσιο ενός εμφυλίου πολέμου έχει μικρή μόνο σχέση με την αντίστοιχη δυναμική σε περιόδους ειρήνης. Η έρευνα πρέπει να αναγνωρίζει την εγγενή ρευστότητα του φαινομένου, αλλά και το γεγονός πως η ένταξη στο πλαίσιο ενός εμφυλίου δεν εκφράζεται πάντα με αυθεντικό τρόπο, καθώς οι άνθρωποι προσπαθούν να προστατευθούν από τους πολλαπλούς περιρρέοντες κινδύνους. Ένα από τα πιο συνηθισμένα σφάλματα είναι η υιοθέτηση εκ των υστέρων από τους ερευνητές πολιτικών ταυτοτήτων για τα υποκείμενα μόνο και μόνο γιατί τις χρησιμοποίησαν οι διάφοροι μηχανισμοί:

76. Για παράδειγμα, η υπόθεση εργασίας σχετικά με τον κρίσιμο ρόλο που έπαιξε στην περίοδο 1946-49 η λεγόμενη επαρχιακή Αριστερά, η οποία, με κινητήριο μοχλό τις τοπικές ελίτ που είχαν διαμορφωθεί την περίοδο του Μεσοπολέμου και κυριάρχησαν στο αντιστασιακό κίνημα, συγκροτήθηκε μετακατοχικά «με βάση τη δυσαρέσκεια των παραγωγικών δυνάμεων της υπαίθρου» και «την ανάμνηση της κοινωνικής τους αναβάθμισης των κατοχικών χρόνων», εμφανίζεται στην *Ιστορία του Εμφυλίου Πολέμου του Μαργαρίτη* (τ. 1, σ. 210-212) χωρίς καμία απολύτως τεκμηρίωση για να αναπαράχθει στο βιβλίο του Ηλία Νικολακόπουλου, *Καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σ. 30.

έτσι οι «κομμουνιστές» που αναφέρουν πως εκτέλεσαν οι Γερμανοί ή οι «εθνικιστές» που αναφέρουν οι ίδιοι πως απελευθέρωσαν από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης του ΕΑΜ είναι συχνά άνθρωποι που ήταν τελείως ξένοι προς τις ταυτότητες που τους αποδίδονται τόσο από τους θύτες ή σωτήρες τους όσο και από τους μετέπειτα ερευνητές. Εδώ έχουμε πολλά να διδαχθούμε από την πρόσφατη ερευνητική παραγωγή για το «Μακεδονικό Αγώνα»⁷⁷.

Το πρόβλημα της διαμόρφωσης πολιτικών ταυτοτήτων είναι περίπλοκο και δεν επιδέχεται αυτόματες ποσοτικές απαντήσεις γιατί ακριβώς τα κίνητρα και το περιεχόμενο της πολιτικής συμπεριφοράς είναι δύσκολο να συναχθούν εκ των υστέρων από την ατομική, και πολύ περισσότερο συλλογική δράση. Η ένταξη στο ΕΑΜ, για παράδειγμα, δεν αποτελεί αναγκαστικά την ατομική ή συλλογική πράξη που συχνά θεωρείται αυτονόητη – δηλαδή το μαζικό «εξεσηκωμό» ή την πλήρη πολιτική και ιδεολογική ταύτιση με το ΕΑΜ (και πολύ λιγότερο με το ΚΚΕ). Σε πολλές αγροτικές περιοχές της χώρας η ένταξη αυτή συνδέεται με την κατάρρευση του κρατικού και κατοχικού μηχανισμού και την ορεινή διαμόρφωση της χώρας, όπου μικρές ένοπλες ομάδες με την κατάλληλη οργανωτική τεχνογνωσία και τη συμβολή ορισμένων τοπικών δικτύων μπορούσαν να καθηλώσουν πολύ υπέρτερες δυνάμεις τακτικού στρατού και να ελέγξουν τον πληθυσμό. Το κενό που δημιουργείται έρχεται να καλύψει το ΕΑΜ, που λειτουργεί όχι μόνο ως κίνημα αλλά κυρίως ως νέο κρατικό μόρφωμα: φορολογεί, στρατολογεί και αποδίδει δικαιοσύνη, κατέχοντας το μονοπώλιο της βίας. Με άλλα λόγια, η κρατική συγκρότηση και η περιφερειακή εξουσία αποτελούν συχνά, όπως έχουν δείξει ο Charles Tilly και άλλοι, τη βάση της στρατιωτικής αμφισβήτησης της κεντρικής εξουσίας⁷⁸. Κάτω από τις συνθήκες αυτές, η προσχώρηση στο ΕΑΜ δεν αποτελεί αναγκαστικά ιδεολογική επιλογή που παραπέμπει σε καθεστώς παρανομίας, αλλά φυσιολογική και αναγκαία ταύτιση με την κρατούσα αρχή – ιδίως μάλιστα στον βαθμό που η νέα αρχή νομιμοποιείται μέσω αναφορών στον κυρίαρχο εθνικό λόγο και έχει τη δυνατότητα να τιμωρήσει (και τιμωρεί) όλους όσους δεν συμμορφώνονται. Την πολιτική αυτή συμπεριφορά περιγράφει πολύ εύστοχα η λέξη «διμούτσουνοι» που χρησιμοποιεί ένας χωρικός από την Αρκαδία αναφερόμενος στη στάση των συγχωριανών του την εποχή του Εμφυλίου⁷⁹. Γίνε-

77. Βασίλης Κ. Γούναρης, Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Γιώργος Β. Αγγελόπουλος (επιμ.), *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997.

78. Charles Tilly, *Coercion, capital, and European states, AD 990-1990*, Καίμπριτζ, Blackwell, 1990.

79. Γεώργιος Ι. Η. Μαντάς ή Χονδρός, *Απομνημονεύματα από το 1876 έως το 1966*, Τρίπολη 1996, σ. 40.

ται έτσι αντιληπτό ότι η πραγματοποίηση από το ΕΑΜ «της λαϊκής ενότητας στη βάση»⁸⁰ δεν ήταν πάντα εκδήλωση ιδεολογικών διαδικασιών, αλλά εξέφραζε και ανάγκες, πιέσεις, καταστολή, ή καιροσκοπισμό – ιδίως στο βαθμό που είχαν αφαιρεθεί από τον πληθυσμό εναλλακτικές δυνατότητες έκφρασης⁸¹. Αντίστροφα η εντυπωσιακή οργανωτική και στρατιωτική ανάπτυξη του ΕΑΜ στη διάρκεια της Κατοχής και ιδίως μετά το 1943 δεν αποτελεί αποκλειστική έκφραση συμπάθειας, όπως πιστεύεται⁸². Όπως εύστοχα υπενθυμίζει ο Baerentzen, «επιφανειακά ο έλεγχος και το λαοφιλέσ μοιάζουν»⁸³. Υπό τις συνθήκες αυτές, το τί πραγματοποιήθηκε στη διάρκεια της Κατοχής περιγράφεται μάλλον προβληματικά με όρους όπως «εθνική αναγέννηση»⁸⁴ ή «λαϊκή επανάσταση» διά μέσου της οποίας «οι κυριαρχούμενες τάξεις καταλαμβάνουν αυτόνομο και πρωταγωνιστικό ρόλο στο ιστορικό προσκήνιο», αναγορεύοντας την «ταξική αντίθεση» σε «κύρια αντίθεση της κοινωνίας»⁸⁵. Τηρουμένων των αναλογιών, αντίστοιχα ισχύουν και για τις υπόλοιπες οργανώσεις⁸⁶, ιδιαίτερα για όσες συνεργάστηκαν με τις δυνάμεις κατοχής και για τις οποίες γνωρίζουμε ελάχιστα στο μαζικό επίπεδο πέρα από τους συνήθεις αφορισμούς, καρικατούρες ή ανακρίβειες⁸⁷.

Ένα κεντρικό ζήτημα που αναδεικνύεται από τις πρόσφατες έρευνες είναι η σημαντική γεωγραφική πολυμορφία. Η αναγνώριση της πολυμορφίας

80. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 36.

81. Πβ. Στάθης Ν. Καλύβας, «Πτυχές της βιωμένης εμπειρίας του εμφυλίου», *αδημοσίευτη εργασία*.

82. Νικολακόπουλος, *Καχεκτική δημοκρατία...*, *ό.π.*, σ. 31.

83. Baerentzen, «Η λαϊκή υποστήριξη...», *ό.π.*, σ. 173.

84. Βούλγαρης, «Τρεις φορές Έλληνας...», *ό.π.*

85. Βερναρδάκης και Μαυρή, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες...*, *ό.π.*, σ. 23. Μια από τις εκπληκτικότερες αντιφάσεις της μεταπολιτευτικής ιστοριογραφίας είναι η ανάδειξη του ΕΑΜ σε κίνημα ταυτόχρονα πλειοψηφικό και ταξικό.

86. Σημαντική συμβολή στην κατανόηση της κοινωνικής βάσης του ΕΔΕΣ αποτελεί η εργασία του Βασίλη Τζούκα, *Οι οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ...*, *ό.π.*

87. Βλ. τα πορίσματα των Μαραντζίδη, *Γιασασίν Μιλλέτ...*, *ό.π.*, και Raymondos Alvanos, "The experience of the village of Vasiliada in the Greek Civil War", ανακοίνωση στο Συνέδριο "Domestic and international aspects of the Greek Civil War", *ό.π.* Η άποψη, για παράδειγμα, πως τα Τάγματα Ασφαλείας στελεχώθηκαν από «λούμπεν» στοιχεία δεν έχει τεκμηριωθεί. Βλ. επίσης Στάθης Ν. Καλύβας, «Συνεργασία: μια συγκριτική προσέγγιση», ανακοίνωση στην επιστημονική συνάντηση «Η εμφύλια βία», *ό.π.*: André Gerolymatos, "‘Too Weighty a Weapon’: Britain and the Greek Security Battalions, 1943-1944", *Journal of the Hellenic Diaspora* 15, τχ. 1-2 (1988), 33-47· Ο ίδιος, "The Security Battalions and the Civil War", *Journal of the Hellenic Diaspora* 12, τχ. 1 (1985), 17-27.

αυτής είναι αναγκαία, ενώ η καταγραφή της αναμένεται να αποδώσει πλούσιους ερευνητικούς καρπούς καθώς θα επιτρέψει τη διατύπωση και τον εμπειρικό έλεγχο νέων και παλιότερων υποθέσεων εργασίας. Για να επανέλθω στον Ασδραχά, «η Αντίσταση δεν εκδηλώθηκε ενιαία»⁸⁸. Αλλού ο Εμφύλιος ξεκινά το 1943, αλλού το 1944 και αλλού αργότερα. Αλλού ο Εμφύλιος οδηγεί σε βαθιά διάσπαση του κοινωνικού ιστού, ενώ αλλού η διάσπαση είναι επιφανειακή. Αλλού, η σύγκρουση παίρνει εθνοτικό χαρακτήρα και αλλού όχι, αλλού είναι ταξική και αλλού όχι. Ο Εμφύλιος εκφράζεται με τελείως διαφορετικό τρόπο στις αστικές και τις αγροτικές περιοχές, στην ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά, στο Βορρά και το Νότο. Γιατί τα στελέχη του Δημοκρατικού Στρατού Πελοποννήσου προέρχονται κυρίως από τη Βόρεια και όχι τη Νότια Πελοπόννησο; Γιατί η μετακατοχική «λευκή τρομοκρατία» συγκεντρώνεται στη Νότια Πελοπόννησο και πολύ λιγότερο στη Βόρεια; Γιατί η κατοχική «κόκκινη τρομοκρατία» εστιάζεται πολύ περισσότερο στην Κορινθία απ' ό,τι στην Ηλεία; Πώς σχετίζονται όλα αυτά μεταξύ τους; Η Λευκάδα και η Κεφαλονιά έχουν πολλές κοινωνικές και πολιτικές ομοιότητες. Γιατί όμως υπήρξε ο Εμφύλιος Πόλεμος πιο βίαιος στη διάρκεια της Κατοχής στην πρώτη απ' ό,τι στη δεύτερη; Γιατί η εμφύλια βία ήταν πολύ μαζικότερη στη Μεσσηνία απ' ό,τι στην Αρκαδία; Μέσα στην Αρκαδία, γιατί η βία ήταν εντονότερη στην Κυνουρία απ' ό,τι στη Γορτυνία; Και μέσα στη Γορτυνία, γιατί είχαμε θύματα στο Βαλτεσινίκο και όχι στη Στεμνίτσα; Ποια η σχέση «κόκκινης» και «λευκής» τρομοκρατίας; Ισχύει γενικότερα η υπόθεση σύμφωνα με την οποία ο ισχυρότερος δείκτης πυκνότητας του αντάρτικου είναι το ύψομετρο, ενώ αντίθετα παράγοντες όπως η προπολεμική κομμουνιστική παρουσία, η βαρβαρότητα της Κατοχής, η παρουσία επαρχιακών ελίτ, ή οι θάνατοι από πείνα έχουν μικρή ή και συχνά αντίστροφη σχέση με την ανάπτυξη του αντάρτικου; Ισχύει η υπόθεση πως η μεταπολεμική εκλογική βάση της Αριστεράς μπόρεσε να διατηρηθεί και να διευρυνθεί σε περιοχές που εκτός των άλλων «δεν αποτέλεσαν πεδίο σημαντικών πολεμικών συγκρούσεων στη διάρκεια του Εμφυλίου»⁸⁹ – και αν ναι, γιατί; Υπάρχει ή όχι σχέση ανάμεσα στον προπολεμικό κομμουνισμό και τον ισχυρό ΕΛΑΣ ή ΔΣΕ; Ποια υπήρξε ακριβώς η επίδραση της μεταξικής δικτατορίας; Γιατί το ΕΑΜ γνώρισε μεγαλύτερη ανάπτυξη στη Δυτική παρά στην Ανατολική Μακεδονία, ενώ τα προπολεμικά ερείσματα του ΚΚΕ ήταν ισχυρότερα στη δεύτερη σε σχέση με την πρώτη; Σε ποιο βαθμό εξηγούνται οι συμπεριφορές από τον ίδιο τον πόλεμο και σε ποιο βαθμό από προϋπάρχουσες ιδεολογίες και

88. Ασδραχάς, ό.π., σ. 205.

89. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές...*, ό.π., σ. 190.

οργανωτικά ερείσματα; Είναι προφανές πως τέτοια ερωτήματα δεν μπορούν να απαντηθούν με βάση δημοσιευμένες πηγές και δευτερογενές υλικό· πως προκύπτουν μόνο μέσα από επίπονη και συστηματική τοπική έρευνα που με την έννοια αυτή εξελίσσεται σε συγκριτική ανάλυση και πως η απάντησή τους ξεπερνά το τοπικό επίπεδο και την τοπική ιδιομορφία παρ' όλο που βασίζεται σ' αυτά.

Όπως έχει τονίσει ο Νίκος Μαραντζίδης

[...] τοπική διάσταση δεν σημαίνει –όπως λανθασμένα κάποιοι πιστεύουν– μελέτη ενός χωριού, πιθανόν του χωριού τους. Σημαίνει περιοχή έρευνας όπου μπορούμε να διακρίνουμε τη συμπεριφορά των ατομικών υποκειμένων, όπου μπορούμε να θέσουμε ερωτήματα και να τα ελέγξουμε και ποσοτικά (θα μπορούσε για παράδειγμα να είναι ένα εργατικό σωματείο, μια γειτονιά, ένα άτομο δίκτυο ανθρώπων). Η τοπική διάσταση της έρευνας σηματοδοτεί αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο βλέπουμε το γενικό πλαίσιο και κυρίως επιτρέπει την αλλαγή της εστίασης από τις ελίτ στις μάζες. Αυτό δεν σημαίνει πως ανακαλύπτουμε ένα νέο επίπεδο πραγματικότητας εντελώς άσχετο από αυτά που συμβαίνουν στο γενικό πλαίσιο. Απλώς υπογραμμίζεται το γεγονός πως η κεντρική πολιτική σκηνή αφήνει περιθώρια αυτονομίας στην περιφέρεια. Έτσι δεν καταλήγουμε –όπως συχνά λέγεται– σε ένα θρυμματισμα της πραγματικότητας, καθώς το κεντρικό πολιτικό σκηνικό αποτελεί «σε τελευταία ανάλυση» για να χρησιμοποιήσω μια παλιά γνωστή έκφραση τον καθοριστικό παράγοντα για την κατανόηση των γεγονότων, το «νήμα» που ενώνει τις ατομικές με τις συλλογικές πραγματικότητες και τους πολιτικούς θεσμούς/μηχανισμούς. Αυτό όμως δεν πρέπει να μας οδηγήσει να θεωρούμε λεπτομέρειες αυτά που καταγράφονται πέραν του κεντρικού πυρήνα της εξουσίας και των συγκρούσεων γύρω από αυτήν. Και κυρίως δεν πρέπει να οδηγηθούμε στην παγίδα να υιοθετήσουμε τον υπερ-πολιτικοποιημένο λόγο των κρατικών και πολιτικών μηχανισμών, τη δική τους νοηματοδότηση των γεγονότων, ως το μόνο Νόημα⁹⁰.

Η τοπική ιστορία αποτελεί, μέσω της πραγματολογικής ανασύνθεσης και της εξαντλητικής καταγραφής του «πού», του «πότε» και του «πώς», τον μόνο ίσως τρόπο μελέτης του μαζικού επιπέδου, ιδίως (αλλά όχι μόνο) για την περίοδο 1943-45. Άλλωστε, η ερευνητική αυτή στρατηγική ανταποκρίνεται στη λογική των εμφύλιων συγκρούσεων οι οποίες είναι από τη φύση τους γεωγραφικά κατακερματισμένες. Ακόμα και για την έρευνα παραπλήσιων θεμάτων (π.χ. για τη συμμετοχή των νέων ή των γυναικών) χρειάζονται στοιχεία που δεν έχουν συγκεντρωθεί ακόμα και δεν είναι εύκολο (ή και δυνα-

90. Νίκος Μαραντζίδης, «Τοπικές διαστάσεις του ελληνικού εμφύλιου πολέμου 1943-1945», ανακοίνωση στα ΑΣΚΙ, Νοέμβριος 2002. Για ένα αντίστοιχο επιχείρημα υπέρ της τοπικής έρευνας, βλ. Mazower, «Historians at war...», ό.π., σ. 504 και Close, *The origins...*, ό.π.

τό) να συγκεντρωθούν σε πανελλαδικό επίπεδο. Εμπειρικοί δείκτες όπως η εκλογική συμπεριφορά μιας τοπικής κοινωνίας πριν και μετά τον πόλεμο και η πληθυσμιακή της εξέλιξη μπορούν ενδεχομένως να καταγραφούν πανελλαδικά. Στοιχεία, όμως, όπως η γεωγραφική πυκνότητα των ενόπλων ομάδων, η καταγραφή του ελέγχου πάνω στις τοπικές κοινωνίες, οι τοπικές οικονομικές και κοινωνικές διαμάχες και συγκρούσεις, ο ρόλος της συγγένειας και των τοπικών δικτύων, το χρονικό σημείο έναρξης της φονικής βίας που επιτρέπει τον εντοπισμό της έναρξης του διχασμού και της διάρρηξης του κοινωνικού ιστού (και αντίστροφα, των μορφών αλληλεγγύης), ή η διασπορά της βίας στον χώρο και τον χρόνο, μπορούν να καταγραφούν μόνο στο τοπικό επίπεδο. Στο τοπικό επίπεδο υπάρχει η δυνατότητα καταγραφής κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών δεικτών (τύπος αγροτικής ιδιοκτησίας και οικογενειακής δομής), όσο και ποιοτικών στοιχείων (τί σήμαινε η ένταξη στο δεδομένο πλαίσιο, ποια ήταν τα ελατήριά της κ.λπ.). Σ' αυτό το επίπεδο είναι επίσης δυνατή η εμπειριστατωμένη και ακριβής ανάγνωση περιπλοκών αιτιακών σχέσεων (π.χ. της σχέσης στρατιωτικού ελέγχου-πολιτικής υποστήριξης), γνωστή ως "process-tracing". Επί πλέον, μόλις πρόσφατα έχουν αρχίσει να αναδεικνύονται νέες τοπικές αρχειακές πηγές και να αξιοποιείται ο πλούτος των τοπικών αρχείων (γεγονός που σχετίζεται και με την ανάπτυξη των τοπικών παρατηρημάτων των Γενικών Αρχείων του Κράτους)⁹¹. Παράλληλα, εργαλεία όπως η προφορική ιστορία απαιτούν σε βάθος γνώση του χώρου η οποία μπορεί να αποκτηθεί μόνο στο τοπικό επίπεδο.

Σ' αυτό το σημείο, η γνώση ευρύτερων μεθοδολογικών και θεωρητικών προβληματισμών μπορεί να αποβεί κρίσιμη, έτσι ώστε ο ερευνητής να χωρήσει στην ανασύνθεση της τοπικής ιστορίας έχοντας όσο το δυνατόν ευρύτερο ορίζοντα. Είναι αναγκαία η σύνδεση με άλλες ιστορικές περιόδους (για παράδειγμα, η κατανόηση της στάσης των τουρκόφωνων πληθυσμών της Μακεδονίας απαίτησε έρευνα του αντάρτικου στον Πόντο στις αρχές του αιώνα)⁹², ενώ η κατανόηση της βουλγαρικής κατοχής στην Ανατολική Μακεδονία προϋποθέτει τη σύνδεση με τους Βαλκανικούς Πολέμους. Εδώ είναι απαραίτητη και η τακτική επικοινωνία και ενδεχόμενη συνεργασία με άλλους ερευνητές σε αντίστοιχους ή παραπλήσιους κλάδους (π.χ. η μελέτη του Εμφυλίου σε κάποια περιοχή της Μακεδονίας απαιτεί επαφή με μελετητές του Μακεδονικού Αγώνα και του προσφυγικού αλλά και με ερευνητές του Εμφυλίου σε άλλες περιοχές της Ελλάδας και με ερευνητές ξένων εμφυλίων).

91. Βλ. Καλλιανιώτης, «Οι κρατούμενοι των ανταρτών...», ό.π.· Kalyvas, "Red Terror...", ό.π.

92. Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ...*, ό.π.

Βασική προϋπόθεση μιας τέτοιας ερευνητικής στρατηγικής είναι η διεπιστημονικότητα και ο πλουραλισμός των μεθοδολογικών εργαλείων και πηγών.

Τέλος, η εμπειρική έρευνα των αντικειμένων αυτών έχει ταυτόχρονα ως προϋπόθεση και συνέπεια το ξεκαθάρισμα των εννοιολογικών κατηγοριών. Υπαινίσσομαι εδώ την παρατήρηση του Durkheim, πως το βασικό πρόβλημα της κοινωνικής επιστήμης είναι η έλλειψη αυτονομίας ως προς τις αναλυτικές κατηγορίες που χρησιμοποιεί και τις οποίες αντλεί απευθείας από το κοινωνικό περιβάλλον. Για παράδειγμα, τα εννοιολογικά δίπολα κομμουνισμός/εθνικοφροσύνη και αντίσταση/προδοσία που εφευρέθηκαν από τις αντίπαλες παρατάξεις για να περιγράψουν το διάστημα της Κατοχής δημιουργήθηκαν για να εξυπηρετήσουν άμεσες πολιτικές σκοπιμότητες. Γνωρίζουμε ακόμα πως ο όρος «Αντίσταση» ως χαρακτηρισμός του κατοχικού αντάρτικου επικράτησε εκ των υστέρων (και πως δεν επιλέχτηκε από τα ίδια ιστορικά υποκείμενα στα οποία αναφέρεται)⁹³. Οι έννοιες αυτές είναι δυνητικά παραπλανητικές στο βαθμό που ενθαρρύνουν σιωπηρά την τελεολογική ανάγνωση των γεγονότων παραπέμποντας σε μια θεωρία κινήτρων η οποία προτάσσει το πολιτικό-ιδεολογικό στοιχείο. Το δίπολο π.χ. κομμουνισμός/εθνικοφροσύνη υπονοεί πως κίνητρο ένταξης στο ΕΑΜ αποτελούσε πρωταρχικά η ιδεολογία του κομμουνισμού (ή έστω η «παραπλάνηση»), ενώ το δίπολο αντίσταση/προδοσία υπονοεί πως κίνητρο συμμετοχής σε οργανώσεις που συνεργάζονταν με τις δυνάμεις κατοχής ήταν πρωταρχικά ο φασισμός, η «αντίδραση». Η υιοθέτηση των εννοιολογικών αυτών κατηγοριών συνεπάγεται και την υιοθέτηση των υπόρρητων παραδοχών τους και οδηγεί τον ερευνητή στον εφησυχασμό και την παραγνώριση εναλλακτικών υποθέσεων εργασίας.

ΕΝΣΤΑΣΕΙΣ

Οι ενστάσεις στις ερευνητικές τάσεις που σκιαγραφήθηκαν πιο πάνω είναι πως κινδυνεύουν να οδηγήσουν στον παραμερισμό της συνθετικής και συνολικής ιστορίας, στην «ακατάλυση της συνολικής θέασης του παρελθόντος» και τον «κατακερματισμό του εμφυλίου πολέμου» σε «επί μέρους θραύσματα». Αυτό υποτίθεται πως θα οδηγήσει σε «αδιέξοδα» και στον «εκτροχιασμό και την πλήρη παρανόηση», διότι «όταν χάνεται η ενότητα του αντικειμένου, χάνεται επίσης η πληρότητα της ερμηνείας»⁹⁴. Υπάρχει ακόμα ο κίν-

93. Για μια εμπεριστατωμένη επισκόπηση, βλ. Χατζηναστασίου, «Οι ρίζες του Εμφυλίου...», ό.π., σ. 7-10.

94. Μαρφαρίτης, «Ο Ελληνικός εμφύλιος πόλεμος...», ό.π., σ. 141-143.

δυνος να εξαφανιστεί η πολιτική διακύβευση, καθώς «η αναγκαιία απεμπλοκής της ιστορικής ματιάς από τις ιδεολογίες» μπορεί «να υποβαθμίσει το ρόλο της πολιτικής και των ιδεολογιών στη δράση των ανθρώπων και στη σύγκρουσή τους»⁹⁵. Οι φόβοι αυτοί εκφράζονται αρκετές φορές με τρόπο που προδίδει ιδιαίζοντα συντηρητισμό και στενόμεγало πνεύμα, φθάνοντας ως το σημείο να καταδικάζεται ο πολλαπλασιασμός των ερευνητικών αντικειμένων⁹⁶! Παρ' όλα αυτά, αξίζει να εξετασθούν προσεκτικά.

Οι ενστάσεις αυτές έχουν δύο προαπαιτούμενα. Πρώτον, πως το «γενικό ιστορικό πλαίσιο» και η «συνολική θέαση» είναι και θεωρητικά παραδεκτά και εμπειρικά τεκμηριωμένα. Ισχύει όμως αυτό; Ακόμα και αν ισχύει, ο εύκολος αναγωγισμός στο «γενικό ιστορικό πλαίσιο» είναι γενικά προβληματικός όταν παραμερίζει τις επί μέρους διαφοροποιήσεις⁹⁷. Όμως, στην περίπτωση του Ελληνικού Εμφυλίου είναι πλέον κοινός τόπος πως πολλές από τις αντιλήψεις που προβάλλονται ως ο «κεντρικός ιστός» της υπάρχουσας ιστοριογραφίας είναι εν πολλοίς αυθαίρετες και παρωχημένες κατασκευές με έντονα μυθολογικά στοιχεία όπου λάμπει διά της απουσίας της η εμπειρική τεκμηρίωση και κυριαρχεί μια αναχρονιστική και τελεολογική ανάγνωση του παρελθόντος⁹⁸. Είναι προφανές πως η αναφορά στον «κεντρικό ιστό» χρησιμεύει τελικά στην αντιστροφή των σχέσεων αιτίου και αιτιατού και σε μια παραπλανητική αφηγηματική συνοχή «που οφείλει να 'προκύπτει' και μάλιστα αμάχητα από τη δεδομένη και προϋπάρχουσα 'αντικειμενική', φυσική συνοχή του αντικειμένου της»⁹⁹. Εδώ ισχύει πλήρως το σχόλιο του Κωσταντίνου Τσουκαλά για την εθνική ιστοριογραφία, δηλαδή πως «το νόημα του μέρους παράγεται μέσα από τη διαδοχική και τελεολογικά αιτιώδη εξιστόρηση του νοήματος του όλου»¹⁰⁰. Εν τέλει, είναι σαφές πως η σφοδρότερη αντίδραση στην ερευνητική αυτή στρατηγική προέρχεται

95. Λιάκος, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία...», ό.π., σ. 84.

96. Μαργαρίτης, «Ο Ελληνικός εμφύλιος πόλεμος...», ό.π., σ. 141.

97. Ο Τσουκαλάς πηγαίνει πιο μακριά και υποστηρίζει πως τελικά δεν έχουν νόημα οι ερμηνείες της περιόδου που ξεκινούν από «καθαρές κανονιστικές αφετηρίες που δεν υπήρχαν» και υποστηρίζει την ανάγκη «σχετικοποιημένων και ενδεχομενικών αναγνώσεων των γεγονότων». Βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Το λευκό και το άλικο», *Το Βήμα*, 17.12.2000.

98. Η πλέον εύστοχη κριτική των τελεολογικών ερμηνειών του Εμφυλίου ανήκει στον Φίλιππο Ηλιού, «Εμφύλιος πόλεμος...», ό.π. Σύμφωνα με τον Mazower, «οι ιστορικοί επέβαλαν ψυχοπολεμικές βεβαιότητες πάνω σε μια περίοδο εξαιρετικής ρευστότητας», «Historians at war...», ό.π.: Mazower, ό.π., σ. 506.

99. Τσουκαλάς, *Η Εξουσία ως λάος...*, ό.π., σ. 339.

100. Τσουκαλάς, *Η Εξουσία ως λάος...*, ό.π., σ. 355.

απ' όλους όσους φοβούνται όχι τόσο τη μεθοδολογία της ίδιας της έρευνας όσο τα πορίσματά της¹⁰¹. Αυτό άλλωστε επιβεβαιώνουν και οι σχετικοί αφορισμοί¹⁰². Από την άποψη αυτή η «αποσάθρωση» του «κεντρικού ιστού» δεν μπορεί παρά να αποτελεί θετική εξέλιξη. Το «τέλος μιας εποχής» που ανακαλύπτουν με φόβο ορισμένοι¹⁰³ δεν είναι άλλο από το τέλος των μύθων.

Δεύτερον, η ερευνητική αυτή στρατηγική θα οδηγούνταν σε αδιέξοδο μόνο αν οι επί μέρους (τοπικές και άλλες) προσεγγίσεις αποτελούσαν το μοναδικό και τελικό στάδιο της έρευνας, κάτι που δεν ισχύει. Αντίθετα, αποτελούν ένα πρώτο βήμα. Σε μια επόμενη φάση, η απαραίτητη συσώρευση και ο συνδυασμός με άλλες προσεγγίσεις και πρόσθετα τεκμήρια, θα αναδείξουν νέες συνθέσεις που θα διαθέτουν πραγματολογικό βάθος και τεκμηρίωση. Οι συνθέσεις αυτές δεν θα αντικαταστήσουν τις παραδοσιακές ιστορίες των ηγεσιών, των μεγάλων ιδεολογιών ή των απρόσωπων δομών με μια τοπική και ατομική περιπτωσιολογία, αλλά θα οδηγήσουν στη συστηματική σύζευξη των επιλογών των οργανώσεων μ' εκείνες των ατόμων και των τοπικών συλλογικών οντοτήτων: θα αναδείξουν, με άλλα λόγια, σε κεντρική θεματική τον αμφίδρομο χαρακτήρα της σχέσης των οργανώσεων και των ιδεολογιών με τις τοπικές κοινωνίες και τα άτομα. Έτσι, ζητήματα όπως ο σχετικός ρόλος της ιδεολογίας έναντι των τοπικών διαμαχών, των προπολεμικών κοινωνικών δομών έναντι της δυναμικής του ίδιου του Εμφυλίου, αλλά και της δράσης των ανθρώπων έναντι του ρόλου των κοινωνικών δομών θα περάσουν από τον χώρο των σιωπηρών παραδοχών όπου βρίσκονται σήμερα, σ' αυτόν της επιστημονικής έρευνας.

Συμπερασματικά, οι προσεγγίσεις αυτές δεν θέτουν σε αμφισβήτηση τον ρόλο της πολιτικής ιδεολογίας ως κινητήριας δύναμης στην πολιτική δράση της περιόδου, αλλά προσδιορίζουν τα όριά της· δεν συρρικνώνουν την έρευνα αλλά την προσανατολίζουν σε νέα ερωτήματα, συνδέοντάς την με καινούρια εμπειρικά δεδομένα· δεν θρυμματίζουν το αντικείμενο αλλά αντικαθιστούν τη μονολιθικότητα με την πολυμορφία. Επί πλέον, επιτυγχάνεται και η ζητούμενη μετάβαση από το παραδοσιακό πρότυπο του εγκυκλοπαιδικού

101. Μαργαρίτης, «Η Δεκαετία του 1940-1950...», ό.π. Τάσος Κωστόπουλος, «Ο νέος αναθεωρητισμός. Δοσίλογοι όλων των αποχρώσεων, δικαιωθείτε!», Μανιφέστο, Δεκέμβριος 2000, 38-41.

102. Πώς αλλιώς μπορεί να χαρακτηρίσει κανείς την εξίσωση των νέων ερευνητικών τάσεων με την «καλλιέργεια του ιστορικού αναλφαβητισμού» και... τη «δικαίωση των αμερικανικών σταυροφοριών»; Βλ. Μαργαρίτης, «Η Δεκαετία του 1940-1950...», ό.π., σ. 34 και Ο ίδιος, «Η αριστερά απέναντι στην ιστορία της», *Η Αυγή*, 17.3.2002, σ. 23.

103. Μαργαρίτης, «Η Δεκαετία του 1940-1950...», ό.π., σ. 29.

πολύτομου έργου που παρουσιάζεται ως η τελευταία λέξη της ιστορίας από τον συγγραφέα-αυθεντία στη ζωντανή, σωρευτική, αλληλοσυμπληρούμενη και κατ' εξοχήν συλλογική έρευνα.

Η ΙΣΠΑΝΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Κλείνοντας, αξίζει να τονιστεί πως ο εμφύλιος δεν είναι αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο. Δεν δικαιολογείται λοιπόν η απουσία συγκριτικών προσεγγίσεων και ευρύτερων θεωρητικών και μεθοδολογικών αναζητήσεων, αλλά και διαλόγου με τη διεθνή βιβλιογραφία. Η κατ' ανάγκη σύντομη επισκόπηση της ισπανικής ερευνητικής εμπειρίας που ακολουθεί προσφέρει ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα.

Ο Ισπανικός Εμφύλιος παρήγαγε συναισθήματα και πάθη αντίστοιχα, αν όχι βαθύτερα, απ' ό,τι ο Ελληνικός. Το φρανκικό καθεστώς υπήρξε πολύ πιο στυγνό απ' ό,τι γνώρισε η Ελλάδα και διήρκεσε σχεδόν πενήντα χρόνια¹⁰⁴. Το αποτέλεσμα ήταν ένα βαρύ πέπλο σιωπής να καλύψει την ισπανική κοινωνία¹⁰⁵ και η έρευνα για τον Εμφύλιο να ξεκινήσει με καθυστέρηση και από το εξωτερικό, όπως και στην περίπτωση της Ελλάδας. Σημαντικοί ιστορικοί παρήγαγαν μια «πρώτη γενιά» αξιόλογων αφηγηματικών ιστοριών¹⁰⁶. Ένας σημαντικός συλλογικός τόμος που έγινε σημείο αναφοράς κυκλοφόρησε μόλις το 1996¹⁰⁷. Τα έργα όμως αυτά, όπως και στην ελληνική περίπτωση, αφορούσαν κυρίως στις ηγεσίες και στη διεθνή σκηνή (με μια σημαντική εξαίρεση)¹⁰⁸. Για να αντιληφθεί κανείς τις δυναμικές στο μαζικό επίπεδο έπρεπε να στραφεί κυρίως προς τη λογοτεχνία¹⁰⁹.

104. Στην Ελλάδα οι εκτελέσεις σταματούν με το τέλος του Εμφυλίου, ενώ στην Ισπανία υπολογίζεται πως οι «Εθνικιστές» εκτέλεσαν περισσότερους Ισπανούς μετά το τέλος του πολέμου απ' ό,τι στη διάρκειά του.

105. Paloma Aguilar, *Memoria y olvido de la Guerra Civil Española*, Μαδρίτη, Alianza Editorial, 1996.

106. Paul Preston, *The coming of the Spanish Civil War: Reform, reaction, and revolution in the Second Republic, 1931-1936*, Λονδίνο, Macmillan, 1978· Hugh Thomas, *The Spanish Civil War*, Λονδίνο, Eyre & Spottiswoode, 1961.

107. Edward Malefakis (επιμ.), *La guerra de España (1936-1939)*, Μαδρίτη, Taurus, 1996.

108. Πρόκειται για το μνημειώδες έργο του Ronald Fraser, *Blood of Spain: An oral history of the Spanish Civil War*, Λονδίνο, Allen Lane, 1979.

109. Ενδεικτικά: Francisco Umbral, *Capital del dolor*, Βαρκελώνη, Planeta, 1997· José María Gironella, *Los cipreses crecen en dios*, Βαρκελώνη, Planeta, 1993· Agustín de Foxá,

Παράλληλα όμως με την τάση αυτή, και πολύ πιο αθόρυβα, άνοιξε στην Ισπανία η συστηματική τοπική έρευνα, η οποία παράγγαγε (και εξακολουθεί να παράγει) έξοχες μονογραφίες, κοινό στοιχείο των οποίων είναι η εξαντλητική εμπειρική τεκμηρίωση και η έμφαση στη βία¹¹⁰. Πάνω στην εντυπωσιακή αυτή πραγματολογική βάση οικοδομείται εδώ και μερικά χρόνια μια νέα συνθετική ιστορία η οποία έχει αναθεωρήσει με επιτυχία αρκετές κρατούσες αντιλήψεις για τον Ισπανικό Εμφύλιο, ανοίγοντας νέους ορίζοντες στην έρευνα¹¹¹. Ιδιαίτερη επιστημονική και εκδοτική επιτυχία υπήρξε η πρόσφατη έκδοση συλλογικού τόμου από τον Santos Juliá και τους συνεργάτες του με κεντρικό θέμα την εμφύλια βία¹¹², η σύγκριση του οποίου με αντίστοιχες ελληνικές προσπάθειες προξενεί μάλλον θλίψη. Αν οι νέες τάσεις στην έρευνα για τον Ελληνικό Εμφύλιο προσεγγίσουν το ισπανικό υπόδειγμα, θα έχουμε καταφέρει ένα τεράστιο επιστημονικό άλμα.

Madrid de Corte a checa, Βαρκελώνη, Planeta, 1993· Arturo Barea, *La forja de un rebelde*, Mexico, Montjuich, 1959.

110. Πολύ ενδεικτικά: Ángela Cenarro, "Matar, vigilar y delatar: La quiebra de la sociedad civil durante la guerra y la posguerra en España (1936-1948)", *Historia Social* 44 (2002), 65-86· José Luis Ledesma Vera, "Espacios de poder, violencia y revolución: una perspectiva política de la represión en el Aragón republicano durante la guerra civil", Antonio Morales Moya (επιμ.), *El difícil camino a la democracia*, Μαδρίτη, Sociedad Estatal España Nuevo Milenio, 2001, σ. 249-268· Javier Ugarte Tellería, *La nueva Covadonga insurgente: Orígenes sociales y culturales de la sublevación en Navarra y el País Vasco*, Μαδρίτη, Biblioteca Nueva, 1998· María Jesús Souto Blanco, *La repression Franquista en la provincia de Lugo (1936-1940)*, Sada, Edicions de Castro, 1998· Manuel Ortiz Heras, *Violencia política en la II República y el primer franquismo. Albacete, 1936-1950*, Μαδρίτη, Siglo XXI, 1996· Francesc Prats i Armegnol, *La ciutat de tremp durant la segona República i la guerra civil (1931-1938)*, Βαρκελώνη, Fundació Salvador Vives i Casajuana, 1991· R. Quiros-Cheyrouze y Muñoz, *Política y Guerra civil en Almería*, Cajal 1986· Francisco Moreno Gómez, *La guerra civil en Córdoba (1936-1939)*, Μαδρίτη, Editorial Alpuerto, 1985· A. Nadal, *Guerra civil en Malaga*, Argual 1984· A. Hernández García, *La repression en la Rioja durante la guerra civil*, Almazán 1984.

111. Michael Seidman, *Republic of egos. A social history of the Spanish Civil War*, Madison, The University of Wisconsin Press, 2002.

112. Santos Juliá, Julián Casanova, Josep María Solé I Sabaté, Joan Villaroya, Francisco Moreno, *Víctimas de la guerra civil*, Μαδρίτη, Temas de Hoy, 1999.

Stathis N. Kalyvas

THE CIVIL WAR (1943-1949):
THE END OF MYTHS AND THE TURN TOWARD
THE MASS LEVEL

(SUMMARY)

This paper reviews past and current research on the Greek Civil War and argues that it is undergoing a double transition. First, it is gradually moving away from the heavily biased narratives that emerged from the Civil War, completing a trend that began close to twenty years ago. Second, it is moving away from the elite level (both international and national) and toward the mass level, especially in its local expressions. This transition opens up a whole set of issues that have been overlooked for too long. Recent and ongoing studies have explored, among other issues, the social and political bases of the competing coalitions, the choices and constraints facing local communities and ordinary people, the formation and transformation of political identities, and the logic and practices of violence. The paper sketches an agenda for future research, discusses potential pitfalls, points to the challenge of linking the micro and macro levels, and briefly reviews recent trends in the scholarly literature of the Spanish Civil War which may serve as an example.

ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ ΤΟΥ Α΄ ΤΟΜΟΥ

Βενετία ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ, επίκουρη καθηγήτρια Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Ρωξάνη Δ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, διευθύντρια ερευνών ΚΝΕ/ΕΙΕ

Σπύρος Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, ομότιμος διευθυντής ερευνών ΚΝΕ/ΕΙΕ

Έφη ΓΑΖΗ, λέκτορας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Βασίλης Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, αναπληρωτής καθηγητής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Γιώργος Β. ΔΕΡΤΙΑΗΣ, διευθυντής σπουδών École des Hautes Études en Sciences Sociales

Αλέξης ΔΗΜΑΡΑΣ, ιστορικός της εκπαίδευσης

Λουκία ΔΡΟΥΛΙΑ, ομότιμη διευθύντρια ερευνών ΚΝΕ/ΕΙΕ

Φίλιππος ΗΛΙΟΥ, ιστορικός

Στάθης Ν. ΚΑΛΥΒΑΣ, καθηγητής Πανεπιστημίου Yale

Σπύρος ΚΑΡΑΒΑΣ, επίκουρος καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου

Βαγγέλης ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ, δρ. ιστορικός, Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας

Πασχάλης Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών, διευθυντής ΚΝΕ/ΕΙΕ

Χριστίνα ΚΟΥΛΟΥΡΗ, καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Αικατερίνη ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, ιστορικός

Γιάννης ΚΟΥΜΠΟΥΡΗΣ, ερευνητής ΚΝΕ/ΕΙΕ

Κώστας Β. ΚΡΙΜΠΑΣ, ομότιμος καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών, ακαδημαϊκός

Κώστας ΛΑΠΠΑΣ, ερευνητής Κέντρου Ερεύνης Μεσαιωνικού και Νέου
Ελληνισμού Ακαδημίας Αθηνών

Αντώνης ΛΙΑΚΟΣ, καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Peter LOIZOS, καθηγητής London School of Economics and Political Science

Χρήστος ΛΟΥΚΟΣ, καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

Ευαγγελία ΜΠΑΛΤΑ, διευθύντρια ερευνών ΚΝΕ/ΕΙΕ

Ευθύμιος ΝΙΚΟΛΑΙΔΗΣ, διευθυντής ερευνών ΚΝΕ/ΕΙΕ

Παναγιώτης ΝΟΥΤΣΟΣ, καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Βασίλης ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, ομότιμος διευθυντής ερευνών ΚΝΕ/ΕΙΕ

Αλέξης ΠΟΛΙΤΗΣ, καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

Νίκος ΣΙΓΑΛΑΣ, ιστορικός

Τριαντάφυλλος Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, διευθυντής ερευνών ΚΝΕ/ΕΙΕ

Ρένα ΣΤΑΥΡΙΔΗ-ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ, καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Γιάννης ΣΤΟΥΡΝΑΡΑΣ, καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Αλεξάνδρα ΣΦΟΙΝΗ, ερευνήτρια ΚΝΕ/ΕΙΕ

Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αθηνών

Ειρήνη ΤΟΥΝΤΑΣΑΚΗ, λέκτορας Παντείου Πανεπιστημίου

Χρήστος ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

Νίκος ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ, καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
Δ' ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΗΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
1833-2002
ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΟΜΟΣ Α'

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΕΛΛΥ ΑΓΓΕΛΗ
ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΜΗΧΑΝΟΓΡΑΦΗΣΗΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΣΤΙΣ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΕ»
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2004
ΣΕ 1.000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΓΙΟΥΛΗ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ

HISTORY.

ISBN set 960-7916-39-5

ISBN Α' τόμος 960-7916-37-5

MD0005960232